

ISSN 0002 – 3221

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН

КАБАРЛАРЫ

№ 1

АТАЙЫН ЧЫГАРЫЛЫШ

I

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БИШКЕК

2025

ilimbasma@mail.ru

**ИЗВЕСТИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

ISSN 0002-3221

Редакционно-издательская коллегия:

член-корреспондент НАН КР К.Е.Абдрахматов (главный редактор)
академик НАН КР Ч.И Арабаев (зам. главного редактора)
член-корреспондент НАН КР Б. М. Худайбергенова (отв. секретарь)
академик Иса Акпер оглы Габиббейли (Азербайджан)
академик НАН КР А. А. Акматалиев
академик НАН КР А.А Асанканов
академик НАН КР А. А. Борубаев
член-корреспондент НАН КР Д.С. Джаилов
академик НАН КР М. С. Джуматаев
академик Г. Т. Ситпаева (Казахстан)
академик НАН КР Ш. Ж. Жоробекова
академик НАН КР А.Т. Жунушов
член-корреспондент А.А. Абдуллаев (Таджикистан)
академик Дархан Кадыралы уулу (Казахстан)
академик Ш.Ш. Сугдуллаев (Узбекистан)
член-корреспондент В.С. Паштецкий (Россия)

Журнал основан
в 1966 г.
Выходит 4 раза
в год

Журнал зарегистрирован
в Министерстве
юстиции КР
свидетельство
№1950

Журнал
входит в
систему РИНЦ
с 2016 г.

ИЦ «Илим»
НАН КР
г. Бишкек
пр. Чуй 265а

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

**Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ, АРХЕОЛОГИЯ
ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

**АБЫЛАБЕК АСАНКАНОВДУН 70 ЖЫЛДЫК МААРАКЕСИНЕ АРНАЛГАН
“КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ЭТНОСТУК ТАРЫХЫ, МАДАНИЙ МУРАСТАРЫ
ЖАНА ИДЕНТТҮҮЛҮГҮ”
АТТУУ ЭЛ АРАЛЫК ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК КОНФЕРЕНЦИЯ
28-ФЕВРАЛЬ., 2025-ЖЫЛ**

СОДЕРЖАНИЕ МАЗМУНУ CONTENT

Жакыпбеков Ж. Кыргызстандын тарыхындагы этносоциология багытынын негиздөөчүсү жана жигердүү инсан.....	6
Калыш А. О нашей дружбе с академиком Абылабеком Асанкановичем.....	8
Наматов М. Поздравление.....	14
Досбол Нур уулу Академик А.Асанканов 70 жашта.....	15
Винсент Фурнио. Роль академика А. Асанканова в научном сотрудничестве Кыргызстана и Франции.....	18
Чоротегин Т. Кыргыздын мээнеткеч этнографы Абылабек Асанкановго азил аралаш куттук сөз.....	20
Жолдошов Р. Абылабек Асанканов – педагог, окумуштуу.....	24
Жапаров А., Кушубеков А. Неутомимый исследователь и организатор науки.....	31
Жоошбекова А., Эралиев С. Көрүнүктүү окумуштуу жана педагог	40
Капалбаев О.Э. Агайым тууралуу алты ооз кеп.....	46
Бикбулатова А.Р. О научной школе академика Абылабека Асанканова.....	49
Момбекова Ж. Талыкпаган тарыхчы Абылабек Асанканов.....	55
Турдалиева Ч. Антропология в Кыргызстане: развитие и тенденции.....	56
Дүйшеев Ж. Кыргыз тарыхынын Жунго өңүрү академик Абылабек Асанкановдун изилдөөлөрүндө.....	64
Темирбаев Б. Кыргызстандын этнография илиминин чыгаандары.....	68
Таирова А. А. Асанкановдун тарыхый булактарды изилдөөдөгү салымы, экспедициялары жана эмгектери.....	70
Зулпуева Р., Эргешова С. Кыргыз жараны концепциясынын түзүлүшүндө белгилүү кыргыз этнографы, профессор А.Асанкановдун илимий эмгектеринин мааниси.....	76
Сюнтиева К. Культурное наследие Кыргызстана сквозь призму исследований Абылабека Асанканова.....	81
Молдокасымов К.С. Мен билген академик Абылабек Асанканов агайым.....	84

**БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮ VIII–XXI кк.
СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В VIII–XXI вв.**

Жусупова М., Бактыбек кызы А. Талас (Атлах) салгылашуусун тарыхый – маданий мурас катары изилдөө	87
Калыш А. К истории расселения этнических кыргызов на территории Центрального Казахстана.....	91
Кузембаев Н. Борбордук Азиядагы байыркы доордогу асы уруулук бирикмесинин этносаясий тарыхынын маселелери.....	99
Бакытжанова А.А., Алимбекова Г. Т. Тарыхый мифтер жана Борбордук Азиядагы мамлекеттик курулуш: Казакстан контекстинде улуттук иденттүүлүктүн жана коомдук кабыл алуунун талданышы..	105
Маркова К. Пережитки древних верований тюркоязычных народов как фактор этнической идентичности.....	117
Абазов Э. Фергана өрөөнүндөгү этномаданий интеграция маселелеринин В.П. жана М.В. Наливкиндердин изилдөөлөрүндө чагылдырылышы.....	120
Сандыбаева А., Динашева Л. Население Туркестанского региона в XVIII – начале XX вв.: культура, социальные и политические институты.....	125
Каратаев О., Кадыров Т. Кыргызы Узбекистана и их локализация и родоплеменной состав в конце XX в. (Ферганская долина).....	131
Абдыкулова Р. Түрк тарыхнаамасында Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын байланыштары.....	142
Алтынбеков А. Национально-территориальное размежевание в Средней Азии и Казахстане в 1924 г.....	149
Койчуманова Ч., Усупова Н. К вопросу о важности и необходимости интеграции стран Центральной Азии: исторические и геополитические аспекты.....	155
Кадыров А. Борбордук Азиянын көйгөйлөрү жана коопсуздугу.....	161
Назаров И. Российско-кыргызстанские экспедиционные этнографические исследования в Республике Алтай.....	168
Айтбаев Т. “Большой Алтай” эл аралык этнографиялык экспедициясынын алкагында Тоолуу Алтайдагы алтайлыктардын салттуу маданиятын изилдөө.....	174

Асанов Т. Аблай хан тууралуу ырдагы Бегимжандын кошогунун тарыхый мааниси.....	179
Джон А. Некоторые уличные, дворовые игры дунган Центральной Азии как элемент формирования единой культуры.....	184
Исаева А., Бакаева Г. Этнодемографические показатели национально-смешанных семей населения Центрального Казахстана.....	190
Кыдыева В. Алтайцы Горного Алтая и кыргызы Чаткала – скотоводы горных территорий.....	197
Абдужапар уулу К. XVIII к. Ортосунда ажыбийдин жалпы кыргыз урууларын бириктирип бирдиктүү бийлик куруу боюнча жүргүзгөн иш-аракеттери – манжурча архивдик документтердеги маалыматтардын негизинде.....	205

КЫРГЫЗСТАН XIII–XXI кк. КЫРГЫЗСТАН В XIII–XXI вв.

Мокеев А., Кайрат Белек. Взаимоотношения кыргызов с монголами в эпоху Чингиз-хана и его потомков в XIII в.....	217
Разак уулу Д. Окумуштуу Вольфрам Эберхарддын кыргыздар тууралуу жазуусу.....	225
Белек К. “Ыдырыс пайгамбар” жазма эстелигинин чечмелениши.....	230
Нурунбетов Б. Бабалар баскан татаал жол.....	234
Кубанычбек уулу Н. Кыргыз элинин курамындагы бөрү уруусу: уруктук структурасы жана таралуу ареалы.....	238
Сапаралиев Д. Кочевое государство кыргызов с XVIII до середины XIX века	245
Молдожунусов К. XVIII к. орто ченинен – XIX к. ортосуна чейинки Жумгал өрөөнүн башкарган уруу башчылар.....	264
Султаналиев Б. XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы кыргыздардын этнодемографиялык абалы (Пишпек жана Пржевальск уездери боюнча).....	273
Кубатова А. Молдо Кылыч Шамыркан уулунун “Зилзала” чыгармасы тарыхый баян катары.....	282
Субанов Т., Нурунбетов Б. Кыргызстандын эл агартуунун тарыхы (XIX к. аягы XX кылымдын башы).....	293
Шейшеканов Т. Түштүк Кыргызстандагы 1916-ж. көтөрүлүштүн башталышы жана анын жетекчилери.....	301
Ботобаев К. С. Мендешев – 1927-жылдагы Паритеттик комиссияда Кыргызстандын кызыкчылыгын коргогон инсан.....	311
Мырзабаева Н. Жаныбек казынын “басмачылык” кыймылдагы ишмердүүлүгү (архивдик материалдардын негизинде).....	316
Токтогулова Г. Сарыбаева А. Жалал-Абаддагы Мугалимдер институтунун тарыхы.....	321
Алимова Б. Улуу Ата мекендик согуш жылдарында кээ бир элдердин мажбурлап көчүрүлүшү (депортацияланышы).....	329
Амирбек кызы Г. СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын ачылышы жана ишмердүүлүгү (1943–1950-жж.).....	336
Орозахунова З. Советтик Кыргызстандагы соңку сталинизм мезгилиндеги саясий система (1945–1953-жж.).....	341
Дюшембиев С. Деятельность ученическо-производственных бригад и школьных лесничеств в сельских школах Кыргызстана (из опыта 1970-х г.).....	349
Анарбаева Г. Кокон хандыгы мезгилинде кыргыз урууларынын социалдык түзүмү, жайгашуусу.....	357
Өмүрова Ж. Эгемендүү Кыргызстандын коомдук-экономикалык өнүгүүсүндө саясий партиялардын алган орду: “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясынын мисалында.....	361
Жаркынбаев Т. 1990-жылкы Ош коогалаңы: саясий, социалдык өбөлгөлөрү, кызыкчылыктар, таарпаптардын кагылышуусу жана анын кесепеттери.....	367
Жумашева Г. Жалал-Абад облусундагы акыркы жылдарда шаар статусун алган калктуу пункттар.....	374
Ормоналиев К. Эскалация напряженности в кыргызско-таджикских отношениях в 2015–2022 гг. Полномасштабные вооруженные конфликты.....	380
Батырбаева Ш. Историческая наука в цифровую эпоху: вызовы, тренды и перспективы.....	386
Жолдошева А. Учурдагы тарыхый билим берүүнүн максаты.....	392
Жумагулова А., Чоротегин Т. Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыков – кыргыз этнографы катары.....	396
Токтогулова Г. Т. Араб алфавитинин алгачкы реформалары (Ф.Агазаде жана К.Карашлынын эмгегинин мисалында).....	402
Анарбаева Г. А. 1995–2000-жылдардагы Кыргызстандагы парламенттик шайлоолор жана саясий системанын өнүгүү процессин талдоо.....	408

КЫРГЫЗСТАНДЫН ТАРЫХЫНДАГЫ ЭТНОСОЦИОЛОГИЯ БАГЫТЫНЫН НЕГИЗДӨӨЧҮСҮ ЖАНА ЖИГЕРДҮҮ ИНСАН

Ж.Жакыпбеков

т.и.д. Ж.Баласагын атындагы КУУнун профессору,
Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн
эмгек сиңирген кызматкери

Тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, академик А.Асанкановду 1970-жылдардагы студенттик мезгилинен бери билем. КМУнун тарых факультетин ийгиликтүү аяктагандан кийин өзүнүн районунун орто мектебинде мугалим, андан кийин Фрунзедеги политехникалык институтта КПССтин тарыхы кафедрасында окутуучу болуп иштеген.

Эмгек жолун баштаган алгачкы жылдарда эле Абылабек эл менен мамиле түзүп иштөөгө дилгир, көп нерсени билүүгө аракеттенген, коомдун өнүгүшүнүн татаал сырларын түшүнүүгө кызыккан жөндөмдүүлүгүн көрсөтө алды.

Анын жетекчилигинде 1980 – жылдарда Кыргызстандын айыл кыштактарын, шаарларын, ал жерлерде жашашкан элдердин кеңири катмарын кучагына алган этносоциологиялык изилдөөлөрдү жүргүздү. Натыйжада ал Кыргызстандагы жаңыдан түптөлүп келе жаткан этносоциология багытынын калыптанышына шарт түздү. 1980-1983 – жылдары СССР Илимдер академиясынын Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы этнография институтунун күндүзгү бөлүмүндө (очная аспирантура) окуп, ийгиликтүү бүтүргөн. Аспирантураны бүтүргөндөн кийин, Кыргызстандын тарыхынын этносоциология багытын калыптандырып, өзүнүн илимий мектебин түздү.

1988-1991- жылдарда СССР ыдырап, анын ар түрлүү аймактарында (Кыргызстанда да) калктын ичинде улуттар аралык мамилелер курчуй баштады. Бул учурда Абылабек (1983-1993 - жылдарда) КМУнун окутуучусу, археология жана этнография кафедрасынын башчысы болуп иштеп турган. Анын чечкиндүү аракетинин натыйжасында КМУнун археология жана этнография кафедрасында, улуттар аралык мамилелердин проблемаларына арналган союздук деңгээлдеги илимий-практикалык конференция өткөрүлгөн, анын материалдары жарыяланган. Конференциянын жүрүшүндө окумуштуулар талкууга алынган проблеманын ийгиликтүү чечилиши жөнүндө көптөгөн практикалык сунуштарды иштеп чыгышкан.

Абылабек 1993- жылы Москвада, Россия Илимдер Академиясынын (РАН) алдындагы Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы этнология жана антропология институтунда «Социально-культурное развитие кыргызского сельского населения (по материалам этносоциологических исследований)» деген темада, 18 майда докторлук диссертациясын жактаган. Кыргызстанда этносоциология илими боюнча биринчи доктор болду. Мындай татаал проблеманы изилдөөдө жана жактоо иштеринде, Абылабектин илимий консультанты Москвадагы окумуштуу, тарых илимдеринин доктору, профессор Л.М.Дробижев болгон.

Абылабектин ишмердүүлүгү, жетекчи кызматтардагы ишти туура уюштура билгендиги 1993-жылдагы «Мурас» ишкер долбоорунун директору болуп иштеген мезгилде көрүндү. Таланттуу окумуштуу гана эмес, иштин көзүн таба билген жетекчилик жөндөмдүүлүгү 2000-жылдарда даана билинди.

2001-2005 жылдарда И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык университетинин ректору, 2000 жылдан баштап, азыркы күнгө чейин Кыргызстандын ондогон жогорку окуу жайларынын коомдук илимдер боюнча кафедраларынын профессору болуп иштеп келе жатат.

А.Асанканов Кыргызстандын тарыхынын этносоциологиясына, рухий маданиятына арналган орус жана кыргыз тилдериндеги 200дөн ашык илимий эмгектердин, анын ичинде 15

монографиянын, 10 дон ашык Кыргызстандын ЖОЖдору үчүн жазылган «Кыргызстандын тарыхы (байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин)» - Б., 2001 деген жана башка окуу китептеринин жана окуу усулдук колдонмолордун автору.

Монографияларынын ичинен эң эле мыкты иштелген китептери: өзүнүн авторлугундагы: Асанканов А. Кыргызы Синьцзяна (КНР) – Бишкек: Бийиктик, 2010. – 492 с. жана академик А.Эркебаев менен бирге жазылган: Асанканов А., Эркебаев А. Межэтнический конфликт в июне 2010 года на юге Кыргызстана: причины, обстоятельства, хронология, последствия, принятые меры и уроки. – Бишкек: Улуу Тоолор, 2023. – 400 с. экендигин белгилеп кетмекчимин.

Автордун «Кыргызы Синьцзяна (КНР)» - Бишкек, 2010 деген монографиясында Кыргызстандын этнологиялык илиминде биринчи жолу Синьцзян – Уйгур автономиялык районунда жашашкан кыргыздардын этникалык тарыхы КЭРдеги талаа (полевая) этнографиялык экспедициясынын материалдарынын негизинде анализге алынган. Ошондой эле КЭРдеги жашашкан кыргыздардын самоидентификациясы аныкталып, азыркы жайгашкан территорияны өздөштүрүүнүн этаптары хронологиялык тартипте изилденген.

Ошону менен бирге эле А.Асанканов КЭРде жашап жатышкан кыргыздардын традициялык чарбачылыгынын формасын, өзгөчөлүктөрүн, үй-бүлө күтүү, диний ишенимдеринин, жалпы маданиятынын калыптануу процесси иреттүүлүк менен изилдөөгө алынган КЭРдеги жашашкан кыргыздардын Синьцзян – Уйгур автономиялык районундагы коңшу элдер менен болгон мамилелери да көз жаздымда калган эмес.

А.Асанканов бул эмгегинде колдонгон булактарга (талаа (полевая) этнологиялык экспедициясынын материалдары ж.б.) таянып, корутундусунда төмөнкүдөй жыйынтыктарга келген:

- Кыргыздар Кытай Эл Республикасынын Синьцзян – Уйгур автономиялык районунун бардык аймактарында жашашат. Ал аймактар: Алтай, Тарбагатай, Лобнор, Текес, Ак Суу, Кызыл Суу, Хотан, Памир, Кашгар ж.б. болгон (Аталган китеп. 185 бет).

- Кыргыздардын азыркы жашап турушкан Синьцзянды өздөштүрүп жайгашышына 1500 жыл болду. (Аталган китеп. 185 бет.).

- Кыргыздар Россия империясы менен Цинь империясынын XIX – кылымдын аягында чек араларын такташканга чейин Теңир – Тоодогу өз кандаштары менен социалдык-экономикалык, соода, саясий байланышта болуп турушкан. (Аталган китеп. 485 бет.).

- Кытай Эл Республикасынын улуттук азчылыкка (национальные меньшинства) карата жүргүзүп жаткан адилеттүү саясатынын натыйжасында кыргыздардын ал жерде өздөрүнүн автономиялык району айылдары бар жана өз элдигин сакташып, өсүп өнүгүп жатышат. (Аталган китеп. 488-489 беттер).

Бул эмгек тарыхчылар үчүн өтө керектүү, зарыл китеп экендиги талашсыз.

Азыркы учурда Аблабектин ишин уланткан 60тан ашуун шакирттери бар экендигин кесиптештери сыймыктануу менен айтышат.

А.Асанканович бүт өмүрүн тарых илиминин өнүгүшүнө арнап, илимий жана агартуу жатында жигердүү иштеп жатат. А.Асанкановду 70 жаш кутман курак юбилеи менен чын жүрөктөн кызуу куттуктайбыз! Өзүңүз түзгөн илимий мектебиниз кеңейип, чабытыңыз арыштуу болсун!

О НАШЕЙ ДРУЖБЕ С АКАДЕМИКОМ АБЫЛАБЕКОМ АСАНКАНОВИЧЕМ

Мы с будущим одним из ведущих и талантливых кыргызских этнографов, основоположником этносоциологической науки республики: лауреатом Государственной премии, заслуженным деятелем науки, академиком Национальной Академии наук Кыргызской Республики Абылабеком Асанкановичем познакомились осенью 1982 года в г. Москве – в стенах Института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР, который в 1990 г. был переименован в Институт этнологии и антропологии. В тот год я приехал в Институт для консультации с ведущими учеными сектора этнографии народов Средней Азии и Казахстана, а также сектора конкретных этносоциологических исследований, так как моя кандидатская диссертация, посвященная современным этнокультурным процессам среди сельского населения Павлодарского Прииртышья, носила междисциплинарный характер. Часть глав была подготовлена в традиционном историко-этнографическом аспекте, а другие – семейно-брачные, языковые и культурные – в сочетании с новыми на тот момент этносоциологическими методами исследования.

Мне повезло вдвойне, ведь в реальности при всем желании невозможно было бы близко познакомиться с грандами указанного научного коллектива, которые не только курировали общесоюзные плановые темы по Атласу коренных народов региона, традиционным хозяйственно-культурным типам, материальной культуры, семейно-брачным отношениям и пр., но и определяли направление будущих конкретных пятилетних научных исследований.

В первом секторе Института, возглавляемой авторитетным специалистом истории и этнографии коренных народов Средней Азии и Казахстана Т.А. Жданко, отнеслись очень дружелюбно и с пониманием, так как мой научный руководитель Х.А. Аргынбаев – д.и.н., профессор, зав. отделом этнографии и антропологии Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова Академии наук Казахской ССР был очень уважаемым ученым для нее и для ее именитых коллег. К числу последних я отношу О.А. Сухареву, Б.Х. Кармышеву, Н.П. Лобачеву, Г.П. Васильеву, В.Н. Басилова, Л.Ф. Моногарову, А.Н. Жилину, Г.П. Снесарева и др. Данный научный коллектив курировал общесоюзные плановые темы по Атласу коренных народов региона, традиционным хозяйственно-культурным типам, материальной культуры, семейно-брачным отношениям и пр., а также определял направление будущих конкретных пятилетних научных исследований.

Перечисленные выше ученые, мэтры этнографической науки, являлись истинными, яркими, профессиональными и авторитетными исследователями традиционной этнографии тех или иных коренных народов Средней Азии – узбеков, каракалпаков, туркмен, таджиков и др. При этом, по сложившейся традиции, этнографией кыргызов и казахов занимались свои отечественные исследователи из ведущих академических институтов и учебных заведений Кыргызстана и Казахстана.

С момента нашего знакомства прошло более 40 лет и к моему глубокому сожалению все они ушли в мир иной, но наше и последующее поколения испытывают к ним огромное уважение за их неутомимую деятельность по исследованию коренных этносов нашего региона, в деле подготовки будущих специалистов-этнографов. Однако они успели в своем секторе названного Института взрастить своих более молодых последователей и коллег, которые продолжили их исследования. К их числу я отношу таких успешных научных сотрудников, которые начинали свой путь в упомянутом мной секторе, а некоторые из них связаны с 2005 года с группой Средней Азии Центра азиатских и тихоокеанских исследований или перешли в другие научные структуры. К ним можно отнести О.Б. Наумову, О.И. Брусину, С.Н. Абашина, И.С. Савина и др.

Аналогичным высоким научным потенциалом союзного значения обладал сектор этносоциологии упомянутого Института этнографии имени Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР, который был известен своими ведущими и талантливыми научными сотрудниками, включая Ю.В. Арутюняна, Л.М. Дробижев, М.Н. Губогло, О.И. Шкаратана, И.С. Кона, А.А. Сусоколова, С.С. Савоскула, В.С. Кондратьева, А.Д. Коростылева и др. С рядом из упомянутых этносоциологов, включая Ю.В. Арутюняна и Л.М. Дробижев, меня познакомила Татьяна Александровна Жданко. С остальными коллегами я познакомился близко позднее, по прошествии нескольких лет как советского, так и постсоветского времени.

Естественно, для меня как молодого ученого было легче наладить контакты с моими ровесниками, особенно с выходцами из нашего среднеазиатского региона, каким для меня стал А.А. Асанканов – очень приветливый, дружелюбный, коммуникабельный, интеллигентный, достаточно квалифицированный и начитанный в сфере своего исследования. Мы с ним сразу нашли взаимопонимание, словно представители одного народа, выходцы из одной республики, поэтому у меня возникло твердое ощущение, будто мы близко знали друг друга на протяжении многих лет.

Благодаря Абылабеку Асанкановичу хорошие взаимоотношения у меня сложились с аспирантом сектора народов Средней Азии и Казахстана из Туркменистана Мухаммедгелды Бердыевым, впоследствии подготовившего блестящую диссертационную работу по традициям и инновациям в туркменской системе питания, которая стала одним из лучших исследований по рассматриваемой проблеме. Наше такое быстротечное и близкое общение завершилось и закрепилось тем, что Мухаммедгелды пригласил Абылабека и меня к себе в гости в комнату семейного общежития, где накрыл хороший дастархан с туркменской кухней, которую готовила для нас его русская супруга Ирина. Возможно, что нашему близкому знакомству в г. Москве с А.А. Асанкановым, которое впоследствии переросло в более тесное общение, стало во-первых, то, что мы были патриотами своей Родины, представляя честь сложившихся научных школ наших республик; во-вторых, мы были ровесниками, выходцами из сельской среды, одними из первых среди своих близких родственников, односельчан, возможно, даже сокурсников, став в недалеком будущем кандидатами и докторами исторических наук по специальности «07.00.07 – Этнография и антропология».

Отмечу, что упомянутый мной сектор этносоциологии также, как и коллектив названного мной предыдущего сектора, осуществляли в 1967-1992 годы комплексные этносоциологические исследования городского и сельского населения СССР, включая Грузию, Узбекистан, Эстонию, Молдавию, Армению. В рамках изучения названных четырех союзных республик были привлечены и местные специалисты – Р.Н. Мусина, В.М., Квачахия, С.М. Мирхасилов, Ю.Ю. Каха, С.С. Курогло, Э.Т. Карапетяна и др. Одновременно аналогичные исследования осуществлялись в Москве и в ряде автономных республик (Татарстан, Чувашия), в других областных центрах и краях Российской Федерации. Их итогом стали публикации таких солидных изданий, как «Социальное и национальное: Этносоциологическое исследование по материалам Татарской АССР», «Социологические очерки о Советской Эстонии», «Опыт этносоциологического исследования образа жизни: По материалам Молдавской ССР», «Население Еревана: этносоциологическое исследование», «Социально-культурный облик советских наций: (По материалам этносоциологического исследования)», «Этносоциологическое исследование современности» и другие, которые действительно оказались для Абылабека Асанканова и для меня поистине настольной книгой.

Этот же сектор помогал в подготовке талантливых стажеров, аспирантов и докторантов для высших учебных заведений и научных институтов Советского Союза, включая союзных республик. Здесь же очную целевую аспирантуру в 1980-1983 годы проходил А.А. Асанканов – молодой выпускник исторического факультета Кыргызского государственного университета имени 50-летия СССР. Именно с его успешной защитой в Москве в 1984 году кандидатской диссертации по теме: «Изменения в культурно-бытовых условиях жизни киргизского сельского населения в 60–70-е годы» и возвращения на кафедру археологии и этнографии в родной университет – связано начало осуществления в республике солидного этносоциоло-

гического научного проекта: «Социально-культурное развитие сельских кыргызов». Молодой и перспективный кыргызский ученый/преподаватель сумел привлечь к этому исследованию своих именитых московских наставников в лице Ю.В. Арутюняна, Л.М. Дробижевой, М.Н. Губогло, А.Д. Коростылева, которые помогли местным этносоциологам в подготовке и составлении программы проекта и ее обработки. Отметим, что первый этап этой многообещающей темы под руководством А.А. Асанканова завершился не только изданием монографии «Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения: опыт этносоциологического исследования)» (Фрунзе: Илим, 1989. 212 с.) и привлечением к ее исполнению молодых, талантливых преподавателей, но и научным ростом моего друга – талантливого ученого и профессионального педагога, которому доверили возглавить родную кафедру археологии и этнографии исторического факультета университета.

Знаменательным было и то, что администрация университета поддержало продолжение этой перспективной темы, открыв необходимые финансовые средства для ее осуществления на протяжении 1990 – начала 2000-х годов и вновь доверила осуществление руководства Абылабеку Асанкановичу и его слаженному молодому коллективу. Многие из которых впоследствии защитили кандидатские диссертации, а ряд из них стали докторами наук, заведующими кафедр и проректорами высших учебных заведений Кыргызстана. В их числе были Г.С. Исаева, А.Р. Джоошбекова, Б.К. Бектурганова, Б.Ж. Кожомуратова, А.Р. Бикбулатова, Ш.Д. Батырбаева, Ж.К. Омурзакова, А.Т. Кушубеков, А.Ш. Абдикеримов, С.Н. Эралиев и др., которые известны научной общественности республики и стран ближнего зарубежья своими публикациями, книгами и монографиями.

И этот успешный второй этап указанного многолетнего научного проекта способствовал тому, что А.А. Асанканов вырос в видного и известного этнографа, этносоциолога республики, сумев в 1993 году защитить под руководством Л.М. Дробижевой – зав. сектором социально-политических проблем национальных отношений Института этнологии и антропологии РАН – докторскую диссертацию по социально-культурному развитию современного сельского населения Кыргызстана. Учитывая высокие научные успехи и разносторонние организаторские способности его избирают деканом исторического факультета, в 1994 году – директором Института кыргызоведения Кыргызского национального университета имени Ж.7 Баласагына, исполнителем директором проекта «Мурас» («Наследие»), занимающегося сохранением и популяризацией историко-культурного и нематериального культурного наследия Кыргызской Республики.

Отмечу, что в 1980-е – начале 1990-х годов наш казахстанский отдел этнографии Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова Академии наук республики при исполнении плановых тем совмещал прежние апробированные традиционные методы с новыми междисциплинарными, включая этносоциологические. Начало такого изучения было связано с исследованием городского населения Центрального Казахстана, выполненного видным отечественным этнографом Халбиби Аббасовичей Кауановой. В сборе материалов этносоциологического исследования в различных регионах Казахстана 1984–2000 гг., в которых непосредственное участие принимал и я, как в качестве исполнителя, так и руководителя. К ним можно отнести материалы этносоциологического обследования, собранные летом 1984-1985 гг. экспедицией отдела этнографии ИИАЭ им. Ч.Ч. Валиханова АН КазССР по теме «Новое и традиционное в быту современной сельской семьи народов Казахстана» в различных районах Алматинской области. Указанная тема координировалась сектором народов Средней Азии и Казахстана ИЭ им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. Следующим по важности являлись этносоциологические материалы, собранные по теме «Этнические аспекты культуры народов Казахстана» в 1989-1990 гг. в г. Алматы, в ряде районов Алматинской и Жамбылской областей. В их успешном проведении значительную помощь нам оказали такие ведущий научный сотрудник сектора конкретно-социологических исследований В.С. Кондратьев, а также зам. директора Института д.и.н., профессор М.Н. Губогло. Аналогичную поддержку мы ощутили и со стороны близкого нам, зав. кафедрой археологии и этнографии КГУ А.А. Асанканова. Их помощь особенно проявилась при подготовке соответствующей процедуры исследования,

связанную в первую очередь с осуществлением методики и инструментария выборки и репрезентативности данных этносоциологического исследования, составлением и уточнением вопросов и ответов опросных листов, методологией получения искомых результатов этносоциологических исследований на базе нашего и московского Института.

Если вернуться опять к научной деятельности нашего именитого юбиляра, то она, по моему мнению, складывалась довольно успешно с учетом опыта, умения его рационально и правильно применять на практике полученные знания, а также его организаторских способностей.

С конца 1990-х годов Абылабек Асанканович становится не только крупным и ведущим ученым, которого избрали в 1999 году член-корреспондентом НАН республики, но и приглашают как крупного специалиста-этносоциолога, исследователя межэтнических и социально-культурных отношений населения республики на новую должность – зав. отделом социальной политики Администрации Президента Кыргызской Республики. Начало 2000-х годов также складывалось для него благоприятно, которое выразилось в том, что он становится: а) лауреатом Государственной премии республики в области науки и техники – как признание его заслуг перед наукой, обществом и республикой; б) членом Совета Ассамблеи народа Кыргызстана – консультативно-совещательного органа при Президенте республики; в) ректором Кыргызского государственного педагогического университета имени И. Арабаева.

Не менее значимым для моего друга становятся следующие два десятилетия, так как в этот период его назначают заместителем заведующего отделом этнического развития, религиозной политики и взаимодействия с гражданским обществом Администрации Президента Кыргызской Республики, а также директором Института истории, археологии и этнографии имени Б. Джамгерчинова Национальной Академии наук республики (2017 г.). Свидетельством признания огромных заслуг перед историко-этнографической наукой стало обретение им высокого статуса «Заслуженного деятеля науки Кыргызской Республики» (2020 г.) и избрание действительным членом Национальной Академии наук республики (2021 г.).

Меня радует и то, что Абылабек Асанканов смог в достаточной степени реализовать свой потенциал, исследуя не только этнографию своего народа, но и контактируя с ним других этнических меньшинств Кыргызстана, благодаря полученным им глубоким знаниям в Кыргызском национальном университете, будучи его студентом, а также аспирантом и докторантом одного из лучших и ведущих научных центров мировой этнографической науки – московского Института этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР и Российской Академии наук.

Соединяя накопленную теоретико-методологическую базу с практическими навыками в процессе многолетних полевых этнографических экспедиций в республике и далеко за ее пределами, профессорско-преподавательской деятельности и являясь директором Института кыргызоведения КНУ имени Ж. Баласагына и головного Института истории культурного наследия, а затем Института истории, археологии и этнологии имени Б. Джамгерчинова Национальной Академии наук Кыргызской Республики, Абылабек Асанканович внес значительный вклад в развитие отечественной этнографии и этносоциологии. Он является автором около 300 научных публикаций⁶ включая 15 монографий, 10 вузовских учебников, а также научным руководителем 11 докторов и около 40 кандидатов исторических наук по своей специальности «07.00.07 – Этнография, этнология и антропология», которые успешно защитили свои диссертации, трудятся в различных сферах науки, образования, культуры и гос. службы. Еще значительнее его роль в организации и деятельности научного диссертационного совета по защите диссертаций на соискание ученой степени кандидата и доктора исторических наук при Кыргызском национальном университете имени Ж. Баласагына и Институте истории, археологии и этнологии имени Б. Джамгерчинова НАН КР.

К моему глубокому сожалению, представители социально-гуманитарных и естественно-научных подразделений нашей республики намного отстали от аналогичных структур Кыргызстана, который сложился после 2010 года из-за недальновидных руководителей и чиновников Министерства образования и науки РК, а также Национальной Академии наук

республики. Считаю, что упразднение прежней достаточно оправдавшей себя системы подготовки и защиты кандидатских и докторских диссертаций, полный переход на принципы Болонской декларации, основанной на трехцикловой структуре академических ступеней – бакалавриат – магистратуру и PhD-докторантуру: а также придание нашей Академии наук общественный статус, не вполне оправдали себя. Поэтому сохранение прежней структуры в сочетании с новой системой, практикуемые в Кыргызстане, Российской Федерации и в ряде других постсоветских республиках, считаю оправданной и целесообразной.

Убежден, что именно за последние 15 лет благодаря наличию предыдущего механизма традиционной защиты диссертаций, подготовки и защиты диссертаций, Кыргызстан намного опередил казахстанскую этнографию, заложив значительный вектор и потенциал для будущего развития этой отрасли социально-гуманитарных знаний. Меня, профессионального этнографа почти с полувековым научным стажем радует то, что мой друг и коллега Абылабек Асанканович стоит во главе такого исследовательского прорыва и развитии отечественной этнографии. И такая моя личностная позиция основана, во-первых, на том, что я долгие годы трудился в отделе этнографии академического института, возглавлял кафедру археологии и этнографии ведущего университета республики; во-вторых, был реальным свидетелем подготовки профессиональных этнографов Кыргызстана, являясь не только оппонентом кандидатских и докторских диссертации, но и членом Диссертационного совета при КНУ имени Ж. Баласагына и ИИАЭ имени Б. Джамгерчинова НАН КР; в-третьих, я лично знаком и общался с многими известными и талантливыми представителями кыргызстанской научной школы этнографов и этносоциологов – А.А. Асанкановым, И.Б. Молдобаевым, А. Мокеевым, Т.К. Чоротегиним, О.К. Каратаевым, А.Р. Бикбулатовой, Ш.Д. Батырбаевой, А.Р. Джоошбековой, А.С. Кочкуновым, А.З. Жапаровым, Ч.Д. Турдалиевой, Ч.Т. Сатыбалдиевой, Г. Чыныкеевой, С.К. Осмоновой и др. Другой привлекательной и позитивной стороной Абылабека Асанкановича является и то, что он не только истинный патриот своей Родины, но и настоящий интернационалист, стремящийся к взаимодействию с представителями других народов и республик.

Он достаточно знаком с особенностями нашей, казахстанской исторической, этнографической, востоковедческой и археологической наукой, В меру своих сил и возможностей сделал многое и для казахстанской этнографии и связанной с ней этносоциологией. Они заключаются в следующих моментах.

1. А.А. Асанканова хорошо знают в Казахстане ведущие научные сотрудники таких важнейших академических учреждений, как Институт истории и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Институт археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (КН МН и ВО РК).

2. В 1990-е годы он был членом Диссертационного совета по защите кандидатской и докторской диссертации по истории, этнологии и археологии при Институте истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова НАН Республики Казахстан.

3. Часто выступал первым оппонентом кандидатских и докторских диссертаций по этнологии казахстанских коллег, а также этнических казахов из стран ближнего и дальнего зарубежья. Такую же помощь он оказывал с 1990-х годов по настоящее время в качестве ведущей организации, возглавляя не только кафедру археологии и этнографии, исторический факультет, но и являясь директором Института кыргызоведения КНУ имени Ж. Баласагына, а также исполнительного директора проекта «Мурас».

4. Под его руководством в 2014 году молодой преподаватель из университета Карабюк, входящего в топ-10 лучших государственных университетов Турции, этнический казах Якши Абдуллах успешно защитил в Бишкеке кандидатскую диссертацию по теме: «Социально-культурное развитие казахов Кыргызстана (1991-2010 гг.)». А ранее в 2011 году аспирантка моего друга Индира Муратовна Акылбаева обрела искомую научную степень кандидата наук по теме: «Быт и культура казахского населения г. Тараза на современном этапе (по материалам этносоциологического исследования)». В настоящее время Абылабека Асанкановича является профессором Казахского гуманитарного юридического университета имени М. Нарикбаева.

После 2010 г. благодаря Диссертационному совету, в котором собраны ведущие кыргызские этнографы и этносоциологи, которым успешно руководит наш юбиляр, ряд казахстанских этнографов стали полноправными кандидатами и докторами исторических наук по специальности «07.00.07 –Этнография, энология и антропология».

4. Накануне закрытия всех прежних Диссертационных советов в Казахстане мне одному из последних известных этнографов, прошедших очную подготовку в аспирантуре и докторантуре, посчастливилось/удалось в конце декабря 2010 году выйти на защиту докторской диссертации на разовом заседании Диссертационного совета Д 14А.01.32 по присуждению ученой степени доктора исторических наук при Казахском национальном университете имени аль-Фараби. Однако ряд ведущих наших отечественных этнографов были задействованы в параллельном Диссертационном совете при Институте истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, куда меня не допустили к защите по субъективным обстоятельствам, хотя я с этим Институтом был связан наряду в течение 15 лет, будучи старшим научным сотрудником, заместителем директора Института по коммерческим вопросам....

К сожалению, в Диссертационном совете университета неожиданно возникли трудности с подбором этнографов, а также официальных оппонентов. И здесь мне на помощь пришел мой бескорыстный друг Абылабек Асанканович, который сам стал моим первым оппонентом, а другим оппонентом предложил своего коллегу, известного кыргызского этнографа, доктора исторических наук, профессора Олжабая Кубатбек уулу Каратаева. Их объективная и высокая оценка моего двадцатилетнего кропотливого труда по теме: «Проблемы семьи и брака казахов в 1970-2000 годы: этносоциологическое исследование» внушила участникам защиты и присутствующим моим коллегам и близким товарищам о значимости моего вклада в решение исследуемой сложной проблемы. Другим признанием моего скромного успеха стало и то, что все члены Диссертационного совета во главе с ее председателем, известным отечественным медиевистом, д.и.н., профессором К.Т. Жумагуловым, а их было 22 человека, единогласно проголосовали за присуждение мне искомой степени доктора исторических наук.

Настоящих и бескорыстных друзей и товарищей бывает не много, их можно пересчитать по пальцам одной руки. Мне повезло, что я имею такого истинного друга, проверенного на протяжении более чем четырех десятилетий. Наша дружба крепла с каждым годом и десятилетием, она основана на бескорыстном служении своему Отечеству, избранной со студенческих лет редкой специальности, далекой от политики и временной конъюнктуры. При этом каждый из нас шел своей дорогой, легкой в глазах посторонних и трудной, насыщенной для нас, успехами в профессиональной деятельности – научной и педагогической. Наше богатство – масса публикаций, монографий, сборников, учебников и учебных пособий, воспитание настоящих и будущих кадров-этнографов – бакалавров, магистрантов, кандидатов и докторов наук. Наша опора – наша дружная семья, дети, внуки и конечно, любящие и уважающие нас супруги, которые освободили нас от многих рутинных обязанностей по семье и за ее пределами, предоставили нам огромные возможности для реализации наших поставленных целей и задач – тактических и стратегических, общественных и личностных. Считаю, что в этом плане мой друг Абылабек Асанканович достиг многого благодаря помощи и заботе своей второй половины – верной и замечательной супруги Бактыгуль на протяжении почти полувека.

В завершении хочу пожелать другу и академику следующее глубокомысленное и жизненное изречение, общее для казахов и кыргызов: «Нағыз досымсың, есіл ғалымсың, халыққа бергеніңнен – әлі де берерің көп!».

А.Б. Калыш,

д.и.н., член-корреспондент

*Национальной академии Высшей школы Казахстана, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии исторического факультета
КазНУ имени аль-Фараби*

**Académie Tunisienne des Sciences,
des Lettres et des Arts**
Beït al-Hikma

ACADÉMIE
DES SCIENCES, INSCRIPTIONS ET
BELLES-LETTRES DE TOULOUSE

Уважаемый Абылабек Асанканович!

Позвольте мне от имени наших коллег из Национального Общества древностей Франции (1804); Академии наук, надписей и изящной словесности Тулузы (1746); Тунисской академии наук, литературы и искусства; Португальской академии мореплавания (1978); Международного научно-исследовательского центра Имама Бухари; Европейской Академии исламских культур и знаний (Франция) поздравить Вас с юбилеем 70 лет и пожелать Вам крепкого здоровья и творческих успехов.

Мирлан Аманович Наматов

Профессор, PhD

*Член-корреспондент Национального Общества древностей Франции
Тунисской академии наук, литературы и искусства*

АКАДЕМИК А. АСАНКАНОВ 70 ЖАШТА

Абылабек Асанканов – Кыргызстандын көрүнүктүү окумуштуусу, этнограф-тарыхчы, тарых илимдеринин доктору, профессор, КРнын УИАнын академиги, КРнын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, КР УИАнын Б.Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун директору 70 жашка толду.

Абылабек Асанкановичтин кыргыз элинин маданий мурасын изилдөөгө жана сактоого кошкон ат көтөргүс салымын эки ооз сөз менен айта салуу жана баалоо мүмкүн эмес. Абылабек Асанканович өзүнүн илимий жана окутуучулук ишмердүүлүгүнө бай өмүрүндө, кыргыздардын тарыхын, этнографиясын жана коомдук илимдерди изилдөө үчүн негиз болгон көптөгөн, эң мыкты илимий эмгектердин, монографиялардын жана макалалардын автору.

Абылабек Асанканов 1955-жылы Кыргызстандын тоолуу, Жумгал өрөөнүндө туулуп, жогорку билимди Кыргыз мамлекеттик университетинде алып, тарых жана этнография адистигине ээ болгон. Анын илимге болгон кызыгуусуна, албетте, дүйнөлүк илимдердин борбору болгон Москвадагы СССР Илимдер академиясы кеңири жол ачкан. Ал 1984-жылы Москвада Н.Н.Миклухо-Маклай атындагы Этнология жана антропология институтунун этносоциология тармагында аспирантураны ийгиликтүү аяктап, кандидаттык диссертациясын коргогон. Тарых илимдеринин кандидаты даражасын алгандан кийин А.Асанканов илимий ишин тереңдетип, 1993-жылы докторлук диссертациясын жактаган. Талыкпаган эмгектин арты менен 1994-жылы профессорлук, 2000-жылы КР Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, 2021-жылы академик даражага ээ болгон. Мамлекет тарабынан илимдеги иштери жогору бааланып: 2020-жылы Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмери, 2002-жылы КРнын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты болгон.

80-жылдары СССРде этносоциология илими жаңыдан багыт алып, изилдөөлөр башталган. А.Асанканов илимдин жаңы тармагы болгон этносоциология боюнча Кыргызстанда биринчилерден болуп жогорку илимий окумуштуулук даражага ээ болгон. Талыкпаган эмгектин арты менен ал республикада этносоциология боюнча өзүнүн мектебин биринчилерден түзүп, илимдин бул тармагынын негиздөөчүсү болгон. Анын жетекчилиги астында этнология тармагы боюнча ондон ашуун илимдин докторлору жана отуздан ашуун илимдин кандидаттары чыгып, алар Кыргызстандын жогорку окуу жайларында үзүрлүү эмгектенип келе жатышат.

А.Асанканов илимий эмгеги менен катар бир топ жылдарын Кыргызстандын жогорку окуу жайларында жөнөкөй окутуучулуктан баштап, университеттин ректорлугуна чейин жетип, студенттерге лекция окуп, жаш адистерди даярдоого күчүн арнаган. Ал 2001–2005-жылдары И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин ректорлук кызматын аркалаган. Асанканов студенттерди тарых, этнография жана этнология жаатында окутуп, өзүнүн илимий жаңы изилдөөлөрүн жаштарга үйрөтүп, бай тажрыйбасын бөлүшүп келет. Анын лекциялары жана семинарлары студенттер жана кесиптештер арасында жогору бааланып, анын изилдөөгө жана окууга болгон мамилеси жаш илимпоздор үчүн үлгү болуп келет.

Ал элдик чыгармачылыкты, фольклорду, салттуу ырым-жырымдарды жана үрп-адаттарды, ошондой эле кыргыз элинин Борбордук Азиядагы кеңири процесстеги ээлеген ордун активдүү изилдеген окумуштуу. Анын илимдеги жетишкендиктеринин бири – кыргыздардын коомдук түзүлүшүнүн, жашоо образынын, руханий дүйнөсүнүн өзгөчөлүгүн ачып берген бир катар эмгектеринин жарык көргөнү.

Абылабек Асанканов улуттук маданиятты сактоо жана жайылтуу маселелерине активдүү катышууда. Анын эмгектери кыргыз элинин салттуу искусствосун, адабиятын, тилин, мифо-

логиясын изилдөөдө чечүүчү роль ойноп, элдин тарыхын эске алуу менен гана чектелбестен, маданий мурастын көптөгөн маанилүү элементтерин сактап калууга да жардам берет. Тактап айтканда, ал ааламдашуу жана заманбап шартта кыргыз элинин тилин жана маданиятын сактоонун маанилүүлүгү жөнүндөгү идеяны колдогон чоң окумуштуулардын бири.

Изилдөөлөрүндө кыргыз маданияты менен Орто Азия республикаларында жашашкан башка элдеринин маданиятынын өз ара байланышына да кеңири орун берилип, кыргыз элинин тарыхый жана маданий өзгөчөлүгүн тереңирээк түшүнүүгө шарт түзгөн.

Этносоциологиядан сырткары, этнография илиминде да А.Асанкановдун эмгектери өзгөчө мааниге ээ. Анын илимий эмгектери Орто Азия элдеринин этникалык тегин, социалдык практикасын жана турмуш-тиричилигин изилдөөгө кошкон алмаштыргыс салымы болуп саналат. Ал кыргыз элинин коомдук жана маданий тарыхын изилдеген көрүнүктүү окумуштуу.

Бир катар тарыхый себептерден улам кыргыз калкынын бир бөлүгү Кытай Эл Республикасынын бир топ аймактарында жашап калышкан. Алардын басымдуу көпчүлүгү Кыргызстан менен чектешкен Синьцзян аймагынын Кызыл-Суу Кыргыз Автономиялуу областында жайгашышкан. Мезгилинде СССР менен Кытай Республикасынын өз ара мамилелери салкын болгондуктан, кытайлык кыргыздардын тарыхын, этнографиясын, маданиятын жана адабиятын изилдөө мындай турсун, боордоштор менен байланыш тап-такыр болгон эмес.

2000-жылдан кийин профессор А.Асанканов кыргыз тарыхчы-окумуштууларынын ичинен биринчилерден болуп, Кытай Республикасында жашаган кыргыздар жайгашкан региондордо беш жылдан ашык экспедицияда илимий изилдөө иштерин жүргүзүп, кыргыздардын тарыхы, этнографиясы, маданияты, жана адабияты боюнча документалдык жана фольклордук материалдарды чогултуп, жыйынтыгында 2010-жылы көлөмдүү монографиялык китеп жазып, окурмандарга тартуулаган. **(Асанканов А. Кыргызы Синьцзян (КНР) / А. Асанканов. Бишкек: Бийиктик, 2010. 492 с.)**

Аталган китепте кыргыздар отурукташкан региондор: Алтайдын чыгышынан тартып Памирдин батышына чейин, Хотандын түштүгүнөн (Тибеттин түндүгүнөн), Куэн-Лун тоолорунан Теңир-Тоонун түндүгүнө чейин, башкача айтканда, Кыргызстан жана Казакстан менен чектешкен Иле дарыясынын бассейни, Ак-Суу, Кызыл-Суу автономиялык облусундагы кыргыздар жайгашкан аймактарды кыдырып, алардын жашоосу, турмуш-тиричилиги жана үрп-адаты менен таанышканы кеңири жазылган. Кыргыздардын абсолюттук басымдуу бөлүгү тоолуу жана тоо этектериндеги райондордо, бир аз бөлүгү ойдуңдарда же түздүктөрдө отурукташканы да кенен баяндалган. Кыргыздар менен канатташ жашашкан этникалык казактар жана уйгурлар менен жашоо шартындагы байланыштар, окшоштуктар жана айырмачылыктар жөнүндөгү маалыматтарга да кеңири орун берилген.

Китеп илимий мүнөздө болгонуна карабай, көпчүлүк окурмандарга арналып жазылган. Кытайлык кыргыздардын тарыхы, улуттук өзгөчөлүктөрү, салттуу маданияты жана этникалык топтордун оозеки айтылган жомок-уламыштары, ырлары, эпостору кеңири жазылып, кызыктуу берилген.

А.Асанканов акыркы беш жылда Россия, Кыргызстан, Казакстан, Өзбекстан жана Монголия илимпоздору менен биргеликте ишке ашырып жаткан эл аралык «**Улуу Алтай**» алтаистика жана түркология илим жана билим берүү долбооруна катышып, анын максаттарын ишке ашыруу боюнча активдүү иштерди жүргүзүп келет.

Асанканов жетектеген кыргыз тарыхчылары жана этнографтары Алтай мамлекеттик университетинин окумуштуулары менен биргеликте, жыл сайын уюштурулган этнографиялык экспедицияга катышып, опол тоодой тарыхый материалдарды чогултушкан. Изилдөөлөрдүн жыйынтыгы менен кыргыздар орто кылымдарда Алтайды байырлап келгени дагы бир ирет тастыкталган. Кыргыздар менен алтай этностук жамааттарынын маданиятында көптөгөн окшоштуктар бар экенин, жана бул алардын калыптанышынын тамыры бирдиктүү экенин кабар берип турат.

Окумуштуулардын далилдешкенине караганда, жалпы түрк тилдүү элдердин түпкү ата мекени Алтай болгону тарыхый чындык. Казакстан, Кыргызстан, Россия жана Өзбекстандын окумуштуулары биргеликте Улуу Алтай илимий-билим берүү борборунун алкагында илимий

тыгыз кызматташтык улантылып, жыйынтыгында түрк элинин этномаданий параллелдери тууралуу көлөмдүү монография чыгаруу пландалып жатканы кубанарлык.

Абылабек Асанканов Кыргызстандын эле эмес, өзүнүн дарамети менен алдыңкы, эл аралык деңгээлдеги окумуштуулардын бирине айланды. Эл аралык конференцияларга, илимий симпозиумдарга, форумдарга активдүү катышып, кыргыз илиминин дүйнөлүк деңгээлге көтөрүлүшүнө өз салымын кошуп келет. Анын эмгектери Кыргызстанда эле эмес, чет өлкөлөрдө да басылып, ал жактагы илимпоздордун алкоосуна татып, алар менен илимий байланышын үзбөй келе жатат.

Ал өмүр бою академиялык (илимий) карьерасында өзүнүн тынымсыз билим деңгээлин жогорулатуунун натыйжасында жана илимге болгон мамилесин тынымсыз өркүндөтүүнүн арты менен этнография жана этнология тармагында эле эмес, гуманитардык илимде республикадагы көрүнүктүү специалист болуп калды.

Абылабек Асанканович, 70 жаш кутман куракка келип, коомго, өлкөгө кылган кызматтарын эске алганда, албетте, ал өзгөчө урмат-сыйга арзыган, кадырлуу даанышман аксакал деген наамга татыктуу деп ишенимдүү айтса болот! Ден соолукта, ишинде ийгиликтер коштосун. Бар бол, жолдош Академик!

Досбол Нур уулу
тарых илимдеринин доктору, профессор

РОЛЬ АКАДЕМИКА А. АСАНКАНОВА В НАУЧНОМ СОТРУДНИЧЕСТВЕ КЫРГЫЗСТАНА И ФРАНЦИИ

Мне очень приятно свидетельствовать о наших давних научных связях с академиком Национальной академии наук Кыргызской Республики Абылабеком Асанкановым, о нашем научном сотрудничестве и совпадении интеллектуальных интересов с нашим выдающимся коллегой.

В период, когда я был директором IFEAC, который в то время располагался в Ташкенте, мне хотелось дать понять нашим коллегам из других стран Центральной Азии, что выбор штаб-квартиры в одной из столиц региона ни в коем случае не означал, что интерес к другим соседним странам, к их истории и, прежде всего, к их научным сообществам, было меньше. Именно поэтому я символически купил юрту, которую мы поставили в центре двора института, в теплом, оседлом Ташкенте! Это был символический жест, подтверждающий наше стремление к научному сотрудничеству по всей Центральной Азии. Если говорить более конкретно, то мне всегда хотелось узнать больше о научных сообществах в каждой из стран Центральной Азии в области истории, антропологии, этнологии и других гуманитарных наук. Именно поэтому, как только я стал директором, я приглашал коллег со всего региона принять участие в совместных научных мероприятиях IFEAC.

Первым гостем из Кыргызстана был г-н Абылабек Асанканов, и именно в этом контексте мне довелось с ним познакомиться. Конечно, его мне очень рекомендовали коллеги-этологи, и его приглашение было очевидным. В результате я послал ему специальное приглашение приехать и принять участие в конференции в Ташкенте, а для поездки между Бишкеком и Ташкентом специально выслал в Бишкек служебный автомобиль IFEAC. Г-на Асанканова сопровождали г-н Анварбек М. Мокеев и г-н Доолотбек Б. Сапаралиев.

Таким образом, colloquium в Ташкенте выиграл от мнения наших коллег из Кыргызстана, в частности, от доклада и, в ходе дискуссий, замечаний А. А. Асанканова, который является точным и опытным дебатером. Кроме того, в то время возобновление colloquiums и научных встреч между коллегами из стран Центральной Азии еще не получило должного развития. Это было совсем не так, как сегодня. Ведь прошло менее 10 лет после «Распада», и каждое научное сообщество все еще было достаточно изолировано от соседних стран. Это также одна из причин, почему на таких встречах, как та, на которую я пригласил А. А. Асанканова, происходил такой динамичный обмен идеями. И поэтому мы чувствовали, что переживали новый исторический момент, что мы коллективно являлись свидетелями нового исторического периода, полон новых возможностей.

С тех пор научные связи с А. А. Асанкановым были постоянными как в Центральной Азии, так и во Франции. Моим студентам посчастливилось посещать семинары г-на Асанканова в моем университете, в Школе высших исследований по общественным наукам (EHESS) в Париже. Мне особенно запомнился увлекательный рассказ г-на Асанканова об одной из его командировок к киргизам Синьцзяна.

Тем временем IFEAC переехал в Бишкек, где смог полностью обновить свой научный плацдарм и создать новый перекресток для научных встреч и обменов. С 2017 года г-н Асанканов также стал директором Института истории, археологии и этнографии имени Бегималы Жамгырчинова при Национальной академии наук Кыргызской Республики. В качестве директора, а также как выдающийся историк, антрополог и этнолог, он был связан с новой динамикой IFEAC в Бишкеке и оставил в ней свой след. Он принял участие в нескольких конференциях и научных мероприятиях в сотрудничестве с директором IFEAC в этот период, Катрин Пужоль.

В числе этих научных мероприятий – проведение совместно с Национальной академией наук Кыргызской Республики конференции «Октябрьская революция: вызовы времени и историческая память в Кыргызстане. Историческая память», в тесном партнерстве с IFEAS (в ноябре 2017 года!). В ней приняли участие около 80 местных и международных исследователей историков.

Следует также отметить организацию дебатов вокруг публикации книги *Киргизы*.

Также в Бишкеке мне посчастливилось получить приглашение от г-на Асанканова представить свою книгу в Академии наук, в отделении истории, археологии и этнографии. Презентация состоялась в июне 2019 года, а моя монография только что вышла в Париже. Название монографии: «Советские трансформации и Память в Центральной Азии. От индигенизации (коренизации) к независимости». Эта работа охватывает пять стран Центральной Азии в советское время (точнее, в период с 1945 по 1991 год) и содержит огромное количество материалов, касающихся Кыргызстана. Для меня было особенно мотивирующим моментом представить результаты своей работы коллегам из региона и стран, которые я изучал в этой монографии. В тот день было много дискуссий, и я очень благодарен академику Асанканову за организацию дебатов.

Научные отношения между Кыргызстаном и Францией никогда не были на столько развиты как в последние годы, и они имеют большие перспективы в будущем. Научные структуры, которые организуют это сотрудничество, такие как Национальная академия наук Кыргызской Республики и ее члены, такие как выдающийся академик А. А. Асанканов, входят в историю.

Винсент Фурнио

Профессор,

История Центральной Азии,

EHESS-Cetobas, Париж

КЫРГЫЗДЫН МЭЭНЕТКЕЧ ЭТНОГРАФЫ АБЫЛАБЕК АСАНКАНОВГО

Урматтуу Абылабек Асанкан уулу! Сизди 70 жылдык мааракеңиз менен ак дилибизден куттуктайбыз!

Биз сизди заманбап Кыргызстандын тарых илимдеринин этнография тармагына зор салым киргизген чыгаан илимпоз, өз илимий мектебин түптөгөн агартуучу жана эгемен Кыргызстандагы жарандык коомдун телчигиши, этностор аралык ынтымактын чыңдалышы үчүн кызмат кылып келген коомдук ишмер катары өзгөчө сыйлайбыз.

Сиз Кыргызстандагы заманбап этнография илимий тармагында өлкөбүздөгү этностук-социалдык жүрүмдөрдү ар тараптуу иликтеген эмгектериңиз менен таанылдыңыз. (Караңыз: Асанканов А. Социально-культурное развитие современного сельского населения Киргизии. – Фрунзе, 1989; Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Бишкек, 1997; ж.б.).

Сиз Кыргызстандын тарыхына жана кыргыз этнографиясына арналган энциклопедиялык жана башка жыйнактарды түзүүгө редактор жана автор катары салым коштуңуз.

Андан тышкары өзүңүз Евразиядагы кыргыз диаспоралары жайгашкан алыскы жана жакынкы чөлкөмдөргө этнограф катары илимий саякаттарда болдуңуз.

Маселен, Кытай Эл Республикасынын Шинжаң Уйгур автоном районунун алкагындагы Кызыл-Суу Кыргыз автоном облусунда жана башка аймактарда болуп, анын негизинде кытайлык кыргыздар жаатында кыргыз жана башка тилдерде олуттуу этнографиялык монографияңызды жаздыңыз.

Айрым калемдештер Сизди даңазалуу этнограф Саул Абрамзондун (1905–1977) эмгегин кайра чүргөй койгондой курулай доомат кылган учур да эсибизде. Чын-чынында, Абрамзон Кытайга илимий саякат менен барган эмес, ал эми Сиздин эмгегиңизде ХХI кылымдын башындагы Кытайдагы кыргыздарга таандык оригиналдуу этнографиялык, статистикалык ж.б. маалыматтар мол болчу. (Караңыз: Асанканов А. Кыргызы Синьцзян (КНР). – Бишкек, 2010; Асанканов А. Жунго Шинжаң кыргыздары (Монография) / Жооптуу редактор Токтосун Карыбек уулу. – Артыш: Кызыл-Суу Кыргыз басмасы, 2013.).

Андан тышкары Сиз Түштүк Шибер жана Алтай жергелерин да кезип чыктыңыз.

Сүрөттө (солдон): Астайбек Бутанаев, Абылабек Асанканов жана Юлий Худяков. Түштүк Шибер.

Сиз Барнаул шаарындагы Алтай мамлекеттик университети, Бишкектеги Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, “Мурас” кору ж.б. шериктер катышкан “Кең Алтай” эл аралык илимий долбоорунун алкагында жана кыргыз таануу өңүттөрүндө этнографиялык

маалымат топтоп, ошол эле учурда чет өлкөлүк кыргыз таануучулар менен түркологдордун Кыргызстандын ар кыл дубандарындагы илимий саякаттарына да көмөк көрсөтүп келдиңиз.

Өз шакирттериңизге таалим берүүдөн тышкары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясына караштуу Бегимаалы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнография институту менен Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде этнография, антропология жана этнография адистиктери боюнча диссертациялык кеңешти уюштуруп, анын бир катар курамдарына төрагалык кылып, Атажуртубуздагы жана жалпы постсоветтик Түркстан чөлкөмүндөгү этнограф жана башка окумуштуу адистерге бата бердиңиз. Сиздин бараандуу илимий жетишкендиктериңиз биздин гана өлкөбүздө эмес, чет мамлекеттерде да дурус баага татып келет.

Айрым эмгектериңиз Кыргызстандан тышкары АКШда, Индияда, Казакстанда, Кытайда, Орусияда, Францияда жана башка өлкөлөрдө жарык көрүп, заманбап кыргыз этнография илиминин азыркы сереси жөнүндө эл аралык илимий чөйрөгө маалымдады. Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинде Археология жана этнография кафедрасын, андан кийин Тарых факультетин башкарып, андан тышкары 2001–2005-жылдары Эшенаалы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетин (азыркы Кыргыз мамлекеттик университетин) ректор катары үзүрдүү жетектеп турган учуруңуз эсибизде.

Бул жылдар илимий-педагогдук орошон ишмердигиңиздин кезектеги мезгили болду.

Шакирттериңиз чынар теректин бутактарындай өсүп чыгышты. Алар ар кыл университеттерде жана жумуриятыбыздын Улуттук илимдер академиясында эмгектенишүүдө. Алардын бири – этнограф, профессор Аниса Бикбулатова Орусия Федерациясындагы Татарстан жумуриятынын Илимдер академиясынын чет өлкөлүк нагыз мүчөсү болуп шайланды. Мектептерге, музейлерге, мамлекеттик башкаруу тармагына, саясатка, бейөкмөт уюмдарга жана ишкердикке кеткен да кыйла окуучуларыңыз бар. Албетте, окумуштуу инсандын жекече илимий чыйыры жарандык турмуштун бир гана өңүн камтыйт эмеспи. 1990-жылдары “Мурас” ишкердик долбоорун жетектеп турган чагыңызда манас таануу жана башка өңүттөрдө бир катар эл аралык илимий жыйындарды уюштуруп, айрым жаңычыл тарых китептерин басмадан чыгарган эмгегиңиз да кесиптештериңиздин эсинде. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана этностор аралык мамилелер боюнча мамлекеттик агенттикке караштуу мониторинг жүргүзүү борборуна кол кабыш кылып, этностор аралык түйүндүү маселелер боюнча адистик тажрыйбаңызды бөлүшүп келгениңиз да маалым. 1990-жылы июнда жана 2010-жылы июнда айрым түштүк аймактарыбызда орун алган кейиштүү окуяларга – этностор аралык кагылышууларга алып келген өбөлгөлөр, себептер жана алардын тарыхый сабактары жөнүндө илимий талдоо жүргүзүүгө да олуттуу салым коштуңуз.

Сүрөт. Кыргызстандын этнологдору менен антропологдорунун Биринчи курултайы. 2014.

2015-жылы Сиздин 60 жылдык торколуу тоюңузга арналган эл аралык илимий жыйында – Кыргызстандын этнологдору менен антропологдорунун Экинчи курултайында Түркстан чөлкөмүндөгү этностор аралык карым-катнаштардын учурдагы жагдайы жана болочогу таразаланган. (Караңыз: Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашуунун мейкиндиги: Этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү, учуру жана келечеги: Кыргыз Республикасынын УИАсынын корреспондент-мүчө, тарых илимдеринин доктору, профессор Абылабек Асанкановдун 60 жылдыгына арналган Кыргызстандын этнологдору менен антропологдорунун II Конгрессинин (Бишкек шаары, 2015-жылдын 4-апрели) баяндамалары жана илимий макалалар жыйнагы / Редколлегия: Т.К.Чоротегин (төрага) ж.б.; жооптуу редактор А.Р.Бикбулатова, илимий редактор Т.К.Чоротегин. – Бишкек: “Maxprint”, 2015.).

Сиз эгемен Кыргызстандын коомдук-саясий турмушунда көп этностуу мекендештерибизди “Кыргыз жараны” деген келечектүү түшүнүктү кабыл алууга чакырган жигердүү жана данакер жарандардан болуп саналасыз.

Бул турумунузду аңдоого огожо болсун үчүн маркум айдыңыбыз, Кыргыз эл акыны Эсенгул Ибраевдин (1933–2005) төмөнкү ыр саптарын кыстара кетелик:

“...О-о, адамдар,
О-о, жарандар!
Баса көрбө
Устаранын мизи менен,
Баса көргүн,
“Кулаалы таптап куш кылган,
Курама жыйып журт кылган”,
Бабаң МАНАСтын
изи менен”.

Ташка тамга баскандай жазган акын Эсенгул Ибраевдин бул чакырыгына Сиз колдоп келе жаткан “Кыргыз жараны” ой-чабыттык түшүнүгүнүн маңызы толук дал келет деп санайбыз.

Абылабек байке, маараке ээсине даректелген буга чейинки мактоо сөздөрүбүз факттарга негизделди.Эми жалаң гана мактоо сөздөр менен чектелчү “салттан” оолактап, мындан аркы чыгармачыл турмушуңузда айрым көз ирмемдерде күлүп жатып, ойлоно калып жүрсөңүз деген үмүт менен ат тизгинин азил жагына да бура кетелик.Айтылуу кыргыз сатириги жана сынчысы Салижан Жигитов (1936–2006) агайыбыз “түш көрүп жатып, кадимки Карл Маркс менен баарлашканы” жөнүндө тамаша кеп айткан эле.Бир ирет Салижан Жигитов белгилүү экономист, академик Турар Койчүевдин мааракесине барып калат. Элдин баары маараке ээсин мактап жаткан чакта, Салижан агайга да сөз кезеги жеткен тура.

Салижан агайыбыз капысынан маңдайына көз чаптырса, “аркы дүйнөдөгү арбактар менен сүйлөштүм” деген кебин оңду-солду жар салган бир саясатчы агай коноктордун арасында отурган экен. А.Акаевдин тушунда элчи да, депутат да болгон бул инсанды көрүп, көөдөнүнө бир сонун юмордук ой келип, Салижан агай кудундайт.

Анан маараке ээси болгон академикке карата куттук айтчу кезеги келгенде, Салижан агай күлмүндөп, адатынча “та-ак” деп айтып алып, анан азилин баштаган экен:

– Мен түндө түшүмдө Карл Маркстын арбагы менен сүйлөштүм. Ал киши айтты, чунак десе... Та-ак... Ал минтип айтып атпайбы: “Бу силерде экономика илими абдан эле өсүптүр. Турар Койчүев сыяктуу академиктериңер да бар экен. Мыкты изилдөөлөр жарыяланыптыр. Та-а-к... Анан эмнеге эле экономикаңар өтө төмөн түшүп кеткен?” – деп Маркс менден сурап атпайбы.

Эл кыраан каткы күлгөн экен. Маараке ээси Турар агай дагы тамашанын багытын мыкты түшүнүп, каткырык салыптыр.

Сизди дагы тамаша сөздү баалай алган жашы улуураак замандашыбыз деп билебиз.

Эми, Салижан агайдын үлгүсүнө салып, азил айта кетели.

Вильгельм (Василий) Бартольд, Александр Бернштам, Саул Абрамзон, Какен Мамбеталиева, Бегимаалы Жамгырчинов, Анварбек Хасанов жана башка маркум тарыхчылардын арбактары түшүбүзгө кирсе, бизден сурашат болуш керек:

– Таш ыргытса эле тарых илимдеринин доктору, кандидаты, PhD доктору, профессор, академик

болгон тарыхчы окумуштууларга тийет экен. Анан эмне үчүн калайыктын бир тобу жалган тарых баянын эчкинин сүтүн саагандай эле удургутуп жеңил-желпи саап жаткан диплому боюнча хирург-дарыгер, экономист, математик, физик, журналист жана башка адистиктердеги фольк-хисторикилерге ынанып жатышат? Эмне үчүн калайыктын бир бөлүгү “кыргыздар жети миң жыл илгери болгон”, “эң байыркы кыргыз цивилизациясы бар, бирок түрктөр кечээ эле кыргыздардан бөлүнүп чыккан”, “Атилла, Чыңгыз хан жана Эмир Темир нагыз кыргыз болгон”, “Кашкар шаары Кочкор өрөөнүндө жайгашкан”, “Тибеттеги кыргыздар 250 жыл жашашат”, “кытай иероглифин кыргыздар ойлоп табышкан”, “Баткен мумиясын кайра Баткендин Кара-Булагына алып барып, көөмп салбасак, улам эле ыңкылап боло берет экен!” деген жалганчыларды, XVII кылымдагы манжур ханынын чийме сүрөтүн “Манастын сүрөтү” деп бурмалагандарды, ар кыл жайсаңчыларды тим эле пир тутуп жатышат?..

Албетте, бул сын аралаш азил сөз маараке ээси болгон академик агабызга гана эмес, бардык эле кесипкөй тарыхчыларга багытталат деңизчи.

Шакирттериңиз жана башка кесиптештериңиз жалаң гана илимий эмгек жарыялоо менен чектелбестен, интернеттин коомдук тармактарында да жигердүү үн кошуп турушу зарыл деп санайбыз.

Кыргыз тарыхы – жалпы алтай тилдер тобундагы, анын ичинде түрк элдеринин тарыхынын, ошондой эле жалпы Борбордук жана Ички Азиядагы жана Кең Алтайдагы көчмөндөрдүн жана отурукташкандардын цивилизацияларынын чийеленишкен тарыхынын ажырагыс бөлүгү экенин интернеттин коомдук тармактарында жана башка медиа каражаттарында өз учурунда айтуудан жана таасын аңдатуудан уялбашыбыз керек.

Эми куттук сөзгө өтөлү.

Ылайым Сиздей мыкты педагог, илимий устат катары калыптанган жана жалпы элибизди ынтымакка чакырган данакер боло алчу урпактарыңыз жана шакирттериңиз арбын болсун!

Албетте, ушул сереге жеткирген илимий жана башка чыгармачыл ийгиликтериңиз үчүн ырааттуу шарт түзүп, жөлөк болуп келе жаткан Бактыгүл жеңебизди жана жалпы үй-бүлөңүздү да куттуу торколуу тоюңуз менен куттуктайбыз.

70 жаш – азыркы доор үчүн орто муундун эле курагы дешет. Ылайым 110 жашыңызда да күүлүү-демдүү болуңуз, ошондо да телегейге (космоско) сейилдеп саякатка чыгып, этнограф катары эссе жазууга, кымыздын гүлүн татууга жарамдуу болуңуз. Жаныңызда жаншеригиңиз, урпактарыңыз, үзөңгүлөштөрүңүз жана шакирттериңиз болсун!

02.02.2025. Кыргызстан–Чехия.

Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу Чоротегин,

тарых илимдеринин доктору,

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин

Чөлкөм таануу жана кыргыз таануу кафедрасынын профессору,

“Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмесинин президенти

АБЫЛАБЕК АСАНКАНОВ – ПЕДАГОГ, ОКУМУШТУУ

Кыргызстандагы белгилүү этнограф тарыхчы (этносоциолог), тарых илимдеринин доктору, профессор, КРнын УИАнын академиги, КРнын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер Абылабек Асанканов быйыл, тактап айтканда, 2024-жылдын декабрь айында 70 жаш курагына чыгып олтурат. Адам өмүрү “бир көз ирмем” дегендей, кечээ гана жапжаш агайыбыз, бүгүн минтип аксакал курагына келип, илим жаатында күчкө толуп, жигердүү эмгектенүүдө.

Абылабек агайдын өмүр жолуна көз чаптырсак, ал 1954-жылдын 27-декабрында Жумгал районунун Жаңы-Арык (Доскулу) айылында туулуп, ошол эле кыштакта орто мектепти аяктаган. Андан кийин 1972-1977-жылдары СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз Мамлекеттик университетиндеги (КУУ) Тарых факультетинде окуп, адистикке ээ болот жана 1977-1979-жылдары айылдык мектептерде тарых сабагынан берген мугалим болуп иштеген. Нарын облусунун Жумгал районундагы “Көл-Арык” орто мектебинде 1977-1978-жылдары, аталган райондун “Жумгал” орто мектебинде 1978-1979-жылдары эмгектенген.

Ушул убакыттан кийин гана Абылабек агай илим жолуна түшүүгө чечим кабыл алат. Ал 1979-жылы Фрунзе шаарына келип, борбордогу Политехникалык институтунун “КПССтин тарыхы” кафедрасында 1979-1980-жылдары окутуучу болуп иштеп, окуу жылынын аягында Москвадагы СССР ИАнын Н.Н.Миклухо-Маклай атындагы этнография жана антропология институтунун аспирантурасына тапшырат. Аны 1980-1983-жылдары аяктап келип, өзү билим алып кеткен Кыргыз Мамлекеттик университетинде эмгек жолун улантат. Ошол эле жылы этнография илиминдеги “этносоциология” багытында кандидаттык диссертациясын коргоп, тарых илиминин кандидаты наамына ээ болгон. Мына ошондон тартып, агайдын педагогикалык жана илимий жолу башталган.

1984-жылдан баштап 1993-жылга чейин КМУнун Археология жана этнография кафедрасынын башчысы милдетин аткарган. 1992-1993-жылдары Тарых факультетинин деканы болуп иштеген. Дал ушул жылы Абылабек агай иштеп турган университет “Кыргыз Мамлекеттик Улуттук университети” деп аталып калган (1993). СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз Мамлекеттик университетине келип иштегенден тартып, Абылабек Асанкановдун жогорку окуу жайларда билим алышкан жаштарга билим жана тарбия берген педагогикалык, ошондой эле аны менен кошо ала жүргөн илимий ишмердигинин башаты түптөлгөн.

Ал мамлекеттик жана саясий жетекчилик кызматтарды аткарып, коомдук иштерди уюштурууда эң бай тажрыйба топтоого жетишкен. Басып өткөн жолунда КУУдагы Кыргыз таануу институтунун директорлугунан, Кыргыз Республикасынын Президенттик администрациянын Социалдык саясат бөлүмүнүн башчысына чейин жеткен. Ошондой эле түрдүү мезгилдерде Э. Арабаев атындагы Кыргыз педагогикалык университетинин ректору, Кыргыз Республикасынын Президенттик администрациянын Этностук өнүгүү жана дин саясаты бөлүмүнүн жетекчиси, Этностук өнүгүү, дин саясаты жана атуулдук коом менен карым-катнаш бөлүмүнүн башчысынын орун басары болуп иштеген. Жогорку кызматтарда иштегенден алган тажрыйбаларын жаштарды окутуп, аларды тарбиялоодо жана илимий мекемелерди башкарып, илимий иштерди уюштурууда колдонуп, Абылабек агайдын мыкты жетекчилик сапаттары калыптанган. Анын уюштуруучулук сапаты кыргыздын кыйырына тараган “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрүүдө ачык көрүндү. Ал мезгилде А. Асанканов “Манас-1000” дирекциясынын алдында түзүлгөн өкмөттүк “Мурас” ишкер долбоорунун директору болуп туруп, маараке өткөрүүдөгү көптөгөн маселелерди так жана

өз убагында чечип берип турган. Уюштуруу иштери мыкты өткөрүлгөндүгү эске алынып, ал “Манас” дастанынын миң жылдык мааракесине байланыштуу медалы менен сыйланган (1995).

Абылабек Асанкановдун дагы бир өзгөчө сапаты талыкпас изилдөөчү болуп, даанышман илимпоз-окумуштуу катары кыргыз тарых илимине киргендиги эсептелинет. Москвадагы Этнография жана антропология институтунун аспирантурасында россиялык белгилүү этнограф жана социолог Леокадия Михайловна Дробижеванын жетекчилиги алдында этносоциология боюнча илимий ишин коргогон алгачкы кыргыз өкүлү болгон. Бул мезгилде Кыргызстанда этносоциология илими тууралуу түшүнүк дагы болгон эмес. Бирок, талыкпастан эмгектенгендиктин аркасында жана Москвадан алган теориялык-методологиялык билимин колдонуу менен 1980-жылдардан кийин Абылабек Асанканов Кыргызстанда этносоциология илимин калыптандырып, өзүнүн илимий мектебин түзүүгө жетише алды. Бул факты Абылабек агайдын илимпоз катары жетишкендиктери жөнүндө көп нерселерди кабарлап турат.

Тагдыр жолунда Абылабек агай менен алгачкы жолу жолугушуп, таанышканымдан бери туура кырк жыл өтүптүр. Ошондон бери анын окуучусу, кийин кесиптеш коллегасы катары мамилебиз үзүлгөн жок. Ушул мезгилдерден бери агайды жалаң гана педагог, окумуштуу катары билбестен, кандайдыр бир деңгээлде аны жакындан дагы билем десем жаңылышпайм. Ошол себептерден улам, Абылабек агайдын кулк-мүнөзүн, адамдык жеке сапаттары жөнүндө баяндасам туура болчудай. Менин студенттик жылдарымда, мени окуткан, курстук жана дипломдук иштеримдин жетекчиси болгон үчүн агай экөөбүздүн ортобузда устат-шакирт мамилелери түзүлүп, бир далай кызыктуу окуяларга күбө болгонбуз.

Мен өзүм, мектепти аяктагандан кийин бир нече ирет жогорку окуу жайына тапшырып, кулап калгам. Ал ортодо эки жылдык аскердик кызматты өтөөгө жетиштим. Акыры, 1983-жылы күз айында Кыргыз Мамлекеттик университеттин Даярдоо бөлүмүнө угуучу болуп өтүп, кийинки 1984-жылдын сентябрынан баштап университеттеги Тарых факультетинин студенти болуп калдым. Бир нече жолу жыгылып, араңдан зорго өткөндүктөнбү же өзүңдөн бир канча жаш кичүү жаштар менен окугандыктанбы, айтор окууга болгон кызыгуу көбүрөөк болду. 1-курстан баштап эле лекцияларга үзбөй катышып, сабактарга даярдануу менен күн кечирчүбүз.

Ал мезгилде Тарых факультеттине тапшыргандар көп болуп, бир курста эки жүздөн ашык студент окуй турган элек. Ар бир курста сегизден группа болуп, аларды ар кайсы кафедраларга бөлүштүрүшчү. Биринчи курстагы биздин группа Археология жана этнография кафедрасына туш келиптир, ал жердеги археолог агайыбыз ыраматылык Бейше Урустамбеков кураторубуз болуп калды. Ал тартипти катуу кармаган мыкты мугалим эле. Бейше агай мени группага староста кылып дайындап, кафедрадагы мугалимдер менен кантип иштеш керектигин айтып жатып, кафедра башчысы Москвадан жаңы келген жаш агай экендигин айтты. Жаңы келген кафедра башчысы ишке бекем талап койгон мугалим деп кошумчалады. Бул Абылабек агай жөнүндөгү алгачкы маалымат болчу.

Ошондон көп өтпөй этнография сабагынан Абылабек Асанканов агай бизге лекция окуй баштады. Агайыбыз орто бойлуу, көзү бакыракай, каштары кара, чачтары тармалга жакын, ак жуумалынан келген, жарашыктуу кийинген жагымдуу киши экен. Лекцияны абдан жакшы түшүндүрчү, бирок эмоционалдуу болгондуктан, окуп жатканда бардык студенттер былк этпестен отурчу элек. Асанканов сабак өткөндө анын көп билгендиги жана чебер лектор экендиги көрүнүп турчу. Арадан көп мезгил өткөндүгүнө карабастан, агайдын лекцияларда айткан айрым бир ой-пикирлери али күнчө эсимде турат. Ошону менен 1984-жылдан баштап, Абылабек агай биздин мугалим болуп калды. Агай сабак өтүп жатып, айрым мезгилде токтой калып, студенттерге суроо узатып калчу, жооп бергендерге жылуу мамиле жасап, эгер билбей кала турган болсок, үнүн бийик чыгарып, ачууланганда бардыгыбыз апкаарып калчубуз. Группадагы студенттерге кафедрадан курстук иштер бөлүнүп, мен Абылабек агайдан жаза турган болуптурмун. Адегенде агайдан курстук ишти кантип жазам деп сары санаа болгондугум эсимде.

Курстук ишти жазуу процессинде агайды мугалим катары дагы, жетекчи катары дагы жакындан биле баштадым. Эң биринчи кезекте эмгекчилдигин, өтө көп окугандыгын байкадым. Агай жаңы ар кандай идеяларга бат берилип, түрдүү иштерди демилгелеп турчу. Өзү жетектеген студенттердин биринин дагы ишин окубай калгандыгын көргөн жокмун. Качан көрсөм эле текшерткени барган балдар-кыздардын кол жазмаларында агайдын кызыл сыя менен чиймелеген оңдоп-түзөтүүсү сөз жок болчу. Андай оңдоолор менин дагы жазгандарымда болуп, эскертүүлөрдү алгандан кийин бир канча жолу кайра-кайра жазчубуз. Башка мугалимдерден жазган курсташтарымдын көпчүлүгү китептерден көчүрүп алган курстук иштерин бир жолу эле жазып барып, жактап салгандыгын көрүп, ичибиз ачышып калчу.

Курстук ишти жазууда Абылабек Асанканов агайдын илимий эмгек кантип жазыла тургандыгын үйрөткөндүгү бизге, өзгөчө менин жеке өзүмө чоң сабак болду. Курстук ишке кандай илимий талаптар коюла тургандыгын жана аны жазууда илимий стилди колдонууну, ошондой эле адабияттарды кантип пайдалана тургандыгын үйрөткөн алгачкы илимий мектебим дал ушул Абылабек агайдын курстук иштерди жаздыруусу болуп калды. Агайдын өзгөчөлүгү курстук иштерди коргоодо 1-курстан 5-курска чейинки бардык студенттерин чогултуп, иштерди чогуу талкууга алып, коргото тургандыгында болгон. Буга адегенде көнбөй, бир аз өгөйлөп жүрдүк. Себеби, бирин-бири тааныбаган, ар кайсы курстун студенттери ачылып сүйлөгөндөн тартыныша турган. Бирок акырындап көнгөндөн кийин, чоң-кичине курстардын арасындагы айырмачылык азайып, тескерисинче бири-бирине тажрыйба үйрөтүү сыяктуу кичинекей илимий клубга айланып кетти. Чоң курста окуган студенттер өздөштүргөн илимий ыкмаларды, төмөнкү курстагы балдар-кыздар тез эле кабыл алып кетиши менен кызыктуу эле. Мындай чогулган көпчүлүктүн алдында жазган илимий ишин тууралуу айтып берүү, студенттердин ар түрдүү адамдардын коомунда чыгып сүйлөгөнгө, өздөрүн кармай билүүгө чоң көмөк көрсөттү. Кийин мен агайдын жолун улап, жогорку окуу жайлардагы студенттерге сабак берген учурумдан тартып, агайдын бул ыкмасын бүгүнкү күнгө чейин колдонуп келем.

Биринчи курстун соңунда этнографиялык практика өткөрүлчү. 1984/85-окуу жылды аяктап, жайында Абылабек агай жетектеген практикага жыйырмага жакын 1-курстун студенттери Ош облусундагы Ноокат районуна бардык. Ноокаттын Э.Тельман атындагы чарбасындагы Кыргыз-Ата айылына жайгаштык. Практикадагы аткара турган ишибиз айыл тургундарынан этносоциологиялык сурамжылоо жүргүзүп, анкеталарды толтуруу болчу. Ушул практиканын мезгилиндеги талаа шартында Абылабек агайды жакшыраак билип калдык. Агайыбыз баарыбызга кам көрүп, бизге ыңгайлуу шарттарды түзүп берүүгө абдан аракеттенди. Жаштар агайга бардык тармактар боюнча түркүн суроолорду беришчү. Ошолордун бардыгына жеткиликтүү деңгээлде жоопторду бергендиги, анын көп маалыматтарды биле тургандыгын көргөзчү. Студенттердин арасында Кыргызстандын ар кайсы тарабынан келген, айылдык жана шаардыктар да бар эле. Ал мезгилдеги шаардык жаштар дүйнөдөгү ырчылар жана кино актерлорго көбүрөөк кызыгышчу. Алар жөнүндөгү суроолорго Абылабек агай кошулуп, дүйнөлүк маданият өкүлдөрү тууралуу маалыматтарды айтып бергендигин байкап, агайдын деги эле дүйнөлүк маданият жана көркөм өнөр таануу боюнча кругозору кенен экендигин билгем.

Абылабек агайдын ишке берилген жана аны уюштура билген, баштаган ишин аягына чейин чыгарган мүнөзүн билдик. Практика өтүп жаткан учурда жумуш күнүн эч бир текке кетирбей, балдарды иштете турган эле. Бирок бош мезгилди дагы туура пайдаланып, коллективди көңүлдүү эс алдырып, түрдүү экскурсияларды уюштуруп берди. Алгач чарба жетекчилери менен сүйлөшүп, ишемби күндөрү алардын талаа жумуштарына студенттерди жардам бердирип иштеткен. Иштеген акысына тамак-аш жана экскурсияга чыкканга автобус алып, жекшемби күнү саякаттап жүрдүк. Ошол жолкуда Ноокаттагы мыкты жерлер Апшыр-Сайды, Кара-Кой жайлоосун жана Папан суу сактагычтарын көргөнбүз. Агайдын ишти талап кыла билген, ачык-айрым, өтө ак көңүл, кечиримдүү мүнөзү бар. Биринчи курстагы практикада болгон бир окуяны эске түшүрсөк, агайдын аталган мүнөздөрү ачык көрүнөт.

Практикага барган студенттердин ичинде болгону төрт гана эркек бар элек. Калганы жалаң кыздар болчу. Төрт баланын улуусу агайдан эки-үч жаш эле кичүү, кеч окуган студент эле. Ал өзү Ош областынан болуп, ошол мезгилде үйлөнгөнгө даярданып жүргөн мезгили экен. Бир күнү баарыбыз жумуштан келип кечки тамакты ичкенден кийин, биздин улуу жолдошубуз балдарды бөлүп чакырып алып, биз жашаган үйдүн артындагы алма бакка кичинекей майрамдык отуруш уюштуруп жиберди. Ал жерде бир топ отуруп, мына эми туралы деп жатканда Абылабек агайга кездешип калдык. Агай ошол жерден эле үнүн бийик чыгарып, бизди урушуп калды. Ага жооп кылып, тигил биздин улуу жолдошубуз каяша айтыша кетти. Калгандарыбыз ортого түшүп, аларды тынчтандырууга аракеттенип жүрөбүз. Агайдын ачуусу абдан келип, тиги баланы “эртең сени көрбөйүн, кеткин, сени окуудан дагы чыгарам” деп урушса, тигил досубуз “кетем, окубайм” дейт. Ал мезгилде окуудан чыгып калуу деген өтө жаман көрүнүш катары кабыл алынуучу. Биз болсо “агай кечирип коюңуз, мындай иш кайталанбайт” деп экөөнү элдештире албайбыз. Ошентип ал түнү жатып калдык. Эркек балдар эшиктин алдындагы тапчанда жатчубуз. Эртең менен тигил бала кийим-кечегин жыйнаштырып, жууркан-төшөгүн ороп эле кеткенге даярданып жатат. Биз болсо “ой кетпе, биз агайга айтып, аны көндүрөбүз” деп сооротобуз. Тигил кетем деп болбойт. Аңгыча агай чыгып калды. Анан ал эч нерсе болбогондой эле, тигил баладан “сен кайда?” деп сурады. Мындайды күтпөгөн тигил бала эмне дээрин билбей нес боло түштү. Агай болсо тигиге “тур кийимдериңди ташта, тамак ичип жумушка бар” деп, кечинде эч нерсе болбогондой эле сүйлөп салды. Тигил жигит ошол замат, буюмдарын ордуна коюп, тамакка отурду да, биз менен бирге иштегенге кетти. Кийин ал окуя жөнүндө бир ооз дагы сөз болгон жок. Ал тургай, ошондон бир жума өтпөй тигил жигит үйлөнө тургандыгын айтып суранганда, аны үйүнө жөнөттү. Практиканын аягында тиги досубуз баарыбызды тойго чакырса, агай баш болуп, тоюна бардык, куттуктадык.

Бул окуя агайдын ачуусу тез келсе дагы, ачуусу тарагандан кийин анын кечиримдүүлүгүн, ичинин тазалыгын көргөздү. Ушундай эле майда окуяларда агай ачууланып, бирок аны эсинен такыр чыгарып салгандыгы бар. Бир жолу эки практикант кызыбыз айылдагы адамдарга сурамжылоо жүргүзбөй, суунун жээгине отуруп алышып, анкеталарды өздөрү оюнан чыгарып, толтуруп жаткан жеринде агай үстүнөн чыгып калат. Аларды катуу урушуп, мындай болсо окуудан чыгып каласыңар десе, тиги кыздарда жан жок. Бирок кечки тамакка келгенде, агай тескерисинче тигил эки кызга эч нерсе болбогон сыяктуу тамак ичкиле, жегиле деп көңүл буруп олтурду. Агай өтө ак көңүл, кечиримдүү, кектегенди билбеген жан. Кээ бир айрым кекчил адамдардын өмүр бою болгон окуяны унутпай, ошонун өчүн алганга аракет кылгандарына тескерисинче, кандайдыр бир окуяга тез ачууланса дагы, ачуусу өтүп кеткенден кийин ал окуя тууралуу унутуп коёт. Мындай адамдарды кыргыздар “жакшынын ачуусу бар, кеги жок, жамандын атасы бар теги жок” деген макал менен айтып койгон. Башкача айтканда, Абылабек агай ичинде эч кири жок, ак көңүл жакшы адам.

Ушул биринчи курстагы практикадан кийин, мен төртүнчү курска чейин агайдан курстук иш жазып, бешинчи курста этносоциология боюнча “Айылдык кыргыздардын китеп окуусу” деген темада дипломдук ишти коргогом. Агайдын кафедрасында болуп, андан илимий иш жазган студенти болгондугума байланыштуу, кийинки курстардын биринчи курсундагы жайкы этнографиялык практикаларына мени практиканын жетекчиси кылып дайындап, Кыргызстандын ар кайсы аймактарына жөнөтүп турду. Буга менин жашымдын улуу болгондугу дагы таасир берди көрүнөт.

4-курска чейин биринчи курстардын студенттеринин арасынан түзүлгөн группаларды жайкысын этнографиялык практикаларга алып барып, мекенибиздин ар түркүн жерлеринде болуп, эң жакшы күндөр өттү. Агай менен бул жылдары тыгыз иштештим. Ар кандай кызыктуу окуялар болду. Алардын бардыгын эскерүүнүн кажети жок көрүнөт. Ошол жылдары агайдын кызыгуусу жалаң гана илимий чыгармалар менен чектелбестен, көп кырдуу экендигин билдим. Алсак, дүйнөлүк классикалык музыкаларды, сууга сүзгөндү, топ ойногонду жакшы билчү. Бирок ар жылы практикага жөнөрдүн алдында агай экөөбүз талашып-тартыша кетээр элек. Себеби ар бир курстан кийин, ошол курска тиешелүү практикалар болот эле. Алар дагы

кызыктуу болчу. Мен курсташтарым менен ал практикаларга барып чогуу өтүп келейин десем, агай “жок, биринчи курсту практикага алып барасың” деп болбой койчу. Экинчи курста музейлик практика өтүлчү. Жакшы окуган студенттерден тандап алып, бир топту Россиядагы Ленинград (Санкт-Петербург) шаарындагы музейлерге алып барышчу. Белгилүү болгондой, Ленинград бул ар бир адамды өзүнө тарткан тарыхый шаар эмеспи. Мен музейлик практикага Ленинградга барганга катталып, даярданып алгам. Кетээрге жакын калганда эле Абылабек агай мени чакырып алып, “сен быйыл эч кандай музейлик практикага барбайсың, биринчи курсту жетектеп этнографиялык практиканы өткөрүп келесиң” деп менин каршылыгыма карабай, алып калды. Жаныма 4-курста окуган Шайыр деген атбашылык кызды кошуп берип, түштүккө жиберди. Бирок бул практика Ленинградга баргандан дагы кызыктуу өттү. Ал мезгилде асфальт салына элек эски жол менен Суусамыр аркылуу Кетмен-Төбөгө, Кара-Көлгө барып, андан ары Фергана өрөөнү менен Лейлекке чейинки шаар, кыштактардагы калкка сурамжылоо иштерин жүргүздүк. Ушул сапарда азыркы учурда элдик мугалим болуп, таанымал болгон Гапыр Мадаминов менен таанышканбыз. Ал кезде ал жапжаш солкулдаган бала жигит болчу. Сүлүктү шаардык комитетинде иштейт экен. Ал бизди Ходжентке чейин алып барып, Сыр-Дарыядагы Чымчык аралга коноктогон эле. Сапарыбыздын аягы Ташкентке барганда бүтүп, ал жерден поездге түшүп, шаарга кайтканбыз.

Үчүнчү курста болсо пионердик практикага бармак болуп, Ысык-Көлдөгү Илимдер Академиясынын пансионаты “Илимге” бөлүнүп калгам. Окуу жылынын аягында адаттагыдай эле агай быйыл этнографиялык топту алып, Кочкор районуна кетесиң, ошол үчүн № 9 мектепке мөөнөтүнөн мурда практика өтүп кел, деди. Мен болсо сессия башталат, аны кандай кылам деп кыйылам. Акыры сессияга мен жардам берем деп мени көндүрүп, мектепке жиберди. Бирок сессия тапшырганда, убагында келбейсиң деп психология сабагынан берген Умуралиева деген шаардык эжебизден көргүлүктү көргөмүн.

Практикада жүргөндө биз өз алдынча иштегенибиз менен агай мезгил-мезгили менен келип, текшерип кете турган. Келген сайын анкеталардагы маалыматтарды кантип иштете тургандын, аны илимде кандай жол менен колдонулары сыяктуу нерселерди бизге түшүндүрүп берчү. Университеттин аудиторияларында окуган сабактарын талаа шарттарында практикада түшүндүрүү окуучулар үчүн пайдалуу болчу.

Агайдын илимге принципалдуу мамиле кыла тургандыгын студент кезимде эле түшүнгөм. Төртүнчү курска келгенимде адаттагыдай эле жайкы практикага жөнөтө тургандыгын алдын-ала билип, төртүнчү курстагы курстук ишти жазбай эле агайга баа койдуруп алайын деп ойлодум. Эки, үч жылдан бери агайга жардам берип жүрсөм, жакшылап сурансам, агай мени түшүнсө керек, баа коёт го дегем. Ошондуктан, агай курстук ишти сураганда жазып жатам деп, чакырса ар кандай шылтоолор менен барбай коюп жүрдүм. Акыры курстук иштерге отчет бере турган убакыт жакындаганда агайга барып, менин убактым жок болуп ишти жаза албай калгандыгымды айтып, азырынча баа коюп өткөрүп турсаңыз, кийинки жылы дипломду мыкты жазууга убада берем деген сыяктуу сөздөрдү айтып кайрылдым. Ошондо агайдын ачуусу келгендигин айтпа, мени алдамчылык (очковтирательство) менен иштеп жүрөсүң деп урушуп, бир жарым жумада жазып келбесең, окуудан чыгасың деп айдап ийди. Айла жок аталган мөөнөттө жазып бүтүрүүгө туура келди. Ишти жылдагыдай эле сапаттуу жазууга аракеттенип, жыйынтыгында дурус эле жазылды. Бирок агай мага илимге кош көңүл мамиле кыласың деп баамды төмөндөтүп салган.

Студенттик мезгилдеги беш жыл аралыгында Абылабек Асанканов агайга ушунчалык жакындап, аны өзүмдүн агамдай эле көрүп калгам. Ал дагы мага жакшы мамиле жасачу. Бешинчи курста окуп жатканда, агай мага сен жакшы окуйсуң, факультетке алып калып, мугалим кылам деп жүрдү. Биздин мезгилде университеттин бүтүрүүчүлөрүнө атайын жолдомо менен Кыргызстандын бардык тараптарына ишке жөнөтүп, ал жерде милдеттүү түрдө эки жылдан кем эмес убакыт иштөөнү талап кылчу. Жумушка орноштуруу иштери Билим берүү министрлигинде чечилчү. Жакшы жери жумушка жөнөтүп жатканда, жол кире акысын жана бир айлык маяна өлчөмүндө “көтөрмө” (подъемные.) акча төлөнүүчү. Агайдын айтуусу менен, министрликтен “эркин” жолдомо алгам. Себеби, артыкчылык диплому менен

бүтүргөндөр, жумуш ордун өзүбүз табабыз дешсе, аларга багытталган жолдомо беришчү эмес. Жумушка орношуу үчүн арыз жазып алып, агай менен чогуу университеттин биринчи проректору Касийра Назарматовага киргенибиз эсимде. Бирок жыйынтыгында, вакансиялык орунга Москвадан аспирантураны жаңы бүтүрүп келген кадр алынып, мен жумушка орношо албай калгам.

Университеттен жолубуз болбой калгандан соң, жумуш ордун таап иштешим керек болчу. Анын үстүнө, окууну аяктагандан кийин үй-бүлө куруп, өз алдымча турмушту баштагам. Ошол себептерден улам, Бишкек шаарындагы мектептерден бош орун табылбай койгондон кийин, Чүйдүн Панфилов районундагы Э. Тельман атындагы орто мектепке 1989-жылдын 1-сентябрынан тартып, тарых сабагынан мугалим болуп орноштум. Педагогдук ишке кызуу киришип жаткан алгачкы айларда, Абылабек агай мени унутпастан, мен тууралуу ойлоп жүргөндүгүн кийин түшүндүм. Агай берген убадасын аткара албай калгандыгына бушайман болсо керек. Ошол жылдын октябрь айында, республикалык газеталардын бирине Кыргыз Улуттук илимдер академиясындагы Кол жазмалар жана жарыялоо бөлүмүнө вакансиялык орунга конкурс жарыяланыптыр. Жарыяны окуган агай тааныштардын биринен мени ошол конкурска документтерин өткөрүп, катышсын деп айттырып жибериптир. Абылабек агайдын бул адамкерчилик кадамы, анын өзүнүн окуучуларын ар дайым эстеп, алар жөнүндө кам көргөндүгүнүн далили. Агай мындай мамилелерди кийин деле, башка окуучуларына жасагандыгына көп эле жолу күбө болдум. Бул жерде айтайын дегеним, жеке менин илим жолуна түшүшүмө Абылабек Асанканов агай себепкер болгон.

Андан бери бир топ мезгил өттү. Абылабек агай дагы бул аралыкта өзүнүн эмгек жолунда түрдүү кызматтарды аркалады. Ал арада деле өтө тыгыз байланышта болбосом дагы, анда-санда болсо дагы агайга жолугуп, баарлашып жүрдүк. Жогорку жетекчилик жумушта жүргөн кезинде жанындагы тегеректеп жүргөн адамдардан көп деле жол тийбей калганы менен оппозиция маанайдагы абалда калган учурларында көбүрөөк жолугуп калчу элек. Агай жашоонун оош-кыйыш жолдорунда өзүн бир калыпта кармап, анын мурдагыдай эле ачык-айрым мүнөзү, ак көңүлдүүлүгү эч өзгөргөн жок. Болгону, турмуштан алган сабактарынан олуттуу тартып, адамдар менен иштешүүдө тажрыйбасы мол жетекчиге айланды. Акыркы сегиз жылдан бери Кыргызстандын УИАнын Бегимаалы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнография институтунун директору кызматын аркалап келет. Ошентип, агай экөөбүз кайрадан бир коллективде эмгектенүүдөбүз. 2017-жылы институтка Абылабек агай коллективдин ичиндеги моралдык-психологиялык чыңалууну чечүүчү жетекчи катары дайындалган. Ал бул проблеманы ийгиликтүү чечип, коллективдин ичиндеги мамилелерди бекемдөөгө жетише алды. Уюштуруу иштеринин жана жетекчилик багытынын туура жолго коюлушу менен азыркы учурда институттун ишмердүүлүгү жакшы көрсөткүчтөрдү жаратууда. Албетте, тирүүлүктөгү бардык кубулуштардагыдай эле, институттун проблемалары эч качан толугу менен жок болушу мүмкүн эмес.

Абылабек Асанканов ишмердүүлүк карьерасында жогоруда сөз кылгандай, бир канча тармактарда, ар түрдүү милдеттерди аткарды. Алсак, жогорку окуу жайларда, мекемелердин структураларында жетекчилик орундарда, Президенттик администрацияда, ректордук кызматта ж. б. жерлерде кызмат өтөдү. Ушул көп кырлуу жумуштарды аткарган кезинде, анын эч өзгөрбөгөн сапаты илимге болгон кызыгуусу токтогон жок. Эмгек жолунда илимий изилдөөлөрү токтобостон, биринин артынан бири монография түрүндө китеп болуп жарык көрүп турду. Анын көптөгөн илимий иштерин эске албасак дагы, алардын арасынан жалпылап алганда, ондон ашык монографиянын жана жүздөн ашык илимий макалалардын автору болгондугун айтсак жетиштүү. Илимий изилдөөлөрү ар бир 4-5 жылда китеп болуп жарыкка чыгып тургандыгы, Абылабек Асанкановдун энергиясы мол, өтө активдүү окумуштуу экендигинин көрсөткүчү.

Абылабек Асанканов илимий изилдөөлөрүн этносоциология багытынан баштап, бул жаатта ири ийгиликтерди жарата алды. 1980-жылдардын ичинде айылдык кыргыздардын социалдык-маданий өнүгүүсүн изилдеп “Социально-культурное развитие современного сельского населения Киргизии” (Ф., 1989) китебин жазса, 1990-жылдарда кыргыздардын

улуттук өзүн-өзү аңдоосунун өнүгүүсү боюнча “Кыргызы: рост национального самосознания” (Б., 1997) эмгегин жарыялады. Социологиядагы илимий ишмердүүлүгүнүн негизинде, илимге келе жаткан жаштарга билим берип, педагогдук кызматын өтөп, илимий жетекчилик кылып, социология менен алектенишкен жаш окумуштуулардын жоон тобун тарбиялады. Кыргызстанда социология илими боюнча Абылабек Асанкановдун илимий мектеби калыптанды. Этносоциолог катары кыргыз коомунда болуп өткөн улут аралык конфликттерди иликтеди.

А. Асанканов этносоциология менен гана чектелбестен, салттуу этнография (этнология) багытында дагы бир катар изилдөөлөрдү жүргүздү. Ал Кыргызстандын аймагында жана андан сырткары чөлкөмдөрдө жашаган кыргыздарды, ошондой эле кыргыздарга тектеш элдерди иликтөө максатында ири этнографиялык экспедицияларга катышкан. Талаа-экспедициясында жыйналган материалдардын негизинде, илимий эмгектерди жарыялады. Алардын арасынан көрүнүктүүсү, кытайлык кыргыздарга жүргүзгөн изилдөөлөрүн атасак болот. Кытайлык кыргыздарга жасаган экспедициясынын натыйжасында, алар тууралуу кызыктуу этнологиялык маалыматтарды камтыган “Синьцзяндагы кыргыздар” (Кыргызы Синьцзяна (КНР). - Бишкек, 2010) аттуу монографиясы 2010-жылы жарыкка чыкты. Бул эмгек жалаң гана окумуштуулар чөйрөсүн эмес, кытайлык кыргыздарды дагы кызыктырган. Алар эмгекти Кытай Эл республикасында 2013-жылы басып чыгарышты (Жунго Шинжаң кыргыздары (Монография) / Сунуштуу редактор Макелек Өмүрбай; жооптуу редактор Токтосун Карыбек уулу. - Артыш: Кызыл-Суу Кыргыз басмасы, 2013). А. Асанканов тарыхтын башка тармактарында дагы эмгектенип, тарыхый энциклопедияларды, жогорку окуу жайлардагы студенттер үчүн окуу китептерин түзүүгө катышты.

Абылабек Асанканов педагогдук жана илим жолундагы жетишкен ийгиликтеринин аркасында бийик-бийик наамдарды жана даражаларды алды. Ал тарых илимдеринин доктору даражасын, профессор наамын алып, 1999-жылы Кыргызстандын УИАнын кабарчы-мүчөсү, 2021-жылы КР УИАнын академиги болуп шайланды.

Мээнеткеч окумуштуу, талыкпас изилдөөчү, чечен жана терең билимдүү педагог Абылабек агайыбызды жетимиш жаш торколуу тоюу менен куттуктайбыз. Эң биринчи кезекте агайга чың ден-соолук, бакубат жашоо жана үй-бүлөлүк бакыт каалайбыз. 70 жаш акыл толук жетилип, илимде мөмө бере турган убакыт болуп эсептелинет. Агай ден-соолукта болсо, илимге кошо турган далай-далай жаңы салымдарды жаратат деп бекем ишенебиз. Бар болуңуз, аман болуңуз биздин урматтуу окутуучубуз, кутман курагыңыз кут болсун!

Р. Жолдошов

КР УИАнын Б. Жамгырчинов (Джамгерчинов) атындагы

Тарых, археология жана этнология институтунун

ага илимий кызматкери

УДК: 001.891(575.2) (04)

Жапаров Амантур Забирдинович

Институт истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова НАН КР

Кушубеков Алымбек Тыныстанович

Институт истории и регионоведения КНУ им. Ж. Баласагына

НЕУТОМИМЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ И ОРГАНИЗАТОР НАУКИ

Жапаров Амантур Забирдянович

КР УИА Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология

жана этнология институту

Кушубеков Алымбек Тыныстанович

Ж. Баласагын атындагы КУУнун Тарых жана чөлкөм таануу институту

ИЛИМДИН ТАЛЫКПАГАН ИЗИЛДӨӨЧҮСҮ ЖАНА УЮШТУРУУЧУСУ

Japarov Amantur Zabirdyanovich

B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

Kushubekov Alymbek Tynystanovich

Institute of History and Regional Studies of J. Balasagyn National University

INDEFATIGABLE RESEARCHER AND ORGANIZER OF SCIENCE

Аннотация. Абылабек Асанканов является одним из известных ученых, внесших большой вклад в развитие этнографической и этносоциологической науки в Кыргызской Республике. В статье говорится о факторах, оказавших влияние на выбор профессии, определившей трудовую биографию будущего ученого. Повествуется о том, что его тесные контакты с видными исследователями и опытными наставниками во время обучения в аспирантуре Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, расположенного в Москве, расширили его исследовательский кругозор и во многом определили круг его разнообразных научных интересов, – это не только проблемы социально-культурного развития кыргызских сел, но и вопросы, касающиеся гражданской идентичности и традиционной культуры. А. Асанканов стоял у истоков создания этносоциологической науки в Кыргызстане, организовав свою научную школу. Вклад исследователя по этим направлениям раскрыт на основе конкретных фактов. Кроме того, необходимо акцентировать внимание на его успехах в подготовке учеников и делах, связанных с организацией науки. В статье подробно проанализированы основные его научные работы.

Ключевые слова: этнография; этносоциология; А. Асанканов; диссертация; социально-культурное развитие; синьцзянские кыргызы; культурное наследие; хозяйство; идентичность; концепция.

Аннотация. Кыргыз Республикасындагы этнология, этносоциология илимдеринин өнүгүшүнө чоң салым кошкон көрүнүктүү илимпоздордун бири академик Абылабек Асанканов. Макалада бул окумуштуунун илим жолун тандап алышына таасир берген факторлор тууралуу сөз болот. Москвада жайгашкан СССР Илимдер академиясынын Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы Этнография институтунун аспирантурасында окуп жүргөндөгү жылдардагы көрүнүктүү окумуштуу, тажрыйбалуу устаттар менен тыгыз байланыштын жакшы натыйжаларды бергендиги баяндалат. А. Асанкановдун изилдөө объектисине кыргыз айылдарындагы социалдык-маданий өнүгүүсүнөн тартып жарандык иденттүүлүк, салттуу маданиятка чейинки ар кандай маселелер кирет. Ал Кыргызстандагы этносоциология илиминин түптөлүшүнүн башатында турган, өзүнүн илимий мектебин негиздөөгө жетишкен окумуштуу. Бул багыттар боюнча илимпоздун кошкон салымы конкреттүү далилдер менен ачып көрсөтүлөт. Шакирттерди тарбиялап чыгаруудагы жана илимди уюштуруудагы ийгиликтери баса белгиленет. Макалада автордун негизги илимий эмгектери кенен талдоого алынат.

Негизги сөздөр: этнография; этносоциология; А. Асанканов; диссертация; социалдык-маданий өнүгүү; синьцзян кыргыздары; маданий мурас; чарбачылык; иденттүүлүк; концепция.

Abstract. Abylabek Asankanov is one of the famous scholars who have made significant contributions to the development of ethnographic and ethnosociological science in the Kyrgyz Republic. The article discusses the factors that influenced his choice of profession, which defined the career path of the future scientist. It narrates how his close contacts with prominent researchers and experienced mentors during his postgraduate studies at the N.N. Miklukho-Maklay Institute of Ethnography in Moscow broadened his research areas and largely determined the scope of his diverse scientific interests. These interests include not only the problems of socio-cultural development of Kyrgyz villages but also issues related to civic identity and traditional culture. Asankanov was at the forefront of establishing ethnosociological science in Kyrgyzstan, founding his own scientific school. The researcher's contributions in these areas are revealed based on specific facts. Additionally, it is necessary to emphasize his successes in training mentees and matters related to the organization of scientific work. The article provides a detailed analysis of his main scientific works.

Key words: ethnography; ethnosociology; A. Asankanov; dissertation; socio-cultural development; Xinjiang Kyrgyz; cultural heritage; economy; identity; concept.

Имя академика Абылабека Асанканова, видного ученого-этнолога, широко известно не только в Кыргызстане, где он продолжает активно трудиться по выбранной им научной стезе, но и далеко за его пределами. Он по праву считается одним из лидеров этнологической науки в республике, так как внес достойный вклад в его развитие, будучи неутомимым исследователем, организатором науки и образования. Необходимо отметить, что формирование и развитие этносоциологии в Кыргызстане, безусловно, связано с именем А. Асанканова. Именно его следует считать специалистом, положившим начало этой дисциплины в республике. Прежде чем перейти к его научной и организаторской деятельности, считаем необходимым вкратце остановиться на его биографии.

Наш юбиляр родился 27 декабря 1954 г. в селе Лама Джумгалского района Нарынской области. После окончания средней школы в районе, где прошло его детство, поступил на исторический факультет Кыргызского государственного университета им. 50-летия СССР (ныне Кыргызский национальный университет им. Ж. Баласагына). Любовь к историческим наукам была привита любознательным студентам, в том числе Абылабеку Асанкановичу, тогдашними учеными-педагогами профессорско-преподавательским составом, к числу которых относятся такие опытные педагоги-ученые, как А. Хасанов, Б. Зима, Б. Чокушев, В. Петровец, С. Аттокуров, И. Скляр, и др. Еще тогда у него

появился большой интерес к предмету этнографии, обязательный курс которого читала ученица известного Ленинградского ученого Л.П. Потапова талантливая ученица и педагог К. Мамбеталиева. Она и оказала в конечном итоге определяющее влияние на будущую траекторию жизненного пути А. Асанканова, предложив ему связать свое будущее с наукой, и предприняла конкретные шаги, чтобы направили его в аспирантуру. Отметим, что, прежде чем сделать окончательный выбор в своей карьере, он после успешного завершения учебы в университете, получив диплом с отличием, успел поработать учителем истории средних школ в селах Көл-Арык и Джумгал Джумгалского района и преподавателем кафедры истории КПСС Фрунзенского политехнического института.

В 1980 г. он поступил в целевую аспирантуру Института этнографии по квоте, выделенной республике в рамках плана подготовки кадров, и был прикреплен в Отдел этносоциологии, где трудились такие выдающиеся мэтры, как Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева, М.Н. Губогло, тесные связи с которыми оказали огромное влияние на формирование его как ученого, неустанно трудившегося над теорией и методологией исследований. Именно вышеперечисленные известные специалисты заложили прочную основу этносоциологической науки, которая начала складываться в СССР в 60–70-е годы XX века. Монография маститых специалистов была посвящена основным целям и

методам исследования дисциплины “Этносоциология” [1]. Новоиспеченный молодой аспирант закрепил за собой тему кандидатской диссертации под названием “Социально-культурное развитие киргизского села”, а научным руководителем стала Л.М. Дробилева, которая искренне радовалась успехам своего ученика и в последующем проявляла глубокий интерес к его исследовательской деятельности. Видимо, после поступления в аспирантуру у Абылабека Асанкановича были определенные колебания в выборе направления внутри родственных дисциплин, так как в круг его научных интересов входили также проблемы традиционной этнографии. Как он рассказывал коллегам по Институту истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова НАН КР, который он возглавляет в наши дни, когда-то сама Б.Х. Кармышева в беседах с ним упоминала, что он мог бы с успехом заниматься исследованием традиционной культуры кыргызов, как будто предвидела, что придет время и интерес к изучению прошлого своего народа возобладает. Однако, по его признанию, он никогда не жалел, что выбор пал на этносоциологию, хотя спустя годы стал заниматься целым рядом тем в качестве этнографа. Таким образом, юбиляр заметил, что слова Балкис Халиловны о его исследовательском интересе к традиционной этнографии оказались пророческими.

В ходе работы на диссертацией он проявил себя как способного исследователя, свидетельством чему служат его публикации на страницах журналов и авторитетной еженедельной газеты “Кыргызстан маданияты”. В них рассматривались вопросы социально-профессиональной структуры сельского населения, связанные с бытовыми условиями последних, их культурной жизнью. В 1984 г. соискатель успешно защитил диссертацию на специализированном совете по защите докторских и кандидатских диссертаций при Институте этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, расположенном в г. Москве. Целью исследования было изучение материальной базы, явившейся основой социально-культурного развития сел, где протекали этнокультурные процессы, напрямую касающиеся соответствия культурно-бытовых условий населения его потребностям, в том

числе приобщения к национальной и многонациональной литературе, музыке и другим видам искусства, а также новым бытовым запросам [2]. Совершенно логично и обоснованно соискатель в первой главе диссертации коснулся исторической ретроспективы, раскрывающей основные факторы, определяющие условия культурно-бытовой жизни сельчан, что способствовало развитию сети культурных учреждений в 40–50-е годы XX века. В других главах автор на основе этносоциологических исследований раскрывает изменения, происходившие в культурной и бытовой жизни сельчан.

После защиты кандидатской диссертации А. Асанканов продолжил исследования, касающиеся социально-культурного развития села, работая на историческом факультете Киргизского государственного университета сначала в качестве преподавателя, а вскоре заведующего кафедрой археологии и этнографии. Через несколько лет он стал уже деканом этого факультета. Совмещая преподавательскую деятельность с наукой, он активно публиковался, участвовал в работах республиканских, всесоюзных научных конференций, проходивших во Фрунзе, в Йошкар-Оле, Сухуми и других городах бывшего Советского Союза с интересными докладами и сообщениями.

В 1989 г. им была опубликована монография “Социально-культурное развитие современного киргизского населения” в авторитетном издательстве “Илим”. До публикации актуальность рукописи была обсуждена на заседании Сектора этнографии Института истории АН Киргизской ССР. Автор поставил перед собой задачу осветить и раскрыть проблемы, связанные с социально-культурным развитием, используя методы исследования этносоциологии, истории и этнографии в тесной связи с изучением культурных потребностей и условий жизни сельчан. А. Асанканов осветил не только изменения, происшедшие в культурно-бытовой сфере за годы советской власти, но и дал глубокий анализ нерешенных проблем. В вводной части монографии автор упоминает о влиянии фундаментальных исследований группы этносоциологов, проведенных по всесоюзной программе «Оптимизация социально-культурных условий развития и сближения советских наций» [3].

Учитывая факт проживания более трех четвертей кыргызов на селе, он решил в этом труде сосредоточить свое внимание на сельском населении. При этом объектами исследований по принципу выбора типичных единиц стали с. Кайырма (колхоз им. В.И. Ленина) Джумгалского района Нарынской области, с. Теплоключенка (колхоз «Заря коммунизма») Ак-Сууйского района Иссык-Кульской области и с. Кыргыз-Ата (колхоз им. Э. Тельмана) Наукатского района Ошской области [4]. Рассматривая материальную базу сел, наряду с позитивными изменениями автор указывает и на недостатки. Так, в частности, он выявил, что уровень развития сети бытовых и торговых учреждений у республики ниже среднесоюзного [5]. Касаясь проблем взаимосвязи города и села, откровенно слабого освоения культурных ценностей сельским населением, автор в качестве причин указывает установки в духовной культуре, преобладание малых и средних городов, их относительно слабую промышленную базу, значительную удаленность от горных населенных пунктов [6]. В работе приведены статистические данные об этническом составе городского населения, проанализированы такие вопросы, как посещение городов жителями сел разного возраста и влияние культуры урбанизированных населенных пунктов на духовную составляющую сельчан.

Касаясь системы образования, автор справедливо считает, что духовный потенциал сельского населения претерпел изменения в лучшую сторону главным образом за счет пополнения сельских школ местными национальными кадрами-учителями, большинство из которых имеют высшее образование [7]. А. Асанканов проанализировал материально-техническую оснащенность школ, уровень знаний учащихся, в том числе по некоторым предметам, проблемы подготовки рабочих кадров в профессионально-технических училищах и др.

О приобщении к художественной литературе свидетельствуют такие показатели, как наличие личных библиотек и их обеспеченность, организация продажи книг, распространенность сети библиотек, разнообразие книжного фонда, роль библиотек в повышении культуры, интереса сельских жителей разного возраста к чтению вообще,

к зарубежной литературе в частности, предпочитаемые жанры и др. Результаты опроса ученого показали, что большинство сельских кыргызов предпочитают чтение исторической литературы (35,4 % от числа опрошенных). Кроме того, любимыми жанрами являются поэзия, фольклорные произведения кыргызов, включая эпос «Манас» [8].

В монографии автор делает небольшую ретроспективу, связанную с развитием кино, которое, по его мнению, расширило базу этнической культуры кыргызов и оживило интерес к самому массовому виду искусств – кино. Отечественные фильмы, по его мнению, сыграли немалую роль в формировании этнического самосознания киргизского народа [9]. Не упускаются из поля зрения автора и вопросы материально-технического обеспечения, численные показатели посещаемости кинотеатров, выбор жанров и др. Далее А. Асанканов проанализировал роль средств массовой информации, театров, кружков художественной самодеятельности, музеев в расширении кругозора и развитии уровня культуры в целом. Считает необходимым наладить пропагандистско-агитационную работу, чтобы заинтересовать сельских жителей и повысить посещаемость ими музеев, при этом упоминает о их малочисленности или полном отсутствии на местах [10]. В последней главе монографии впервые в отечественной этнографии поднимаются проблемы этнического самосознания кыргызов в целом, в годы перестройки в частности. Именно в этой книге была затронута теория об этнической идентичности кыргызов, в последующем рассмотренная в отдельной монографии, которая была полностью посвящена росту национального самосознания кыргызов.

В книге, написанной с использованием количественного метода и широкого круга дополнительных источников, показаны факторы, оказавшие непосредственное влияние на формирование социально-культурного облика сельского населения. Это большое достижение. Одновременно в данной публикации отмечено, что идеология периода перестройки также оказала свое воздействие. Сегодня, когда не только в Кыргызстане, но и в мире происходят глубокие изменения, обусловленные социально-экономическими,

культурными, природными и другими факторами, было бы неплохо провести подобного рода исследования, возможно, на тех же объектах, для того чтобы проанализировать произошедшие изменения в постсоветское время.

Указанная выше монография послужила базой для написания докторской диссертации юбиляра, успешно защищенной в 1993 г. в Институте этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН. После защиты кандидатской диссертации он поддерживал тесную связь с Л.М. Дробижевой, которая являлась научным консультантом. В качестве официальных оппонентов выступили такие известные ученые, как академик Академии наук Республики Кыргызстан В.П. Шерстобитов, заведующий Отделом Средней Азии и Казахстана Института этнологии и антропологии РАН д.и.н. В.Н. Басилов и профессор кафедры этнографии исторического факультета МГУ им. Ломоносова, д.и.н. В.В. Карлов. Как отмечает А.С. Кочкунов, в своей докторской диссертации А. Асанканов “впервые в нашей республике использовал математические методы исследования в этнологической науке, попытался глубже проследить произошедшие этнокультурные процессы в различных социальных группах кыргызского сельского населения в конце 80-х – начале 90-х годов XX столетия” [11].

Стоит отметить: к тем объектам, в отношении которых был применен принцип отбора типичных единиц в прошлых этносоциологических исследованиях, в докторской диссертации были добавлены села Ак-Муз (Ат-Башинский район) Нарынской области и Ак-Коргон (Ала-Букинский район) Ошской области. В пяти главах автор диссертации отразил результаты глубокого исследования культурно-бытовых условий сельского населения, их образовательного уровня и духовных потребностей. В работе достаточное внимание уделено языковому поведению кыргызов и вопросам повышения их этнического самосознания.

В первые годы обретения независимости А. Асанканов с увлечением стал исследовать этническую идентичность кыргызов в контексте происходивших социально-культурных, политических, экономических процессов. Результатом проведенной работы стала

очередная авторская монография ученого [12], которая была опубликована в годы, когда страна, с одной стороны, переживала глубокий экономический кризис, а с другой – наблюдался подъём национального самосознания, ставший заметным событием в научной жизни страны. В ней автор пытался отразить динамику развития самосознания кыргызского народа на базе этносоциологических данных. Как он пишет в предисловии, в основу работы были положены собственные полевые материалы, собранные в течение десятка лет, статистические данные, официальные документы, публикации и письма в редакции, а также был сделан обзор выступлений руководителей страны.

Рост национального самосознания кыргызского народа автор связывает с политическими событиями конца 1980-х – начала 1990-х годов и появлением общественных движений, инициированных активными городскими кыргызами, с повышением интереса к историко-культурному прошлому своего народа. Стали подниматься вопросы о необходимости расширения функций кыргызского языка, возрождения забытых обычаев и обрядов, переименования некоторых названий городов, улиц, ставшие злободневными и требующими решения проблемами, важными, по мнению активных граждан. Устраивались дискуссии и о путях экономического развития, самости этноса, национальной идеологии, ставшие, помимо прочих, объектами изучения автора, который по свежим следам описывал события, происходившие в 90-е годы XX века, анализировал и делал обоснованные заключения. Касаясь языковой проблемы, он отмечал, что кыргызский язык во время СССР “терял свое общественно-политическое значение в государственном масштабе, сужалась область его применения” [13]. Попутно следует отметить, еще до распада Советского Союза был принят Закон “О государственном языке”, на роли и значении которого автор подробно остановился в своей монографии.

Глубокие знания и большой опыт, приобретенные в годы исследовательской работы по выбранной теме, были применены в разработке государственных концепций и программ. А. Асанканов был в числе основных авторов таких документов, как: “Концепция

укрепления единства народов Кыргызстана и межэтнических отношений”, “Кыргыз жараны”, “Духовно-нравственное и физическое развитие личности” [14]. В 2000-х и 2010-х годах, занимая ответственные должности в Аппарате Президента Кыргызской Республики, на какое-то время отошел от научных поисков, но он всегда был предан исследовательской деятельности.

В 2005 г. А. Асанканов совершил поездку в Синьцзян вместе с французским антропологом С. Жаксон и кыргызским ученым С. Алымкуловой, где провел рекогносцировочные исследования среди кыргызов. Здесь у него появилось большое желание продолжить полевые исследования если такая возможность будет представлена. Его мечта сбылась! Вторая международная археолого-этнографическая экспедиция состоялась в 2006 г. при поддержке Международного института исследований Центральной Азии (МИЦАИ) при ЮНЕСКО (директор К.И. Ташбаева). Третья, четвертая и пятая месячные экспедиции были проведены соответственно в 2007, 2008, 2009 гг. Последняя, короткая десятидневная экспедиция состоялась в 2010 г. В ходе этих экспедиций ему удалось побывать во всех местах Синьцзянской автономной области КНР, собирая полевые этнографические данные по этнической истории, хозяйству, культуре, современным социокультурным, этническим процессам, которые легли в основу монографии о кыргызах, проживающих в Китае, опубликованной в 2010 г.

В этой книге, рассматривая территории расселения кыргызов, автор выделяет 9 историко-культурных ареалов: 1) Алтайский, 2) Тарбагатайский, 3) Илийский, 4) Ак-Суйский, 5) Лобнорский, 6) Кызыл-Суйский, 7) Кашгарский, 8) Памирский, 9) Куэн-Лунский [15]. В первой главе А. Асанканов сосредоточил свое внимание на этнической истории кыргызов и их идентичности. При этом он рассматривает каждый перечисленный ареал в отдельности под специальным заглавием, где отражены их историческое прошлое, особенности хозяйственной и культурной жизни предков и современников, родоплеменные составы и др.

Вопросы этнической самоидентификации проанализированы с учетом целого

ряда факторов (конкретная территория проживания, компактность или дисперсность расселения, этнокультурные влияния и др.), которые могли оказать определенное влияние. Полевые данные, собранные автором, позволили выявить определенные различия во всех сферах общественной жизни и культуре между кыргызами Хотана и Каргалыка, находящимися в более интенсивной связи с уйгурами и кыргызами Кызыл-Суу, Или, Памира. Кыргызы же Лобнора находятся, по результатам исследования автора, на стадии полной ассимиляции с уйгурами [16].

Вторая глава посвящена исследованию скотоводства, земледелия, бахчеводства и других видов хозяйства синьцзянских кыргызов. Представляют интерес его наблюдения по использованию отдельных видов животных в качестве транспортных средств, а также практика деления своих обрабатываемых наделов на две части и выращивания сельхозкультур по заказу государства, где учитываются особенности природно-климатических условий (С. 143). В последующих главах автор рассматривает материальную культуру, религиозные верования, обращая внимание на эволюцию, этнокультурные взаимовлияния, общие отличительные черты отдельных элементов. Ему, в частности, удалось зафиксировать проведение обряда вызывания дождя с принесением жертвоприношения современными кыргызами (С. 342), что заслуживает внимания исследователей. Это касается и сведений, связанных с местами распространения ламаизма, утерей некоторых навыков и традиций хотанскими, лобнорскими кыргызами. Данная монография вызвала живой интерес со стороны научной общественности и была заслуженно удостоена Государственной премии Кыргызской Республики в области науки и техники. В 2013-м и 2016 году эта книга была опубликована на кыргызском языке в городах Урумчи и Артыш КНР [17], затем переведена на китайский язык.

В 2014 г. А. Асанканов опубликовал книгу об уйгурах Кыргызстана [18] Данная монография, снабженная обильными фотоматериалами, была посвящена 20-летию Ассамблеи народа Кыргызстана и 25-летию общества уйгуров “Иттипак”, благодаря организационно-финансовой поддержке которо-

го автор провел полевые исследования в Ошской, Джалал-Абадской и Чуйской областях.

В монографии рассматриваются такие проблемы, как появление уйгуров на территории Кыргызстана, переселившихся из Китая в Семиречье и Ферганскую долину, расселение, численность, участие их в строительстве советского государства. Большое внимание уделено деятельности революционного союза “Уйгур”, репрессиям уйгуров, которых обвиняли в шпионаже. Приводятся конкретные фамилии арестованных и расстрелянных 36 уйгуров, погребенных на Чоң-Таше, исследованы вопросы, касающиеся участия уйгуров в Великой Отечественной войне, героической работы в тылу, в сфере сельского хозяйства и промышленности в послевоенные годы. В книге отражен вклад уйгуров в развитие различных сфер политической, экономической и культурной жизни Кыргызстана. Деятельность объединения уйгуров “Иттипак”, современные этнокультурные процессы рассматриваются с привлечением конкретных фактических материалов.

Том “Кыргызы”, опубликованный в рамках серии “Народы и культуры” в 2016 г.¹, привлек пристальное внимание научной общественности и широкого круга читателей, интересующихся историей и культурой кыргызского народа. Абылабек Асанканович принимал активное участие в подготовке этого издания, начиная с составления структуры тома до формирования авторского коллектива, написания своих разделов, редактирования текстов и проведения презентации. Его знания и опыт сыграли большую роль в реализации данного проекта. Следующая монография нашего юбиляра была написана в соавторстве с академиком А. Эркебаевым [19] и посвящена очень сложной проблеме – анализу конфликта, имевшего место на юге республики летом 2010 года. Авторы проанализировали огромный массив разных материалов и записи многочисленных встреч, интервью. Сведения и выводы, содержащиеся в книге, могут иметь практическое значение, на которые должны обратить внимание

органы государственной и местной власти в проведении разумной политики в области межэтнических отношений.

О широте исследовательских интересов нашего юбиляра можно судить по названиям его научных и научно-популярных статей, докладов, к числу которых относятся социальные проблемы, межэтнические отношения, идентичность, этническая история кыргызов и их традиционная культура, этнические меньшинства и другие, свидетельством чего служат около 250 публикаций, охватывающих различные темы. Среди них имеются также учебные пособия для студентов вузов. А. Асанканов и до защиты докторской диссертации и после, когда занимал ответственные должности в системе университетского образования и Аппарате Президента Кыргызской Республики, оставался преданным науке и поддерживал тесную связь с учеными-коллегами. Опубликованные им статьи, посвященные актуальным темам, выступления на пленарных и секционных заседаниях конференций, симпозиумов вызывали большой интерес со стороны ученых. Географический охват его публикаций на кыргызском, русском, английском, турецком и других языках тоже очень обширен.

Коллеги А. Асанканова знают его как энергичного, инициативного, динамичного мотиватора и организатора. Еще в молодые годы, когда он только что устроился на работу в университет, начал организовывать разные семинары, дискуссии по проблемам науки, составлял сборники статей. Организаторский талант ученого ярко проявился, когда он возглавлял Научно-пропагандистский деловой проект “Мурас”, созданный в середине 1990-х годов в рамках празднования 1000-летия эпоса “Манас”. Центр успешно функционировал и в последующие годы, когда в стране отмечались 2200-летие государственности и 3000-летие г. Оша. По его инициативе были проведены несколько международных научных конференций, курсы научных работ, опубликованы книги и сборники. Огромна его заслуга в создании специализированного совета по защи-

¹Книга была опубликована в сотрудничестве Института истории и культурного наследия НАН КР и Института этнологии и антропологии РАН при поддержке Российского гуманитарного научного фонда и переиздан в 2024 г.

те докторских (кандидатских) диссертаций по специальностям “Этнография, этнология и антропология” и “Археология” в начале 2010-х годов. Как известно, ученым-этнологам даже в начале 1990-х годов приходилось ездить для защиты диссертаций в Москву, Алматы, другие города СНГ. Затем соискатели защищались в объединенных советах по историческим специальностям. По его словам, еще обучаясь в аспирантуре, он мечтал внести вклад в увеличение количества этнологов в Кыргызстане. Можно сказать, что его мечта и по этому вопросу сбылась, и в настоящее время уже успешно работает третий состав профильного диссертационного совета.

Действительно, его можно считать “рекордсменом” по подготовке аспирантов и докторантов среди коллег, как образно выразился А.С. Кочкунов. Под его научным руководством успешно защитили свои диссертации более 40 кандидатов и около 10 докторов наук. В настоящее время они трудятся в исследовательских учреждениях, высших учебных заведениях, правительственных структурах. Некоторые из них уже сами имеют своих остепененных учеников. Таким образом, А. Асанканов создал свою школу, имея своих многочисленных последователей.

С 2017 г. А. Асанканов работает директором Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики. С первого дня появления в институте он получил поддержку со стороны коллектива этого авторитетного научного учреждения, где трудились такие выдающиеся ученые и организаторы, как Б. Джамгерчинов, С. Ильясов, К. Каракеев, С. Табышалиев, В. Шерстобитов, Ж. Жунушалиев, и др. В качестве руководителя он немало сделал, инициировав некоторые

изменения в структуре института, создании благоприятных условий для сотрудников, повышении его качественного состава, укреплении международных связей. В последнее время большое внимание уделяется проблеме преемственности научных кадров. Как исследователь, А. Асанканов активно участвует в полевых этнографических экспедициях, плодотворно сотрудничает с учеными Казахстана, Узбекистана, России, Германии, Франции, Турции, Китая и других стран. Не раз выступал с лекциями в научных и образовательных центрах Европы. Он является руководителем направления этнографии Международного проекта “Тюркский мир Большого Алтая: единство и многообразие в истории и современности”, инициированного Алтайским государственным университетом в 2021 году.

Вклад А. Асанканова в развитие науки был высоко оценен как коллегами, так и государством. Он является дважды лауреатом Государственной премии по науке и технике, ему присвоено почетное звание “Заслуженный деятель науки Кыргызской Республики”. В 2021 г. он был избран действительным членом (академиком) Национальной академии наук Кыргызской Республики, что стало радостным событием для коллектива Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова. В наши дни он продолжает трудиться, в свойственной ему манере показывая пример более молодым ученым-этнологам и историкам, работающим в научных учреждениях и университетах страны. Мы уверены, что академик А. Асанканов еще на протяжении многих лет будет делиться с коллегами результатами своих исследований и опытом организаторской работы, и желаем ему крепкого здоровья, долгих лет жизни, семейного благополучия, творческого задора, новых свершений в науке.

Литература:

1. Арутюнян Ю.В., Дробижеева Л.М., Кондратьев В.С., Сусоколов А.А. Этносоциология: цели, методы и некоторые результаты исследования. – М., 1984.
2. Асанканов А. Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения: дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1984. – С. 8.
3. Асанканов А. Социально-культурное развитие современного киргизского населения. – Фрунзе: Илим, 1989. – С. 6–7.
4. Там же. – С. 7.
5. Там же. – С. 19.

6. Там же. – С. 26.
7. Там же. – С. 38.
8. Там же. – С. 75–76.
9. Там же. – С. 84–85.
10. Там же. – С. 169.
11. Кочкунов А.С. Некоторые штрихи к новейшей этнологической науке Кыргызстана (К 60-летию А. Асанканова, доктора исторических наук, профессора, члена-корреспондента НАН КР) // Кыргызстан жана Борбордук Азия – баарлашуунун мейкиндиги: этностор аралык мамилелерди бекемдөөнүн өтмүшү, учуру жана келечеги. – Бишкек, Махprint, 2015. – С. 23.
12. Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Бишкек: Научно-пропагандистский центр “Мурас”, 1997. – 228 с.
13. Там же. – С. 68.
14. Жапаров А.З., Жоошбекова А.Р., Эралиев С.Н. Кыргыздын кыйырын изилдеген окумуштуу, педагог // Кыргыз Туусу. – 2024. – № 97 (24869). – 27-декабры.
15. Асанканов А. Кыргызы Синьцзяна (КНР). – Бишкек: Бийиктик, 2010. – С. 8.
16. Там же. – С. 74, 78.
17. Асанканов А. Жуңго Шинжаң кыргыздары. – Артыш, 2016.
18. Асанканов А. Уйгуры Кыргызстана. – Бишкек: Continent Print, 2014. – 152 с.
19. Асанканов А., Эркебаев А. Межэтнический конфликт на юге Кыргызстана в июне 2010 г. – Бишкек, 2024.

УДК: 001.891 (575.2) (04)

КӨРҮНҮКТҮҮ ОКУМУШТУУ ЖАНА ПЕДАГОГ

Артынан шакирт ээрчитип, канатын күүлөп, өнөрүн өстүргөн асыл устаттар болот эмеспи. Биз үчүн ошондой чоң урмат-сыйга татыган, шакирти катары баарыбызды илим жолунда телчиктирип, такшалтып келаткан устатыбыз – т.и.д., профессор, КР УИА академиги Абылабек Асанканович. Устатыбыз бүгүн 70 жашка толуп отурат.

Абылабек Асанканов 1954-жылы 27-декабрда Нарын облусуна караштуу Жумгал районунун Жаңы - Арык айылында жарык дүйнөгө келген. 1972-1977-жылдары азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин тарых факультетинде окуган. Окууну ийгиликтүү аяктагандан кийин эмгек жолун Жумгал районундагы Көл-Арык орто мектебинде мугалим болуп баштап, эки жылдан кийин Фрунзе политехникалык институтунда КПССтин тарыхы кафедрасынын окутуучусу катары уланткан. 1980-1983-жылдары СССР ИАсынын Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы Этнография институтунда күндүзгү аспирантурада окуган. Этносоциология багытынын негиздөөчүлөрүнүн бири, илимий жетекчиси Леокадия Михайловна Дробужевадан илимий-методологиялык жактан билим алды жана этносоциология багытын аркалаган көрүнүктүү окумуштуулар Юрий Вартанович Арутюнян жана Михаил Николаевич Губоглонун илимий-тажрыйбалык иштери менен жакындан таанышып, алардын баалуу кеңештерин укту. Москвадан алган теориялык-методологиялык билимин Кыргызстанда этносоциология багытын калыптандырууда, өзүнүн илимий мектебин түзүүдө ийгиликтүү колдонду.

Биз агайды Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыркы Жусуп Баласагын атындагы КУУ) тарых факультетине келип киргенден тарта билебиз. Факультеттин 1-курста окуган студенттерине “Этнографиянын негиздери”, “Алгачкы жамааттык коомдун тарыхы” боюнча лекция окучу. Агайдын окуган лекциялары өтө кызыктуу өтөр эле. Кызыктуу лекцияларды окуу менен бирге студенттердин арасынан жөндөмдүүлөрүн, шыктууларын илимге үгүттөп, кафедранын илимий-изилдөө иштерине тартканга аракет кылып жүрдү. Илимге кызыккан курсташтардын бир тобу агайдын таасири менен илимдин этнология багытына бет алды. Ошол кезде агай аспирантураны жаңы эле аяктап, кандидаттык диссертациясын жактап келгенден кийин факультеттеги Археология жана этнография кафедрасын жетектеп турган эле. Тарых, этнография жана социология илимдеринин негизинде жаңы өнүгүп келаткан багыт – этносоциология боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүп, аны андан ары өнүктүрүүгө белсенип, өзүнө шакирттерди тарбиялоо максатын көздөп жүргөн экен. Анткени илимдин бул тармагы Кыргызстан үчүн али дың бойдон эле.

Кафедранын алдында агай жетектеген этнологиялык ийрим иштешчү. Ага этнология багыты боюнча студенттик илимий иштерге тартылган бардык курстардын студенттери катышып, жума сайын талкуу уюштурулуп турар эле. Албетте, ийримдеги талкуулардан алган таасирлер да бизди көп нерсеге шыктандырып турчу. Ошондуктан биз студент кезде эле этносоциологиялык багытта изилдөөлөргө гана эмес, Бүткүлсоюздук студенттик илимий конференцияларга да катышып жүрдүк.

Абылабек агай баштаган ишинин аягына чыкмайынча туруктуулук менен аракет кылган, уюштура жана шыктандыра билүүчү сапаттары менен айырмаланып турган инсан. Агайдын жетекчилигинде 1990-жылдардын башында Кыргызстандын бир топ шаарларын, айыл-кыштактарын жана калктын кеңири катмарын камтыган этносоциологиялык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Анын натыйжасында бир нече илимий эмгектер жаралды жана бир топ шакирттерди даярдады. Ал Кыргызстандагы этносоциология илимин жараткан, калыптандырган жана өнүктүргөн окумуштуу катары тарыхта өзүнүн изин калтырды жана аны азыр

да өзүнүн окуучулары менен ийгиликтүү өнүктүрүп жатат. 1990-ж. өлкөнүн айрым аймактарында, анын ичинде Кыргызстанда да улуттар аралык мамилелер курчуп турган кез эле. Ошондо КМУнун Археология жана этнография кафедрасынын базасында аталган проблемага арналган союздук деңгээлдеги илимий-практикалык конференция натыйжалуу өткөрүлгөн жана анын материалдары жарыяланган. Агай 1993-ж. Москвада жогоруда аталган институтта докторлук диссертациясын ийгиликтүү жактап бул илим боюнча биринчи кыргыз доктор болду.

Кыргызстанды 80ден ашык түрдүү улуттардын өкүлдөрү мекендеп келет. Алардын көпчүлүгү XX к. ичинде ар түркүн тагдырга байланыштуу жергебизди байырлап калгандар. Алардын ынтымак-ырашкерликте жашап, эмгектенип, өз маданиятын сактап жана өнүктүрүшү үчүн мамлекет ыңгайлуу шарттарды түзүп жатат. Агай кыргыздар менен катар ушул улуттардын арасында да этнографиялык, этносоциологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүүнү биринчилерден болуп колго калды. Анткени Кыргызстан элин түзгөн бардык этностордун арасында жүрүп жаткан процесстерди аныктап, аларга тиешелүү баа берип туруунун теориялык да, практикалык да зор мааниси бар. А.Асанканов бул багыттагы изилдөөлөрдү жүргүзүүнү өзүнүн башкы милдеттеринин бири катары, ага олуттуу мамиле кылып келүүдө.

Агайдын уюштургучтугу, иштин көзүн таба билген жөндөмү, чечкиндүүлүгү “Манас” эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөнү даярдоодо “Манас-1000” дирекциясынын алдында уюшулган Өкмөткө караштуу “Мурас” ишкер долбоорунун директору болуп турганда бир топ иштерди өз убагында бүткөрүүгө мүмкүнчүлүк берген. Анда “Манас” үчилтигине, кыргыз тарыхына, этнографиясына, маданиятына арналган көптөгөн эмгектер, изилдөөлөр жарыяланган, илимий конференциялар, симпозиумдар, манасчылардын юбилейлерине ж.б. байланышкан бир топ иш-чаралар өткөрүлгөн. Анын ичинде кыргыз элинин этногенезине жана этностук тарыхына арналган бир топ өлкөлөрдүн окумуштуулары катышкан илимий конференцияны өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот.

Абылабек Асанканович КМУ тарых факультетинин деканы, И.Арабаев атындагы КМУ нун ректору, КРнын Президентинин аппаратынын социалдык саясат бөлүмүнүн башчысы, Этностук, диний саясат жана жарандык коом менен өз ара аракеттенүү бөлүмүнүн башчысы кызматтарын жигердүү аркалады.

Кайсы жерде иштебесин, кызмат менен илимий изилдөөлөрдү, педагогикалык ишмердикти эриш-аркак алып жүрдү. 1980-жылдардын аягында жазылган биринчи монографиясы “Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения (опыт этносоциологического исследования)”. – Фрунзе, 1989. (“Азыркы кыргыз айыл калкынын социалдык-маданий өнүгүүсү (этносоциологиялык изилдөөнүн тажрыйбасы. – Фрунзе, 1989)” деп аталды. Бул эмгекте айылдык кыргыз калкынын социалдык-маданий өнүгүүсүнө этносоциологиялык талдоо жүргүзгөн. Агайыбыз советтик мезгилдеги айыл турмушундагы чоң ийгиликтер, жетишкендиктер, өзгөрүүлөрдүн айылдык кыргыздардын турмушуна тийгизген оң таасирин изилдөө менен бирге андагы социалдык-экономикалык маселелерге да токтолгон.

Советтик мезгилде улуттардын жана элдердин социалдык-маданий өнүгүүсүнө көптөгөн жагымдуу шарттар түзүлүп, маданияттын элдин кеңири катмарына таралышы, жеткирилиши маанилүү маселе катары каралчу. Кайра куруу доорунда этностордун өз маданиятын, тарыхын окуп-үйрөнүүгө болгон кызыгуусу артып, улуттук өзүн өзү аңдоосу өскөн. Китепте кыргыздардын жашоо турмушунун маданий-тиричилик чөйрөсүнүн өзгөрүүсү, билим деңгээлиндеги өзгөрүүлөр, айыл кыргыздарынын маданий баалуулуктары, көркөм адабиятка, киного, массалык-маалымат каражаттарына, музыкага, музейлерге мамилеси, орус тилин билүүнүн маданиятка тийгизген таасири иликтөөгө алынган. А.А. Асанкановдун бул монографиясы советтик мезгилдеги кыргыз айыл калкынын турмушундагы социалдык-маданий өзгөрүүлөрдү, жаңы көрүнүштөрдү, орус тилинин коомдук турмушка тийгизген таасирин этносоциологиялык жактан изилдөөнүн алгачкы тажрыйбасы болуп калды.

СССРдеги Кайра куруу мезгилинин акыркы учурларында Кыргызстанда улуттук жандануу башталды: басма сөз беттеринде, ар түрдүү деңгээлдеги жыйындарда улуттук тил, маданият, шаарлашуу, шаарда жашап жана эмгектенип жаткан кыргыз жаштарынын социалдык-мада-

ний абалы жана башка көптөгөн көйгөйлөр ачыкка чыгып, кызуу талкууланып жатты, коомдук-саясий уюмдар түзүлдү жана жигердүү ишмердигин баштады. Бул көрүнүштөрдөн кыргыздардын улуттук өзүн өзү аңдоо сезиминин жаңы шарттарга ылайык курчуп баратканын көрүүгө болот эле. Мындай көрүнүш эгемендиктин алгачкы жылдарында да өлкөнүн жаңы багытын аныктоого байланыштуу уланып жатты. Бул феноменди изилдөө башка республикаларда аздыр-көптүр колго алынган. Ал эми бизде ага арналган иликтөөлөр жок болчу. Бул багыттагы алгачкы иликтөөлөр да агайга таандык, т.а. коомчулукка кеңири тараган “Кыргызы: рост национального самосознания. - Бишкек, 1997”, (“Кыргыздар: улуттук өзүн өзү аңдоонун өсүшү. – Бишкек, 1997”) аттуу монографиясын жарыялады. Эмгекте, агай кыргыздардын өз улуттук кадыр-баркын сезүү, сыймыктануу сезиминин жогорулаганын, аларга таасир берген саясий, экономикалык, маданий факторлорду ачып, аталган феномендин табиятын түшүндүрүүгө алгач кадам жасады.

Абылабек Асанканович кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгынын белгиленишине карата Алтай, Хакасия, Тува аймактарына атайын экспедиция уюштуруп, ага жетекчилик кылган. Кытайдын кыргыздар жашаган аймактарына бир нече жыл катары менен жүргүзгөн экспедициялык изилдөөлөрдүн натыйжасында “Кыргызы Синьцзяна (КНР) – Бишкек, 2010”, (“Синьцзяндагы (КЭР) кыргыздар. – Бишкек, 2010”) аттуу монография жарыялады. Бул эмгекке Кытай өлкөсүндө да чоң маани берилгендиктен, баалагандыктан китепти 2 жолу басып чыгарышты. Абылабек Асанканович Кытайга болгон бул илимий кызыктуу сапары тууралуу “Кыргыздын кыйыр издери” аталышындагы 8 документалдуу фильмдин сценарийин даярдаган, текстин да өзү окуган. Өз кезегинде КЭР менен СССРдин ортосундагы жагымсыз мамилелерден улам кыргыз окумуштууларынын Кытай кыргыздарынын арасында изилдөө жүргүзүү мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Бүт өмүрүн кыргыз этнографиясын изилдөөгө арнаган окумуштуу С.М.Абрамзон да Кытайдан Кыргызстанга көчүп келген кыргыздардан сурамжылап тапкан маалыматтардын негизинде гана иликтөө жүргүзүүгө мажбур болгон. Абылабек Асанкановичке Синьцзянда кыргыздар жашаган аймактардын баарында болуу менен, алардын этнографиясын түздөн-түз байкоо, жеринде сурамжылоо аркылуу изилдөө мүмкүнчүлүгү ачылды. Китепте Синьцзян кыргыздарынын этногенези, этностук тарыхы, жашап жаткан аймагы, чарбасы, материалдык жана рухий маданияты, үй-бүлөлүк мамилелери, диний ишенимдери, жана жүрүп жаткан этномаданий процесстер кеңири чагылдырылган. Кыскасы окурман журтчулугу Кытай кыргыздары тууралуу кеңири маалымат ала алат. Ч.Валихановдон туура 150 жылдан кийин, кытайлык кыргыздарды өз жеринде изилдеген жана ири китепти чыгарган эң алгачкы профессор болуп эсептелет.

А. Асанканов Улуттук илимдер академиясынын Тарых институту менен Россия илимдер академиясынын Этнология жана антропология институтунун кызматташуусу менен, этнология илиминдеги кийинки 50 жыл аралыгындагы изилдөөлөрдү жыйынтыктаган “Кыргызы” (Кыргыздар”) деген томдун жарык көрүшүнө (М., 2016. 626 бет) жооптуу редакторлорунун бири катары чоң салым кошту. Москва шаарындагы абройлуу “Наука” басмаканасы жакынкы күндөрдө эле бул китепти кайрадан басып чыгарды.

Агай илим-билим чөйрөсүндө иштеген тажрыйбасы мол, жогорку деңгээлдеги кесипкөй адис катары көптөгөн Мамлекеттик Концепция, Программаларды иштеп чыгуучу топтордо (“Кыргызстандын элдеринин биримдигин чыңдоо жана улуттар аралык мамилелер Концепциясы”, “Кыргыз жараны”, Инсандын руханий-нравалык өнүгүүсү жана дене тарбия”) иштеди жана иштеп келе жатат.

2023-жылы А.Асанкановдун А. Эркебаев менен бирге жазган “Межэтнический конфликт в июне 2010 года на юге Кыргызстана. – Бишкек, 2023.” (“Кыргызстандын түштүгүндөгү 2010-жылдын июнундагы этностор аралык конфликт. – Бишкек, 2023”) деп аталган китеби жарык көрдү. Кыргызстандын түштүгүндө болгон бул окуяларга быйыл 14 жыл болду. Бул этностор аралык чыр-чатак эгемен Кыргызстандын тарыхынын кайгылуу барактарынан болуп калды. Чындыгында бул китеп абдан татаал маселеге – бир мамлекеттин эки этносунун ортосундагы конфликтке арналган. Бир мамлекеттин түпкүлүктүү эки этносунун ортосундагы кагылыш өлкөдө бийлик олку-солку болуп турганда кайталанды.

А.Асанканов, А.Эркебаев бул китепти жазууда конфликтти изилдөө боюнча Мамлекеттик комиссиянын мүчөлөрү катары өздөрү чогулткан материалдарга, жыйынтыктарга таянышкан жана башка комиссиялардан айырмаланган пикирди карманышкан. Бул китепте 2010-жылы июнь айындагы этностор аралык конфликттин шарттары, жүрүшү жана натыйжалары тууралуу абдан көп материалдар жеринде чогултулган. Ар бир конфликт очокторундагы абал, ал жердин калкынын этностук курамы айыл өкмөттөрү, айылдар боюнча изилденген.

Жергиликтүү бийликтин этностор аралык конфликттин алоолонуп турган учурундагы жалпы элге маалым болбогон ишмердүүлүгү алардын конкреттүү иштери менен көрсөтүлгөн. Айрыкча 2014-жылы 11-17-октябрда А.А. Асанканов Кара-Суу районунун Нариман, Кызыл-Кыштак, Шарк, Кашкар-Кыштак айылдарын изилдеп жатып, Кара-Суу шаарынын мэри Ахмат Разиев (Ахмат палван), Кашкар-Кыштак айыл өкмөтүнүн башчысы Мадина Минбаевалардын ишмердүүлүгүн, каармандыгын белгилеген материалдарды жыйнаган. Жергиликтүү тургундар өз ичиндеги эл тагдырына чындап күйгөн эр жүрөк, кең пейил адамдарды билишет, таанышат. Бирок убакыт өтүшү менен алардын кризистик кырдаалдагы аракеттеринин тажрыйбасы туураалуу маалыматтар сакталбай калышы да мүмкүн эле. Агайыбыздын китебинде чыныгы эл каармандарынын аракети, ишмердиги, тажрыйбасы коомчулукка дайын болуп, кийинкилерге сабак катары сакталат.

Изилденген айыл өкмөттөрүнүн маалыматтары калктын этностук курамы, эл каттоонун, айыл өкмөттөрүнүн жергиликтүү булактары менен да толукталган. Окуяга катышкан, жергиликтүү бийликте, укук коргоо чөйрөсүндө иштеген, калк арасында кадыр-баркы бар адамдар менен жолугушуулар, маектешүүлөр, эксперттик интервьюлар өткөрүлгөн. Этностор аралык конфликтти изилдөөдө тарыхый-салыштырма талдоо, контент-анализ, этносоциологиялык методдор колдонулган. Чыгарылган жыйынтыктар илимий жактан да тастыкталган.

Китептин мазмунунан агайыбыз бул окуяны изилдеген башка булактар менен да жакшы тааныш экендигин көрүп, сезүүгө болот. Депутаттык комиссия, Эл аралык көз каранды эмес комиссиянын ишине кыргыз бийлиги тарабынан окуяны иликтөөгө бардык демократиялык шарттар түзүлгөн. Бирок комиссиянын жыйынтыктарында бир эле этнос – кыргыздар эле көпчүлүк кылмышты жасагандай көрсөтүлүп калган. Авторлор белгилегендей, башка дагы көптөгөн эл аралык коомдук уюмдардын (КРнын Омбудсмени, Адам укуктары боюнча эл аралык FIDN федерациясы, “Freedom House” уюму, “Ош демилгеси” коалициясы, “Көз каранды эмес коомдук изилдөө”) баяндамаларында субъективизм көп.

Июндагы этностор арасындагы кагылыштын чыгышынын социалдык, саясий себептери Апрель окуясы менен тыгыз байланышта. Июнь окуясы Апрель окуясынын туундусу, уландысы. Кыргызстандагы түндүк-түштүк маселеси, түштүк облустарындагы Убактылуу Өкмөттүн позициясынын бекем эместиги да окуянын чыгышына себеп болгонун авторлор белгилешкен. Китепте окуянын чыгуу себептери, жүрүшү, конфликтти токтотуу үчүн ыкчам иштер, окуядан кийинки өлкөнүн социалдык-экономикалык жана саясий жашоосун турукташтыруу аракеттеринин кадамдары абдан так, ырааттуу көрсөтүлүп изилденген.

Убактылуу Өкмөттүн иш-аракеттери, кетирген кемчиликтери, облустук, жергиликтүү бийликтин эл менен тыгыз аракеттери жеринен алынган конкреттүү материалдар менен көрсөтүлгөн.

Жергиликтүү бийликтин иши күнү-түнү эл менен жүргүзүлгөн. Деструктивдүү күчтөрдүн чагымына алдырбаш үчүн түшүндүрүү иштерине бийлик өкүлдөрүнөн сырткары калк кадырлаган, сөзүн эл укчу элдик дипломатиянын өкүлдөрү – даанышман улуу муундагы адамдар тартылган. 1990-жылдагы окуяларды башынан өткөргөн жерлерде мурдагы сабактар эске алынган. Мисалы, Өзгөндө мурда конфликт базардан башталган, ошондуктан конфликт угулаар замат базар жана базарга баруучу негизги жолдор жабылган. Дагы бир мисал, Кара-Суу шаарынын мэри Ахмат Ризаев өзбек маданий борборунун өкүлдөрүн шаарга киргизбей, митинг, чогулуштарды өткөртпөй койгон. Территориялдык советтер (ТС), маала башчылары ар бир көчөнүн жашоочулары менен бирдикте конфликтти болтурбоонун аракетинде болушкан. Жергиликтүү бийлик укук коргоо органдары менен бирдикте айыл, шаарларда күнү-түнү элдик кошуундун күзөтүн уюштурушкан.

Райондордун жетекчилиги, шаар жана жергиликтүү кеңештин депутаттары, элдик кошуун чогуу аракеттенген жерлерде (мисалы Кара-Суу шаарында) шаардык инфраструктура, базар үзгүлтүксүз иштеп турду.

Түштүктө кыргыз, өзбек элдери чогула турган жер – мечиттер. Мечиттерде да түшүндүрүү иштери активдештирилген. Жогорудагы айтылган иш-чаралар, эл менен бирдикте жүргүзүлгөн иштер гана конфликттин басылышына мүмкүндүк берди. Элдин өзүнүн күчү, элдик дипломатия менен даанышмандыктын негизинде Убактылуу Өкмөттүн аракети менен конфликт басылды. Кыргызстан бир нече жылга артка сүрүлдү. Кыргызстандын экономикасына 3 757 661 429 сом зыян келтирилди.

Жалпысынан алганда, бул китеп 2010-жылдагы этностор аралык конфликттин чыгуу себептерин, аны токтотууга багытталган бийликтин жана элдин аракеттерин, стабилдештирүү иштерин, конфликттин алдын алуу жана болтурбоо боюнча сунуш-рекомендацияларды камтыган фундаменталдуу эмгек. Китепти жазуу үчүн абдан көп мамлекеттик документтер, талаа материалдары кеңири колдонулган. Фактологиялык жана талдоо материалдарынын көптүгү бул китепти кийинки изилдөөчүлөр үчүн булак катары, этностор аралык мамилелерди окутуу процессинде хрестоматия катары колдонууга мүмкүндүк берет.

Китептеги абдан маанилүү, баалуу маалыматтар, ой-пикирлер жөнөкөй окурмандарга караганда мамлекеттик башкаруунун бардык тепкичтеринде иштеген кызматкерлерге абдан зарыл жана керектүү деп эсептейбиз. Бул китептеги жергиликтүү бийликтин көп уюштуруу иштеринин практикалык маанилүүлүгү абдан жогору. Кризистик кырдаалдагы бул элдик тажрыйба конфликттердин алдын алуу жана болтурбоодо тарыхый сабак катары эске алынышы зарыл.

А. Асанкановдун эмгек жолунун кийинки этабы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы менен байланыштуу. Көрүнүктүү окумуштуу 2017-ж. Тарых жана маданий мурас институтунун директору кызматына киришип, азыркы күнгө чейин үзүрлүү иштеп келе жатат. Аттын кашкасындай таанымал илимпоздор С. Табышалиев, К. Орозалиев, А. Каниметов, С. Данияров, Ж. Жунушалиев жетектеген бай тарыхы бар бул институттун жамаатынын колдоосуна татып, директор болуп шайланыштын өзү маареке ээсинин зор жетишкендиктеринин дагы бири болуп калды. Бул кадам институттагы калыптанып калган салтты улантуу менен бирге, жамааттын потенциалын орду менен туура пайдаланып, илимди уюштуруудагы жоопкерчиликти сезүү менен жасалгандыгын кийинки иш-аракеттери көрсөттү. Дасыккан окумуштуу катары институттун жалпы жана бөлүмдөрдүн пландык темаларын тандоодо баалуу сунуштарын берип, буга чейин жеткиликтүү көңүл бурулбаган маселелерди көз жаздымда калтырбоого үндөп келет.

Институттун структурасына айрым өзгөртүүлөрдү киргизүү, анын сапаттык курамын көтөрүү, илимпоздорго ыңгайлуу шарттарды түзүү багытында мекеменин жетекчиси катары көп алгылыктуу иштерди жасады. Мындай аракеттердин бири, институттун атын көрүнүктүү алгачкы кыргыз кесипкөй тарыхчыларынын бири, академик Б. Жамгырчинов атындагы тарых, археология жана этнология институту кылып өзгөртүп, Юстиция министрлигинин каттоосунан өткөрүү болду. Бул иш институттагы адистик номенклатураны натыйжалуу пайдаланып, анын дараметин арттыруу, эл аралык байланыштарды кеңейтет деген терең ишеничтебиз.

Акыркы жылдары, илимий кадрлардын муундар ортосундагы байланышын камсыздоо багытында институттун курамын жаштар менен толуктоо боюнча алгылыктуу аракеттер көрүлүп, келечектен көптү үмүттөндүргөн, илимге шыктуу жаштар кызматка кабыл алынды. Баса, агайыбыздын 2021-ж. Улуттук илимдер академиясынын мүчөлөрүн толуктоо үчүн өткөрүлгөн шайлоодо анык мүчө (академик) болуп шайланышы илимге сиңирген эмгегинин, илимий көрөңгөсүнүн таанылышы болду, экинчи жагынан, институттун сапаттык курамын кыйла жогорулатты.

Эл аралык илимий байланыштарды кеңейтүү, биргелешкен долбоорлорду ишке ашыруу боюнча дагы А. Асанканов алгылыктуу аракеттерди жасады. Ал Казакстан, Өзбекстан, Россия, Кытай, Франция, Германия жана башка өлкөлөрдүн илимий борборлору менен тыгыз бай-

ланышта. Россия федерациясынын Алтай мамлекеттик университетинин демилгеси менен 2021-ж. башталган “Тюркский мир Большого Алтая: единство и многообразие в истории и современности” деп аталган Эл аралык илимий изилдөө долбоорунун этнография багытынын жетекчиси катары жигердүүлүктү көрсөтүп келүүдө. Аталган долбоордун алкагында Алтай Республикасында өткөрүлгөн экспедициялардын курамында бардык райондорунда болуп, кыргыз элинин келип чыгышы, алтай-кыргыз байланыштары, азыркы процесстер жана башка маселелер боюнча кызыктуу талаа этнографиялык материалдарын топтоого жетишти. Анын алгачкы жыйынтыктарын макала түрүндө жарыялап, конференцияларда баяндап жаткандыгына күбөбүз. Агайыбыз Кыргызстандын ар кайсы райондорунда өткөрүлүп келе жаткан этнографиялык экспедициялардын айрымдарына да катышып баалуу кеп-кеңештерин берип келүүдө.

Этнография, этнология жана антропология, археология адистиктери боюнча диссертациялык кеңештерди уюштуруп республикага жогорку квалификациядагы илимий адистерди даярдоого жол ачууда А. Асанкановдун кошкон салымы абдан зор экени көпчүлүккө маалым. Акыркы жылдары академик, аталган адистиктерди коргой турган диссертациялык кеңештердин төрагасы, төраганын орун басары катары жигердүү эмгектенип келет. Ата Мекендин тарыхы, тарыхнаама, булак таануу, тарыхты изилдөө ыкмалары боюнча диссертациялык кеңештин да түзүүчүлөрүнүн бири Б. Жамгырчинов атындагы тарых, археология жана этнология институту экенин айта кетели.

Академик А. Асанканов башка мамлекеттик органдар, жогорку окуу жайлары, музейлер, массалык маалымат каражаттары менен тыгыз байланышта болуп, ар кандай нормативдик-ченемдик актылардын, токтомдордун, жоболордун долбоорлорун даярдоого, илимий билимдерди жайылтууга, көргөзмөлөрдүн концепцияларын иштеп чыгууга өз сунуштарын берип келет. Мамлекеттүүлүккө, кыргыз тарыхындагы маанилүү окуяларга, тарыхый инсандардын юбилейлерине байланышкан мамлекеттик деңгээлдеги иш-чараларда агайыбыз жетектеген институт абдан көп иштерди аткарып жаткандыгын белгилеп коюш керек.

А. Асанканов Кыргызстанда этнолог жана этносоциологдордун чоң илимий мектебин түздү. Анын ишин улантып жаткан 60тан ашык шакирттери бар. Алардын дээрлик баары илимдин докторлору жана кандидаттары. Ал эгемендик жылдарда Кыргызстандын түштүк аймактарында жашаган кыргыз калкын этнографиялык изилдөөгө да зор салым кошуп келатат. Аймактын жогорку окуу жайларында эмгектенген илимге далалаты бар жаш окутуучулардан турган шакирттери менен Ош, Жалал-Абад, Баткен облустарынын аймагында этнографиялык кеңири темаларды камтыган изилдөөлөрдү ишке ашырып жатат. Натыйжада Кыргызстандын түштүгүндө да аталган багытта илимдин кандидаттары менен докторлорунун саны өсүүдө.

Талыкпай изденген А. Асанканович 200дөн ашык илимий эмгектерди, анын ичинде 15 монография, 10 окуу китеби жана окуу-усулдук колдонмолорду жаратты. “Кыргыз тарыхы” энциклопедиясынын жооптуу редактору болду. Агай илимге кошкон салымы үчүн Кыргыз улуттук университетинин Ж.Баласагын атындагы медалы менен сыйланган, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгына эки жолу татыктуу болгон. Эмгектери түрк, орус, англис, кытай тилдеринде жарык көрүп келе жатат.

Торколуу 70 жылдык мааракесинде академик агайыбызга бекем ден соолук, кажыбас кайрат, азыркыдай дем менен дагы далай эмгектерди жасап, кыргыз элине кызмат кыла беришин каалайбыз. Илимде айта турган дагы далай сөзүн, жаңы илимий эмгектерин күтөбүз! Сиз тарбиялаган окуучуларыңыздын саны артып, илимге кызмат кыла беришсин, мектебиңиз кеңейе берсин. Биз сиздей устатыбыз менен сыймыктанабыз!

Жоошбекова А.Р.

т.и.д., профессор, И.Арабаев атындагы КМУ

Эралиев С.Н.

т.и.к., доцент, Ж.Баласагын атындагы КУУ

АГАЙЫМ ТУУРАЛУУ АЛТЫ ООЗ КЕП

Кыргыз эли алмустактан бери тоо арасында жашап, тоону караан тутуп, тоо арасында өсүп, кубат алып, төш керип, шаар курса да тоодон алыстабай, аны менен чеп куруп, дөбөлөрүн кароол, тоо кырларын чек кылып, качса тоого бекинип, тоого тайып, баш уруп, уңгусун жоготпой, урпагына узатып, уламадан жол улап, даанышмандан ой улап, каруусун казык, канын азык кыла миңдеген жылдары мамлекет курап, мамиле түзүп, дөөлөт куруп, далайын сурап, багы качса башын сактап, тагы кетсе тамырын сактап, кандыгы кетсе, кутун сактап, тиккен талын өлтүрбөй, жаккан отун өчүрбөй даңазалуу өмүрүнүн сыры – ар бир кыргыз жаранынын, атуулунун деминде жана дымагында болбодубу! Мактана турган жөнүбүз бар экен да. Демек, тоонун өзү кыргыз элине – дем, эш, калканыч, коргонуч, тамыр, өзөк, азык, үмүт болуп берген тура. Бирок кийинки муун тоонун кадырын түшүнүп жатабы же жокпу, бул өтө чоң суроого айланды... Баарына токтолбойлу, бери жагын эле алалычы, тоонун сүрүн, түбү терең сырын билүүгө баарыбыздын эле шык-дараметибиз, ички туюмубуз жетеби? Таң... Ал үчүн тоону карай турган жерди же бурчту табыш керек го. А эгер тапсаң, тоо, мына ошондо гана өзүнүн чын кереметин көрсөтөт, сырын ачат. Же болбосо, тоону элес-булас гана көрсөтүп турган туман же боз басканында, ошондо көргөнүңдө, тоого жан киргенсип, жүрөктүн үшүн алган сүр кирип, коркуу сезимдери келерин балким, билгендер белээр, сезгендер сезээр. Ооба, тоо бизди коркутуу үчүн эмес коргоо үчүн жаратылган. Ошондой болсо да эсептеше жүргөн оңдур дейм.

Урматтуу окурман, макаланы алыстан жана тереңдетип баштаганыбыздын себеби бардык нерсе келип эле салыштырмалуулукка барып такалат. Көлдөн чыккан кадимки акелерибиздин бири Карга аке: “Көп курусун, көпкө бүткөн көз курусун / Аз курусун, азга бүткөн сөз курусун / Көп курусун, көпкө бүткөн мал курусун / Аз курусун, азга бүткөн жан курусун” деп айтканындай барып келип эле колдун (элдин) аздыгына, көңүл коштуктун капшабына барып кептелет окшойбузбу. Аздыгыбыз, ага кошулуп алсыздыгыбыз, жакшы нерселерди жайылта албаган арсыздыгыз да кошулуп кетип жатпайбы. Аттиң дейбиз... Эми кейип-кепчибей кептин удулуна келе турган болсок, биз жогоруда айтып жаткандай кыргыз элине, тарыхына, маданиятына опол тоодой эмгек сиңирип, бирок бирин да милдет кылбай, тынымы жок чарк айланып, учкуну жанбай, тутанып жалбыртай албай келген этнография, этносоциология жана антропология илимин Теңир-Тоо, Ала-Тоонун үстүнөн жаркыратып жандырган алп окумуштуу, алтан академик Абылабек Асанканов агайыбызга окшогон залкарларды эстегенибизде үмүт оту козголуп, ордубуздан копшоло түшөбүз. Агай биз үчүн, кыргыз илими үчүн мына ошол залкар тоолордой элес калтырып турат. Сөздүн чыны, биз агай аркылуу коомго аз да болсо таанылдык, ошон үчүн ирети менен кеп учугун улай кетүү үчүн, эми ушул жерден уруксат сурай кетейин.

Абылабек Асанкановичти, Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин Тарых факультетинин бардык студенттериндей эле 1-курста көрдүм. Илимий даражалуу, илимий наамдуу адамдарды телевизордон анда-санда бир көргөн элеттик балдар-кыздар үчүн, алардын лекциясынан мурун, баскан-турганы, кийингени, сүйлөгөндөрүнөн баштар айланып, көздөр өтөт эмеспи. Өзгөчө, Абылабек агай көзүбүзгө башкача көрүнчү. Көрсө, агай 39 жашында докторлугун жактап, кыргыз илиминде жаркырап жанып келе жаткан жылдыздардын бирине айланып, кырчын талдай солкулдап турган мезгили экен, бах чиркин! Ал учурда мезгилдин азыркыдай баасы, наркы, кунары кача элек эле. 30-40 жыл мурун окумуштуу деген өтө баалуу адамдар эмес беле. Агай лекцияны ушунчалык эмоция, берилүү менен окуйт, дем, дым чыгарган студент жок, бардыгы арбалып калган. “Баарын түшүнчүбүз, мээни ачып эле билгенин салып койду” десем өтүрүк айткан болор элем, азына түшүндүк, көбүнө акылыбыз жетпеди. Анткени илим кургурундун теңинен көбү терминдерден турат. Аларды 1-курстун балдары кантип түшүнмөк. Мындай оор сабактарды жана күчтүү лекторлорду жогорку курстарда бер-

се, таасири, пайдасы да мыкты болмок деп, эми ойлоном. Дагы бир өтө таасирдүү эсибизде калганы, агайдын түрдүү түстөгү, эки бортту кызыл, жашыл, күрөң, кара-күрөң, көк костюмдары болуптур. Агайдай кийингиз, баскыбыз келчү, ички дүйнөбүз, тажрыйбабыз, баскан жолубуз окшошпосо да сырткы келбетибизди агайга окшоштуруп, көңүлүбүздү ошентип тынчылдубуз, таасирдин күчү керемет тура. Арадан жылдар өтүп, илим изилдесек, илимпоз болсок деп жүргөн учурлардын биринде, азыркы Тарых жана чөлкөмтаануу институтунун директору, ал кезде факультеттин деканынын орун басары, группалашым Туратбек Сырдыбаев, мен иштеген Бишкек шаарындагы № 76-мектеп-лицейине кирип келип эле, дайын дарегин айтпай: “Бол эле, бол” деп жеңимден тартып дилкилдети, Бишкектин так ортосунан орун алган Ишенаалы Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин ректору Абылабек Асанкановичке алып жөнөдү. Тактайын деп чыйпылыктасам: “Сени чакырып жатыптыр, барып өзүнөн угасың да” деп каадаланып, башка сөз айтпайт. Түз барган автобус же троллейбус жок, жөө жалаңдап, ээрчишип жөнөдүк. Кабылдамада бир аз туруп, кезегим келгенде кирдим. “Так, балам угуп жатам. Эмне маселе менен?” деди мага кайрыла. Көзүмдү жүлжүйтө: “Чакырткан экенсиң, келдим” десем эле: “Аа, сен Токторбек Наматбековичтен келдиңби?”. “Ооба” дедим болжолдоп. “Аа жакшы, мен сага лекция окудум беле? Канча алдың эле?” деп суроону кабыргадан койду. Коркуп кетсем да чынын айттым: “Төрт алгам” дедим аптыгып шилекейимди жутуп. “Анда жарайсың. Менде бир тема бар, кыргыз элинин жыгач иштетүү кол өнөрчүлүгү деген. Ушул боюнча иштейсиң. Азыр барып, Черикбай Казыгулович деген агайыңды издеп таап, ага жолук. Дайындап койгом, ошол киши консультация берет. Жөнө балам” деп, шаштырып жолго салды. Тердеп-кургап сыртка чыксам, Туратым турат маңдайымда: “Эмне деди?” деп, “Сен кызыксың го, айтып койбойсуңбу, аспирант кылып алганы жатат деп. Жинди кишидей кирип алып, эмне деп айтарымды билбей куурадым” десем. Мени сынап жатканын дагы деле моюнга албайт, “омуроолойт”. “Жүр, Черикбай Казыгулович деген бар экен, ошого жолугалы. Ошол киши айтат окшойт калганын” деп, аны издеп жөнөп калдык. Турат мурда-кийин Арабаев университетине келип жүрүптүр, жолду батыл баштап жөнөдү, издеген агайыбызды бат эле таптык, тапканыбыз менен ал кишинин да кыялы чукул, тамаша сөздү көп түшүнгүсү келе бербеген, бир мүнөз агай экен. Бир топ сүйлөнүп туруп, анан “реферат даярдап келгиле, убакыт жок. Бүгүн кечке жетишкиле, көлөмү 25 беттен кем болбосун, 2 күндөн кийин экзамен, крутойлор” деп, бизди бир аз шакаба чегип, анан ал да жолго салды. Туратты карасам, көзү жалындап күйүп, ишенимдүү караганы мага дем да, дымак да берип койду. Кыйшаңдаса, качат белем, билбейм? Эми карап турмак белек, борбордук китепканалардын бирине барып, экөөлөп кечке чейин 25 барактан ашырып реферат даярдап салдык. Бул менин агайга байланышкан илимий сапарымдын башталышындагы кичинекей көз ирмемдердин бири болду. Ошентип, агайга аспирант болуу бактысы буйрду. Кийин макала жазып, аны текшертип, иштеп жатканымды көрсөтүп турууга мүмкүн болгон аракетимдин баарын жумшадым. Бирок аспирантураны аяктай турган мөөнөттө диссертациялык ишим бүтпөй созулуп кетти.

2006-жылы Ош мамлекеттик университетинин базасында этнологдордун чоң илимий-практикалык конференциясын агай демилгелеп өткөрүп, пленардык жыйында: “Диссертациялык иштер окуганга жеңил, көркөмдүү, окумдуу жазылсын” деп белгилеп калды. Мен курган жаным, аны сөзмө сөз түшүнүп алганмынбы же көркөм сөзгө өтө жакынмынбы, айтор, биринчи талкууга чыккан ишим повест менен романдан ашса ашып, бирок кем эмес жазылган окшойт. Аны агайым да байкабайт, мүмкүн көңүл бурбаса керек. Кызыкты кафедранын талкуусунда көрдүм го. Талкуу жүрүп жатат... төртүнчү кабат менен полдун катуулугу гана болуп калды, болбосо сөзсүз бир нерсе болмок... уят жаман экен... Ошондо айтпайм дегендер, алтымыш мүнөт сүйлөп, сүйлөбөйм дегендер сөзүн бүтпөй туруп алышты го чиркиндики... мүмкүн мага ошондой сезилгендир. Ооба, азыр тамаша, күлкү, бирок ошол учур мага тамаша эмес эле. Бул тарых, ачуу тажрыйба, мындай жагдайлардан өтпөгөн киши бышабы? Көрсө, бардык нерсенин өзүнүн чени менен чеги, эрежеси менен тартиби, жолу менен жобосу болот турбайбы. Сабак...

Эч кимге жашыруун эмес, “Ата даңкы менен кыз өтөт, мата даңкы даңкы менен бөз өтөт” дегендей агайбыздын абыройу, кадыр-баркы мага эле эмес, бардык окуучуларына тийди,

азыр да тийип турат. Окуучулары да өз кезегинде агайдын атын жамынып олтуруп алышпай, тетирисинче, аны уят кылбаш үчүн тытынып иштеп, алды өзүнчө илимий мектеп түзүп, кыргыз элине төбөсү көрүнгөн окумуштууларга айланды. Академик Абылабек Асанкановичтин жетекчилигинин алдында 40ка жакын илимдин кандидаты, 10го жакын илимдин доктору илимий иштерин ийгиликтүү жакташты. Кыргыз элинин материалдык жана руханий маданияты, көркөм-жасалма кол өнөрчүлүгү, дүйнөтаанымы, турмуш-тиричилиги, улуттук аң-сезими, ички, тышкы миграциялар жана башка темаларга арналган диссертациялык изилдөөлөр жүргүзүлүп, агайдын салымы менен тарых барактары толукталып жаткандыгын өзгөчө белгилөөгө болот. Ошентип жүрүп, агай менен иштешүүнүн экинчи этабына көтөрүлдүк. “Эми балам, кандидаттык иш бул жөнөкөй эле нерсе, чыныгы ишти эми башта. Ушул теманы кимдир бирөөгө он жыл мурун бердим эле, жазмак тургай өзү да жоголуп кетти. Алып кетсең, сен алып кетерсиң, башкалар жөндөй албайт го? Анын үстүнө Черикбай агайың менен кеңешсем, тери иштетүү боюнча доктордук иш эмес кандидаттык иш чыкпайт деп койду. Кандай дейсиң?” деп, телмире тиктеп калды. Мен дароо эле: “Агай ушул теманы мага бериңиз деп сурап келгем, сурагыча эле берип койдунуз го” деп күлүп калсам: “Иштейсиңби? Анда ал, бирок, көпкө созбо. Болбосо жаза тургандар чыкса, аларга берем” деп коркутуп койду. Мына агайдын саяпкерлиги, ишеними, деми. “Иш чыкпайт” деп, бир топ профессионал тарыхчылар айтып жатса да аларга болбой, бизге тапшырып жатышынын өзү, агайдын ички туюмунун күчтүү экендигинен кабар берип турбайбы, ага мындан ашык далилдин деле кереги жок болсо керек. Агайым күткөн натыйжадай эле бизге берилген “Кыргыз элинин тери иштетүү кол өнөрчүлүгү” боюнча диссертациялык ишти эң жогорку деңгээлде жыйынтыктадык. Агайдын көрөгөчтүгү жана мага болгон ишеними болбогондо бул ой толгоолор да жазылар беле.

Бүгүн, биздин агай, менин агайым, түз жана кыйыр маанисинде да биз сөз башында кеп кылган тоодой болуп, сүрдүү, сырдуу, бараандуу, учу-кыйырына чек жеткис аскар зоого айланып турат. Устатын сыйлай албагандын шору көп. Анткени ага илим жукпайт, жазганынын, айтканынын баары кумга сиңген суудай жок болот, чаңга жуккан издей болуп, бары-жогу билинбей жоголот. Чындык ошол. Эми Абылабек Асанкановичтин мамлекеттик кызматкерлиги тууралуу да азыраак токтоло кетпесем, сөзүмдүн тузу кем болуп калчудай. Окумуштуунун, чоң окумуштуунун мамлекеттик кызматта иштеши бир чети жөнөкөй, экинчи чети өтө оор. Жөнөкөй дегеним, түрдүү маселелерде чечимдерди кабыл алуу, жол табуу, өздөштүрүп кетүү сыяктуу иштер башкаларга салыштырмалуу оңойураак болот. Ал эми оорураак дегеним, көп нерселерге окумуштуунун көз карашы дал келбей калышы толук мүмкүн. Бирок, мамлекеттик кызматчынын этикасы боюнча чечимдерди талдоого, талкуулоого акысы жок, аларды кынтыксыз аткарууга гана алышы керек. Мына ушул сыяктуу дагы толгон токой башка кырдаалдар сөзсүз жаралып турат. Абылабек Асанканович мамлекеттик кызматта, болгондо да Кыргыз Республикасынын Президентинин Аппаратында бир эмес эки жолу бөлүм башчы кызматын аркалап, эң татаал деген идеологиялык маселелерде жогорку жетекчилердин чечим кабыл алуусуна көмөк көрсөтүп, моюнга тагылган милдетин мыкты деңгээлде аткарып иштегендиги азыркы жаш мамлекеттик кызматчыларга өрнөк болуп калды. Бирок ошол эле мезгилде илимдин ишин артка түртүп койбой, чогуу ала жүргөндүгүн эрдик эмей эмне дейбиз. Болбосо, мамлекеттик кызматка келген окумуштуулар илимий эмгек эмес, эки барак жазгандан эринип калгандары канча экенин ким билет. Демек, баскан, иштеген адам гана тарых жаратып, өз тагдырын өзү курап турбайбы. Кадырлуу агайым Абылабек Асанканович, 70 жылдык торколуу мааракеңиз кут болсун! Кылган эрдигиңиз, жасаган эмгегиңиз менен улуттун сыймыгына, кыргыз журтунун атасына, илимдин кенчине айланып турасыз. Мындан ары да демиңиз, кубатыңыз, күүңүз жанбасын, бар болуңуз!

О.Э. Капалбаев

Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясынын саясий жана экономикалык изилдөөлөр башкармалыгынын начальнигинин орун басары – стратегиялык пландоо жана реформаларды талдоо бөлүмүнүн башчысы, тарых илимдеринин доктору

УДК :001.32. (575.2) (04)

Аниса Рифовна Бикбулатова**Кыргызский Национальный Университет Им. Ж. Баласагына
О НАУЧНОЙ ШКОЛЕ АКАДЕМИКА АБЫЛАБЕКА АСАНКАНОВА****Anisa Rifovna Bikbulatova****Kyrgyz National University Named After J. Balasagyna****ABOUT THE SCIENTIFIC SCHOOL OF ACADEMICIAN ABYLABEK ASANKANOV**

Аннотация. В статье рассматривается деятельность научной школы Абылабека Асанканова в Кыргызстане. В системе этнологической науки успешно развивается этническая социология, диаспорология как новое научное направление этнографической науки. Выросла целая плеяда ученых этнологов, изучающих традиционную культуру кыргызского народа. За сорок лет (с 1984 года по 2024 год) этнологическая наука Кыргызстана, как самостоятельное направление шагнула существенно вперед. Изменился качественный состав исследователей ученых.

Ключевые слова: этнология Кыргызстана, научная школа, Абылабек Асанканов, этносоциология, диаспорология, традиционная этнология.

Abstract. The article discusses the activities of the scientific school of Abylabek Asankanov in Kyrgyzstan. Ethnic sociology and diasporology as a new scientific direction of ethnographic science are successfully developing in the system of ethnological science. A whole galaxy of ethnologists has grown up studying the traditional culture of the Kyrgyz people. Over forty years (from 1984 to 2024), the ethnological science of Kyrgyzstan, as an independent direction, has stepped forward significantly. The qualitative composition of researchers has changed.

Key words: ethnology of Kyrgyzstan, scientific school, Abylabek Asankanov, ethnosociology, diasporology, traditional ethnology.

Абылабек Асанканович Асанканов – известный кыргызский ученый, историк, этнолог, этносоциолог, доктор исторических наук, профессор, академик НАН КР. Благодаря своему научному потенциалу, полученной за годы учебы в аспирантуре и докторантуре в Институте этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР, интуиции, прекрасным организаторским способностям, умению мотивировать и вдохновлять своих учеников на научную деятельность ему удалось подготовить 8 докторов и более 30 кандидатов наук. Тем самым он внес неоценимый вклад в подготовку научных кадров для этнологической науки Кыргызстана.

В начале 1980-х годов, А. Асанканов, завершив учебу в аспирантуре Института этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР вернулся в город Фрунзе, в родной исторический факультет КГУ им. 50-летия СССР, ему сразу предложили должность заведующего кафедры археологии и этнологии. Полон амбициозных научных планов, Абылабек Асанканович смог дать оценку не только науч-

ному потенциалу кафедры, но и состоянию всей этнологической науки страны, которая была плачевной и насчитывала всего 6 кандидатов наук. Это цифра говорила не только о качественном составе кадров, но и о том, что перед ним «не освоенная целина». С того времени, он поставил перед собой задачу подготовки научных кадров.

Под его непосредственным руководством в Кыргызстане в начале 1980-х годов начинает развиваться этническая социология как новое научное направление в системе этнографической науки, в котором применялись математические методы исследования современных социальных и этнических процессов.

Первая крупная этносоциологическая работа, посвященная изучению социально-культурного развития кыргызов, принадлежит А. Асанканову [3]. В этой монографии были проанализированы и изложены результаты исследования социально-культурного развития кыргызов сельской местности республики, их ориентации в сфере трудовой

занятости, образования и культуры, а также в средствах массовой информации. В данной работе одним из первых в Кыргызстане, А. Асанканов поднимает проблему роста этнического самосознания кыргызов со второй половины 1980-х годов. Таким образом, основателем этносоциологического направления этнологической науки страны, без преувеличения является А.А. Асанканов.

В 1990 м году под руководством Абылабека Асанкановича в рамках проекта «Социально-культурное развитие кыргызов», проводятся масштабные этносоциологические исследования по всей стране. В данном проекте принимали участие его первые ученики: Г.Б. Исаева, А.Р. Бикбулатова, А. Р. Джоошбекова, С.Н. Эралиев и др. В результате были защищены диссертационные работы и опубликованы монографии. Так, научная общественность страны впервые стала проявлять большой интерес к этносоциологическим исследованиям. В работе участницы выше указанного проекта, Г.Б. Исаевой на основе этносоциологических исследований, проведенных в г. Бишкек, были проанализированы этапы формирования городского кыргызского населения, динамика изменения его социальной структуры, роста уровня образования, культурные и языковые ориентации [10]. Исследование А.Р. Джоошбековой было посвящено изучению кыргызского населения средних городов Кыргызстана, основных тенденций социально-культурного развития, культурных ориентаций, соотношению традиционного и инновационного в повседневной жизни [9]. В последующие годы Айнагуль Рыспаевна стала заниматься изучением одной из самых актуальных проблем для страны, миграционными процессами в среде кыргызов на юге страны. С начала 90-х годов прошлого столетия этот процесс стал приобретать массовый характер. Она на основе этносоциологических исследований выявила векторы миграции, социально-экономические причины, побуждающие к миграции жителей юга страны [8].

В работе Б.К. Бектургановой сделана попытка проанализировать проблемы внутренней миграционной ориентации сельских кыргызов. По результатам своего исследования, ей удалось определить масштабы и направления внутренней миграции сельских

кыргызов, ее факторы и мотивы; дана социально-демографическая характеристика мигрантов; выявлены взаимосвязь уровня образования населения и его миграционных перемещений. Ею также проанализирована миграционная политика государства, как средство регулирования перемещений населения [5]. Исследовательница А.Р. Бикбулатова работала над выявлением основных тенденций социально-культурного развития кыргызских сельских женщин в конце 80-х начале 90-х гг. Ею были проанализированы рост уровня образования, трудовая занятость жительниц села. Показаны механизмы распространения среди них профессиональной культуры, степени приобщения и освоения ими духовных богатств. В целом Анисе Рифовне удалось показать трансформацию положения кыргызских женщин, изменения в их образе жизни и быту [2]. В научной работе Б. Дж. Кожомуратовой исследуются адаптационный потенциал кыргызов в период трансформации общества, общественно-политические, этнокультурные, этнопсихологические, этнодемографические аспекты их адаптации к новым условиям [13].

Ряд учеников А.Асанканова посвятили свои научные труды изучению этнодемографических процессов в стране. Например, в научных изысканиях Ш. Дж. Батырбаевой [4] и А. Т. Кушубекова [14] на основе материалов переписей населения и других статистических данных анализируется динамика этнического состава и этносоциальной структуры населения страны в XX в. Определены основные тенденции в изменении демографической, социально-профессиональной, образовательной, этнической структуры полиэтнического населения Кыргызстана. Работа А. Абдикеримова посвящена изучению отражения национальных и межэтнических проблем в документах гражданских движений и политических партий Кыргызстана (вторая половина 1980-х начало 1990-х годов) [1]. Он проанализировал программы, цели и задачи, а также практическую деятельность каждой политической партии, неправительственных гражданских организаций, касающиеся национальных проблем в Кыргызстане. С. Эралиев в своей работе раскрывает процесс формирование национальных рабочих кадров, их структуру по отраслям промышлен-

ности и строительства. Он проводит анализ культурной среды городов, рассматривает духовные, социально-экономические потребности рабочих и условия удовлетворения этих потребностей [30]. Автор делает вывод о слабой подготовке высококвалифицированных рабочих-кыргызов.

Этносоциологические изыскания Ж. Омурзаковой были посвящены этноязыковым процессам среди городских кыргызов г. Бишкек. Она провела анализ уровня знания родного языка среди кыргызской молодежи г. Бишкек, при этом подчеркнув рост уровня билингвизма среди них. Также Омурзакова Ж. Рассматривает роль кыргызского и русского языков в семье, и социально-культурном развитии городских кыргызов [19].

В постсоветский период на волне роста этнического самосознания стала актуализироваться проблема межэтнических отношений, диаспор, на всей территории бывших советских республик, в том числе и в Кыргызстане, в которой проживают и трудятся представители более 80 этнических групп. Вопросы их социально-культурного развития, векторы и причины миграции, трудовая занятость, образовательный уровень, вовлеченность в госуправление, демографические тенденции т.д., стало привлекать ученых-этнологов к данной теме. Данный интерес этнологов к диаспорам был вызван и другой причиной, прежде всего с появляющимися межэтническими столкновениями. Это вызывало обеспокоенность среди этнологов, которые понимали, что для решения проблем в межэтнических отношениях, прежде всего необходимы глубинные научные исследования. Только таким образом можно выявить причины межэтнических столкновений, предотвратить их, тем самым обеспечить стабильное сосуществование. Важность этого вопроса очень хорошо понимал А. Асанканов, поэтому привлек к изучению данной проблемы ряд своих учеников. Так зарождается в стране новое направление этнологической науки - диаспорология. Как свойственно учителю, пример в этом деле показал он сам, начав исследование социально-культурного развития уйгур Кыргызстана. На сегодняшний день в стране известны труды целой плеяды ученых диаспорологов, учеников А.Асанканова успешно продолжа-

ющих свои изыскания в данном направлении, среди них Л.Ю. Немешина, Е.П. Шульга, Г. Хамраева, А. Якши, А. Р. Бикбулатова.

В частности этносоциологические исследования Л.Ю. Немешиной посвящены изучению русской этнической группы Кыргызстана, она рассматривает динамику численного состава, расселение по регионам, социально-профессиональный состав, а также участие представителей русского этноса в государственных структурах. Также, она анализирует деятельность общественно-культурного центра русских в кыргызстане, которая ведет огромную работу по сохранению языка и культуры данного этноса [18].

Е.П. Шульга провел свои исследования среди украинцев Кыргызстана: проследил численный состав, их расселение в стране, развитие уровня образования, культурную среду, языковое поведение украинцев, особенности этносоциальной структуры, семьи, а также деятельность украинского общества «Берегиня» в Кыргызской Республике [29]. Г. Хамраева на основе этносоциологического и статистических материалов, проанализировала этнокультурное развитие уйгуров Кыргызстана. Она акцентировала свое внимание на формировании уйгурской общности, и сумела показать причины сокращения уйгурского этноса в стране в 30–50-е годы XX века. Г. Хамраева рассмотрела расселение уйгуров по регионам, социально-профессиональный рост, сохранение и развитие традиционной материальной и духовной культуры [28]. Якши Абдуллах в своей диссертационной работе вопросы социально-культурного развития казахов Кыргызстана. Также им были рассмотрены динамика численности и расселение казахов, их этносоциально-профессиональное развитие. В последнем разделе работы автор обращает внимание на функционирование родного казахского языка этнических казахов, их самоидентификацию и этническое самосознание [31].

Арзыбаев Т.К. в свои исследования посвятил изучению этнополитических и культурных связей кыргызов в XIV – XVII вв. с соседними кочевыми народами. Автору удалось провести сравнительный анализ родо-племенной структуры соседних тюркоязычных народов. Используя материалы устного народного творчества Т.К. Арзыбаеву удалось

провести системный анализ и сделать значимые для науки выводы по этнополитическим и культурным связям кыргызов с соседними кочевыми народами. [2].

Фундаментальные этносоциологические исследования среди татар Кыргызстана провела А. Р. Бикбулатова [6]. Основываясь на архивных, статистических материалах ею раскрываются этапы формирования татарского этноса на территории Кыргызстана, его расселение по регионам страны. По результатам этносоциологических материалов Бикбулатова А.Р. показала изменения в социальной структуре, рост уровня образования, социально-профессиональный состав, трудовую занятость. Она показала динамику владения родным татарским языком, указав, что среди татар идет утеря родного языка в пользу русского. Показала основные компоненты этнического самосознания татар.

Абылабек Асанканович наблюдая за динамикой влияния глобальных, мировых процессов, в современный период, на развитие кыргызского этноса, среди основных, неотложных задач современной этнологической науки Кыргызстана видел в изучении прежде всего традиционной культуры кыргызов. Время неумолимо, уносит из жизни знатоков традиционной культуры, происходит ее унификация. В такой период первостепенная задача этнологов изучить, успеть зафиксировать традиционную культуру. Абылабек Асанканович понимая неотложность данной задачи активно направляет своих учеников к изучению традиционной культуры кыргызов. Так сформировалась в научной школе Абылабек Асанкановича целое направление в этнологической науке, исследователи традиционной культуры. Были изучены такие сферы традиционной культуры кыргызов как деревообделочные промыслы, обработка кожи (Капалбаев О.Э.), вышивание и ковроткачество (Сатыбалдиева Ч.Т.), узорное безворсовое ткачество (Султаналиева Н. И.), народный календарь (Токтакунова Э. Ж.), народная медицина (Тентигул кызы Назира), традиционная культура поведения кыргызов (Молдокулова Д. Т.), традиционные свадебные обряды кыргызов юго-запада Ферганской долины (Осмонова С.), традиционные знания кыргызов в области ветеринарии (Саркашкаев Э.), традиционные типы

жилья кыргызов юга Кыргызстана (Маразыков Н.), традиционные свадебные обряды кыргызов Памира (Ташалиева М.М.), юрта как форма традиционного жилища кыргызов (Мамытова А.Б.).

Фундаментальные исследования по изучению традиционного ремесла по обработке деревообделочному промыслу, обработке кожи провел Капалбаев О.Э. На основе полевых экспедиционных материалов, ему удалось собрать богатый материал, по технологии деревообработки и выделке кожи, проследить генезис технологии, восстановить местами забытую терминологию, проанализировать инструменты. О.Э. Капалбаев на основе своих исследований доказал, что традиционные ремесла кыргызов, деревообработка и выделка кожи являются неотъемлемой частью хозяйственной и культурной жизни кыргызского традиционного общества [11,12].

Сатыбалдиевой Ч. Т. Провела глубокие комплексные исследования по изучению традиционного вышивания и ковроткачества кыргызов. Основываясь на полевых материалах, музейных экспонатах, сведениях эпических произведений и материалах историко-этнографической литературы изучила историю возникновения традиционных ковров и ковровых изделий кыргызов, доказывающих о локальном, местном происхождении ковроткаческого ремесла. Установила уникальность и отличительные особенности изготовления и использования кыргызских традиционных ковров в повседневной жизни, отличающихся от ковроткачества других этносов. [22]. Таким образом, под руководством Абылабек Асанкановича в Кыргызстане в системе этнологической науки успешно развивается этническая социология, диаспорология как новое научное направление этнографической науки. Выросла целая плеяда ученых этнологов, изучающих традиционную культуру кыргызского народа.

Как было сказано выше, с 1984 года по 2024 год под непосредственным руководством Абылабек Асанкановича Асанканова подготовлено 8 докторов, более 30 кандидатов наук по специальности этнография, этнология и антропология. Благодаря этому этнологическая наука Кыргызстана, как самостоятельное направление шагнула су-

щественно вперед. Изменился качественный состав исследователей ученых. Это дает

право говорить во всеуслышание о сформировавшейся, «научной школе академика А. Асанканова».

Список литературы:

1. Абдикеримов А.Ш. Национальные проблемы в общественно-политических движениях Кыргызстана во второй половине 80-х и начале 90-х годов XX века: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2010. (На кирг. яз.)
2. Арзыбаев Т.К. Кыргыздардын коңшулаш элдер менен этносаясий жана маданий байланыштары (XIV-XVII кк) тарых илим. канд. ... дис. автореф. Бишкек, 2020.
3. Асанканов А. Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения (опыт этносоциологического исследования). Фрунзе, 1989.
4. Батырбаева Ш. Население Кыргызстана в 20–50-е годы XX века: историко-демографический анализ. Бишкек, 2003.
5. Бектурганова Б.К. Внутренняя миграционная ориентация сельских кыргызов во второй половине 90-х годов XX в. (по материалам этносоциологических исследований): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2002.
6. Бикбулатова А.Р. Социально-культурное развитие татар Кыргызстана (по материалам этносоциологических исследований). автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Бишкек, 2020.
7. Бикбулатова А.Р. Социально-культурный облик кыргызских сельских женщин в конце 80-х начале 90-х годов XX века (по материалам этносоциологического исследования): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2003.
8. Джоошбекова А.Р. Миграционные процессы в среде кыргызов (на материалах этносоциологических исследований юга Кыргызстана): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Бишкек, 2014.
9. Джоошбекова А.Р. Социально-культурное развитие кыргызов средних городов Кыргызстана (на материалах этносоциологических исследований). автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2002.
10. Исаева Г.Б. Социально-культурное развитие кыргызского населения г. Бишкек в 80-х – начале 90-х годов: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Алма-Ата, 1996.,
11. Капалбаев О. Э. Кыргыздардын салттык жыгаччылыгы (тарыхый этнографиялык изилдөөлөр (XIX к. аягы – XX к. башы): тарых илим. канд. ... дис. автореф. – Бишкек, 2007.
12. Капалбаев О. Э. Кыргыздардын салттык тери иштетүү кол өнөрчүлүгү (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы): этнография, этнология жа антропология тарых илим. д-ру ... дис. – Бишкек, 2022. – 350 б
13. Кожомуратова Б. Дж. Адаптация городских кыргызов к трансформирующемуся обществу (на материалах этносоциологического исследования). автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2010.
14. Кушубеков А. Трансформация этнического состава населения Кыргызстана в конце XIX –XX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2010.
15. Мамытова А.Б. Боз үй кыргыздардын салттуу турак жайы. тарых илим. канд. ... дис. автореф. – Бишкек, 2022. – 30 б.
16. Маразыков Н. К. XIX к. аягы – XX к. башындагы Кыргыздардын түштүгүндөгү салттуу туруктуу турак жайлары: тарых илим. канд.... дис. – Бишкек, 2016. – 170 б.
17. Молдокулова Д. Т. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде жана турмуш-тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы). тарых илим. канд. ... дис. автореф. – Бишкек, 2014.
18. Немешина Л.Ю. История формирования и развития этносоциальной структуры русских Кыргызстана: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2003.
19. Омурзакова Ж. Этнологические процессы в кыргызской городской среде (на материалах этносоциологических исследований): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2015.

20. Осмонова С. Традиционные свадебные обряды кыргызов юго-запада Ферганской долины (конец XIX начало XX вв.). автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2005.
21. Саркашкаев Э. Кыргыздардагы мал ылаңдарын дарылоонун элдик салттары (19-к. аягы – 20-ж. башы Кыргызстандын түндүгүнүн материалдарынын негизинде) тарых илим. канд. ... дис. автореф. – Бишкек, 2015.
22. Сатыбалдиева Ч.Т. Традиционное ковроткачество кыргызов (конец XIX – начало XX вв.): автореф. дис. ... д-ра ист. наук. Бишкек, 2024.
23. Султаналиева Н. И. Материальная культура кыргызов, традиционное безворсовое узорное ткачество кыргызского народа (конец XIX – начало XX вв.): дис.... канд. ист. наук. – Бишкек, 2010. – 192 с.
24. Ташалиева М.М. Памир өрөөнүндөгү кыргыздардын үйлөнүү тою салты (XIX к. аягы – XX к. башы). тарых илим. канд. ... дис. автореф. – Бишкек, 2021.
25. Тентигул кызы Назира. Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги (XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы): тарых илим. канд. ... дис. автореф: – Бишкек, 2015.
26. Токтакунова Э. Ж. Народный традиционный календарь кыргызов. автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2008.
27. Турдалиева, Ч. Дж. История и культура кыргызов в трудах западных путешественников и исследователей (XIX-начала XX вв.): дис. д-ра ист. наук: – Бишкек, 2009. – 291 с.
28. Хамраева Г. Этнокультурное развитие уйгуров Кыргызстана. Бишкек, 2001.
29. Шульга Е.П. Этносоциальная жизнь украинской диаспоры Кыргызстана: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2005.
30. Эралиев С. Социально-культурное состояние городских рабочих за период с середины 1980-х до середины 1990-х годов (на основе этносоциологических материалов). автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек, 2018.
31. Якши Абдуллах. Социально-культурное развитие казахов Кыргызстана (1991–2010 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Бишкек. 2014.

ТАЛЫКПАГАН ТАРЫХЧЫ: АБЛАБЕК АСАНКАНОВ

Мугалим мөмөлүү дарак деп элибизде айтылып жүрөт. Совет мезгилинде педагогдорго жогорку денгээлде камкордук көрүлүп, миндеген окуучуларга билим берип аларга өзү окуткан сабактарды (предметтерди) келечекте тандоосуна багыттачу. Мен 1966-жылы педпрактиканы шаардагы №1 мектеп-интернаттан өткөм, насаатчы мугалим тарыхчы Рыскулова деген эже жетектеген. Эже тарых сабагын окуучуларга эң жогорку денгээлде өтүп, практиканттардан дагы талапты өтө катуу койчу, өзү дагы өңү келишкен, табиятынан мугалимдикке жаралгандай көрүнчү. Интернатта ата-энеси жок, коп балалуу, малчылардын балдары окучу, ошол мезгилге арналган Кыргызстанда белгилүү режиссер Төлөмүш Океевдин «Бакайдын жайыты» деген фильмде баяндалат. Мектепте окуучулар үчүн баардык шарттар түзүлүп, мыкты өз кесибин сүйгөн мугалимдер сабак берген. Бир жолу Аблабек менен сүйлөшүп отуруп, сенин тарыхка кызыгып, келечекте ушул кесипти тандооңо эже себеп болсо керек десем, туура айтасыз деген. Аблабек алгачкы билимин Жумгал районундагы Жаны-Арык мектебинде, кийин аталган №1 мектеп-интернатында уланткан. Мектепте жакшы окуу менен бирге коомдук иштерге катышып, эмгеги менен чоң ийгиликтерге жетишти. 1972-1977 жылдары Улуттук университетинин тарых факультетинде окуп, кыргыздын залкар окумуштуу-педагогдорунан билим алып, айрыкча этнография сабагына кызыгып алдына чоң максаттарды койду. Этнографиядан кыргыздын билимдүү, эмгектери, китептери СССРде гана эмес, чет мамлекеттерде белгилүү болгон Какен Мамбеталиева деген эже сабак берчү. Какен эже 1965-жылдары жайкысын Кадамжай районуна бизди практикага алып барып, ал мезгилде Охна деген айылга алып барып мамлекеттик ишмер Абдыкадыр Орозбековдун туулган жери деп, ал киши жөнүндө кеңири маалыматтарды айтып берген. Аблабек университетти бүткөндөн кийин, 1977-1978 жылдары Нарын облусунун Жумгал районундагы Көл-Арык орто мектебинин мугалими, 1978-1979 жылы ошол райондун «Жумгал» орто мектебинин мугалими, 1979-1980 ж. Фрунзе политехникалык институтунда «КПССтин тарыхы»-кафедрасында окутуучу; 1980-1983 ж. Москвадагы СССР ИАсынын Н.Н.Миклухо-Макалай атындагы этнография жана антропология институтунун аспиранты; КМУда кафедра башчысы, факультеттин деканы, ж.б. жетекчилик кызматтарда иштеген. 2005-2006 ж. университеттин Ата-Мекен тарыхынын башчысы болгон жылдары чогуу иштеп калдык.

Аблабек белгилүү тарыхчы катары китептердин автору, эми өзү чынар терек болуп тегерегине чырпыктарды өстүрүп жаш илимпоздун «Мектебин» уюштурду. Адамгерчилиги, боорукердиги менен иштеген жерлеринде кадыр баркка ээ болду. Чет мамлекеттерде Америка, Азия, Европа өлкөлөрүндөгү эл-аралык конференцияларында докладдарды жасап дүйнөгө белгилүү окумуштуу болду.

Үй-бүлөдө камкор жар, ата, небереге чоң ата, коомдо талыкпаган тарыхчы, эмгеги менен сый-урматка бөлөндү. Ашуудан берген отчету кут болсун, сага, Бактыгул экөөңө ден-соолук, эмгегиңердин үзүрүн көргүлө деп

Момбекова Жыргал 2025-ж. 28.01

УДК 572:2-18(575.2)04

Турдалиева Чолпон Джапарбековна*Профессор**Американского университета в Центральной Азии Бишкек***АНТРОПОЛОГИЯ В КЫРГЫЗСТАНЕ: РАЗВИТИЕ И ТЕНДЕНЦИИ****Турдалиева Чолпон Жапарбековна***Борбордук Азиядагы Америка университетинин
профессору, Бишкек, КР***КЫРГЫЗСТАНДАГЫ АНТРОПОЛОГИЯ: РАЗВИТИЕ ЖАНА ТЕНДЕНЦИЯЛАР****Cholpon Dzhaparbekovna Turdalieva***Professor**American University of Central Asia
Bishkek, KR***ANTHROPOLOGY IN KYRGYZSTAN: DEVELOPMENT AND TRENDS**

Аннотация. В статье рассматривается процесс становления и развития антропологии в Кыргызстане, а также вклад академика Абылабека Асанкановича Асанканова в её институционализацию и продвижение. Автор анализирует три ключевых этапа развития антропологической науки в стране: дореволюционный период, советский этап и постсоветское время. Особое внимание уделяется формированию национальной школы антропологии, открытию диссертационного совета, созданию профильных кафедр и факультетов в вузах Кыргызстана. Также затрагиваются современные вызовы и проблемы антропологической науки, включая низкую востребованность специалистов, недостаточное финансирование исследований и слабую интеграцию в международные академические дискурсы. Статья подчёркивает важность дальнейшего развития антропологии как науки, способной решать актуальные социокультурные вопросы.

Ключевые слова: антропология, этнология, этнография, Кыргызстан, академик Асанканов, институционализация, диссертационный совет, национальная школа.

Аннотация. Бул макалада Кыргызстандагы антропология илиминин калыптануу жана өнүгүү процесси, ошондой эле академик Абылабек Асанканович Асанкановдун анын институционалдашуусуна кошкон салымы каралат. Автор өлкөдөгү антропология илиминин өнүгүшүнүн үч негизги этабын талдайт: революцияга чейинки мезгил, советтик мезгил жана постсоветтик доор. Улуттук антропологиялык мектептин түзүлүшүнө, диссертациялык кеңештин ачылышына, Кыргызстандын жогорку окуу жайларында профилдик кафедралар менен факультеттердин негизделишине өзгөчө көңүл бурулат. Ошондой эле, антропология илиминин азыркы учурдагы чакырыктары жана көйгөйлөрү, анын ичинде адистерге болгон суроо-талаптын аздыгы, илимий изилдөөлөрдү каржылоонун жетишсиздиги жана эл аралык академиялык дискурстарга алсыз интеграция маселелери талкууланат. Макалада антропологиянын актуалдуу социалдык-маданий маселелерди чечүүгө жөндөмдүү илим катары мындан ары өнүгүшүнүн маанилүүлүгү баса белгиленет.

Негизги сөздөр: антропология, этнография, Кыргызстан, академик Асанканов, институционалдаштыруу, диссертациялык кеңеш, улуттук мектеп.

Abstract. This article examines the formation and development of Anthropology in Kyrgyzstan, as well as the contribution of Academician Abylabek Asankanovich Asankanov to its institutionalization and promotion. The author analyzes three main stages of the development of anthropology in the country: the pre-revolutionary period, the Soviet period, and the post-Soviet era. Special attention is given to establishing the national anthropological school, opening the dissertation committee,

and creating specialized university departments and programs. The article also discusses anthropology's current challenges and problems, including the low demand for specialists, insufficient funding for research, and weak integration into international academic discourse. The importance of further developing anthropology as a discipline capable of addressing pressing socio-cultural issues is emphasized.

Keywords: anthropology, ethnography, Kyrgyzstan, Academician Asankanov, institutionalization, dissertation committee, national school.

Введение

В данной статье рассматривается развитие антропологии в Кыргызстане, а также ключевая роль академика Абылабека Асанкановича Асанканова в её формировании и становлении.

Развитие антропологической науки в Кыргызстане невозможно представить без вклада Абылабека Асанкановича Асанканова. Его научные труды, управление Институтом истории, руководство исследованиями аспирантов и докторантов, а также инициирование создания диссертационного совета по антропологии, этнологии и археологии оказали значительное влияние на становление этой науки и дисциплины не только в Кыргызстане, но и в Центральной Азии. За 11 лет существования диссертационного совета под его руководством было подготовлено и успешно защищено около 100 кандидатских и докторских диссертаций. Их тематика охватывала все четыре ключевых направления антропологии: социокультурную, физическую (биологическую), лингвистическую и археологическую.

Несмотря на то, что антропология, сравнительно молодая дисциплина как в стране, так и в Центрально-азиатском регионе, за три десятилетия государственной независимости, она приобрела определенную институциональную устойчивость. Это отражается в создании и трансформации кафедр и факультетов в вузах страны. К примеру, кафедра «Археологии и этнологии» в КНУ им. Баласагына преобразовалась в кафедру «Археологии, этнологии, источниковедения и историографии», в АУЦА кафедра этнологии кыргызов преобразовалась в факультет антропологии, а в институте истории НАН КР возникла магистратура по антропологии. Эти инициативы способствовали увеличению числа антропологов и повышению осознания значимости данной науки в обществе.

Преподавание антропологических дис-

циплин в вузах, а также создание диссертационного совета по специальности «Антропология, этнография и этнология» при ВАКе Правительства КР способствовали укреплению роли антропологии в решении актуальных социокультурных проблем и вопросов. Необходимо отметить, что в создании диссертационного совета огромную и ведущую роль сыграл академик А. А. Асанканов. Несмотря на некоторые субъективные сложности, первый совет по антропологии был открыт в 2013 году. И с тех пор, вот уже четвертый совет работает над выпуском кандидатов и докторов наук по шифру 07.00.07 – антропология, этнология и этнография. С недавних пор диссовет рассматривает и кандидатские и докторские диссертации по шифру 07.00.06 – Археология. Однако, несмотря на эти успехи, развитие дисциплины сталкивается с рядом вызовов и проблем. И данная статья попытается дать анализ становлению и развитию антропологии в Кыргызстане в хронологическом аспекте.

Этапы становления антропологии в Кыргызстане

Изучение становления и развития антропологии в Кыргызстане остаётся недостаточно разработанной научной областью, и её анализ преимущественно представлен фрагментарными исследованиями отечественных и зарубежных учёных [7, 12, 20, 21, 25]. Так, Мадлин Ривс рассматривает развитие науки, опираясь на работы центрально-азиатских исследователей, главным образом опубликованные за рубежом [25]. В отношении Кыргызстана Ривс отмечает, что, несмотря на институциональный рост, например, создание факультета антропологии в АУЦА, результаты антропологических исследований в стране пока не получили широкой известности [25, 8]. На наш взгляд, развитие антропологии в Кыргызстане можно разделить на три хронологических этапа. Первый этап охватывает середину XIX века по 40-е

годы ХХвв. На данном этапе формировались этнографические знания о кыргызах и Кыргызстане. Шло активное накопление информации о кыргызской культуре и истории, которая в основном собиралась русскими и западными путешественниками и исследователями. Одним из самых известных исследователей того времени был Чокан Валиханов – русский офицер и казахский этнограф, который в 1856–1859 годах посетил территорию Кыргызстана и оставил ценные статьи о кыргызском народе, актуальность которых сохраняется и по сей день [13, Т.2].

Помимо русских путешественников, интерес к кыргызам проявляли и западные исследователи [15,17,18,19,31]. В рамках российско-британского геополитического соперничества, известного как «Большая игра», посещение Туркестанского края дипломатами, учеными, и миссионерами из Запада стало частью колониальной истории и постколониального научного дискурса [30]. Основными методами исследования были наблюдение и сбор информации, которая собиралась через русских офицеров и татарских переводчиков, информация которых нередко искажалась из-за языковых барьеров. К примеру, в 1873 г. американский дипломат Юджин Скайлер был свидетелем суда биев в Токмоке, наблюдая за которым, он обнаружил неточность перевода с кыргызского на русский язык [31,Т.2].

Важный вклад в изучение кыргызов внесли и местные интеллектуалы, получившие образование в русско-туземных школах. Так, Осмоналы Сыдыков, окончив школу, отправился в Уфу, где в 1913 году опубликовал две книги – *«Краткая история кыргызов»* и *«История кыргызского раздолья»* [27].

После Октябрьской революции 1917 года этнографические исследования начали проводиться в рамках политики борьбы с патриархальными традициями. Советские экспедиции, организуемые из Москвы и Ленинграда (ныне Санкт-Петербург) изучали влияние социалистической модернизации на кыргызский быт. В 1928 году во Фрунзе был открыт первый Научно-исследовательский институт краеведения, где функционировала секция истории и археологии. Она занималась вопросами происхождения кыргызов, их перехода к оседлости, а так-

же исследовала антиколониальную борьбу и социалистические преобразования среди кочевых народов. Несмотря на репрессии 1920–1930-х годов, изучение истории и культуры кыргызов продолжалось и одним из ярких доказательств является экспедиция этнографа М. Фиельструпа в северные районы страны в 1928 году [33].

В 1925–1926 годах в Кыргызстане был создан первый музей истории, важную роль в становлении которого сыграли известный этнограф С.М. Абрамзон и археолог А.Н. Бернштам. Они внесли вклад не только в развитие музейного дела, но и в антропологию и археологию. Так, С.М. Абрамзон опубликовал несколько книг и статей о кыргызской этнографии, сравнивая её с этнографией других тюркских народов [1,2]. Одной из наиболее значимых работ является его книга об этногенетических корнях и связях кыргызов с народами Сибири, Алтая и Центральной Азии [3].

К 1940-м годам в Кыргызстане появилось 13 научных учреждений, в которых работали 323 исследователя. Количество организаций возросло в 1943-46 гг., когда из России на территорию Кыргызстана эвакуировали некоторые научные институты и учреждения. На базе этих институтов был создан Киргизский филиал Академии наук, который в военные и послевоенные годы проводил важные исследования в области истории, археологии и этнографии кыргызов [24]. Однако большинство исследований выполнялось российскими учёными, работы которых финансировались коммунистической партией.

Второй период в развитии антропологической науки условно относится к 1950–1991гг. На этом этапе формируется национальная школа, основанная преимущественно на немецко-европейской модели изучения коренных народов. В связи с этим, термин «Этнография и этнология» прочно вошли в научный оборот отечественной этнографии и этнологии, а «Антропология» больше ассоциировалась с наукой о физическом строении человека и относилась к области археологии. На данном этапе, наиболее значимым событием стало открытие в 1957 году Академии наук Киргизской ССР, в состав которой входило 14 институтов, включая

отдел востоковедения. В 1950–1960-е годы российские этнографы В.Я. Винников и С.М. Абрамзон в сотрудничестве с этим отделом организовывали экспедиции по изучению материальной культуры и родоплеменной структуры кыргызов как в северных, так и в южных областях страны. В своих трудах и экспедиционных материалах С.М. Абрамзон активно продвигал идею этнографии как самостоятельной научной дисциплины [1,2,3]. Не менее яркими исследователями этого периода являются российские исследователи декоративно-прикладного искусства кыргызов К.И. Антипина [6] и И. Махова [23]. Их полевые исследования позволили собрать уникальные материалы по материальной и духовной культуре кыргызов, большая часть которых впоследствии пополнила музейные фонды Эрмитажа, Кунсткамеры и Кыргызского исторического музея.

В 1960–1980-е годы вместе с деятельностью российских учёных начала формироваться национальная школа этнографов и историков, специализирующихся на культурогенезе кыргызов в досоветское и советское время. Среди них выделяются Т.Д. Баялиева [9], М.Т. Айтбаев [4], С.А. Аттокуров [8], А.А. Асанканов [7], Б.Б. Акмолдоева [5], А.З. Жапаров [16] и другие. Работы по этнической идентичности, традиционному коневодству, земледелию, а также религиозным воззрениям и этническим обрядам стали основой антропологии этого периода. В этот же период усилилась институциональная база этнографических исследований. В 1978 году в Кыргызском национальном университете начала функционировать кафедра этнографии и археологии, где проходили обучение и специализацию будущие этнографы, археологи и этнологи. Однако термин «антропология» по-прежнему оставался в тени, ассоциируясь с наукой, изучающей физические и физиологические характеристики человека.

Известно, что советская этнография в основном базировалась на классических методах этнографического сбора данных: интервью и наблюдении. Этнографы и этнологи этого этапа не только описывали этнографическое явление, но и выявляли причинно-следственные связи, фокусируясь на анализе данных и исторических первоисточниках. Однако особенность данного

периода заключается в том, что практически все этнографические экспедиции в Кыргызстан были частью научно-исследовательских проектов, курируемых российскими академическими институтами и университетами. Это означало, что содержание исследований подчинялось определенной идеологической направленности и центральному институциональному заказу. Особое внимание уделялось межнациональным отношениям, но их изучение носило формальный и политизированный характер. Например, советский интернационализм оценивался количественными показателями, т.е. числом представителей различных национальностей, участвующих в крупных общесоюзных стройках, или количеством межнациональных браков [32,28,22,10]. Однако реальные процессы межэтнических взаимодействий, включая возможные конфликты и напряжённость, зачастую замалчивались или нивелировались в рамках советского интернационализма и коммунистической идеологии.

Отдельное место в советской этнологии занимала неординарная концепция этногенеза народа и его пассионарности, разработанная российским учёным Львом Николаевичем Гумилёвым [14]. Согласно его теории, этносы возникают благодаря пассионарному импульсу отдельных вождей и выдающихся личностей. Однако его теория не была знакома отечественным этнографам и ею не пользовались для объяснения происхождения кыргызов.

Третий период в нашей классификации относится к 1991 году и по настоящее время. В постсоветское время, в особенности в первое десятилетие независимости Кыргызстана изучение формирования и развития антропологии обнаруживает определенные положительные и негативные тенденции. Так, в 1993 г. на Американском факультете открывается Факультет этнологии кыргызов, который в 2006 году был переименован в Факультет Культурной Антропологии. В 2013 – 2019, факультет называется Антропологией. В 2020-2023 гг. факультет поменял свое название на Факультет Антропологии, Технологии и Международное развитие для Бакалавриата, и Антропология, Урбанизм и Международное развитие для уровня магистратуры. Частые обновления названия

прежде всего связаны с привлечением абитуриентов на факультет и стремлением усилить роль антропологической профессии на рынке труда. Изменение названия дало свои очевидные плоды. В течение 2020-2023 гг., 32 абитуриента поступили на магистратуру и 20 абитуриентов поступили на бакалавриат. Более того, повысился показатель трудоустройства выпускников. К примеру, в 2022 из 17 выпускников, 15 устроились в университеты, международные проекты, или открыли собственные неправительственные организации и фонды. Помимо образовательной деятельности, программа Антропологии организовала антропологический клуб, который и по сей день является общественной площадкой для обсуждения научных тем и рекламным источником в привлечении абитуриентов на факультет.

Другие университеты страны также старались идти в ногу со временем и открывали факультеты антропологии или этнологии. Так, в 2007-2009 гг. В КГУ им. И. Арабаева была открыта кафедра социальной работы и социальной антропологии. Кульминационным моментом процесса институализации антропологической науки стало открытие в 2013 году диссертационного совета по специальности 07.00.07 – этнография, этнология и антропология и 07.00.06 – археология. В 2023, диссертационный совет отметил свое десятилетие, которое по праву является детищем академика Асанканова, ученики которого в настоящее время активно и плодотворно работают антропологами в Кыргызстане и странах дальнего и ближнего зарубежья.

В постсоветское время отдельные кыргызские этнографы и антропологи, получившие образование в стране и зарубежом, разрабатывали собственные исследовательские проекты или вовлекались в проекты своих международных руководителей и коллег. К примеру, исследования А.А. Асанканова об этногенетических связях кыргызов с народами Сибири и Алтая в 2005-2007 гг.; этнографа А.З. Жапарова и антрополога Р.М. Рахимова среди кочевников-туарегов Западной Африки в 2006 г., антрополога Э.З. Насритдинова об экономике базаров и религиозной ситуации в Кыргызстане совместно с учеными-антропологами из Высшей школы

экономики из Великобритании в 2007-2020 гг., являются большим вкладом в развитие не только национальной, но и региональной и международной антропологии. Результатом этих исследований явились публикации в международных журналах, издание книг, многочисленные презентации и лекции, которые в совокупности подняли и поднимают авторитет отечественной антропологической науки в стране и зарубежом.

Но вместе с этими достижениями, в отечественной антропологии продолжают оставаться определенные тенденции, которые мешают ее плодотворному развитию. В частности, остаются пробелы в теоретическом осмыслении научных проблем, слабой адаптации зарубежной литературы и интеграции отечественных антропологов в международные академические дискурсы. Кроме того, отечественные антропологи сталкиваются с ограниченным спросом на рынке труда. Научные исследования недостаточно востребованы, а финансирование антропологических проектов остаётся небольшим, а точнее мизерным. В результате, профессия антрополога в основном сводится к преподавательской деятельности или участию в краткосрочных малооплачиваемых проектах и программах. К примеру, набор на программу Антропологии в АУЦА ежегодно нестабилен. Если в 2005 г. поступило 25 человек, то в 2015 г. поступило всего 5 человек, т.е., численность потенциальных студентов сократилось в 5 раз. В то же самое время, интерес к профессии антрополога более или менее устойчив среди иностранных студентов из Афганистана, Таджикистана, и США. Несмотря на то, что на факультете работают преподаватели, получившие профессиональное антропологическое образование и прошедшие стажировки за рубежом, все же у молодежи заинтересованность в профессии антрополога не очень высокая, что вероятнее всего связано с низкой оплатой труда и отсутствием широкой информации о профессии антрополога в Кыргызстане. Одним из попыток сохранения антропологии в АУЦА явились изменения в названии учебных курсов в сторону их универсализации и обобщения. К примеру, название курса *Введение в антропологию* было заменено таким названием, как *Культурные концепции и социальные связи*, а *Антрополо-*

гия родства трансформировалась в *Гендер, семью и систему родства*. Также были предложены такие курсы как *Facebook, Городская культура и молодежь, Международное развитие: доноры, НПО, сообщества и культуры*. Данные курсы очень популярны и их выбирают не только студенты Антропологии, но и студенты из других факультетов, т.е., со стороны профессорско-преподавательского состава прилагаются значительные усилия, чтобы сохранить факультет и продолжать оставаться кузницей в подготовке профессиональных антропологов.

Перспективы развития антропологии в Кыргызстане

Ключевая проблема, с которой сталкивается антропология в Кыргызстане, заключается в том, что государство и общество не оказывают достаточной поддержки в сохранении и развитии культуры, а следовательно, наук и дисциплин, которые изучают ее. К примеру, бюджет Министерства культуры, информации, спорта и молодежной политики КР на 2023 год утвержден в сумме 6 млрд 280 млн 655 тыс. 700 сомов (около 80,000 долл.). В 2022 году бюджет Министерства был в сумме 3 млрд 514 млн 865 тыс. 800 сомов, т.е., недостаточное финансирование влияет как на состояние культуры, так и на институты обучения и подготовки специалистов в области культуры. К примеру, 20 театров, 45 музеев и более 1000 библиотек в Кыргызстане продолжают сталкиваться с финансовыми и материально-техническими проблемами, что зачастую вынуждают выпускников-антропологов вливаться в общий поток “brain-drain” и уезжать в зарубежные страны за лучшими экономическими, профессионально-образовательными перспективами.

В странах Глобального Севера, антропология активно развивается в новых направлениях, связанных с глобальными вызовами человечества — миграцией и бедностью, потеплением климата и экологическими катастрофами, информационно-техническими кризисами и их влиянием на организм человека. На сегодняшний день нормализация антропологии в области развития и управления проектами и человеческими ресурсами это – практическая необходимость и повседневная данность. Современные антропологи

часто становятся экспертами и защитниками уязвимых групп населения, защищая их интересы в судах и организациях по правам человека. Однако в Кыргызстане антропология все еще преимущественно ориентирована на изучении традиционной культуры и преимущественно кыргызского народа. Такие темы, как традиционные свадебно-брачные обряды, традиционное лечение, традиционные жилища и т.д. все еще продолжают оставаться основными темами научных работ и исследований. Например, из девятнадцати диссертаций, защищенных в диссертационном совете за 2013-2015 гг., лишь три работы касались насущных решений, включающие современную миграцию кыргызов, социальные границы и анклавов в Кыргызстане, и проблемы диаспоральных сообществ на примере кыргызов в Туве. Вполне очевидно, что антропология Кыргызстана требует сбалансированного подхода, который сочетал бы как изучение традиционных, так и современных проблем в стране и регионе. Такой баланс позволит антропологам в Кыргызстане не отставать от мировых тенденций и быть на передовой научных исследований.

Ещё одной важной проблемой является изолированность кыргызской антропологии от широкой антропологической сети Азии и мира. В то время как глобальные антропологические тренды продолжают развиваться в рамках транснациональных исследований, кыргызская антропология продолжает оставаться локализованной, что ограничивает возможности для обмена знаниями и опытом с другими регионами. Существует огромный потенциал для сравнительных исследований, например, в области брака и семьи в условиях глобализма, то есть взаимодействия локальных традиций с глобальными процессами. Проведение подобных исследований стало бы важным шагом в создании мостов между традиционными культурами и народами. К примеру, миграция трудовых мигрантов из Пакистана и Бангладеша могла бы стать темой для отдельного исследования. Афганские беженцы также интересны в плане экономической и юридической адаптации в нашей стране. Причиной такого изолированного положения отечественной науки является не только недостаточная подготовка исследовательских кадров, но и

слабое освоение современных антропологических методов и подходов. Во многих вузах страны, где готовят специалистов в области этнографии и антропологии, учебные программы не включают глубокого изучения методов полевых исследований. К тому же, у студентов отсутствует возможность применить эти методы на практике, что снижает качество апробации знаний в поле исследования. В этом вопросе, практика АУЦА представляет собой положительный пример. Студенты-антропологи проходят практику в зарубежных странах и тем самым усиливают свои практические навыки и знания. Еще одной важной проблемой является ограниченное использование иностранных языков в научно-исследовательской деятельности. Научные публикации, защищенные и опубликованные в Кыргызстане, часто остаются на уровне локальных исследований, не имеющих выхода на международную аудиторию. Перевод статей и книг на иностранные языки расширил бы границы доступа к отече-

ственным работам и усилил бы возможности для международного сотрудничества и кооперации.

Заключение

Таким образом, несмотря на позитивные изменения, такие как институционализация антропологии в Кыргызстане, создание новых образовательных программ и рост числа молодых специалистов, есть несколько критически важных проблем, которые препятствуют полноценному развитию антропологии в стране. Слабая поддержка со стороны государства, ограниченность тематики исследований и изоляция от международного научного сообщества - всё это сдерживает развитие антропологии как ключевой науки в решении актуальных культурных и социальных проблем. В то же время, развитие международного сотрудничества, улучшение качества антропологического образования, освоение современных научных методов и подходов, а также расширение тематики исследований позволят кыргызской антропологии занять достойную нишу в мировой науке.

Литература:

1. Абрамзон С.М. Краеведческая работа в Киргизии // Изв. ЦБК. 1929. № 9.
2. Абрамзон С.М. Этнический состав киргизского населения Северной Киргизии // Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. Т. IV. Л., 1960.
3. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. Л., 1971 (переиз. Фрунзе, 1990).
4. Айтбаев М.Т. Социально-экономические отношения в киргизском аиле в XIX – начале XX вв. – Фрунзе: Илим, 1962.
5. Акмолдоева Б.Б. Коневодство в системе традиционного хозяйства киргизов (конец XIX – начало XX вв.: Дис. ...канд. ист. наук. – М., 1983.
6. Антипина Л. Материальная культура южных кыргызов. – Фрунзе: Илим, 1962.
7. Асанканов А.А. Кыргызы: рост национального самосознания. – Бишкек, 1997.
8. Аттокуров С.А. Кыргызы санжырасы. – Бишкек: Кыргызстан, 1995.
9. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе: Илим, 1972.
10. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983.
11. Бюджет Министерства культуры в 2023 г, на сайте https://www.instagram.com/kabar_rus/p/Cowj-cxM67M/.
12. Cummings, S. (2012). *Understanding Central Asia: Politics and Contested Transformations*. NY: Routledge.
13. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в 5-ти томах. – Алма-Ата: Большая Совет. Энцикл.1994–1995. –Т.2., Т.3., Т.1.
14. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. – М.: Эксмо 2008.
15. Dunmore E. *The Pamirs; a Narrative of Year's Expedition on Horseback and on Foot Through Kashmir, Western Tibet, Chinese Tartary, and Russian Central Asia*. 2 Vols. – London: John Murray, 1893.

16. Жапаров А.З. Некоторые вопросы традиционного коневодства // Вестник КГНУ. – 1997. – Вып. III.
17. Hantington E. The Pulse of Asia. A Journey in Central Asia illustrating the Geographic Basis of History. – Boston: Houghton, 1907.
18. Hedin S. Through Asia. – Vol. 2. – N-Y&London: Harper, 1899. – Vol. 1.
19. Lansdell H. Russian Central Asia including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. – N-Y: Adamant Media Corporation (1885), 2003. – Vol.1.
20. Kandiyoti D and R. Mandel. 'Market Reforms, Social Dislocation and Survival in Post-Soviet Central Asia.' Special Issue of Central Asian Survey. 1998. Vol. 17.
21. Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты и некоторые вопросы генезиса). Бишкек: Кыргыз Жер, 2013.
22. Кушнер П.И. Горная Киргизия. – М.: Изд. Ком. университета трудящихся Востока, 1929.
23. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза // Тр. Кирг. археол.-этногр. экспедиции. – Т. III. – Фрунзе., 1959. – С. 49-58.
24. Осмонов О.Дж. История Кыргызстана с древнейших времен до наших дней. – Бишкек: Мезгил, 2018.
25. Reeves, M. The Anthropology of Central Asia Ten Years After the «State of the Field»: A Cup Half Full, or Half Empty? In Antropologicheskii Forum, 2014, Vol. 20 (1): 60-79.
26. Robertson r. 'Glocalization: Time-space and homogeneity-heterogeneity', in m. Featherstone, s. Lash & r. Robertson (eds.), Global Modernities. London: Sage Publications, 1995.
27. Сыдыков О. Мухтасар тарых-и Кыргызийа / Баш сөз жазган Х.Карасаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990.
28. Токарев С.А. Истоки этнографической науки. – М.: Наука, 1978.
29. Турдалиева Ч.Дж. Кыргызы в трудах Чокана Валиханова. – Бишкек: Бийиктик, 2015.
30. Турдалиева Ч.Дж. Западные путешественники и исследователи о кыргызах и Кыргызстане. – Бишкек: Алтын Тамга, 2008.
31. Schuyler E. Turkestan: Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja. 2 vols. – London: Sampson, 1876.
32. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры. – М.: Наука, 1985.
33. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002.

УДК 94(575.2)

Дүйшеев Жеңишбек Аматысакович

ORCID: 0009-0006-1179-5533

т.и.к., доцент, К.Ш. Токтомаматов

атындагы эл аралык университеттин профессору
**КЫРГЫЗ ТАРЫХЫНЫН ЖУНГО ӨҢҮРҮ АКАДЕМИК
АБЫЛАБЕК АСАНКАНОВДУН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ**

Дуйшеев Женишбек Аматысакович

ORCID: 0009-0006-1179-5533

к.и.н., доцент, профессор Международного университета
им. К.Ш. Токмаматова

**ДЖУНГАРСКИЙ АСПЕКТ КЫРГЫЗСКОЙ ИСТОРИИ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ АКАДЕМИКА АБЫЛАБЕКА АСАНКАНОВА**

Duisheev Zhenishbek Amatysakovich

ORCID: 0009-0006-1179-5533

Professor at the International University named after K.Sh. Tokmamatov

**THE DZUNGARIAN ASPECT OF KYRGYZ HISTORY IN THE RESEARCH
OF ACADEMICIAN ABYLABEK ASANKANOV**

Аннотация. Кыргыз тарыхынын терең жана теребелдүү изилдениши тарыхчылардын жеке демилгелери жана аракеттеринен түздөн-түз көз каранды. Евразия континентинде аягы арбыштуу, туягы тукур “кентаврлардын” үлгүсүн элестетип, түгөнгөн сайын түтөп, түбүнөн бери күчөп, кырылгыстай туюлган байыркы элдин айтылуу Жунгодогу салаасын тегиз изилдеген окумуштуунун изилдөөлөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө жана тыянактарына кеңири токтолууга аракет жасайбыз. Илимий булак катары окумуштуунун эмгектери менен Жунгодон жарык көргөн илимий, илимий-документалдык, санжыра өңдүү материалдар пайдаланылды.

Негизги сөздөр: тарых, Жунго, Абылабек Асанканов, изилдөө.

Аннотация. Глубокое и тщательное изучение истории Кыргызстана напрямую зависит от личных инициатив и усилий отдельных историков. В этой статье попытались подробно остановиться на специфике и выводах исследований ученого, который изучал «кентавров» (наездников-кыргызов) на Евразийском континенте, особенно в Жунго. В качестве научного источника использовались труды ученого и опубликованные в Китае научные, документальные, генеалогические материалы.

Ключевые слова: история, Жунго, Абылабек Асанканов, исследования.

Annotation. A deep and thorough study of the history of Kyrgyzstan directly depends on the personal initiatives and efforts of individual historians. In this article, we tried to dwell in detail on the specifics and conclusions of the research of a scientist who studied «centaurs» (Kyrgyz riders) on the Eurasian continent, especially in Rongguo. As a scientific source, the works of the scientist and scientific, documentary, genealogical materials published in China were used.

Keywords: history, Jungo, Abylabek Asankanov, research.

Жунго же Кытай аймагындагы кыргыздардын тарыхы – жамы кыргыз тарыхынын ажырагыс бөлүгү. Саясий себептерден улам эки Дөөлөттүн – Россия Империясы жана Кытайдын ички тартибине ыңгайлашып

жашап калган бир элдин маданияты объективдүү себептерден улам айрым өзгөрүүлөргө учураганы менен улуттук өздүгүн (идентификация) терең түшүнгөн калк экендиги анык. Муну академик Абылабек Асанканов-

дун изилдөөлөрү да далилдеп турат. А.Асанканов Жунго кыргыздарын тарыхый-маданий өңүттөн: 1. Алтай; 2. Тарбагатай; 3. Иле; 4. Ак-Суу; 5. Лобнор; 6. Кызыл-Суу; 7. Кашкар; 8. Памир; 9. Куен-Лун(Хотан жана Каргалык) аймактарына бөлүп, алардын этникалык тарыхын, чарбасын, материалдык маданиятын(тамак ашы менен кийим кечесин), үй-бүлө мамилелерин диний ишенимдерин, рухий маданиятын(элдик оозеки чыгармачылыгы, адабияты, искусствосу), кол өнөрчүлүгүн, илим-билимин, улуттук оюндарын жана учурдагы этномаданий жараяндарын иликтөөгө алат. Бул түйшүк 2005-2008-жылдары төрт жылда Синцзяндын беш аймагы менен 34 айылында жүргөнүн кытай китеп басмаканасынын кызматкерлери жазат[1.1]. Изилдөөлөрдүн тыянагы катары “Кызылсуу кыргыз басмасы” тарабынан 2013-жылы май айында “Абылабек Асанканов. Жунго Шинжаң кыргыздары”(сунуштуу редактор: Макелек Өмүрбай уулу; жооптуу редактор: Токтосун Карыбек уулу; мукабасын жасаган: Лиу Канхай) аттуу 9,75 басма табак көлөмүндөгү монография жарык көрүп, калкка тартууланды. Эмгектин баалуугу – автордун өз көзү менен көргөн турмуш жагдайдын китепке түшүрүлүшү деп белгилөөгө батынып отурабыз. Эмгектин кириш болүмүндө автор: “...кыргыздар арасында өзүмдүн жеке этнологиялык иликтөөлөрүмдү жүргүзүүгө туура келди. Мен Он-Суу районунун Боз-Дөң айылында, Ак-Суу аймагынын Үч-Турфан районунун Жаман-Суу айылында болдум жана изилдөөлөрдү жүргүздүм. Андан кийин Какшаал аркылуу өтүп, Ак-Чий районунун айылдарында болуп, атактуу манасчы Жусуп Мамай менен жолуктум”, - деп эскерет[1.5]. Китептин көлөмүн кыскартуу аракетинен улам изилдөөчүнүн жеке архивиндеги маалыматтар ачылбаган бойдон калганы – өкүнүчтүү жагдай. Бул тууралуу басмадан: “...китептин түп аргиналы(оригиналы – Д.Ж.) жалпы 480 бет болуп, анын 250 бетин этнографиялык(этнографиялык – Д.Ж.) сүрөттөр ээлеп, жыйыны 519 сүрөттү көргөзө алган. Бирок биздин басма өз шартына карай, сүрөттөрдү кыскартуулар менен китепке киргизди. Арийне, басманын талабына ылайык кээ бир сүйлөмдөргө, энчилүү аттарга өңдөөлөр(оңдоолор – Д.Ж.) киргизилди”, - деп жазышат[1.2].

Иван Грозныйдын маалынан башат алган[3.10] Шинжаңды изилдөө Петр I тарабынан уланып, XIX кылымда ургаалдуу күчөйт, же, аталган аймакта болгон Ч.Ч. Валиханов, М.В. Певцов, Н.М. Пржевальский, Б.Л. Громбчевский, Н.Ф. Петровский, Г.Е. Грум-Гржимайло, Н.И. Гродеков, В.В. Бартольд, Н.А. Аристов, Н.Я. Бичурин, батыш изилдөөчүлөрү жана саякатчылары – Свен Гедин, Г. Ланселл, Ю. Шуйлер, Э. Сайкс, Г. Бонвала, Э. Хантингтон, И. Данмор, Ф. Янгхазбенд, Л. Маккартни, Д. Алмаши, Д. де Ран, советтик жана постсоветтик доордогу изилдөөчүлөр – Б. Солтоноев, С.Г. Кляшторный, Ю.С. Худяков, В.Я. Бутанаев, Э. Тенишев, А. Мокеев, А. Колесников, С.М. Абрамзон, С.Малов, Ө. Кареев, Ү. Асаналиев, Т.К. Чороев, Л.А. Чвырь, диссертациялык деңгээлдеги иштерди жазган – Г. Керимбекова, А.Турдуева, Г. Абдалиевалар тарабынан изилденип келди. Аталган эмгекти азырынча – Жунго кыргыздары тууралуу жогорку авторлордун пикирлерин тыянактаган толугураак, жаңы маалыматтардын жыйындысы катары эсептесек болот. Эмгекте белгиленген “өйдөдө айтып өткөндөй, Шинжаң кыргыздарынын этникалык тарыхына, маданиятына жана турмуш-тиричилигине арналган көп иштер, башка өлкөнүн изилдөөчүлөрү тарабынан ар кайсы мезгилде жүргүзүлгөн. Белгилей кетчү нерсе, азыркыга чейин Кыргызстандын этнологиялык тарых таануусунда Шинжаң кыргыздарынын баардык аймагын – чыгыштан батышка, түндүктөн-түштүккө чейин, өз-өзүнчө жана бүт камтыган этнологиялык изилдөөлөр жок болуп келет. Шинжаңдагы кыргыздардын турмуш-тиричилигин жана маданиятын терең изилдөө максатын койгон этнологиялык экспедициялар жүргүзүлгөн эмес”[1.12.] экендиги бул маанилүү илимий маселени камтыган китептин актуалдуулугун көрсөтүп турат. Окумуштуу бул боштукту толуктоо максатында тарыхчылык вазийфасын туу тутуп, күч үрөп изилдейт, жана анын натыйжасы жана баскан кадамы “бул изилдөөлөр, Шинжаң кыргыздарын талаа талаа этнологиялык изилдөөлөрдүн негизинде жасалган биринчи аракеттер, ал – чыгыштагы Алтайдан батыштагы Памирге, түштүк Тибет тоолорунан түндүк Теңир-Тоого чейин бардык аймакты камтыйт”[1.13.]. Окумуштуу “бардыгын изилдеп койдум” деп

төш какпайт, тескерисинче: “айта кетчү нерсе, бул иш Шинжаң кыргыздарынын ар тараптуу жашоосун толук ачып берген дешке болбойт. Китеп канчалык көлөмдүү болбосун, бир китеп менен чектелип, алдыга коюлган тапшырмаларды ачуу мүмкүн эмес” [1.13] экендигин баса белгилеп, кийинки изилдөөчүлөр үчүн “бул илиздөөлөр келечектеги жаш окумуштууларга Шинжаң кыргыздарын жалпы, же өз-өзүнчө бир аймакты иликтөөгө түрткү берет деп үмүттөнөт” [1.13]. Илимде чыныгы окумуштуунун изилдеген маселесинен кийинки иликтөөнүн учугу чубалып турушу керек деген ушул да. А.Асанкановдун Жунго лок кыргыздарды терең жана теребелдүү изилдөөсү – аларды жогоруда бөлүнгөн аймактар боюнча же коюлган маселе боюнча (предметтик) жалпы изилдөө үчүн жол көргөзүп атат.

Жунго кыргыздарынын географиялык жайгашуусун: “көпчүлүк кыргыздар тоолуу жерлерде жана тоонун этектеринде; аз бөлүгү – түздүктө жана ойдуңдарда; батышта, түштүк жана түндүк-батышта жыш жашашат” [1.15], - деп, алардын акыркы “төрт мезгилдик (кыштоо-жаздоо-жайлоо-күздөө)” аймагын даана белгилеп берет. Маселен, “илгери убакта жана орто кылымдарда Алтай бир эле аймак болгон. Тарыхтын жана тагдырдын буйругу менен кезинде бир аймак болгон Алтай кийин төрткө бөлүнгөн. Түштүк-батыш бөлүгү КЭРна карап, монгол алтайы деп аталат, түндүк-чыгышы – Монголияга, түндүк бөлүгү – Россия Федерациясына, түндүк-батышы – Казахстанга тиешелүү” экендигин белгилеп кетет [1.17]. Жана да: “Алтайдын ландшафты, географиялык чөйрөсү азыркы Кыргызстандын шарттарына окшош. Алыста аппак карлуу тоолор көрүнсө, жакынкы жерлерде жапыс эмес бак-дарактар өсүп турат. Жалпысынан флорасы, кескин континенталдуу климаты бийик тоолуу Кыргызстандын райондорун элестетет. Бир гана айырмачылыгы, КЭРнын алтайынын өрөөнү менен түздүктөрү – бир аз кенен жана узун. Биздин ата-бабалар алтайды таштап, батыштан жаңы конуш издеп жүргөндө, Алтайдай жер же болбосо ага окшош конуш издешкен. Ошону менен бирге, алар ал жактын аталыштарын ала келишкен, тактап айтканда, жаңы журттарга мурунку конуштарынын аттарын ыйгарышкан”, - деп

жазат [1.18]. жунго археологдорунун табылгалары коюлган музейлердеги экспонаттарга күбө болуп, “байыркы заманда Алтай менен Кыргызстан бир тарыхый-географиялык жана тарыхый-маданий аймакка киргендигине” ынанып, “сынташ” “молоташтардын” бирдейлигине таң калат [1.19] да, “2-3 миң жыл мурда Алтай менен Кыргызстан бир тарыхый-маданий мейкиндикке кирген” деген оюн билдирет [1.25]. Тарбагатай кыргыздарынын абалы тууралуу маалыматтар – эмгектин дагы бир артыкчылын толуктап турат. Диний ишеними буддизмдин ламаизм салаасын тутунган кандаштарыбыз объективдүү тарыхый шарттардан улам [1.28] калайман калктан ыраакташып, Өкмөт “чийип берген” чийинде. турмуш өткөрүп келишет. Тили бурулуп калганы менен улуттук кимдигин унутпай, алигиче урууларын билишет [1.25-27]. Мында тарбагатайлык кыргыздардын жалпы саны боюнча тактоого зарыл жагдайлар бар экендигин да белгилеп кетүүбүз керек. Окумуштуу өз монографиясында “3 миңге жакын кыргыз жашайт” [1.26] десе, ушул эле жылы ушул эле басмадан жарык көргөн жергиликтүү изилдөөчүнүн эмгегинде “Тарбагатай аймагында 2057 кыргыз бар. Бул аймакка таандык Чөйчөк шаарында 1687 кыргыз, Дөрбөлжүн ооданында 276 кыргыз бар. Калгандары башка оодандарга таракай отурукташкан” [2.142], - деп берилет. Кийинки эмгекте тарбагатайлык кыргыздардын эн тамгалары “дигилей тамгасы” деп аталып, аны көргөн эл “кыргыз тамгасы” дей турганын жазат [2.143]. Кыргыздардын Тарбагатайга келишинин убактысы боюнча окумуштуу өзүнүн талаа материалдарын жазган №1-дептеринде үрүмчүлүк тарыхчы-окумуштуу Аскар Жунустун Кытай жазма булактарына таянып: “1740-жылы келген деп болжолдосо” [1.29], Мамбетасан Токталы: “болжол менен 1780-жылдан кийин Чиң падышачылыгы өкүмөтүнүн Тарбагатайдагы туруктуу кеңешчи генералы бул кыргыздарды кайра бириктирип, Тарбагатайдын Оркочор тоосу менен Майлуу тоосунун Муктурчын айланасына жайгаштырган. Аларга төрт мезгилдик жайыт бөлүп берген. Ошондон баштап бул кыргыздар ошол жерлерде мал баккан” [2.143], - деп жазган. Дегинкиси, тарбагатайлыктардын “Ала-Тоону алты айланып келгенбиз” деген

кебинде бир мандем жатат. Иле боюндагы изилдөөлөрүнөн окумуштуу “Иле кыргыздарынын тарыхын, өздөштүрүп жашап жаткан азыркы аймагын жалпы Кыргызстандык кыргыздардын этникалык тарыхы менен эки бөлөк кароого болбойт” деп тыянак чыгарат[1.33], жана Илени жердеген оң(бугу, азык, моңолдор, саяк, солто) сол(кытай, саруу, мундуз, карабагыш, басыз), ичкилик(-тейит, кыпчак, дөөлөс) уруулары жашаарын белгилеп кетет[1.38-39.]. Мында Ак-Суу аймагын жердеген кыргыздардын отурук алуусун кыргыздардын баатырдык эпосу Жаңыл Мырза жана анын эли – нойгуттар, эпостун кейипкерлери “Үчүкө менен Түлкү, моңолдор уруусунун белгилүү инсандары Атакозу жана Чапак”[1.56] тууралуу алардын кезген жер-сууларын кеңири сүрөттөйт. Мында Атакозу менен Чапактын теги тууралуу эки ача пикирге да токтоло кетүүгө туура келет. Абдыкерим Чоробаевдин айтымындагы Жаңыл

Мырзада бул эки инсандын ысымдары такай учурап[4.215,221-223,228-229,235,244,248], акырында гана “Атакозу, Чабагы – Саяктан эки эр өлдү”, - деп, “саяктар” экендиги эскерилет[4. 314]. Ал эми ушул эле эпостун Молдобасан Мусулманкуловдун айтуусунда аталган эки эр моңолдордун башчысы Самансур менен бирге “Самансурдун элинен, Бир топ жылкы жоготуп... Атакозу, Чабак бар, Ак калпак кыргыз чогулуп”, - деген кеп болот[4.405, 410-412,416,417,419]. Мындан көрүнүп тургандай Абылабек Асанкановдун эки эрдин теги тууралуу пикирине ынанууга туура келет деп ойлойбуз.

Дегинкиси, академик Абылабек Асанкановдун Шинжаң кыргыздарын изилдөөсү өтө мол маалыматтарды камтуу менен асылы жемиштүү болуп, аны корутундулап жазган эмгеги Шинганга баруучулар үчүн өзүнчө эле “жол картасы” сыяктанып, Жунго кыргыздарына сапар алган ар бир кишиге маалымат нускап тураары шексиз.

Адабияттар:

1. Абылабек Асанканов. Жунго Шинжаң кыргыздары. Кызылсуу кыргыз басмасы. 2013;
2. Мамбетасан Токталы. Жунго кыргыздары(Кытай кыргыздары). Шинжаң эл басмасы. 2013;
3. Колесников А. Русские в Кашгарии (вторая половина 19-начало 20 вв.). миссии, экспедиции, путешествия. Бишкек. 2006;
4. “Эл адабияты” сериясынын 6-тому. Саринжи, Бөкөй. Жаңыл Мырза. Бишкек. Шам. 1998;
5. Акылбек Кылычев. XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоо жана ага чектеш аймактардын тарыхы. Бишкек. 2004.

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭТНОГРАФИЯ ИЛИМИНИН ЧЫГААНДАРЫ

Темирбаев Бердигул,

М.Рыскулбеков атындагы

илимий-изилдөө

Кыргыз экономика университети

Дүйнөлүк мамлекеттердин өнүгүү тарыхында ар бир улуттун өзүнө таандык илими жана илимий ишмердүүлүгү калыптанат. Бул жагынан алганда, Кыргыз мамлекетинин дагы илимдеги өзгөчө орду бар. Тарыхый илимдердин катарында эл жана башка этностук жалпылыктарды, алардын этногенезин, турмуш-тиричилигин, маданий, тарыхый байланыштарын изилдөөчү илим бул этнография (этнология) илими болуп саналат. Акыркы учурда коомдук турмуштун өзгөрүп жатканына байланыштуу, этнология деп көп айтылып келет. Кандайынан алып айтпайлы этнография же этнология болобу “эл” “уруу” жөнүндө жазам деген байыркы гректердин сөзү¹. Этнография илиминин изилдөө предметинин негизин – ар бир элдин өзүнө гана таандык мүнөз берген күнүмдүк турмуштун салттык маданияты түзөт. Этнография тарых, археология, экономика жана социология илимдери менен биргеликте элдердин этникалык тарыхын, элдердин чарбалык турмушун, социалдык түзүлүшүн, карым-катнаштарын жана байланыштарын изилдейт.

Кыргыз этнографиясынын тарыхына токтолсок, кыргыз этнографиясын жана этнологиялык маселелерин изилдөөдө айрыкча салым кошкон илимпоздор Белек Солтоноев, Какен Мамбеталиева, Өмүркул Караев, Имел Молдобаев, Сабыртокто Аттокуров, Абылабек Асанканов, Өскөн Осмонов, Тынчтыкбек Чоротегиндей белгилүү жана белдүү окумуштууларыбыз бар. Уучубуз куру эмес, башка дагы этнограф окумуштууларыбыз туурасында кийинчерээк өзгөчө кенири мазмунда макалалар жарык көрөт. Мен учурда өзүмдү окутуп калган эки этнограф агайым туурасында жазганды туура көрдүм.

Сабыр Аттокуров агайым Нарын облусунун Жумгал районуна караштуу Лама айылында 1932-жылдын 12-апрелинде жарык дүйнөгө келген. Балалык чагы Улуу Ата Мекендик согушка туш келгендиктен, жетим бала болгондуктан Чаек айылындагы балдар интернатында чонойгон. Интернатты бүткөндөн кийин, Кыргыз мамлекеттик пединститутунун тарых факультетине кирип, 1953-жылы аны аяктайт. Институтту артыкчылык менен окуганына байланыштуу окутуучу болуп калат. Ал учурда өлкөбүздө улуттук кадрлардын жетишсиздиги дагы чон маселеден болгон. Жакшы окугандыктан, илимге болгон жөндөмү бар болгондуктан, аспирантурага тапшырып, 1956-жылы аны аяктаган.

Окумуштуу, чыныгы педагог-профессор катары анын ишмердүүлүгү 1956-жылдан тартып 1986-жылга чейин Кыргыз мамлекеттик университетте (азыркы Жусуп Баласагын атындагы Улуттук университет) эмгектенип келди. Сабыр Аттокуров агайым 1986-жылы “улутчул” деп, куугунтукка туш келди. Ошол кездеги Кыргызстан Компартиясынын идеологдору жазыксыз жерден жазалашты. Коммунисттик партиянын катарынан чыгарышты. “Жүрөгү” улут” деп күйгөн кыргыздын чыгаан профессору 1989-жылга чейин жумушсуз калды. Ошондо дагы кайратынан жазбай, Казакстанда болгон “Желтоксон” окуясына катышкандарды, жаштарды колдоп турду. Сабыр агайдын жүрөгү тоодой эле, коркуу сезими болгон жок, мен аны жанында жүрүп байкадым. 1989-жылдан тартып Кыргызстан УИАнын Тарых институтунун совет мезгили бөлүмүнө улук илимий кызматкер катары кирип, 1993-жылдан тартып бөлүм башчы болуп эмгектенди². Сабыр Аттокуров агайым илимдин чыныгы дыйканы болчу.

¹ Б.Урустанбеков, Т.К.Чороев. Кыргыз тарыхы энциклопедиясы, Б., 1990

² Материалы республиканской научной конференции, посвященной 80-летию со дня рождения известного ученого-историка, доктора наук, профессора Аттокурова Сабыра Аттокуровича, 12 апреля 2012 года – Бишкек, 2013. – 312 с. - Кыргызский Национальный университет им. Жусупа Баласагына. - ISBN: 978 9967 029 07 1; 9967 029 07 2.

Качан барбайын Академияда иштеп отурганын көрчүмүн. Мурун тыюу салынып келген "Тагай бий" (1994), "Кыргыз санжырасын" (1995) "Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасын" (1996) жылдары тез арада жазып бүтүрдү³. Санжыра туурасында айтканы ушул күнгө чейин эсимде, "санжырага өтө кылдат мамиле жасоо керек, болбосо жомок болуп калат" деп туюндурган. "Санжыранын түпкү максаты кыргыздарды урууга бөлүү эмес, аларды ким кайдан экенин билүүгө үйрөтүү" деп айтаар эле. Азыр биз анын чындыгын көрүп жатабыз. Билген, билбегенибиз деле өз уруусун мактап санжыра жазып жатышат.

Агайдын "улутчул" аталышы дагы ушул эмгектерине байланышкан. Студенттерге кыргыз этнографиясынан окуган дарсында кыргыз элинин өзгөчөлүгүн, каада-салтын, үрп-адатын жана аларды сактап калуу зарылчылыгын айтат деп күнөө табышкан. Агайдын илимий ишмердүүлүгүнө кайрылсак 200дөн ашык илимий-популярдуу окуу китептерди, 10дон ашык монография жана макалаларды жазып калтырды. Илим менен эле чектелбестен, жаш кезинде ыр жазып жыйнак кылып чыгарган. Профессор, этнограф Сабыртокто Аittoкуров агайдын илимге кошкон салымы зор десек болот.

Кыргызда жакшы сөз бар "Устатынан шакирти өтүптүр" деген анын сынарындай Кыргызстандын УИАнын академиги Абылабек Асанканов агайым Сабыр агайдын жакын окуучу-шакирти. Бир арыктан суу ичип дегендей, туулуп, өскөн жерлери дагы бир өрөөндүн жылгасы. Абылабек Асанканов агай 1954-жылы 27-декабрда Нарын облусуна караштуу Жумгал районунун Жаны-Арык айылында жарык дүйнөгө келген. 1972–1977-жылдары Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетин окуп бүтүргөн. Эмгек жолун Жумгал районундагы Көл-Арык орто мектебинде мугалимдик кесиптен баштап, 1979-жылдан тартып Фрунзе калаасына келип, Политехникалык институттун КПССтин тарыхы кафедрасынын окутуучусу катары кесибин улайт. Илимдин келечегин эрте баамдаган Абылабек агай көпкө кармалбай 1980-жылы СССР илимдер академиясынын Н.Н.Михлуко-Маклай атындагы Этнология жана антропология институтуна аспирантурага тапшырып, 1983-жылы аяктап кандидаттык диссертацияны ийгиликтүү коргоого жетишет. Андан сон, Кыргыз мамлекеттик университетинде этнография кафедрасын жетектөө менен аталган институттун докторантурасын бүтүрүп, 1993-жылы докторлук диссертацияны жактайт. Илимдин жолун тапкан Абылабек Асанканов агайга этнология илими боюнча чыгаан адис болуп чыгышына ушул институт таасир бергендей. Учурда дагы бул институт менен өз ара байланыш күч алгандай. Атап айтканда, Москвадан жакында жарык көргөн "Кыргыздар" деген фундаменталдуу эмгек мунун далили.

Устат-шакирт деген кыргыз элинде терен мааниге ээ. Абылабек агайдын Москвадан алган теориялык-методологиялык билими Кыргызстан үчүн пайдалуу болду десек туурадыр. Азыр Кыргызстанда этносоциология багытында илимий мектеп түзүлдү. Тактап айтканда, Абылабек Асанкановичтин жетекчилигинде 60 ашык аспирант, докторанттар илимий иштер менен алектенүүдө.

Кандай гана коом болбосун, өнүгүү жолунда улуттук аң-сезимге таянат эмеспи. Жыйырманчы кылымдын 80-жылдарынын акырында кыргыз коомчулугу саясий өзгөрүүгө дуушар болду. Кыргыз улуту кайра куруу процессин башынан өткөрүп, улуттук кайра жаралууга кадам таштаган учур эле. Ошондой кырдаалда Абылабек агай "Социально-культурное развитие современного киргизского населения (опыт этносоциологического исследования)" (1989) деген эмгегин жазганга жетишти. Биринчилерден болуп, айыл калкынын социалдык-маданий өнүгүүсүнө илимий анализ жүргүзүлдү. Андан сон "Кыргызы: рост национального самосознания" (1997) аттуу монографиясы жарыяланды⁴. Бул эмгекте кыргыздардын өз улуттук баркын сезүү, сыймыктануу сезиминин жогорулаганын, аларга таасир берген саясий, экономикалык жана маданий факторлордун ордун, табиятын түшүндүрүүгө алгачкы кадам жасалды.

Абылабек агайдын дагы бир жөндөмдүүлүгү беттеген ишти өтөөсүнө чыгарганында. Азыркынын тили менен айтканда жакшы менеджер. Учурда илим жаатында УИАнын тарых институтун жетектөө менен эл аралык иштерди тынымсыз алып барганы көрүнүп калды. Мисалы, Кытай, Россия жана башка мамлекеттер менен байланыш түзүүдө⁵. Ал эми саясий

³ С.Аittoкуров, "Кыргыз этнографиясынын тарых наамасы". Б., 1996.

⁴ А.Асанканов, *Кыргызы: рост национального самосознания*. Б., 1997.

⁵ <https://nagrada.srs.kg/site/person/72171>

-коомдук иштерди алсак, 1995-жылы “Манас” эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөнү даярдоодо “Манас-1000” дирекциясынын алдында уюшулган өкмөткө караштуу “Мурас” ишкер долбоорунун директору болуу менен симпозиум, коференция өткөрүп, кыргыз тарыхы, этнографиясы, Манас эпосунун үч илтигин толук басмадан чыгарган болчу. Илим менен катарлаш саясатта, мамлекеттик иште Кыргыз Республикасын Президентинин аппаратынын социалдык саясат бөлүмүнүн башчысы, Этностук, диний саясат жана жарандык коом менен өз ара аракеттенүү бөлүмүнүн башчысы кызматтарын аркалады. Абылабек Асанканович учурунда КМУнун тарых факультетинин деканы, И.Арабаев атындагы КМУнун ректору болуп турду. Демек, Абылабек агай ар бир иштин өтөөсүнө чыккан кыргыздын чыгаан инсаны. Абылабек агайга мындан ары дагы ишиндеги күжүрмөн ийгиликтерди каалайм. Жетимиш жылдык кутман курагыңыз кут болсун.

Пайдаланган адабияттар:

1. Б.Урустанбеков, Т.К.Чороев. Кыргыз тарыхы энциклопедиясы, Б., 1990
2. Материалы республиканской научной конференции, посвященной 80-летию со дня рождения известного ученого-историка, доктора наук, профессора Аттокурова Сабыра Аттокуровича, 12 апреля 2012 года – Бишкек, 2013. – 312 с. - Кыргызский Национальный университет им. Жусупа Баласагына. - ISBN: 978 9967 029 07 1; 9967 029 07 2.
3. С.Аттокуров, «Кыргыз этнографиясынын тарых наамасы» .Б., 1996.
4. А.Асанканов, Кыргыз: рост национального самосознания. Б., 1997.
5. <https://nagrada.srs.kg/site/person/72171>

Таирова Айсулуу Шүкүралиевна
ОшМУнун Чыгыш таануу институтунун
чыгыш таануу кафедрасынын окутуучусу

А.А. АСАНКАНОВДУН ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДЫ ИЗИЛДӨӨДӨГҮ САЛЫМЫ, ЭКСПЕДИЦИЯЛАРЫ ЖАНА ЭМГЕКТЕРИ

Таирова Айсулуу Шукуралиевна
преподаватель кафедры востоковедения,
Института востоковедения ОшГУ

ВКЛАД, ЭКСПЕДИЦИИ И ТРУДЫ А. А. АСАНКАНОВА В ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Tairova Aisuluu Shukuralievna
Lecturer at the Department of Oriental Studies,
Institute of Oriental Studies Osh State University

CONTRIBUTION, EXPEDITIONS AND WORKS OF A. A. ASANKANOV TO THE STUDY OF HISTORICAL SOURCES

Аннотация. Бул макалада А.А Асанкановдун кыргыз тарыхы жана маданияты жаатында чоң салым кошкон көрүнүктүү илимпоз катары кыргыз элинин тарыхын, этногенезин, көчмөн маданиятын жана мамлекеттүүлүгүн изилдеген жазма, оозеки жана археологиялык материалдарды колдонуу менен илимге жаңы фактыларды алып келген экспедициялары, эмгектери жана салымы каралат.

Негизги сөздөр: Кыргыз элинин этногенези, этнография, этносоциология, коомдук-маданий өнүгүү, Сынцзяндагы кыргыздар, миграциялык процесстер, кыргыздардын маданий баалуулуктары, Советтик мезгилдеги кыргыз айылдары, этностук өзгөчөлүктөр, кыргыздардын тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрү.

Аннотация. В данной статье рассматриваются экспедиции, работы и вклад А.А. Асанканова как выдающегося ученого, внесшего большой вклад в область истории и культуры кыргызов, используя письменные, устные и археологические материалы для изучения истории, этногенеза, кочевой культуры и государственности Кыргызской Республики. кыргызского народа, принесшие в науку новые факты.

Ключевые слова: Этногенез кыргызов, этнография, этносоциология, социокультурное развитие, кыргызы в Синьцзяне, миграционные процессы, культурные ценности кыргызов, киргизские села в советский период, этнические особенности, историко-этнографические исследования кыргызов.

Annotation. This scientific article examines the expeditions, works and contributions of A.A. Asankanov as an outstanding scientist who made a great contribution to the field of history and culture of the Kyrgyz people, using written, oral and archaeological materials to study the history, ethnogenesis, nomadic culture and statehood of the Kyrgyz Republic. Kyrgyz people, who brought new facts to science.

Key words: Ethnogenesis of the Kyrgyz, ethnography, ethnosociology, sociocultural development, Kyrgyz in Xinjiang, migration processes, cultural values of the Kyrgyz, Kyrgyz villages in the Soviet period, ethnic characteristics, historical and ethnographic research of the Kyrgyz.

Абылабек Асанканов 1954-жылы 27-декабрда Нарын облусуна караштуу Жумгал районунун Жаңы-Арык айылында жарык дүйнөгө келген. 1972–1977-жылдары азыркы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин тарых факультетинде окуган. Окууну ийгиликтүү аяктагандан кийин эмгек жолун Жумгал районундагы Көл-Арык орто мектебинде мугалим болуп баштап, эки жылдан кийин Фрунзе политехникалык институтунда КПССтин тарыхы кафедрасынын окутуучусу катары уланткан. 1980–1983-жылдары СССР ИАнын Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы Этнография институтунда күндүзгү аспирантурада окуган.

Москвадан алган теориялык-методологиялык билимин Кыргызстанда этносоциология багытын калыптандырууда, өзүнүн илимий мектебин түзүүдө ийгиликтүү колдонду.

Абылабек агай баштаган ишинин аягына чыкмайынча туруктуулук менен аракет кылган, уюштура жана шыктандыра билүүчү сапаттары менен айырмаланып турган инсан. Агайдын жетекчилигинде 1990-жылдардын башында Кыргызстандын бир топ шаарларын, айыл-кыштактарын жана калктын кеңири катмарын камтыган этносоциологиялык изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Анын натыйжасында бир нече илимий эмгектер жаралды жана бир топ шакирттерди даярдады. Ал Кыргызстандагы этносоциология илимин жараткан, калып-

тандырган жана өнүктүргөн окумуштуу катары тарыхта өзүнүн изин калтырды жана аны азыр да өзүнүн окуучулары менен ийгиликтүү өнүктүрүп жатат. [4]

1990-ж. өлкөнүн айрым аймактарында, анын ичинде Кыргызстанда да улуттар аралык мамилелер курчуп турган кез эле. Ошондо КМУнун Археология жана этнография кафедрасынын базасында аталган проблемага арналган союздук деңгээлдеги илимий-практикалык конференция натыйжалуу өткөрүлгөн жана анын материалдары жарыяланган. Агай 1993-ж. Москвада жогоруда аталган институтта докторлук диссертациясын ийгиликтүү жактап, бул илим боюнча биринчи кыргыз доктору болду.

Агайдын уюштургучтугу, иштин көзүн таба билген жөндөмү, чечкиндүүлүгү “Манас” эпосунун 1000 жылдыгын белгилөөнү даярдоодо “Манас-1000” дирекциясынын алдында уюшулган өкмөткө караштуу “Мурас” ишкер долбоорунун директору болуп турганда бир топ иштерди өз убагында бүткөрүүгө мүмкүнчүлүк берген. Анда “Манас” үчилтигине, кыргыз тарыхына, этнографиясына, маданиятына арналган көптөгөн эмгектер, изилдөөлөр жарыяланган, илимий конференциялар, симпозиумдар, манасчылардын юбилейлерине ж.б. байланышкан бир топ иш-чаралар өткөрүлгөн. Анын ичинде кыргыз элинин этногенезине жана этностук тарыхына арналган бир топ өлкөлөрдүн

окумуштуулары катышкан илимий конференцияны өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. [4]

Абылабек Асанканович КМУ тарых факультетинин деканы, И.Арабаев атындагы КМУнун ректору, КРнын Президентинин аппаратынын социалдык саясат бөлүмүнүн башчысы, Этностук, диний саясат жана жарандык коом менен өз ара аракеттенүү бөлүмүнүн башчысы кызматтарын аркалады. [4] 1980-жылдардын аягында жазылган “Социально-культурное развитие современного киргизского сельского населения (опыт этносоциологического исследования)” . – Фрунзе, 1989. (“Азыркы кыргыз айыл калкынын социалдык-маданий өнүгүүсү (этносоциологиялык изилдөөнүн тажрыйбасы. – Фрунзе, 1989)”. монографиясы айылдык кыргыз калкынын социалдык-маданий өнүгүүсү этносоциологиялык талдоо жүргүзгөн. [4]

А.А.Асанкановдун бул монографиясы советтик мезгилдеги кыргыз айыл калкынын турмушундагы социалдык-маданий өзгөрүүлөрдү, жаңы көрүнүштөрдү, орус тилинин коомдук турмушка тийгизген таасирин этносоциологиялык жактан изилдөөнүн алгачкы тажрыйбасы болуп калды.

СССРдеги Кайра куруу мезгилинин акыркы учурларында Кыргызстанда улуттук жандануу башталды: басма сөз беттеринде, ар түрдүү деңгээлдеги жыйындарда улуттук тил, маданият, шаарлашуу, шаарда жашап жана эмгектенип жаткан кыргыз жаштарынын социалдык-маданий абалы ж.б. көптөгөн көйгөйлөр ачыкка чыгып, кызуу талкууланып жатты, коомдук-саясий уюмдар түзүлдү жана жигердүү ишмердигин баштады. Бул көрүнүштөрдөн кыргыздардын улуттук өзүн-өзү аңдоо сезиминин жаңы шарттарга ылайык курчуп баратканын көрүүгө болот эле. Мындай көрүнүш эгемендиктин алгачкы жылдарында да өлкөнүн жаңы багытын аныктоого байланыштуу уланып жатты. Бул феноменди изилдөө башка республикаларда аздыр-көптүр колго алынган. Ал эми бизде ага арналган иликтөөлөр жок болчу. Бул багыттагы алгачкы иликтөөлөр да агайга таандык, т.а. коомчулукка кеңири тараган “Кыргызы: рост национального

самосознания. – Бишкек, 1997”, (“Кыргыздар: улуттук өзүн-өзү аңдоонун өсүшү. – Бишкек, 1997”) аттуу монографиясын жарыялады. Эмгекте, агай кыргыздардын өз улуттук кадыр-баркын сезүү, сыймыктануу сезиминин жогорулаганын, аларга таасир берген саясий, экономикалык, маданий факторлорду ачып, аталган феномендин табиятын түшүндүрүүгө алгач кадам жасады. [4]

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгынын белгиленишине карата Алтай, Хакасия, Тува аймактарына атайын экспедиция уюштуруп, ага жетекчилик кылган. Кытайдын кыргыздар жашаган аймактарына бир нече жыл катары менен жүргүзгөн экспедициялык изилдөөлөрдүн натыйжасында “Кыргызы Синьцзяна (КНР) – Бишкек, 2010”, (“Синьцзяндагы (КЭР) кыргыздар. – Бишкек, 2010)” аттуу монография жарыялады. Бул эмгекке Кытай өлкөсүндө да чоң маани берилгендиктен, баалагандыктан китепти 2 жолу басып чыгарышты. [3]

Китепте Синьцзян кыргыздарынын этногенези, этностук тарыхы, жашап жаткан аймагы, чарбасы, материалдык жана рухий маданияты, үй-бүлөлүк мамилелери, диний ишенимдери, жана жүрүп жаткан этномаданий процесстер кеңири чагылдырылган. [3] А. Асанканов Улуттук илимдер академиясынын Тарых институту менен Россия илимдер академиясынын Этнология жана антропология институтунун кызматташуусу менен, этнология илиминдеги кийинки 50 жыл аралыгындагы изилдөөлөрдү жыйынтыктаган “Кыргызы” (“Кыргыздар”) деген томдун жарык көрүшүнө (М. 2016. 626 бет) жооптуу редакторлорунун бири катары чоң салым кошту. Москва шаарындагы абройлуу “Наука” басмаканасы жакынкы күндөрдө эле бул китепти кайрадан басып чыгарды.

Агай илим-билим чөйрөсүндө иштеген тажрыйбасы мол, жогорку деңгээлдеги кесипкөй адис катары көптөгөн Мамлекеттик Концепция, Программаларды иштеп чыгуучу топтордо (“Кыргызстандын элдеринин биримдигин чыңдоо жана улуттар аралык мамилелер Концепциясы”, “Кыргыз жараны”, Инсандын руханий-нравалык өнүгүүсү жана дене тарбия”)

иштеди жана иштеп келе жатат. 2023-жылы А.Асанкановдун А.Эркебаев менен бирге жазган “Межэтнический конфликт в июне 2010 года на юге Кыргызстана. – Бишкек, 2023.” (“Кыргызстандын түштүгүндөгү 2010-жылдын июнундагы этностор аралык конфликт. – Бишкек, 2023”) деп аталган китеби жарык көрдү. Кыргызстандын түштүгүндө болгон бул окуяларга быйыл 14 жыл болду. Бул этностор аралык чыр-чатак эгемен Кыргызстандын тарыхынын кайгылуу барактарынан болуп калды. Чындыгында бул китеп абдан татаал маселеге – бир мамлекеттин эки этносунун ортосундагы конфликтке арналган.

Китепте көп мамлекеттик документтер, талаа материалдары кеңири колдонулган. Китептеги абдан маанилүү, баалуу маалыматтар, ой-пикирлер мамлекеттик башкаруунун бардык тепкичтеринде иштеген кызматкерлерге абдан зарыл жана керектүү. Бул китептеги жергиликтүү бийликтин уюштуруу иштеринин практикалык маанилүүлүгү абдан жогору. Кризистик кырдаалдагы бул элдик тажрыйба конфликттердин алдын алуу жана болтурбоодо тарыхый сабак катары эске алынышы зарыл. [1]

А.Асанкановдун эмгек жолунун кийинки этабы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы менен байланыштуу. Көрүнүктүү окумуштуу 2017-ж. Тарых жана маданий мурас институтунун директору кызматына киришип, азыркы күнгө чейин үзүрлүү иштеп келе жатат. Институттун структурасына айрым өзгөртүүлөрдү киргизүү, анын сапаттык курамын көтөрүү, илимпоздорго ыңгайлуу шарттарды түзүү багытында мекеменин жетекчиси катары көп алгылыктуу иштерди жасады.

Акыркы жылдары, илимий кадрлардын муундар ортосундагы байланышын камсыздоо багытында институттун курамын жаштар менен толуктоо боюнча алгылыктуу аракеттер көрүлүп, келечектен көптү үмүттөндүргөн, илимге шыктуу жаштар кызматка кабыл алынды. Академик А. Асанканов башка мамлекеттик органдар, жогорку окуу жайлары, музейлер, массалык маалымат каражаттары менен тыгыз байланышта болуп, ар кандай нормативдик-ченемдик актылардын,

токтомдордун, жоболордун долбоорлорун даярдоого, илимий билимдерди жайылтууга, көргөзмөлөрдүн концепцияларын иштеп чыгууга өз сунуштарын берип келет. Мамлекеттүүлүккө, кыргыз тарыхындагы маанилүү окуяларга, тарыхый инсандардын юбилейлерине байланышкан мамлекеттик деңгээлдеги иш-чараларда агайыбыз жетектеген институт абдан көп иштерди аткарып жаткандыгын белгилеп коюш керек.

А.Асанканов Кыргызстанда этнолог жана этносоциологдордун чоң илимий мектебин түздү. Анын ишин улантып жаткан 60тан ашык шакирттери бар. Талыкпай изденген А. Асанканович 200дөн ашык илимий эмгектерди, анын ичинде 15 монография, 10 окуу китеби жана окуу-усулдук колдонмолорду жаратты. “Кыргыз тарыхы” энциклопедиясынын жооптуу редактору. Агай илимге кошкон салымы үчүн Кыргыз улуттук университетинин Ж.Баласагын атындагы медалы менен сыйланган, Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгына эки жолу татыктуу болгон. Эмгектери түрк, орус, англис, кытай тилдеринде жарык көрүп келе жатат. [4,5]

А.А Асанканов байыркы доорлордон азыркы мезгилге чейинки кыргыз тарыхын изилдөөгө өзгөчө көңүл бурган. Анын эмгектери кыргыз элинин этногенетикалык процесстерин, тарыхый байланыштарын жана маданий өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүүгө мүмкүнчүлүк түзгөн. Ошондой эле кыргыз маданий мурастарын сактоо жана изилдөө боюнча практикалык иштерди жүргүзгөн.

А.А Асанканов Кыргызстандын аймактарында археологиялык жана этнографиялык экспедицияларды уюштурган. Бул экспедициялардын жүрүшүндө ал байыркы шаарлардын калдыктарын, көчмөндөрдүн жашоо-турмушуна байланышкан артефактыларды жана оозеки тарыхый маалыматтарды топтогон. Анын талаа изилдөөлөрү кыргыздардын көчмөн маданияты жана тарыхы боюнча жаңы ачылыштарды камсыз кылган.

А.А. Асанканов кыргыз тарыхы боюнча бир катар илимий монографиялардын, макалалардын, окуу китептеринин жана

колдонмолордун автору. Анын эмгектери илимпоздор, студенттер жана кыргыз тарыхына кызыккан окурмандар үчүн баалуу булак болуп саналат. Ал өз изилдөөлөрүндө тарыхый булактарды заманбап методология менен талдап, кыргыз элинин дүйнөлүк маданияттагы ордун көрсөтүүгө умтулган. [3] Асанкановдун илимий эмгектери кыргыз этнографиясы жана этносоциологиясы боюнча баалуу маалыматтарды камтыйт жана бул тармактагы изилдөөлөр үчүн маанилүү булак болуп саналат.

Негизги илимий эмгектери:

1. "Азыркы кыргыз айыл калкынын социалдык-маданий өнүгүүсү (этносоциологиялык изилдөөнүн тажрыйбасы)" (Фрунзе, 1989): Бул монографияда советтик мезгилдеги кыргыз айыл калкынын турмушундагы социалдык-маданий өзгөрүүлөр этносоциологиялык жактан изилденген.

2. "Кыргызы: улуттук аң-сезимдин өсүшү" (1997). Бул эмгек кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин калыптанышы жана өнүгүүсүнө арналган.

3. "Кыргызстандын тарыхы (байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин)" (2009). Жогорку окуу жайлар үчүн окуу китебикатары жазылган бул эмгекте Кыргызстандын тарыхы байыркы доорлордон азыркы учурга чейин кеңири чагылдырылган.

4. "Синьцзяндагы (КЭР) кыргыздар" (Бишкек, 2010): Бул эмгекте Кытайдын Синьцзян аймагындагы кыргыздардын жашоо-турмушу, маданияты жана этностук өзгөчөлүктөрү изилденген.

5. "Жунго Шинжаң кыргыздары" (2013). Бул монографияда автор Синьцзяндагы кыргыздардын жашоо-турмушун, маданий өзгөчөлүктөрүн жана тарыхын кеңири изилдеген.

6. "Кыргыздар" (Москва, 2017). Бул фундаменталдуу эмгек кыргыз элинин этногенезин жана тарыхый-маданий байланыштарын жаңы илимий жетишкендиктердин негизинде иликтейт.

7. "Синьцзян кыргыздары (Кытай Эл Республикасы)" (2010). Бул эмгекте Кытайдын Синьцзян аймагындагы кыргыздардын тарыхы, маданияты жана этнографиясы изилденген.

Асанкановдун бул эмгектери кыргыз тарыхы жана этнографиясы боюнча баалуу

маалыматтарды камтып, илимий чөйрөдө жана коомчулукта жогору бааланат. А.А. Асанканов кыргыз тарыхы, этнографиясы жана археологиясы боюнча маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн бир катар илимий экспедицияларды уюштурган жана жетектеген. Бул экспедициялар кыргыз элинин маданий, этнографиялык жана тарыхый мурастарын изилдөөдө чоң салым кошкон.

Илимий экспедициялары:

1. Кыргызстандын аймагындагы этнографиялык экспедициялар. А.Асанкановдун жетекчилиги астында бир катар этнографиялык экспедициялар өткөрүлгөн. Бул экспедициялар кыргыздардын салттуу каада-салттарын, улуттук кийимдерин, оозеки чыгармачылыгын жана кол өнөрчүлүгүн изилдөөгө багытталган. Түштүк Кыргызстандын аймагында (Ош, Баткен жана Жалал-Абад облустары) жергиликтүү кыргыздардын салттарын жана маданий өзгөчөлүктөрүн иликтөө. Ысык-Көл жана Нарын аймактарындагы көчмөндөрдүн жашоо-турмушун изилдөө. [1]

2. Археологиялык казуулар жана тарыхый эстеликтерди изилдөө:

Талас өрөөнүндө байыркы шаарлардын калдыктарын жана көчмөндөрдүн маданияттык издерин изилдөө. Кыргызстандын Теңир-Тоо аймагында археологиялык изилдөөлөр жүргүзүп, бул жерден табылган көчмөн маданиятка тиешелүү артефактыларды анализдөө.

3. Кытайдагы Синьцзян аймагына болгон экспедициялар:

Асанканов Синьцзяндагы кыргыздардын жашоо-турмушу, тарыхы жана маданияты боюнча изилдөөлөр жүргүзгөн. Бул экспедициялар ал жактагы кыргыздардын маданий мурастарын сактоого жана алардын этнографиялык өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө чоң салым кошкон. Синьцзяндагы кыргыздардын көчмөн турмушу жана салт-санаасы жөнүндө кенен маалыматтар топтолгон. [3]

4. Энесай кыргыздарына байланыштуу изилдөөлөр. Саякбай жана Чокморовдун жолун жолдоп, байыркы Энесай кыргыздарынын маданий-тарыхый мурстарын изилдөө боюнча бир нече сапар уюштурган. Ал байыркы кыргыздардын

жазуу эстеликтерин жана алардын таш бетиндеги жазууларын кеңири иликтеген.

5. Казакстан жана Өзбекстандагы кыргыздарга байланыштуу экспедициялар. Бул өлкөлөрдө жашаган кыргыздардын этнографиялык өзгөчөлүктөрүн жана алардын маданий байланыштарын изилдеген.

Жыйынтыктап айтканда, А.А. Асанканов – Кыргызстандын тарыхы, маданияты жана этнографиясы жаатында чоң салым кошкон көрүнүктүү илимпоз, тарыхчы жана археолог. Анын ишмердүүлүгү кыргыз тарыхын жана маданий мурастарын изилдөөгө багытталган. Асанкановдун тарыхый булактарды изилдөөдөгү салымы, жүргүзгөн экспедициялары жана жазган эмгектери тууралуу төмөнкүдөй маалыматтарды келтирсе болот:

Тарыхый булактарды изилдөөдөгү салымы

1. Кыргыз элинин тарыхын терең изилдөө

А.А. Асанканов кыргыз элинин байыркы тарыхын, анын ичинде көчмөн маданиятын, этногенезин жана мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүн изилдеген. Ал байыркы жазуу булактарын, оозеки мурастарды жана археологиялык табылгаларды кеңири колдонгон.

2. Жазма булактарды анализдөө

А.А. Асанканов жазма булактардан алынган маалыматтарды этнографиялык жана археологиялык далилдер менен салыштырып, жаңы илимий жыйынтыктарды чыгарган. Анын изилдөөлөрү кыргыз тарыхын кайрадан терең карап чыгууга өбөлгө түзгөн.

3. Маданий жана тарыхый мурастарды сактоо

Ал кыргыз элинин маданий мурастарын сактоого жана калыбына келтирүүгө чоң салым кошкон. Маданий эстеликтерди изилдөөнү жана коргоону илимий негизде уюштурган.

Экспедициялары

1. Археологиялык экспедициялар

Асанканов Кыргызстандын аймактарында өткөрүлгөн археологиялык казууларга жетекчилик кылган. Ал Теңир-Тоодогу жана Фергана өрөөнүндөгү байыркы шаарлардын калдыктарын изилдөөгө катышып, кыргыз маданиятынын тамырын иликтеген.

2. Этнографиялык изилдөөлөр

Кыргызстандын аймактарында этнографиялык маалыматтарды топтоо максатында бир нече талаа экспедицияларын уюштурган. Бул экспедициялар элдик каада-салттарды, улуттук кийимдерди, музыкалык аспаптарды жана башка маданий элементтерди изилдөөгө арналган.

3. Чет өлкөлөргө болгон экспедициялар

Ал Борбор Азия жана башка аймактардагы кыргыздарга тиешелүү маданий байланыштарды жана тарыхый процесстерди изилдөө максатында эл аралык экспедицияларга да катышкан.

Абылабек Асанканов — белгилүү этнограф жана тарыхчы, тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги. Анын илимий эмгектери кыргыз элинин этногенезине, этнографиясына жана этносоциологиясына арналган.

Эмгектери

1. Илимий монографиялар жана макалалар

Асанканов бир катар илимий монографиялардын жана макалалардын автору. Анын эмгектери кыргыз элинин тарыхы, маданияты, этнографиясы жана археологиясы боюнча баалуу маалыматтарды камтыйт.

2. Окуу китептери жана колдонмолору

Ал студенттер жана илимпоздор үчүн кыргыз тарыхына арналган окуу китептерин жана колдонмолорун жазып чыккан. Бул китептер илим менен билим берүүдө кеңири колдонулат.

3. Көркөм жана тарыхый очерктер

Тарыхты популяризациялоо максатында, Асанканов тарыхый темадагы очерктерди жана коомчулук үчүн жеткиликтүү формада жазылган чыгармаларды жарыялаган. А.А. Асанкановдун тарыхый булактарды изилдөөдөгү терең эмгектери, жүргүзгөн экспедициялары жана жарыялаган эмгектери кыргыз тарых илиминин өнүгүшүнө чоң салым кошуп, улуттук маданий мурастарды сактоого жана жайылтууга олуттуу өбөлгө түзгөн.

А.А. Асанканов – кыргыз тарыхы жана этнографиясы боюнча көрүнүктүү окумуштуу, тарых илимдеринин доктору,

профессор, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын академиги. Анын илимий эмгектери кыргыз элинин тарыхын, этногенезин, социалдык жана маданий өнүгүүсүн изилдөөгө арналган.

А.А Асанкановдун экспедицияларынын жүрүшүндө топтолгон маалыматтар анын илимий эмгектеринде чагылдырылган.

Ал ар бир экспедициясында тарыхый жана этнографиялык булактарды кеңири колдонуу менен, кыргыз элинин маданияты жана тарыхы боюнча баалуу материалдарды илимий жүгүртүүгө киргизген. Бул иштер кыргыз элинин тарыхый өзгөчөлүктөрүн жана бай маданий мурастарын изилдөөгө жана сактоого олуттуу өбөлгө түзгөн.

Адабияттар:

1. Асанканов А. Жуңго Шинжан кыргыздары // Кызылсуу кыргыз басмасы. 2013.
2. Асанканов А. Кыргызы Синьцзян (КНР) // Б., 2010.
3. Асанканов А.А., Осмонов Ө.Ж., Кыргызстан тарыхы // Б., 2010
4. Жапаров А.З., Жоошбекова А.Р., Эралиев С.Н. Кыргыздын кыйырын изилдеген окумуштуу, педагог [Электрондук ресурс] // Интернет-журнал тарыхы. – URL: <https://kyrgyztuusu.kg/archives/15469> (дата: 27.12.2024).
5. Таиров Х.Р. «Акыркы 44».

УДК: 947.1/ 7

Зулпуева Р.

т.и.к. доцент

Ош мамлекеттик педагогикалык университети,

Эргешова Б.

улук окутуучу, магистр

КЫРГЫЗ ЖАРАНЫ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮНДӨ БЕЛГИЛҮҮ КЫРГЫЗ ЭТНОГРАФЫ, ПРОФЕССОР А.АСАНКАНОВДУН ИЛИМИЙ ЭМГЕКТЕРИНИН МААНИСИ

Зулпуева Р.Ж

к.и.н. доцент .

Ошский государственный педагогический университет

Эргешова Б.М.

ст.преп., магистр

ЗНАЧЕНИЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ ИЗВЕСТНОГО КЫРГЫЗСКОГО ЭТНОГРАФА, ПРОФЕССОРА А.АСАНКАНОВА В ФОРМИРОВАНИИ КОНЦЕПЦИИ КЫРГЫЗ ЖАРАНЫ

Zulpueva R.Zh.

Osh State Pedagogical University

Ph.D. associate professor.

Ergeshova B.M.

senior teacher master

THE SIGNIFICANCE OF THE SCIENTIFIC WORKS OF THE FAMOUS KYRGYZ ETHNOGRAPHER, PROFESSOR A. ASANKANOV IN THE FORMATION OF THE CONCEPT OF THE KYRGYZSTANI

Аннотация. Кыргыз тарых илиминде өздөрүнүн татыктуу эмгеги менен айырмаланган бир катар инсандардын арасында тарых илиминин доктору, профессор Абылабек Асанкановдун ысмы орун алып келет. Агай бир топ жыл республикабыздын жогорку билим берүү чөйрөсүндө үзүрлүү эмгектенүү менен бирге Кыргыз тарых илимине барандуу эмгектерди жарата алды. Жарым кылымдык эмгек жолунда этнографиялык маалыматтары жана или-

мий изилдөөлөрүнүн натыйжасында профессор А.Асанканов 2021–2026-жылдары Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концепциясынын иштеп чыкты. Макалабызда концепциянын тарыхый мааниси жана анын кыргыз коомчулугундагы ролуна сереп жасалды.

Негизги сөздөр: Кыргыз жараны, концепция, этнография, этнология, таануу, маданият, методология.

Аннотация. Среди ряда людей, отличившихся своим достойным трудом в истории Кыргызстана, занимает свое место имя доктора исторических наук, профессора Абылабека Асанканова. Много лет плодотворно работая в сфере высшего образования нашей республики, он сумел создать труды, которые ведут к истории Кыргызстана. В результате своих этнографических данных и научных исследований в течение полувека работы профессор А. Асанканов разработал концепцию развития самопознания граждан кыргызстанцами в Кыргызской Республике на 2021-2026 годы. В нашей статье рассмотрено историческое значение понятия и его роль в кыргызском обществе.

Ключевые слова: кыргызстанец, концепция, этнография, этнология, знания, культура, методология.

Annotation. Among a number of people who distinguished themselves by their worthy work in the history of Kyrgyzstan, the name of Doctor of Historical Sciences, Professor Abylabek Asankanov takes its place. Having worked fruitfully in the field of higher education in our republic for many years, he managed to create works, which lead to the history of Kyrgyzstan. As a result of his ethnographic data and scientific research over half a century of work, Professor A. Asankanov developed a concept for the development of self-identification of citizens by Kyrgyzstanis in the Kyrgyz Republic for 2021-2026. Our article examines the historical significance of the concept and its role in Kyrgyz society.

Key words: Kyrgyzstani, concept, ethnography, ethnology, knowledge, culture, methodology.

Кайсы бир чоң окумуштуунун көз карашына баа берүү, анын эмектерине анализ жүргүзүү татаал көрүнүш. Анткени тарыхнаамалык анализ биринчиден, профессионалдык даярдыкты талап кылса, экинчиден, окумуштуунун көз карашын, анын концепциясын талдап баа берүү методологиялык, этикалык принциптерди сактоону талап кылуучу көрүнүш. Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарых илиминин өнүгүшүнө ири салым кошуп, актуалдуу темаларды изилдеп, мазмундуу эмгек жаратып келе жаткан окумуштуулардын сап башындагы турган белгилүү тарыхчы, этнограф Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер, тарых илимдеринин доктору, профессор КРнын Улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспондентти, академик, КРнын Илим жана техника боюнча мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Кыргыз Республикасынын Илимине эмгек сиңирген ишмери, учурда Кыргызстандын Улуттук илимдер академиясынын Бегимаалы Жамгырчинов атындагы тарых, археология жана этнология институтунун директору, тарых илимдеринин доктору, профессор Абылабек Асанканов болуп са-

налат. Айыл жергесинен билим алып, келечекке чоң максаттарды койгон А.Асанканов 1972–1977-жж. СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетинен билим алган. Эмгек жолун 1977-1978-жылдары Нарын облусунун Жумгал районундагы “Көл-Арык” орто мектебинин мугалими, 1980-1983-жылдар аралыгында Москвадагы СССР Илимдер академиясынын Н.Н.Миклухо-Маклай атындагы Этнография жана антропология институтунун аспиранты катары бир катар илимий ачылыштардын теориялык жана практикалык жагынан терең билимин байытуу менен илимпоз катары изги ийгиликтерге жетүүгө аракет жасаган.

Болочок илимпоз А.Асанканов учурунда Москва мамлекеттик университетинен билимин улап, тарых илиминин корифейлери болгон Б.Рыбаков, И.Д.Ковальченко, Н.С.Киняпина сыяктуу атактуу илимпоздордун лекцияларын угуп, профессионал тарыхчы катары калыптанып, Кыргыз тарых илимине опол тоодой эмгек жасады.

Жакшы инсандын аурасы жакшы адамдарды магниттей өзүнө тартып турат бейм. Биз студент мезгилде СССРдин 50 жыл-

дыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин тарых факультетинде иштеп, мыкты лекцияларды окуп, ар бир сабагына студенттер кызыгып катышчуубуз. Студенттерге аяр мамиле жасоо менен илимий багыттагы иш-чараларды уюштуруучу катары алгылыктуу иштерди жаратып, илимий билимдердин ар кандай тармагынын тарыхы анын пайда болушу ар дайым адамдардын практикалык керектөөлөрү менен аныкталып келгендигин аздыр-көптүр ынандыргандык менен күбөлөндүрөт. Абылабек Асанканов этнограф катары ар кайсы өлкөлөрдүн этнологдору тарабынан жасалган көптөгөн тарыхый изилдөөлөр бизди адамзат тарыхында алгачкы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин адамдар өздөрүнүн жашоо-турмушу, каада-салттары жана үрп-адаттары жөнүндө гана эмес, ошондой эле маданияты жөнүндө да билимге муктаж болгон жана муктаж экендигине ынандырган илимий тыянактарды өзүнүн илимий эмгектеринде тастыктап, анын азыркы мезгилдеги эң актуалдуу багыттарынын бири катарында Кыргыз жараны концепциясын иштеп чыгуусу экендиги талашсыз[1.45-46-бб.].

Абылабек Асанканов 1992–1993-жылдары Кыргыз улуттук университетинин тарых факультетинин деканы, 1994–1997-жылдары КУУдагы Кыргыз таануу институтунда директор, ал эми 1999–2001-жж. Кыргыз Президенттик администрациясынын социалдык саясат бөлүмүнүн башчысы, 2010-жылдан тартып Кыргыз Президенттик администрациянын Этностук өнүгүү жана дин саясаты жана атуулдук коом менен карым-катнаш бөлүмүнүн башчысынын орун басары болуп үзүрлүү эмгектенген. Кандай ишти аркалабасын чыныгы мекенчил атуул катары ишине аяр мамиле жасап, коллектив менен жылуу-жумшак мамиле түзүүгө жетишкен. Агайдын интеллекти бийик, асыл адам экендигинин далили деп айтсак туура болчуудай. Дагы бир эл арасында айтылып жүргөн “Улуу адам болгум келди, аны мен жөнөкөйлүктөн таптым” деген сөздү да Абылабек Асанкановдун бейнесине айтууга туура келерин белгилегим келет, агай дайыма жөнөкөй жана бийик адамдык сапатка ээ. Арийне, агайдагы көпчүлүктө кездешпеген жаңычылдык, иш билгилик жөндөм кайсы бир окуу жайын жетектөө эмес, бүтүндөй

кыргыз тарых илиминин майданында арзый турган масштабда экендиги талашсыз. XVIII–XIX кылымдарда “мамлекет”, “өлкө”, “үй-бүлө”, “уруу”, “урук”, “эл”, “улут” жана башка түшүнүктөр менен бирге эле “жарандык таануу” түшүнүгү коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир баскычы катары философиялык, жана башка коомдук илимдердин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн негизги изилдөө предмети болуп калган. Алардын ичинде “жарандык таануу” түшүнүгүнө алгачкы аныктама бергендердин бири Иммануил Кант (1724-1804) болгон. И.Канттын ою боюнча жарандык коом төмөнкү белгилерден куралат:

1. Адамдын коомдун бир мүчөсү катары эркин болушу;

2. Анын өлкөнүн атуулу катары башкалар менен тең укуктуулугу; 3. Коомдун мүчөсү катары адамдын атуулдук өз алдынчалыгы. И.Кант адамдар эркиндикке жетүү үчүн жанындагы башкалардын эркиндигин жана укуктарын да сыйлашы, камсыздашы керек. Мына ошондо гана жалпы укуктук жана жарандык макулдашууну калыптандырууга болот деген[6.48-б]. Демек, бүгүнкү күндө дүйнө жүзү алаканга салгандай кичирейип, адамзат тагдыры бири-бирине жипсиз байланган жашоо, массалык жалпылашууга өткөн заман, укмуштуудай тездик менен өнүккөн жогорку техника доору келди. Бул доор – адам баласынын акыл жөндөмдүүлүгүнүн эң жогорку жетишкендиги. Кылымдарды карыткан кыргыз эли эгемендүүлүккө жетишкенден баштап рухий баалуулуктары да бир топ жогорулады.

Бул багытта А.Асанканов Кыргыз жараны концепциясын иштеп чыгуу менен “Кыргыз жараны” өлкөнүн атынан – Кыргыз Республикасынын бардык этностук жамааттарды бириктирип, алардын этномаданий өзгөчөлүгүн сактап турган жалпы жарандык баалуулук болуп саналат. Кыргыз жараны – өлкөнүн эгемендигин жана биримдигин чыңдоонун, анын жыргалчылыгынын социалдык негизи экендигин баса белгилеген. Окумуштуу Концепцияда “Кыргыз жараны – өлкөнүн эгемендигин жана биримдигин чыңдоонун, анын жыргалчылыгынын социалдык негизи экендигин так илимий аныктамалар менен тастыктаган[2.56-б.]. Кыргыз Республикасынын туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсү көптөгөн

факторлордон көз каранды. Маанилүү шарттардын бири – туруктуу коомдук-саясий кырдаал, мыйзамдуулук, тартип, элдин биримдиги жана жынысына, улутуна, диний жана саясий көз карашына, кесибине жана билимине карабастан, бардык жарандардын ак ниет эмгеги жана жигердүүлүгү. Бүгүнкү күндө бул саясат 2020-жыл 13-ноябрындагы Кыргыз Республикасынын Президенти С.Н. Жапаровдун Жарлыгы менен бекитилген Кыргыз Республикасынындагы Кыргыз жараны жарандык иденттүүлүгүн өнүктүрүү Концепциясында чагылдырылган [4.2-6.]. Бул 2013–2017-жылдарга Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо Концепциясынын логикалык уландысы болуп саналат.

Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концепциясы улуттук саясатты калыптандырууга жаңы мамиле жасоо – Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүү процессин баштоо сунушталат. Этностор аралык ынтымакты бекемдөөгө, жарандык бирдейликти жана туруктуулукту камсыздоого өбөлгө түзүүчү саясатты улантуу зарылчылыгы концепциянын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Кыргыз жараны – бул этностук, диний социалдык жана региондук тааныдыктыгына карабастан, Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык укуктары жана милдеттери бар Кыргыз Республикасынын жараны. “Кыргыз жараны” деген термин бардык этностук жамааттарды бириктирген жалпы жарандык бирдейликтин термини экендиги профессор А.Асанканов баса белгилеген. Кыргыз жараны деп өзүн таанууну калыптандыруунун актуалдуулугу жогорулады. Өзүн таануунун өнүгүүсү ар бир Кыргыз жаранынын өлкөнүн социалдык-экономикалык жана коомдук – саясий турмушуна катышуусу үчүн бирдей шарттарды жана мүмкүнчүлүктөрдү түзүү жана коомдо көп түрдүүлүктү сактоо толеранттуулукту жогорулатуу жолу менен жетишилет. Концепциянын негизги принциптерине анализ жасасак, Кыргыз Республикасынын бардык бекитилген конституциялык ченемдерин жана мыйзамдарын сактоого багыт алуу; Кыргыз Республикасынын жарандарынын этностук, диний, социалдык жана аймактык

тааныдыгына карабастан, тең укуктуулугун кепилдөө менен басмырлоого жол бербөө;

Концепциянын максаты: Кыргыз жараны деп өзүн таанууну аң-сезимдүү түшүнүүнү калыптандыруу – Кыргызстан элинин биримдигин чыңдоо, толеранттуулукту жогорулатуу жана көп түрдүүлүк дөөлөттөрүн урматтоону сактоо; Мамлекеттик тилди өнүктүрүү, көп тилдүүлүктү сактоо жана өнүктүрүү. Саясий институттарга жана мамлекеттик бийлик органдарына карата ишенимди жогорулатуу [3.102-6.].

Концепцияда этномаданий өнүгүүнү жана ар бир инсандын “Кыргыз жараны” катары аң-сезимин камсыз кылуу менен жалпы жарандык иденттүүлүктү калыптандыруу мамлекеттик артыкчылыктуу милдет катары жарыяланган; билим берүү, маданий жана маалыматтык саясат аркылуу жарандык патриоттуулукка, сабырдуулукка жана айрымачылыктарды урматтоого тарбиялоо; бардык жарандардын саясий, социалдык жана экономикалык катышуусун кеңейтүү. Анда республикада жарандык улутту куруу идеясы негизделип, кыргыз коомун консолидациялоодо, этностук көп түрдүүлүктү жана этномаданий өзгөчөлүктөрүн сактоодо бириктирүүчү ролду ойношу керектиги баса белгиленген. Профессор А.Асанканов өзүнүн аныктамасында Жарандыкты аныктоодо эки концептуалдык мамиле бар экендигин так көрсөтө алган:

– биринчиси “этникалык мамиле” мамлекетти куруунун негиздери болуп төмөнкүлөр саналат: бир тилдин үстөмдүгү, сан жагынан үстөмдүк кылган маданияттын элементтеринин басымдуулугу, үстөмдүк кылган топтун тарыхына таянуу.

– экинчиси “жарандык мамиле” же “улут-мамлекеттик” модели, мында эң негизгиси адамдын тигил же бул өлкөнүн жарандыгына ээ болушу, адам укуктарынын артыкчылыктуулугу жана жарандын этникалык таандыктыгына карабастан бирдей мүмкүнчүлүктөрдү түзүү инсандын субъективдүү аныктамасынын предмети болуп саналат [2.77-6.].

А.Асанканов окумуштуу-илимпоз катары Кыргызстан тарыхы илимин өнүктүрүү ишинде өзүнүн талыкпаган илимий изилдөөлөрү, эмгектери менен чектелбестен, бир катар таланттуу жаш изилдөөчүлөр-

гө илимий жетекчилик кылып, аларды илим чөйрөсүнө тартты. Башкача айтканда өзүнүн “Илимий мектебин” түздү десек жаңылышпайбыз. Алардын алды азыркы күндө илимдин доктору даражасына ээ жана устатынын жолун жолдошуп, Кыргыз тарых илиминине өздөрүнүн салымындарын кошуп келишүүдө.

Жыйынтыктап айтканда профессор А.Асанканов Кыргызстандын постсоветтик доордогу тарыхнаамасында кыргыз элинин тарыхын терең изилдеп, тарыхнаадагы талаш маселелерге карата өзүнүн илимий теорияларын сунуштап фундаменталдуу эмгек жараткан чоң окумуштуу катары каароого болот.

Адабияттар:

1. Асанканов А.А. История Кыргызстана (с древ. времен до наших дней) – Б.-2009 г.
2. Акматалиева А. Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны саясатынын калыптанышы - Б., 2021
2. 2021-2026-жж. Кыргыз Республикасында Кыргыз жараны деп жарандардын өзүн таануусун өнүктүрүүнүн концепциясы
3. 2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн улуттук программасы
3. Кыргыз Республикасында элдин биримдигин жана этностор аралык мамилелерди чыңдоо концепциясы. – Б., 2013
4. Кыргыз Республикасынын Президентиини Жарлыгы 2020-жылдын 13-ноябры ПЖ № 39.
5. “Эркин тоо” газетасы 2020-жылдын 1-декабрындагы № 98.
6. Р.Ж.Зулпуева Кыргызстандын жарандык коому: калыптанышы жана түшүнүктөр - Ош-2016-ж.

УДК 94

К.А.Сюнтиева

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова (Казахстан, Уральск)

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КЫРГЫЗСТАНА СКВОЗЬ ПРИЗМУ**ИССЛЕДОВАНИЙ****АБЫЛАБЕКА АСАНКАНОВА****Сюнтиева К.А**

М. Утемисова атындагы Батыш Казакстан университети (Казахстан, Орал)

КЫРГЫЗСТАНДЫН МАДАНИЙ МУРАСЫНЫН АБЫЛАБЕК АСАНКАНОВДУН**ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ****K.A.Syuntieva**

M. Utemisov West Kazakhstan University (Kazakhstan, Uralsk)

CULTURAL HERITAGE OF KYRGYZSTAN THROUGH THE PRISM**OF ABYLABEK ASANKANOV'S RESEARCH**

Аннотация. Исследования Абылабека Асанканова играют ключевую роль в изучении культурного наследия Кыргызстана, раскрывая глубинные процессы формирования национальной идентичности и сохранения традиций в условиях социальных и исторических перемен. В его трудах рассматриваются вопросы трансформации кыргызской культуры под влиянием модернизации, урбанизации и политических изменений, начиная с советского периода и вплоть до современности. Особое внимание уделяется механизму передачи культурных ценностей между поколениями, роли исторической памяти и значимости эпоса «Манас» в национальном самосознании. Исследуя взаимодействие кыргызской культуры с соседними народами и влияние глобализации, Асанканов показывает, как традиции адаптируются к новым условиям, сохраняя при этом свою уникальность. Его работы дают возможность глубже понять процессы, происходившие в кыргызском обществе, и осмыслить значение культурного наследия в формировании национального духа.

Ключевые слова: Абылабек Асанканов, Культурное наследие, Кыргызстан, национальная идентичность, традиции, эпос «Манас», модернизация, историческая память, социально-культурное развитие.

Аннотация. Абылабек Асанкановдун изилдөөлөрү социалдык жана тарыхый өзгөрүүлөрдүн шартында улуттук иденттүүлүктү калыптандыруунун жана каада-салттарды сактоонун терең процесстерин ачып берүү менен Кыргызстандын маданий мурастарын изилдөөдө негизги ролду ойнойт. Анын эмгектеринде совет мезгилинен баштап азыркы учурга чейинки модернизациянын, урбанизациянын жана саясий өзгөрүүлөрдүн таасири астында кыргыз маданиятын трансформациялоо маселелери каралган. Маданий баалуулуктарды муундар арасында өткөрүп берүү механизмине, тарыхый эс тутумдун ролуна жана «Манас» эпосунун улуттук аң-сезимдеги маанисине өзгөчө көңүл бурулат. Кыргыз маданиятынын коңшу элдер менен өз ара байланышын жана ааламдашуунун таасирин изилдөө менен Асанканов каада-салттар өзүнүн уникалдуулугун сактоо менен жаңы шарттарга кантип ыңгайлашып жатканын көрсөтөт. Анын эмгектери кыргыз коомунда болуп жаткан процесстерди терең түшүнүүгө жана улуттук рухту калыптандырууда маданий мурастардын маанисин түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: Абылабек Асанканов, маданий мурас, Кыргызстан, улуттук иденттүүлүк, каада-салттар, «Манас» эпосу, модернизациялоо, тарыхый эс тутум, социалдык-маданий өнүгүү.

Abstract. Abylabek Asankanov's research plays a key role in the study of the cultural heritage of Kyrgyzstan, revealing the deep processes of national identity formation and the preservation of traditions in the context of social and historical changes. His works deal with the issues of transformation of Kyrgyz culture under the influence of modernization, urbanization and political changes, starting

from the Soviet period and up to the present. Special attention is paid to the mechanism of transmission of cultural values between generations, the role of historical memory and the significance of the epic “Manas” in national identity. Exploring the interaction of Kyrgyz culture with neighboring nations and the impact of globalization, Asankanov shows how traditions adapt to new conditions while maintaining their uniqueness. His works provide an opportunity to better understand the processes that took place in Kyrgyz society and to comprehend the importance of cultural heritage in shaping the national spirit.

Keywords: Abylabek Asankanov, Cultural heritage, Kyrgyzstan, national identity, traditions, epic “Manas”, modernization, historical memory, socio-cultural development.

Абылабек Асанканович Асанканов — выдающийся кыргызский историк, этнолог и академик Национальной академии наук Кыргызской Республики. Родился 27 декабря 1954 года в селе Жаны-Арык Джумгалского района Нарынской области. В 1977 году окончил исторический факультет Кыргызского государственного университета, после чего начал свою научную деятельность, посвященную исследованию этнографии, истории и культуры кыргызского народа.

Основной сферой научных интересов Асанканова стало изучение этногенеза кыргызов, трансформации традиционных общественных структур, а также влияния глобализационных процессов на сохранение культурных норм и ценностей. В своих трудах он уделял значительное внимание родоплеменной организации кыргызского общества, рассматривая её как ключевой элемент социальной структуры, который сохраняет своё значение даже в условиях современности.

Отдельное место в исследованиях учёного занимает анализ материальной культуры, включая традиционные ремёсла, национальную одежду, архитектурные формы и символику, воплощённую в народных промыслах. Он выявил механизмы адаптации культурных элементов к изменяющимся социально-экономическим условиям и подчеркнул роль культурной преемственности в сохранении этнической самобытности.

Исследование «Этнокультурные аналогии в традиционной культуре кыргызов и южных алтайцев» [1] подчеркивает связь кыргызской культуры с культурами соседних народов. Асанканов также затрагивал этот аспект в своих трудах, анализируя влияние взаимодействий с тюрко-монгольскими народами на формирование традиций кыргызов. Он писал: «Приведенные примеры па-

раллелей в этнической культуре отражают этногенетические и историко-культурные связи кыргызов с народами Горного Алтая в древности и средневековье» [1]. В его работах рассматриваются схожие культурные элементы, включая общие мифологические образы, ритуалы и традиционные ремесла, что подтверждает тезис о глубокой исторической взаимосвязи кыргызов с другими народами Центральной Азии.

Асанканов подчеркивает, что кыргызская культура формировалась не изолированно, а в тесном контакте с окружающим миром. Это привело к синтезу уникальных элементов, таких как традиционная юрта, народная медицина, эпическая традиция и социальные институты. Данные взаимодействия способствовали обогащению культуры кыргызов за счет внешних влияний, при этом основные элементы идентичности оставались неизменными.

В своих трудах Асанканов часто опирался на данные этнографических экспедиций, изучая такие элементы кыргызской культуры, как устное народное творчество, музыкальное искусство, традиционные формы хозяйствования. Автор обращает внимание на важность киргизских музыкальных инструментов, таких как кыл кыяк, добулбаш и темир комуз, в формировании самосознания народа. Эти инструменты помогают сохранить связь с культурным наследием, выражая эмоции, традиции и историческую память. К примеру, кыл кыяк, с его богатой интонационной палитрой, позволяет передать сложные человеческие чувства. Добулбаш и доол, восстанавливаемые в последние десятилетия, имеют сакральное и сигнальное значение, укрепляя духовные связи в обществе. Важно, что с развитием фольклорных ансамблей традиционные инструменты адаптируются к современным музыкальным

практикам, продолжая поддерживать культурную идентичность киргизов. [2, с. 420]

В своих работах он приводил анализ музыкальных инструментов киргизов, их роль в общественной жизни и церемониях, а также исследовал эволюцию песенной традиции, отражающей исторические события и народные ценности. Он также подробно описывал традиционные ремесленные промыслы киргизов, такие как ковроткачество и ювелирное искусство, раскрывая их сакральное значение и символику, присутствующую в узорах и орнаментах.

Эпос рассматривается не только как произведение устного народного творчества, но и как своеобразную «книгу жизни», содержащую представления о мире, моральные нормы и традиционные формы социальной организации. В его исследованиях прослеживается анализ эпоса как исторического источника, отражающего реальности прошлого, а также им подчеркивается важность эпоса не только как литературного произведения, но и как механизма передачи исторической памяти и формирования национального самосознания. Он анализирует, как через устные традиции киргизский народ передавал из поколения в поколение информацию о своей истории, героях и культурных ценностях. Особую роль играют манасчи – хранители устного наследия, которые передавали текст эпоса в неизменной форме, придавая ему сакральное значение [3]. Он подчеркивал: «Сказители эпоса через сюжеты и мотивы, характеры героев обращаются к душам своих слушателей, пробуждая в них патриотические чувства, заставляя осмыслить свое место в сложнейших социально-исторических процессах, выпавших на долю всего народа. Без сомнения, живая эпическая традиция способствовала укреплению этнического самосознания киргизов.» [3]. Это делает эпос не только культурным, но

и историческим документом, важным для понимания процессов формирования киргизской государственности. Кроме того, Асанканов подчеркивал важность материальной культуры киргизов – традиционных ремесел, коневодства, ювелирного искусства и ковроткачества. В его исследованиях отмечается, что киргизские ремесленники, создавая изделия, не только передавали мастерство из поколения в поколение, но и сохраняли символическую значимость своих изделий. В современных условиях киргизская культура сталкивается с рядом вызовов, связанных с глобализацией, урбанизацией и изменением образа жизни населения. Асанканов в своих трудах затрагивал проблему сохранения традиционных форм культуры в условиях модернизации. Он отмечал, что культурное наследие необходимо адаптировать к современным реалиям, сохраняя при этом его аутентичность. Абылабек Асанканов указывал на важность образовательных программ, направленных на изучение истории и культуры киргизского народа, а также на необходимость поддержки носителей традиционных знаний – мастеров народных ремесел, исполнителей эпоса, хранителей устных преданий. Его исследования в совокупности с данными из современных научных источников, дают целостное представление о культурном наследии Кыргызстана, его исторической эволюции и трансформациях. Его работы подчеркивают роль традиционной культуры в формировании национального самосознания и рассматривают механизмы сохранения культурных ценностей в условиях современных вызовов.

Научный вклад Асанканова продолжает оставаться важным источником знаний о киргизском культурном наследии и его значении в глобальном контексте. Благодаря его исследованиям киргизский народ получил глубокое понимание своих корней, традиций и роли в общем историческом процессе.

Литературы:

- 1.Этнокультурные аналогии в традиционной культуре киргизов и южных алтайцев: ретроспективный анализ материалов российско-киргизской экспедиции // Cyberleninka.
- 2.Киргизы. Народы и культуры. – Москва, 2016.
- 3.Асанканов А. // Электронный ресурс: <https://eposmanas.ru/asankanov>.

МЕН БИЛГЕН АКАДЕМИК АБЛАБЕК АСАНКАНОВ АГАЙЫМ

Биз окуган 1980-1985-жылдары КМУнун (азыркы КУУ) Тарых факультети өтө күчтүү жана таасирлүү факультеттердин бири эле. Мугалимдер да күчтүү болчу. Улуу муундагы профессорлордон А. Хасанов, А. Чукубаев, Б. Чокушев, С. Аттокуров, орто муундагы профессор-доцент агайлардан З. Эралиев, М. Оморев, Ж. Бактыгулов, М. Омуркулов, Ж. Момбекова, М. Исабекова, А. Рыскулов, Т. Мырзабеков, А. Мокеев, К. Искенова, Ж. Жакыпбеков, Т. Жоробеков, Т. Кененсариев жана башка мыкты агай-эжекелер эмгектенчү. Ал эми жаш агай-эжекелерден Т. Өмүрбеков, Ж. Исраилов, Ч. Жакыпова, Т. Чороев, Т. Машрапов, А. Асанканов жана башка мыкты агай-эжекелер эмгектенчү. Алардын ар биринин өзгөчөлүктөрү, таасирленчү өрнөктүү жактары бар эле. Ар бири тууралуу узак сөз кылууга болот. Алардын арасынан ал кездеги жаш окутуучу, учурдагы көрүнүктүү окумуштуу, Академик Аблабек Асанканов агайыбыз тууралуу сөз кылмакчыбыз.

Биз 3-курста окуп жаткан кезибизде факультетке бир жаш агай келип иштеп калды. Ошол кезде Аблабек агай 30 жашка толбогон, солкулдап турган учуру экен. Басканы ылдам, жүргөнү шайдоот, сүйлөгөнү өктөм, туруму жөнөкөй, илим-билимге мамилеси терең, студенттерге мамилеси принципалдуу, аракети ишенимдүү. Көрсө агай ошондо Москвадагы Орусия ИАсынын Н.Н. Миклухо-Маклай атындагы Этнология жана антропология институнун аспирантурасын жаңы эле аяктап келген экен. Агайдын келиши менен факультеттеги Археология жана этнография кафедрасы жанданып эле калды. Бизге сабак бербесе да сабак берген кийинки курстун студенттери агайдын лекциясын мактап, өтө кызыктуу жана жандуу окуурун айта баштады. Аблабек агай бат эле кафедраны жетектеп, андан тогуз жылдан соң Кыргыз Улуттук университеттин Тарых факультетинин деканы болуп калды.

1985-жылы факультетти артыкчылык диплому менен аяктап, университетте эмгек жолумду баштагандан тарта агай менен бир факультетте 10 жылдай чогуу иштешип да калдым. Ошол кезде агайды жакындан тереңирээк билип калдым. Өзгөчө жаштарга дем берип, илимге сүрөп турганы менен айырмаланып турчу. Кандайдыр бир маселе менен кайрылып калсаң дароо кунт көңүл буруп, жылуу мамилеси менен ажатты ачкан учурларын жогору баалайм. Эң башкысы Аблабек Асанканов адамгерчилиги, жөнөкөйлүгү менен өзгөчөлөнгөн мыкты инсан. Ал катардагы окутуучу мезгилинен бүгүнкү Академикке жеткен учурунда да эч өзгөрүлгөн жок. Агай Президенти Админстрацияда эки жолу бөлүм башчы болуп иштеди, ал учурларда да керкейип, чоңдугун көргөзүп ороңдогон мүнөзүн көрбөдүм. Агайдын ушул мүнөзүн көрүп, дайыма устатымдын, кыргыздын чыгаан окумуштуу-тарыхчысы Кушбек Усенбаевдин айтып берген окуясын эстейм. Бир жакын жээним ЦКда(БКда) иштеп калды дейт устатым. Дайыма жүгүрүп келип учурашчу жээним ЦКда иштеп калгандан бери көрүнбөй калды. Бир күнү Эркиндик бульварында аттуу-баштуу адамдар менен сейилдеп бара жатып алдымдан жээнимдин келе жатканын көрүп, жанымдагыларга аябай мактандым. Азыр мурдагыдай болуп жалпаңдап келип учурашат деп даярданып калсам, ал жээним мага салам бермек турсун, көрмөксөн болуп өтүп кетти. Жанымдагылардын шылдыңына калып аябай сындым. Көп өтпөй ал кызматынан бошоп калды. Бир күнү баягы тааныштарым менен бульварда сейилдеп жүрсөк жээним алдыбыздан чыгып калды. Жүгүрүп келип жалпаңдап учурашайын дегенде мен да көрмөксөн болуп өтүп кеттим. Жанымдагылар ий ырас кылдың деп мени кубаттап калышты, деп эки-үч курдай айтып берди эле устатым Кушбек Усенбаев. Ал эми Аблабек агай Ак Үйдө иштейби, ректор болобу, Академик болобу бир калыбынан жазбаган, адамгерчиликти бекем карманган мыкты инсан. Анын жөнөкөйлүгүн ушундан көрдүм, агайдын шакирттери сыйлыктарды, наамдарды алышса да агай ага умтулбаптыр, жулунбаптыр. Болбосо Ак Үйгө

кызматка бараары менен наам, сыйлыктарды алгандарды көрүп, билип жүрбөйбүзбү. Агай эки жолу Ак Уйдө иштесе да, сыйлык, наам бербейлиби десе баш тартып койгон учурлары болду. КРнын Илимине эмгек сиңирген ишмери деген наамды кечээ жакында эле, 2020-жылы алды.

Академик Аблабек Асанканов мыкты жетекчи, мыкты уюштуруучу. 1995-жылы “Манас” эпосунун 1000 жылдык мааракесин өткөрөөрдүн алдында “Мурас” дирекциясы уюштурулуп, мааракенин илимий-пропагандалык багыты боюнча иш алып барган. Агай ошол дирекциянын жетекчисинин орун басары болуп дайындалып, бүт уюштуруу иштеринин илимий-пропагандалык жагына жетекчилик кылды. Мына ошол жылдары агай менен жакындан иштешкендер анын уюштуруучулук жөндөмүнө, энергиясына, талбаган аракетине бүгүнкүгө чейин тамшанып айтып келишет. 2017-жылдан бери УИАнын Бегималы Жамгырчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун директору болуп эмгектенгенден бери биз “Мурас” Фонду аркылуу тыгыз иштешип, биргелешип эларалык, республикалык илимий конференцияларды, симпозиумдарды уюштуруп, өткөрүп келебиз. Мына ушул учурларда Аблабек Асанкановдун уюштуруучулук жөндөмүн жакындан көрүп, жогору баалап келем. Ал жетектегенден бери аталган институттун иши алдыга кетип, эларалык байланыштары артты, кадыр-баркы жогорулады. Булардын бардыгы Аблабек Асанкановдун жетекчилик, уюштуруучулук жөндөмүнүн мыктылыгын көргөзүп келет.

Академик Аблабек Асанканов мыкты илимпоз. 2006-жылдан тарта агай жетектеген топ Кытайдагы кыргыз боордошторго илимий экспедиция уюштура баштады. Ага чейин деле ал жактагы кыргыздарды кыдырып келгендер болгон. Бирок чыныгы этнограф катары илимге белгисиз болуп келген көп жаңылыктарды таап, жыйнап келди. 2005-2007-жылдары УТРКда иштеп жаткан кезимде агайдын жыйнап келген материалдарынын, тасмалардын негизинде бир нече сериядан турган саякат тасмасын даярдатып, эфирден элге көргөздүк. Эл жылуу кабыл алганы али эсимде. Ошол илимий сапарынын негизинде 2010-2013-жылдары “Кытай кыргыздары” аттуу монографиясын кыргыз-орус тилдеринде жазып, чыгарды. Көп жылдан бери Алтай, Энесай аймагына илимий экспедицияларды уюштуруп, өзү жетектеп келет. Буюрса анын жыйынтыгы менен да кызыктуу монографиясы жазылып жатат. Ушул илимий экспедициялардын жыйынтыгына негизденип өткөн 2024-жылдын соңунда Барнаул шаарында өткөн ири илимий жыйынында өтө жогорку деңгээлдеги илимий баяндамасы ютуб каналында көптөгөн көрүүчүлөрдүн кубаттоосуна татып келет. Ал эми 2010-жылдагы Ош окуясын талдоого алган Академик Абдыганы Эркебаев менен биргелешип жазган илимий эмгеги өзүнүн тереңдиги, бардык тарапты камтыгандыгы, илимий тыянактары менен өзгөчөлөнүп турат. Мындай илимий эмгектерин айтып, талдоого алсак анда макаланын көлөмү 10-20 беттен ары кетет...

Ошентип Академик Аблабек Асанкановдун 70 жаштык мааракесине арналган бул макаламда агайдын айрым урунтуктуу, өрнөктүү жактарына гана кыскача токтолуп өттүм. Алдыда дагы көп ийгиликтерди жаратып, бийиктиктерди багынтаарына бөркүмдөй ишенем! Бар болуңуз агай! Кылым карыткан жашты жашаңыз!

Кыяс Сатар уулу Молдокасымов,
“Мурас” Фондунун төрагасы, КР Маданиятына эмгек сиңирген ишмер

**БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮ XVIII–XXI КК.
СТРАНЫ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В XVIII–XXI ВВ.**

УДК: 947.1.

Жусупова Моймол Молдобековна

Талас Мамлекеттик университети

Бактыбек кызы Айдана

Талас Мамлекеттик университетинин
магистранты

**ТАЛАС (АТЛАХ) САЛГЫЛАШУУСУН ТАРЫХЫЙ –МАДАНИЙ
МУРАС КАТАРЫ ИЗИЛДӨӨ**

Жусупова Моймол Молдобековна

Таласский государственный университет,

Кандидат исторических наук

Бактыбек кызы Айдана

Таласский государственный
Университет, магистрант

**ИССЛЕДОВАНИЕ (ТАЛАСКОЙ) АТЛАХСКОЙ БИТВЫ КАК
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ НАСЛЕДИЕ**

Zhusupova Moymol Moldobekovna

Candidate of Historical
Sciences, docent (TalSu)

Бактыбек кызы Айдана

Baktybek kyzy Aidan
Магистрант (ТалМУ)
master student of TalSU

**RESEARCH OF THE BATTLE OF (TALAS) ATLAN HOW
HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE**

Аннотация. Илимий макалада Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн салгылашуу жөнүндө жаңыча көз караштар, иликтөөлөрдү ачууга аракет жасалды. Орто кылымдардагы Улуу жибек жолунда орун алган ири шаарлардын бири болгон Атлах шаарынын чалдыбары учурда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районунун алкагындагы Жоон-Төбө айылында жайгашкан. Демек, бул тарыхый окуя жалаң гана Кыргызстан үчүн эмес, жалпы Борбордук жана Ички Азия, Сибирь, Алтай үчүн да терең из калтыргандыгы маалым. Андыктан макалада тарыхый ордун дагы тактоо үчүн кээ бир булактардын негизинде анализдер жүргүзүлдү. Атлах салгылашуусу болуп өткөн аймактагы рун жазуусу менен жазылган таш эстеликтин тарыхын жана чечмеленишине дагы изилдөө жүргүзүлүп, макалага кошулду.

Негизги сөздөр: Атлах. Борбордук Азия. Жоон-Дөбө айыл. Таш эстелик. Археологдор. Рун жазуусу. Манас району. Музей. Экспонат. Тарыхый орду.

Аннотация. В научной статье предпринята попытка раскрыть в новых ракурсах и исследованиях одно из событий, оставивших значительный след в истории Центральной Азии - сражение, произошедшее у города Атлаха на реке Талас в 751 году. Города Атлаха, одного из крупнейших городов на Великом шелковом пути в средние века, в настоящее время расположена в селе Жоон-Добе Манасского района Таласской области Кыргызстана. Поэтому это историческое событие не только для Кыргызстана, известно, что он оставил глубокий след в

Средней и Внутренней Азии, Сибири и Алтае в целом. Поэтому анализ был проведен на основе некоторых источников с целью уточнения исторической позиции в статье. История и интерпретация рунического каменного памятника в районе, где произошла битва при Атлахе, были дополнительно исследованы и дополнены в статье.

Ключевые слова: Атлах. Центральной Азии. Село Жоон-Добе. Каменный памятник. Археологии. Руническое надпись. Манасский район. Музей. Экспонат. Историческое место.

Annotation: In a scientific article to reveal from new perspectives and research one of the events that left a significant mark on the history of Central Asia - the battle that took place near the city of Atlakha on the Talas River in 751. The city of Atlakh, one of the largest cities on the Great Silk Road in the Middle Ages, is currently located in the village of Joon-Tobe, Manas district, Talas region of Kyrgyzstan. Therefore, this historical event is not only for Kyrgyzstan, it is known that it left a deep mark in Central and Inner Asia, Siberia and Altai as a whole. Therefore, the analysis was carried out on the basis of some sources in order to clarify the historical position in the article. The history and interpretation of the runic stone monument in the area where the Battle of Atlach took place was further researched and supplemented in the article.

Keywords: Atlakh. Central Asia. Joon-Dobe village. Stone monument. Archeology. Runic inscription. Manas region. Museum. Exhibit. Historical place.

Кыргыз Републикасы Эгемендүүлүк биздин ата-бабалардын кемеңгерлигинин, баатырдыгынын жана алысты көрө билгендигинин негизинде гана жаралды деп айтууга толук негизибиз бар.

Кыргызстандын жана жалпы Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдын июль айындагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн ири салгылашуу болуп саналат.

Бул тарыхый салгылашуу жалпысынан Чыгыш аталган ири мейкиндиктин эки башка бучкагынын – күн батыштан Арап халифаты менен күн чыгыштан Тан мамлекетинин гана тирешүүсү болуп чектелбестен, жергиликтүү түрк жана башка калктарынын да ич ара атаандаш тандоосунун кагылышуусу да болуп калган. Бул окуя, бир эле учурда, Азиянын чыгышы менен батышын маданий жана технологиялык жактан ширелткен да барактарга ээ.

Бул салгылашуу көптөгөн дүйнө өлкөлөрүнүн тарых китептеринде тарыхты өзгөрткөн окуя катары орун алып, окутулуп келет. Орто кылымдагы Атлах шаары 751-жылы анын жанында араб жана кытай аскерлеринин ортосунда салгылашуу болуп, анын жыйынтыгы карлуктардын түрк урууларынын биринчисинин пайдасына чечилгени менен белгилүү.

Атлах салгылашуусунун келип чыгуу себептери, жүрүшү жана тарыхый мааниси коомчулукка белгилүү, ал эми окуянын

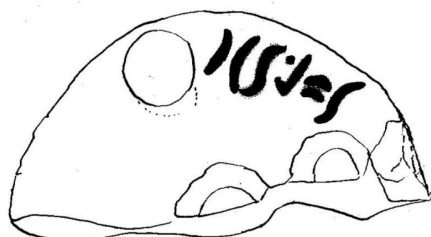
болуп өткөн орду, Талас суусунун жээгинен табылган таш эстеликтин табылышы жана жаңы иликтөөлөр жалпы эле окумуштуулардын жана бул окуяга кызыккан жарандар үчүн дале болсо кызыгууну жаратып келет. Башкача айтканда илим дүйнөсүндө Борбордук Азиядагы тарыхый өнүгүүнүн жүрүшүн алдын ала белгилеген эбегейсиз окуяга баа берүүгө кызыгуу ушул күнгө чейин басаңдай элек. Алгач сөздү Атлах шаары жөнүндө болсо.

Орто кылымдагы Атлах шаары менен бирдей Жоон-Дөбө конушу Кыргызстандын аймагында, Тараз конушунан 15 чакырым түштүктө, Казакстан менен чектеш жерде жайгашкан. 10-кылымдын географы аль-Макдиси мындай деп кабарлайт: «Атлах – аянты боюнча негизги шаарга (Таразга) барабар чоң шаар, анын айланасында дубал бар, Мединада курулма мечит, Рабадда базарлар бар» деп да жазат. [1.83 б].

Советтик окумуштуулар А.Н. Бернштам жана П.Н. Кожемяко Атлах бул - Талас облусунун Манас районундагы Кеңеш айылынын түндүк четинде жайгашкан Жоон-Дөбө конушунда жайгашкан. Өткөн кылымдын 50-жылдарындагы картада жана илимпоздор тарабынан жарыяланган схемаларда конуштун узундугу 3 км болгон сырткы чеп дубалдары, ошондой эле жалпы өлчөмү 140 х 250 цитадел менен борбордук урандылар даана көрүнүп турат деген пикирлерин билдиришкен. [2.118 б]. Тактап айтканда 1930-жылдардын акырында тарыхчы жана

археолог Александр Натанович Бернштам (1910–1956), ал эми 1950-жылдары кыргызстандык археолог Петр Никитович Кожемяко (1918–1973) бул шаар чалдыбарын алгач археологиялык иликтөөдөн өткөрүшкөн [3. 14, 7–11; 15, 145–224 бб.] жана аны Атлах шаарынын орду катары маалымат беришкенге аракет жасашкан. Бирок бул жай атайын корукка айлана элек кезде кыштактын айыл чарбасындагы кийинки дың бузуу иш-аракеттери шаар чалдыбарын сактоого өлчөөсүз зор кесепетин тийгизген. Сыртка кыйла чыгып турган дубалдардын айрым урандылары айыл чарба иштеринин кесепетинен уратылып, дээрлик түзөлүп калган.

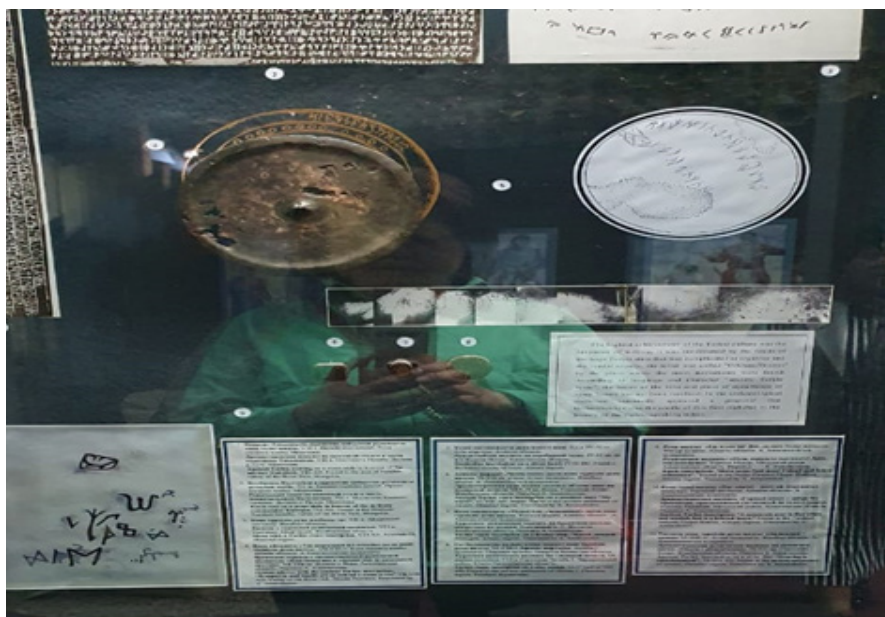
Ал эми Атлах шаарынын ордунан табылган таш эстеликтин тарыхы төмөндөгүчө: 1987-жылы бул шаар чалдыбарынан руна сымал алфавитинде бир сөз жазылган таш жаргылчактын жартысы табылган.

Аны илим чөйрөсүнө жарыя кылган белгилүү казак археологу, академик Карл Молдахметович Байпаков (1940–2018) бул рун жазма эстелигинин эстампжын орусиялык түрколог, рун таануучу Сергей Григорьевич Кляшторныйга (1928–2014) жиберген. [4, 289–290 бб.]. Профессор С.Г.Кляшторный бул жаргылчак таш сыныгындагы (петроглифтик) жазууну “Атлах” (Atlay) – “кечмелик”, б.а. Талас дарыясынан өйүз-бүйүзгө жеңил “аттап өтчү, оңтойлуу кечмелик” деп чечмелеп окуган. [5, 88 б.]. Ал эми учурдагы окумуштуулардын пикирине таянсак, тарыхчы жана нумизмат Александр Михайлович Камышев (1953-жылы туулган) белгилегендей, С.Г.Кляшторный Атлах шаарынын орду – Жоон-Төбө шаар чалдыбарын орто кылымдардагы «Тараз шаарынын чалдыбарынан батышыраакта 15 чакырымдай алыстыкта жайгашкан» («Этот осколок был обнаружен на городище Джувантобе, (транскрипция

С.Г.Кляшторного) расположенного в 15 км к западу от городища древнего Тараза, на берегу р. Талас») деп техникалык ката кетирип жазып алган экен. Чын-чынында, «батышыраакта» эмес, «түштүгүрөөктө» (“южнее”) деп жазышы керек болчу. Анын байкоостон кеткен мүчүлүштүгүнүн айынан бул жаңылыштык башка да илимий адабиятка механикалык түрдө көчүрүлүп келет. Дал ушул калпыстыктын айынан Жоон-Төбө шаар чалдыбарын азыркы Тараз шаарынын батышынан (бүгүнкү Казакстандын аймагынан) издеп жүргөндөр бар, деп А.М.Камышев өз сын пикирин 2022-жылы жарык көргөн интернеттеги макаласы аркылуу ортого салган. Ал эми өз макаласында С.Г.Кляшторный даана эле: “1930-жылдардын аягында Жоон-Төбө шаар чалдыбарын А.Н. Бернштам изилдеген жана ал аны орто кылымдардын эрте мезгилиндеги Атлах шаарынын орду деп белгилеген” деп жазган. [6.33 б.] Азыркы мезгилде бул жазма эстелик Казакстандын Борбордук мамлекеттик музейинде (ЦМК КП № 20488) сакталып келет. А.С.Аманжолов андагы текстти «аб албаг» – «аң уулоо» деп которгон өз вариантын да сунуштаган. [7.336.] Биздин пикирибизде, С.Г.Кляшторныйдын сунушу туура, анткени жаргылчак ташка аңчылык жаатында жазуунун көп деле кажети жок, ал эми суу кечмеликти да туюнткан топонимди таш жаргылчакка жазуу ыктымалга алда канча жакын. 2023-жылдын 26-апрелинде Талас мамлекеттик университетинин тарыхчы-окумуштуусу Жусупова Мой-мол Молдобековнаны демилгеси менен делегация түзүлүп, Казакстан Республикасынын Алма-Ата шаарынын Борбордук Мамлекеттик музейинде илимий иш сапар барышып, таш эстеликти көрүп, музейдин археология бөлүмүнүн башчысы, археолог Набира Тулежановна менен пикир алмашып, келечекте бирге иликтөөлөр, илимий долбоорлор менен иштөөгө келишим түзүлдү. Таш эстеликти жеринен барып таанышуу менен жаңыча пикирлер жана бул мезгилге чейин изилденген көз-караштарга анализдер пайда болду.

Атлах салгылашуусуна тиешелүү деп эсептелген тарыхы терең таштагы жазуунун маанисин, чечмеленишин иликтөө үчүн бел-

гилүү окумуштуу, археологдорго, рун жазуусун окушкан адистерге кайрылууга туура келди. Белгилүү түрколог, окумуштуу Таалай Абдиев жана таштагы жазууларды окуган адис-окумуштуу Нурдин Усеевдер рун таануучу С. Г. Кляшторныйдын (1928–2014) жаргылчак таш сыныгындагы (петроглифтик) жазууну “Атлах” (Atlay) – “кечмелик”, б.а. Талас дарыясынан өйүз-бүйүзгө жеңил “аттап өтчү, оңтойлуу кечмелик” деге вариантын туура деп тастык ташууда. Жыйынтыктап айтканда Кыргыз стандын жана жалпы Борбордук Азиянын тарыхы үчүн олуттуу из калтырган окуялардын бири – 751-жылдын июль айындагы Талас суусунун боюндагы Атлах шаарынын жанында болуп өткөн ири салгылашуунун мааниси терең.

Орто кылымдарда Улуу жибек жолунун таманында орун алган ири шаарлардын бири болгон Атлах шаарынын чалдыбары учурда Кыргызстандын Талас облусуна караштуу Манас районунун алкагындагы Жоон-Төбө жергесинде турат. Арийне, бул тарыхый окуя

жалаң гана Кыргызстан үчүн эмес, жалпы Борбордук жана Ички Азия, Сибирь, Алтай үчүн да терең из калтыргандыгы шексиз.

Бул тарыхый салгылашуу жалпысынан Чыгыш аталган ири мейкиндиктин эки башка бучкагынын – күн батыштан Арап халифаты менен күн чыгыштан Тан мамлекетинин гана тирешүүсү болуп чектелбестен, жергиликтүү түрк жана башка калктарынын да ич ара атаандаш тандоосунун кагылышуусу да болуп калган. Бул окуя, бир эле учурда, Азиянын чыгышы менен батышын маданий жана технологиялык жактан ширелткен да барактарга ээ. Ааламдашуу доорундагы ар бир элдин нарк-насилин, маданиятын, баалуулуктарын тереңдетип үйрөнүүдө бул илимий-изилдөө иштерибиздин тарбиялык мааниси зор экендигин белгилөө менен жалпы элдин, өлкөбүздүн желегин бийик желбиретип, илимий ийгиликтерди багындырып, батыш, чыгыш цивилизацияларында муундан-муунга биримдиктин, ынтымактын, достуктун көпүрөсү түзүлөөрүнө шек жок.

Колдонулган адабияттар:

1. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XIV вв. о долине реки Талас и смежных районов // Труды НИИЭ АН Казахской ССР.– Алма-Ата, 1960. – Т. 8.
2. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины //Избранные труды по археологии и истории Кыргызстана. – Бишкек, 1997. Т I,– 560 с.
3. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины //Избранные труды по археологии и истории Кыргызстана. – Бишкек, 1997. Т I,– 560 с.
4. Кляшторный С.Г. Рунические надписи Таласа: проблемы датировки и топографии // Известия МОН КР, НАН КР, 2001. – №1. С. 88-91.

5. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. Алматы, 2012. – 390 с. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана, книга II. – Алматы, 2013. – 514 с.

6. Камышев, Александр. Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // Qojalar.Kz – Тарих. Таным. Тағлым. – 24.11.2022. – [Макаланы оқуған күні: 05.12.2022.] – URL: <https://kojalar.kz/202210743-posledstviya-odnoj-oshibki-v-lokalizatsii-goroda-atlah> (Дағы қараңыз: Камышев А. Последствия одной ошибки в локализации города Атлах // Тіл сөзін Тірігіміз / Editor: F. H. Solk, Mir m. B. Igo sh v, Tyhtykb k Chorotegin, Moimol Cusupova. – Істі біл, 2022. – С. 331

7. Надпись на каменном орудии, найденном на Жубан тобе // битиг.кз. – [Макаланы оқуған күні: 06.12.2022.] – URL: <https://bitig.kz/?lang=r&mod=1&tid=5&oid=166>

8. Винник Д.Ф. Новые эпиграфические памятники Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. - Фрунзе, 1963. - С. 94-99; Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины // Археологические памятники Таласской долины. - Фрунзе, 1963. - С. 184-186.

УДК: 572:2-18(575.2) (04)

А.Б. Калыш, д.и.н., профессор кафедры
археологии, этнологии и музеологии КазНУ имени аль-Фараби
г. Алматы, Республика Казахстан

**К ИСТОРИИ РАССЕЛЕНИЯ ЭТНИЧЕСКИХ КЫРГЫЗОВ
НА ТЕРРИТОРИИ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА**

А.Б. Калыш, тарих илимдеринин доктору,
аль-Фараби атындағы КазУУнун археология, этнология жана музей иши
кафедрасынын профессору Алматы, Казакстан Республикасы

**БОРБОРДУК КАЗАКСТАН АЙМАГЫНДАГЫ
ЭТНИКАЛЫК КЫРГЫЗДАРДЫН ЖАЙГАШУУ ТАРИХЫ ЖӨНҮНДӨ**

A.B. Kalysh,
Doctor of historical sciences,
professor of the Department of Archaeology, Ethnology, and Museology at Al-Farabi KazNU
Almaty, Republic of Kazakhstan

**IN THE TERRITORY OF CENTRAL KAZAKHSTAN ON THE HISTORY
OF THE SETTLEMENT OF ETHNIC KYRGYZ**

Аннотация. В докладе на основе дореволюционных источников, специальной литературы и полевых этнографических материалов анализируется история расселения этнических кыргызов на территории Центрального Казахстана – Каркаралинского, Актогайского, Шетского, Нурина, Казыбийского районов Карагандинской области и Жанааркинского района Улытауской области. Показано, что данный процесс носил двойственный и вынужденный характер: 1) первоначально исследуемые кыргызы переселились в этот регион из Южной Сибири и Алтая, начиная с конца XVI в. и включая XVII-XVIII вв., вызванные притеснениями царской власти и джунгарских захватчиков; 2) следующий основной и принудительный этап переселения совпал с захватом в плен-аманат кыргызов в 1750-1770-е годы ханом Среднего жуза Аблаем. Впоследствии они, равно как и другие представители братских тюркских народов, как например, башкиры-естеки, туркмены, каракалпаки и др. стали субэтнотами, пополняя те или иные родоплеменные казахские группы, включая аргынов.

При этом, несмотря на многовековую историю пребывания в Казахстане и инкорпорацию в состав различных племен, родов, подразделений казахского этноса, они не забывали свою этническую историю и идентифицировали себя кыргызами.

Ключевые слова: казахи, кыргызы, Средний жуз, Центральный Казахстан, военные столкновения, насильственное переселение, аманат, инкорпорация.

Аннотация. Баяндамада революцияга чейинки булактар, атайын адабияттардын жана талаа этнографиялык материалдардын негизинде Борбордук Казакстан аймагындагы – Каркалы, Актогай, Шет, Нура, Казыбий райондору (Караганда облусу) жана Жаңаарка районунун (Улытау облусу) аймактарындагы этникалык кыргыздардын жайгашуу тарыхы талданат. Бул процесстин эки тараптуу жана мажбурлук мүнөзгө ээ болгону көрсөтүлөт: 1) алгач изилденип жаткан кыргыздар бул аймакка Түштүк Сибирь менен Алтайдан XVI кылымдын аягы жана XVII–XVIII кылымдар аралыгында көчүп келишкен. Бул көчүү орус падышалык бийликтин басымы жана жунгар баскынчыларынын чабуулдары менен байланыштуу болгон; 2) кийинки негизги жана мажбурлук менен көчүү мезгили 1750–1770-жылдары Орто жүз ханы Абылайдын кыргыздарды туткун-аманат катары алуусу учурунда орун алган. Кийинчерээк алар башкырт-эстек, түркмөн, каракалпак жана башка тууган түрк элдеринин өкүлдөрү сыяктуу ар кандай казак урууларынын курамына киришкен, анын ичинде аргындар да бар. Казакстанда кылымдар бою жашап, казак этносуна кирген ар кандай урук-уруулар менен аралашканына карабастан, алар өздөрүнүн этникалык тарыхын унутпай, өздөрүн кыргыз катары таанып келишет.

Негизги сөздөр: казактар, кыргыздар, Орто жүз, Борбордук Казакстан, аскердик кагылышуулар, мажбурлук көчүү, аманат, инкорпорация.

Abstract. Based on pre-revolutionary sources, specialized literature, and field ethnographic materials, this report analyzes the history of the settlement of ethnic Kyrgyz in the territory of Central Kazakhstan—Karkaraly, Aktogay, Shet, Nurinsky, and Kazybek districts of the Karaganda region, as well as Zhanaarka district of the Ulytau region. It is shown that this process had a dual and forced nature: 1) Initially, the studied Kyrgyz migrated to this region from Southern Siberia and Altai, starting from the late 16th century and continuing through the 17th-18th centuries, driven by oppression from the tsarist authorities and Dzungar invaders; 2) The next major and forced stage of migration coincided with the capture and hostage-taking of Kyrgyz in the 1750s-1770s by the Khan of the Middle Zhuz, Abylai. Subsequently, they, along with other representatives of fraternal Turkic peoples such as the Bashkir-Yesteki, Turkmen, Karakalpaks, and others, became sub-ethnic groups, joining various Kazakh tribal groups, including the Argyns. Despite their centuries-old history in Kazakhstan and incorporation into various clans, tribes, and subdivisions of the Kazakh ethnos, they did not forget their ethnic history and identified themselves as Kyrgyz.

Keywords: Kazakhs, Kyrgyz, Middle Zhuz, Central Kazakhstan, military conflicts, forced migration, hostage-taking, incorporation.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В Центральном Казахстане кыргызы издавна населяют территорию современной Карагандинской, частично Улытауской областей. В прошлом большая ее часть входила в состав Каркаралинского внешнего округа, созданного царской Россией впервые 8 апреля 1824 года при урочище Кент и Каркаралы в 280 верстах (298,2 км) от Семиярского форпоста Семипалатинского Прииртышья. Если к моменту открытия в этом округе насчитывалось всего 5 волостей, то через короткий промежуток времени он состоял уже из 14 волостей, за которыми были закреплены

приблизительно до 20 тыс. кибиток с 60 тыс. мужским населением. Основу 10-ти из них составляли различные подразделения влиятельного рода каракесек – крупнейшего племени Среднего жуза аргынов. Сюда же входили еще два рода аргынов, а также род бура из племени найманов, включая интересующую нас Кыргыз-Каракесекскую волость, которым управлял султан Батыр Букейханулы [1, с. 17, 26-27].

Наряду с упомянутым нами округом были сформированы еще восемь идентичных округов, предназначавшихся для управления казахами Среднего жуза, находившихся

ся в административном подчинении Омской области Западно-Сибирского генерал-губернаторства. Этой областью на правах военного и гражданского губернатора управлял гвардии полковник С.Б. Броневский, ставший через три года генерал-майором. Он известен и тем, что в 1830 году Санкт-Петербурге опубликовал в ежемесячном учено-литературном журнале «Отечественные записки» ценный труд «О казахах Средней орды» [2, ч. 41-43; 1, с. 17; 3].

Если перейти к этимологии «Каркаралы», то ряд местных исследователей-краеведов связывают ее происхождение с исконным названием местной горы Казылык и средневековых карлуков, для которых подножье упомянутой горы служило излюбленным летним пастбищем на протяжении существования Карлукского каганата (756-940 гг.) [4, с. 17-22].

Ранее территория и население части Среднего жуза, включая Каркаралинского внешнего округа, находились под управлением бывшего хана Бокея Баракулы (1737-1817) [1, с. 17]. В состав этого округа входила значительная территория, включающая земли современного Каркаралинского, Актогайского, Шетского, части Бухар-Жырауского районов Карагандинской области, а также ряд земель соседних районов Жанаркинской, Павлодарской и Абайской (бывшей Семипалатинской) областей.

К 1831 году данный внешний округ, председателем Окружного Приказа которого был утвержден султан, подполковник Турсын Шынгысулы, располагал уже 20 волостями, ряд из которых именовались по конкретным родоплеменным подразделениям Среднего жуза – Караулская, Тарактинская, Дуйсенбай-Шакшакская, Кереевская, Шаншарская, Байборинская, Тобыктинская, Бура-Наймановская, Толенгитовская. Большинство из них, как и прежде принадлежали к племени аргынов, оставшиеся относились к племенам кереев, найманов, а последний – казахский род, образованный из выходцев различных этнических общностей. Здесь же имелась и Кыргызовская волость с тремя родами, 752 кибитками/домохозяйствами, которой с 14 июля 1824 года управлял султан Батыр Букейулы [1, с. 239-249; 5, с. 208; 6, с. 211-215]. Можно предположить, что основную массу

населения этой волости составляли этнические кыргызы, так как название других волостей указывало на ту или иную преобладающую родоплеменную группу.

Подтверждением нашей версии является то, что в «Ведомости о волостях, вошедших в состав Каркаралинского округа с объяснением занимаемых ими мест зимними и летними кочевками» от 11 марта 1832 года в родоплеменном составе указанной нами волости имеются сведения о «ески-кыргызах», «найман-кыргызах» и «естеках» (башкирах). Последние были вынуждены после жестокого подавления национально-освободительных восстаний в Башкирии 1735–1740 и 1755 годов искать спасение среди казахов Младшего и частично Среднего жузов. Например, такие естеки в настоящее время встречаются в Аральско-Сырдарьинском регионе среди родоплеменных групп каракесеков и кете, входящих в состав крупной племени Алимұлы [1, с. 2467, с. 120; 8, с. 354-355]. Необходимо учитывать и тот фактор, что в наши дни среди найманов-бура, проживающих на границе Майского района Павлодарской области и Жарминского района Абайской области живут казахи из подразделения кыргызалы, считающиеся потомками этнических кыргызов [9, с. 362-370].

Зимовки кочевников Кыргызовской волости рассматриваемого хронологического времени располагались в пределах 100-220 верст, занимая урочища Агыз и Мыншоқыр, Кереге-ташем и Майшоқы, Кызыл-Шилик, Мырза-Шоқы, Айгыр-Жал, половину Ешки-Олмеса, восточную сторону Хангелдиниң-Ай-Шоқы, Юайкожа, Бектемир-Урун, части Туз-Аштинского Аркалыка, Уш-Борли-Боя, Кызыл-Сор, места около пикета Ку и Ата-Бий. Летовки размещались в пределах урочищ Желды-Тау, вдоль речки Талды, озера Карасор, гор Уш-Катын, Сырымбет, Жосалы, Бель-Агаш, по реке Малая Нура до гор Ботакара в пределах 150 верст.

В указанный нами период основными старшинами, а также ведущими их биями являлись Борибай Кабанбайулы, Бекбас Жанибекулы, Жанкара Жайляуулы, Бердикожя Косанбайулы, Токей Жиенбайулы, Отеген Есболулы [1, с. 246].

К 1841 году исследуемый нами внешний округ сократился до 17 волостей, которые

также управлялись казахскими султанами, биями и старшинами. Например, этот округ до 1843 года возглавлял ага султан, подполковник Турсын Шынгысулы, внук хана Бокея Баракулы (1737-1817 гг.). Впоследствии этим округом до 1868 года управляли Кусбек Таукеулы, Кунанбай Ускенбайулы (отец выдающегося поэта Абая Кунанбайулы), Тулек и Сержан Турсынулы, Шалгинбай и Солтабай Биралыулы, Досым Жангирулы [1, с. 352-354, 356-358; 10, 105-116 бб.; 11, с. 280-281].

Позднее в результате административно-территориальной реформы 1868 году этот округ был преобразован в Каракаралинский уезд Семипалатинской области Западно-Сибирского генерал-губернаторства, переименованного в 1882 году в Степное генерал-губернаторство. При этом две его волости отошли в состав соседнего Семипалатинского уезда [12-13]. Другим результатом этой реформы стало изменение родовых названий волостей в пользу местных топонимико-географических наименований.

Более подробные сведения о расселении и численности этнических кыргызов дают нам «Материалы по кыргызскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Семипалатинской области» под руководством известного бюджетного статистика Ф.А. Щербины. В составе этой экспедиции, в обработке материалов, подготовке необходимых данных, включая интересующие нас

сведения о родоплеменных группах казахов, равно как и кыргызов принимали участие Н.Я. Коншин и будущий лидер Алашорды, потомок хана Бокея – Алихан Букейханулы. Так, на протяжении 1896–1903 годов были исследованы 12 уездов Акмолинской, Семипалатинской и Тургайской областей. Главная их задача заключалась в осуществлении сплошной хозяйственной переписи/регистрации казахского населения с целью: а) выявления излишков землепользования у коренного казахского населения с целью их изъятия в фонд переселенческого управления и для последующей их передачи прибывающим русско-украинским крестьянам; б) установления точного количества хозяйств; в) определения численности казахов с учетом их родоплеменного состава и пр. [14-15].

В Каркаралинском уезде Семипалатинской области, насчитывавшем 22 волости, были обследованы упомянутой экспедицией в два этапа лишь 15 волостей: 1) в 1898 году – 12 волостей северной части уезда (Каркаралинская, Кызылтауская, Нуринская, Бериккаралинская, Аксаринская, Кентская, Токраунская, Темирчинская, Борлинская, Акботинская, Эдрейская, Кувская, Сарытауская); 2) в следующем 1899 году – три волости (Дегеленская, Абралинская и Шубартауская), находившиеся также в той же половине уезда. Интересующие нас кыргызов можно было встретить в четырех волостях – Абралинской, Аксаринской, Кентской и Темирчинской (см. таблицу 1).

Таблица 1 – Численность кыргызов Каркаралинского уезда Семипалатинской области в 1899 году [16, с. 130-133, 158-161, 174-177, 182-185, 246-253, 270-273, 302-315, 350-353]

№	Волости	Число административных аулов	Число хозяйственных аулов	Количество хозяйств	Всего жителей
1.	Абралинская	1	2	8	50
2.	Аксаринская	1	3	12	67
3.	Кентская	3	34	129	720
4.	Темирчинская		82	224	732
	Итого	10	121	373	1569

В указанных административно-территориальных волостях, населенных аргынами, встречались следующие ответвления кыргызов – шерик (черик), тейт (теит), кусшы (кушчу), жунды кыргыз [17-18]. Присутствие перечисленных родов в составе кыргызов в достаточной степени проанализированы Н.А. Аристовым [19, с. 79-91].

В Абралинской волости кыргызы, населявшие административный № XIV в урочище Шорабай и Карасай, были представлены лишь двумя хозяйственными аулами, прибывшими туда в 60-70-е годы XIX столетия. В Аксаринской волости они проживали вместе с потомками хана Бокея Баракулы, туленгутами и аргынами из подразделения куандык. В Кентской волости встречались кыргызы из подрода алдаберды и ханкелды. В ней административный аул № 9 полностью состоял из них. В другом соседнем административном ауле № 11 подавляющее большинство жителей также относились к кыргызам. В административном ауле № IV они в прошлом числились толенгутами хана Бокея Баракулы и его сына Алеке.

В урочища Сары-шоки, Майлы, Каратумсык, Табулак, в отличие от других населенных пунктов, кыргызы прикочевали туда в 1790–1860-е годы. Они осознавали себя потомками рода кыпчак-кыргыз (топей → мая → кулболды → алдаберды, канкелды и тлеуберды), а также топей → жунды → малеке и есенкул. Некоторые из них полагали, что попали сюда вместе с ханом Аблаем во второй половине XVIII века [18, с. 122].

В Темирчинскую волость (урочища Шокабай, Шокпар-тас, Каракия, Карагаш, Карашоки, р. Сарыолен) они переселились позднее, указав на 40-100 лет назад, т.е. на конец XVIII – середину XIX века. Здесь из 30 хозяйственных аулов административного аула № 11 к отделению шерсын относились 4, теберик – 7, жаубасар – 4, наке – 2 и ескул – 14. В этой же волости встречались кыргызы из рода саяк (кусшы → кагазды, карлыкты, аман и карымсак).

Административные аулы № I, VI, XII были представлены кыргызами из подродов камбар, шора, данчи и меркит. Как известно, последний подрод встречался и среди абак-кереев, населявших также Восточный Казахстан [18, с. 122].

В 1902 году в двух административных аулах Шубартауской волости, которая также была в подчинении Каркаралинского уезда, в составе местных кыргызов из рода саяк, подрода кусшы насчитывалось 400 их хозяйств [18, с. 122] или примерно 2000 жителей обоего пола, включая детей.

В публикации этнографа и журналиста Н.Я. Коншина за 1902 год по казахским родам и султанам этого уезда приведены статистические данные и по кыргызам Моинтинской волости, к которым относились 50 кибиток, состоящих из 200 человек. Одновременно по рассматриваемому уезду Николай Яковлевич упоминает кыргызов из рода жунды [20, с. 32, 45].

На территории бывшего Каркаралинского уезда казахи, относящиеся к роду кыргыз, встречаются и до настоящего времени, о чем свидетельствуют наличие кладбищ и намогильных сооружений, принадлежащих этому субэтносу. Аналогичные примеры зафиксированы нами и в других регионах и областях Казахстана. Например, в Шалкарском (пгт Шалкар, села Сарыбулак, Байкадам) и Мугалжарском (аулы Оркаш, Камыстыкол, Кыргызколь, Шиликтыколь) районах Актюбинской области Западного Казахстана [21].

В отношении точного выяснения переселения этнических кыргызов в пределы Центрального Казахстана нет единого мнения в среде профессиональных исследователей. Хотя в отношении их соплеменников из Северного Казахстана, локализованных в пределах территории Акмолинской и бывшей Кокшетауской областей – принято считать, что они проживают в них еще со времен хана Аблая, который насильственно переселил их сюда в 1750–1770 годы. Эта хронологическая дата достаточно обоснована в работах выдающегося дореволюционного казахского исследователя Ч.Ч. Валиханова [22-23]. Указанное событие затронуто и в исследовании Г.Н. Потанина [24, с. 136].

В то же время видный отечественный ученый-энциклопедист, академик А.Х. Маргулан утверждает, что кыргызов Центрального Казахстана нельзя отождествлять с теми, которые вынужденно переселились сюда при хане Абылае. Он относит их к более древнему народу, ассимилированного в среде коренных казахских родоплеменных

групп Среднего жуза. На основе анализа знаменитого героического эпоса «Манас» он утверждает, что Манас останавливался у подножья горы Бегазы, о которой в народной памяти сохранилась легенда об отметине на камне, оставленной тулпаром батыра Аккулом. В дополнение к этой версии Алькей Хаканулы приводит сведения о проживании в районе Актогая родов Манас и Танас, имеющих прямое отношение к батыру Манасу. Не обходит он стороной и один из древних памятников этого региона – кладбище «Тридцати семи батыров», расположенное в отрогах горы Корпетай Жидебайского сельского округа Актогайского района Карагандинской области. По мнению Алькея Хакановича правильным представляется наименование «Тридцать семь шора». В приводимой им старинной казахской легенде упоминается о прибытии в Сарыарку вместе с Манасом 40 шора. В ней также повествуется и о том, что из 40 его последователей выжили только трое. Не исключено, что кладбище 37 батыров в отрогах горы Корпетая является погребением приближенных витязей Манаса. Возможно и то, что население, которое относится к местному кыргызскому роду, является потомками выживших «трех шора» [25, 108 б.; 26].

Существуют версии и о сибирском следе кыргызов (шерик, теит, кусшы, жунды) в составе аргынов, которые предположительно переселились в этот регион из Внутренней Сибири, переправившись через реку Иртыш. По одной из шежире (генеalogий) от Шилика произошли трое братьев – Убай, Ногай, Орыс. В Центральный Казахстан направились Убай и Орыс, переправившись через упомянутый Иртыш на одной лошади, а задолго до них в этот регион прибыл их дед Шерик, ставший бием Кыпчакского хана. Он добрался сюда с ополчением во главе 40 шора. По воспоминаниям актогайских и токыраунских информаторов богатырский конь Манаса Аккула пасся у подножья горы Бегазы. Ими же упоминается вариант о сохранившемся каменном отпечатке, а также о каменном казане (котле), откуда пил воду этот легендарный тулпар [27].

Исследователь казахско-кыргызских этнополитических и этнокультурных связей XVII-XIX веков М.Б. Кельдибеков также

придерживается взгляда, что кыргызы Центрального Казахстана или бывшего Каркаралинского уезда не связаны с их переселением при хане Абылае. Он, опираясь на полевые этнографические материалы полагает, что они являются потомками енисейских кыргызов, переселившихся сюда в более ранний период [28, с. 76-77]. Тем более, что основное многоэтапное и организованное переселение енисейско-алтайских кыргызов в пределы Центральной Азии или Тянь-Шаня завершилось в XV – середине XVIII веков [29, с. 117-135].

По данным видного этнографа М.С. Муканова, знатока фольклора и шежире племени уак из Среднего жуза, известный их предок и батыр Ер Кокше из одноименного казахского героического эпоса, отличавшийся храбростью в борьбе с завоевателями, представлен многими подвигами вплоть до своей смерти и в кыргызском героическом эпосе «Манас» [30: 47-49]. Схожие мотивы и другие этнокультурные параллели мы находим также и в исследованиях Г.Н. Потанина [24], И.Б. Молдобаева [31-32], О.Б. Каратаева [33]. Приводимые ими фольклорные и другие материалы устного народного творчества еще раз свидетельствуют о былых братских взаимоотношениях казахских и кыргызских родоплеменных групп.

Заключение

Таким образом, инкорпорированные в состав казахских родоплеменных групп кыргызы Центрального Казахстана, проживающие большей частью на территории различных районов Карагандинской, частично Улытауской областей, являются насельниками этого региона на протяжении нескольких столетий. Наши материалы, опирающиеся на солидные дореволюционные источники, а также на многочисленные историко-этнографические и фольклорные данные, позволяют нам констатировать, что они были вынуждены переселиться сюда в течение XVII- XVIII веков.

В этом вопросе мы придерживаемся дуального подхода, опираясь на то, что каракаралинские кыргызы оказались в Центральном Казахстане не по своей воле, а в силу неодинаковых обстоятельств и в разные временные/хронологические периоды. Ви-

димо, первую волну переселенцев составляли, главным образом, беженцы, известные как енисейские кыргызы Южной Сибири и Минусинской котловины, не выдержавшие противостояния с более сильными завоевателями – русским властями и джунгарским хунтайджи в XVII–XVIII веках. Другая часть этого народа, также инкорпорированная в состав казахских родоплеменных групп, были насильственно переселены ханом Абылае в 1750-1770-е годы в результате неоднократных военных столкновений с кыргызскими владетелями и манапами. Третья группа могла оказаться в исследуемом нами регионе до и после колонизации Туркестана царской колониальной империей в силу разных объективных и субъективных обстоятельств. Например, в результате бегства от притеснений владетелей Кокандского ханства и своих манапов, после подавления восстаний, как захваченные в плен-аманат в ходе взаимных набегов казахских султанов и батыров и, наоборот, когда и казахи оказывались в идентичной ситуации и т.д.

Вместе с тем, этнические кыргызы на новой для них Родине, равно как и в других регионах Казахстана, не встретили особой враждебности как со стороны власть имущих (ханов, султанов, биев, батыров), так и рядовых казахов, отличавшихся исконной толерантностью, терпимостью и уважением к представителям других народов. Отметим, что аналогичное отношение казахи проявляли и по отношению к другим депортированным, либо эвакуированным народам,

как это произошло в 1937-1944 годы в отношении курдов, корейцев, чеченцев и представителей других этносов. Однако, на наш взгляд, истинную сопричастность именно к кыргызам, можно объяснить не только с общностью происхождения, но и близостью основных этнокультурных составляющих, включая идентичность расового типа, а также единство этноконфессиональной принадлежности для тех из них, которые попали сюда из территории Кыргызстана, находившейся под властью Кокандского ханства.

Если перейти к расселению исследуемых нами этнических кыргызов, инкорпорированных в состав местных казахских племен, родов и их мелких подразделений, то они на протяжении нескольких столетий и вплоть до настоящего времени населяли/проживают: а) у подножья горы Темирши нынешнего Каракаралинского района; б) в местностях Бегазы, Кызыларай, Аксоран Актогайского (бывшего Коунградского) района в окружении рода каракесек, мощного и авторитетного племени аргынов; в) в излучине реки Атасу Шетского района; г) в долине реки Нуры одноименного района; д) в окрестностях горы Бугылы также Шетского района; е) в пределах отдельных местностей Казыбийского (бывшего Кувского) района Карагандинской области; ж) в ряде местностей Жанааркынского района Улытауской области; з) в предгорьях Шынгыстау в восточной половине Сарыарки, в прошлом входившей в состав Каркаралинского уезда, включенной позднее в состав Семипалатинской (современной Абайской) области.

Литература:

1. История Каркаралы в документах и материалах. Том 1 / Сост.: А.З. Бейсенов, М.Г. Жылысбаева, И.М. Самигулин, Д.Ж. Турсынбаев / Отв. ред.: К.С. Алдажуманов, А.З. Бейсенов. – Алматы: ТОО «Инжу-Маржан», 2008. – 494 с.
2. Броневский С.Б. О киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. – 1830. – Ч. 41. – № 119. – С. 4000-420; Ч. 42. – № 212. – С. 75-98, 162-194; Ч. 43. – № 124. – С. 70-97.
3. Прохоров И. Қыр баласы – Сын степей // Казахстанская правда. – 2020. – 28 июня.
4. Сыздыков С.М. Қарқаралы – Қазылық. Ғылыми-танымдық кітап. – Астана: Фолиант, 2015. – 304 б.
5. Букейханов А. Из переписки хана Средней киргизской орды Букея и его потомков // Бөкейхан Ә. Таңдамалы = Избранное: ғылыми зерттеулер, еңбектер / Бас ред. Р. Нұрғалиев. – Т. 2. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 476 б.
6. Далаева Т.Т. Организация волостей системы управления в Казахской степи в контексте административной политики Российской империи в XIX веке // Материалы Международной

научно теоретической конференции «Теоретико-методологические подходы и проблемы изучения традиционных цивилизаций Центральной Азии». – Алматы: 2015. – С. 209-218.

7. Избасарова Г.Б. К вопросу о взаимоотношениях казахов и башкир в XVIII веке // Проблемы культурогенеза народов Волго-Уральского региона: материалы межрегиональной научной конференции к 25-летию Музея археологии и этнографии ЦЭИ УНЦ РАН. – Уфа: УНЦ РАН, 2001. – С. 118-125.

8. Исин А.И. Башкиры в составе казахов // Инкорпорированные и внеузювские группы в составе казахов (XVIII – начало XX вв.) / Абиля Е.А., Исин А.И., Калыш А.Б. и др. – Алматы: Изд-во ИП «Базарбаева», 2020. – 351-359.

9. Сыдыков М.К. Бура шежіресі. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2011. – 714 б.

10. Каракесек шежіресі. – I т. – Павлодар: «ЭКО» ЖШС баспаханасы, 2017. – 646 б.

11. Восточная Сарыарка. Каркаралинский регион в прошлом и настоящем / под ред. К.С. Алдажуманова, А.З. Бейсенова. – Алматы: Эверо, 2004. – 564 с. (с. 280-281).

12. Временное положение об управлении в областях Уральской, Тургайской, Акмолинской и Семипалатинской. – СПб.: Типография Министерства внутренних дел, 1883. – 50 с.

13. Далаева Т.Т. Волостные управители в казахских степях Западно-Сибирского ведомства: особенности утверждения их в должности в XIX – начале XX вв. // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки». – 2015. – № 3 (46). – С. 30-38.

14. Волкова Т.П. Материалы по киргизскому (казахскому землепользованию), собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей (источниковедческое исследование): Дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1982. – 215 с.

15. Тасилова Н.А. Қырғыздардың (қазақтардың) жер пайдалану материалдары – Қазақстан тарихының дерек көзі (XIX ғ. соңы – XX ғ. басы). – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 112 б.

16. Поаульные таблицы статистических сведений // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Семипалатинской области. – Т. 6. Каркаралинский уезд. – Воронеж: Типография Тов. Общества, 1905. – 87+78+89+IV+727+134.

17. Букейханов А.Н. Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда // Бөкейхан Ә. Таңдамалы = Избранное: қазақ және орыс тілдеріндегі ғылыми зерттеулер, еңбектер / Бас ред. Р. Нұрғалиев. – Т. 2. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 49 б.

18. Букейханов А.Н. Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда // Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Семипалатинской области. – Т. 6. Каркаралинский уезд. – Воронеж: Типография Тов. Общества, 1905. – С. 99-128.

19. Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-кайсаков Большой орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений существующих родословных делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Аристов Н.А. Этногенез и этническая история казахского народа. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – С. 5-160.

20. Коншин Н.Я. Заметки о казахских родах и султанах в Каркаралинском крае // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 г. – Вып. 6. Семипалатинский областной Статистический комитет. – Семипалатинск, 1902. – С. 25-61.

21. Полевые материалы автора. Актюбинская область, г. Актобе, 2016, 2024 гг., информаторы казахи из рода шекты, подразделения кыргызалы М.Т. Тулемисов, Ж. Айымбетов, Н.Д. Исмагулов).

22. Валиханов Ч.Ч. Записка о киргизах // Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2 / Сост.: Х.А. Аргынбаев, К.А. Биржанов, А.Б. Калышев, Н.Э. Масанов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 7-81.

23. Валиханов Ч. Киргизское родословие // Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2 / Сост.: Х.А. Аргынбаев, К.А. Биржанов, А.Б. Калышев, Н.Э. Масанов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 148-166.

24. Потанин Г.Н. Труды по этнографии и фольклору. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 256 б.

25. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр-аңыздар: ғылыми зерттеу мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б. [Бұлар кімдер? Қазақ арасына қашан? Қалай келген? Қырғыз ұлтымен байланысы қандай? // http://blogtime.kz/tarih/kyrgyz-ruy-zhayynda-ne-bilemiz.html](http://blogtime.kz/tarih/kyrgyz-ruy-zhayynda-ne-bilemiz.html) (Дата обращения: 1 августа 2014 г.)
26. Аксункарулы С. Алаш пен Манастың баласы // Жас Алаш. – 2013. – 12 қараша.
27. Кельдыбеков М.Б. Казахско-кыргызские этнополитические и этнокультурные отношения в XVII – XIX веках: диссертация канд. ист. наук по спец-ти 07.00.07 – Этнография, этнология и антропология. – Павлодар: НАО «Торайгыров университет, 2022. – 193 с.
28. Мокеев А.М. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. – Бишкек: Изд-во КТУ Манас, 2010. – 280 с.
29. Муканов М.С. Исторические вехи в жизни казахов на страницах героического эпоса // Эпос «Манас» как историко-этнографический источник. Материалы международного научного симпозиума, посвященного 1000-летию эпоса «Манас». – Бишкек, 1995. – С. 46-51.
30. Молдобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 311 с.
31. Молдобаев И.Б. Эпос «Жаныш и Байыш» как историко-этнографический источник. – Фрунзе: Илим, 1983. – 169 с.
32. Каратаев О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. – Бишкек: Бийиктик, 2002. – 176 б.

УДК: 94 (5)

Кузембаев Нуркен Ерболович,

Ассоциацияланган профессор, Алкей Маргулан атындагы
Павлодар педагогикалык университети,
тарых илимдеринин кандидаты

**БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ БАЙЫРКЫ ДООРДОГУ
АСЫ ТУКУМ СОЮЗУНУН ЭТНОСАЯСИЙ ТАРИХЫНЫН МАСЕЛЕЛЕРИ**

Кузембаев Нуркен Ерболович,

Ассоциированный профессор Павлодарского педагогического
университета имени Әлкей Марғұлан,
кандидат исторических наук

**ПРОБЛЕМЫ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ПЛЕМЕННОГО СОЮЗА АСОВ
В ДРЕВНОСТИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

Nurken Yerbolovich Kuzembayev,

Associate Professor Pavlodar Pedagogical University
named after Alkey Margulan, candidate of historical sciences

**PROBLEMS OF ETHNO-POLITICAL HISTORY OF THE TRIBAL UNION
OF THE AS IN ANCIENT IN CENTRAL ASIA**

Аннотация. Байыркы доордогу астардын этникалык жана саясий тарыхы алардын хунндар менен Борбордук Азияда үстөмдүк кылуу согуштары менен байланыштуу. Модэ-шанюядан жеңилүү ызасын тарткан асы (чоң юежи) Ганьсудан Жети-Сууга көчүп келген. Андан ары ас бөлүгү Кушан падышалыгын негиздеген, ал эми экинчи бөлүгү Жети-Сууда калып, усун мамлекетинин курамына кирген.

Негизги сөздөр: асы, азы, чоң юежи, Жети-Суу, хун, усун.

Аннотация. Этническая и политическая история асов в эпоху древности связана с их войнами за господство в Центральной Азии с хуннами. Потерпев поражение от Модэ-шанюя асы (большие юэчжи) переселись из Ганьсу в Семиречье. В дальнейшем часть асов основали Кушанское царство, а другая часть их осталась в Семиречье и вошла в состав государства усуней.

Ключевые слова: асы, азы, большие юэчжи, Семиречье, хунны, усунь.

Annotation. Ethnic and political history of As in the ancient times is connected with their wars for domination in Central Asia with Huns. Having suffered defeat at the hands of Mode-Shanyu, the As (Big Yuezhi) moved from Gansu to Semirechye. Later part of As founded Kushan kingdom, and the other part of them remained in Semirechye and became a part of Usun state.

Key words: As, Az, big Yuezhi, Semirechye, Huns, Usuns.

Проблема этнического происхождения асов (азов) уходит корнями в древность. Античные и китайские письменные источники дают немного информации о этническом происхождении асов, мы связываем их происхождение с племенным союзом юэчжи, который соседствовал с Срединным царством и землями хуннов. Представим свои аргументы основываясь на сведениях письменных источников.

Согласно информации династийной летописи «Ши Цзи» китайского историка Сыма Цяна: «В сие время Дом Дун-ху был в силе. Дом Юечжы в цветущем состоянии. У хуннов Шаньюй назывался Тумань. Тумань не мог устоять против Дома Цинь и переселился на север. ... удельные князья восстали против Дома Цинь. Срединное царство пришло в смятение... После сего хунны почувствовали льготу; мало по малу опять перешли на южную сторону Желтой реки, и вступили в прежние межи с Срединным царством. Шаньюй имел наследника, по имени Модэ; после от любимой Яньчжи родился ему меньшей сын; Шаньюй хотел устранить старшего, а на престол возвести младшего: почему отправил Модэ к Юечжы заложником. Как скоро Модэ прибыл в Юечжы, Тумань тотчас произвел нападение на Юечжы. Юечжы хотел убить Модэ, но Модэ украл аргамача у него, и ускакал домой» [1: с. 46]. Далее сообщается, что Модэ-шаньюй «...пошел на восток и неожиданно напал на Дун-ху. ...уничтожил Дом Дун-ху, овладел подданными его, скотом и имуществом. По возвращении он ударил на западе на Юечжы и прогнал его, на юге покорил Ордосских владетелей Лэуфань и Байян...» [1: с. 48; 2: с. 39].

Из этих сведений придворного китайского историка явствует слабость и зависимость хуннов от племенных союзов юэчжи и дунху. Однако неординарные организаторские способности Модэ-шаньюя и полководческий талант обеспечили ему победу над сильны-

ми соперниками и положили начало переселению юэчжи.

Сыма Цян сообщает еще «В старину, будучи в силе, [юэчжи] третировали сюнну. Когда Маодунь вступил на престол, то разгромил юэчжи. Дошло до того, что сюннуский шаньюй Лаошан убил правителя юэчжи и сделал из его черепа чашу» [3: с. 201]. Череп-чашу шаньюи использовали в ритуальных целях при заключении клятвы с представителями императорского двора Китая: «Чан, Мын, Шаньюй и его старейшины взойшли на Хуннускую гору по восточную сторону реки Но-Шуй и закололи белую лошадь. Шаньюй взял дорожный меч, и конец его омочил в вино; это клятвенное вино пили из головного черепа Юечжыского государя, убитого Лаошан Шаньюем» [1: с. 94; 2: с. 38].

После поражения от хуннов юечжи были вынуждены из современной провинции Ганьсу бежать в Семиречье, где они нанесли поражение сакам, вытеснив их на юг в Кашмир [4: с. 213]. Но вскоре затем появление с востока усуней, поддержанных хунну, вынудило их снова двинуться на запад, где они завоевали Дася (Бактрию) и обосновались севернее Амударьи [5: с. 17; 4: с. 88, 112]. Это продвижение юечжи на запад осталось замеченным и в античных источниках. Так, греческий путешественник, географ и историк Страбон в своем сочинении «География» сообщает: «Наиболее известны из кочевников те, которые отняли у эллинов Бактриану, именно: асии, пасканы, тохары, сакаравлы, пришедшие с того берега Яксарта после саков и согдиев; берегом этим владели саки» [6: с. 192; 7: с. 158; 8: с. 52]. По мнению некоторых исследователей здесь следует читать «асии, или асианы» [9: с. 78; 10: с. 188; 11: с. 506, 566; 12: с. 21]. По мнению И.В. Пьянкова они тождественны китайским юечжи и индийским тукхара [11: с. 566]. Сложности в отождествлении тохаров с юечжи и другими этническими группами получили название,

с легкой руки И.И. Умнякова, в исторической науке – «тохарская проблема» [13: с. 310-313].

По мнению И.В. Пьянкова, «сакарауки» после большого передвижения кочевников во II в. до н. э. составили кочевое ядро обширного объединения, которое в китайских источниках конца II в. до н. э. – I в. н. э. известно как Кангюй. В состав этого объединения, наряду с прочими землями, входили Ташкентский, Бухарский и Хорезмский оазисы. Из всей совокупности литературных, нумизматических и археологических источников этого же времени можно сделать заключение, что по крайней мере Бухарский и Шиберганский оазисы, область Средней Амударьи и степные окраины Хорезма можно связать и с сакарауками. Сначала, видимо, сакарауки (Кангюй) терпели неудачи в борьбе с асианами-тохарами (Юечжи), но в I в. до н. э. они выступают уже как мощная политическая сила, которая может играть решающую роль в борьбе претендентов на парфянский престол. Однако к концу того же века и в I в. н. э. южные владения сакарауков частью подпадают под влияние парфян, частью подчиняются Кушанам [11: с. 509].

Римский историк Юстин, Марк Юниан, или Юб Юниан (II–III вв.), изложивший в сокращенном виде несохранившуюся «Историю Филиппа» Помпея Трога, приводит название Книги XLII «Асианские цари токаров и гибель сарауков» [6: с. 1098]. Тем самым дополняет сведения Страбона, указывая на главенствующее положение асиев над тохарами и гибели сарауков, возможно «сакаравлов» Страбона. Иранист Э.А. Грантовский подвергает сомнению эту этимологию этнонима из античного источника предлагая свои варианты как «быстрые саки» и «светлые саки» [9: с. 79]. Исследователи Р. Гюнтер и Ф. Альтгейм видят в «Sagausae» или «Sakaugakoi» у Псевдо-Лукиана «царей саков», которых сместили асианы став царями тохаров. Асианов же в свою очередь сместило путем восстания третье по статусу племя кушаны, которые основали собственное государство покорив остальные четыре племени, входившие в союз больших юечжи [14: с. 289, 291].

По китайским источникам движение кочевников началось с вытеснения хуннами племени юечжи (асианы и тохары), те ушли

на запад, прошли через Давань (Фергану) и подчинили страну Дахя (Дася, Бактрию); при этом, по мнению И.В. Пьянкова, движение юечжи совершилось в два этапа: на первом они вытеснили саков из их страны – это событие, видимо, и связано с Ферганой, и лишь на втором, подвергшись ударам другого кочевого племени, усунь, они ушли в Бактрию; саки же ушли на юг, за «Висячий переход» и заняли страну Гибинь (Каспирию). События первого этапа приходится примерно на 170-160 гг. до н. э., события второго – на 140-130 гг. до н. э. [11: с. 506]. Сравнительный анализ археологической культуры Кушанского царства и Ферганы привел археолога Н.Г. Горбунову к мысли об отсутствии прямых письменных и археологических свидетельств о взаимоотношениях Ферганы и Кушанского государства. Однако исследователь не исключает некоторой близости западных районов Ферганы с кушанской культурой [15: с. 54]. После завоевания Греко-Бактрийского царства по «Хань шу» юечжи создали Кушанское царство [16: с. 275; 17: с. 163-176]. Востоковед П.Б. Голден полагает, что асии возглавившие тохаров стали позднее основателями кушанской династии [8: с. 53]. По мнению Б.Г. Гафурова в завоевании Греко-бактрийского царства наряду с юечжи, усунями, саками, принимали участие выходцы из северных областей Средней Азии, на что указывают археологические данные [18: с. 64]. Это мнение востоковеда подтверждается материалами археологических раскопок из Северной Бактрии на Тулхарском, Аруктауском, Коккумском и Бабашовском могильниках. Среди завоевателей Греко-бактрийского царства были потомки носителей андроновской культуры, ставших одной из основ формирования раннесарматских племен [19: с. 190, 194].

После поражения от хуннов и усуней асы частично остались в Семиречье и вошли в состав государства усуней. По сведениям китайского историка Бань-гу «Большой Юечжи ушел на запад и покорил Дася; усуньский Гуньмо остался на его землях: поэтому-то между усуньцами находятся ветви сэского и юечжыского племен» [20: с. 21]. А.Н. Бернштам ошибочно полагал, что античные асии – это китайские усунь, но верно отождествил их с древнеиранскими кушанами [21: с.

43-44]. Согласно информации историка Бань Гу, большие юечжи и усунь проживали по соседству, далее юечжи напали и разбили усуней, которые бежали к хуннам. Позже хунны разгромили юечжи и те бежали на запад вынудив царя саков бежать на юг [11: с. 509; 8: с. 51]. Это свидетельство о поражении сакского царя и его бегстве, а также захвате большими юечжами Семиречья подтверждают гипотезу И.В. Пьянкова о тяньшанских саках, которых он отождествляет с «сакарауками» [11: с. 509; 8: с. 51]. Саки не полностью ушли из Семиречья, более того, по мнению археолога в количественном отношении они составляли большинство местного населения, а юэчжи и усунь были в меньшинстве [22: с. 295]. Однако это порождает другие вопросы. Как малочисленные большие юэчжи смогли прогнать саков из Семиречья и захватить власть над ними?

Сын покойного государя усуней с помощью шаньюя напал на больших юечжи, вынудив их бежать в Дася (Бактрию). «Хуньмо (верховный титул усуней – Н.К.) захватил его народ (правителя юечжи) и обосновался там, его войско усилилось» [12: с. 18]. По мнению китаиста А.Ш. Кадырбаева усунь-юэчжиские взаимоотношения основывались на соправлении в Ганьсу двух фратрий солнечной или патриархальной – усуней и лунной или матриархальной – юэчжи. Победу усуней над юэчжи в Семиречье следует рассматривать «как окончательную победу патриархально-правовых отношений, верховенство Солнечного рода в двуфратриальном соправлении» [23: с. 48].

О нахождении асов в Семиречье свидетельствуют данные топонимии, в частности река Асы и плато Асы в Тургенском ущелье находящиеся на высокогорном пастбище в Енбекшиказахском районе Алмаатинской области в Республике Казахстан [24: с. 83; 12: с. 157]. Здесь по сегодняшний день сохранились благоприятные условия для занятия скотоводством. По мере своего продвижения асии и тохары оставляли археологические памятники. По названию племени тохаров был назван целый регион «Тохаристан» в верховьях Амударьи [25: с. 514]. Археолог А.М. Мандельштам занимался изучением археологических памятников на юге Средней Азии, изучил ряд могильников Северной

Бактрии и окраины Согдианы, относящихся к периоду продвижения кочевников. По археологическим данным в этом регионе наблюдалось мирное сосуществование кочевого пришлого и местного земледельческого населения, происходил процесс культурных заимствований. Анализ палеоантропологических данных из погребений юечжи показал неоднородность их состава, обнаружил наличие нескольких компонентов, участвовавших в формировании юечжи [26: с. 43-45; 27; 19: с. 195-196]. На наш взгляд, это свидетельствует о том, что племенной союз юечжи состоял из разных этнических компонентов, и обозначал целую группу этнически различных племен, объединенных в политический союз. Археолог Л.М. Левина, изучавшая памятники Восточного Приаралья, также свидетельствует о приходе на эту территорию тохаров [28: с. 375].

Раздробленность и слабость Греко-Бактрийского царства грамотная политика кочевников племен юечжи обеспечила успех в захвате территории царства и дальнейшей экспансии новых земель, позже вошедших в состав Кушанского царства.

По мнению исследователя Р.Н. Фрай – культура Кушанского царства характеризовалась синкретизмом. На монетах кушан изображались греческие, римские и индийские божества. В итоге «Кушаны не только укрепили связи Восточного Ирана с Центральной Азией и Китаем, но и внесли свой вклад в распространение культуры иранских народов на территории Северо-Западной Индии» [16: с. 277-279]. Поощрение торговли, строительство городов и развитие земледелия также являлись привлекательными для завоеванного населения, вошедшего в состав Кушанского царства.

Ориенталист П.Б. Голден отмечает нерешенность вопроса об этнической принадлежности кушан в исторической науке. Однако отмечает, что они мало отличаются от других иранских кочевников изучаемого периода [8: с. 54]. Отметим лишь, что история кушан это история части асиев и тохаров, входивших в племенной союз юэчжи. Востоковед В.А. Лившиц сознательно не отождествляет «кушан с юечжами по данным хроники «Хоу Хань-шу», поскольку более ранняя хроника «Цянь Хань-шу» может быть понята и

таким образом, что ябгу Гуйшуан был одним из пяти ябгу, которых юечжи застали в лево-бережной Бактрии, переправившись через Амударью» [29: с. 320].

Археологические исследования С.И. Руденко на Алтае позволили поставить вопрос о том, что его население в скифское время принадлежало к группе племен юечжи, которые в культурном и военном отношении стояли выше хуннских племен [30: с. 339-340]. Позднее III в. до н.э. наблюдается резкое сокращение археологических памятников юечжи в Горном Алтае, по С.И. Руденко это могло произойти в результате эпидемии или других катастрофических бедствий, но вероятнее всего из-за продвижения хуннов на запад, начавшееся на рубеже III и II вв. до н.э., что побудило откочевать местных юечжи в Восточный Казахстан или западносибирские степи [30: с. 341]. Существует и противоположное мнение востоковеда А.О. Захарова,

согласно которому версия исследователей С.И. Руденко, К. Еноки, С.А. Яценко, Дж. Ильясова, о связи юечжи с пазырыкской археологической культурой является «совершенно бездоказательной, так как типологическое сходство культур «сакского» («скифского») круга отнюдь не отрицает их существенных различий и этнического многообразия» [31: с. 449].

Таким образом, анализ сведений античных и китайских источников дал основание для отождествления асиев и тохаров с юечжи. Борьба с хуннами привела к поражению юечжи и их миграции по маршруту – Семиречье, Южный Казахстан, Хорезм и Бактрию. Здесь юечжи основали Кушанскую империю во главе с династией асиев. Миграция асиев в составе юечжи нашла отражение в топонимии. Часть асиев (юечжи) осталась в благоприятном регионе Семиречья и подчинилась усуням, значительно усилив последних.

Список использованной литературы:

- 1 Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Том I. - А.: ТОО "Жалын баспасы", 1998. - LL XIV + 390 с.
- 2 Таскин В.С. Материалы по истории сюнну (по китайским источникам). Вып. 1. Предисловие, перевод и примечания В.С. Таскина. - М.: Наука, 1968. - 177 с.
- 3 Сыма Цянь Исторические записки: Ши цзи: [В 9 т.]: Т. 9 / пер. с кит. и коммент. под ред. А.Р. Вяткина; вступ. ст. А.Р. Вяткина. - М.: Восточная литература, 2010. - 623 с.
- 4 Benjamin C. The Yuezhi. Origin, Migration and the Conquest of Northern Bactria. - Turnhout: BREPOLs, 2007. - XVIII-245 p.
- 5 Мандельштам А.М., Горбунова Н.Г. Общие сведения о ранних кочевниках Средней Азии и их группировках // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Отв. ред. тома д.и.н. М.Г. Мошкова. - М.: «Наука», 1992. - С. 13-21
- 6 Великая Степь в античных и византийских источниках: Сборник материалов / Составление и редакция Александра Николаевича Гаркавца. - А.: Баур, 2005, с. 192
- 7 Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. - М.: Издательство «Менеджер», 2003, с. 158
- 8 Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic peoples: ethnogenesis and state formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle East / Peter B. Golden. - Wiesbaden: Harrassowitz, 1992. - 484 p.
- 9 Грантовский Э.А. О восточноиранских племенах кушанского ареала // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. Душанбе, 27 сентября - 6 октября 1968 г. Т. II. - М.: ГРВЛ, 1975. - 432 с. - С. 76-92.
- 10 Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии / Э.А. Грантовский; Ин-т востоковедения РАН. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Вост. лит., 2007. - 510 с.
- 11 Пьянков И.В. Средняя Азия и Евразийская степь в древности. - СПб.: Петербургское лингвистическое общество, 2013. - 713 с.
- 12 Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. - А.: Дайк-пресс, 2002. - 338 с.
- 13 Умняков И.И. Тохарская проблема // Советская этнография. - 1947. - № VI-VII. - С. 310-313.

14 Günther R., Altheim F. Some remarks on the chronology of the Kushan empire // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. Душанбе, 27 сентября - 6 октября 1968 г. Т. I. – М.: ГРВЛ, 1974. - 356 с. С. 289-291.

15 Горбунова Я.Г. Фергана в кушанское время // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. Душанбе, 27 сентября - 6 октября 1968 г. Т. II. – М.: ГРВЛ, 1975. - 432 с. – С. 50-55.

16 Фрай Р. Наследие Ирана / Ричард Фрай; [Под ред и с предисл. М.А. Дандамаева; Пер. с англ. В.А. Лившица и Е.В. Зеймалю]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Восточная литература, 2002. - 463 с.

17 Боровкова Л.А. Царства «западного края» во II-I веках до н. э. (Восточный Туркестан и Средняя Азия по сведениям «Ши цзи» и «Хань шу»). – М.: Институт востоковедения РАН, Крафт+, 2001. - 368 с.

18 Гафуров Б.Г. Кушанская эпоха и мировая цивилизация // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. Душанбе, 27 сентября - 6 октября 1968 г. Т. I. – М.: ГРВЛ, 1974. - 356 с. С. 61-80.

19 Мандельштам А.М. Происхождение и ранняя история кушан в свете археологических данных // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. Душанбе, 27 сентября - 6 октября 1968 г. Т. I. – М.: ГРВЛ, 1974. - 356 с. С. 190-197.

20 Письменные источники по истории и культуре Алматы (VIII – начало XX в.) / Сост.: М.Х. Абусеитова, А.К. Муминов. – А.: Дайк-Пресс, 2008. - 278 с.

21 Бернштам А.Н. К вопросу об усунь/кушан и тохарах (Из истории Центральной Азии) // Советская этнография. – 1947. - № 3. - С. 41-47.

22 Заднепровский Ю.А. К истории кочевников Средней Азии кушанского периода // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. Душанбе, 27 сентября - 6 октября 1968 г. Т. II. – М.: ГРВЛ, 1975. - 432 с. – С. 293-296.

23 Кадырбаев А.Ш. «Великие переселения народов» с востока в центр Азии: юэцжи, сюнну, канцзюи, усунь и их государства. III век до н.э. – V век н.э. (по материалам китайских династических историй) // Иран-наме. Научный востоковедческий журнал. - 2009. - № 1 (9). - С. 35-56, с. 48).

24 Топонимия Республики Казахстан. – А.: КазгосИНТИ, 2001. - 426 с.

25 Бартольд В.В. Тохаристан // Бартольд В.В. Сочинения. Том III. Работы по исторической географии. – М.: «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1965, с. 514.

26 Мандельштам А.М. История скотоводческих племен и ранних кочевников на юге Средней Азии. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. – М.-Л., 1972. – 52 с.

27 Мандельштам А.М. Кочевники на пути в Индию. Материалы и исследования по археологии СССР № 136. – М.-Л., 1966. - 232 с.

28 Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н. э. – I тысячелетие н. э. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1996. - 396 с.

29 Лившиц В.А. Кушаны: письменность и язык // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Труды Международной конференции по истории, археологии и культуре Центральной Азии в кушанскую эпоху. - Душанбе, 27 сентября - 6 октября 1968 г. Т. I. - М.: ГРВЛ, 1974. - 356 с. - С. 313-321.

30 Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. - 360 с.

31 Захаров А.О. К проблеме происхождения юечжей. // Проблемы истории, филологии, культуры. - 2002. - №12, - С. 447-455.

UDC 316.42

А.А. Бакытжанова¹, Г.Т. Алимбекова²¹ Аль-Фараби атындағы Казак улуттук университети, Алматы, Казакстан² Коомдук пикирди изилдөө борбору, Алматы, Казакстанe-mail: ainurb1997@gmail.com, g.alimbekova@gmail.com**БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ ТАРЫХЫЙ МИФТЕР ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК КУРУЛУШ:
КАЗАКСТАНДЫН КОНТЕКСТИНДЕГИ УЛУТТУК ИДЕНТТУУЛУКТУ
ЖАНА КООМДУК КАБЫЛДООНУ ТАЛДОО****А.А. Бакытжанова¹, Г.Т. Алимбекова²**¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан² Центр изучения общественного мнения, Алматы, Казахстанe-mail: ainurb1997@gmail.com, g.alimbekova@gmail.com**ИСТОРИЧЕСКИЕ МИФЫ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО В ЦЕНТРАЛЬНОЙ
АЗИИ: АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ И ОБЩЕСТВЕННОЕ ВОСПРИЯТИЕ В
КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНА****A.A. Bakytzhanova¹, G.T. Alimbekova²**¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan² Public Opinion Research Center, Almaty, Kazakhstane-mail: ainurb1997@gmail.com, g.alimbekova@gmail.com**HISTORICAL MYTHS AND STATE-BUILDING IN CENTRAL ASIA: ANALYSIS OF NATIONAL
IDENTITY AND PUBLIC PERCEPTION IN THE CONTEXT OF KAZAKHSTAN**

Abstract. The article is devoted to the role of historical myths in the processes of state-building and formation of national identity in Central Asia with an emphasis on Kazakhstan. Historical myths, as shown by examples from world history, act as an important tool for legitimizing statehood, strengthening collective memory and consolidating society. In the context of the post-Soviet space, where the borders of the republics were created artificially, and ethnocultural diversity was significant, the need to rethink the historical heritage became a key challenge for the newly independent states. In Kazakhstan, one small part of the national identity is built on the basis of myths about the Kazakh Khanate, the Great Steppe and the fight against external threats, including the Dzungar wars and the colonial policy of the Russian Empire. These narratives contribute not only to the elevation of the Kazakh cultural heritage, but also to the positioning of the country as a strategic center in Eurasia. A comparative analysis shows the difference in approaches in other countries of the region: from the Uzbek emphasis on the figure of Amir Temir to the Turkmen cult of personality. Unlike its neighbors, Kazakhstan demonstrates a more inclusive model that takes into account the multi-ethnic composition of the population.

The study is based on an interdisciplinary approach with a sociological focus, including a literature review, content analysis, and sociological concepts. The findings confirm the importance of historical myths as a tool for the formation of identity and political legitimation. The Kazakhstan model shows that an integrative approach that combines historical heritage with modern challenges contributes to social stability and interethnic harmony.

The limitations of the study are related to the use of secondary data and the need for a more in-depth study of public perceptions of national narratives. The results emphasize the importance of a critical approach to historical myths and their role in the consolidation of a multi-ethnic society.

Key words: historical myths; national identity; state building; Central Asia; collective memory; interethnic harmony.

Аннотация. Макалa Казакстанга басым жасоо менен Борбордук Азиядагы мамлекеттик курулуш жана улуттук иденттүүлүктүн калыптануу процесстериндеги тарыхый мифтердин ролуна арналган. Тарыхый мифтер бүткүл дүйнөлүк тарыхтын мисалдарынан көрүнүп тургандай, мамлекеттүүлүктү мыйзамдаштыруунун, жамааттык эстутумду чыңдоонун жана коомду консолидациялоонун маанилүү куралы болуп саналат. Республикалардын чек аралары жасалма жол менен түзүлгөн жана этномаданий көп түрдүүлүк олуттуу болгон постсоветтик мейкиндикте тарыхый мурастарды кайра карап чыгуу зарылчылыгы эгемендикке жетишкен мамлекеттер үчүн негизги чакырык болуп калды.

Казакстанда улуттук иденттүүлүктүн кичинекей бир бөлүгү Казак хандыгы, Улуу Талаа жөнүндөгү мифтерге, сырткы коркунучтарга, анын ичинде жунгар согуштарына жана Россия империясынын колониялык саясатына каршы күрөштүн негизинде курулган. Бул баяндар казактын маданий мурасын гана эмес, өлкөнү Евразиядагы стратегиялык борбор катары көрсөтөт. Салыштырмалуу талдоо региондун башка өлкөлөрүндөгү мамиледеги айырмачылыктарды көрсөтөт: өзбектердин Амир Темирдин инсанына басым жасоосунан тарта түркмөндөрдүн инсанга сыйынуусуна чейин. Коңшуларынан айырмаланып, Казакстан калктын көп улуттуу курамын эске алган кыйла инклюзивдүү моделди көрсөтүп келет.

Изилдөө адабияттарды карап чыгуу, мазмунду талдоо жана социологиялык концепцияларды камтыган социологиялык багыт менен дисциплиналар аралык мамилеге негизделген. Изилдөөлөр тарыхый мифтердин инсандыкты жана саясий легитимдүүлүктү калыптандыруунун куралы катары маанилүүлүгүн тастыктайт. Казакстан модели тарыхый мурастарды заманбап чакырыктар менен айкалыштырган интеграциялык мамиле коомдук туруктуулукту жана этностор аралык ынтымакты бекемдөөгө өбөлгө түзөрүн көрсөтөт.

Изилдөөнүн чектөөлөрү экинчи даражадагы маалыматтарды колдонууга жана улуттук аңгемелерди коомчулуктун кабыл алуусун тереңирээк изилдөөнүн зарылдыгына байланыштуу. Жыйынтыктар тарыхый мифтерге сын көз караш менен мамиле кылуунун маанилүүлүгүн жана алардын көп улуттуу коомду консолидациялоодогу ролун көрсөтөт.

Негизги сөздөр: тарыхый мифтер; улуттук өзгөчөлүк; мамлекеттик курулуш; Борбордук Азия; жамааттык эс тутум; улуттар аралык ынтымак.

Аннотация. Статья посвящена роли исторических мифов в процессах государственного строительства и формирования национальной идентичности в Центральной Азии с акцентом на Казахстан. Исторические мифы, как показано на примерах из мировой истории, выступают важным инструментом легитимизации государственности, укрепления коллективной памяти и консолидации общества. В условиях постсоветского пространства, где границы республик создавались искусственно, а этнокультурное разнообразие было значительным, необходимость переосмысления исторического наследия стала ключевым вызовом для новых независимых государств.

В Казахстане одна маленькая часть национальной идентичности строится на основе мифов о Казахском ханстве, Великой степи и борьбе с внешними угрозами, включая джунгарские войны и колониальную политику Российской империи. Эти нарративы способствуют не только возвышению казахского культурного наследия, но и позиционированию страны как стратегического центра в Евразии. Сравнительный анализ показывает различие подходов в других странах региона: от узбекского акцента на фигуре Амира Темира до туркменского культурного персонажа. В отличие от соседей, Казахстан демонстрирует более инклюзивную модель, учитывающую многонациональный состав населения.

Исследование основано на междисциплинарном подходе с социологическим акцентом, включающем литературный обзор, контент-анализ и социологические концепции. Выводы подтверждают значимость исторических мифов как инструмента формирования идентичности и политической легитимации. Казахская модель показывает, что интегративный подход, объединяющий историческое наследие с современными вызовами, способствует социальной стабильности и межнациональному согласию.

Ограничения исследования связаны с использованием вторичных данных и необходимостью более глубокого изучения общественного восприятия национальных нарративов. Ре-

зультаты подчеркивают важность критического подхода к историческим мифам и их роли в консолидации многонационального общества.

Ключевые слова: исторические мифы; национальная идентичность; государственное строительство; Центральная Азия; коллективная память; межэтническое согласие.

Introduction

The process of state-building is traditionally accompanied by the formation of historical myths, which play a key role in the creation of a collective identity. These myths help to unite nations around common values, giving meaning to their existence through a symbolic understanding of the past. For example, myths about the “golden age” of Athens and the exploits of Pericles helped the ancient Greeks strengthen their sense of unity and cultural superiority, while the image of Rome as an “eternal city” and the myth of the city’s foundation by the brothers Romulus and Remus formed the basis of Roman imperial ideology. In the Middle Ages, European states actively used historical narratives to assert their legitimacy. French kings, for example, relied on legends about the divine origins of their dynasties, such as the myth of Clovis and the holy anointing, symbolizing divine election. In Sweden, the myth of the Vikings as ancient ancestors with unrivaled valor and aspiration for freedom was popular. These historical images, often supplemented by artistic interpretations, created powerful symbols on which national identity was built.

The modern era and the rise of nationalism in the 19th century made historical myths a key tool in the politics of nation-states. The German idea of the “sacred empire” and the sacred significance of the unification of the German lands through the figure of Otto the Great contributed to the consolidation of Germany. In Italy, the concept of “Risorgimento” (rebirth) inspired the population to unite, emphasizing the connection of the modern nation with the legacy of the Roman Empire.

These examples show that national myths not only interpret the past, but also create the basis for political and cultural unity. Their creation involves the adaptation of real historical events in order to emphasize heroism, the struggle for freedom, or the special destiny of the nation. Such myths continue to be a powerful means of shaping collective consciousness, being woven into official narratives, the educational system, and cultural traditions.

In Central Asia, by contrast, the process of state-building and national identity formation began suddenly, largely as a consequence of the collapse of the Soviet Union. The region’s republics, artificially created as part of Soviet nationality policy in the 1920s and 1930s, had to rethink their pasts in order to create new narratives that legitimized their existence as independent states. However, the region’s specific conditions, including its historical mosaicism and multilayered cultural influences, complicated this process.

The borders of the modern Central Asian republics were drawn by the Bolsheviks along ethnolinguistic lines, a novelty for a region where identity was traditionally defined through family, tribe, or place of origin. This led to significant complications: for example, Turkic-speaking, Persianized communities or Persian-speaking, Turkified groups, confusing identification of Kazakhs and Kyrgyz, and intermingling between Uzbeks and Turkmens. The creation of new political-territorial units caused not only conflicts and divisions, but also the need to find a new meaning for existence.

After gaining independence in 1991, the states of Central Asia began to rapidly construct national myths to justify their statehood. These myths became an important tool for strengthening national consciousness and legitimizing power. In Kazakhstan, for example, much attention was paid to exalting the historical heritage of the Great Steppe, the role of the Kazakh Khanate as the basis of state tradition, and the fight against external threats, including the Dzungar Wars and the colonial policy of the Russian Empire. Such narratives not only emphasized the uniqueness of Kazakh identity, but were also used to position the country as an important center of the Eurasian region.

In 1991, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan faced the challenge of creating sovereign states after the collapse of the Soviet Union. Each republic was forced not only to build a new political and economic system, but also to formulate a national narrative that could unite its multi-ethnic popu-

lation and strengthen its collective identity. This process was not only complex, but also highly heterogeneous: historical, cultural and demographic differences in the countries of the region determined unique approaches to the creation of national mythologies. However, the formation of these myths was far from a straightforward process. The post-colonial legacy, the influence of Soviet ideology and the need to strike a balance between multiculturalism and national dominance gave rise to numerous contradictions. On the one hand, Kazakhstan sought to reflect its historical heritage and the identity of the Kazakhs as the titular nation. On the other hand, the complex ethnic structure of society required that the interests of other ethnic groups be taken into account in order to avoid social conflicts.

In many cases, rather than relying on objective historical legacies, Central Asian leaders have resorted to interpretations of the past that emphasize national heroes and greatness. For example, in Kazakhstan, the legends of the creation of the Kazakh Khanate, the struggle against the Dzungars, and the cultural traditions of the nomadic people have taken center stage. In Uzbekistan, the emphasis has been on the legacy of Tamerlane as a symbol of power and national unity. Tajikistan has turned to its Persian past, emphasizing the continuity from the Sassanid era. Turkmenistan has emphasized the greatness of ancient civilizations such as Parthia and turned the personality cult of the leader into part of the national narrative. Kyrgyzstan, in turn, has elevated the Epic of Manas as a key symbol of national identity.

Importantly, the creation of these narratives has often been accompanied by ignoring or changing historical facts. The colonial era, the Soviet legacy, and interethnic conflicts have been either simplified or distorted to suit political objectives. This allowed the elites to legitimize their power and form the image of a “national state” reflecting the interests of the titular nation, sometimes at the expense of the multinational population. As we will see, approaches to the formation of historical myths varied from country to country. These differences were due to unique historical and demographic features, as well as current political needs. However, everywhere these myths became an instrument of state policy and part of the ideological system supporting national unity.

This article examines key aspects of the formation of historical myths in the context of state-building in Central Asia, with a special emphasis on Kazakhstan. The study aims to identify the mechanisms of myth construction, their influence on the processes of national identification and political legitimation, and to analyze the public perception of these narratives.

The purpose of this study is to comprehensively analyze three interrelated areas reflecting key aspects of the formation of national identity and state-building in Central Asia. First, the article examines the role of historical myths as one of the main instruments shaping national identity, paying special attention to their political and social significance. Second, the process of state-building in the countries of Central Asia is analyzed with an emphasis on the use of historical heritage and narratives of the past to strengthen power and collective identity. Thirdly, the features of Kazakhstani identity are studied, including specific features of the national narrative and the perception of this process by society in the context of a multinational state. The synthesis of these areas allows us to identify how historical myths and national narratives are integrated into political and social structures, becoming an important element in the formation of identity and consolidation of society.

Literature review

The formation of national identity and state building in Central Asia is a complex process in which historical myths play a key role. To analyze these processes, it is important to turn to theoretical concepts developed within the framework of the study of historical memory and collective identity.

The role of historical memory in the formation of national identity

Historical memory plays a central role in strengthening collective consciousness and creating a national narrative. The French sociologist M. Halbwachs views memory as a socially conditioned phenomenon, emphasizing that individual memories do not exist in isolation, but are formed within social groups (Halbwachs, 1992) [1]. His concept of collective memory identifies “social frameworks” that structure memories and determine the ways in which they are interpreted. This theory is particularly relevant in the context of Central Asia, where state elites have actively used collective narratives to shape national identity.

J. Assmann introduces the concept of cultural memory, emphasizing that it goes beyond personal memories and becomes a mechanism for transmitting values and traditions that form the basis of national identity (Assmann, 2011) [2]. In the context of Central Asia, cultural memory serves as a tool through which the uniqueness of the nation is emphasized, for example, in Kazakhstan through narratives about the Kazakh Khanate and the Great Steppe.

P. Nora's concept of places of memory emphasizes the role of symbolic spaces such as monuments, museums, and national holidays in maintaining collective memory (Nora, 1996) [3]. These spaces in Central Asian countries are often used to legitimize power. For example, the Independence Monument in Almaty symbolizes national unity and the struggle for sovereignty.

Falsification of History and Its Impact on Public Consciousness

Falsification of historical memory poses a significant challenge to identity formation processes, especially in multinational societies such as Kazakhstan. According to Halbwachs, social groups can consciously reinterpret the past in their own interests, which leads to a distortion of historical facts (Halbwachs, 1992) [1]. This is confirmed by the politics of post-Soviet countries, where historical narratives were often reworked to strengthen the legitimacy of new regimes.

An example is the history textbooks of Kazakhstan, which demonstrate ambivalence in assessing the Soviet legacy. As Kasymbayev and his colleagues note [4], the narratives in the textbooks emphasize both the forced nature of Kazakhstan's annexation to the Russian Empire and certain positive aspects of the colonial period (Kasymbayev, 2012) [4]. This reflects not only the complexity of postcolonial reinterpretations, but also the political need to balance nationalism and international relations. Soviet Legacy and Post-Soviet State-Building

The policy of "indigenization" in the Soviet Union contributed to the formation of national elites, but at the same time laid the foundation for systematic Russification, which had a long-term impact on national consciousness. The modern Kazakh state continues to balance between ethnically oriented and civic identities. The doctrine of national unity initiated by Nazarbayev is aimed at strengthening intereth-

nic harmony, which has become an important factor in political stability (Kesici, 2008) [5].

A special place in the national narrative of Kazakhstan is occupied by the rethinking of the Kazakh Khanate as a symbol of historical statehood. The celebration of its 550th anniversary in 2015 was strategically aimed at strengthening the identity of the titular nation, which emphasizes the importance of historical myths in state-building (Isaacs, 2015) [6].

National Identity through Education Systems

School textbooks play a key role in constructing national identity, especially in the context of postcolonial transformation. Research shows that textbooks in Kazakhstan attempt to balance ethnic and civic narratives while retaining elements of Soviet rhetoric (Kozybayev et al., 2013) [7]. However, their content is often criticized for the lack of an analytical approach and being overloaded with facts.

Literary analysis demonstrates that the formation of national identity in Central Asia is based on the concepts of collective and cultural memory, as well as the use of historical myths. In Kazakhstan, this process is complicated by the legacy of Soviet policy and the multinational structure of society. Further strengthening of national identity requires a deeper decolonization of narratives, the development of critical thinking, and the creation of more balanced educational materials.

Methodology

The purpose and objectives of the study. The purpose of this article is to study the role of historical myths in the process of state-building and the formation of national identity in Central Asia with an emphasis on Kazakhstan. The study aims to identify the mechanisms of constructing historical narratives, their influence on public perception and political legitimation. To achieve this goal, the following tasks are solved:

- Conducting a literature review of key concepts of historical and collective memory related to national identity.
- Analyzing secondary data, including statistics, results of sociological research and scientific publications, to identify dominant narratives.
- Conducting a content analysis of books, educational materials, official documents and other sources to study the ways of integrating myths into national strategies.

Research hypothesis: Historical myths constructed within the framework of state-building are not only a means of strengthening national identity, but also an important instrument of political legitimization, especially in the context of postcolonial and multinational societies of Central Asia.

Research question: How do historical myths influence the formation of national identity and public perception of state-building in Kazakhstan?

Justification of the study: This question is important for understanding how historical memory is used to construct national narratives and legitimize power. The relevance of the study is due to the need to study the transformations of historical myths in the post-Soviet space, where nation-building processes take place against the backdrop of a multilayered cultural and political heritage.

Relevance of the study: The relevance of the topic is due to the fact that in the post-Soviet countries of Central Asia, including Kazakhstan, state-building is accompanied by complex work with historical memory. The formation of national identity and the search for a balance between ethnic and civic aspects continue to be important challenges for political stability and social consolidation. In this context, the study of historical myths provides unique opportunities to analyze the mechanisms for creating unity in a multicultural environment.

Research methods. The study is based on a comprehensive approach, including:

1. Literature review: Analysis of theories of collective memory (M. Halbwachs), cultural memory (J. Assmann) and places of memory (P. Nora), as well as theoretical works on postcolonial heritage and state building.

2. Review analysis of secondary data: Statistical data, results of sociological research and official reports were used to identify trends in the formation of identity.

3. Content analysis: Study of textbooks, scientific publications, official documents and media sources to analyze the ways of representing historical myths.

This approach provides a deep understanding of the multi-level processes of formation of national narratives, allows to identify key contradictions and assess their impact on public consciousness and state policy.

Results

1. Analysis of identity and identification processes: historical, sociological and cultural approaches

Identity and identification processes are complex and multilayered phenomena that play a key role in the formation of collective consciousness, national memory and social cohesion. When considering this topic from the perspective of historical and sociological science, we face a number of challenges related to the dynamics of change in society, the intersection of local, ethnic and civic identity, as well as the use of historical myths to create national identity.

1.1. Historical approach: myths and their role in identity

Historical myths, as practice shows, often become a tool for constructing national identity. As Gulmira Ileuova notes, after gaining independence, a kind of “replacement therapy” took place in Kazakhstan, where the former “Soviet identity” was replaced by a new one, associated with the statehood of Kazakhstan [8]. National narratives built on a mythologized version of the past, such as the struggle of the Kazakhs against the Dzungars or the cultural heritage of the Great Steppe, have become an important element in strengthening the state ideology.

However, the mythologization of history has a dual nature. On the one hand, it allows society to unite around a common memory, to emphasize the uniqueness of culture and history. On the other hand, excessive mythologization based on the distortion of historical facts can lead to the division of society and the creation of false benchmarks. As Ileuova argues, “for some reason, the question “where are you from?” has become more important than “who are you?”, which indicates the growth of local identity, which can become a threat to the unity of civic identity [9].

1.2. Sociological view: multi-layered identity

Sociological research in Kazakhstan demonstrates that the identity of the population is multi-layered. Survey data conducted by the PF “TSSPI “Strategy”” [8] show that the most common forms of identity are local (resident of a city or village) and civic (citizen of Kazakhstan). It is noteworthy that with age, the share of local identity grows, reaching 59% among older age groups, while among young people, local identity is at the average level.

An interesting phenomenon is the age group of 35-44 years, which demonstrates the lowest identification rates in all categories. This “lost generation”, formed in the era of social and economic changes, is characterized by the absence of clear identification links. This fact indicates the need for deeper work with identification processes in this age group in order to overcome internal gaps and increase the level of civic consolidation.

1.3. The dangers of mythologizing history

Mythologization can serve as both a creative and destructive tool. The use of historical myths to shape national memory requires caution, as excessive emphasis on the heroic past can lead to distortion of facts and the development of conflict narratives. For example, the glorification of certain ethnic groups or historical events can increase tensions in multinational societies such as Kazakhstan.

Historian Pierre Nora in his concept of “places of memory” notes [3] that memory becomes an instrument of power when it is used to manipulate collective consciousness. This emphasizes the need for a critical approach to interpreting the past. Instead of building national identity on the basis of idealized myths, it is important to form cultural and civic values such as tolerance, humanism, and patriotism.

1.4. Path to Humanity and Patriotism

Identity formation should not be limited by historical or ethnic boundaries. As Ileuova notes, “the diversity of identifiers in society will only increase in the future” [9]. In these conditions, it is important to strengthen the ideas of humanism, civic responsibility and tolerance in society. For example, educational programs should focus on universal values, such as respect for other cultures and religions, the development of critical thinking and awareness of one’s role in the global community.

Patriotism, based on respect for one’s own history and culture, should also be aimed at creating a common vision of the future that includes all citizens, regardless of their ethnic, religious or social background. It is important that public policy promotes the integration of different groups, rather than reinforcing their division.

Identification processes in Kazakhstan remain multi-layered and dynamic, which emphasizes the need for in-depth analysis and an interdisciplinary approach. Sociology, together

with history, can be an important tool for understanding changes in society and creating a stable national identity. However, the success of this process will depend on how well a society can balance respect for historical roots and orientation towards universal humanistic values.

2. Formation of National Identity in Kazakhstan: Historical Myths, Pride, Language and Religion as Key Factors

Kazakhstan’s national identity is a complex, multi-layered and dynamic phenomenon, with roots both in the depths of its historical heritage and in its contemporary socio-political reality. After the collapse of the Soviet Union, Kazakhstan faced a challenge: building a new identity that could unite the country’s multi-ethnic population around common values, while preserving cultural and historical diversity. Historical myths, language, religion and a sense of national pride play a key role in this process, acting as factors of consolidation and possible conflicts.

Historical myths in Kazakhstan serve not only as a retrospective justification for statehood, but also as a projection of images of the future. An example of this is the celebration of the 555th anniversary of the Kazakh Khanate in 2020. This event, initiated at the state level, emphasized the continuity of modern Kazakhstan with the era of Kerey and Zhanibek, the founders of the khanate. This narrative helps to create a sense of belonging to a great historical tradition, which is especially important for post-Soviet society, where the search for a national idea and cultural identity remains a pressing task. However, there is also a danger here: excessive mythologization of history can lead to the simplification of complex historical processes, the exclusion of alternative narratives and the marginalization of non-native ethnic groups. Nevertheless, the Kazakhstani model of identity formation seeks to maintain a balance between the ethnic basis and multiculturalism. Pride in Kazakhstani citizenship is another important aspect of national identity. According to research conducted by Dina Sharipova in 2016, 93% of surveyed Kazakhstanis are proud to be citizens of their country, and the share of those who are “very proud” has increased from 50% to 78% since 2006. This positive trend is associated with the country’s economic success, its international positioning and the growth in the standard of living of the population. However, it is worth noting that pa-

triotism in Kazakhstan has its own specifics: it is based not on superiority over other nations, but on responsibility to one's country. This perception of patriotism contributes to the formation of an active civic position, which is important for social and economic development.

Language plays a central role in the process of constructing identity. After the collapse of the USSR, the Kazakh language became a symbol of national culture and statehood, but its use in everyday life remains limited. The program to switch to the Latin alphabet, launched in 2017, is aimed at strengthening the position of the Kazakh language, but it has also sparked public debate. Many fear that this transition will exacerbate the language gap between generations and create additional barriers for ethnic minorities. Nevertheless, Kazakhstan continues to develop a bilingual model, where Russian retains the status of the language of interethnic communication, and the Kazakh language is gradually acquiring the status of the main means of communication in government and educational institutions. This language policy reflects the desire to maintain a balance between national identity and multilingualism, which is part of the cultural code of Kazakhstanis.

Religion, like language, is closely linked to ethnic identity. Islam occupies an important place in the self-awareness of ethnic Kazakhs, although the level of religiosity in the country remains relatively low. The connection between religious and ethnic identity has deep historical roots. In the pre-Islamic period, the Kazakh steppe was the site of the spread of shamanism and Tengrism, which left their mark on cultural traditions and worldview. Islam, which came to the territory of modern Kazakhstan in the 8th–9th centuries, did not displace these beliefs, but organically blended into them, which created a unique syncretic cultural landscape. Today, Islam continues to play the role of a symbolic marker of Kazakh identity, but its influence on everyday life is limited. Many Kazakhstanis perceive religion more as an element of cultural heritage than as a guide to action. This allows the secular nature of the state to be preserved and social harmony to be maintained in a multi-ethnic society.

Historical figures and heroes occupy a special place in the process of identity formation. Kenesary Khan, Ablai Khan, Abay, Alikhan Bo-

keikhanov, Akhmet Baitursynov — these figures are not only symbols of national revival, but also play the role of ideological reference point for the education of a new generation. Their images are actively used in educational programs, cultural events and state propaganda. However, it is important to remember that the mythologization of these figures should be supported by historical objectivity in order to avoid turning them into an instrument of political manipulation.

Kazakhstan's identity is formed at the intersection of many factors: from historical and cultural to political and economic. This process is complex and ambiguous, which is typical for all post-Soviet countries. The national identity of Kazakhstan, on the one hand, is based on the ethnic identity of the Kazakhs as the titular nation, and on the other, it strives to be inclusive, embracing all ethnic groups living in the country. However, an important challenge remains the creation of a unifying national idea that would be attractive to all social groups. The programs "Rukhani Zhangyru", Ulttyq Quryltay and other state initiatives are aimed at developing cultural consciousness and modernizing social values, but their effect is limited so far.

In conclusion, the formation of national identity in Kazakhstan is a process that requires taking into account many factors and balancing between traditions and modernization. Historical myths, language, religion and a sense of pride in citizenship - all these elements play an important role in the consolidation of society, but their use must be thoughtful and responsible. The future of Kazakhstan's identity depends on the ability of the state and society to find common ground between different groups, respecting their uniqueness and simultaneously promoting common values.

3. Comparative Analysis of National Identity Formation in Central Asian Countries: The Unique Experience of Kazakhstan

The formation of national identity in Central Asian countries after the collapse of the Soviet Union reflects a diversity of approaches based on the historical, cultural, and political characteristics of each state. Kazakhstan, as part of this region, stands out for its desire to integrate the Soviet legacy with national traditions, which creates an inclusive civic identity. A comparative analysis with neighboring countries reveals the uniqueness of the Kazakh experience and its fea-

tures in the context of state strategies and public perception.

Kazakhstan: Balance of Tradition and Modernization

With a multi-ethnic population, Kazakhstan has chosen a model that integrates historical heritage, cultural diversity, and modern socio-political challenges. The celebration of the 555th anniversary of the Kazakh Khanate in 2020 was an important stage in the formation of a national narrative emphasizing the historical continuity and significance of the Great Steppe. This approach has strengthened a sense of pride in the past and the consolidation of the population around a common idea.

Uzbekistan: Identity through the Figure of Tamerlane

Uzbekistan has focused on elevating the figure of Amir Temir (Tamerlane) as a symbol of national identity. This decision, taken in the 1990s, was aimed at creating a powerful historical narrative emphasizing the greatness of the Uzbek nation. Amir Temir, despite his Turkic-Mongol origins, was presented as a national hero personifying power and independence.

However, this approach has its limitations. Historical ethnocentricity and an emphasis on one key figure exclude the contribution of other ethnic groups to the development of Uzbekistan. This can contribute to the strengthening of social divisions and hinder the integration process. In contrast, Kazakhstan emphasizes inclusion and recognition of the contribution of all ethnic groups, which helps strengthen unity.

Turkmenistan: Personality Cult and Closed Identity

Turkmenistan built its national identity on the personality cult of its first president, Saparmurat Niyazov (Turkmenbashi). His book, *Ruhnama*, became a symbol of state ideology, combining elements of history, religion, and cultural traditions. However, this isolationist approach has led to the formation of a closed national identity, devoid of integration with the outside world.

The Kazakh model, on the contrary, demonstrates openness to global processes. Cultural and educational exchange programs, as well as participation in international initiatives, strengthen the country's role as a link between the East and the West.

Kyrgyzstan: Epic as the Basis of Identity

Kyrgyzstan relies on cultural and literary traditions, in particular the *Manas* epic. This epic serves as a symbol of national unity and a heroic past. However, ethnic and regional disunity creates additional challenges for the formation of a civic identity. Unlike Kyrgyzstan, Kazakhstan takes a more comprehensive approach, combining historical and cultural elements with modern political strategies, which contributes to the formation of a more inclusive identity.

Tajikistan: Return to Persian Heritage

Tajikistan turns to the heritage of the Samanids as a fundamental element of its national identity. President Emomali Rahmon actively uses the figure of Ismail Samani to strengthen national consciousness. However, limited resources and the consequences of the civil war hinder the realization of the integrative potential of this model.

Kazakhstan's experience shows that combining historical heritage with modern elements can become the basis for the successful consolidation of a multi-ethnic society.

4. Sociological analysis through the concept of collective memory

To analyze the formation of national identity in Central Asia, we can turn to the concept of collective memory by M. Halbwachs. In each of the countries of the region, collective memory is formed through the creation of national narratives that integrate myths, historical events and cultural traditions.

In Kazakhstan, collective memory is built on the basis of historical myths about the Great Steppe, the Kazakh Khanate and nomadic culture, which helps to strengthen national identity. In Uzbekistan, the emphasis is on the figure of Tamerlane, symbolizing power and greatness. In Turkmenistan, collective memory is focused on the figure of Niyazov and national traditions.

However, differences in approaches are due not only to historical but also to social factors. The Kazakhstan model demonstrates the ability to adapt collective memory to the challenges of modernity, maintaining a balance between traditions and innovations.

Comparative analysis shows that the formation of national identity in Central Asia is conditioned by historical heritage, political strategies and socio-cultural factors. Kazakhstan stands out for its inclusive approach, which helps con-

solidate a multi-ethnic society. The future of successful state-building in the region depends on the ability of countries to integrate historical heritage with modern values, promoting the principles of tolerance, mutual respect and social justice. The Kazakhstan model can serve as an example for its neighbors, demonstrating that national identity can be based on dialogue and inclusion, rather than exclusion and ethnocentrism.

Conclusion and results of the study

The results of the study confirmed the hypothesis that historical myths are not only a means of strengthening national identity, but also an important instrument of political legitimization, especially in the context of post-Soviet, multi-ethnic societies of Central Asia. The analysis showed that each of the countries of the Central Asian region, including Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan, uses unique approaches to constructing national identity, conditioned by historical, cultural and political peculiarities.

The Kazakh experience stands out due to its inclusive approach aimed at integrating a multi-ethnic population, preserving historical heritage and creating a civic identity that includes elements of the Soviet past, national culture and modernization. Celebrations of historical events, such as the 550th anniversary of the Kazakh Khanate, and projects such as Ul'tyq Quryltay, similar to the Rukhani Zhangyru program, strengthen a sense of national unity, while maintaining respect for cultural and ethnic diversity. In contrast to Kazakhstan, the countries of the region demonstrate varying degrees of ethnocentrism in their national narratives. Uzbekistan builds an identity around the figure of Tamerlane, which emphasizes the greatness of the Uzbek nation but excludes the contribution of other ethnic groups. Turkmenistan uses the personality cult of the first president and pseudo-historical narratives, which strengthens national consciousness but isolates the country from the international community. Kyrgyzstan relies on cultural heritage through the Manas epic but faces challenges of regional and ethnic fragmentation. Tajikistan, using its Persian heritage, seeks to consolidate society, but limited resources and the consequences of the civil war slow this process. The answer to our research question - "How do historical myths influence

the formation of national identity and public perception of state building in Kazakhstan?" - received a clear answer. Historical myths play a key role in the formation of collective memory and identity in Kazakhstan, uniting the population around common values and historical images. A distinctive feature of the Kazakhstani model is the desire for a harmonious combination of historical and modern elements, which helps maintain stability in a multinational society.

Achieving the goals and objectives of the study

The goals and objectives of the study have been achieved:

1. A literature review of key concepts of historical and collective memory (M. Halbwachs, J. Assmann, P. Nora) was conducted, which allowed us to lay the theoretical basis for the study.

2. An analysis of secondary data revealed the dominant national narratives in Central Asia and their influence on public consciousness.

3. A content analysis of official documents and media sources confirmed the importance of historical myths in state ideology and education.

The analysis was conducted using the concept of collective memory proposed by M. Halbwachs. Kazakhstan demonstrates the ability to adapt its collective memory to the challenges of modernity, maintaining a balance between historical roots and innovations. Unlike the ethnocentric models of its neighbors, Kazakhstan strives for inclusion, which strengthens social stability and political legitimacy.

Recommendations

To further strengthen the national identity of our country, Kazakhstan should:

- Continue to develop programs aimed at promoting tolerance, patriotism and interethnic harmony.

- Focus on a critical approach to historical narratives, avoiding excessive mythologization.

- Strengthen educational initiatives that support the study of the Kazakh language, history and culture, while maintaining multilingualism.

Thus, the Kazakh model of nation-building demonstrates a successful example of a harmonious combination of tradition and modernization, which makes it a unique phenomenon in the context of Central Asia. It can serve as a guide for neighboring countries seeking to cre-

ate a sustainable and inclusive identity.

Discussion

The results of the study confirm that historical myths play a key role in shaping national identity and public consciousness in Kazakhstan. Historical narratives, such as the myths of the Great Steppe and the Kazakh Khanate, not only strengthen collective memory, but also contribute to the legitimization of state power. This is consistent with the theoretical approaches of M. Halbwachs and J. Assmann, who emphasize the importance of collective and cultural memory in the processes of identification and consolidation of society.

Unlike the ethnocentric models used in Uzbekistan, Turkmenistan and Tajikistan, Kazakhstan demonstrates an integrative approach aimed at creating an inclusive civic identity. This approach becomes especially important in a multinational society, where the balance between ethnic and civic components plays a decisive role in social stability.

The reasons for the success of the Kazakh model lie in a combination of several factors. Firstly, the use of historical myths is not limited to the glorification of the past, but is aimed at building links between traditions and modern challenges. Secondly, a language policy that focuses on preserving the Kazakh language and promoting bilingualism helps to harmoniously unite different ethnic groups. Thirdly, programs such as “Rukhani Zhangyru” and Ulttyq Quryltay serve as a platform for promoting common national values.

The practical significance of the results is that the Kazakhstani model can be used as an example for other Central Asian countries. An integrative approach to identity formation helps to strengthen social stability, reduce ethnic tensions, and increase trust in government institutions. Inclusion-oriented policies can be adapted for regions with similar demographic and cultural characteristics.

References

1. Halbwachs, M. (1992). *The social frameworks of memory*. In L. A. Coser (Ed.), *On collective memory* (Heritage of Sociology Series) (pp. 37–67). Chicago: University of Chicago Press.
2. Assmann, J. (2011). *Memory culture*. In *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination* (pp. 111–147). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Nora, P., & Kritzman, L. D. (1996). Conflicts and divisions. In *Realms of memory* (p. 649). New York: Columbia University Press.
4. Касымбаев, Ж. К. (2012). *История Казахстана (XVIII в. – 1914 г.): Учебник для 8 кл. общеобразовательных школ* (2-е изд., перераб., доп., 245 стр.–256 с., ил.). Алматы: Мектеп.

Limitations of the Study Limitations: The main limitations of the study are related to the use of primarily secondary data and content analysis of official sources. This may limit the depth of analysis of public perceptions of national narratives, especially in relation to certain age and ethnic groups. The limitations of the empirical data may have affected the completeness of the interpretation. For example, the results may not fully reflect regional differences in the perception of national identity within Kazakhstan. For a more accurate analysis, it is necessary to use primary data, such as sociological surveys and interviews.

Directions for Further Research

Proposals

1. Conducting interdisciplinary research that includes historical, sociological and political analysis to better understand the role of historical myths in identity formation.
2. Studying the perception of national narratives among different age, ethnic and social groups in Kazakhstan.
3. Analyzing the effectiveness of educational programs and their impact on the formation of civic identity.

Development of ideas: Future research could focus on comparing the Kazakhstani model with approaches in other multi-ethnic societies outside of Central Asia to identify universal and unique features of the use of historical myths.

Concluding remarks: The study confirms that historical myths are an important tool for the formation of national identity and political legitimization in Kazakhstan. The uniqueness of the Kazakhstani model lies in its integrative approach that combines historical heritage with modern values. The Kazakhstani experience demonstrates that the formation of an inclusive identity is possible even in the context of a complex historical heritage and a multi-ethnic society. This makes it a valuable example for study and adaptation in the global context.

5. Kesici, Ö. (2011). The dilemma in the nation-building process: The Kazakh or Kazakhstani nation? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 10(1), 31–58. Retrieved December 18, 2012, from <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2011/Kesici.pdf>
6. Isaacs, R. (2015). Nomads, warriors, and bureaucrats: Nation-building and film in post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 43(3), 399–416. <https://doi.org/10.1017/nps.2015.12>
7. Kozybayev, M., Nurpeis, K., & Zhukeshev, K. (2013). *Istoriia Kazakhstana (s nachala 20 v. po nastoiashhee vremia)*. Almaty: Mektep. Retrieved from [https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Istoriia+Kazakhstana+\(s+nachala+20+v.+po+nastoiashhee+vremia\)&author=Kozybayev+Manash&author=Nurpeis+Kenes&author=Zhukeshev+Kanagat&publication+year=2013](https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Istoriia+Kazakhstana+(s+nachala+20+v.+po+nastoiashhee+vremia)&author=Kozybayev+Manash&author=Nurpeis+Kenes&author=Zhukeshev+Kanagat&publication+year=2013)
8. ОФ «ЦСПИ «Стратегия». (2022, June 23). Особенности идентификации казахстанцев. Retrieved from <https://www.ofstrategy.kz/ru/research/socialresearch/item/816-osobennosti-identifikatsii-kazakhstantsev>
9. AsiaRussia. (2017, July 21). Рост локальной идентичности в Казахстане настораживает. Retrieved from <https://asiarussia.ru/news/17065/>

Литература

1. Halbwachs, M. (1992). *The social frameworks of memory*. In L. A. Coser (Ed.), *On collective memory* (Heritage of Sociology Series) (pp. 37–67). Chicago: University of Chicago Press.
2. Assmann, J. (2011). *Memory culture*. In *Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination* (pp. 111–147). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Nora, P., & Kritzman, L. D. (1996). Conflicts and divisions. In *Realms of memory* (p. 649). New York: Columbia University Press.
4. Kassymbaev, Z. K. (2012). *Istoriya Kazakhstana (XVIII v. – 1914 g.): Uchebnik dlya 8 kl. obshcheobrazovatelnykh shkol* [History of Kazakhstan (18th century – 1914): Textbook for grade 8 in general education schools] (2nd ed., revised and supplemented, 245 pp.–256 pp., ill.). Almaty: Mektep.
5. Kesici, Ö. (2011). The dilemma in the nation-building process: The Kazakh or Kazakhstani nation? *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 10(1), 31–58. Retrieved December 18, 2012, from <http://www.ecmi.de/fileadmin/downloads/publications/JEMIE/2011/Kesici.pdf>
6. Isaacs, R. (2015). Nomads, warriors, and bureaucrats: Nation-building and film in post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 43(3), 399–416. <https://doi.org/10.1017/nps.2015.12>
7. Kozybayev, M., Nurpeis, K., & Zhukeshev, K. (2013). *Istoriia Kazakhstana (s nachala 20 veka po nastoiashchee vremia)* [History of Kazakhstan (from the beginning of the 20th century to the present time)]. Almaty: Mektep. Retrieved from [https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Istoriia+Kazakhstana+\(s+nachala+20+v.+po+nastoiashhee+vremia\)&author=Kozybayev+Manash&author=Nurpeis+Kenes&author=Zhukeshev+Kanagat&publication+year=2013](https://scholar.google.com/scholar_lookup?title=Istoriia+Kazakhstana+(s+nachala+20+v.+po+nastoiashhee+vremia)&author=Kozybayev+Manash&author=Nurpeis+Kenes&author=Zhukeshev+Kanagat&publication+year=2013)
8. SF «TsSPI «Стратегия». (2022, June 23). *Osobennosti identifikatsii kazakhstantsev* [Features of the identification of Kazakhstanis]. Retrieved from <https://www.ofstrategy.kz/ru/research/socialresearch/item/816-osobennosti-identifikatsii-kazakhstantsev>
9. AsiaRussia. (2017, July 21). *Rost lokalnoi identichnosti v Kazakhstane nastorazhivaet* [The growth of local identity in Kazakhstan is alarming]. Retrieved from <https://asiarussia.ru/news/17065/>

УДК 392

Маркова Кристина Юрьевна
ФГБОУ ВО «Кемеровский государственный университет»,
г. Кемерово, Россия
ПЕРЕЖИТКИ ДРЕВНИХ ВЕРОВАНИЙ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ
КАК ФАКТОР ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Маркова Кристина Юрьевна, Кемерово мамлекеттик университети,
федералдык мамлекеттик бюджеттик жогорку билим берүү мекемеси, Кемерово, Россия
ТҮРК ТИЛДҮҮ ЭЛДЕРДИН БАЙЫРКЫ ИШЕНИМДЕРИНИН КАЛДЫКТАРЫ
ЭТНИКАЛЫК ИДЕНТТҮҮЛҮКТҮН ФАКТОРУ КАТАРЫ

Markova Kristina Yuryevna,
Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Education
«Kemerovo State University», Kemerovo, Russia
VESTIGES OF ANCIENT BELIEFS OF TURKIC-SPEAKING PEOPLES
AS A FACTOR OF ETHNIC IDENTITY

Аннотация. Статья посвящена изучению этнической идентичности киргизов и казахов через бытование отголосков древних языческих верований. Приведены попытки выявить архаичные мотивы духовной культуры в мировоззрении современных молодых людей – представителей тюркских народов.

Ключевые слова: идентичность, этнос, киргизы, казахи, обычаи, традиции, культура.

Аннотация. Макалада кыргыздар менен казактардын этникалык өзгөчөлүгүн байыркы бутпарастык ишенимдин жаңырыктары аркылуу изилдөөгө арналган. Түрк элдеринин өкүлдөрү - азыркы жаштардын дүйнө таанымындагы руханий маданияттын архаикалык мотивдерин аныктоо аракетин келтирилген.

Негизги сөздөр: иденттүүлүк, этнос, кыргыздар, казактар, үрп-адаттар, каада-салттар, маданият.

Abstract. The article is devoted to the study of the ethnic identity of the Kyrgyz and Kazakhs through the existence of echoes of ancient pagan beliefs. Attempts are given to identify archaic motives of spiritual culture in the worldview of modern young people - representatives of Turkic peoples.

Key words: identity, ethnos, Kyrgyz, Kazakhs, customs, traditions, culture.

Изучение вопросов идентичности становится актуальным в условиях меняющегося мира, интеграции, цифровизации, результатом которых становится мультикультурализм. Идентификация с этносом способствует самоопределению человека, пониманию им своего прошлого, действующих мировоззренческих установок, позволяет ориентироваться в сообществе, сохранять свои идеалы, оценивать окружающих и собственные действия. Этническая идентичность понимается как общность исторических, языковых, социальных и культурных норм и включает в себя историю своего народа, язык, выработанные на протяжении веков национальные идеи, традиции и ценности, памятники материальной и духовной культур. Принад-

лежность человека к определенному этносу может транслироваться и символами современного государства, гражданством. Это явление направлено на сплочение социума, определение фокуса национальной и внешней политики каждой страны. Национальная идентичность связана с гражданством и выражает политическое единство в рамках государства. Гражданство выходит за рамки этнической принадлежности, также как и этническая идентичность не всегда привязана к конкретной стране.

В настоящее время в условиях глобализации изучение и сохранение уникальности этнической культуры является одним из главных аспектов государственной политики, обеспечивающей сохранение культур-

ных основ. Кроме того, выявление особых культурных кодов, характерных для каждого этноса, раскрывает закономерности его становления, значение в развитии социума, дает возможность прогнозировать мировые события. В этом плане особый интерес представляют тюркоязычные народы стратегически значимого среднеазиатского региона. Религиозные основы, культурные и нравственные ценности киргизов, казахов, узбеков и других тюркских народов представляют интерес в вопросах сохранения древних традиций, несмотря на исламизацию в средневековье [5, с. 14–19]. На наш взгляд использование пережитков древних верований в повседневной практике помогает человеку этнически идентифицировать себя.

Так, знаковую роль на протяжении веков, с древности вплоть до второй четверти XX века, у киргизов и казахов играл культ огня, его особые лечебные, очищающие свойства. Дым огня мог избавить скот от болезней и падежа. Популярен среди тюркских народов обряд очищения огнем «алас», проводимый как в празднование Нового года, так и в повседневной жизни [2, с. 162], [4, с. 116–118], [9, с. 23], [10]. Дымом горящей арчи окуривали жилища, одежду, колыбели [6, с. 476]. Огонь считался священным и по отношению к нему существовал ряд правил и запретов. У киргизов и казахов не принято было давать кому-то огонь вечером, тушить его, наступать на место, где он был, заливать водой, бросать мусор. Огонь обеспечивал благополучие семьи, здоровье детей, лечил бесплодие и другие болезни [1, с. 125], [6], [8, с. 24, 25], [7, с. 80]. Уважительно необходимо было относиться не только к своему домашнему очагу, но и к чужому. Нельзя касаться пламени ножом и другими острыми предметами. По мнению Ш. Ж. Тохтабаевой, это приравнивалось к оскорблению дома и хозяев [11, с. 19–20].

Особой популярностью у тюркских народов Средней Азии пользовались обряды приношения в жертву овцы или барана. Это животное более всего удовлетворяло хозяйственные нужды кочевников, было устойчиво к массовому мору, давало пищу, одежду. Использование овцы, барана в обрядовой деятельности было характерно как для скотоводческой, так и земледельческой отрас-

лей хозяйства. В целом овца у киргизов и казахов является символом плодородия и плодовитости. Кровь и шерсть жертвенного животного обеспечивали прирост скота, урожайность, здоровье невесты и возможность материнства, часто использовались в свадебной практики: сватовство скреплялось кровью убитого животного, невеста садилась на овечью шкуру, когда впервые входила в дом мужа. Исследователями отмечается сохранение в настоящее время в Северном Казахстане обычая принесения в жертву барана во время сватовства [11, с. 196, 204, 229]. С помощью обряда жертвоприношения овцы/барана можно было также изменять погодные условия, прекращая проливные дожди или засуху [4, с. 131].

Пережитки тенгрианства – веры в божество Верхнего мира – Синее Небо (Тенгри) сохранились в народном искусстве, обычаях и обрядах казахов, в особой символической значимости синего цвета. К примеру, в ритуалах лечения больных используется синяя ткань [6, с. 112], [11, с. 23].

Этническая идентичность современных киргизов и казахов выражается в праздновании Наурыза весной, связанного с началом нового года. Свои корнями праздник уходит в древние анимистические представления, культы природы.

В результате усиления интеграции за последние годы выросло количество студентов, приезжающих в российские высшие учебные заведения из стран ближнего зарубежья, в особенности из среднеазиатского региона. В 2024 году в Кемеровский государственный университет было зачислено 492 иностранных гражданина: 169 человек – из стран дальнего зарубежья, 323 абитуриента – из ближнего зарубежья. В конце первого семестра обучения нами был проведен небольшой опрос среди студентов, приехавших из Кыргызстана и Казахстана. Большая часть опрошенных положительно ответила на вопросы о существовании в традициях своей культуры верований, обрядов, способных исцелять человека, приносить ему здоровье. Респондентам знакомы слова «бакшы», «бюбю» и их значение. Все иностранные студенты отметили, что им доводилось быть свидетелем традиционного языческого ритуала. Большинству анкетированных известны

обряд «Шам» или «Шам жагуу», во время которого зажигается светильник, обряд алас. Всем опрошенным студентам доводилось быть участниками ритуала принесения в жертву барана, овцы, лошади. Среди наиболее важных ценностей отмечаются: уважение к старшим, любовь, семья, доброта. Каждый участник опроса подтвердил, что считает себя частью своей нации и желает сохранять ее культурное наследие.

В заключении можем отметить, что этническая идентичность – это сложное многогранное явление, которое позволяет выделить особенности духовной и материальной культур народов и на их основе строить правильную коммуникацию, прогнозировать социальные тенденции, выстраивать работу по сохранению и развитию национальной уникальности, толерантности и демократических ценностей.

Литература:

1. Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребёнка (Из обычаев и обрядов тьян-шаньских киргизов) // Сб.МАЭ. Т. XII. М.-Л.: 1949. С. 78–138.
2. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч., т. 1, 1963.
3. Басилов В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана. М.: Наука, 1992. 328 с.
4. Баялиева Т. Пережитки магических представлений и их изживание у киргизов // Древняя и раннесредневековая культура Киргистана. Фрунзе: Изд-во: Илим, 1967.
5. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. Т. II Сост.: К. Ташбаева, Л. Ведутова. Б.: Айбек, 1998. 704 с.
6. Валиханов Ч. Ч. Соч., т. 1, 1961. 777 с.
7. Джумагулов А. Некоторые обычаи и обряды дореволюционной киргизской семьи. Изв. АН Киргиз. ССР, т. 1, вып. 1. Фрунзе, 1959. С. 79–92.
8. Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины. Фрунзе, 1960. 96 с.
9. Кадыров В. В. Кыргызстан. Традиции и обычаи киргизов. Б.: Раритет, 2012. 57 с.
10. Маничкин Н. А. Сакральные переживания: новые материалы к характеристике типов измененных состояний сознания и дифференциации киргизского шаманства // Сибирские исторические исследования. 2016. № 4. С. 216–235.
11. Тохтабаева Ш. Ж. Этикет Казах. Алматы: ТОО «Дайк-Пресс», 2013. 500 с.

УДК: 39(575.1):930.85

Авазов Эрнис Абдыманапович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети,
Тарых кафедрасы

**ФЕРГАНА ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ЭТНОМАДАНИЙ ИНТЕГРАЦИЯ МАСЕЛЕЛЕРИНИН
В.П. ЖАНА М.В. НАЛИВКИНДЕРДИН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ**

Авазов Эрнис Абдыманапович,

кандидат исторических наук, доцент

Джалал-Абадский государственный университет им.Б.Осмонова,
Кафедра История,

**ОПИСАНИЕ ВОПРОСОВ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЕ
В ИССЛЕДОВАНИЯХ В.П. и М.В. НАЛИВКИНЫХ**

Avazov Ernis Abdymanapovich

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov,
Department of History

**DESCRIPTION OF THE ISSUES OF ETHNOCULTURAL INTEGRATION IN THE FERGHANA
VALLEY IN THE RESEARCH OF V.P. AND M.V. NALIVKIN**

Аннотация. Падышачылык доордогу изилдөөчүлөр тарабынан Фергана өрөөнүндө жашаган элдердин этникалык тарыхынын негизги аспектилерин, алардын салттуу жашоо образын, адеп-ахлагын, үрп-адаттарын, ырым-жырымдарын жана жалпы эле материалдык жана руханий маданияттына таандык көптөгөн маалыматтарды чогултуу, системалаштыруу, классификациялоо, талдоо жана жалпылоо үчүн көп иштердин жасалгандыгы маалым. Алардын катарында аталган изилдөөчү жубайлар — В.П. жана М. В. Наливкиндердин салымы чоң. Макала Орусия империясынын колониялык саясатынын шарттарында Фергана өрөөнүндөгү этномаданий интеграцияны талдоого арналган. Фергана өрөөнүндөгү этномаданий интеграция процессин уникалдуу тарыхый көрүнүш катары карашкан орусиялык изилдөөчүлөр В.П. жана М. В. Наливкиндердин эмгектерин талдоого олуттуу орун берилген. Авторлордун аймактын ар түрдүү этносторунун өз ара аракетин тарыхый, маданий жана социалдык өзгөрүүлөрдүн өңүтүнөн этникалык курамдын трансформациялануу жана маданияттар аралык байланыштарын, ошондой эле интеграциялык процесстердин шарттарында салттуу маданияттын элементтеринин сакталышына талдого алышкандыгы көрсөтүлдү.

Негизги сөздөр: Фергана өрөөнү, этномаданий интеграция, маселелер, Наливкиндер, изилдөөлөр, чагылдырылышы

Аннотация. Известно, что исследователями царской эпохи была проделана большая работа по сбору, систематизации, классификации, анализу и обобщению основных аспектов этнической истории народов, населявших Ферганскую долину, их традиционного образа жизни, нравов, обычаев, обрядов и в целом многих сведений, относящихся к материальной и духовной культуре. Среди них значителен вклад супругов — исследователей В.П. и М.В. Наливкиных. Статья посвящена анализу этнокультурной интеграции в Ферганской долине в условиях колониальной политики Российской империи. Значительное место отведено анализу трудов российских исследователей В.П. и М.В. Наливкиных которых исследуется процесс этнокультурной интеграции в Ферганской долине как уникальный исторический феномен. Рассматриваются аспекты взаимного влияния русского и местных этносов через призму эко-

номического сотрудничества, образовательной и религиозной политики. Показано, что авторам удалось проанализировать взаимодействие различных этносов региона с точки зрения исторических, культурных и социальных изменений, трансформации этнического состава и межкультурных связей, а также сохранения элементов традиционной культуры в контексте интеграционных процессов.

Ключевые слова: Ферганская долина, этнокультурная интеграция, проблемы, Наливкины, исследования, описание.

Annotation. It is known that researchers of the tsarist era did a lot of work to collect, systematize, classify, analyze and summarize the main aspects of the ethnic history of the peoples who inhabited the Fergana Valley, their traditional way of life, customs, customs, rituals and, in general, many information related to material and spiritual culture. Among them, the contribution of the V.P. and M.V. Nalivkin research spouses is significant. The article is devoted to the analysis of ethnocultural integration in the Ferghana Valley in the context of the colonial policy of the Russian Empire. A significant place is devoted to the analysis of the works of Russian researchers V.P. and M.V. Nalivkin, who study the process of ethnocultural integration in the Ferghana Valley as a unique historical phenomenon. The aspects of mutual influence of Russian and local ethnic groups are considered through the prism of economic cooperation, educational and religious policy. It is shown that the authors were able to analyze the interaction of various ethnic groups in the region in terms of historical, cultural and social changes, the transformation of ethnic composition and intercultural relations, as well as the preservation of elements of traditional culture in the context of integration processes.

Keywords: Ferghana Valley, ethnocultural integration, problems, Nalivkins, research, description.

Падыша өкмөтүнүн метрополия аймактарынан орус тектүү букараларын улуттук чет жакаларга көчүрү саясатынын ишке ашырылышы Түркстандын башка чөлкөмдөрү сыяктуу эле Фергана өрөөнүнүн жашоосуна жаңы этникалык, тилдик жана диний-маданий компонентти алып келген. Бул жагдайлардын айрым өңүттөрү бир топ деңгээлде ата мекендик жана чет элдик изилдөөчүлөр тарабынан отор доорунан баштап бүгүнкү күнгө дейре изилденип келүүдө. Учурдагы ааламдашуунуну шарттарында этномаданий интеграция маселеси актуалдуу бойдон калууда. Андыктан изилдөөдө Фергана өрөөнүндө тарыхый жактан калыптанган көчмөн жана отурукташкан жамааттарга кылым тогошуусундагы өзгөрүүлөрдүн таасир этүүлөрүнө учкай сереп салуу максаты көздөлдү.

Жалпы Түркстан чөлкөмү анын ичинде Фергана өрөөнү Орусияга бириктирилгенден кийин падышачылык өкмөттүн алдында каратылып алынган кайсы бир деңгээлде тааныш болбогон жаңы аймактарды интеграциялоо маселеси турган. Мындан улам улуттук чет жакалардагы бейтааныш дуйнөнү ар кайсы илимдердин таризинде изилдөө иштерин колго алуу зарылдыгы

жаралган. “Ошентип, империянын чет жакаларын башкаруунун практикалык административдик кызыкчылыктарына негизделген Россия империясынын мамлекеттик бийлиги аталган аймактардагы элдеринин тарыхын жана этнографиясын изилдөөгө түрткү берген. Ата мекендик этнографияда орус элинин өзүн изилдөө Россия империясында жашаган башка элдерге караганда бир кыйла кеч башталган. Изилдөө процессине мамлекеттик илимий мекемелер (окуу, академиялык), коомдук илимий уюмдар” камтылган”[1, 156]. Анын жыйынтыгында бир катар саякатчы окумуштуулар изилдөөлөрүн жүргүзүшүп, чөлкөмдүн географиялык, тарыхый-этнографиялык өнүттөрүн ачып беришкен. Белгилей кетсек өрөөндүн элдери боюнча сандык жана тарыхый-этнографиялык маалыматтарды чогултуу аймакты басып алуу иши жүрүп жаткан мезгилде да улантылган. Кыязы, мындай маалыматтарга стратегиялык маани берилген болушу керек. Алсак, чыгыш таануучу А. Л. Кун Түркстан генерал-губернатору тарабынан этнографиялык жана статистикалык изилдөөлөр үчүн жооптуу катары дайындалган. Ал “Түркстан альбомунун” археологиялык, этнографиялык жана кол өнөрчүлүк

бөлүмдөрүн даярдоого катышкан жана Хива жана Кокон жөнүндө бир катар кызыктуу макалаларды жазган. Ал тарабынан Кокон хандыгы боюнча этнографиялык маалыматтар топтолгон[2, 71-72]. Ага удаа эле Кокон хандыгы тууралуу очерки[3, 59-70] жарык көргөн. Мында калктын саны жана анын бөлүштүрүлүшү жөнүндө, түштүктөгү отурукташкан жашоо кечиришкен өзбектер жана тажиктер, түндүктөгү көчмөндөр, алардын ичинен кыпчактардын анчалык көп болбосо да өнүккөндүгү жөнүндөгү маалыматтар менен бөлүшкөн. Мындай саамалык падыша бийлиги орногон алгачкы жылдарда ырааттуу улантылган. Чөлкөмдүн элдеринин жаратылышын, флорасын, фаунасын, климатын, рельефин, этногенезин жана этностук тарыхын, уруулук курамын, маданиятын жана турмуш-тиричилигин изилдөө боюнча көп каражаттар талап кылынгандыгына карабастан пландуу экспедициялар уюштурулган. Алардын изилдөөлөрү жана илимий багыттары тарыхый-этнографиялык багытта болбогону менен эмгектеринде аталган инсандар өз эскерүүлөрүндө, отчетторунда аймактардын тарыхы, этникалык курамы тууралуу маалыматтар чагылдырылган. Аны менен катар Орусиядан көчүп келишкен орус тектүү келгиндер, алардын жайгашуулары жергиликтүүлөр менен болгон мамилелери тууралуу айрым маалыматтарды калтырышкан. Алсак, академик А. Ф. Миддендорфтун 1877-жылы Фергана өрөөнүнө жасаган сапарында өрөөндөгү калктарга этнографиялык жана антропологиялык байкоолор ишке ашкан. Ал Ферганадагы өзбектердин, тажиктердин, кыргыздардын толук мүнөздөмөсүн картага түшүрүп, ал элдин физикалык турпатынын айырмачылыктарын жана антропологиялык жактан типтеринин өтө көп экендигин белгилеген. Ушундай эле максатта И.В. Мушкетов 1877-жылы Алай жана Памирге саякат жасаган. Эмгекте 1877-жылдагы саякаттын күндөлүгү жазылган, анда басып өткөн жолдору жана барган жерлердин геологиялык мүнөздөмөсү, пайдалуу кен байлыктары кеңири баяндалган. Мындай маалыматтар менен кошо Алай өрөөнүндөгү кыргыз байы уюштурган ат чабыш байге тууралуу этнографиялык таризде

маалымат калтырылган[4, 52-54]. Аталган сапарлар Фергана өрөөнүнүн этникалык картасы тууралуу маалыматтарды алгач ирет чагылдырышкандыктары менен айырмаланат.

Оторчулук бийлик орнотулгандан кийинки коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө жүргөн өзгөрүүлөр өрөөндөгү этникалык процесстердин интенсивдүү өнүгүшүнө түрткү берген. Мындан улам экспедицияларда этнографиялык маалыматтарды жыйноодон айырмаланып, колониялык бийликтин шарттарындагы этномаданий интеграция маселесине кайрылган изилдөөчүлөрдүн тобу жаралган. Алардын арасында маданий жуурулушууну, орусташтырууну каалабагандар да болгон. Башкысы алар жаңы шарттарда жергиликтүү калктардын дүйнө таанымында, ынанымдарында, жүрүм турумунда жада калса кебете кешпиринде кандай өзгөрүүлөр жүргөндүгүнө токтолушкан. Булардын көч башында В. П. Наливкинди белгилөөгө болот. В. П. Наливкин 1873-1875-жылдарда генерал М. Д. Скобелевдин жетекчилиги астында Хива жана Кокон аскердик жортуулдарына катышкан мурдагы аскер кызматчысы болгон. 1876-жылы аскер кызматы менен коштошкон В. Наливкин Фергана облусунун Наманган уездинин башчысынын жардамчысы болуп дайындалган. Бул кызматты аркалоодо жергиликтүү элдин тилин, турмушун, аймактын тарыхын билбегендигине байланыштуу бир катар кыйынчылыктарга туш болгон. 1878-жылы чиновниктин карьерасын таштап, жубайы Мария Владимировна менен бирге алгач отурукташкан кыпчактардын арасында, андан кийин Наманган уездиндеги Нанай аттуу кичинекей кыштакта алты жыл жашаган. Элеттиктердин арасында жашоо ага жогорудагы боштуктарды толтурууга шарт түзгөн. Жубайлар Түркстанда жарым кылымдан ашык жашашып, жергиликтүү элдердин тилин жана каада салттарын өз алдынча өздөштүрүкөн окумуштуулар болушкан деп саноого болот. Тил үйрөнүү жаатында орус-сарт[5], орус-перс[6] сөздүктөрүн, усулдук практикалык сунуштаманы [7] да даярдашкан жана Кокон хандыгынын тарыхы[8] боюнча жалпыга маалым болгон айтылуу эмгекти жазган.

«Сарт» термини авторлорго отурукташкан жана дыйканчылык менен алектенген өзбектерди жана тажиктерди уруу-уруу болуп жашаган көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздардан айырмалоого мүмкүндүк берген. Айрым маалыматтарда автордун отурукташкан жамаатка тиешелүү түркий тил катары сарт тилин назарга алгандыгын белгилешет. Алар тарабынан жазылган «Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы»[7] деген аталыштагы эмгек жергиликтүү отурукташкан элдердеги аялдардын коомдук жана үй-бүлөлүк абалын биринчи өз алдынча изилдөөгө алган колониялык доордогу алгачкы орусиялык изилдөө болуп саналат. Эмгекте Фергана өрөөнүндөгү аялдардын жашоосунун бардык жактары, анын ичинде алардын турак жай жана идиш-аяктары, сырткы көрүнүшү жана кийим-кечектери, аялдардын адаттары жана алектенүүлөрү, үй-бүлөдөгү абалы, кош бойлуулук жана төрөт, куда түшүү жана никелешүү, көп аялдуулук, ажырашуу жана жесирлик, сойкулук сүрөттөөгө алынган. Аялдардын үй турмушу жана колдонгон идиш-аяктарына арналган бөлүгүндө тургундардын үйлөрүн кантип куруп, иретке келтиргендиги тууралуу маалыматтар камтылган. Авторлор ошол кездеги орустардай эле кызга караганда эркек баланын төрөлүүсүнө артыкчылык берилгенине кайрылышкан. Уул төрөлгөндө чоң тойлор өткөрүлсө, кыз төрөлгөндө эң болсо кой союлгандыгын назарга алышкан. Ымыркайлардын өлүмүнө байланыштуу айрым ысымдардын келип чыгышы түшүндүрүлгөн. Алсак, Турсун («калсын»), Тохта («токтоп калсын») жана Махкам («бекем») Сатыбалды («сатып алды») жана «Саткын» («сатып алынган») ысымдары мисалга алынган. «Акыркы учурда баланы башка эмчек эмизген аялга 5-6 күн берип, анан жуунтуп коюшкан, эми бала сөзсүз өлбөйт деген ойдо болушкан» [7, 177]. Никелешүү маселесине келгенде авторлор ажырашкан, жесир жубандарга үйлөнүүдө калың толук төлөнбөгөндүгүн белгилешкен. Бул болсо авторлордун пикири боюнча, европалык аялдарга салыштырмалуу ажырашкан аялды толугу менен эркин кылган, анткени турмушка чыккандан кийин кызынын үстүнөн ата-эненин бийлиги күчүн

жоготкон, ал эми экинчи күйөөсүнө жаңы никеге кирүү жеңилдеген, ал үчүн төлөш керек эмес болгон» [7, 197]. Бул тууралуу изилдөөсүндө учурдагы белгилүү изилдөөчү В.Котюкова эмгек боюнча буга чейин жарыяланбаган академик Н.И.Веселовский тарабынан жазылган рецензияны түп нускасында жарыялап, анда Веселовский М.В. Наливкинанын китепти жазууга кошкон зор салымы болгондугун баса белгиленгендигине токтолгон. Сын пикир ээси Мария Владимировнаны «биринчи орус аял-этнографы» деп атагандыгын жана аны Владимир Петровичтин шериги жана жардамчысы гана эмес, толук кандуу кызматташы деп баа бергендигин сөзгө алган. Ага улай: «Очеркте» Ортоазиялык аялдын (отурукташкан аялдын) бешиктен кабырга чейинки бүт жашоосу, анын бардык түйшүгү, кубанычы, үмүтү, көп аял алуу салты менен шартталган жашоосу чагылдырылган. Ал тогуз жылдык байкоолордун натыйжасы болуп чыгат, авторлор бир нече жыл жергиликтүү тургундар менен чогуу жашашкан, демек, теманы алыстан эмес, булактан байкашкан», [8, 64]- деп, эмгек күбөлөрдүн көргөн билгендеринин негизинде жазгандыгын эске салган. Учурдагы этникалык маселелер боюнча чыгаан адистердин бири Сергей Абашин аталган автор тууралуу «жаркын жана драматикалык кейипкер В.П. Наливкин тарыхчылардын арасында ар кандай баа берүүлөрдү жаратып жатса да, анын илимий ишмердиги эч кандай шексиз бойдон калууда. Анын тил илими, тарых жана этнография боюнча изилдөөлөрү уникалдуу катары азыр да таанылып келет», [9, 28-29]-деп таасын баа берген. Аталган эмгек авторлорго Түркстандагы илимий коомчулуктун арасында кадыр барк алып келген. Албетте бүгүнкү күндүн белесинен алардын бул эмгегин заманбап илимий стандарттар боюнча объективдүү деп атоого мүмкүн эмес болсо да, майда-чүйдөсүнө чейин жазылгандыгын эске алсак чындыкка коошкондугун байкоого болот.

В.П. Наливкин А. Ф. Миддендорфтун «Очерки Ферганской долины»[10] атуу китебине карата жазган пикиринде Фергана өрөөнүндөгү калктын экономикасынын чыныгы абалын жана анын табиятын жакшы билгендиктен А.Ф. Миддендорфтун китебин-

де айтылган бир катар ырастоолорду сынга алган. Ал академиктин айткандары калкка салыктын чегерилишине таасирин тийгизбей койбойт деп коркконун жазган. В.П. Наливкиндин пикири боюнча, Миддендорфтун үстүртөн изилдөөсү жергиликтүү тилди билбегендиктин кесепети болгондугун, мындан улам бир катар так эместиктерге жана каталарга жол берилгендигине токтолуп, Фергана өрөөнүнүн көпчүлүк бөлүгүн тажиктер ээлейт деген көрсөтмөлөрү туура эместигин, анткени негизги калкы өзбектер экендигин белгилеген.

В. П. Наливкиндин бул жааттагы кийинки изилдөөсү 1913-жылы жарык көргөн «Туземцы раньше и теперь»[11] деген эмгеги болгон. Автордун негизги максаты Түркстан аймагынын түпкү эли басып алынгандан бери канчалык жана кандай мамиледе өзгөргөнүн чагылдырууга арналып, жергиликтүү калктын жашоосунда орун алган социалдык, маданий жана экономикалык өзгөрүүлөргө сереп салган. Салттуу жана оторчулук доорундагы жашоо образын салыштыруу, экономика жаатындагы жылышытарга, билим берүү жана модернизация маселелерине, аялдардын абалындагы өзгөрүүлөргө көңүл бурган. Бир сөз менен айтканда колониялык саясаттан улам болгон трансформацияларды жана салттуу жашоо образы менен модернизациянын өз ара аракетин, аймактын гармониялуу өнүгүүсүнө өбөлгө түзүүчү маданияттар аралык диалогдун зарылдыгын түшүндүрүүгө аракет кылган. “Жергиликтүү администрация өрөөндүн түпкүлүктүү калкынын динине, каада-салтына зыян келтирип алуудан этияттанып, бирок европалык маданиятка жуурулушуусуна аракет кылган. Ошол эле учурда табигый мүнөздө интеграция процесси жүргөн”[12,9]. Албетте мындай жараян эки тараптуулук жана карама-каршылыктар менен коштолгон. Бир жагынан, бириктирүүчү мүнөздөгү консолидациялык, ассимиляциялык жана интеграциялык процесстер кеңири жайылган.

Колдонулган адабияттар:

1. Горлова И. И., Еремеева А. Н., Костина Н. А. Историко-этнографические исследования народов России как ресурс национальной политики (XVIII — начало XX века) //Религиозная и национально-культурная политика государственной власти в Российской империи. М.; Краснодар, 2015:147- с.165.

Экинчи жагынан, бөлүнүүчү ролду ойногон жана элдердин жана алардын топторунун обочолонгондугун сактоого салым кошкон бир нече факторлор болгон. Эске салсак аталган автор ошол учурда колониялык саясатка сын көз караш менен карган авторлордун бири болгон.

Падыша бийлиги экспедициялардан сырткары статистикалык маалыматтарды чогултууну уюштуруп, аны ыраттуу жарыялоо ишин колго алган. Белгилей кетсек, жергиликтүү жана борбордук басма сөз беттеринде жайгаштырылган бир топ этнографиялык жана статистикалык эмгектер ошол кездеги офицерлер жана чиновниктер тарабынан жазылгандыгын белгилөөгө болот. Алардын кай бирлери бул багытта атайын тапшырма менен иш алып барышкан болсо, айрымдары күнүмдүк кызматтык ишмердүүлүгүндө жергиликтүү калк менен иштешүүгө туура келгендиктен кызмат жүзөсүндөгү кызыкчылыктары менен изилдөөчүлүккө келип калышкан. Зыянга алып келбеген жуурулушууну жактаган жубайлардын жупуну эмгектери орусиялык социумга интеграцияланууга багытталган. Алар байкап жазышкандай элдерде этникалык аспектилердин бекемделиши алардын көчмөндүк же отурукташкан жалпылыктардагы аң-сезиминдеги өзгөрүүлөр менен коштолгон. Бул өңүт абдан манилүү, анткени жогорудагы этносоциалдык жараяндар бул жамааттарда бирдей жүрбөгөн. Көчмөн жана жарым көчмөндүк турмуштагы кыргыздардын отурукташууга өтүүсү ишке аша башта-са, отурукташкан жамааттагылар шаарларда европалык маданияттын белгилерин өздөштүрө башташкан. Келгиндер арасында болсо шаардык жана кыштактык жалпылыктар калыптанган. Бул жагдайлар, тактап айтканда падышачылыктын үстөмдүгүнүн шарттарындагы этномаданий интеграция жараянынын аталган жалпылыктарга ар кандай даражада таасир этүү маселелерин талдоо өзүнчө көңүл бурууга арзыйт жана изилдөө иштерин илгерилетүүгө жатат.

2. Кун А.Л. Сообщения А. Куна о Кокандском ханстве// Известия Императорского Русского географического общества. 1876. т XII, с. 71-72.
 3. Кун А.Л. *Очерк Кокандского ханства*// Известия Императорского Русского географического общества. -1876 т. XII, с. 59-70.
 4. Собрание сочинений Ивана Васильевича Мушкетова. Вып. 2. 1877 г.-СПб.- 1912. -с. 52-54.
 5. Наливкин В.П. Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда. Казань : Унив. тип., 1884. - 478 с
 6. Наливкин В.П. Русско-персидский словарь общеупотребительных слов по наречиям Туркестанского Края / Сост. В. Наливкин. – Казань.- 1888. -394,с
 7. Наливкин В.П. Руководство к практическому изучению сартовского языка.-Самарканд : Самарканд. обл. стат. ком.- 1898.- 333 с
 8. В. Наливкин, М. Наливкина. Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. - Казань: типография Императорского университета.- 1886. - 245 с.
 9. В. Котюкова Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы В.П. И М.В. Наливкиных Неопубликованные рецензии// Восточный архив.- № 1 (33),- 2016.- с.64.
 10. Абашин С. В.П. Наливкин: «...будет то, что неизбежно должно быть; и то, что неизбежно должно быть, уже не может не быть...» // Полвека в Туркестане. В.П. Наливкин: биография, документы, труды. М.: Издательский дом Марджани, -2015.- с. 28-29.
 11. Наливкин, В. П. По поводу книги А. Ф. Миддендорфа «Очерки Ферганской долины» .-Туркестанские ведомости, 1883, № 35-39.
 12. Абдрашев А.Б., Авазов Э.А. XIX к.аягы -XX к.башындагы Фергана өрөөнүндөгү этномаданий процесстер// ОшМУнун Жарчысы.-2014. №3-9-б.
-

УДК 394/395

Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С.

Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

**НАСЕЛЕНИЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА В XVIII –
НАЧАЛЕ XX ВВ.: КУЛЬТУРА, СОЦИАЛЬНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ**

Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С.

Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

**НАСЕЛЕНИЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА В XVIII –
НАЧАЛЕ XX ВВ.: КУЛЬТУРА, СОЦИАЛЬНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ**

Сандыбаева А.Д., Динашева Л.С.

Международный университет туризма и гостеприимства, Туркестан, Казахстан

**НАСЕЛЕНИЕ ТУРКЕСТАНСКОГО РЕГИОНА В XVIII –
НАЧАЛЕ XX ВВ.: КУЛЬТУРА, СОЦИАЛЬНЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИНСТИТУТЫ**

Аннотация. В статье рассматриваются демографические, культурные, социальные и политические аспекты развития населения Туркестанского региона в XVIII – начале XX века. Анализируется этнокультурное взаимодействие оседлого и кочевого населения, влияние миграционных процессов и колониальной политики Российской империи на хозяйственные и

общественные институты. Особое внимание уделяется традиционным формам организации городских и сельских поселений, роли махаллей, а также этносоциальным группам, таким как торе, кожа, толенгуты и шалаказахи. Изучение этнической структуры региона позволяет выявить закономерности трансформации общественных отношений, а также влияние политических и экономических изменений на формирование казахской идентичности.

Ключевые слова: Население, Туркестанский регион, социальные институты, махалля, кишлак, торе, шалаказахи.

Annotation. The article examines the demographic, cultural, social and political aspects of the development of the population of the Turkestan region in the XVIII – early XX century. The article analyzes the ethnocultural interaction of sedentary and nomadic populations, the impact of migration processes and the colonial policy of the Russian Empire on economic and social institutions. Special attention is paid to the traditional forms of organization of urban and rural settlements, the role of mahallas, as well as ethnosocial groups such as Tore, Kozha, Tolengut and Shalakazakh. The study of the ethnic structure of the region makes it possible to identify patterns of transformation of social relations, as well as the impact of political and economic changes on the formation of Kazakh identity.

Keywords: Population, Turkestan region, social institutions, mahalla, village, toreh, shalakazakhi

Аннотация. Макалада Түркстан регионундагы калктын онугуусунун демографиялык, маданий, социалдык жана саясий аспектилер каралат. Отурукташкан жана көчмөн калктын этномаданий өз ара аракеттешүүсү, миграциялык процесстердин жана Россия империясынын колониялык саясатынын чарбалык жана коомдук институттарга тийгизген таасири талданылат. Шаардык жана айылдык конуштарды уюштуруунун салттуу формаларына, махаллейлердин ролуна торе, кожа, толенгут жана шалаказахи сыяктуу этносоциалдык топторго басым жасалат. Региондун этникалык түзүлүшүн изилдөө коомдук мамилелерди трансформациялоо мыйзам ченемдүүлүктөрүн, ошондой эле саясий жана экономикалык өзгөрүүлөрдүн казак бирдейлигин калыптандырууга тийгизген таасирин аныктоого мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: калк, Түркстан аймагы, социалдык институттар, Махалла, кишлак, торе, шалаказахи.

Туркестанский регион представляет собой уникальное явление. С древних времен здесь мирно сосуществовали и взаимодействовали различные хозяйственно-культурные уклады. С одной стороны, развивались традиции оседлого земледелия и торговли, а также градостроительства. С другой стороны, с севера сюда вплотную подходили кочевые скотоводческие племена. Это способствовало формированию своеобразного этнокультурного симбиоза и созданию уникальной культуры этнического и межэтнического взаимодействия.

В Туркестанском регионе проживали казахи всех трех жузов, так как здесь находился политический центр Казахского ханства. Этническая специфика казахов остается одной из недостаточно изученных тем в историко-этнографической науке. Социальная структура казахов, возникшая благодаря адаптации хозяйства к природным условиям, накладывалась на особенности этнической системы и сложные этнокультурные связи.

Население Туркестанского региона во второй половине XIX века формировалось

под влиянием интенсивных миграционных процессов XVIII – начала XIX веков. Во второй половине XIX века этот регион вошел в состав Российской империи, что привело к трансформациям не только в хозяйственно-культурных институтах, но и в межэтнических и социально-классовых отношениях.

Постколониальная парадигма требует новых подходов к изучению социокультурных процессов в Туркестане. Советский период стал целой эпохой, в ходе которой народы региона были вынуждены адаптироваться к жестким рамкам социалистического строя. Их политическое, экономическое и социальное положение претерпело значительные изменения. Современные межэтнические отношения в регионе также остаются проблемными.

Анализ опыта сосуществования различных этнических групп в городской среде Туркестанского региона, их адаптация к условиям города, а также функционирование «махалля» – городских кварталов, организованных по профессиональным и этническим признакам, является важным для управле-

ния современными урбанистическими процессами.

Махалля — исторически сложившаяся социальная единица, в которой люди проживают сообща, как единая община, жилой квартал с элементами самоуправления. В прошлом махалля не только объединяла местных жителей, но и регулировала их повседневную жизнь, создавая систему моральных норм, основанную на взаимной поддержке, уважении к старшим и равноправии членов общины.

Махалля занимала важное место в социальной жизни, оказывая влияние на решение многих общественных вопросов. Стабильная структура махалля способствовала сохранению традиций и культурных ценностей, несмотря на воздействия внешних факторов при российской колонизации и в советский период. Одной из важнейших функций махалли было проведение значимых событий в жизни общины. В более широком смысле махалля — это не просто район, а целая локальная община, которая сохраняет традиции и принципы взаимодействия.

Важно отметить, что махалля, как единица местного самоуправления, имеет огромную историческую ценность и требует бережного отношения. Недалековидные изменения в этом социальном институте могут привести к непоправимым последствиям. На основе махалли можно развивать новые формы местного управления, которые ориентированы на практичность, открытость, дружелюбие и борьбу с бюрократией.

Этикет и обычаи махаллей представляют собой не просто набор случайных традиций, а отражение культурных, исторических и бытовых особенностей народа. Эти нормы основываются на моральных принципах, хотя иногда их значение может быть трудно понять, поскольку некоторые из них напоминают суеверия. К примеру, в узбекской махалле существует запрет на приготовление горячей пищи в доме усопшего после похорон, что может быть связано с древними верованиями, связанными с огнепоклонничеством и зороастризмом [1].

Туркестан — единственный город в Казахстане, в структуре которого ярко прослеживается развитие городской культуры от раннего средневековья до современности.

Традиционные селения Туркестанского региона, такие как «қыстақ» и «кишлаки», когда-то выполняли городские функции. Общая формула социального устройства кишлаков – қыстақ в том, что специфика отдельного поселения на разных этапах истории в жизни местного общества, а также восприятие этих институтов их жителями выделяет ключевые понятия «традиционность», «модерность», «колониальность», «локальность».

Каждое поселение имело свое предназначение и особую миссию. Например, Карнак был известен как образовательный центр, специализировавшийся на исламском обучении. В Карнаке получал знания сам Кенесары хан, дед Мухтара Ауэзова - Ауэз Омархан [2].

С учетом исторических условий, за основу традиционной модели можно принять этносоциальные институты и отношения, существовавшие в XVIII – начале XXI века. Этнодемографическая ситуация в регионе претерпевает значительные изменения, поэтому исследование традиционных торгово-ремесленных и оседло-городских групп населения Туркестанского региона поможет раскрыть множество аспектов истории Казахского ханства. Процесс становления социальных институтов проходил строго в соответствии четкой иерархической последовательности в основе которого лежала специфическая родоплеменная система казахов-кочевников.

Изучение исторического развития Туркестанского региона, его социальных и политических институтов позволит глубже понять проблемы государственности. Это также даст возможность выявить факторы, обеспечивающие ее устойчивость, а также проследить за экономическими изменениями, территориальными преобразованиями и политическими реформами XVIII – начала XXI века, которые нарушали традиционные общественные структуры и адаптировали их к новым условиям. В раннесредневековый период сообщества, проживавшие в городах Присырдарьи и занимавшиеся торговлей, носили название «согды». Исторические данные свидетельствуют о том, что народы, обитавшие между реками Амударья и Сырдарья, были склонны к торговле.

Махмуд Кашгари, автор первого фундаментального словаря тюркских языков, на-

зывал города по Сырдарье огузскими: «Сауран – город огузов», «Сыгнак – город огузов», «Карнак – город огузов», «Мангышлак – область огузской земли». Он использовал термины «кыстак» и «шахар» для обозначения оседлых поселений и городов.

В эпоху формирования Казахского ханства оседлые сообщества, входившие в его состав, назывались «сарты». Вероятно, это название связано с оседлостью племен Присырдарья. Уже в XI веке Махмуд Кашгари давал слову «сарт» значение «торговец» [3, 400]. Также существует версия, что название «сарт» связано с древним названием Сырдарьи – Яксарт. Известный казахский историк Ш. Кудайбердыулы также связывал этноним «сарт» с названием Яксарт [4, 103].

В период становления Казахского ханства оседлое население называли «сартами». В официальных документах царской России этот термин часто использовался для обозначения отдельной группы населения. Основным занятием сартов традиционно была торговля. Согласно статистике 1885 года, в городе Туркестане и прилегающих селениях проживало около 15 тысяч сартов. Наибольшее их число сосредоточилось в таких городах, как Туркестан, Чимкент и Ташкент. Н. Маев отмечал, что «Сартами узбеки называли вообще жителей городов, принадлежащих одинаково к таджикской и узбекской расе» [5, 128]. Востоковед Н. Остроумов, изучавший сартов в начале XX века, пришел к выводу, что слово «сарт» происходит от древнего санскритского термина, означающего «торговец». Военный историк К. Абаза писал: «В Туркестане сартами называют оседлых жителей городов и деревень, которые имеют родство с персами. Иногда таджиков и сартов смешивают, называя этим термином всё население Туркестана» [6, 71]. Российские исследователи и чиновники рассматривали сартов как отдельную группу населения Центральной Азии. Однако в советской историографии термин «сарты» перестал использоваться для обозначения отдельного этноса. По мнению исследователя Ж. Артыкбаева, в новое время основную часть населения южных городов и поселений составляли сарты, которые активно занимались торговлей даже в самых отдалённых степных районах [7, 232].

В начале XX века, в результате политики «разделяй и властвуй» Советской империи, сартам было навязано новое название, и они стали называться узбеками. Таким образом, история, хозяйственная и культурная деятельность этого сообщества приобрели особое значение.

В 90-х годах XX века, с началом распада Советского Союза, казахстанские узбеки, стремясь сохранить язык, культуру и традиции, создали общественное объединение. 28 ноября 1989 года в Шымкенте состоялся первый курултай, на котором была основана городская узбекская культурная организация.

Кочевое население Туркестанского региона в XVIII-XIX веках в основном представляли казахи, составлявшие наибольшую численность среди тюркско-монгольских народов Центральной Азии. На начало XX века казахи составляли 60% населения Сырдарьинской области, что составляло 888 тысяч человек из общего числа в 1 480 000. Другие среднеазиатские народы составляли 36%, включая сартов и таджиков – 21%, каракалпаков – 7%, узбеков – 5%. Славяне, преимущественно русские, составляли лишь 4%.

Казахское общество, как и другие кочевые сообщества, организовано по принципу «ру» – родовой общности. Однако в основе общественной структуры лежит не просто сумма родов, а их функциональная иерархия. Огромное количество казахов, территориальная разбросанность племен обусловили сложную многослойную систему иерархических связей, основанных на родственных и генеалогических принципах.

Одной из особенностей этносоциальной структуры Туркестанского региона является наличие различных этнических групп, не входящих в основную генеалогию казахского народа. В XVIII веке такие группы объединялись в союзы, известные как «курама». Состав курама, проживающих в восточных районах современной Ташкентской области, интересен для казахстанских этнографов, поскольку включает родовые названия катаган, дурмен, барлас, конырат, кыпшак и другие. М. Тынышпаев указывает, что курама представляет собой «сборную» из трех орд казахского народа [8, 183]. Субэтническая группа сунак, проживавшая в Туркестан-

ском регионе, частично возводит свое происхождение к ходжам, а частично – к племени дурмен-барлас. Формирование этой группы связано с жителями Сыгнака, крупного города средневековья. В их составе можно встретить группы, такие как колеген и жайма, которые славились как мастера по металлу.

В рассматриваемый период в разных регионах Казахстана встречались многочисленные группы каракалпаков, кыргызов, калмыков, башкир и других. В традиционном обществе Туркестанского региона начала XIX века выделялись сословия, не интегрированные в основную генеалогическую структуру: торе (султаны), ходжа, толenguты и кулы. В источниках упоминается также группа шала-казахов.

В казахском обществе торе происходят от «золотого рода» Чингисхана и считаются потомками казахских ханов и султанов. Их традиционно называют «белой костью» из-за их привилегированного положения и службы государству. В Туркестанском регионе проживали представители нескольких ветвей торе, включая потомков Абылай хана, Абульхаир хана, Каип хана, Самеке хана и других.

В первой половине XIX века представители сословия торе начали вступать в браки с представителями аристократии «черной кости». Таких торе называли «қараман» (чернь). Например, род торе Барака получил это прозвище за родственные связи с сословием «черной кости». Таким образом, сословие торе утратило свою однородность. Среди них были как богатые, так и бедные, многие из которых вступали в браки с представителями «черной кости».

К этому времени звание «белая кость» приобрело больше историческое значение, утратив свою сословную значимость. Исключением могли быть только султаны, занимавшие определенные должности в административной системе Российской империи. Их скотоводческие хозяйства были тесно связаны с кочевыми общинами и обслуживались их членами. Внутри самого сословия торе сохранялись те же патриархально-родовые отношения, что и в кочевых общинах.

Кожа представляет собой высший слой мусульманского духовенства, широко распространенный в Туркестанском регионе.

В генеалогических списках, известных как «Насаб наме», кожа прослеживают своё происхождение до прямых родственников пророка, что обуславливает их привилегированное положение и склонность к эндогамным бракам. Однако исследования показывают, что среди кожа есть немало потомков доисламских тюркских жрецов.

В начале XX века казахская родовая идентичность пережила кризис, вызванный аграрной колонизацией региона. Политика переселения, проводимая царским правительством, привела к изъятию казахских земель, что сделало кочевой образ жизни практически невозможным. Это, в свою очередь, вызвало сокращение численности скота — основного источника богатства кочевников. А. Н. Букейхан подчеркивал, что для казахов животноводство было не просто экономической основой, а важнейшей частью их культуры и существования [9]. Потеря скота означала для кочевника утрату самого жизненного уклада, а переход к оседлому образу жизни привел к постепенной трансформации традиционной идентичности казахов.

Результатом аграрных преобразований стало массовое обнищание населения, приобретшее катастрофический характер. Социальное расслоение казахского общества достигло значительных масштабов, что привело к появлению отходничества — вынужденного ухода части населения на заработки вне традиционного родового окружения. Это явление негативно сказалось на институте родовой взаимопомощи, который со временем утратил свою прежнюю роль. Люди, оказавшиеся вне родоплеменной структуры, были вынуждены адаптироваться к новым условиям жизни, что способствовало ослаблению родовой идентичности и усилению общеказахского самосознания.

Ключевую роль в передаче знаний о предках и сохранении этнической идентичности играет родовая память. В отличие от основной массы казахского населения, представители группы «қожа» до сих пор осознают свое отдельное происхождение. Несмотря на то, что они не входят в традиционную родовую иерархию казахов, их этническая самоидентификация тесно связана с Казахстаном как страной проживания. Однако некоторые представители «қожа» продолжают

подчеркивать свое арабское происхождение, сохраняют ярко выраженное чувство родовой принадлежности и передают его следующим поколениям.

Отличительной чертой данной группы является существование эндогамных барьеров, долгое время препятствовавших заключению браков с представителями других родов. Тем не менее в случаях, когда такие союзы приносили материальную или социальную выгоду, эти ограничения могли нарушаться. Согласно исследованиям З. О. Ибадуллаевой, в начале XX века, если три поколения представителей рода «кожа» вступали в брак с казахами, их начинали называть «қараманы», что означало «смешанные кожа» [10, 151].

Толенгуты были зависимыми, находившимися на службе у ханов или султанов. Среди толенгутов встречались как потомственные служащие, так и лица иноземного происхождения. В сибирских степях, согласно свидетельствам С.Б. Броневского, толенгутами были бухарцы, ташкентцы, каракалпаки, башкирцы и калмыки [11, 96].

Толенгутами могли стать и свободные казахи. В рассматриваемый период было немало случаев становления в качестве толенгутов свободных казахов. В этой связи возникает вопрос, в чем причина того, что свободные казахи шли к султанам и местным правителям в качестве туленгутов. Как правило, это были люди, не имевшие ни скота, ни земли. Став толенгутом, он мог иметь свой скот. Кроме того, толенгутами могли становиться те свободные казахи, которые испытывали большую тягу к военному, чем скотоводческо-земледельческому делу.

Шалаказахи представляли собой метисов, происходивших от браков татар и среднеазиатов с казахскими женщинами. Источники отмечают, что это были люди, частично ассимилировавшиеся в казахской среде, в отличие от тех, кто сохранил свою этническую идентичность. Курбан Али Халид подробно описывает происхождение этой группы: ша-

лаказахами называли потомков татар и сартов, которые со временем интегрировались в казахское общество. Заключив брачные союзы с казашками, они занимались торговлей в Туркестане, Ташкенте. Одним из первых, кто получил прозвание «шалаказах», был Шах Азим ибн Саякуб, умерший в 1885 году в возрасте 99 лет. Халид отмечает, что рост численности шалаказахов из сартов начался после 1788 года, а из татар – с начала XIX века [12, 146]. Статус «шалаказах» освобождал от военной службы и частично от налогов.

Город Туркестан во второй половине XIX и начале XX века переживал период активного развития и роста. В этот период началось благоустройство города, увеличилась численность его населения. По данным на 1910 год, в городе проживало 15,236 человек, из которых почти половина составляли мужчины (7865 человек), а женщины – 7371 человек [13, 127].

Научный анализ исторических процессов, происходивших в Туркестанском регионе в конце XIX – начале XX веков, показывает, что изменения в общественной жизни были крайне противоречивыми. Колониальная политика сместила акцент с национальных интересов на общие имперские идеалы, игнорируя культурные и духовные особенности местного общества.

Туркестан превратился в одну из периферий Российской империи, где была установлена единая военно-колониальная система управления. При этом, не нарушая многовековые хозяйственные традиции региона, российская администрация стремилась модернизировать управление по европейским стандартам, чтобы обеспечить самоокупаемость региона и получение дохода в имперскую казну.

Изучение научных трудов по теме требует комплексного исследования данной проблемы с применением современных научных методов. Следует учитывать не только традиционную структуру населения Туркестана, но и трансформации, произошедшие на протяжении XIX-XX веков.

Список использованных источников:

1. Зунунова Г.Ш., Назаров Р.Р. Трансформация пищи в современный период // Узбеки / Отв. ред. З.Х. Арифханова, С.Н. Абашин, Д.А. Алимова. - М.: Наука, 2011. -С. 337-341.

2. Артықбаев Ж. Қарнақ құпиясы: тарих және сабақтастық // Егемен Қазақстан. 26.03.2018. № 56. Б. 5.

3. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Алматы: Ана тілі, 1993. -192 б.; Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат ат-түрік). Үш томдық шығармалар жинағы. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзін жазған А.Қ. Егеубай. Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. 1-том. – 373 б.

4. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Факсимиле, аударма, түсініктемелер мен көрсеткіштерді жазған Ж.О. Артықбаев. Астана: Фолиант, 2008. -381 с.

5. Маев Н. Русский Туркестан. Сборник изданий по поводу Политической выставки. Вып. 1: География и статистика. М.: В Университетской типографии (Катков и К) на Страстном бульваре, 1872. 133 с.

6. Абаза К. Завоевание Туркестана. СПб.: типография М. Стасюлевича, 1902. 316 с.

7. Артықбаев Ж.О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). СПб.: Мажор, 2005. 320 с.

8. Тынышпаев М. История казахского народа. Сост.: Такенов А.С. Байғалиев Б. – Алма-Ата: "Казак университеті", 1993. -224 с.

9. Букейханов А. Сведения о киргизском хозяйстве Степного края к 15 января 1902 г. Омск, 1902. 10 с

10. Ибадуллаева З.Ө. Қазақ халқының құрамындағы қожалар (тарихи-этнографиялық зерттеу): Ғылыми-зерттеу еңбек / З.Ө. Ибадуллаева. — Алматы: Эверо, 2015. — 176 б.

11. Броневский С.Б. Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней орды // Отечественные записки. -Ч.41,42,43.-СПб.,1830.

12. Халид К. Тауарих хамса (бес тарих).-Астана: ТОО Prosper print, 2014, -286 б. 146 б.

13. Добросмыслов А. Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. Ташкент: эл. парт. типо-литография. О.А. Порцева, 1912. 204 с

УДК: 342, 128-45

Каратаев О.К. Проф. д.и.н.,

Кадыров Т.Д. Проф. к.и.н.,

КЫРГЫЗЫ УЗБЕКИСТАНА (ФЕРГАНСКАЯ ДОЛИНА), ИХ ЛОКАЛИЗАЦИЯ И РОДОПЛЕМЕННОЙ СОСТАВ В КОНЦЕ XX ВЕКА

Karataev O.K. Prof. Doctor of Historical Sciences,

Kadyrov T.D. Prof. Ph.D.,

KYRGYZ OF THE FERGANA VALLEY (UZBEK PART OF THE FERGANA VALLEY, II HALF OF THE 20TH CENTURY)

Аннотация. В научной статье рассматриваются данные о кыргызах, проживающих за пределами территории Кыргызстана, в Республике Узбекистан. В статье исследуются их локализация, ареалы распространения и оседания кыргызов в Ферганской долине, племенной состав, материальная и духовная культура. Ферганская долина, которая в настоящее время находится под юрисдикцией независимых государств (Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан), издавна известна под дополнительным названием – “Золотая долина”. История, культура, язык кыргызов и кыргызского этноса и другие особенности тесно связаны с населением, культурой Ферганской долины. Известно, что в долине, ее предгорьях и горных местностях с незапамятных времен жили кыргызы. Некоторые исторические источники и труды исследователей свидетельствуют о том, что кыргызы населяли Ферганскую долину и прилегающие районы в X-XI вв. н.э. Необходимо отметить, что кыргызы издавна жили в Ферганской долине

и ее предгорьях. Примером этого, наряду с историческими источниками, могут служить топонимические названия, связанные с названиями (этнотопонимами) кыргызских племен и родов, которые довольно густо заселены в регионе. В целом, до настоящего времени не проведены комплексные исследования этнической истории, этногенеза, этнической культуры, языка, материальной и духовной культуры кыргызов, проживающих в Узбекистане. Для анализа были использованы научные, научно-статистические материалы о численности и расселении кыргызов в Ферганской долине. Также изучены этнокультурные связи кыргызского народа с другими тюркоязычными народами.

Ключевые слова: кыргызы, Ферганская долина, статистика, советская власть, кыргызские племена, этнос, правое крыло, левое крыло, булгачи (ичкилики).

Annotation. The scientific article examines data on Kyrgyz living outside the territory of Kyrgyzstan, in the Republic of Uzbekistan. The article examines their localization, areas of distribution and settlement of the Kyrgyz in the Fergana Valley, tribal composition, material and spiritual culture. The Fergana Valley, which is currently under the jurisdiction of independent states (Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan), has been known since ancient times under the additional name "Golden Valley". The history, culture, language of the Kyrgyz and Kyrgyz ethnic group and other features are closely related to the population and culture of the Fergana Valley. It is known that the Kyrgyz have lived in the valley, its foothills and mountainous areas since time immemorial. Some historical sources and works of researchers indicate that the Kyrgyz inhabited the Fergana Valley and surrounding areas in the 10th-11th centuries. AD It should be noted that the Kyrgyz have long lived in the Fergana Valley and its foothills. An example of this, along with historical sources, can be toponymic names associated with the names (ethnotoponyms) of Kyrgyz tribes and clans, which are quite densely populated in the region. In general, to date, comprehensive studies of the ethnic history, ethnogenesis, ethnic culture, language, material and spiritual culture of the Kyrgyz living in Uzbekistan have not been carried out. For the analysis, scientific, scientific and statistical materials on the number and settlement of the Kyrgyz in the Fergana Valley were used. The ethnocultural ties of the Kyrgyz people with other Turkic-speaking peoples have also been studied.

Key words: Kyrgyz, Fergana Valley, statistics, Soviet power, Kyrgyz tribes, ethnicity, right wing, left wing, Bulgachi (ichkiliks)

Среди актуальных проблем в кыргызоведении важной проблемой является исследование социально-экономического положения кыргызов, проживающих в соседних странах (КНР, Узбекистан, Таджикистан, Афганистан, Казахстан и др.) по воле судьбы в последствии исторических и политических событий, их расселения, племенного состава на сегодняшний день. Следует отметить, что кыргызы проживали на указанных территориях с древних времен. Причина, по которой кыргызы остаются на территории указанных стран, заключается в различных политических обстоятельствах. Основные причины разделения кыргызов необходимо рассматривать в два этапа: первый, во второй половине XIX в. согласно русско-китайскому (династия Цинь), русско-британскому пограничным договорам часть кыргызов осталась на территории Афганистана, находившегося под протекторатом Китая (Циньская дина-

стия) и Великобритании. Кроме того, территории Сарыкол (Мургаб), Жерге-Тал где издавна проживали кыргызы находились в составе Бухарского эмирата. Вековые кочевья кыргызов, пути к основным пастбищам и зимовкам перекрылись, маршруты передвижения кочевников были перекрыты в результате появления границы. оказывая влияние на складывавшийся веками хозяйственный уклад кыргызов. В результате большая часть кыргызов вынуждены были перейти на оседлость.

Второй этап осуществлялся в 20-30 гг. XX века Советской властью. В результате национально-территориальных размежеваний в Средней Азии часть кыргызов, проживавших в составе Российской империи и бывшего Бухарского эмирата, осталась жить в пределах образованных позднее Узбекской, Таджикской, Казахской автономных республик, а позднее союзных республик. В результате

проведенной политики национально-территориальных размежеваний обширные территории, на которых издавна проживали кыргызы, попали под юрисдикцию соседних республик.

Ферганская долина, которая в настоящее время находится под юрисдикцией независимых государств (Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан), издревле известна под дополнительным названием – “Золотая долина”. Ферганская долина, жемчужина Средней Азии, является одним из регионов Азии, где жили самые древние люди, развивались цивилизации, различные культурные очаги. Этот регион известен высоким уровнем развития оседлых, полукочевых, кочевых культур, где человек освоил горные хребты, богатые водой предгорья, плодородные уголья и использовал пастбища для скота. История долины насчитывает века, когда она поглотила множество различных культурных слоев, включая городскую культуру, полуседлую, кочевую и др., где тесно развивались хозяйственно-культурные, торгово-экономические, языковые связи племен, народов. Города, населенные пункты региона, стали крупными торговыми, культурными и экономическими центрами, связывающими Запад и Восток. Именно Ферганская долина объединяла ответвления Великого Шелкового пути, соединяющего цивилизации Востока и Запада. Долина, которая является “жемчужиной Средней Азии”, издавна славилась индоевропейскими (иранскими, хинди, урду), тюрко-монгольскими языками, являлась одним из главных центров смешения культур (исламской, буддийской, христианской и др.). Различные этнические группы мигрировали с разных регионов в долину, где царили относительно мир и господство. В результате в XIX в. и к началу XX века рост численности населения Ферганской долины, различных этнических групп, способствовал увеличению плотности населения (см.: Губаева, 2004: 3-4). Занимаемая территория Ферганской долины составляет 22 тысячи квадратных километров, включая предгорья - 80 тысяч квадратных километров. Долина имеет форму эллипса и, как известно, достигает 300 квадратных километров в длину и 170 квадратных километров в ширину. Ферганская долина окружена с северо-запа-

да Чаткальским и Кураминским хребтами, с северо-востока - Ферганским, с юга – Алайским и Туркестанским хребтами. С западной стороны - равнинная дорога, по которой можно было бы выйти в другие районы Средней Азии, в настоящее время обрамляет канал Кайрак-Кум (“Ходжентские ворота”) и тянется до пространства Ач-Талаа (Голодная степь).

Почти все остальные дороги, соединяющие долину с внешним миром, проходят через горы, перевалы. Территория долины в основном равнинная, состоит из окружающих ее гор, высота которых достигает 6 тысяч метров. Политико-экономически и культурно развитая с незапамятных времен Ферганская долина с первой четверти XX в. (1924-1926\27гг.) в отношении национально-культурных, языковых особенностей разделена на между 3 странами (Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан).

В настоящее время Ферганская долина является одним из самых густонаселенных регионов не только в Средней Азии, но и во всем мире. Население региона в основном занимается земледелием, животноводством в горах и предгорьях, а также сельским хозяйством. Основными народами, составляющими большинство Ферганского региона, являются кыргызы, узбеки, таджики, русскоязычные народы, за которыми следуют татары, уйгуры, среднеазиатские турки, среднеазиатские цыгане (люли). Известно, что почти все население исповедует суннитскую ориентацию ислама (ханафитский мазхаб). Можно отметить, что в этнической истории, культуре населения Ферганской долины, географически отделенной от других регионов Средней Азии, сформировались некоторые особенности.

История, культура, язык кыргызов и кыргызского этноса и другие особенности тесно связаны с населением, культурой Ферганской долины. Известно, что в долине, ее предгорьях и горных местностях с незапамятных времен жили кыргызы. История, культура государства, народов, населявших регион широко отражены в исторических источниках, а также в произведениях авторов средневековья и нового времени. Науке известно, что иностранные и отечественные историки проявляют постоянный интерес

к истории региона. Кыргызы стали упоминаться в IX-X веках в пределах Средней Азии. Некоторые редкие письменные источники содержат сведения о кыргызах и соседних с ними народах, племенах.

“Кыргызы издревле жили в городах и селах Мавераннахра (Междуречье Сыр-Дарьи и Аму-Дарьи) и имели тесные торговые связи с населением. Они (кыргызы) получали одежду, ткани, необходимые для сельского хозяйства товары, а оседлое население - скот, животноводческие изделия, мясо-молочные продукты, кожу и другие снабжения. Кыргызы населяют и начинают осваивать степные районы Средней Азии (Междуречье двух рек) в VI в. н.э. при Западно-Тюркском каганате, а позже Уйгурском, Тюркешском каганатах. (см.: Этнический атлас Узбекистана, 2002: 140-142).

Некоторые исторические источники и труды исследователей свидетельствуют о том, что кыргызы населяли Ферганскую долину и прилегающие районы в X-XI вв. н.э. В средневековом географическом письменном источнике 982 г. н.э. на фарси “Китаб Худуд ал-‘алам мин ал-Машрик ила-ал-Магриб” (“Границы мира с востока на запад”), написанном неизвестным (анонимным) автором, кыргызам посвящен специальный раздел (“О территории, населенной кыргызами” - 176 стр.). В информации о соседних народах (чигиль, йагма, карлуки, кесим, тухси и др.) кыргызы упоминаются 11 раз. В таких городах и населенных пунктах, как Ош, Узген, Аксы, Хоканд (Кокон), Кубасай, наряду с указанными народами описывается проживание кыргызов (МИКК, 1973, “Худуд ал-алам”. С. 41-45). Аль-Марвази писал о том, что кыргызы жили в XI в. в Восточно-Тенгирских горных районах (Караев, 1968: 55). Аль-Марвази в своих воспоминаниях отметил, что “кыргызы перестали сжигать тела умерших после того, как стали соседями с мусульманским миром. Они считали, что сжигание человеческих тел очищает умерших”. Следовательно, кыргызы стали соседями с мусульманами после 840 года. (см.: Караев, 1968: 54).

В карте, нарисованной аль Идриси, также даются очень интересные сведения о территориях, на которых расположены кыргызы. В сочинении ал-Марвази

Табаи “аль-хайван” (“Животный мир”), написанном в 1120 году, он пишет, что кыргызы располагались к югу от кимаков, а ягмы и халлухи (карлуки) - западнее. В летописях династии Тан 843 года описаны успешные военные походы кыргызов в Восточный Туркестан, нападения на территории государства Тан (Китай) под названием Аньси и Бейтинь (Малявкин, 1974: 37, 116). Эти исторические данные также свидетельствуют о том, что кыргызы начали заселять территорию современного Кыргызстана, города Ош, Андукан (Андижан), Узген, Аксыкент, Кувасай и др., расположенные в Ферганской долине, данные по населению, хозяйству края подробно описаны в трудах авторов средневековья (см.: ККТБ, Бишкек, 2002, книги I-II).

Есть много сведений о населении региона в эпоху монгольских завоеваний и в более поздние времена. Труды мусульманских авторов были написаны с учетом религии, ее распространения и обозначались только термином мусульмане по отношению к населению. Захреддин Бабур в “Бабур-намэ” писал, что к востоку от Андижана, между Ферганской долиной и Кашкаром, кочевали 5-6 тысяч семей, которые называли себя “чогорок”, “чогрок”. Из крупного рогатого скота чогороки держали овец, яков (котос). В то время в Средней Азии только кыргызы держали яков. Это говорит о том, что кыргызы жили в Ферганской долине. Бабур (Захреддин Мухаммед), который собрал войско против вторгшихся кочевых узбеков (шейбанидов), свергнувших государство тимуридов из Дешт-и-Кипчака, получил от кыргызов 20 000 овец и 1500 лошадей. Чогороки известны в настоящее время в составе племен тейит и кесек как крупные самостоятельные роды, проживающих на территории Кыргызстана, и среди кыргызов живущих в Ташкурганской автономии Китайской Народной Республики.

В произведении “Тарих-и Рашиди” (описываются события 1451 г.) Мирза Мухаммеда Хайдара отражаются сведения о племенах *барин*, *булгачи*, *чорос* и др. Ферганской долины. *Баарын* – племя правого крыла кыргызов, *Булгачы* или *булгачылар* – название кыргызского племенного

объединения ичкиликов, чоро(с) название крупного племени в кыргызском племени саяк. В “Маджму ат-Таварих” Сайф ад-Дина Аксыкенти (XVI в.) приводятся сведения о родоплеменных группах кыргызов, о правом, левом крыльях и об группе племен ичкиликов (Булгачылар). Генеалогический разрыв, упомянутый в ту эпоху, полностью совпадает с генеалогическим древом современных кыргызов. Во-первых, племенные группы *правое крыло, левое крыло и ичкилики* (Булгачы), построенные по дуальной системе, исходили из потребностей военных, экономических нужд (см.: Каратаев О. Кыргызский словарь этнонимов. Б.: 2003). Массовые переселения кыргызов Восточного Туркестана, ныне северные районы Кыргызстана, в Ферганскую область и далее в Ташкентскую область, произошли в связи с давлением Джунгарского ханства (1635-1773/75) (Губаева, 1983:83). Именно после этих событий, вероятнее всего, резко увеличится относительная численность кыргызов, проживающих в регионе. Необходимо отметить, что кыргызы издавна жили в Ферганской долине и ее предгорьях. Примером этого, наряду с историческими источниками, могут служить топонимические названия, связанные с названиями (этнотопонимами) кыргызских племен и родов, которые довольно густо заселены в регионе.

Исследования истории населения региона в основном можно разделить на четыре этапа. 1. Вхождение в состав Российской империи в конце XVIII в. - 60 г. XIX в.; 2. Исследование Ферганской долины в 60 г. XIX в. до 1917 г. 3. Исследовательские работы в советское время; 4. Исследовательские работы после приобретения независимости. Эти данные во многом основаны на результатах статистики и переписей населения Средней Азии, в том числе Ферганской долины, проведенных в свое время государственными учреждениями Российской империи и период Советской власти.

В эпоху великих географических открытий интерес иностранцев к Средней Азии, в том числе и к Ферганской долине, стал возрастать. Они связаны с населением региона, традиционной культурой, языками, местоположением и т. д. В 1812 году индийский

чиновник Мир Иззетулла, посетивший Кокандское ханство по поручению британца Уильяма Маркфрота, предоставил подробные сведения о Ферганской долине. Автор рассматривает Ош и прилегающие к нему местности как место проживания кыргызов, Араван – место проживания горных таджиков, переселенных из Бадахшана, Андижанский округ (Мин-Тепе) - место проживания кипчаков и турков, Куvasай - место проживания кыргызов и калмыков (Губаева, 2004: 7). Этнический состав населения долины в то время отличался крайней контрастностью. Например, в третьей четверти XVIII в. Джунгарское ханство пало, и уцелевшие калмыки начали искать убежище в Средней Азии, со стороны Ферганы. В результате военных столкновений часть калмыков была вытеснена, а некоторые стали оседать (История народов Узбекистана. - Ташкент, 1947. Т.II. С.131). От междоусобных войн и голода на территории Хивинского ханства произошли массовые переселения каракалпаков в Ферганскую долину. В то же время горные таджики Бадахшана в XVII-XVIII вв. начали массово переселяться в Ферганскую долину. Основной причиной этому были междоусобицы местных правителей Горного Бадахшана и голод.

Географическое, историко-этнографическое, лингвистическое (языковое) изучение населения края было инициировано еще при царской России. Местные власти Российской империи начали проводить статистические исследования и уточнения границ края. Статистические комитеты записывали данные о населении региона, национальном, племенном составе и др. в таких письменных источниках, как: “*Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник*”, “*Ежегодник Ферганской области*”, “*Статистические обзоры Ферганской области*”, “*Материалы для статистического описания Ферганской области*”, “*Список населённых пунктов Ферганской долины*”, рисовали карты, отражающие ареалы расселения населения. Хорунжий Потанин, сопровождавший послов Кокандского ханства из Санкт-Петербурга в 1829 г., предоставил достоверные сведения о населении, хозяйстве края (Губаева, 2004: 8). К сожалению, подавляющее большинство данных этой эпохи было эмпирическим,

авторы не владели сведениями ни о языке, ни об истории населения региона.

Труды В. В. Вельяминова-Зернова по изучению территории подняли на новый уровень. В этих исследованиях был применен тщательный подход к точному изучению политико-экономического положения, хозяйства, хозяйственного уклада территории. Исследования направлены на изучение экономического потенциала региона, которая будет создавать новые промышленные товары для предпринимателей Российской империи, а те, в свою очередь, использовать сырьевые ресурсы и дешевую рабочую силу. В основные труды, посвященные изучению Средней Азии, в том числе Ферганской долины, можно добавить исследования известных авторов таких, как: А. Ф. Миддендорфа, А.П.Федченко, Н.А. Северцова, И.В.Мушкетова, Н.А.Аристова, А.В.Буняковского, А.З.Валидова, А.Л.Куна, П. Е. Кузнецова, А. А. Кушакевича, Н.С.Лыкошина, А.И.Макшеева, В.П.Наливкина, В.А.Парфентьева, Н.Ф. Ситняковского, А.П.Хорошхина и др. В работах указанных исследователей отражаются данные по кыргызам Ферганской области: родовые названия, их состав, местонахождение, хозяйственный уклад. Известно, что большая часть этих сведений публиковалась в сборниках *“Вестник”*, *“Труды”*, *“Записки”* “Русского географического общества” (РГО). В частности, следует отметить работу Н. Ф. Ситняковского о кыргазах, проживающих в восточной части Ферганской области (*“Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области”*, 1898 г.). Исследователь предоставил работу, дополненную значительной информацией о родо-племенном составе, расселении кыргызов. Кроме того, необходимо отметить статью Н.С. Лыкошина, в котором даны сведения по волости Чапкуллук (т.е. Чапкылдык) Ходжентского уезда Самаркандской области. Автор писал о взаимоотношениях кыргызов, проживающих в волости **Чапкуллук** (название кыргызского племени **чапкылдык**), населенной кыргызами, об их переходе на принудительное оседание (Самарканд, 1906). Подробно исследовавшие Среднюю Азию В. П. Наливкин со своей женой М. Наливкиной

в работе *“Очерки быта женщин туземного местного населения Ферганской долины”* (Казань, 1886), предоставили информацию о культуре, языке, хозяйственном укладе, социальных отношениях, религиозном положении оседлого населения Ферганской долины.

Авторы отмечают, что они наблюдали процесс тюркизации среди местных таджиков (сартов). Кыргызы, живущие в предгорьях Ферганской долины, продолжали кочевать и жить своей жизнью. В разделе *“Крыша мира”*, переведенного на русский язык труда британского сэра Томаса Эдварда Гордона рассказывается о встрече в Кызыл-Арте Памира 1000 семей кыргызов и кипчаков (кыргыз-кыпчаки – О.К.), переселившихся из Ферганы семь лет назад (Губаева, 2004: 16). Французский антрополог и этнограф К. Уйвальфи в 1876-1877 гг. наряду с казахами, таджиками, кочевыми узбеками, каракалпаками писали о кыргазах. А также он предоставил данные о расселении оседлого и полукочевого населения. В то время ферганские кыргызы проживали на территории Ошского, Андижанского, Наманганского, Кокандского, Маргеланского, Скобелевского (Ферганского), Ходжентского уездов Ферганской, Сыр-Дарьинской областей Туркестанского генерал-губернаторства.

Этнографические данные по населению и кыргызам Ходжентского уезда Самаркандской области И.И.Зарубин освещает в своем труде: *“Население Самаркандской области. Его численность, этнографический состав и территориальное распределение”*. Известно, что часть территории Ходжентского уезда по географическим признакам входит в Ферганскую долину. В Ходжентском уезде кыргызы жили в волостях *Чапкуллук* (*Чаплык*), *Бөксө*, *Сибирги* и др. Научный труд *“Родовое деление киргиз”* известного кыргызского государственного и политического деятеля Абдыкерима Сыдыкова, опубликованный в 1927 г. в Ташкенте не утратил своей актуальности для исторической науки и в настоящее время (см.: Сыдыков, 1925: 3-25). Автор приводит генеалогические древо кыргызов, дает точные данные по ареалу их распространения, и пишет, что на

территориях за пределами Кыргызской АССР проживает более 350 000 кыргызов (Китай, Афганистан и др.). Афганскими кыргызами назвал кыргызов, проживающих в Сарыколе (Мургаб, Горный Бадахшан), Афганистане (Сыдыков, 1925/1927: 273-274). Следует отметить исследования по истории, этнографии кыргызов, проведенные одним из первых кыргызским историком Белеком Солтоноевым (Солтоноев, 2003: 423). Население Ферганской долины, хозяйственный уклад, социальные отношения кыргызов XIX в. изучены в научных трудах К. Усенбаева, В. М. Плоских, К. С. Молдокасымова, Б. М. Жумабаева, Т. Кененсариева, А. Бедельбаева и др.

После вхождения среднеазиатских народов в состав Российской империи на территории стала внедряться новая, российская система административного управления. Были проведены статистические переписи оседлого, полукочевого, кочевого населения, упорядочены налоговая система, использование земли и воды, пастбищное пользование, стали создаваться села. Имперские чиновники обращали внимание на этнический состав проживающего населения и проводили специальные переписи населения для определения национального состава. В 1897 г. В Туркестанском генерал-губернаторстве была проведена первая перепись населения. В предгорьях Ферганской области русского Туркестана в конце XIX в. – начале XX в. проживало 423 тыс. 639 кыргызов (см.: Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане...191: 62).

По рекомендации лингвистов, население Туркестана было опрошено по языковым особенностям, а не по этническим принадлежностям. В этих статистических опросах был допущен ряд ошибок. Очевидно, что в исторических условиях Туркестана того времени было сложно определить национальные особенности по отношению к языковым особенностям. Особенно затруднительным было выяснение этнических различий между сартами и узбеками, а также некоторыми языковыми группами населения говорящих на фарси (таджикскими). В XVIII-XIX вв. в Ферганской долине число таджиков росло за счет внешней миграции, что привело к проблеме обособления их тюркизированной ча-

сти от оседлых сартов (Абашидзе, 2004:58). Кроме кыргызов в Ферганской долине жили сарты (788 тыс.), узбеки (153 тыс.), турки (260 тыс.), каракалпаки, кулан-кыпчаки, кашкарцы, таджики, монголы. Численность ферганских кыргызов по одним данным составляло 202 тыс. человек, в исследованиях К.К. Палена - 423 тыс., по данным Н. В. Турчанинова - 259 тыс. Наиболее четко выделяются восемь таких народов, как сарты, кара-кыргызы, тюрко-татары (среднеазиатские турки. – О.К.), узбеки, кыпчаки, каракалпаки, кашкарцы, таджики, составляющие население Ферганской области в 1904 г. Из-за ошибок, допущенных в статистических работах, результаты переписи того времени постоянно менялись. Например, для статистики того времени было характерно то, что численность ферганских кыргызов “росла”, а по некоторым данным “уменьшалась”. Издательство “Ежегодник Ферганской области” в первом выпуске 1901 года приводит соответствующие статистические данные 1899 года. По этим данным 50% всего населения Ферганской долины составляют сарты, 11% таджики, 300 тыс. кара-кыргызов (кыргызов), 170 тыс. кашкарцев и др. (Абашин, 2004: 61-62).

В 1924 году выходит в свет “Статистический ежегодник 1917-1923 гг.” Статистического управления Туркестанской АССР. Начальником отдела управления И.П.Магидовичем была предоставлена исчерпывающая информация по национальному составу населения Ферганы. В нем дается описание интеграции в данные населения кочевых волостей Наманганского и Андижанского уездов, ранее не включенных в опрос. При уточнении положения о населении Ошского уезда были использованы данные поселенческой комиссии (Переселенческое управление) за 1911 и 1913 годы. И.П.Магидович, опираясь на имеющиеся точные данные, пишет: “...каракыргызы (кыргызы) сохранили чистоту своей крови, так как жили в высоких горах подальше от других”. Автор указывает племенной состав кыргызов, правое и левое крыло (Отузуул - тридцать сыновей), племенную группу ичкиликов (Булгачылар), общее число кыргызов по отношению к племенным группам (Абашин, 2004: 73-74). В 1897 году по переписи населения Наманганского уезда

(сельское население) тюркоязычных сартов было 58,0%, таджиков – 18,55%, кыргызов – 7,17%, по данным на 1904 год население, говорящее на сартском языке, составило 63,38%, кыргызы – 21,46%. Эти данные получены после включения Арымского, Чаткальского, Суусамырского районов. Численность кыргызов в уезде в 1897-1904 гг. выросло на 59 тыс. человек (Бушков, Зотова, 2004: 115-116). В Наманганский уезд входили волости Арым, Багыш, Кызыл-Джар, Кырк-Уул, Саруу, Суусамыр, Чаткал, Баястан, Кутлук-Сейит, в которых в то время проживали преимущественно кыргызы. В период с 1904 по 1911 год данные об этническом составе населения Ферганской области стали более точными, что свидетельствует об улучшении качества работы государственных статистических учреждений.

Необходимо уточнить этническую принадлежность “кыргыз-кыпчаков” и “кулан-кыпчаков” и их различие. Множество упоминаний о кыпчаках, которые обитали в Ферганской долине, можно найти в исторических источниках, а также в последующих статистических сборниках. Их общее число в статистических сборниках колеблется от 40 до 60 тысяч. И.П.Магидович в своем труде предостерегает от этнического смешения ферганских кыпчаков с кыргызами и каракалпаками. Кыпчаки в Ферганской долине “постоянно подчеркивали, что они отличаются от кыргызов и узбеков”. Исследователь отмечает особую роль кыпчаков в Кокандском ханстве (Магидович, 1924: 43-45).¹ Эти кыпчаки (кулан-кыпчаки) в основном занимались скотоводством, часть из них переходила к оседлости, часть – проживала жизнь скотовода. Кыпчаки жили в основном вблизи городов, населенных пунктов. Кулан-кыпчаки, в отличие от “кыргыз-кыпчаков», переселились из Дешт-и-Кыпчака (из среднего

течения Сыр-Дарьи) в Ферганскую долину в XVI-XVII вв. и были переселенцами, кочевым этносом. Все они в первой четверти XX века при первой переписи населения и установлении границ были зарегистрированы властями как “узбеки”, после чего были включены в состав узбеков. В настоящее время известно, что основную часть представителей кыргызских племен в Ферганской долине (на узбекской территории) составляют представители кыргызского племени *кыпчак*. Представители кыргызского племени “кыпчак” называют себя «кыргыз-кыпчаками». Этноэтнонимический термин “кыргыз-кыпчак” используется представителями кыргызского племени кыпчак для отличия себя от “кулан-кыпчаков” кочевых-узбеков, перешедших к оседлому образу жизни из Дешт-и-Кыпчака. Кыргыз-кыпчаки – одно из крупнейших племен кыргызов, вошедших в состав кыргызского этноса приблизительно в X веке. Представители этого рода встречаются в составе кыргызов проживающих в настоящее время в КНР, Таджикистане (Мургаб/Сарыкол, Жерге-Тал), в северном Афганистане (Ваханский коридор), и кыргызов Чуйской, Баткенской, Джалал-Абадской, Ошской областях Кыргызской Республики. И.М.Зарубин в статистическом труде *“Список народностей Туркестанского края”* (Зарубин, 1925:5) уточнил этнические различия кыргызов от казахов и отметил, что этническое самосознание кыргызов по сравнению с соседними народами занимает очень прочное место. А кураминцы², будучи самостоятельным этносом, живущих в соседних с кыргызами населенных пунктах, этническое самосознание сохранили слабо. Автор сообщает, что в Ошском уезде проживает более 126 тысяч кыргызов. Данный источник информации не соответствует данным предыдущих статистических сборников о

¹Примечание: речь идет о кулан-кыпчаках, которые добились политического господства в Кокандском ханстве на протяжении ряда лет. – О.К.

²Кураминцы. Кураминцы, населявшие Ангренский оазис, связывают свое происхождение с племенами старшего и среднего жуза казахов. XVII-XVIII вв. на территории современного района. Расселение кураминцев, хозяйство переселенцев, их некоторые отличия от местной этнической среды отражены в работах Н. А. Аристовой. Переселившиеся в Ферганскую долину кураминцы состоят из племен керешт, жалайыр, жапалак, тору айгыр, кара чапан, чувалдак (чулдак), алчын, уйшун, беш-калын (таз), карасыйрак (карашыйрак) и др. Наиболее влиятельными из этих племен были жалайыры. Почти все названные племена у кураминцев имеют параллели в кыргызской этнонимии. Некоторые исследователи (А.П.Окладников и др.) восточное происхождение этнонима (кураминцы) связывают с древнетюркскими временами. Рунические надписи, найденные на территории, где обитало это племя, также иллюстрируют это. Потомки этого древнего рода под названием «курамша - курамчи» сохранились в составе бурят Эхирит-Булагатского района. Исследователь Т.А. Бертагаев в своих исследованиях отмечает, что происхождение курамов относится к кругу монголоязычных племен и определяет значение «кура - х - хура - х» - «собрание», «объединение». Кура - курамча; - чин; - ча - шан; - ша; - член чина в монгольских языках определяет род занятий, движение. Слово курама – известно как название родов в составе кыргызских племен солто, тейит

численности кыргызского народа в 127,5 тыс. человек. Это свидетельствует о том, что после установления Советской власти статистические данные стали предоставляться более точно. Необходимо отметить, что данные, представленные выше, не включают в себя кыргызов, проживающих в Андижанском и Наманганском, Маргиланском и Худжандском районах. Очевидно, что в ходе «переписи» в Ферганской области и других регионах Средней Азии некоторые крупные этносы были ликвидированы, а названия малочисленных этносов превратились в основные национальные наименования. Например, на прошедшем в Ташкенте курултае в 1921 году этноним «уйгуры» был восстановлен в качестве наименования народа, в то время как тюрко-персоязычные сарты, составлявшие значительную часть населения Ферганы, затем кураминцы, кыпчаки, кашкарцы (выходцы из Восточного Туркестана), каракалпаки, арабы, часть таджиков были вынуждены принять экзоэтноним «узбеки», забыть свой язык и культуру. О действиях по присвоению нового наименования оседлому населению, говорящего на языке тюрко-фарси, писал исследователь Средней Азии В. Маллицкий. Он отметил, что это движение «возглавил Самаркандский интеллигентный деятель С.Лапин». «Под деятельностью интеллигентного С.Лапина в 1890 году в официальных документах в Самарканде название «сарт» не упоминается». Следовательно, мнение о наименовании населения названием «узбек» начал приобретать широкую форму еще в начале XX в. (см.: Абашин, 2004: 83-84). В 1926 году в СССР наряду с уточнением национальных границ проводилась Всесоюзная перепись населения. В Средней Азии, в том числе в Ферганской области, начала реализовываться новая этнокультурная политика. По данным переписи 1926 года в Ферганской долине проживало 327 тыс. кыпчаков (кулан-кыпчаки и др.). Историк и этнограф К.Ш. Шаниязов писал, что включение кыпчаков в состав новообразованной узбекской нации было очень сложным процессом (Шаниязов, 1974: 68). Вероятно, известный этнограф и тюрколог К. Ш. Шаниязов относил кыргызов-кыпчаков, каракалпаков и другие племена к кулан-кыпчакам. По данным той же переписи населения 1926 года в Узбекской

ССР (1924 г.) в Андижанской, Ферганской и Наманганской областях проживала 58 тыс. 960 кыргызов, из них 58 тыс. 768 кыргызов проживали в сельской местности (Абдуллаев, Атаханов, 2014: 2).

Ономастические данные тоже относятся к источникам, которые точно отражают историческую ситуацию. В топонимии Ферганской долины широко распространены кыргызские названия крупных племен, небольших по численности родов, групп. В статистическом труде «Список населенных пунктов Ферганы» (Скобелев, 1909: 34,35,52,53... и др. страницы) четко указаны селения, пункты, населенные кыргызами, количество жителей сел. Ряд точной информации широко представлена в работах известного специалиста по изучению этносов Ферганы С. С. Губаевой. Расселение кыргызов по Ферганской долине носило локальный характер. На северной и восточной сторонах долины жили племена **правого и левого крыла**, с южной - представители племенной группы **ичкиликов** (Губаева, 1983, 84). Это: басыз, мундуз, саруу, чон багыш, китай; племена правого крыла: джедигер, багыш, монгол, саяк; группы племени адигине (баргы, бору, джору, кара багыш, сарттар) и мунгуши населяли восточную часть долины. Племенная группа ичкиликов: кыпчак, найман, тейит, кесек, тоолос, жоокесек, канды, бостон, нойгут, ават, оргу. В волостях Чапкылдык, Сибирги, Боксо, входивших в Ходжентский уезд, проживали представители племен кесек, тейит, кыпчак, ават, оргу, чапкылдык.

Стоит отметить, что часть локально расположенных киргизских сел была включена в состав Узбекской ССР, Таджикской АССР. Например, в треугольнике Фергана - Язъяван - Кува проживают представители племен бостон, канды, найман, кыпчаки, жоокесек. В этих местах есть такие села и деревни кыргызов, как Бостон (несколько сел), Найман (несколько сел), Кызыл-Кыпчак, Кыргыз-Кыпчак, Жоокесек, Булгачи (племя кыпчак), Чапкылдык, Дурманча (кыпчак), Торайгыр (кыпчак), Шабада (бостон) и др. (Губаева, 1983: 84-85). Появление этнотопонимов на стыке языков и культур доказано наукой. Например, ареал расселения племени мунгуш правого крыла можно проследить по этнотопонимам. Например, есть деревни

Жапалак, Соколок, Эрке-Кашка, Улуу-Катын, Мангыт, Кок-Жатык, Кодогочун, Толейкен, Жоош и др. На узбекской стороне долины распространены Багыш, Кара-Багыш, Арык-Багыш, Уч-Багыш, Чон-Багыш и др. топонимические названия, которые можно встретить на территориях от Аравана, Асаке до Янги-Курганского района Намангана. По топонимам Кыдырша, Коклен (тейит), Тейит, Кара-Тейит и др. можно проследить, что на территории Маргеланского уезда издревле жили представители кыргызского племени тейит.

По уточнениям узбекских ученых XXI в., северные склоны Ферганской долины населяют представители племен саяк, джедигер, багыш, монол, входящих в правое крыло кыргызов, и саруу, басыз, кушчу, чонбагыш, китай, мундуз, входящих в левое крыло кыргызов. А в Южной части Ферганской долины поселились представители племен кыпчак, найман, тейит, кесек, канды, бостон, нойгут, ават, тоолос, входящих в племенную группу ичкиликов (Абдуллаев, Атаханов, 2014: 2).

Группы кыргызских, кыпчакских (кыргызско-кыпчакских) племен проживают на территории Папского, Чустского, Бувайдинского, Янгикурбанского, Уйчинского, Нарынского, Учкурбанского, Дангаринского, Балыкчинского, Избаскентского, Коргон-Тюбинского, Джалал-Кудукского районов. Представители рода найманов, по данным Я. В. Винникова, проживают в некоторых селах Кувайсинского, Алыты-Арыкского, Ташлакского районов (Винников, 1956:163). Кроме того, найманы проживают в Кожо-Абадском, Коргон-Тюбинском районах Андижанской области. Также известно, что названия этих племен встречаются в местной топонимике.

Литература:

1. Абашин С. Н. Население Ферганской долины (К становлению этнографической номенклатуры в конце XIX - начале XX века) // Ферганская долина: Этничность, этнические процессы, этнические конфликты. М., 2004. С.38-102.
2. Абдуллаев У.С., Атаханов Р.С. Из истории узбекско-киргизских этнокультурных взаимоотношений (по материалам Ферганской долины) // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. 2014. ISSN 1991-3087.
3. Абрамзон С.М. Вопросы этногенеза киргизов по данным этнографии // ТКАЭЭ. Т. III. С.31-43.

Представители племени кесек, входящие в состав племенной группы ичкиликов (булгачи), проживают в Коргон-Тюбинском, Джалал-Кудукском районах Андижанской области. Кесеки компактно проживают в селах Дардак, Дехканчеки, Кампират Коргон-Тюбинского района. Я. Р. Винников считал жоокесек самостоятельным племенем. В некоторых источниках указывается, что жоокесеки входили в состав племени кесек. Известно, что жоокесеки занимали территории Нарынского, Алыты-Арыкского, Ферганского, Кувинского (Кувайсинского), Ахунбаевского районов. Жоокесеки расселены в вышеуказанных районах и живут смешанно с узбеками (Абдуллаев, Атаханов, 2014: 3-4).

Представители кыргызского рода Канды населяют территории Коргон-Тюбинского, Джалал-Кудукского, Кожо-Абадского, Ферганского, Кувинского районов. Известно, что в вышеупомянутых районах проживает значительное количество племенных групп племени Бостон. Нойгуты - одно из многочисленных племен кыргызов, проживающих в Узбекистане. Основная часть нойгутов осела в селах Нойгут, Иманарык Уч-Коргонского района, в селе Чекшура Ферганского района. Аваты прживают в Уч-Коргонском и Нарынском районах Ферганской долины. Тоолосы компактно проживают в селах Джалал-Кудукского, Кожо-Абадского районов Андижанской области.

В целом, до настоящего времени не проведены комплексные исследования этнической истории, этногенеза, этнической культуры, языка, материальной и духовной культуры кыргызов, проживающих в Узбекистане. Считаем, что существующие тесные социально-экономические и культурные связи между двумя странами предоставят широкую возможность для исследований.

4. Бушков В.К., Зотова Н.Л. Сельское население Наманганского уезда на рубеже XIX-XX веков (по статистическим данным)//Ферганская долина: Этничность, этнические процессы, этнические конфликты. М., 2004. С.110-138.
5. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. –Алма-Ата, «Гылым», 1958. - 478 с.
6. Винников Я.Р. Родо-племенной состав и расселение киргизов на территории Южной Киргизии. - ТКАЭЭ. Т.1. М., 1956. С.136-170.
7. Губаева С.С. К истории к изучения этнического состава населения Ферганской долины//Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты Отв. ред. С.Н.Абашин, В.И.Бушков; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука, 2004. С. 6-38.
8. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX— начале XX в. (по данным топонимии). Ташкент, 1983. – 245 с.
9. Губаева С.С. Население Ферганской долины в конце XIX-начале XX в. (Этнокультурные процессы). -Ташкент, 1991 (9 п. л.).
10. Зарубин И.М. Список народностей Туркестанского края. -Л.,1925. С.5.
11. История народов Узбекистана. -Ташкент, 1947. Т.II. -514 с.
12. Караев О. Арабские и персидские источники IX XIII веков о киргизах и Киргизии. Фрунзе, “Илим”, 1968. – 104 с.
13. Каратаев О.К. Кыргыздардын теги, келип чыгышы, этностук-маданий алакалары. Бишкек, 2013. - 290 б.
14. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., “Наука”, 1976. - 356 с.
15. Койчиев А. Национально территориальное-размежевание в Ферганской долине (1924 г.). Бишкек, 2002. 267 с.
16. Лыкошин Н.С. Чапуллулукская волость Ходжентского уезда. Опыт исследования экономических и бытовых условий жизни ее населения //Справочная книжка Самаркандской области. VIII. Самарканд, 1906.
17. Магидович И.П. Население ТАССР в 1920 г. // Статистический ежегодник 1917-1923 гг. Ташкент, 1924. Т. 1. С. 43-45.
18. Малявкин А.Г. Материалы по истории уйгуров в IX– XII вв. Новосибирск: Наука, 1974. - 210 с.
19. Материалы к характеристике народного хозяйства в Туркестане. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором гофмейстром графом К.К.Паленом. Ч. I. Отд. 1. Спб., 1911. - 62 с.
20. Наливкин В., Наливкина М. Очерки быта женщины туземного местного населения Ферганской долины. Казань, 1886.
21. Ситняковский Н.Ф. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области //Изв. Туркестанского отдела Рус. геогр. об-ва. Ташкент, 1900. Т. II. Вып. 1.
22. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Жооптуу редактору: академик А.Ч. Какеев. К-97 - Б.: АРХИ, 2003. - 448 б.
23. Сыдыков А. «Родовое деление киргизов»//»Благодарные ученики Средней Азии и его почитатели». Ташкент; 1927. С. 273-300.
24. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа (историко-этнографическое исследование на материалах кипчакского компонента). Ташкент,1974.
25. Шаниязов К.Ш. Кипчаки в узбекской этнической среде в дооктябрьский период//Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. -М., 1980. С. 45-56.
26. Этнический атлас Узбекистана\Кыргызы. Ташкент, 2002. С.140-144.

УДК: 9.94

Абдыкулова Роза
Кыргыз-Түрк Манас университети

**ТҮРК ТАРЫХНААМАСЫНДА ОСМОН МАМЛЕКЕТИ
МЕНЕН ОРТО АЗИЯ ХАНДЫКТАРЫНЫН БАЙЛАНЫШТАРЫ**

Абдыкулова Роза
Кыргызско-Турецкий университет Манас

**ОТНОШЕНИЯ ОСМАНСКОГО ГОСУДАРСТВА И СРЕДНЕАЗИАТСКИХ ХАНСТВ
В ТЮРКСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

Abdykulova Rosa
Kyrgyz-Turkish Manas University

**RELATIONS OF THE OTTOMAN STATE AND THE CENTRAL ASIAN KHANATES
IN TURKIC HISTORIOGRAPHY**

Аннотация. Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын байланыштарын чагылдырган түрк тарыхнаамасын эки топко бөлүп кароого болот. Аталган мамлекеттердин ортосундагы байланыштар Осмон мамлекети доорунда жана Түркия Республикасы мезгилинде жүргүзүлүп келген. Осмон мамлекети доорундагы Орто Азия менен байланыштар тууралуу изилдөөлөр биринчи мезгилде өтө аз кездешет. Ал эми Түркия Республикасы доорунда Ататүрк тарабынан курулган Түрк тарых коому башка тарыхый аспекттерден менен кошо Осмон-Орто Азия байланыштарын изилдөөгө басым жасалып келет. Макалада түрк тарыхнаамасында Осмон-Орто Азия байланыштары кандай чагылдырылган жана кайсы саясий, экономикалык, маданий маселелер каралганы талдоого алынат.

Негизги сөздөр: түрк, Осмон мамлекети, Орто Азия, байланыш, тарыхнаама.

Аннотация. Османское государство и ханства Средней Азии в турецкой историографии можно рассматривать в двух основных периодах. Взаимоотношения между этими государствами прослеживаются в эпоху Османской империи и в период Турецкой Республики. В османскую эпоху исследования связей со Средней Азией встречаются крайне редко. Однако в период Турецкой Республики Турецкое историческое общество, созданное по инициативе Ататюрка, уделяло особое внимание изучению этих связей наряду с другими историческими аспектами. В статье анализируется, как отражены османо-среднеазиатские отношения в турецкой историографии и какие политические, экономические и культурные вопросы при этом рассматриваются.

Ключевые слова: тюрк, Османская империя, Средняя Азия, отношения, историография.

Annotation. The relations between the Ottoman state and the khanates of Central Asia in Turkish historiography can be analyzed in two main periods. These relations are traced during the Ottoman Empire and the period of the Republic of Turkey. In the Ottoman era, studies on relations with Central Asia were extremely rare. However, during the Republic of Turkey, the Turkish Historical Society, founded at the initiative of Atatürk, paid special attention to the study of these relations along with other historical aspects. The article analyzes how Ottoman-Central Asian relations are reflected in Turkish historiography and which political, economic, and cultural issues are addressed.

Keywords: Turks, Ottoman Empire, Central Asia, relations, historiography

Түрк тарыхнаамасын эки бөлүккө бөлүп кароого болот. Осмон мамлекетинин доорундагы жана Түркия Республикасы мезгилиндеги тарыхнаама. *Осмон мамлекети доорунда* түрк түшүнүгүнөн дагы көп “осмончулук” идеологиясы негизги орунда турган. Мындай көрүнүш ал доорлордогу

илимий изилдөөлөрдө даана байкалат. Ошентсе да аталган доордо Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланыштары тууралуу маалымат берген эмгектердин катарына Lütüfi Efendi “Tarih-i Lütüfi” (1900) аталышындагы эмгеги кирет. Анда осмончулук идеологиясынан айырмаланып,

түркчүлүктү негиз катары карманышканы туурасында маалымат кездешет. Lütü Efendi nin эмгегинде Орто Азия мусулмандарынын (автор эмгегинде Орто Азия калкын ушундай атаган) Россия империясына каршы ийгиликсиз болушунун себептерин алардын ошол мезгилдеги заманбап курал-жарактарынын жоктугу, душманга каршы даярдыксыздыгы менен ачыктайт [1. с. 321].

Осмон мамлекетинин доорунда жазылган Хива хандыгынын Россия империясына каратылышы туурасында маалымат берген эмгек Ali Suavi ге таандык. Ал "Hive" деп аталып, алгач Парижде 1873-жылы "Le Khiva en Mars 1873" аталышы менен жарыяланган. Кийинчерээк Торонтодон кайрадан 1906-жылы басылып чыккан. Ал эми 1977-жылы Түркиядан "Hive Hanlığı Ve Türkistan'da Rus Yayılması" деген ат менен жарыяланган. Эмгекте Хива хандыгы Россия империясына каратылган мезгилде хандыктын Осмон мамлекети менен саясий байланышы болгонуна карабастан султандын бул маселеде жетиштүү өлчөмдө бекем болбогонун билдирет [2. с. 24].

Осмон мамлекетинин дооруна таандык (1299-1923) үчүнчү эмгек Mehmet Emin Efendi тарабынан "İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat" деп аталат. Аталган эмгек Орто Азия менен Осмон мамлекетинин өз ара байланыштарын чагылдырат. Эмгек бир нече жылдан соң араб арибинен латын арибине өткөрүлүп, басылып чыккан. Автор өзү түркстандык болгонуна карабастан билим алуу үчүн Стамбулга барганын булактардан алынган маалыматтар тастыктап турат. Ал эмгегинде XIX кылымдагы Орто Азияны түндүктөн Россия империясы, чыгыштан Кытай жана түштүктөн Англиянын ортосунда кысылып калган аймак катары берет [3. с. 8-10]. Автор түркмөн Мухаммед Курбан Махдум атындагы сексен жашка чамалаган адамдын оюн эмгегинде көрсөтөт. Ал боюнча Россия империясынан Хива хандыгын куткара турган пайгамбардын өкүлү-Осмон султаны болуп, анын саясий абалдан кабары болгондо жардам берерин үмүттөнүп жатканын билдирген [3. с. 23]. Орто азиялыктардын, хивалыктардын диний жактан Осмон мамлекетин алда канча жогору коюу менен өздөрүнүн саясий маселесинде пайдалануу үмүтү болгону көрүнүп турат.

Түркия Республикасында Орто Азия аймагын да камтыган түрк дүйнөсүнүн тарыхына болгон кызыгуу жана изилдөө иштери Ататүрктүн мезгилинде башталып, 1931-жылы Анкара шаарында Түрк тарых коому түптөлгөн. Анда түрк элдеринин тарыхын изилдөөгө басым жасалган. Анын *Belleten* (Бюллетень) аталышындагы илимий журналында макаланын темасына байланышкан макалалар кездешет. Буга эң жакшы мисал түрк тарыхчысы Halil İnalcık тарабынан жазылган "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)" аттуу илимий макаласында Осмон-Россия теңтайлашуусунун келип чыгышы жана Осмон мамлекетинин Россия империясынын экспансия саясатына каршы Дон-Волга каналын куруу проекти тууралуу маалыматтар камтылат. Автор макаласында XVI кылымдан тарта Россия империясы өзүнө душман катары Осмон мамлекетин жана түрк элдерин көрө баштаганын белгилейт [4. 398-б.].

Осмон мамлекети менен Орто Азиянын ортосундагы байланыштарга тарыхчылар тарабынан жеткиликтүү көңүл бурулбай, айрым изилдөөлөр ар бир өлкөнүн алкагында чектелген мүнөздө жана совет идеологиясынын негизинде жүргүзүлгөн. Түркияда болсо бул маселеге байланыштуу изилдөө жүргүзгөндөрдүн эң алдыңкыларына орток түрк тарыхын изилдеген Зеки Велиди Тоган (Валидов), Баймырза Хайит, Акдес Нимет Курат жана Мехмет Сарайлар кирет.

Түркия республикасы мезгилинде Осмон мамлекети менен Орто Азиянын ортосундагы байланыштар тууралуу изилдөөчүлөрдүн катарына Баймырза Хайитти (Baymırza Hayit) кошууга болот. Ал совет доорунда батышта жашаган Өзбекстандын тарыхчысы катары таанылып келет. "Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi" (1995) аталышындагы эмгеги XIX-XX кылымдын башындагы Түркстандагы саясий окуялар, айрыкча Россия падышачылыгынын Түркстанды басып алуу саясаты, ага каршы күрөштөр жана көтөрүлүштөргө арналган [5]. Түркстан чөлкөмүнүн саясий тагдыры татаал болгон жылдар тууралуу маалыматтарды камтыйт. Баймырза Хайит (толук аты ал мезгилде Баймырза Махмудов Хайитович) (1917-2006)

түбү намангандык, өз мезгилинде жадид мектебинде билим алган илимпоздордон. Улуу Ата Мекендик согушка катышкандан кийин Германияда жашап калып, Түркстан калкынын саясий тарыхына байланышкан изилдөөлөрдү жүргүзүп, эмгектерди жазган. Анын жогоруда аталган эмгегинен сырткары Түркстан аймагы тууралуу “Türkistan, Rusya ile Çin Arasında” (1975) аталышында да илимий эмгеги бар. Анда Кытай менен Россиянын Түркстанга экспансия саясатын жүргүзгөн мезгилиндеги саясий абал туурасында маалыматтар камтылган. Жогоруда аты аталган эмгегинде Кокондун ханы Омор Россия империясына каршы Акмечит чебин курдуруп, калк арасында зоболосу көтөрүлгөн хан болуу менен бирге мусулмандардын эмири (эмирул муслимин) аталганын берет [6. с. 35]. Аталган эмгек немец тилинен түрк тилине которулган жана мазмуну Эмир Тимур мезгилинен баштап 1924-жылга чейинки мезгилди камтыйт.

Түркчө булактарда көбүнесе Кокон хандыгынын экинчи аталышы катары “Фергана хандыгы” колдонулуп келет. Хайиттин эмгегинде да аталган хандык Фергана хандыгы аталышы менен кездешет [6.с. 32]. Мындай аталыш 1992-жылы табылган “Фергана хандарынын тарыхы” аттуу Магзуниге таандык кол жазманын аталышынан да байкалгандай Кокон хандыгынын аталышы катары Фергана хандыгы сөзү колдонулат [7]. Бул эмгектен Орто Азия элдеринин улуттук боштондук кыймылы туурасында маалыматтарды алууга болот. “Орус падышачылыгына каршы улуттук кыймылдын башталышы” аталышындагы жетинчи бөлүмүндө Анжиян көтөрүлүшү тууралуу маалыматтарды камтыганы менен анда Осмон мамлекетине байланышкан эч бир маалыматты кездештирүүгө болбойт [6.с.191]. Дал ушул сыяктуу эле 1916-жылдагы улуттук боштондук кыймылы туурасында да башкалардан айырмаланып, түрк аскерлери менен байланыштырган бир да маалымат кездешпейт [6.с. 32].

Зеки Велиди Тоган Түркияда жалпы Түркстан аймагынын тарыхын изилдеген тарыхчылардын сап башында турат. Ал (1890–1970) түбү башкыриялык болгонуна карабастан, Түркиядагы таанымал

илимпоздордон. Тоган 1913-жылы Ферганада, 1914-жылы Бухарада илимий изилдөөлөр жүргүзгөн. 1925-ж. баштап илимий изилдөө иштерин Түркияда, 1932-ж. баштап Венада уланткан. 1935-1938-жылдары Германиядагы университеттерде Түркстан тарыхына байланышкан сабактарын окуган.

1939-ж. Стамбул университетинде Орток түрк тарыхы кафедрасын ачып, 1970-ж. чейин эмгектенген. Анын Түркстан тарыхына тиешелүү “Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi” (Күнүбүздөгү түрк аймагы-Түркстан жана анын жакынкы тарыхы) [8], “Umumi Türk Tarihine Giriş” (Орток түрк тарыхына киришүү) [9] аталышындагы эмгектери бар. Анын “Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi” [8] аталышындагы эмгегинде Түркстан аймагынын географиялык, административдик түзүлүшү, XVI кылымга чейинки жана XVI кылымдан кийинки Түркстан, Россия империясы мезгилиндеги Түркстан менен бирге анын маданият тарыхына токтолот. Тагыраак айтканда, жалпысынан Түркстандын эң байыркы мезгилинен баштап 1920-жылга чейинки тарыхын кучагына алат. Мындан улам Түркстан тарыхын изилдөөдө, айрыкча түркчө илимий эмгектердин ичинде анын эмгектеринин ээлеген орду чоң.

Эмгекте XIX кылымда Түркстан хандыктарынын саясий абалы туурасында маалыматтар кездешет [8]. Андан Дукчи ишан көтөрүлүшү менен 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылы тууралуу маалыматтарды алууга болот. Анын эмгегинде көтөрүлүштү жетектеген Дукчи ишан Одесса-Стамбул багыты менен ажылыкка барып, эки жыл Хижаз аймагында калып, 1871-жылы кайтып келгени айтылат. Дукчи ишан алдыда эки жүз элүүдөй окуучусун Стамбулдан билим алуулары үчүн жиберүүнү самап жүргөн сопу болгон. Буга чейин Стамбулга кеткен жана ал жерде узак убакыттан бери жашап жүргөн анжияндык Садык уулу Абдужалилдин да Дукчи ишан Мадалиге таасири күчтүү болгон [8. с. 332-333]. Эң кызыгы бардык изилдөөлөрдө асыресе совет жана постсовет дооруна таандык тарыхнаамаларда Абдужалил стамбулдук деп берилет. Бирок анын түбү анжияндык экени Тогандын гана эмгегинде кездешет. Экинчи бир көңүлдү бура турган

жагдай Анжиян көтөрүлүшүнө ишандын мюриддерин кошпогондо ачкачылыкта калган калк көтөрүлүп чыккан. Анткени автордун ою боюнча жердин тартыштыгы калктын жакырдыгына алып барган [8. с. 332-333].

Эмгекте экинчи маселе 1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймылда Капалдан Кулжага келген беш осмон түркүнүн Шабдан баатырдын уулдары менен жолугушуусу тууралуу маалыматты берет. Автор маалыматты 1924-жылы Түркия республикасында алгачкы чыккан Жумурият гезитинин сандарына жарыяланган Орто Азияга келген осмон беш аскеринин бири болгон Адил Хикмет бейдин эскерүүлөрүнөн алган. Анда алар кыргыздарга кошулуп, чогуу күрөшкөндөрү тууралуу маалыматтар кездешет [8. с. 341].

Zeki Velidi Togan дын “Umumi Türk Tarihine Giriş” аттуу эмгеги болсо эки томдон туруп, түрк элдеринин тарыхын исламды кабыл алганга чейинки жана кабыл алгандан кийинки тарыхы аталышы менен эки доорго бөлүп караган. Бул эмгегинде айрым гана маалыматтар экинчи томунда жайгашкан [9]. Анда ислам дининин түрк элдеринде жайылышында тарикаттардын ролу тууралуу маалыматтар камтылган.

Түркияда Россиянын тарыхы боюнча дасыккан адис катары Akdes Nimet Kurat таанылат. Анын ‘Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917ye kadar’ аталышындагы эмгеги бар. Анда изилдөө ишке байланышкан маалымат онунчу бөлүмүндө Түркстандагы көтөрүлүш аталышында кездешет. Эмгекте Гаспринский, Акчуралардын жайган түркчүлүк, панисламизм агымынан улам Орто Азия калкынын арасында Түркияга карата симпатия артканын белгилейт [10. с. 428].

Түркиянын республикалык доорундагы Түркстан тарыхын изилөөчүлөрүнүн катарына Mehmet Saray ды кошууга болот. Анын “Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)” [11] аталышындагы эмгегинин атынан байкалгандай хронологиялык жактан 1775-1875-жылдарды өз ичине камтыйт. Андагы изилдөөбүзгө байланышкан жыйырма беш жылга таандык маалыматтар гана кездешет. Мындан сырткары жалпы

Түркстан аймагынын саясий абалынан жана кээ бир архив документтерден да кабар берет. Автор өзүнүн эмгегинде бир эле Осмон мамлекетинин өкмөттүк архивиндеги материалдардан эмес, Англиядагы архив документтерин да пайдаланган. Ал эмгегинин алгачкы бөлүмүндө Түркстандын географиялык жана саясий абалы, Россия империясынын Орто Азияда жайылуу маселесине токтолгон. Экинчи бөлүмүндө XVIII-XIX кылымдын акыркы чейрегине чейинки мезгилде Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын дипломатиялык байланыштары боюнча маалымат берген. Анда Россия империясынын Түркстанды каратып алуу процессинде Осмон мамлекети менен Орто Азиянын байланыштары тууралуу маселелерди камтыган. Автор Орто Азиядагы хандыктар туурасында берген пикиринде Түркстан аймагынын үч хандыкка бөлүнүп кетиши алардын күчтүү болушуна тоскоол болгонун, өз ара теңтайлашууларынан улам 1800-жылдардан тарта алардан Осмон мамлекетине келген элчилер жана каттардын саны артканы тууралуу маалымат берет [11.с.13].

Осмон мамлекети менен Орто Азия хандыктарынын ортосундагы дипломатиялык байланыштарда дагы көбүрөөк Бухара эмирлиги менен тыгыз байланыш болгонун, анын себептери катары кийинки тарых сахнасына чыккан эки хандыктын Бухара эмирлигинен бөлүнүп чыкканын (Кокон жана Кашгар тууралуу сөз болуп жатат) жана байланыштын башаты XVI кылымда башталып, Бухара хандыгы өзбек хандыгынын уландысы катары каралып келгендигинде жатканын көрсөтөт. [11. с.17]. Осмон мамлекетиндеги мындай түшүнүк анын Орто Азия хандыктары менен кийинки байланыштарына өз таасирин тийгизип келген.

Кокон хандыгынан Осмон мамлекетине эң алгачкы элчи Омор хандын мезгилинде барган. Элчи расмий катсыз оозеки түрдө хандын тапшырмасын аткарган. Осмон мамлекетинин султанын ислам дүйнөсүнүн мураскору катары көрүүсү менен биргеликте өзүнүн душмандарына каршы султандан туу жана кылыч сураган. Автордун оюна караганда Кокон хандыгынын султандык бийлик менен байланышы тыгыз болгонунан

карабастан Осмон мамлекети өз ара байланышында Бухарага маани берип, Хива жана Кокон хандыгын анын карамагынан чыккан хандыктар катары карап келген [11.с.37].

Мехмет Сарайдын берген маалыматына караганда Омордун уулу Мадали хан (1822-1842) бийликке келген соң Осмон мамлекети жана Чыгыш Түркстан менен байланышын күчөткөн [11.с.45]. Осмон мамлекетине Орто Азиядан барган элчилер ич ара болуп жаткан маселелерин эмнегедир баяндашкан эмес. Дагы көбүрөөк Россия жана Кытай менен болгон маселелерин айтышкан [11.с.46]. Мехмет Сарайдын эмгегинен Осмон мамлекетине Мадали хандын тушунда 1837-жылы элчи барганынан кабарлайт [11.с.46]. Кудаяр хан (1846-1858) мезгилинде Ажы Рузи аталышындагы элчи Осмон мамлекетине хандан перс тилинде жазылган катты алып барганы тууралуу маалымат берилет. Эмгекте хан Фергана аймагындагы асыл таштарды алуу үчүн (алтын, күмүш, якут, бирюза, калай) эки же үч адистин жиберилишин суранган. Аталган элчи Стамбулда бир жылдай калып, андан кийин ажылык сапарын карыткан соң Кокон хандыгына кайра тартканын билдирет [11.с.52].

Кокон ханы Сейид Султан хан төрө Осмон мамлекетинен жардам сурап, Сейид Якуп аттуу элчисин 1865-жылы жиберген. Анда Россия менен Бухаранын Коконго жасаган саясатынан улам жардам сурап кайрылган. Бирок Осмон мамлекетинин алыстыгы жана өзүнүн абалынын оордугунан улам жардам берүүнүн мүмкүн эместиги, хандыктардын бири-бири менен өз ара чыр-чатактарынын ордуна биригүүгө чакырганы тууралуу баяндалат [11.с.68]. Дал ушул сыяктуу саясий байланышка Бухара-Осмон алакаларынан мисал келтирүүгө болот. Россия империясы Бухара эмирлигин карамагына каратып алган соң 1871-жылы Осмон мамлекетине элчисин саясий жардам сурап жиберген. Анда империяга каршы жардам суроонун мазмуну төмөнкүчө болгон. Султандан аскердик билимди окуткан жана замбирек сымал курал-жарактарды үйрөткөн мугалимдерди жиберүүсү; асыл таштарды чыгаруу үчүн адистерди жиберүүсү; кээ бир учурда чектешкен мамлекеттердин Бухарага

жардам берүүсүнө үгүттөгөн бир расмий жазуу жиберүүсү; Бухарага султандан келе турган элчилердин Бухарадагы адамдарга багыт бере ала турган жана аларды биримдикке чакыра турган адам болуусу [11.с.89]. Россия империясынын экспансия саясаты учурундагы абалды хандыктардын биригип, бир мамлекет болуунун ордуна үч-төрт чакан мамлекет абалында болушу аталган аймактарды басып алууну алда канча жеңилдеткен [11.с.112].

Осмон мамлекетинин архивиндеги аталган мамлекет менен Орто Азиянын байланышы тууралуу архив документтери 1992-жылы жана 2004-жылы транскрипциялары менен кошо эмгек [12, 119] болуп жарыяланып чыккандан кийин Түркия илим дүйнөсүндө архив документтердин тегерегинде илимий изилдөөлөр арбын жүргүзүлүп келет. Abdülkadir Macit тарабынан жазылган “Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri” аталышындагы [13 .с.67-81] макаласында эки мамлекеттин ортосундагы байланыштар тууралуу маалыматтарды берет. Анда Кокон хандыгы түркчө булактардагы экинчи аталышы Фергана хандыгы деген ат менен берилген. Мындай аталыш изилдөөчү Б. Хайиттин эмгегинде жана Магзуниге таандык кол жазмада да кездешет.

Abdülkadir Macit “Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Hanlığı Münasebetleri” аталышында магистратурада илимий ишин жактаган. Ал өзүнүн эмгегинде Орто Азия-Осмон байланышы боюнча изилдеген түркиялык илимпоздорго төртөөнү-Тоган, Хайит, Курат жана Сарайды кошот [13].

Түркияда эки миңинчи жылдардан бери карай илимий эмгектердин жана илимий макалалардын катарына Erhan Yoskанын эмгектери кирет. Анын “Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devlet İlişkileri” [14] аталышындагы макаласында жогоруда Macit тин пикирине шайкеш келген көрүнүштү байкоого болот.

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин ортосундагы диний байланыштар туурасында маалымат берген илимий макалаларга Mustafa Tanrıverdi ни кошууга болот. Анын “Buhara’dan Hicaz’a Hacı Yolculuğunda Hacıların Kültürel Temaları (XIX.

Yüzyıl)” [15] аталышындагы макаласы кирет. Анын берген маалыматы боюнча 1880-жылдан баштап Россия империясынан болжол менен он миң адам Кара-Денизден Стамбулга ажылык сапарга чыккан [15.с. 72] жана ажылык сапарлар Осмон мамлекетинин коомчулугу менен аз убакыт болсо да байланышуусуна шарт түзүлгөн [15.с. 78].

Анжиян көтөрүлүшү тууралуу түрк тилинде жарыяланган илимий макалалардын катарына Ebubekir Güngör кирет. Анын “1898 Fergana Olayları ve II. Abdulhamid Han” аталышындагы макаласында Анжиян көтөрүлүшүн жетектеген Дукчи ишан Накшибенди тарикатынын ишаны болгонунан кабарлайт [16.с.499]. Көтөрүлүш тууралуу Россия империясынын көз карашын берип, көтөрүлүштүн себеби панисламизм болгонун жазат [16.с.499]. Көтөрүлүштүн жетекчилери тууралуу К. Усенбаевдин эмгегинде Миң Төбөдөн Анжиянга карай эки топ, бирин Дукчи Ишан, экинчисин анын ишенимдүү адамы Зиябидин Максум жетектегенин жазат [17.с.117]. Көтөрүлүшчүлөр жазалоо отряды тарабынан кармалып, жазаланган соң, Миң-Төбө аймагындагы калк кыйроого учураган. Атүгүл аймактын аты да толугу менен тарых сахнасынан чыгып, Мархамат аталышы менен өзгөртүлгөнү туурасында Atabek uulu Fazılбек тин эмгегинде маалыматтар кездешет [18.с.12].

Орто Азия менен Осмон мамлекетинин маданий алакаларында султандык бийликтен Орто Азияга китептер келгени туурасында маалыматтар Fatma Özabanın “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti ve Buhara Emirliği Arasındaki Hediyeleşme” аталышындагы Осмон мамлекетинен Бухарага жиберилген 35 даана китеп негизинен ислам динине байланышкан китептер болгон [19.с.206]. Орто Азиядан

Мекеге ажылык сапарга аттангандардын жол багыты туурасында маалыматты Mustafa Güler дин “XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan’da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti’nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı” аттуу илимий макаласынан алууга болот. Анда XIX кылымдан баштап кокондук элчилер, илим адамдары жана калктын ичинен ажылык сапарга аттангандар Кавказдын түндүгүнөн Кара-Деңиз порттору аркылуу Трабзонго андан Стамбулга келишкен. Андан ары кербен аркылуу Меккеге аттанышкан [20.с.11].

Анжиян көтөрүлүшү тууралуу маалымат берген түрк тилинде жазылган эмгек Sebahattin Şimşir ге таандык. Анын “Dünden Bugüne Türkistan’da Türkler” аталышындагы эмгегинде 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшүндө Осмон мамлекетинен жазуу алганын төгүнгө чыгарып, ошол мезгилде көтөрүлүштү жетектеген Дукчи ишанга жергиликтүү төбөлдөр жазуунун чыныгы султандан келген жазуу экенин айтып, ишендире алышканынан кабарлайт [21.с. 220]. Бирок орус булактарында Абдужалил атындагы Стамбулдан келген киши Кашгардан келип, түрк султанынан кат менен чапан бергени тууралуу маалымат кездешет.

Жыйынтык. Осмон мамлекети мезгилиндеги тарыхнаамаларда Орто Азия аймагы түндүктөн Россия, чыгыштан Кытай, түштүктөн Англиянын кысымында калган аймак катары сүрөттөлөт. Россия империясы Орто Азия аймагын караткан мезгилде Осмон мамлекети аларга жетиштүү байланыш түзө албаган эң оор мезгил, кулап бара жаткан жана батыш дүйнөсүндөгү изилдөөлөрдө “оорукчан адам” (Sick man) сымал сыпатталган өлкө болгон. Ага карабастан байланыштар бир нече үзгүлтүккө учуроо менен ишке ашып келген.

Адабияттар:

1. Lütü Efendi. Tarihi Lütü. -İstanbul,1900. –150 с.
2. Ali, Suâvî. Hive. – Toronto, 1908. –138 с.
3. Mehmet Emin Efendi. İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat. —Ankara, 1986. —157 с.
4. Halil, İnalçık. Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569). TTK Belleten. C. XII. S. 46. Nisan-Ankara, 1948, —S. 349-402.
5. Baymirza, Hayit. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi. Ankara:TTK—1995. —448 с.

6. Baymirza, Hayit. Türkistan Rusya ile Çin Arasında. Otağ yayınları. —1975. —437 c.
7. Марзуни. Фергана хандарынын тарыхы. —Бишкек, 2007. —274 б.
8. Zeki Velidî Togan. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. Enderun Kitabevi, 2. Baskı, —Ankara, 1981. —709 c.
9. Zeki Velidî Togan. Umumi Türk Tarihine Giriş. Enderun Kitabevi, —İstanbul, 1980. —487 c.
10. Akdes Nimet, Kurat. Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917ye kadar. 2. Baskı —Ankara, 1987. —537 c.
11. Mehmet Saray. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875). —TTK, —Ankara, 1994. —160 c.
12. Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın.—Ankara, 2004. —№70. —277 c.
13. Abdülkadir, Macit. Osmanlı Devleti ile Hokand Hanlığı Münasebetleri. İLEM: Yıllık. yıl 4, sayı 4, —2009. —S. 67-81.
14. Erhan, Yoska. Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devlet İlişkileri. History Studies. Volume. 3/3. —2011. —S. 395-407.
15. Mustafa Tanrıverdi. Buhara'dan Hicaz'a Hac Yolculuğunda Hacıların Kültürel Temasları (XIX. Yüzyıl). Avrasya İncelemeleri Dergisi, 12, 1. —2023. —S. 69-79.
16. Ebubekir, Güngör. 1898 Fergana Olayları ve II. Abdulhamid Han. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi. —2018. cilt 7. sayı 2. —S. 499-516.
17. Усенбаев, К.У. Присоединение Южной Киргизии к России. — Фрунзе, 1960. —191 с.
18. Atabek uulu Fazılбек. Dukçi İşan Vakası. Ferganada Istibdad Cellatlari. Fazılбек Atabek uulu. —Bishkek, 2010.
19. Fatma, Özaba. Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Devleti ve Buhara Emirliği Arasındaki Hediyeleşme. —Ankara Anadolu ve Rumeli Araştırmaları Dergisi. 2020. 1 (1). —S. 197-215.
20. Mustafa Güler. XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. —2016. cilt 18. —sayı 1. —S. 1-16.
21. Sebahattin Şimşir. Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler. —İstanbul, 2009. —415 c.

УДК 94(574) “1924”

А.А.Алтынбеков

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Казахстан, г. Уральск

**НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЖЕВАНИЕ
В СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНЕ В 1924 ГОДУ**

А.А.Алтынбеков

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Казахстан, г. Уральск

**НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЖЕВАНИЕ
В СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНЕ В 1924 ГОДУ**

А.А.Алтынбеков

Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова
Казахстан, г. Уральск

**НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОЕ РАЗМЕЖЕВАНИЕ
В СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНЕ В 1924 ГОДУ**

Аннотация. Национально-территориальное размежевание Средней Азии в 1924–1925 годах стало поворотным моментом в истории региона. Политико-идеологические преобразования советского периода, спровоцированные революционными событиями, создали предпосылки для формирования новых государственных образований, направленных на устранение межнациональной розни и поддержку социалистического строительства. Одновременно возникли глубокие этнические и территориальные противоречия, обусловленные сложным взаимодействием пантюркистских идей, колониального наследия и локальных традиций. Результаты реформ оказали длительное влияние на экономическую и культурную жизнь народов региона, определив современную структуру национальных государств Средней Азии.

Ключевые слова: Средняя Азия, пантюркизм, размежевание, СССР, этнические противоречия

Abstract. The national-territorial demarcation of Central Asia in 1924-1925 was a turning point in the history of the region. The political and ideological transformations of the Soviet period, provoked by the revolutionary events, created prerequisites for the formation of new state formations aimed at eliminating interethnic discord and supporting socialist construction. At the same time, deep ethnic and territorial contradictions emerged due to the complex interaction of pan-Turkist ideas, colonial heritage and local traditions. The results of the reforms had a lasting impact on the economic and cultural life of the peoples of the region, determining the modern structure of the national states of Central Asia.

Keywords: Central Asia, Pan-Turkism, demarcation, USSR, ethnic contradictions

Аннотация. 1924-1925-жылдары Орто Азиянын улуттук-аймактык бөлүнүшү аймактын тарыхында бурулуш учур болгон. Революциялык окуялардан улам пайда болгон Совет мезгилиндеги саясий-идеологиялык кайра түзүүлөр улуттар аралык араздашууну четтетүүгө жана социалисттик курулушту колдоого багытталган жаңы мамлекеттик түзүлүштөрдүн калыптанышына шарт түздү. Ошол эле учурда пантүркисттик идеялардын, колониялык мурастардын жана жергиликтүү каада-салттардын татаал өз ара аракеттенүүсү менен шартталган терең этникалык жана аймактык карама-каршылыктар пайда болду. Реформалардын натыйжалары региондогу элдердин экономикалык жана маданий турмушуна туруктуу таасирин тийгизип, Орто Азиядагы улуттук мамлекеттердин заманбап түзүмүн аныктады.

Негизги сөздөр: Орто Азия, пантүркизм, бөлүнүү, СССР, этникалык карама-каршылыктар

Национально-территориальное размежевание Средней Азии в 1924–1925 годах стало ключевым этапом, оказавшим существенное влияние на дальнейшее развитие региона. Этот процесс, инициированный на фоне политических и идеологических преобразований, вызванных революционными событиями и установлением советской власти, послужил основой для формирования новых государственных образований.

Многие среднеазиатские историки считают, что многочисленные пограничные проблемы явились прямым следствием данного процесса. В советской литературе размежевание трактовалось как инструмент искоренения межнациональной розни и поддержки создания социалистических наций в Средней Азии, тогда как современные исследования указывают на возможность возникновения угрозы для молодой Советской республики – в регионе, где проживало несколько миллионов мусульман, могли сформироваться очаги сопротивления, основанные на пантюркизме и панисламизме. Зарубежные источники же описывают этот процесс как «советский эксперимент» и пример политики «разделяй и властвуй» [8, стр. 515].

Истоки национально-территориального размежевания восходят к периоду российской колонизации. В 1867 году образованное Туркестанское генерал-губернаторство, наряду с Хивинским ханством и Бухарским эмиратом, находившимися под протекцией России, превратило этот регион в так называемый «русский Восток», что способствовало утверждению России как мировой державы с интересами в Средней Азии и исламском пространстве. После Октябрьской революции 1917 года установление советской власти в Туркестане оказалось сопряжённым с серьёзными трудностями. Так, на III Краевом съезде Советов в Ташкенте был свергнут Туркестанский комитет Временного правительства, что привело к созданию Совета народных комиссаров во главе с Ф. Колесовым. Попытка исключить местное мусульманское население из управления привела к массовому недовольству и проведению IV Чрезвычайного краевого мусульманского съезда в Коканде, где было провозглашено создание Кокандской автономии. Однако её существование оказалось кратковременным — всего

72 дня. 22 февраля 1918 года Совет народных комиссаров Туркестана объявил руководителей Кокандской автономии вне закона. Это решение обострило противоречия между политическими лагерями, что способствовало зарождению басмаческого движения, получившего поддержку от Хивинского ханства и Бухарского эмирата. В ответ на возникшую угрозу, 30 апреля 1918 года большевики учредили Туркестанскую Автономную Советскую Социалистическую Республику (ТАССР) в составе РСФСР, а уже в июне того же года прошёл первый съезд Коммунистической партии Туркестана. В 1920 году успех Красной армии в подавлении басмачества привёл к свержению Хивинского ханства и Бухарского эмирата, после чего на их месте были образованы Хорезмская и Бухарская Народные Советские Республики [8, стр. 516-517].

До Февральской революции идеи национальной идентичности в Туркестане едва начали формироваться. Лишь после революционных событий туркестанская интеллигенция, объединявшая джадидов и узкую группу светских, русифицированных политиков, приступила к активному созданию национального проекта, основанного на тюркской идентичности. Это явление объясняется влиянием пантюркистских идей, получивших широкое распространение среди тюркоязычных народов Российской империи. Ранее, в рамках общероссийского мусульманского движения, вопросы национальной самоопределения обсуждались так, что объединение тюрков рассматривалось как культурный союз, обеспечивающий каждой нации определённую автономию. В итоге, основной упор делался на развитие регионального национализма, что имеет решающее значение для понимания дальнейшей динамики национального вопроса в Средней Азии [2, стр. 23].

С образованием Советского Туркестана практически одновременно возникла необходимость разделения Средней Азии на самостоятельные республики. Национально-территориальное размежевание рассматривалось как ключевой элемент реализации ленинской национальной политики в полиэтническом регионе. В 1920 году В.И. Ленин, анализируя проекты государственно-го строительства Туркестанской АССР, в том

числе варианты создания единого этнического государства, акцентировал необходимость тщательного изучения вопроса государственной самостоятельности коренных народов Средней Азии. Одновременно он предупреждал туркестанских большевиков о сложности разделения, отмечая, что «деление республики (имеется в виду Туркестанская АССР) на три части не следует предпринимать» [4, стр. 109].

Большевики воспринимали пантюркизм как угрозу, способную подорвать их власть в Туркестане, и квалифицировали любые национальные уклоны в рядах партии как подрывную деятельность. В этом контексте размежевание Туркестанской АССР, а также Бухары и Хивы на этнической основе, по ленинской схеме, использовалось для нейтрализации пантюркистских настроений, получая при этом определённую поддержку «снизу» [2, стр. 24].

Москва приняла стратегию активного вовлечения местного населения в органы советской власти, что привело к слиянию идей регионального тюркизма и коммунизма. Уже к 1920 году РКП(б) начала получать критику за свою национальную политику от коренных тюркоязычных народов, возмущённых уровнем предоставленных прав и медленным процессом интеграции в управление. В начале 1920 года руководитель Мусбюро Туркеспублики Турар Рыскулов предложил сменить название республики на Тюркскую советскую республику, обосновывая это необходимостью доминирования тюркского народа, способного на самоопределение, в органах власти, и даже допускал территориальное расширение за счёт других тюркоязычных групп. Его инициативу, по сути являющуюся обновлённой версией проекта «Большой Туркестан», отклонило Политбюро ЦК РКП(б), и прежние названия сохранились. На X съезде РКП(б) в 1921 году национальные интерпретации коммунизма официально квалифицировали как проявления местного национализма, что позволило Центру сохранять контроль над национальными партийными и республиканскими элитами, обеспечивая их идеологическую целостность и лояльность советскому режиму [3, стр. 16]. Одной из основных проблем тюркизма как национального проекта

в Центральной Азии была его поддержка со стороны лишь ограниченного круга модернизированной местной интеллигенции, где значительную роль играли джадиды. При этом тюркская идентичность, хоть и присутствовала в сознании населения, оказывалась менее весомой по сравнению с конфессиональными, региональными и родовыми привязанностями. Примечательно, что представители автономистских сил и первые «туземные» коммунисты, стремясь заручиться поддержкой коренного населения, делали ставку не на национальную, а на исламскую риторику. Названия первых организаций – «Шурои исламия» (Исламский совет) и Мусульманское бюро КПТ, а также термин «мусульманский» пролетариат, в отличие от термина «тюркский», предложенного Тураром Рыскуловым, свидетельствуют о том, что именно ислам выступал в роли объединяющего фактора для полиэтнического местного населения. Таким образом, неоформлённое этническое и национальное самосознание, наряду с недостаточно высоким уровнем политической культуры, создавали благоприятные условия для манипулирования процессом самоопределения как со стороны Москвы, так и местных элит [3, стр. 17-18].

В августе 1922 года Политбюро Центрального Комитета РКП(б) учредило специальную комиссию для разработки законопроекта, который предусматривал новую модель государственного устройства. На тот момент наркомом по делам национальностей РСФСР был Иосиф Сталин, предложивший план «автономизации». Спустя несколько месяцев, в октябре–ноябре того же года, Лениным была принята идея создания союзного государства в форме федерации равноправных республик. В декабре 1922 года во всех республиках прошли съезды Советов, которые поддержали этот проект и сформировали делегации для подготовки документов по созданию СССР. Первый Всесоюзный съезд Советов, состоявшийся 30 декабря 1922 года, утвердил Декларацию и Договор об образовании СССР [6].

Учреждение СССР стало важным моментом для народов, недавно вошедших в состав России. Основопологающим принципом новой политики, предложенной В.И. Лениным,

было признание права каждой нации на самоопределение, включая возможность создания собственных национальных государств, согласно Программе партии по национальному вопросу. Однако, учитывая опасения по созданию единого «Большого Туркестана», руководство процессом территориального размежевания было поручено Среднеазиатскому бюро Центрального Комитета РКП(б), учрежденному в мае 1922 года. Это бюро, изначально контролировало КП Туркестанской АССР, Бухарской и Хорезмской народных советских республик, впоследствии взяло на себя ответственность за проведение самого размежевания [8, стр. 518].

Анализ предложений по вопросам национального размежевания курировала Я.Э. Рудзутак. Первоначальные данные собирались в партийных ячейках Хорезмской, Бухарской и Туркестанской областей, а затем направлялись в Средазбюро для дальнейшего обсуждения. Важно отметить, что окончательное решение принималась комиссией, состав которой преимущественно включал представителей местных национальностей (Рахимбаев, Атабаев, Ходжанов, Мухитдинов, Адинаев, Абдурахманов, а также Карклин, Рыкунов и других). Многие из этих специалистов впоследствии возглавили ЦИК и Совнаркомы вновь образованных республик: в Туркмении – К. Атабаев, в Узбекистане – Ф. Ходжаев. Их проект был поддержан, и 12 июня 1924 года Политбюро ЦК РКП(б) приняло постановление «О национальном размежевании республик Средней Азии» [7, стр. 45-46].

Процесс размежевания протекал в сложных условиях, обусловленных как нехваткой надёжных инструментов и картографических материалов, так и географическими препятствиями. Горный ландшафт, обилие рек, солончаков, полупустынь и пустынь делали процесс картографии практически невозможным. В то время возможности использования аэро- и спутниковой съемки были крайне ограничены, что вынуждало действовать в условиях недостатка видимости и информации. Кроме того, исторические записки того периода содержат пробелы в сведениях о непосредственных участниках процесса размежевания, разработчиках локальных предложений, что усложняет пол-

ное понимание событий и их участников [6].

Изначально комиссия состояла из трёх подразделений (узбекской, казахской и туркменской), а затем к ней были присоединены таджикская и киргизская. При распределении территорий между новыми республиками комиссия руководствовалась двумя основными принципами: преобладанием определённой национальности в регионе и обеспечением территориальной целостности. На этапе подготовки проекта делимитации границ разгорелись споры между местными элитами, и зачастую размежевание воспринималось как возможность расширения территории собственной республики за счет соседних, особенно учитывая полиэтничный состав населения [3, стр. 19].

Одним из главных спорных вопросов между узбекской и казахской сторонами стало определение территориальной принадлежности Ташкента и прилегающих земель. Представители Киргизской (Казахской) АССР выступали за включение всего Ташкентского уезда в состав Казахстана, однако руководство компартии Туркестана не поддержало это предложение. Согласно переписям 1911 и 1920 годов, казахи составляли около 60 % населения уезда, узбеки – около 30 %, а кураминцы – не более 8 %. В докладе Комиссии по размежеванию указывалось, что из трёх спорных волостей Ташкентского уезда – Ниязбекской, Булатовской и Занги-Атинской – к Узбекистану было отнесено 8780 хозяйств (включая 3768 казахских), а к Казахстану – 6683 хозяйства (из них 1880 узбекских). Согласно решению Политбюро ЦК РКП от 11 октября 1924 года, город Ташкент был передан в состав Узбекской республики. При этом казахские требования о включении в Кирреспублику нескольких волостей Ташкентского уезда были отклонены по экономическим причинам. Их передача могла бы нарушить административную целостность региона и затруднить управление ирригационной системой, обеспечивающей Ташкент водой. Подобный принцип урегулирования территориальных споров применялся и в других случаях, а в качестве компромиссного решения город Туркестан был включён в состав КирАССР. Кроме того, по итогам заседания было решено, что город Турткуль с прилегающими районами перейдёт в состав

Кара-Калпакской автономной области, входившей в состав Киргизской республики [4, стр. 110].

27 октября 1924 года на второй сессии ЦИК СССР было принято решение о создании новых республик и административных единиц, что стало важнейшим этапом в национально-территориальном переустройстве Средней Азии. Советская власть называла этот шаг как реализация национальных устремлений народов региона. В период с ноября по декабрь 1924 года официально были провозглашены Узбекская и Туркменская ССР, Таджикская АССР в составе Узбекистана, Кара-Киргизская автономная область в составе РСФСР, а также Кара-Калпакская автономная область в составе Киргизской АССР. Позднее, 15 марта 1925 года, в Душанбе состоялась торжественная церемония провозглашения Таджикской республики [1, стр. 86].

Таджикские исследователи подвергают критике процесс национального размежевания, отмечая серьезные нарушения конституционных норм, юридических принципов и экономических основ национальной политики, особенно в отношении таджикского народа. До разделения территория современного Таджикистана была частью Туркестанской АССР и Бухарской Народной Советской Республики (БНСР): северные и восточные районы входили в состав Туркестанской АССР, а центральные и южные находились в восточной части БНСР. В ходе размежевания самые плодородные и экономически развитые регионы, включая Ферганскую, Самаркандскую и части Сыр-Дарьинской областей, Западную Бухару с городом Бухарой, юго-восток Хорезма и Ташкент, были переданы Узбекистану. В то же время Таджикистан получил преимущественно горные территории Восточной Бухары и Бадахшана с Восточным Памиром, что значительно ограничило его экономический потенциал и доступ к ресурсам [8, стр. 519].

Так же стоит вспомнить о первой столице Киргизской АССР – Оренбург. Большевики выбрали этот город по политическим причинам. Во-первых, он имел развитый пролетариат, необходимый для советизации региона. Во-вторых, близость к центральной России позволяла Кремлю контролировать казах-

скую элиту. Также Оренбург был крупным городом с развитой инфраструктурой и железнодорожными связями. Однако казахские лидеры с 1923 года выступали за перенос столицы вглубь республики и исключение Оренбургской губернии из её состава. В 1924 году дискуссии активизировались, предлагались города Чимкент, Ак-Мечеть, Аулие-Ата и Алма-Ата. В результате, весной 1925 года Политбюро ЦК постановило перенести столицу в Ак-Мечеть (переименованную в Кызыл-Орду), куда вскоре переехали органы власти [5].

Реформа национально-территориального размежевания оставила долгосрочные последствия, продолжая порождать споры о границах. Административные границы в основном определялись на основе идеологических и экономических критериев, а не этнического состава населения, что облегчало контроль центра над республиками. В результате, несмотря на декларируемую цель развития народов региона, реформа принесла неудобства коренному населению и оказалась выгодной преимущественно для партийной элиты. Такая политика, основанная на концепции ускоренного перехода к социализму, усугубила напряженность в регионе. Межнациональные противоречия, заложенные в советский период, обострились в конце 1980-х годов, что привело к этническим столкновениям: между узбеками и турками-месхетинцами в Ферганской области (1989), таджиками Исфаринского анклава и киргизами (1989), а также узбеками и киргизами в Ошской области (1990) [7, стр. 47-48].

В результате значительное число представителей той или иной национальности оказалось за пределами своего титульного государства (например, таджики, составлявшие до 90 % населения Бухары и Самарканда, остались в Узбекской ССР), а традиционные хозяйственные практики изменились – за кочевыми киргизами закреплялись земли постоянного проживания, а оседлые населённые пункты перешли к узбекам и таджикам. Однако, по мнению к.и.н. Т. В. Котюковой, такое разделение было необходимо, поскольку народы дореволюционного Туркестана существенно различались: оседло-земледельческие (таджики, узбеки) и традиционно кочевые (туркмены, казахи, киргизы) обладали принципиально разными

ми особенностями хозяйственной деятельности. Это разделение оказалось оправданным, что стало очевидно в 1990-е годы после распада СССР, когда каждая республика получила свою «национальную квартиру» [8, стр. 520].

В итоге национально-территориальное размежевание, проведённое в середине 1920-х годов, заложило основу формирования современных национальных государств Средней Азии, оказав как положительное, так и отрицательное воздействие на развитие региона. С одной стороны, этот процесс способствовал укреплению государственного ста-

туса народов, развитию их экономических и культурных институтов, а также формированию национального самосознания. С другой стороны, идеологически мотивированное деление территорий зачастую игнорировало сложную этническую и хозяйственную специфику региона, что в последующие десятилетия привело к межэтническим противоречиям и территориальным спорам. Оценка данного исторического этапа требует комплексного подхода, учитывающего как политические расчёты советского руководства, так и реальную жизнь местного населения, и его стремление к самоопределению.

Список источников и литературы:

1. Amanzholova D. A. (2023). НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ В СРЕДНЕЙ АЗИИ. 1920-Е ГГ. *Вестник КазНУ. Серия историческая*, 108(1). <https://doi.org/10.26577/JH.2023.v108.i1.09>
2. Бочкарева Ирина Борисовна Национально-территориальное размежевание в Средней Азии в 1924 г.: причины и влияние на этнополитические процессы в регионе // Известия АлтГУ. 2019. №2 (106). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalno-territorialnoe-razmezhevanie-v-sredney-azii-v-1924-g-prichiny-i-vliyanie-na-etnopoliticheskie-protsessy-v-regione> (дата обращения: 03.02.2025).
3. Бочкарева Ирина Борисовна Национально-территориальное размежевание в Средней Азии в 1924 г.: причины и влияние на этнополитические процессы в регионе // Известия АлтГУ. 2019. №2 (106). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalno-territorialnoe-razmezhevanie-v-sredney-azii-v-1924-g-prichiny-i-vliyanie-na-etnopoliticheskie-protsessy-v-regione> (дата обращения: 03.02.2025).
4. Исмаилов А.И. ИЗ ИСТОРИИ СПОРНЫХ ТЕРРИТОРИЙ ПРИ НАЦИОНАЛЬНОГОСУДАРСТВЕННОМ РАЗМЕЖЕВАНИИ В СРЕДНЕЙ АЗИИ В 1924-1925 гг // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. - 2008. - №1. - С. 109-111.
5. Как Оренбург перестал быть столицей Казахстана и вернулся в состав России. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://spik.kz/2002-kak-orenburg-perestal-byt-stolicej-kazahstana-i-vernulsja-v-sostav-rossii.html> (дата обращения: 05.02.2025)
6. Муканова Г.К. Центральноазиатское национально-территориальное размежевание 20-х гг. XX в. И Манифест Смагула Садвокасова // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2012. – № 1 (64). – СС. 51-59. URL: https://articlekz.com/article/7218#google_vignette (дата обращения: 02.02.2025)
7. Тальская О.Д. Феномен национально-территориального размежевания республик Средней Азии: политико-текстологический анализ // Вестник Московского Университета. Серия 12. Политические науки. 2018. № 6. с.42-49
8. Шушкова, М. Е. Национально-территориальное размежевание Средней Азии: взгляд историков Таджикистана на проблему / М. Е. Шушкова // Советский проект. 1917-1930-е гг.: этапы и механизмы реализации: Сборник научных трудов / ФГАОУ ВО «Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б. Н. Ельцина». – Екатеринбург: Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2018. – С. 515-521. – EDN YRFJNJ.

УДК 396.11 (575.2)

Койчуманова Чолпон Урушбековна

Директор Института истории и
социально-правового образования в Кыргызском государственном
университете им. И. Арабаева профессор, член-корреспондент НАН КР

Усупова Назира Станбековна

д.и.н. профессор Института истории и
социально-правового образования Кыргызского государственного
университета им. И. Арабаева

**К ВОПРОСУ О ВАЖНОСТИ И НЕОБХОДИМОСТИ
ИНТЕГРАЦИИ СТРАН ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИСТОРИЧЕСКИЕ
И ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

Койчуманова Чолпон Урушбековна

И.Арабаев атындагы Кыргыз
Мамлекеттик университетинин Тарых жана социалдык-укуктук
билим берүү институтунун директору, профессор, КР УИАнын мүчө-корреспонденти

Усупова Назира Станбековна

т.и.д., профессор
И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик университетинин
Тарых жана социалдык-укуктук билим берүү институту
**МААНИЛҮҮЛҮК ЖАНА ЗАРЫЛДЫК ЖӨНҮНДӨ
БОРБОРДУК АЗИЯ ӨЛКӨЛӨРҮНҮН ИНТЕГРАЦИЯСЫ: ТАРЫХЫЙ
ЖАНА ГЕОСАЯСИЙ АСПЕКТИЛЕР**

Koichumanova Cholpon Urushbekovna

Director of the Institute of History
and socio-legal education at the
Kyrgyz State University named after I. Arabaeva professor, corresponding
member NAS KR of the Kyrgyz Republic.

Usupova Nazira Stanbekovna

Doctor of History professor
at the Institute of History
and socio-legal formation of the Kyrgyz State University named
after I. Arabaeva

**ON THE QUESTION OF IMPORTANCE AND NECESSITY
INTEGRATION OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES: HISTORICAL
AND GEOPOLITICAL ASPECTS**

Аннотация. Центрально-Азиатский регион является полиэтничным: на его территории проживают кыргызы, казахи, узбеки, таджики, туркмены, отличающиеся друг от друга как по географическим условиям мест расселения, так и широкой палитрой историко-антропологических, культурных, социальных, экономических, политических и других их особенностей. Однако, несмотря на это, важным элементом для складывания различных типов идентичности у населяющих тот или иной регион народов и племен является культурно-историческая однородность, во многом способствующая их языковой, религиозной, в целом духовной схожести. С другой стороны, как известно, исторические перипетии, события в той или иной степени неизбежно оказывают свое воздействие на современное положение, процессы, происходящие на современном этапе в Центральной Азии. В связи с этим перед центральноазиатскими государствами стоят непростые задачи противостояния новым угрозам безопасности,

выбор адекватной, эффективной системы обеспечения региональной безопасности. Решить эту задачу однозначно можно только путем объединения усилий, действий и инициатив всех государств региона.

Ключевые слова: Центральная Азия, геополитика, экономика, история, интеграция, национальная безопасность

Аннотация: Борбордук Азия аймагынын калкы көп улуттуу: анын аймагында кыргыздар, казактар, өзбектер, тажиктер, түркмөндөр жашашат, алар бири-биринен отурукташкан жерлердин географиялык шарттарына жана тарыхый, антропологиялык, маданий, социалдык, экономикалык, саясий жана башка өзгөчөлүктөрү менен айрымаланышат. Бирок, ошого карабастан, тигил же бул аймакта жашаган элдердин жана уруулардын ар кандай түрлөрүн калыптандыруунун маанилүү элементи болуп маданий-тарыхый бир тектүүлүк саналат бул алардын тилдик, диний, жалпысынан руханий жактан окшоштугуна чоң салым кошот. Экинчи жагынан, белгилүү болгондой, тарыхый оош-кыйыштар жана окуялар тигил же бул даражада Борбордук Азиядагы азыркы кырдаалга, азыркы этапта болуп жаткан процесстерге сөзсүз түрдө таасирин тийгизет. Ушуга байланыштуу Борбордук Азия мамлекеттеринин алдында коопсуздуктун жаңы коркунучтарына каршы туруу жана аймактык коопсуздукту камсыз кылуунун адекваттуу, эффективдүү системасын тандоо боюнча татаал милдеттер турат. Бул маселени аймактагы бардык мамлекеттердин аракеттерин, жана демилгелерин бириктирүү аркылуу гана чечүүгө болот.

Негизги сөздөр: Борбордук Азия, геосаясат, экономика, тарых, интеграция, улуттук коопсуздук

Annotation: The Central Asian region is characterized by the multiethnicity of its population, which includes Kyrgyz, Kazakhs, Uzbeks, Tajiks, and Turkmen. These ethnic groups differ from one another not only in terms of the geographical conditions of their settlements but also in a broad range of historical-anthropological, cultural, social, economic, political, and other features. However, despite these differences, an important factor in shaping various types of identity among the peoples and tribes inhabiting a particular region is cultural and historical homogeneity, which significantly contributes to their linguistic, religious, and overall spiritual similarities. On the other hand, historical upheavals and events inevitably influence the current state of affairs and ongoing processes in modern Central Asia. In this regard, Central Asian states face complex challenges in countering new security threats and choosing an adequate and effective system for ensuring regional security. Addressing this issue unambiguously requires the consolidation of efforts, actions, and initiatives from all countries in the region.

Keywords: Central Asia, geopolitics, economy, history, integration, national security

Начиная с эпохи древности и практически до недавнего времени Центральная Азия представляла собой единое целое, в пространстве которого происходили события, охватывавшие территорию всего региона, на протяжении многих веков существовало единое политическое пространство. В связи с этим невозможно выделить историю только Узбекистана или только Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана. Определяющую роль в этом играло отсутствие внутренних границ, что способствовало осуществлению постоянных контактов внутри региона и формированию единства этнокультурных процессов. В большей своей части история каждого из центральноазиатских государств совпадает с историей всего

региона. Так, в течение многих веков этот регион способствовал взаимодействию, взаимовлиянию культур, народов вдоль Великого Шелкового пути, в связи с чем страны региона объединяет немало общего в истории, культуре, социально-экономическом и политическом развитии. Данный факт подтверждает вся история региона, начиная с эпохи древности, которую можно условно разделить на ряд этапов.

Первый ее этап начинается с эпохи древности. Известно, что центральноазиатский регион был заселен людьми еще с эпохи палеолита, и он пережил богатую событиями историю. В эпоху древнего мира Центральная Азия была населена преимущественно восточноиранскими племенами (скифами,

сарматами, согдийцами, хорезмийцами, бактрийцами, саками и т.д.), вследствие чего регион этого времени можно назвать «восточноиранским миром»[1]

Здесь в разное время возникли древнейшие очаги кочевой и оседлой культуры, городской цивилизации, существовали центры всех мировых религий: буддизма, христианства, ислама. На обширных равнинах, в горных местностях возникали и распадались кочевнические союзы, охватывавшие земли далеко за пределами рассматриваемого нами региона. Уже с эпохи бронзы в регионе определилось соотношение и взаимозависимость кочевого и полукочевого скотоводства с оседлым земледелием. Первый период истории региона является временем проникновения в Центральную Азию примерно со II века до н.э. также и Китая. Почти два тысячелетия Центральная Азия, расположенная между Китаем и Индией на востоке, европейским миром на западе, Волгой и Сибирью на севере, Персией и Аравией на юге, стояла на пересечении торговых путей, мировых цивилизаций и культур. Великий шелковый путь, таким образом, выступает как одна из древнейших интеграционных моделей развития человеческого сообщества.

Однако данная территория интенсивно развивалась также и на основе собственных внутренних ресурсов: так, в оазисах Южной Туркмении еще во втором тысячелетии до нашей эры, а на территориях между Амударьей и Сырдарьей – в начале первого тысячелетия до нашей эры возникли первые города. В Маргиане, Хорезме, Бактрии, Согде, других областях развивались земледелие, ремесла, торговля. На протяжении тысячелетий в регионе существовал диалог между кочевниками и оседлыми цивилизациями

В начале нашей эры началась эпоха Великого переселения народов, ознаменовавшая второй период истории региона, когда из глубин континента стали прибывать волны тюркских кочевников. Образование Тюркского каганата в VI веке открыло новую значительную страницу в истории региона, значение которой сложно переоценить.

Древнетюркская эпоха явилась началом современного тюркского мира, частью которого была и Центральная Азия, когда тюрки в течение столетий расселились на огромные

расстояния и ассимилировали центрально-азиатское население потомков восточноиранских народов/[2]

Третий период истории региона, начавшийся в VIII веке, связан в основном с арабскими и китайскими волнами экспансии. В 751 году между арабами и китайскими войсками произошло решающее столкновение, которое завершилось поражением последнего, что привело к двум важным последствиям. Во-первых, контроль над Великим шелковым путем, по которому шла торговля между цивилизациями Востока и Запада, перешел к халифату, а во-вторых, в Центральной Азии началось распространение ислама, определившего на многие века вперед исторический путь народов Центральной Азии. [3]

На четвертом этапе своей истории, в XIII веке, Центральная Азия стала частью Монгольской империи и, несмотря на ее распад, еще более 300 лет народы региона оставались под властью завоевателей.

Однако, с XV – XVI постепенного экономического и культурного упадка в развитии региона. По мнению М.Суюнбаева, он начался со времени походов веков начинается период походов Тимура. Так, известно, что в 70-х годах XIV века он совершил семь походов на Моголистан, который занимал территорию от озера Баркуль на востоке до Сырдарьи на западе. Тимур полностью разгромил Золотую Орду, а затем последовало завоевание Персии, Сирии, Закавказья, Индии. В 1400 году Тимур начал войну с османским султаном Баязидом, разграбил города Малой Азии. Последствиями этих походов стали упадок городов и нестабильность.[4] С другой стороны, конец XV –начало XVI вв. характеризуются как эпоха формирования тюркоязычных народов Центральной Азии: речь идет уже не столько о племенах и племенных союзах, сколько о народностях – казахах, узбеках, кыргызах, каракалпаках, туркменах.

После распада империи тимуридов на территории региона возникают Хивинское, Бухарское ханства в Средней Азии, а также Казахское ханство.

Пятый период истории региона связан с образованием в XVII веке манчжурского государства Цин. Завладев Китаем, манчжуры провозгласили создание Цинской импе-

рии и стали осуществлять захватническую политику в Центральной Азии. Примерно в это же время, интерес к Центральной Азии начинает проявлять также и Русское государство. Так, в XVII – первой половине XIX веков Центральная Азия стала объектом экспансии Российской империи и империи Цин. Народам региона пришлось вести ожесточенную борьбу за независимость также и с Джунгарским ханством. При этом, нужно отметить, что народы региона не раз объединялись в борьбе с общим врагом. Так, серьезная опасность со стороны калмыков объединила кыргызов и казахов, союз которых особенно укрепился в первой четверти XVII века. В период правления Галдана Бошукту, когда калмыки вновь предприняли попытку завладеть регионом, в сражении у города Ош объединились кыргызы и узбеки. Так, совместные усилия народов Центральной Азии стали одним из факторов, подорвавших могущество Джунгарского ханства.

Шестой период истории Центральной Азии начался в середине XIX века, когда начинается активная российская колонизация Туркестана. Народы региона приняли российское подданство. Административно-политическими реформами царизм ликвидировал традиционную систему управления, открыл широкие возможности для заселения края русскими переселенцами, вытесняя кочевников на малопригодные земли, получив бесконтрольную власть над большей частью населения.

Начало XX века, став временем установления в регионе Советской власти, стало новой исторической вехой в истории народов региона, ознаменовав собой седьмой период его истории. В 1924 году советское правительство провело «национально-территориальное размежевание», в результате чего на политико-административной карте СССР появились Казахская, Узбекская, Туркменская, Таджикская и Кыргызская союзные республики. Этот статус они обрели по Конституции 1936 года.

Наконец, восьмой период истории стран Центральной Азии начинается со времени обретения бывшими союзными республиками независимости и длится по сей день. На современном этапе наличие сходных проблем в социально-экономической и полити-

ческой сферах, традиционно сложившиеся производственные и социальные взаимосвязи являются факторами, формирующими общность исторических процессов в регионе.

Отличительным признаком данного этапа является значительное возрастание роли и исключительного геополитического значения региона на мировой арене вследствие ряда значимых факторов.

Во-первых, сегодня все более растет значение региона Центральной Азии, а также Каспия как одного из развивающихся районов добычи и транспортировки углеводородов, крупного производителя хлопка, располагающего третьей частью разведанных мировых запасов золота, богатого нефтью, природным газом, другими полезными ископаемыми. Кроме этого, он располагает мощным природным, экономическим, трудовым потенциалом, который пока не используется эффективно, в полной мере.

Во-вторых, с геостратегической точки зрения, центральноазиатский регион является уникальным плацдармом, позволяющим осуществлять контроль над тюрко-славянским сообществом, исламским миром, расширяться вглубь евразийского континента.

В-третьих, данный регион является полем столкновения интересов крупнейших мировых держав: США, КНР, России. Подчеркивая этот факт, эксперты отмечают, что «выделяя США, Россию и Китай в качестве основных движущих сил политических и экономических процессов в Центральной Азии, можно сделать вывод, что именно от этих трех стран во многом зависит будущее региона. Стоит отметить, что ни Китай, ни Россия не заинтересованы в усилении США в регионе, при этом и КНР, и РФ, несмотря на то, что являются партнерами и соучредителями Шанхайской Организации Сотрудничества, а взаимодействие по наиболее важным проблемам в центральноазиатском регионе находится на довольно высоком и доверительном уровне, также видят друг друга потенциальными соперниками в Центральной Азии»[5]

Практически все вышеназванные державы проявляют повышенную заинтересованность в усилении своего влияния в регионе. Контроль за топливно-энергетическими ресурсами и средствами их транспортировки

дает возможность контролировать ситуацию в Центральной Азии[6].

Подобный статус региона сложился в связи с тем, что современные центральноазиатские государства пока недостаточно влиятельны на геополитической арене, поэтому они вынуждены лавировать, маневрировать во внешней политике между крупными державами. В этих условиях Центральная Азия может устойчиво развиваться только в условиях сохранения стабильности, геополитического равновесия и, что не менее важно – единства и поддержки друг друга.

В- четвертых, в связи с эскалацией политической нестабильности на Ближнем Востоке, активизацией религиозного экстремизма и международного терроризма в центральноазиатском регионе, последний превращается в один из наиболее важных форпостов противодействия мирового сообщества, всех прогрессивных сил угрозам международной безопасности. Данный факт однозначно способствует росту международного значения региона.

Сегодня нужно признать, что причины многих современных разногласий между странами региона таятся в различии взглядов на некоторые исторические события. Определенную роль в этом сыграла система образования времен Советского Союза, где история народов Центральной Азии имела несколько иную трактовку. Часть теоретических воззрений, касающихся их истории, в настоящее время оказалась несостоятельной.

На каждом этапе исторического развития на первый план, в зависимости от реальности угроз и разрушительных последствий их осуществления выдвигаются те или иные из них. В современный период наиболее реальными внутренними угрозами, требующими адекватной реакции со стороны государств Центральной Азии, являются следующие:

- усиление противоречий между ведущими державами мира на глобальном уровне и в Центральной Азии, а также между некоторыми странами мира; отсутствие эффективной, действенной, поддержанной всеми главами государств, модели, идеологии интеграционных процессов; обострение водно-энергетических проблем в центральноазиатском

регионе; незавершенность международно-правового оформления государственных границ между отдельными странами региона; нерешенность демографических проблем в Ферганской долине[7].

Так, одной из внешних угроз, как и выше, было подчеркнуто является усиление противоречий между ведущими державами мира на глобальном уровне и в Центральной Азии, а также между некоторыми странами этого региона. Таким образом, ключевым фактором внутривосточной стабильности каждого из государств Центральной Азии становится своевременное реагирование на эти внешние вызовы, а также готовность учитывать разнонаправленные интересы России, США и Китая. При этом необходимым условием в данной ситуации является сохранение хрупкого баланса отношений между государствами региона, нарушение которого может привести к широкомасштабному кризису между ними. Если данный баланс будет нарушен хотя бы одной из стран Центральной Азии, то незамедлительно последует усиление конкуренции между внешними игроками, которое обострит ситуацию в регионе.

Однако, негативное влияние на динамику интеграционных процессов в регионе оказывает также и ряд внутренних угроз, среди которых в первую очередь нужно назвать водно-энергетические проблемы. Необходимо также особо отметить такой фактор, как быстрый рост численности населения, что неуклонно увеличивало нагрузку на все природные ресурсы и, прежде всего, на водные и энергетические.

По сути, эти проблемы являются региональными, и они не могут быть решены усилиями одной или двух стран. Их решение требует расширенного регионального подхода, и республики должны искать новые формы регионального взаимодействия, которые обеспечивали бы устойчивость развития отдельных государств в мировой экономике. Нужно признать, что на сегодняшний день в политике государств Центральной Азии больше преобладают национальные, нежели общерегиональные, интересы, что было вполне оправданно в тот период времени, когда страны обрели независимость. Да, в 90-е годы они были больше заняты го-

сударственным строительством, созданием основ своей внутренней и внешней политики, реформами в социально-экономической сфере и т.д. Но изменившиеся в настоящее время геополитические и социально-экономические реалии со всей определенностью диктуют необходимость реализации национальных интересов через призму преимуществ именно региональной интеграции.

Нам необходимо понять, что регионализм сегодня является одной из основных тенденций развития современного мира. Он дает возможность активно участвовать в позитивных мировых процессах. Через региональную интеграцию средние и малые страны получают возможность формирования полюса международных отношений и иметь свой голос при решении узловых проблем современности, тем более, что в последнее время многие регионы приобретают «геоэкономические» черты.

В эпоху глобальной интеграции, когда традиционные границы и барьеры уступают место новой реальности – современным сетям коммуникаций, передовой технике, – геополитическое положение региона является главным нашим достоянием.

Перспективы сотрудничества в Центральной Азии огромны, и сейчас наступило время действовать. Необходимо укреплять и расширять сотрудничество путем создания эффективно работающих региональных

механизмов и заключения региональных соглашений. Пример Европейского Союза показывает, что наследие прошлой раздробленности не всегда перекрывает путь к общему будущему. Государства Центральной Азии должны сообща трудиться над проблемами, решить которые каждый из нас в отдельности не в силах. Только объединив усилия, государства Центральной Азии смогут получить возможность реализовать технологические и интеллектуальные достижения и достичь поступательного человеческого развития. Для этого нужен политический компромисс, что подразумевает создание баланса между региональными интересами и интересами отдельных государств.

Остается надеяться, что несколько затянувшаяся эйфория, порожденная обретением независимости, вскоре уступит место трезвому осознанию того факта, что ряд важнейших проблем не только внутренней, но и в большей степени внешней политики просто невозможно решить усилиями одного государства, что страны Центрально-Азиатского региона, хотя бы они этого или не хотят, но все же должны будут активизировать свою интеграционную деятельность в интересах всего региона. Важнейшими же факторами, способствующими ее развитию, являются, наличие исторически сложившихся общих традиций, обычаев, языкового сходства, общность исторического пути, который прошли народы Центральной Азии.

Литература:

1. Казанцев А.А. «Большая игра» с неизвестными правилами: мировая политика и Центральная Азия. - Москва, 2008 - С.66.
2. Центральная Азия в международных отношениях: история и современность // artictkz.com/artikle/5106
3. Кузьмин В.И., Галуша Н.А., Яровой А.Н. Центральная Азия: структура, история, перспективы - М.: Академия военных наук, 2001 - С.54.
4. Суюнбаев М., Узбеков Д.С. Геополитические особенности Центральной Азии – Бишкек, 2018 - С.70
5. Центральная Азия в международных отношениях: история и современность // artictkz.com/artikle/5106
6. Парамонов В. Формирование геополитической ситуации в Центральной Азии - внешние факторы // Центральная Азия и Кавказ. - 2000. - №1 С.12;
7. Безопасность Кыргызстана: проблемы и перспективы – Бишкек, 2015. – С 72-73.

УДК: 342, 128-45

Кадыров Абдинаби

БатМУнун профессору, тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Кадыров Акжол

БатМУнун табигый-гуманитардык жана педагогика факультетинин деканы,
техника илимдеринин кандидаты

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН КӨЙГӨЙЛӨРҮ ЖАНА КООПСУЗДУГУ

Кадыров Абдинаби

профессор Баткенского государственного университета,
кандидат исторических наук, доцент

Кадыров Акжол

декан факультета естественных, гуманитарных и педагогических наук
Баткенского государственного университета, кандидат технических наук

ПРОБЛЕМЫ И БЕЗОПАСНОСТЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Kadyrov Abdinabi

professor of Batken State University, candidate of historical sciences,
associate professor.

Kadyrov Akzhol

dean of the faculty of natural, humanitarian and pedagogical sciences
of Batken State University, candidate of technical sciences

PROBLEMS AND SECURITY OF CENTRAL ASIA

Аннотация. Борбордук Азия ички жана европалык энергетикалык көз карандысыздыкты камсыз кылуу жагынан келечектүү аймак катары көптөгөн мамлекеттердин кызыкчылыктарынын кесилишинде турат. Мында куралдуу кагылышуулардын тутанышы, диний карама-каршылыктар, социалдык маселелер боюнча кагылышуулар жана жалпы теңсиздик эл аралык мамилелердеги чакырыктарды түзүүчү фактор болуп калууда. Аймактагы көптөгөн көйгөйлөр өз ара тыгыз байланышта болуп, алардын ар бири бириккен түрдө аймактын туруктуулугуна коркунуч жаратууда. Мындай көйгөйлөрдүн катарына тышкы коркунучтар, диний экстремизм жана террорчулук, наркотрафик, чек ара маселелери, суу тартыштыгы социалдык маселелер, жумушсуздук, миграция жана башка бир нече факторлор кирет. Энергетикалык каатчылык жана энергетикалык ресурстарды диверсификациялоо да актуалдуу. Суу ресурстарына болгон талап, терроризм жана экстремизм, баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүү, чек ара чыр-чатактары боюнча ички кыйынчылыктардын, чыр-чатактардын жана тирешүүлөрдүн контекстинде Борбордук Азия мамлекеттеринин улуттук коопсуздугуна коркунуч туулууда, анткени аны камсыздоо системасы бардык тараптан кысымга алынууда. Аймактык коопсуздук маселелери боюнча да Борбордук Азия өлкөлөрүнүн эл аралык кызматташуусу темасын изилдөө актуалдуу жана учур талабы болуп саналат.

Негизги сөздөр: өнүгүү сценарийлери, геосаясат, социалдык маселелер, куралдуу кагылышуулар, аймактык кызматташтык.

Аннотация. Центральная Азия находится на пересечении интересов многих стран как перспективный регион с точки зрения обеспечения внутренней и европейской энергетической независимости. Вспышка вооруженных конфликтов, религиозных конфликтов, конфликтов по социальным вопросам и общее неравенство продолжают оставаться сложным фактором в международных отношениях. Многие проблемы региона тесно взаимосвязаны, и каждая из них в совокупности угрожает стабильности региона. К таким проблемам относят-

ся внешние угрозы, религиозный экстремизм и терроризм, незаконный оборот наркотиков, пограничные проблемы, нехватка воды, социальные проблемы, безработица, миграция и ряд других факторов. Энергетический кризис и диверсификация энергетических ресурсов также актуальны. В условиях внутренних трудностей, конфликтов и напряженности по поводу спроса на водные ресурсы, терроризма и экстремизма, наркотрафика, пограничных споров национальная безопасность государств Центральной Азии находится под угрозой, поскольку ее система снабжения находится под давлением со всех сторон.

Изучение темы международного сотрудничества стран Центральной Азии по вопросам региональной безопасности является актуальной и актуальной потребностью.

Ключевые слова: сценарии развития, геополитика, социальные проблемы, вооруженные конфликты, региональное сотрудничество.

Abstract. Central Asia is at the intersection of interests of many countries as a promising region in terms of ensuring domestic and European energy independence. The outbreak of armed conflicts, religious conflicts, conflicts over social issues and general inequality continue to be a complex factor in international relations. Many of the region's problems are closely interconnected, and each of them together threatens the stability of the region. Such problems include external threats, religious extremism and terrorism, drug trafficking, border problems, water shortages, social problems, unemployment, migration and a number of other factors. The energy crisis and diversification of energy resources are also relevant. In the context of internal difficulties, conflicts and tensions over the demand for water resources, terrorism and extremism, drug trafficking, border disputes, the national security of the Central Asian states is at risk, since its supply system is under pressure from all sides.

Studying the topic of international cooperation of Central Asian countries on regional security issues is an urgent and pressing need.

Key words: development scenarios, geopolitics, social problems, armed conflicts, regional cooperation.

Изилдөө методдору. Ар түрдүү факторлорду, методдорду, инструменттерди, компоненттерди жана изилденүүчү предметтин башка негизги элементтерин комплекстүү карап чыгуу, талдоо, жалпылоо жана тандоо бул жерде берилген изилдөөнү уюштуруунун жана жүргүзүүнүн негизги этабы болду. Айрыкча аймактык чыргатактар процессинде алардын ролу жана орду призмасы аркылуу энергетикалык ресурстар жана суу булактарына жетүү жаатындагы учурдагы кырдаалды талдоого алынды. Аймакта улуттук коопсуздукту камсыз кылуу призмасы аркылуу Борбордук Азия өлкөлөрүнүн эл аралык кызматташуу чөйрөсүндөгү мүнөздөмөлөрдү, тенденцияларды жалпылаган изилдөөнүн жыйынтыгында ишке ашыруу призмасы аркылуу айрым практикалык, тар багытталган сунуштар берилди.

Мындан тышкары, бул контекстте белгилүү бир коркунучтарды туудурган жана белгилүү бир шарттардын жана кырдаалдардын келип чыгышын эсепке алуу менен толук кандуу коркунучтарга айланган тобокелдиктердин түрлөрү каралды.

Конфликттик кырдаалдардын жана куралдуу кагылышуулардын очокторунун пайда болушунун келип чыгышын жана түпкү себептерин терең түшүнүүгө Борбордук Азия мамлекеттеринин жана алардын постсоветтик мезгилинин тарыхындагы конкреттүү мезгилдерге тиешелүү кырдаалды талдоо процесси өбөлгө болду.

Киришүү. Борбордук Азия өлкөлөрү эгемендүүлүккө ээ болгондон бери көптөгөн ички жана тышкы көйгөйлөргө жана кыйынчылыктарга туш болду. Экономикалык кризис, калктын жашоо деңгээлинин төмөндөшү, сепаратисттик маанайдын күчөшү мамлекет жетекчилеринин келечектеги өнүгүүнүн жолдорун жана сценарийлерин издөөнүн, региондун чегинде жана эл аралык аренада өз ара аракеттенүүнүн формаларын жана форматтарын пландаштыруунун фактору болуп калды.

Регионалдык тарыхта бир нече этаптар бар: 1991-1995-жылдар (салыштырмалуу демократиянын мезгили – батыш өлкөлөрүнөн кийин түзүлгөн парламенттин ролун жана таасирин күчөтүү мезгили),

1996-1999-жылдар (батыш өлкөлөрүн башкарган Президенттин ролун күчөтүү мезгили). өкмөт жана парламентти таркатуу жөнүндө гана чечим кабыл алат); 2000-жылдан азыркыга чейин (демократиялык өнүгүү векторуна жарым-жартылай кайтуу – «батыш» демократиялары менен салыштырмалуу өз ара пайдалуу шарттарда кызматташууну бекемдөө) [6. 4]. Мурдагы СССРдин эгемендүүлүк парады өтүп жаткан маалда Борбор Азия мамлекеттери СССРдин курамынан чыгууга караманча каршы болушкан жана Украина менен Белоруссия эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин бул багыттагы мындан арк кадамдарды чечүү үчүн улуттук ассамблеяларды чакырышкан. Өзүнүн тарыхынын советтик мезгилинде аймак жаңы – көз карандысыз статуска ээ болуу жана өз ара аракеттенүүнүн башка формаларын куруу шартында түп-тамырынан бери үзүлгөн ар кандай финансылык, экономикалык, саясий, социалдык, маданий жана башка байланыштар менен бекем байланышкан [2].

Бирок, көп өтпөй эле, өлкөнүн лидерлери ошол кездеги тенденцияларга туруштук бере албайбыз жана бул трансформацияларды мүмкүн болушунча кыйналбай басып өтүү керек деген тыянакка келишти. Ошентип, аймактын бардык өлкөлөрү Көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигине (КМШ) мүчө болуп, 1994-жылы апрелде Казакстан, Кыргызстан жана Өзбекстан (1998-жылы Тажикстан) Бирдиктүү экономикалык мейкиндик түзүү жөнүндө келишимге кол коюшкан. соода, туризм, логистика жана транспорт тармагында кызматташууга убада берген; суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу; терроризмге жана экстремизмге каршы аракеттенүү; банк инфраструктурасын өнүктүрүү; илимди, технологияны жана билимди колдоо аркылуу ишканаларда инновацияларды жайылтуу [11. 12]. КМШ алкагында кызматташуудан тышкары (универсалдуу бирдиктүү абадан коргонуу системасы, тынчтык орнотуу операциялары, антитеррордук иш-чаралар) Борбордук Азия мамлекеттери Жамааттык коопсуздук келишим уюмунун (ЖККУ) алкагында кызматташат (чек ара жана чек ара көйгөйлөрүн чечүү, баңги заттарды мыйзамсыз жүгүртүүгө каршы күрөшүү, эл

аралык терроризмге каршы күрөш) жана Шанхай Кызматташтык Уюмунун (ШКУ) (энергетика тармагындагы кызматташуу, контрабанда менен күрөшүү).

Борбордук Азия – көптөгөн ар түрдүү географиялык зоналары, жаратылыш-климаттык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле көп сандагы кен байлыктары жана таасирдүү адам ресурстары бар уникалдуу аймак. Бирок, таасирдүү потенциал менен катар кээ бир карама-каршылыктар жана кыйынчылыктар да бар. Мисалы, жумуш жана татыктуу эмгек акы менен толук камсыз болбогон адамдардын саны, ошондой эле алгылыктуу жашоо шарттары жана өзүн-өзү камсыз кылуучу адам катары өнүгүүсү. Ошондой эле жаратылыш ресурстарынын запастары коп миңдеген тоннаны тузсе да, жумушчулардын жана ишканалардын техникалык жактан тийиштуу даярдыгы жок, азыркы кездеги методдор жана бул процесстерге рационализатордук сунуштар киргизилбеген учурда али да болсо пайдаланылбай жана пайдасыз болуп жатат. Мындан тышкары, ыңгайлуу географиялык жайгашуусу Европандан Азияга жана тескерисинче логистикалык жана транспорттук каттамдардын борбору катары артыкчылык берет, бирок ошол эле учурда Борбордук Азияда Батыш менен Чыгыштын стратегиялык тирешүүсү үчүн өбөлгөлөрдү түзөт [1].

Аймактык коопсуздуктун негизги маселелери: көзөмөлсүз миграция (ички жана тышкы); билимдин, маданияттын жана жалпы сабаттуулуктун бирдей эмес деңгээли; аз кирешелер; коррупция; илимдин жана инновациянын начар өнүгүшү; жана терроризм жана экстремизм проблемалары. Экономикалык чөйрөдө: аймак өлкөлөрүнүн ири тышкы карызы; өндүрүштүн төмөндөшү, ишканалардын инновациясынын басаңдашы; коррупция жана көмүскө бизнес операциялары; финансылык-экономикалык шарттардын начардыгынан инвесторлордун аймакка кирүүнү каалабашы; чөлкөмдөгү өлкөлөрдүн жана алардын аймактарынын бирдей эмес социалдык-экономикалык өнүгүүсү [2]. Социалдык чөйрөдө эмгек акынын жана пенсиянын аздыгы, социалдык жөлөкпулдар жана төлөмдөр сыяктуу көйгөйлөр бар; калктын аялуу катмары үчүн

саламаттыкты сактоо жана социалдык коргоо системаларынын жеткилең эместиги.

Аскердиксектордосектордукаржылоонун жетишсиздигин белгилей кетүү керек; аскердик жана башка адистерди даярдоонун начар программалары; жогорку аскердик чөйрөлөрдөгү коррупция; жана террордук чабуулдардын коркунучу. Экологиялык проблемаларга Арал проблемасы; Тажикстандагы дамбадардын бузулушу (негизинен Сарез көлүнүн плотинасы); чөлгө айлануу, айыл чарба жерлерин сугаруу үчүн суунун жетишсиздиги; жана чөлкөмдөгү өлкөлөр арасында суу ресурстарынын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү [3]. Саясий чөйрөдө улуттар аралык жана этностор аралык конфликттерди укуктук талаада жөнгө салуу боюнча кооптонуулар көтөрүлүүдө; чек ара талаштары жана маселелери; исламизм жана радикалдык экстремизм көйгөйлөрү; жана чек араны делимитациялоо жана демаркациялоо.

Маданият жана дин тармагында эң татаал маселелер жалпы идеологиялык өнүгүү программасынын жоктугу; радикалдуу карама-каршы көз караштагы көптөгөн диний агымдар жана ишенимдер; кошуна мамлекеттердин радикалдуу диний топторунун коомго тийгизген таасиринин жогорку деңгээли; билим берүү мекемелеринде балдардын жана жаштардын маданий жана диний өнүгүүсүнүн жетишсиз даражасы. Маалымат чөйрөсүндө алсыз улуттук маалыматтык инфраструктура жана бирдиктүү региондук маалыматтык берүү тутумунун жоктугу, ошондой эле башка мамлекеттердин (мисалы, Кытай жана Россиянын) маалымат каражаттарынын Борбордук Азиянын коомдоруна интенсивдүү жана “агрессивдүү” таасири баса белгиленет [8].

Советтер Союзу тарагандан кийин Борбор Азия өлкөлөрү суу тартыштыгын дароо чечүүгө аракет кылып, көптөгөн келишимдерге жана келишимдерге кол коюшкан. Бирок, бул аракеттер узак мөөнөттүү оң натыйжа бербей, көйгөйлөр көп өтпөй курчуп кетти. Ошону менен бирге үчүнчү мин жылдыктын башталышы бул багыттагы мамлекеттердин ортосундагы сүйлөшүүлөрдүн сапаттык жана натыйжалуулугунун жаны этабын

белгиледи. Маселен, 2022-жылы Өзбекстан менен Тажикстан “Аму-Дарыянын суу ресурстарын башкаруу, коргоо жана сарамжалдуу пайдалануу жөнүндө” документке кол коюшкан, ага ылайык, кол койгон тараптардын бири экинчи тарапка сууну жөнгө салуу менен байланышкан бардык аракеттер жана чечимдер жөнүндө маалымат берүүгө милдеттенет. Макулдашуунун предмети, ошондой эле күчтүү жана эффективдүү диалогду колдоо менен өкмөттүн ар кандай деңгээлдеринде үзгүлтүксүз жолугушууларды жана консультацияларды өткөрүү [12]. 2023-жылы аймактагы суунун коромжусун азайтуу боюнча иш-аракет кылуу ниети жөнүндө протоколго кол коюлуп, 2023-2024-жылдарга сууну керектөө лимиттери бекитилген [13]. Кошумчалай кетсек, суу агымын адилет бөлүштүрүү маселеси аймактагы беш өлкөнүн өкүлдөрүнүн консультативдик жыйынында талкууланган.

Бул чаралар оң таасирин тийгизгени менен, алар узак мөөнөттүү натыйжа бербейт жана убактылуу гана натыйжа берет: өлкөлөр ортосунда мезгил-мезгили менен чыр-чатактын чыгышынан улам аймактагы сууну адилеттүү жана адилет бөлүштүрүү боюнча талаш-тартыштар жана кагылышуулар уланууда. Ооганстандын уруксатсыз жана координацияланбаган иш-аракеттери катары, эскертүүсүз бир тараптуу түрдө сууну алууну көбөйтөт [14]. Аму-Дарыянын ылдый жагында жайгашкан Түркмөнстан менен Өзбекстан буга чейин эле жапа чегүүдө. Бул жагдай материалдык экономикалык зыяндан тышкары Борбордук Азия чөлкөмүнө масштабдуу экологиялык катастрофаны (чөлгө айлануу, флора жана фаунанын айрым түрлөрүнүн жок болушу) алып келет.

Акыркы жылдары Ооганстан аймактык суу көз карандысыздыгына чоң коркунуч жаратып келет. Буга чейин Ооганстан бул темадагы талкууларга катышкан эмес, анткени Кабулдун күн тартибинде ички маселелер гана бар жана өлкөнүн сууга болгон муктаждыгын канааттандырууга сырттан каржылык таасир этет деп эсептелген. Бирок, XXI кылымдын 20-жылдарынын башында Ооганстан өлкө негизги суу агымдарынан алыс болгон

кырдаалга каршы экенин жарыялай баштаган [10]. Ошентип, Кабул Куш-Тепа суу каналын куруу демилгесин көтөрдү, ал 2028-жылы пайдаланууга берилгенде Амударыядан алда канча көп сууну тартып ала алат. Мындан тышкары, Ооганстандын жетекчилиги Пандж дарыясынын алабында Дашт-и-Джун ГЭСинин курулушун баштоону пландаштырган, бул Түркмөнстан менен Өзбекстандын суу абалын дагы начарлатат [9]. Кабулдун аракеттерине жооп катары Борбор Азия өлкөлөрү өз аймактарын суу менен камсыз кылуу үчүн ата мекендик гидротехникалык курулуштарды жигердүү куруп жатышат, бирок бул өтө терс кесепеттерге алып келет: экологиялык абалдын, климаттык шарттардын начарлашы жана натыйжада чек арадагы карама-каршылыктардын жаңы очоктору. региондордо алардын андан ары толук масштабдуу кагылышууларга айлануусу менен.

Баңгизаттарды мыйзамсыз жүгүртүүдөгү бир олуттуу коркунучту – экстремисттик жана радикалдашкан топтордун, өзгөчө өспүрүмдөрдүн жана жаштардын, ошондой эле өсүп келе жаткан муундун күчөшү. Психологиялык туруксуздугунун негизинде белгилүү бир себептерден улам (өзүнүн жеке жашоосундагы, мектептеги, жумуштагы же үй-бүлөдөгү көйгөйлөр) жашоонун маанисин издеп, динге аралашып, радикализмден экстремизмге жана терроризмге чейинки өтө кооптуу формага өтүп кетишет. Изилдөө топторунун маалыматы боюнча 2023-жылдын акырына карата Борбор Азия өлкөлөрүндө динге ишенгендердин саны төмөнкүдөй: Тажикстанда – 85%, Түркмөнстанда – 80%, Кыргызстанда – 72%, Өзбекстанда – 59% жана Казакстанда – 43%. Чек арага жакын аймактарда чырчатактардын жана кагылышуулардын көптүгүнө байланыштуу, баңгизаттарды сатуу эң ыңгайлуу жана пайдалуу. Бир катар мамлекеттердин – Өзбекстандын, Тажикстандын жана Кыргызстандын аймактарын камтыган Фергана өрөөнү – Борбор Азиядагы экстремисттерди чогултуу жана координациялоо борбору. XXI кылымдан башында радикалдар ал жерде бийликти басып алууга жана исламчыл башкарууну орнотууга бир нече жолу аракет кылышкан,

бирок бактыга жараша ишке ашкан эмес. Өрөөнгө болгон кызыгуу да ошол жерде чоң көлөмдөгү суу ресурстары топтолгондугу менен аныкталат жана ким аларды башкарсан, ошол эле аймакта чексиз таасирге ээ.

Борбордук Азия мамлекеттеринин регионалдык коопсуздук жаатындагы кызматташуусунун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен жана региондун мамлекеттеринин чечимдерине жана аракеттерине карабастан эл аралык аренада пайда болуп жаткан тобокелдиктерди жана чакырыктарды эске алуу менен кээ бир тенденцияларды жана XXI кылымдын башында бул аймакты мүнөздөгөн жалпы тенденцияларды жалпылоого болот. Борбордук Азия өлкөлөрүндө Кытайдын “Бир алкак, бир жол” демилгесинин алкагында аймактык деңгээлде, Кытай жана башка эл аралык өнөктөштөр менен да ийгиликтүү жана жемиштүү кызматташууга бардык мүмкүнчүлүктөр бар. Бирок Пекиндин толук таасири чөйрөсүнө тартылуу коркунучу бар, бул Борбор Азиянын европалык мамлекеттер менен кызматташтыгын бир топ начарлатышы мүмкүн. Ошондой эле кээ бир өлкөлөрдө реформалардын жана укуктук көзөмөлдүн натыйжасында чет өлкөлүк капиталга толук көз карандылыктан белгилүү чегинүү шартында оң тенденция байкалууда.

Ооганстандагы окуялардын Борбордук Азия өлкөлөрүнө тийгизген таасирлери боюнча бир канча изилдөөлөр, эл аралык маанидеги аракеттер болгондугуна карабастан, бул тармактагы абал да оор бойдон калууда. Айрыкча, афган маңзаттарын ташуудагы негизги багыттардын бири Борбордук Азия аркылуу өтөт. “Борбордук Азия келечеги үчүн Афганистандагы мамлекеттик түзүлүш жараянынын мааниси абдан жогору. Андагы маңзаттарына байланышкан терс көрүнүштөр, баш аламандыктар борборазиялык мамлекеттердин өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратат” [7]. Борбордук Азия калктарынын арасынан башкаларга салыштырмалуу өзбек жана тажик калктары көбүрөөк исламдашкан. Анткени, аларга жогоруда биз белгилеген факторлор бир топ мүнөздүү болгон.

Борбордук Азияда радикалдаштыруу

төмөнкүдөй кырдаалдарга мүнөздүү:

- радикалдык исламдын тордук түзүмүнүн пайда болушу (Мисалы: “Аль-Каида”);

- Борбордук Азияда исламдын ваххабизм сыяктуу ж. б. формаларынын жайылышы жана популярдуулугу;

- постсоветтик доордо радикалдуу исламдын базасынын тордук түзүм формасында пайда болушу жана анда радикалдуу мүнөздөгү молдолордун даярдалышы, мечиттердин курулушу;

- салттуу мусулмандардын социалдык теңсиздикке бөлүнүүсү жана маргиналдашуусу, жакырчылыктын жогорулашына байланыштуу “радикалдык исламга ыктагандардын” көбөйүшү;

- калктын социалдык жактан теңсиздикке бөлүнүүсүнө байланыштуу нараазычылыктардын күчөшү, калктын азчылыгын түзгөн элита бардык жыргалчылыктарды пайдаланып, ал эми көпчүлүк калк кыйынчылык менен күн кечириши. Мында д-р Шоберлайн акыйкат белгилегендей: мусулмандар – калктын социалдык жактан теңсиздикке бөлүнүүсү акыйкатсыз жана мыйзамга каршы келет, анын негизги себеби коррупция,- деп ойлошот;

- бийлик өкүлдөрүнүн реформаларды жасабагандыгы, калктын көйгөйлөрдү талкуулоого жана чечүүгө катышуусуна жергиликтүү бийликтин мүмкүнчүлүк берүү жөндөмсүздүгү – нараазы тараптардын жашыруун исламдык кыймылдарга катышуусунун жападан жалгыз жолу болуп саналат [5]. Мына ушундай факторлордон жана совет доорундагы диний мамилелерге болгон чектөөлөрдөн кийинки абалдан, коомчулуктагы социалдык теңсиздиктеги ажырымдын чоңоюшунан улам борбордук азиялыктардын мамлекеттик бийлик өкүлдөрүнө караганда диний уюмдарга, дин кызматкерлерине болгон ишенимдери арта баштаган.

Борбордук Азиядагы баш аламандык жана туруксуз кырдаал бир гана бул аймакка эмес, Россия, Кытай жана Европа өлкөлөрүнө чейин терс таасирин тийгизет. Ошондуктан, Борбордук Азиянын постсоветтик бөлүгүндө орун алган ар кандай жагдайларга Россия

кайдыгер боло албайт. Анткени, бул аймак Россиянын стратегиялык кызыкчылыктарын камтыган негизги зона. Россиянын геосаясий оюндар боюнча атаандаштары болгон АКШ жана НАТО өлкөлөрү бул аймакка өз таасирин күчөтүүгө тынымсыз аракеттенет жана Борбордук Азиядагы постсоветтик өлкөлөрдө баш аламандык жасоо үчүн кол сунган учурлары байма-бай кайталанып турат.

Борбордук Азиядагы террорчулук уюмдардын ишмердүүлүгүнө байланышкан эң коркунучтуу сценарийдеги куралдуу кагылышууларга байланышкан окуялардын өнүгүүсү Россиянын стабилдүүлүгүнө олуттуу коркунуч туудурат. Анткени, Борбордук Азиядагы ар кандай куралдуу кагылышуулардан жапа чеккен качкындар Россияга карай агылат жана мындай туруксуздук Россиянын чыгыш кошуналары менен болгон саясий, соода ж.б. байланыштарын бүлгүнгө учуратат. Мындай кырдаал Россияны алсыратууга кызыккан тараптарга, анын ичинде АКШга да бир топ ыңгайлуу.

Бирок, кыйынчылыктардан жана көйгөйлөрдөн качуу мүмкүн болбогондой суу ресурстарынын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү, терроризм жана экстремизм, баңги заттарды өндүрүү жана таратуу эң курч көйгөйлөр катары кала берүүдө. Бул көйгөйлөр Азиянын гана эмес, Европанын, Африканын жана Американын көптөгөн өлкөлөрүнө мүнөздүү, бирок, Борбордук Азияда алар чырмалышып, кеңири жайылып, өнүгүү жана бекемделүү үчүн жалпы негизге ээ болгон. Мамлекеттик жана коомдук башкаруунун ар кандай чөйрөлөрүндөгү көптөгөн тобокелдиктер (жергиликтүү калктын жашоо деңгээлинин начардыгы, социалдык стандарттардын төмөндүгү, аймактын өлкөлөрүнүн ири тышкы карызы, климаттык көйгөйлөр, жана кылмыштуулуктун жогорку деңгээли) биргелешип гана чечүүгө болгон мүмкүнчүлүктү жаратат. Борбордук Азиядагы коопсуздук маселелери кеңири жана көп кырдуу. Тышкы жана ички факторлордун таасири аймактагы туруктуулукту жана өнүгүүнү татаалдаштырууда. Аймактын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн аймактагы өлкөлөрдүн ортосундагы кызматташтыкты чыңдоо, эл аралык деңгээлде колдоо көрсөтүү жана ички реформаларды ишке ашыруу маанилүү.

Адабияттар:

1. Абен Д. Региональная безопасность в Центральной Азии: преодоление существующих и потенциальных угроз и вызовов. *Eurasian Research Journal*, 2019. 1(1), 51-65. https://www.researchgate.net/publication/333319921_Regional_Security_in_Central_Asia_Addressing_Existing_and_Potential_Threats_and_Challenges
2. Атиф М., Кашиф М., Джахангир М., Сакиб М. Влияние Шанхайской организации сотрудничества на интересы США в Центральной Азии. *Perennial Journal of History*, 2022. 3(2), 298-318. <https://doi.org/10.52700/pjh.v3i2.124>
3. Блондин С. Давайте отправимся в путь! Экологические опасности, материальность и справедливость мобильности: взгляд из Памира в Таджикистане. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 2022. 48(14), 3416-3432. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2066261>
4. Брассетт Дж., Акмади М., Стернберг Т. Взгляд за рамки переговоров: влияние инициативы «Один пояс, один путь» на управление трансграничными водными ресурсами между Китаем и Казахстаном. *International Journal of Water Resources Development*, 2022. 39(3), 361-381. <https://doi.org/10.1080/07900627.2022.2090905>
5. Габдуллин Э., Абирова А. Трансформация американской политики в Афганистане: риски безопасности для Центральной Азии. «Журнал Центральная Азия и Кавказ». 2011. Т. 14. Вып. 3. С. 42.
6. Льюис Д. Центральная Азия: раздробленный регион, нелиберальный регионализм. *Russia Abroad: Driving Regional Fracture in Post-Communist Eurasia and Beyond* 2020. (pp. 119-134). Washington: Georgetown University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv75db6w>
7. Матвеева А. Центральная Азия - стратегический подход к построению мира. <https://ia-centr.ru/publications/691/>
8. Мирза М., Аюб С. Heartland, Rimland и великая шахматная доска, расшифровывающая политику великих держав в Центральной Азии. *University of Wah Journal of Social Sciences*, 2022. 5(1), 187-204. <https://uwjss.org.pk/index.php/ojs3/article/view/55>
9. Новый канал угрожает миру между Талибаном и Центральной Азией. <https://www.fpri.org/article/2023/07/new-canal-threatens-the-peace-between-the-taliban-and-central-asia/>
10. Плубергер К. Сложные перспективы регионального сотрудничества в Центральной Азии: внешняя пропаганда и местное бездействие. *Asian Social Science*, 2022. 18(6), 33-46. <http://dx.doi.org/10.5539/ass.v18n6p33>
11. Соглашение о создании единого экономического пространства между Киргизской Республикой, Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан. 1994 г. <https://cbd.minjust.gov.kg/17658/edition/297720/ru>
12. Соглашение между Правительством Туркменистана и Правительством Республики Узбекистан по управлению, охране и рациональному использованию водных ресурсов реки Амударья. 2022 год. <https://www.fao.org/faolex/results/details/ru/c/LEX-FAOC215059/>
13. Услу Н. Отношения стран Центральной Азии с Россией и Китаем: влияние чувствительности, зависимости, восприятия угроз и региональных организаций. *Gazi Akademik Bakış*, 2024. 17(34), 21-42. <https://doi.org/10.19060/gav.1498687>
14. Шай С. Афганистан и террористическая угроза в Центральной Азии. *Security Science Journal*, 2024. 5(1), 134-154. <https://doi.org/10.37458/ssj.5.1.9>

УДК: 397.4 (575.2) (04)

И.И. Назаров

Алтайский государственный университет, Барнаул, Российская Федерация

**РОССИЙСКО-КЫРГЫЗСТАНСКИЕ ЭКСПЕДИЦИОННЫЕ
ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АЛТАЙ**

И.И. Назаров

Алтай мамлекеттик университети, Барнаул, Россия Федерациясы
**АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ РОССИЯЛЫК-КЫРГЫЗСТАНДЫК
ЭТНОГРАФИЯЛЫК ЭКСПЕДИЦИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨЛӨР**

I.I. Nazarov

Altai State University, Barnaul, Russian Federation

RUSSIAN-KYRGYZSTAN EXPEDITION ETHNOGRAPHIC RESEARCH IN THE ALTAI REPUBLIC

Аннотация. В течение последних четырех лет в рамках проекта «Большой Алтай» этнографы из России и Кыргызстана предпринимают экспедиционное изучение современных тюркских народов. В ходе экспедиций 2022 и 2024 годов в Республике Алтай этнографы изучили сохраняющиеся традиции алтайцев и теленгитов. Высокогорный и степной характер местности Южного Алтая предопределил развитие и сохранение у алтайцев и теленгитов скотоводческого хозяйства и связанных с ним явлений материальной культуры. Самыми устойчивыми явлениями традиционной культуры алтайцев и теленгитов, сохраняющимися до настоящего времени, остаются традиционное алтайское жилище, некоторые элементы традиционного костюма и традиционная пища. Большую роль в жизни современных алтайцев играют различные религиозно-мировоззренческие практики, связанные с природой и почитанием различных духов. Коренное население Алтая демонстрирует высокую активность по сохранению своей традиционной культуры и ее развитию. Для этого в сельских местностях создаются историко-этнографические музеи, гостевые дома, возрождаются традиционные ремесла и народные игры. При этом этнокультурное наследие Республики Алтай востребовано не только в среде самих алтайцев и теленгитов, но и у туристов.

Ключевые слова: Республика Алтай, этнографическая экспедиция, алтайцы, теленгиты, традиционная культура, возрождение традиций, международное сотрудничество.

Аннотация. Акыркы төрт жылдан бери Россиянын жана Кыргызстандын этнографтары “Чоң Алтай” долбоорунун алкагындагы экспедицияларда азыркы түрк элдерин изилдеп келе жатышат. 2022, 2024-жылдардагы экспедициялардын жүрүшүндө этнографтар алтайлар менен теленгиттердин сакталып келе жаткан салттарын иликтешти. Түштүк Алтайдын бийик тоолуу жана талаалуу мейкиндиги, алтайлар менен теленгиттердин мал чарбачылыгынын жана ага байланыштуу материалдык маданиятынын сакталышын, өнүгүшүн шарттайт. Алтайлыктар менен теленгиттердин абдан туруктуу сакталып келе жаткан көрүнүштөрүнө салттуу алтай турак жайы, кийим-кечектеринин айрым элементтери жана тамак-аш кирет. Азыркы алтайлардын жашоосунда жаратылышка жана ар кандай духтарга сыйынууга байланыштуу ишенимдерге негизделген ырымдардын мааниси чоң. Алтайдын түпкүлүктүү калкы өзүнүн салттуу маданиятын сактоо жана өнүктүрүү боюнча абдан жигердүү аракеттерин кылууда. Мындай максатка жетүү үчүн айыл жерлеринде тарыхый-этнографиялык музейлер, конок үйлөрү, салынып, салттуу кол өнөрчүлүк жана элдик оюндар калыбына келтирилип жатат. Ошону менен бирге эле, этномаданий мурас алтайлар менен теленгиттерге эмес, туристтерге дагы керек экендигин белгилөө зарыл.

Негизги сөздөр: Алтай Республикасы, этнографиялык экспедиция, алтайлар, теленгиттер, салттуу маданият, салттардын калыбына келиши, эл аралык байланыш.

Abstract. Over the past four years, ethnographers from Russia and Kyrgyzstan have been undertaking an expedition study of modern Turkic peoples within the framework of the Greater Altai

project. During the expeditions of 2022 and 2024 in the Altai Republic, ethnographers studied the preserved traditions of Altaians and Telengites. The high-altitude and steppe character of the area of Southern Altai predetermined the development and preservation of cattle breeding among the Altaians and Telengites and related phenomena of material culture. The most stable phenomena of the traditional culture of the Altaians and Telengites, preserved to this day, are the traditional Altai dwelling, some elements of traditional costume and traditional food. Various religious and ideological practices related to nature and the veneration of various spirits play an important role in the life of modern Altaians. The indigenous population of Altai demonstrates high activity in preserving their traditional culture and its development. For this purpose, historical and ethnographic museums, guest houses are being created in rural areas, traditional crafts and folk games are being revived. At the same time, the ethnocultural heritage of the Altai Republic is in demand not only among Altaians and Telengites themselves, but also among tourists.

Keywords: Altai Republic, ethnographic expedition, Altaians, Telengites, traditional culture, revival of traditions, international cooperation.

В настоящей статье описывается опыт проведения международных этнографических экспедиций на территории Республики Алтай, а также вводятся в научный оборот некоторые результаты этих экспедиций. В разные годы в работу этих экспедиций были вовлечены ученые из России, Кыргызстана и Узбекистана, объединенные общей целью поиска этногенетических связей и этнокультурных параллелей в сохраняющихся традициях у современных тюркских народов России и стран Центральной Азии. Работы данной международной исследовательской группы были организованы Научно-образовательным центром алтаистики и тюркологии «Большой Алтай» и поддерживались в рамках госзадания Министерства науки и высшего образования Российской Федерации «Тюрко-монгольским мир Большого Алтая: единство и многообразие в истории и современности», выполняемого Алтайским государственным университетом [1, 2]. Общее руководство экспедициями осуществлялось автором этих строк, при этом весомую помощь в проведении экспедиционных работ на территории Республики Алтай была оказана соруководителем экспедиции кандидатом филологических наук, деканом факультета алтаистики и тюркологии Горно-Алтайского государственного университета Сурной Борисовной Сарбашевой. Научным консультантом экспедиционного проекта выступил академик, директор Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики Абылабек Асанканович Асанканов, принимавший самое активное участие в полевых выездах.

Международные этнографические экспедиции на территории Республики Алтай, получившее общее название «Большой Алтай: тюркское наследие», проводились в 2022 и 2024 годах. В августе 2022 года полевое этнографическое изучение в рамках международного экспедиционного проекта осуществлялись на территории Шебалинского, Усть-Канского и Онгудайского районов Республики Алтай. Объектом изучения отряда, включившего 15 исследователей из России и Кыргызстана, стали южные алтайцы (алтай-кижи), сохраняющие скотоводческие традиции. Организаторами экспедиции выступили Алтайский государственный университет, Горно-Алтайский государственный университет и Институт истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики. В работе экспедиции также принимали участие ученые из Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына и Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева. Работа экспедиции развернулась в населенных пунктах: Каспа, Шыргайта, Усть-Кан, Кырлык, Мендур-Соккон, Ябоган, Ело, Кулада, Боочи, Бичикту-Боом, Онгудай, Купчегень. Обозначенный маршрут экспедиции позволил охватить территорию центральных районов Республики Алтай и исследовать особенности хозяйства и культуры групп алтайцев в разных природно-климатических зонах.

В августе 2024 года международная этнографическая экспедиция, объединившая ученых из России, Кыргызстана и Узбекистана, продолжила свои работы в Республике Алтай. Полевые исследования осуществ-

влялись в Онгудайском, Кош-Агачском и Улаганском районах Республики Алтай. В состав экспедиции вошли 15 ученых ученых – этнографов, филологов и географов из российских, кыргызстанских и узбекистанских вузовских и академических организаций: Алтайского государственного университета, Горно-Алтайского государственного университета, Научно-исследовательского института атакистики им. С.С. Суразакова, Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына, Ошского государственного университета, Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики, Института географии Национальной академии наук Кыргызской Республики и Институт истории Академии наук Республики Узбекистан. В ходе экспедиции ее участники осуществили исследования в целом ряде населенных пунктов: Инегень, Кош-Агач, Теленгит-Сортогой, Ортолык, Кокоря, Новый Бельтир, Чаган-Узун, Улаган, Балыктуоль, смогли познакомиться с работой местных музеев в селах Кокоря и Улаган, посетили известные Пазырыкские курганы.

В сферу внимания участников экспедиций 2022 и 2024 гг. в первую очередь попали темы, связанные с системой жизнеобеспечения коренного населения центральных и южных районов Республики Алтай, а также сохраняющиеся традиционные черты в обрядовой сфере и особенностях религиозно-мифологического мировоззрения алтайцев и теленгитов.

Традиционное хозяйство алтайцев и теленгитов Шабалинского, Усть-Канского, Онгудайского, Кош-Агачского, Улаганского районов включает такие виды трудовых занятий, как скотоводство, земледелие, охота, собирательство и рыболовство. Значение этих видов хозяйственной деятельности может варьироваться в зависимости от природно-климатических условий. При этом имеются различия, связанные и с исторически сложившимися в разных частях Алтая хозяйственно-культурными традициями. Так, например, в Улаганском и Онгудайском районах, где большие пространства занимают леса, наряду со скотоводством имеют большое значение рыболовство, охота и собирательство. А в высокогорном и степном

Кош-Агачском районе, богатом обширными пастбищами, скотоводство носит доминирующий характер. Здесь разводят овец, лошадей, крупно-рогатый скот, верблюдов, яков. Исследователями отмечена суровость местного климата, а также небольшое количество осадков, которые почти 5 раз меньше чем в других соседних регионах России. Современные летние пастбища местных скотоводов как и в древности располагаются в местностях Көкөрү-Бажы, Чуй-Бажы, Боро-Бургусу, Талдуу-Айры, Бугусун, Дьумалы.

В ходе работы выявлены устойчивые практики приготовления традиционных алтайских блюд (*чегень*, *курут*, *пштак*, *талкан* и др.), высокую роль мясной пищи, сохранение норм в подношении частей туши барана разным категориям населения в зависимости от пола, возраста и статуса человека. В меню алтайцев начала XXI в. как и ранее большое место продолжают занимать продукты, изготовленные из производных молока, как и собственно свежее коровье молоко. В летние месяцы в селах Кош-Агачского района на основе кобыльего молока изготавливают кисломолочный напиток *кымыс*. Сохраняются традиции потребления алтайского чая, в который непременно добавляются соль, *талкан*, домашнее масло *саржу* и свежее коровье молоко.

В летнее время алтайцы предпочитают пить кисломолочный напиток *чеген*. Его новизной является айран, который изготавливают как из сырого, так и кипяченого молока. *Чеген* же делают только из кипяченого молока. Процесс приготовления напитка состоит из закваски и созревания. Для закваски могут использовать помещенное в молоко копченые жилы лошади, коровы или овцы. При этом, как отмечают информанты в Кош-Агачском районе для закваски предпочтительнее использовать только предыдущий *чеген*, благодаря которому достигается требуемое качество напитка. Из *чегеня* изготавливают множество твердых молкосодержащих продуктов длительного хранения. Когда накапливается достаточное количество *чегеня*, его в течение нескольких часов варят на открытом огне, после чего все содержимое котла сливают в мешок из ткани, стекшую сыворотку *сарсу* обычно дают телятам. Процеженная творожистая масса,

просушенная на солнце, подается как блюдо *аарчы*. Высушенная над очагом или на солнце отцеженная масса является кислым сыром *курут*.

Как в Кош-Агачском, так и в Улаганском районе сегодня отмечается повсеместный отказ от использования естественных емкостей из кишок, мочевых пузырей домашних животных (*куук*), т.к. имеется значительный выбор емкостей, изготовленных промышленным способом (пластиковая и стеклянная тара).

Исследователи отметили высокую сакральную роль традиционного алтайского жилища (*чадыр*, или *айил*) в современной семейной обрядности. Сооружаемые сегодня традиционные дома (*айилы*) это не просто объекты хозяйственного назначения (летние кухни), или главный элемент свадебного обряда, но также и своего рода способ выражения этнической идентичности алтайцев. В селах Каспа и Бичикту-Бом были зафиксированы два старинных конусовидных жилища – *аланчык*, покрытые лиственничной корой. В настоящее время этот древний тип жилища выходит из быта алтайцев, уступая место современным и более функциональным вариантам.

Члены экспедиции зафиксировали сохраняющиеся обряды, связанные с первыми годами жизни ребенка. Так, например, для первой стрижки волос младенцев местные теленгиты обращаются к брату матери ребенка (*таай*), принося ему подарки. Родители и дядя ребенка по случаю обряда устраивают праздник, на котором дядя совершает ритуал стрижки первых волос ребенка. Пучок волос в завернутом виде остается у дяди. По достижению двенадцати лет, что олицетворяет завершение первого круга жизни по 12-летнему дивотному календарю, ребенок со своими родителями ритуально выкупают остриженные первые волосы, преподнося дяде подарки. В ответ дядя также одаривает своего племянника. При этом идеальным подарком считается жеребенок.

Республика Алтай представляет с собой горную страну, у населения которой в древности сформировался культ гор, который со временем стал одной из важнейших черт традиционной культуры и элементом этнической идентичности алтайцев. В алтайской

культуре культ гор имеет древние корни и отражается в фольклоре. В героическом эпосе алтайцев богатыри являются сыновьями духа горы или самой горы, а матерью их является озеро. Родовая гора при этом является не только местом пропитания, а выступает хранителем наследства богатырей: оружия, конского снаряжения, доспехов, которые спрятаны внутри горы. Культ гор на Алтае сегодня представляет собой комплекс верований и обрядов, включающий культ пещер, культ камней, культ скал, культ хозяев местности и культ предков.

На горных перевалах в честь духа-хозяина горы/тайги сооружают кучи камней *обоо/ўле*, у которых испрашивают удачи, счастья всем членам семьи. К главным священным горам – ыйык Кош-Агачские теленгиты относят: ыйык Сайлугем ыйык, Көкөрү ыйык, Ирбисту ыйык, Актуру ыйык. Эти же священные горы являлись родовыми. Например, Көкөрү ыйык почитали люди из рода көбөк. К священным горам теленгиты Улаганского района относят: Кыскашту ыйык, Агару ыйык, Чейнелу ыйык, Јети-Көл ыйык. К этим вершинам теленгиты обращаются с просьбой о благополучии алтайского народа, благополучии семьи, испрашивают здоровья для всех членов семьи.

Стоит отметить, что при посещении целебных источников *аржан-суу* люди и сегодня соблюдают целый ряд правил. Так, например, в этих случаях нельзя шуметь, при этом нужно с почтением относиться к духу-хозяину источника, которому необходимо обязательно сделать. Например, в качестве подношения выступает традиционная пища без соли, ритуальные ленты *кыйра/јалама*. При этом отмечается, что *аржаны* желательно посещать осенью, когда сила у источника на самом пике. Алтайцы делят мир в горизонтальном и вертикальном отношении и измерении. При этом возможность перемещения рядового человека допускалось только в горизонтальном измерении, когда он физически преодолевает, горные хребты, равнины, реки и озера. Вертикальное перемещение при жизни было доступно только избранной категории лиц – шаманам. Согласно традиционным представлениям алтайцев мир делился на три части: нижний, средний и верхний, что хорошо объясняется традицией дуаль-

ности характерной для алтайской культуры. Относительно личности шамана, как и ранее сегодня хорошо сохранились представления о нем как об «избраннике духов». Так отмечается, что избранник с малых лет отличается от своих сверстников, что проявляется в способности к ясновидению, яснослышанию, предвидению будущего.

Общие культурно-исторические, религиозно-мировоззренческие основы теленгитов Кош-Агачского района и жителей соседнего региона Республики Тыва позволили именно в этой местности возродить элементы классического шаманизма (ритуальное облачение, инвентарь, открытие дороги и т.д.). Как отмечает шаман Челтуев Вячеслав Григорьевич, проживающий в с. Ортолык, именно через Тыву он обрел нового себя, уже в качестве практикующего шамана. У алтайцев до настоящего времени сохранилось бережное отношение к природе. При сборе лекарственных трав также соблюдают традиционные запреты и ограничения, а также проводят специальные ритуалы. Сбор лекарственных трав ведется только на новую луну. Перед сбором люди через благопожелания и подношения просят у духа-хозяина Алтая, у духа-хозяина местности разрешения на сбор лекарственных растений.

Согласно традиционным религиозным представлениям алтайцев при засухе с помощью камня – *јада таш* можно было вызывать дождь. О прошении дождя магическим способом существуют различные устные предания, основанные на рассказах очевидцев. Эти практики прошения дождя, актуальные для засушливых мест Кош-Агачского района, чаще совершались в теленгитских селах. Согласно зафиксированным ранее рассказам, теленгиты сеяли ячмень и пшеницу и когда началась засуха, то обычно два человека проводили обряд с *јада таш*. При этом магический камень опускали в воду, после чего начинались сильные осадки. После вызванного дождя такой камень нужно было обязательно просушить. В экспозиции Музея с. Кокоря размещен магический камень *јада таш*, позволяющий составить представление о размерах таких объектов. В современной научной литературе практически не встречается изображение *јада таш*, т.к. у алтайцев существуют охранительные предписания, по ко-

торым магические камни не должны видеть посторонние люди.

Понятие пути (*јол*) в картине мира алтайцев соотносится не просто с дорогой, преодолением определенного расстояния, но и с судьбой, жизнью человека. В алтайском языке представление об открытом, светлом жизненном пути человека закрепилось в фразеологизме *јолы ачык* – букв. 'дорога его открытая'. О закрытом, трудном пути человека говорят – *јолы туйук* 'дорога его закрытая'. По представлениям алтайцев, большинство препятствий, возникающих на жизненном пути, можно смягчить, совершив соответствующий обряд подношений и прошений, при этом обычный человек не может их произвести. Коррекцию судьбы может производить только специалист (*кам* – шаман, *неме билер киж* – знающий человек). Также многое зависит от мыслей и помыслов путников, если он «темные» или даже «равнодушные» дорога, планируемые встречи, особенно с лицами из категории *кам, неме билер киж*, могут не состояться.

Отмечены особенности и сохранность традиционных народных игр в культуре алтайцев. Так например, у алтайцев до настоящего времени сохранились традиционные игры, такие как «ок-јаа» (стрельба из лука), «кюреш» (борьба), «шатра» (алтайские шашки) и многие другие, которые находят прямые аналогии в культурах других тюркских народов Южной Сибири и Центральной Азии.

Во всех населенных пунктах Республики Алтай, где работала экспедиция, была отмечена высокая активность местного населения по сохранению и возрождению своей традиционной культуры. Мастера-ремесленники воссоздают как необходимые для современной системы жизнеобеспечения предметы (конская упряжь, плетки, головные уборы, одежда, обувь, орудия труда, войлочные ковры и т.п.), а также производят сувенирную продукцию на продажу. Значимость этого вида деятельности для устойчивого развития местных сообществ осознается руководством муниципалитетов. По инициативе районных администраций Усть-Канского и Онгудайского районов на их территории во время работы экспедиции в 2022 году были организованы научно-практические семинары по развитию традиционных ремесел,

в работе которых приняли участие мастера-ремесленники и члены экспедиции.

Во многих населенных пунктах, где осуществляла свои работы экспедиция, алтайцы по-прежнему алтайцы занимаются скотоводством. В этих селах в последние годы приобрела большую популярность национальная игра «Кök бөрү». Установлено, что идею проведения этой конно-спортивной игры алтайцы в 2003 году позаимствовали из Кыргызстана. Сегодня игра «Кök бөрү» получила развитие во многих районах Республики Алтай и стала одним из видов состязаний на Межрегиональном празднике Эл Ойын. В ходе полевой работы этнографы обозначили, таким образом, и аспекты современного взаимодействия алтайцев и кыргызов в области культурного обмена.

В крупных и малых населенных пунктах Республики Алтай встречена высокая активность населения по изучению сохранению своего этнокультурного наследия. Это выражается в частности в формировании специфических локальных музейных собраний, в создании в сельских населенных пунктах этнических визит-центров, в воспроизводстве современными ремесленниками явлений традиционной кыргызской или алтайской культуры на продажу, в том числе и в туристической сфере. Такие крупные музеи,

например, расположены в селах Усть-Кан и Кокоря, являющиеся филиалами Национального музея Республики Алтай им А.В. Анохина.

По итогам двух экспедиции 2022 и 2024 гг. на Алтае, посвященных изучению коренного населения Республики Алтай: алтайцев и теленгитов, были подготовлены документальные фильмы: «Голоса культуры» [3] и «В поисках общей истории» [4], которые вызвали большой интерес у разных аудиторий в России странах Центральной Азии.

Приведенные в настоящей статье материалы лишь малая часть собранных в экспедиции учеными сведений, демонстрирующих устойчивость многих явлений традиционной культуры алтайцев и теленгитов. Вместе с тем нельзя не отметить и значительную трансформацию традиционного пласта культуры, связанного с модернизацией и активизацией в местах проживания коренного населения Алтая туристического потока. Данные тенденции подчеркивают важность этнографического изучения сохраняющихся традиций и практик по их развитию. Представленный в данной публикации опыт этнографических экспедиций в Республике Алтай демонстрирует важность современных международных научных коллабораций и может быть тиражирован на другие регионы Большого Алтая и Центральной Азии.

Литература:

1. Асанканов А.А., Назаров И.И. Алтайско-кыргызские этнокультурные параллели по материалам международных этнографических экспедиций // Этнография Алтая и сопредельных территорий: материалы 11-й Международной научной конференции (Барнаул, 26-28 октября 2023 г.) «Этнография Алтая и сопредельных территорий в дискурсе новационных и традиционных подходов: антропологическое измерение региональной истории культуры народов». Вып. 11. Под ред. Т.К. Щегловой. Барнаул: АлтГПУ, 2023. С. 320-323.
2. Назаров И.И. О работе международной этнографической экспедиции «Большой Алтай» в Кыргызстане и на Алтае в 2022 году // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение) 2022: Вып. 17. Сборник научных трудов под ред. Т.К. Щегловой и др. Барнаул: АлтГПУ, 2022. С. 222-230.
3. Голоса культуры: по страницам международной этнографической экспедиции «Большой Алтай: тюркское наследие – 2022 [электронный ресурс]. Режим доступа: https://bolshoy-altay.asu.ru/news/o-chem-govoryat-golosa-kultury-v-altgu-pokazali-fi.html?sphrase_id=18939472 (дата обращения 15.01.2025).
4. В поисках общей истории: международная этнографическая экспедиция «Большой Алтай 2024» [электронный ресурс]. Режим доступа: <https://katun24.ru/projects/dokumentalnye-filmy/805994> (дата обращения 15.01.2025).

УДК: 641.558 (575.2)

Айтбаев Тажибай Ахматович

Ош мамлекеттик университети, улук окутуучу

**“БОЛЬШОЙ АЛТАЙ” ЭЛ АРАЛЫК ЭТНОГРАФИЯЛЫК ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫН
АЛКАГЫНДАГЫ ТООЛУУ АЛТАЙДАГЫ АЛТАЙЛЫКТАРДЫН САЛТТУУ МАДАНИЯТЫН
ИЗИЛДӨӨ**

Айтбаев Тажибай Ахматович

старший преподаватель Ошского государственного университета

**ИЗУЧЕНИЕ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ АЛТАЙЦЕВ ГОРНОГО АЛТАЯ
В РАМКАХ МЕЖДУНАРОДНОЙ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ “БОЛЬШОЙ АЛТАЙ”**

Aitbaev Tazhibai Ahmatovich

senior lecturer Osh State University

**THE STUDY OF THE TRADITIONAL CULTURE OF THE ALTAIANS
IN GORNY ALTAI WITHIN THE FRAMEWORK OF THE INTERNATIONAL
ETHNOGRAPHIC EXPEDITION “BOLSHOI ALTAI”**

Аннотация. Бул макала “Большой Алтай” Эл аралык этнографиялык экспедициясынын алкагында Тоолуу Алтайлыктардын сакталып калган салттуу маданиятын изилдөөдөгү жыйналган материалдардын негизинде жазылды. Бул изилдөөлөргө Россиянын, Кыргызстандын жана Өзбекстандын этнографтары катышты. Этнографиялык экспедициянын жүрүшүндө салттуу мал чарбачылыгы, материалдык жана руханий маданият боюнча балуу материалдар жыйналды. Алтай элинин салттуу маданиятындагы каада-салттары, ырым-жырымдары, ишенимдери, тыюуларына көңүл бурулат. Алардын каада-салтына ылайык, конок күтүү аземинде өзгөчө ыкма менен мал союп, этин бышырып, келген конокторго тартуунун шарттарын жана эрежелерин жөнүндө баяндалат. Тойго келген конокторду жана куда күтүүдөгү тамак-аш тартуу салтындагы өзгөчөлүктөрдүн сакталышы ачып көрсөтүлөт. Макалада алдыга коюлган максат алтайлыктар менен кыргыздардын салттуу маданиятындагы айрым жалпылыктарды жана айырмачылыктарды салыштырып, анализдөө болуп саналат.

Негизги сөздөр: этнография, экспедиция, Алтай, салттуу маданият, айыл, эл, тамак, эт тартуу, конок, той, жандык

Аннотация. Данная статья написана на основе полевых материалов, собранных в ходе изучения сохранившейся традиционной культуры алтайцев Горного-Алтая в рамках международной этнографической экспедиции «Большой Алтай». В полевых исследованиях приняли участие этнографы России, Кыргызстана и Узбекистана. В ходе этнографических экспедиций были собраны ценные материалы по традиционному животноводству, материальной и духовной культуре алтайского народа. В исследовании отражаются традиции, обряды, верования, запреты алтайского народа. Описывается способ забоя скота, варки и порядок подачи кусков мяса приглашенным гостям. Также раскрываются особенности свадебной традиции, соблюдение традиций встречи сватов, приготовление и угощение их национальными свадебными блюдами. Целью данной статьи заключается путем проведения сравнительного изучения анализировать общие и отличительные черты к традиционной культуре алтайцев и кыргызов.

Ключевые слова: этнография, экспедиция, Алтай, традиционная культура, деревня, люди, еда, подача мяса, гость, свадьба.

Abstract. This article is based on ethnographic materials collected during the international research expedition “Great Altai” concerning the preservation of Altai traditional culture. Ethnographers from Russia, Kyrgyzstan and Uzbekistan conducted interviews and collected valuable materi-

als on animal husbandry, material and intangible preserved traditional culture in Gornyi Altai.

This study reflects the traditions, rituals, beliefs, and taboos of Altai people, especially their customs of hospitality and ceremony involving slaughtering cattle and serving meat to guests. It also reveals wedding and matchmaking traditions, including the preparation of Altai wedding dishes. Additionally, Altai and Kyrgyz traditions are analyzed and compared, noting the commonalities and features in their traditional cultures.

Keywords: ethnography, expedition, Altai, traditional culture, village, people, food, serving meat, guest, wedding.

2024-жылдын август айында Алтай мамлекеттик университетинин Алтаистика жана тюркология илим-билим берүү борборунун “Большой Алтай” долбоорунун алкагында Алтай Республикасында жашаган алтай элинин салттуу маданиятын изилдөөгө арналган талаа изилдөөлөрү жүргүзүлдү. Эл аралык этнографиялык экспедицияга Россиянын, Кыргызстандын, Өзбекстандын этнограф изилдөөчүлөрү катышып, Онгудай, Улаган жана Кош-Агач райондорунун айылдарында этнографиялык маалыматтарды топтошту.

Алтайлыктардын салттуу маданияты, каада-салты, үрп-адаттары, ырым-жырымдары, ишенимдери, тыюу салуулары жана салттуу тамак-ашында чагылдырылып, алардын турмуш-тиричилиги менен байланыштырып турат. Алтайлыктардын негизги тамак-ашы, башка Түштүк Сибирь жана Борбордук Азиянын көчмөн элдериндей эле кышкысын эт, ал эми жай мезгилинде сүт азыктары болуп саналган. Изилденип жаткан аймактарда койду союп, терисин сыйруу жана жиликтөө боюнча да айрым өзгөчөлүктөр бар экендигин байкоого болот. Кыргыздарда койду сойгонго киришүүнүн алдында, кыбылага каратып жерге жыгып, төрт бутун бири бирине кайчылаштырып байлап, “касап” (“бөкөөл” алтайлыктарда *кой соячы*) сол колу менен башын кармап, курч бычак менен койду кыйнабай туруп мууздаган. Андан кийин жерге жаткызган бойдон алдыңкы буттарынын терисин ички капталынан тарта төштүн учун карай тилип, андан соң курсак терисин тең экиге бөлүп, төшүндөгү терисин бычак менен ажыраткан.

Төштүн оң тарабынан тартып, муштум менен терисин жиреп сыйруу ыкмасы алтайлыктарда, кыргыздарда окшош. Ошону менен бирге эле айрым айырмачылыктар бар экенин байкоого болот. Тоолуу Алтайдын Улаган районунун айылдарында Эл аралык этнографиялык экспедициянын жүрүшүндө

Горно-Алтайск шаарындагы С.С. Суразаков атындагы Алтаистика илимий изилдөө институнун улук илимий кызматкери, тарых илимдеринин кандидаты Енчинов Эркин Валериевич алтайлардын кой союу маданиятындагы ыкмаларын көрсөтүү үчүн кой союуп, мастер класс өтүп, этнографиялык экспедициянын мүчөлөрүнө кеңири түшүндүрүп, айтып берди. Биз аны жазып, аудио-видеого, сүрөткө тартып алдык.

Алтайлыктарда койду союу ыкмасы койду жерге жыгып, бир адам койдун башы менен алдынкы бутун бекем кармайт, экинчи адам арткы эки бутун кармап турат, үчүнчү адам төштүн астынан кол сала турган кылып, койдун терисин кол бата тургандай 10 см кесип, колун салып, сөөмөйдүн учу менен жүрөктүн сол карынчыгынан чыккан жоон кантамырын кесип койгондо кан диафрагмага (тосмо-ич көңдөйүн көөдөнгө жана курсак көңдөйүнө бөлүп турган чымырлуу булчуң) тийиштүү жерге чогулган. Койдун ичеги-карындарын бөлүп алуу үчүн алгач кабыргалардын учун төштөн ажыратып, төштү сол жагын кесип одарып коюп, курсак эттерин кесип алып коет. Өттү боордон кесип алып, өткө түкүрүп туруп ыргытып жиберет да, өпкө, жүрөктү алат. Ал эми кызыл өңгөчүн кекиртектен сууруп алып, карынга кошулган жерине бир карыш жеткизбей кесип алып, карындын учун түйөт. Андан соң акырындык менен карын ичегелерди алган. Чогулуп уюп калган канды кичинекей идиштин жардамы менен алышкан. Андан кийин идишке канды салып колдору менен эзип суюлтуп, аны сүзүп алгандан кийин жумшак болуш үчүн эки стакан суу, согоно (жапайы пияз) майдалап кесип кошуп, кийин жууп, тазаланган туюк ичегиге (слепая кишка) жана жумурга куюп, эки башын бекем байлап, казанга салып бышырышкан.

Алтайдын тамак-аш салтында “кан” (кандан жасалган чучук) ыйык тамагы болуп эсептелинет жана адатта кой союлгандан

кийинки биринчи ооз тийгизүү тамагы болуп саналат. Аны бышыруу убактысы орто эсеп менен 8 минутага созулат. Кан алтайлыктардын эң биринчи таза тамагы болгондуктан ардайымалгачоттундухуна “От Энеге” сыйынып ритуалдык азыктандыруу жүргүзүп, андан кийин өздөрү ооз тийгенден кийин элге тарткан. Курмандыкка союлган жандык ритуалдык жана физикалык жактан таза болушу керек.[1] Алтайлыктардын элдик ишенимдерине кан ыйык, аны жерге төгүүгө болбойт. Алар жаныбарлардын сөөктөрүнүн бүтүндүгүн бузууга же малдын сөөктөрүн чагууга тыюу салышкан. Мындай тыюу мал багууда жакшылыктарга жолтоо болуп ийгиликтерди алып кетет деп ишенишкендиктен салынган. Ошондуктан сөөктөрдү чакпай, бычак менен жилигинен ажыратып этин бөлгөн. Алтай элинде сөөктү чакканга, сындырууга тыюу салынгандыгы тууралуу илимий адабияттардан кезиктиребиз [2]. Алтайлыктар да кыргыздар да кой союуга өзгөчө көңүл бөлүп, керексиз жерлерин жото жиликтин сулп этинин арасында ичке тамыр менен безди, жам-баштагы арам тамырды, бездер ар кандай оорууларды өзүнө топтойт деп алып салышкан.

Башка элдер сыяктуу эле алтай элинде конок күтүү салтына ылайык майрамдарда, тойлордо конокторду отургузуунун тартибин, тамак тартуунун жана тамакты алуунун ырааттуулугун бекемдеген нормативдүү маданияты болгон. Конок адамдын статусу менен берилген устукандын ортосунда тыгыз байланыш бар. Алтайлыктарда эттин эң кадырлуу бөлүгү койдун төшү (тош), уча – койдун арткы бөлүгү, андан кийин төмөнкү кабыргалары (суме кабырга). Ал эми ырым-жырымдарды өткөргөндө койдун жогорку кабыргалары (богоно кабырга) эң маанилүү болуп саналат. Бул кадырлуу деген эттерди эң сыйлуу конокторго тартышкан. Ал эми Кош-Агач районунда жашаган алтайлыктарда койдун башы (кой бажы) эң кадырлуу болуп саналат [3]. Койдун башы балага ат коюп, анын ысымын атаган адамдын алдына сый-урматтын белгиси катары коюлган. Ал эми Улаган, Онгудай сыяктуу төмөнкү райондордо төш, сан сөөгү, төмөнкү эки кабырга (суме кабырга) эң сыйлуу болгон. Алтайлыктарда жаш балдарга койдун

таңдайын, бөйрөктү жана эң даамдуу деп эсептелген койдун кабыргасын жана жилик чучугун да беришкен. Кыш мезгилинде согумга жылкы жана кой союлган. Улаган районунда бука союшкан. Койду сойгон күнү эле ички органдарынан кан, жөргөм жана башка эттеринен казанга салып бышырып, эт даяр болгондо бардык кошунуларын чакырып бирге жешкен. Казанда кайнатылып бышырылган эң сыйлуу деген эттин бөлүктөрүнө эки жогорку кабырга, сан сөөгү, ийин бөлүгү, көкүрөк сөөгү кирген. Алтайлыктарда койдун төшүндөгү керчөөнү “керзен” деп айтышат. Керчөөнүн терисин сыйрып алгандан кийин керзенди кесип алышкан, ал эми айрым кыргыздар керчөөнү териси менен кесип алып отко кактап бышырып жешкен. Бышкан эттин ысык кесимдерин жыгачтан жасалган тепшиге (табакка) үйүп салып, жебей туруп, “От кундуулеер” духтарды тамактандыруу үчүн төштөн, биринчи кабыргадан (богоно кабыргасы) эки кесимден майы менен кесип алып, күйүп жаткан очоктогу отко оң колу менен салган.

Алтайлыктар башка Түштүк Сибирь жана Борбордук Азиянын көчмөн элдер сыяктуу эле тамактануу мезгилинде этти тартууда байыркы элдик этикетти сактоо менен жашы улууларга жана сыйлуу коноктордон баштап эт тартышкан. Тойпинова Мария Васильевнанын (1956-ж.т., уруусу чарка, жети-сары, Онгудай району, Инегень (Энекин) айылы), берген маалыматында алтайлыктар эң улуу, кадырлуу аксакалына төш тарткан. Ошондой эле мурда аксакалга койдун башын да тарткан. Башты алган киши көздү оюп алып өзү жеген. Той өтөөр күнү алтай элинде, эртең менен эрте кудасынын алдына эң сыйлуу тамак “кан” жана жөргөм тартылган. Казатов Николай Михайловичтин (1961, уруусу (сөөк) дөөлөс, Онгудай району, Инегень (Энекин) айылы), айтканына караганда алтайларда элге тартылбай үй ээсине кала турган бөлүктөргө жото (жодо), кар жилик (кары), куймулчак кирген. Моюнду үй ээсине жана жаш балдарга берген. Алардагы эт тартуу салтында, тойлордо уча, төш, баш таякесине (жаантай) тартылган. Бирок жээндери тайкесинин көзүнчө ыйык деп эсептелген кар жиликти (кары) жеген эмес.

Үйлөнүү тоюнда алтайлар эки жашка көп жакшыкаалоолорду, тилектерди (алкыштарды)

айткан. Тадышева Магдалинанын (84 жашта, уруусу (сөөк) дөөлөс, Улаган району, Улаган айылы), маалыматына караганда эки жаш баш кошкон үйлөнүү тоюнда көшөгөнүн эки четине ыйык деп эсептелген арчаны коюшкан, көшөгөнүн артында жеңелери менен бирге турган келинге, ошол жерде турган күйөө балага, күйөө баланын таякеси көшөгөнүн алдында туруп, сол колуна көшөгөнүн бир учун коюп, оң колуна камчы же мылтык кармап туруп каалоо, тилек (алкыш) айткан. Ал каалоолордун эң маанилүүсү: “Алды этегинди бала бассын, кийин этегине мал бассын” деп айтканын Улаган айылына болгон үйлөнүү тоюна туш келип, жогоруда айтылгандарды угуп, көрүп ынандым. Эң кызыгы алтайлыктардын үйлөнүү тоюнда турмушка чыгып жаткан келиндин атасынын үйүндө койдун эти чала бышырылып, күйөө баланын үйүнө алып келгенде дагы улантып бышырылган. Бул жаңы үй-бүлөнүн кошулушу, жакшылыгы, бекемдиги деп түшүндүрүшөт. Үйлөнүп жаткан күйөө баланын үйүндө чарага салынган койдун бышырылган төшүн, учасын, башын, жамбашын (жамаш), белкинчекти, жөргөмдү, кабырганы жана башка эттерин коюшат. Үйдүн ээси бир табакка учанын учунан, төштүн баш жагынан, кабырганын майлуу жеринен, баштын жаагынан, сөөк кабыргадан, жөргөмдөн жана башка эттерден бир аздан кесип алып коёт. Күйөө жигит ал табактагы кесилген эттерди “От-Энени” азыктандыруу үчүн күйүп жаткан отко салган. Оттун жанында турган чарадагы этке акырын жакындаган келин, колундагы бир чыны майды күйүп турган отко куюп, көшөгөсү менен артка өз ордуна жылып турган. Муну алтайлар үйлөнүү салтындагы “эң үлкөн отту” керектүү эт менен азыктандыруусу деп эсептешет.

Согумга чоң жана майда бодо мал, кой күздүн аягында, кыштын башында мал семиз мезгилинде союла баштаган. Ар бир үй-бүлө согум мал сойгондо өзүнүн үйүндө сойгон. Алардын салтына ылайык кышка согум мал союуда жардамга туугандарын чакырышкан. Жай жана күз мезгилдеринде этти жука тилип, очоктун үстүнө түтүндүн ышына (решеткага) коюшкан. Этти ушундай жол менен бышыруу “борчо”, “челге” деп аталган. Эт кээде жыгач челектерде туздалган. Улаган районунда бодо малдын көкүрөк бөлүгү териси менен кошо алынып, жүнү отко күйгүзүлүп, жүнүн тазалап

туруп сакташкан. Мындай сактоо “чалак” деп аталат. Тамак бышыруу ыкмаларын сакталышы биринчи кезекте эле алардын ырым-жырымдарынан байкоого болот. Эреже катары, майрамдарды, ырым-жырымдарды өткөрүүдө салттуу тамак-аштарды даярдашкан.

От жагылганда ар дайым алгач анын духуна “От Энеге” сыйынуу ритуалдык азыктандыруу жүргүзүлүп, аймактын кожоюндарынын рухтарына негизинен быштак, курут, боорсок, арчылу, саржу сыяктуу тамак-аштарды беришет. Бул салттуу тамак-аш азыктары ун жана сүттөн даярдалат. Алтайлардын салтуу тойлорунда эт азыктарына артыкчылык берилип, биринчи кезекте эт кошулуп, жасаган көчө, жылкынын чучугу жана жылкынын ички органдарынан казы, карта жана башка тамактар жасалган.

Алтайлыктардын салттуу ишенимине ылайык кечинде сүт, ачыткыны эч кимге берген эмес, эгерде берсе үйдөн байлык кетет, ал эми уйун, коюн, жылкысын сата турган болсо куйругунан бир аз кесип алып, ошондой эле кой сойсо куйругунан кесип алып, короонун дубалынын жыгычына кыстырып койгон. Анын себебин үйдөн байлык кетип калат деген ишеним кеңири тарагандыгы менен түшүндүрсө болот. Ал эми кыргыздарда ооз омуртканы эч кимге бербей, үй ээсинде калып, өзү, балдары жеген, себеби башкага берсе үйдөгү байлык, ырыскы кетип калат дешкен. Ошондой эле кечинде сүт же ак сурап келгендерге берген эмес, анткени көзүнө ак түшүп калат деген ишеним болгон.

Алтайлыктардын тыюу салуу салтында тазаланган далыны итке берген эмес. Таякеси жээнине кар жилик тарткан эмес. Аялдар койдун тилинин учун жеген эмес, эгерде жесе ушакчы жана урушчак болуп калат деп ишенишкен. Ошондой эле бир уйдун көзүн эки келин жегенге болбойт дешкен, анткени алар бири бир менен урушуп, араздашып калышат деп ойлошкон. Ал эми кыргыздарда “ койдун тилинин учун кыз балага берген эмес, жесе тилдүү болуп калат дешкен, ошондой эле кыз балага бөйрөктү, шыйракты, кызына кызыл өңгөчтү берген эмес. Кыз балага кекиртекти да бербеген, эгер аны жесен күйөөгө жылаңач кетесиң дешкен. [4]. Кыздар кар жиликтин этин жесе, эрге тийбей калат деген ишеним болгон. Койдун далысын таякесине тарткан.

Алтайлыктардын сөөк коюу салтында маркумду акыркы сапарга узатуу зыйнатында жана жетилигинде, кыркын эскерүү күндөрүндө маркумдун жанын азыктандыруу үчүн ага өзгөчө тамак даярдашкан [5]. Маркумду жайга койгон күнү кечке жуук, алтайлыктардын кадимки жашоосундагы салтуу эмес ыкма менен койду союшкан. Койду союу үчүн боз үйдүн батыш тарабына алып өтүп, ал жердеги тайыз казылган чуңкурка койду муздоосунан муздаган. Андан кийин этти терисинен бычак менен кесип ажыратып, андан кийин муштум менен жиреп терини сыйрып алган. Сөөк коюу салты боюнча ушул күнү салттуу тамактар кан, жөргөм даярдалбастан, койдун бардык эттерин казанга салып жөнөкөй эле бышырган. Койдун

алдынкы сол бутунан (колунан) темир зымга үч даана этти сайып бышырган. Ошондой эле кичине кабырга жана жамбаш казанга салып бышырылган эт “тогу эт” деп аталган.

Маркумга сый тамак берүү ырымы үчүн өзүнчө идишке (табакка) “тогу этти” салышкан. Анын жанына аз-аздан адамдар алып келген тамактарды коюшкан. Күн баткандан кийин “тогу” же “чачылга” ырымы так сандагы адамдардын катышуусунда өткөрүлөт.

Тоолуу Алтайдагы Онгудай, Улаган жана Кош-Агач райондорунун айылдарындагы этнографиялык экспедиция мезгилинде алтайлыктардын салттуу маданиятын боюнча баалуу талаа материалдары жыйналып, анализденип, аудио-видео, сүрөткө тартылып алынды.

Адабияттар:

1. Этнографический атлас Республики Алтай. Горно-Алтайск, 2022. 34-б.
2. Потапов Л.П. Пища алтайцев (Этнографический очерк. \\ Сборник музея антропологии и этнографии. -Т.14.-М., 1953. 63-б.
3. Ойношев В.П. Традиционная пища алтайцев. Горно-Алтайск. - 2024. 32-б
4. Мурзакметов А.К. Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана тыюулары.-Ош, 2014. 119-б.
5. Ойношев В.П. Көрсөтүлгөн адабият 36-б.

Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси:

1. Тойпинова Мария Васильевна - Онгудай району, Инегень (Энекин) айылы 1956 - жылы туулган, уруусу (сөөк) Чарка, Жети-Сары.
2. Казатов Николай Михайлович - Онгудай району, Инеген (Энекин) айылы, 1961 жылы туулган, уруусу (сөөк) – Дөөлөс.
3. Тадышева Магдалина – Улаган району, Улаган айылы, 84 жашта, уруусу (сөөк) Дөөлөс.
4. Енчинов Эркин Валериевич Тоолуу Алтайдагы С.С. Суразаков атындагы алтаистика илимий изилдөө институнун улук илимий кызматкери, тарых илимдеринин кандидаты.

УДК :94:398(575.2) (04)

Темиркул Ишекеевич Асанов,
т.и.к., ага илимий кызматкер (доцент),
Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети,
Тарых жана чөлкөм таануу институту.
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы,
Б.Жамгерчинов атындагы тарых, археология жана этнология институту

АБЛАЙ ХАН ТУУРАЛУУ ЫРДАГЫ БЕГИМЖАНДЫН КОШОГУНУН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ

Асанов Темиркул Ишекеевич,
к.и.н., старший научный сотрудник (доцент),
Кыргызский национальный университет имени Ж. Баласагына,
Институт истории и регионоведения.
Национальная академия наук Кыргызской Республики,
Институт истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова

ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СКОРБИ БЕГИМЖАНА В ПЕСНЕ ОБ АБЛАЙ-ХАНЕ

Temirkul Ishekeyevich Asanov,
Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher (Associate Professor),
Kyrgyz National University named after J. Balasagyn,
Institute of History and Regional Studies.
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic,
B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archeology and Ethnology

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF BEGIMZHAN'S GRIEF IN THE SONG ABOUT ABLAY KHAN

Аннотация. Макалада казак окумуштуусу-саякатчы Ч.Валиханов жазып алган «Аблай жөнүндөгү ырдагы», Жайыл баатырдын кызы Бегимжандын атасына кошкон кошогу изилдөөгө алынган. Кошок ырдын акыркы бөлүгүндө өзүнчө берилген жана Аблай менен болгон айкашта атасынын өлгөндүгү баяндалган. Изилдөөчү кошоктун тарыхый маанисинде, 1770-жылдардагы кыргыздардын Аблай хан менен болгон согуштарындагы маанилүү эпизод чагылдырылгандыгын жана айрым окуяларды тактоодо ыр баалуу булак экендигин белгилеген.

Негизги сөздөр: Валиханов, кошок, Бегимжан, Жайыл баатыр.

Аннотация. В статье исследован плач-кошок Бегимжан, дочери Жайыл-баатыра, в поэме «Песня об Аблае», записанной казахским ученым-путешественником Ч. Валихановым. Плач-кошок представлен отдельно в заключительной части поэмы и повествует о гибели отца в сражении с Аблай-ханом. В историческом контексте он отражает важный эпизод войн кыргызов с Аблай-ханом в 1770-х годах, а сам плач-кошок является ценным источником в уточнении некоторых моментов этих событий

Ключевые слова: Валиханов, плач-кошок, Бегимжан, Жайыл баатыр.

Abstract. This article examines the plach-koshok of Begimzhan, the daughter of Jayyl-Baatyr, in the poem "The Song of Ablay" recorded by the Kazakh scholar and traveler Ch. Valikhanov. The plach-koshok appears separately in the final part of the poem and recounts the death of her father in battle against Ablai Khan. In a historical context, it reflects an important episode of the Kyrgyz wars with Ablai Khan in the 1770s, while the plach-koshok itself serves as a valuable source for clarifying certain details of these events.

Keywords: Valikhanov, plach-koshok, Begimzhan, Jayyl-Baatyr.

Ч.Валихановдун жыйнактарынын толук басылышына кирген Аблай тууралуу ыр, казак жана кыргыз тилдеринин аралашмасында жазылган [З. С. 258-265.]. Кол жазманын өзү, Москва шаарындагы Адабияттын жана искусствонун Борбордук Мамлекеттик архивинде [ЦГАЛИ. ф. 118. оп. 1. № 469. лл. 4-5.] сакталып турат. Окумуштуу-саякатчы бул ырды кандай жагдайда жазып алгандыгы, же кол жазманы кимден алгандыгы тууралуу эч кандай маалымат эскерген эмес. Бирок, учурунда «Аблай тууралуу ырдын» Ч.Валихановдун чыгармалар жыйнагынын толукталган беш томдугуна киргизилиши, аталган ырдын тексти окумуштуунун калемине таандык экендигин айгинелейт. Ырдын өзөгүндөгү окуя XVIII к. 70-жылдарындагы эки элдин ортосундагы мамилелерди, өзгөчө Аблай хандын мезгилиндеги кагылышууларды жана ага катышкан баатырлардын эрдиктери жөнүндө баяндайт. Ырда кыргыз башчылары Эсенгул, Атаке бийлердин жана Садыр баатырдын аттары айтылат. Ырдын аягындагы контекстинде «Шол жылда Атеке жырыкы аултүргөн. Сонның жыры» деген тема коюлган жана ырдын буга чейинки жалпы мазмунуна анча шайкеш келбеген ыр-

кошок берилген. Теманын өзүнүн коюлушу да туура эмес жана сөз мында Атаке жырык (Атаке баатыр) тууралуу эмес, Жайыл баатырга байланыштуу кызы Бегимжандын (Бикемжандын) айткан кошогу орун алган. Анткени Жайыл баатыр, Атакенин кайын атасы болгон. Ырды жазып алуучу, Бегимжандын атакем деп кошуп ырдаган сөзүн туура эмес түшүнгөн жана сөз Атаке баатыр тууралуу жүрүп жатат деп кабыл алган.

26 саптан турган ырды түп нускасын орусчага А.Х. Маргулан жана Дж. Кармышева которгон. Ыр Атаке баатырдын аялы Бегимжандын өзүнүн атасы Жайыл баатырдын Аблай хандын колуна түшүп өлгөндөн кийинки кошкон кошогу болуп саналат. Бирок мааниси өтө терең жана кыргыз менен казак элдеринин ортосундагы окуялардын маанилүү учурун чагылдырган деп айтууга болот. Орусча которгондо аталган авторлор дагы айрым кыргызча сөздөрдү туура эмес бергендиги байкалат. Биз ошон үчүн, араб тамгасында жазылган түп нускадагы кошок-ырдын текстинин азыркы тамгадагы окулушун сунуш кылмакчыбыз жана анда окуя мындай деп баяндалган.

(شول جلدہ اتكہ جرق نی اولترگان
سوننك قزینك جری).
مرکننك باشی ملوون.

**Шол жылда Атеке жырыкты
аултүргөн¹. Сонның жыры.
Меркенин башы мелүүн,
Дарениң² башы серүүн,**

**Мына бир казак келүүн,
Атакемиң аулун,
Садыр крди камышка³,
Атакем чыкты намыска,
Кызыл чекбен бүркөнүп
Кыздар менен бу Садыр,
Кара чекбен бүркөнүп**

¹Ошол жылы Атаке баатырды өлтүргөн деп, туура эмес берилген. Кошоктун маанисинде сөз Атаке тууралуу эмес, анын аялы Бегимжан, атасы Жайылды атакем деп кошкондугунан улам, ырды жазып алуучу сөздүн маанисин туура эмес кабыл алган.

²Дарыянын, деп окулат

³Садыр кирди камышка деп айтканы, ал ушул окуянын учурунда Жайыл баатырдын жанында жок болгон. Садыр бул мезгилде Аблай хандын Таласка келген экинчи колу менен беттешип туткунга түшкөн. Бегимжан, Садырдын буга чейин атасы менен чогуу казактарга барып жүргөнүн эске алып, ушундай кыйынчылыкта жанында жок катын-кыздар менен жүрөт деген кыязда кейип айтып жатканы.

**Катун менен бу Садыр,
Аблай ханның найзеси
Кула бир болуп кайсты,
Атакемиң найзеси
Карагай болуп майышты
Крым токум Аблай
Крдасың менин атакем⁴,
Тери токум Аблай
Теңдасиң менин атакем,
Басыңды койду алкка
Каныңды алды чылкка,
Аутңди⁵ алды кыркка,
Аучип⁶ канга тоймады
Аблай деген кажайгыр⁷,
Ажалга карегин коймады**

Бегимжандын кошогу, ушул окуялардагы Жайыл баатырдын Аблайдын колуна каршы тургандыгы жана каза болгон атасын жоктогон кыздын көз жашы экендигин баамдасак болот. Ыр Аблай хан менен болгон 1779–80-жылдагы чоң согуштун учурун чагылдырган. Буга чейинки 1770-жылдардын ичиндеги эки тараптын ортосундагы болуп келген кагылышуулар, жер жана жайыт талашуу маселелеринен улам келип чыккан жана ал бири-биринен барымта алып, жылкы тийген окуялар менен коштолгон. Ушул окуялардын түздөн-түз катышуучусу жана элди-жерди коргогондордун катарында Жайыл баатыр болгон. Эки тараптын ортосундагы ушундай окуялардын күч алгандыгына байланыштуу кыргыз уруулары илгерки ата-бабаларынан калган Таластан – Илеге чейинки жерлерди өз алдынча коргоп турмай болушкан. Кырдаалга жараша кушчу, саруу, кытай жана каба саяктар Талас жагын, чекир саяк Кочкордон баштап, Кегети-Ысык-Атаны, солтодор Аксуу-Карабалтадан баштап Олуя-Атага чейин, сарыбагыштар Кеминден Илеге чейинки жерлерге орношуп турушкан [1. 17-б.] Ал учурда Теңир-Тоонун ички аймактары Нарын, Кочкор, Жумгал жана Талас тоолору жайлоо эсебинде болуп, эл аз болгондуктан Иле суусунун бою, Чүй, Талас

сууларынын аягындагы калмактан жаңы эле бошогон кыргыз жерлерине, казак уруулары көчүп келип жайгаша баштаган. Мындай жагдай кыргыздын уруу башчыларын өтө кооптондурган жана оң канаттан Эсенкул баатыр, сол канаттан Туума бий башында турган бийлер Таластын Капка деген жеринде топ-кеңеш өткөрүшкөн. Бийлердин тобунда Чүй-Талас багытындагы кыргыз жерлерин коргоп калуу жөнүндөгү маселени каралган. Топтун чечими менен кыргыздын эски конуштарын сактап калуунун зарылдыгы белгиленип, Кетмен-Төбөдөгү каба саяктарды Таласка, Кочкордогу чекир саяктарды Чүйгө көчүрүү жөнүндө бүтүмгө келишкен. Көчүп келгенден кийин кабалардын башчысы Садыр, Таластын оозу Капкага коргон тургузуп, Жайыл баатыр менен бирдикте казактардын уйсун элетине кол салып жылкы тийип, барымта алып башташкан [1. 36-39-б.].

Казак уруулары дагы өз кезегинде Иленин сол өйүзүндөгү сарыбагыш уруусунун конушу – Үчалматы жана Сарытогум жайлооруна чейин кирип келишкен. Мындай аракеттерди жүзөгө ашырууда чанычкулудан Бердикожо, чапыраштыдан Кооман, Жабек, Качыке жана Дөөлөт, ботбайдан Түлөкабыл жана Жайсаң, кашкоргоо уругунан Малдыбай жана Конушбай сыяктуу казак баатырлары кыргызга карай аттанып келишип, жылкы тийип, барымта алып турушкан. Ушундай чабыштардын биринде сарыбагыштардын колунан Качыке, солтодордун колунан Жайсаң жана Кооман баатырлар каза табышат [1. 9-11-б.].

Кыргыздардын башкы бийи Эсенкул баатырдын бир нече жолу эскерткендигине карабастан, Таластагы Садыр өз алдынча кол топтоп, Жайыл баатыр менен бирдикте казак конуштарына кол салып, Чолок-Коргон, Созок калаасына чейин кирип барышкан. Ушул чабыштан катуу сокку жеген Улуу жүз казактары Жоогач баатырды Абылай ханга кабарга жөнөтүшкөн [1. 17- 18 б.; 7. 108-109-б.].

⁴Курдашым, теңдешиң менин атакем дегенине караганда Жайыл баатыр, Аблай хан менен жашташ же чамалаш болсо керек.

⁵Өтүңдү алды, деп окулат.

⁶Ичип канга тойбоду, деп окулат.

⁷Кажайгыр, орусчасында “бешенный жеребец” деп, туура эмес которулган. Бирок, сөз кашайгыр деп окулат (Валиханов Ч. Т. 1. С. 272.).

Сары-Аркада жатып чабармандарды кабыл алган Абылай хан; **«кыргыз-казак калмактан жаңы кутулуп отурганда, кыргыз жерине кызыгып ушул ишти баштап отурасыңар, мурунтан бир тукум, бир боз үйдүн баласы элек. Кокон, кытай, орус, ушул үчөөнүн бири кол салса, кереги тиет эле сүйлөшсөк, кыргыздын»** деген экен. Бирок, Абылай кыргыздарга аттануудан мурун, Жоогачты кайрадан элчиликке жиберген. Жоогач кыргыздын чети, солтолордун бийи Момокон менен Жайылга жолугуп, Абылайдын сөзүн айтып кайткан [1. 18-б.]. Ушул мезгилдердеги казак старчыны Кулбактын көрсөтмөлөрү боюнча Көкчөтоодо жайлап жаткан Абылай 1778-ж. кыргыздарга каршы согушка аттануу үчүн Батыш-Сибирь линиясынан жардамга аскер сурап, дооматын артып жаткандыгы айтылган. Кыязы, орустардан жардам болбогон соң, Абылай 1779-ж. Түркстан жана Ташкен шаарларына жакын жайгашкан Улуу жүздүн конуштарына көчүп келген. Буга күбө, анын 1779-ж. 13-августунда Оренбург губернатору И. Рейнсдорпко жазган катында; **«Чоң жана кичи ордо мага карайт, анын ичинен Чоң ордо** (сөз Улуу жүз казактары жөнүндө болуп жатат -Т.А.) **Ташкенде, ал жакта мага жоо болгон кыргыз дегендер да, ал аймактарда көчүп-конуп жүрүшкөн мага таандык казактардын тынчын алып, анысы аз келгенсип, алардын катын-балдарын туткунга алып кетип жаткандыктан, алар көз жашын агызып, менден калканыч издөөгө мажбур болушту. Ал жака балдарыма жана туугандарыма эң мыкты кишилерди кошуп жөнөттүм, алардан кийин, мен өзүмдүн ата-журтум үчүн аттанууга даярдануудамын»** деп жазган [4. с. 100].

Ушул жылы Абылай Ташкен калаасын каратып, кыргыздардын элчилерин кабыл алган. Маалыматтарга караганда, Абылайдын алдына кырк элчи барган [7. 169-б.]. Эки тарап бири-бирине дооматтарын коюп, кыргыздардын тынчын Бердикожо, казак жагын Садыр алгандыгы айтылат. Алар мындан ары көчүп-конуу маршруттарын чектөө жана мүмкүн болсо бири-бирине жакын жайгашпоого милдеттенишкен. Кыргыз элчилери кайтып келгенден кийин, эки тарапта тынчтык орноп, Талас жагындагы

кыргыз конуштарын казактардан алысырак жайгаштыруу жөнүндө Эсенкул баатырдын алдында макулдашылган [1. 22-б.].

Кыязы, бул сүйлөшүүлөр Абылай ханды канааттандырган эмес. Натыйжада, ал 1779-ж. Жети-Сууга келгендигин билдирип, өз уулун Кытайга элчиликке жөнөткөн жана кыргыздарга каршы согушууга жардам сурап кайрылган [5. 96-97]. Ушул эле жылы Абылай өзүнүн уулу Сайдеке аркылуу Синьцзяндагы наместник Илэтуга жиберген катында, коңшулаш ээликтер менен болгон кагылышуулар жөнүндө баяндап, жардам катары 500-600 аскер жиберүүсүн суранган. [6. с. 29]. Мындан кийин тилмеч М. Бекчуриндин 1780-ж. 16-июнунда Н.Г. Огаревге жөнөткөн маалыматтарында, Абылай Кытайга кеткен уулунан кабар күтүп, Ташкенден алты күнчүлүк жердеги Талас суусунун боюнда өргүп жаткандыгы жана анын кол алдындагы казактар өз улустарына тарап кеткендиги айтылат [5. с. 97]. Келтирилген маалыматтар аркылуу болжолдосок, анда Абылай хан кыргыздарга чабуул жасап туруп, кийинкисинде цинкытай аскеринен сураган жардамы болбой турганына көзү жеткендиктен, казактардын негизги күчү үйлөрүнө тарап кетишкен болот.

Мындан бир аз мурун Садыр менен Момокон баш болгон кыргыздар Көшөгөнүн-Көкжото деген жердеги ботбай уруусунун Кудангул бутагындагы Абылайдын аскер башчысыларынын бирин өлтүрүп кайтышкан. Ыңгайлуу учурду күтүп жаткан Абылай колун топтоп, кыргыздар менен беттешүүгө жөнөгөн [1. 25-б.]. Бул маалыматтар Абылай хандын кыргыздарга жасаган соңку чабуулу жөнүндө кабар берет. Окуя 1779-ж. күзүндө болгон. Абылай хан тууралуу ырда; **«ай, Жаугачым, Жаугачым сен бара тур, бара тур сумбуле туусун жалтыйып, ат семирисин кынтыйып»** деген, жана **«тагы бир мезгил болганда сумбуле тууду жалтыйып, ат семирди кынтыйып... хан Абылай, таксыр хан улу бир йүзден кол жиди, кичи бир йүзден кол жиди...»** деген саптарга караганда, окуя күз мезгилине жакын болгондугун айтып жатат [3. с. 259-260]. Абылай хандын ушул чабуулунун учурунда Эсенкул баатыр Үч-Алматыдагы жайлоосунан Акбешимдеги

күздөөсүнө конуп жаткандыгы тууралуу маалыматтар дагы окуянын күз мезгилинде болгондугун далилдейт [1. 29-б.].

Демек, Абылайдын бул чабуулун алдынала эч ким билген эмес. Ал өз колун үч багытка бөлүп, биринчисин Талас тарапка – Садыр баатырды көздөй, экинчисин Олуя-Ата тарапка, үчүнчүсүн Чүйгө – Жайыл баатырдын конушун карай аттандырган. Чабуулдун натыйжасында Садыр уулу менен Абылай хандын колуна түшөт. Жайыл баатыр жеңилип, үч уулу менен туткундалат. Кичүүсү Жоогачтын кийлигишүүсү менен бошотулат. Катуу соккудан кийин Эсенкул баатыр башында турган кыргыз бийлери акылдашып, Абылай хан менен келишүү керек деген чечимге токтошот. Бул максатта Абылай хандын Түйүшкөндөгү конушуна кайрадан Түлөбердини элчи кылып жөнөтүшөт. Барган элчилерди Абылай хан кабыл алып, чыр-чатактын чыгышына себепкер болгон жер жана конуш тууралуу маселени коёт. Абылай хан кыргыз менен казактын чеги катары **Күйүктүн белин, Кичибуурул-Чоңбуурул тоолорун көргөзүп, аягы туптуура Түймөкенттен-Таластын суусун кечип, Абылкайырды басып, Курагаттыны жээктеп, Түйүшкөндүн жана Уландын учугун басып, Тескейге түшүп, Ыргайтыга чейинки аймактар аркылуу бөлүнүүгө тийиш** деген талабын айтат. Абылайдын сөзүн угуп отурган Түлөберди, кыргыз башчыларына бул маселени жеткирерин жана өзүнүн көз карашы да бар экенин айтып; **«...кыргыздардын каны көп төгүлгөн жер экенин билесиз, чек ошол Чокмордун белинен тартып Иленин Сарытогумуна чейин барып токтосун»** деген [1. 32-б.].

Түлөберди кайтып келгенден кийин кеңеш куруп, бир бүтүмгө токтогон кыргыз бийлери, Абылай менен тынчтык мамилени бекемдөөгө киришишет. 1780-ж. Абылай хандын алдына сол канаттан Туума бий менен Мама бий; солтодон Кебек бий менен Түлөберди; сарыбагыштан Эсенкул баатыр менен Атаке баатыр; бугулардан Бирназар бий; чекир саяктан Жамболот баатыр ме-

нен Качыке баатыр, каба саяктардан Сейит бий менен Келдибек бийлер барып, жер чегин ажыратып келишкен. **Ал чек аранын батышы Күйүктүн бели менен Үчбуурул тоолорун камтып, Түймөкент, Абылкайырдан өтүп, Курагаттынын Чүйгө куйган жери аркылуу Чокмордун кайкысын басып, Илени жээктеп келип, Үчалматыны камтууга тийиш болгон. Ошону менен, казак-кыргыз чек арасынын башы Үчалматыдан башталып – түндүгү Иле бою, аягы Чокмордун бели, Курагаттынын Чүйгө куйган жери, батыш жагы Кичибуурул-Чоңбуурул тоолору, Терс суусу, Күйүктүн бели, Түлкүбаш тоолору чек болуп, Абылай хандын алдында бир бүтүмгө келишет** [1. 35-36-б.; 2. 2-б.]. Тынчтыктын белгиси дешип, кыргыз-казак чыбыктарын кыркышып, кыргыз тарабы **«ак үйлүүгө»** Түлөберди бийди көчүрүп беришкен жана мындан аркы кыргыз-казак мамилелерине тийиштүү маселер ал аркылуу чечиле тургандыгы макулдашылган [8. 301-б.].

Бегимжандын кошогу дал ушул кыйчалыш мезгилдеги окуянын күбөсү катары бааласак болот. Анткени Жайыл баатырды жоготуу жеке эле кыздын кайгысы эмес, бүтүндөй журттун азасы эле. Жайыл баатыр солтонунун талкан уругунун эли менен жоого төшүн тосуп, баарына кайыл болуп, элди жерди коргоп калууга аракет кылып бек турду. Улуу жүздүн бийи Жоогач, Жайыл баатыр менен жакын мамилеси болгон экен. Жоогач, Аblaйга айтып башыңды бошотуп алайын дегенде, Жайыл мен эми карып калдым, көрөөрүмдү көрдүм, ичеримди ичтим уулдарымдын бирин бошотуп бер деген экен. Ошондо Жоогач Жайылдын балдарына келип айтканда, Үсөн менен Теке бизден тукум калды, элге барсак кичи эненин баласын өлтүртүп өзүлөрү жетип келиптир дейт, андан көрө үйлөнө элек Итикени бошотуп бер деп айтышкан экен. Эл үчүн эки уулу менен жанын берген Жайыл баатыр тууралуу Бегимжандын кошогу, ошол коогалаңдуу окуянын бирден-бир күбөсү катары эл оозунда сакталып калган.

Адабияттар:

1. Алымбеков Т. Кыргыз урууларынын чыгышы // КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун кол жазма фондусу. №364. (Мындан ары КР УИАнын кжсф.)
2. Алымбеков Т. Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу жөнүндө // КР УИАнын кжсф №1454.

3. Валиханов Ч.Ч. Песня об Аблае. Соч. в 5-и т. Алма-Ата, 1984. Т.1.
4. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках. (Сб. документов и материалов). Алма-Ата, 1964.
5. Сапаралиев Д. Взаимоотношения кыргызского народа с русскими и соседними народами в XVIII веке. Бишкек, 1995.
6. Супруненко Г.П. Китайские источники о киргизах в XVIII –нач. XIX в. (Тексты). Фрунзе, 1979 // КР УИАнын кжф №5180.
7. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. 1-китеп. Бишкек, 1993.
8. Үмөт молдонун архивинен көчүрмө // КР УИАнын кжф №191.

УДК 392

Джон А.А.

Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Центра дунгановедения и китаистики Института истории, археологии и этнологии им. Б.Джамгерчинова Национальной академии наук Кыргызской Республики

УЛИЧНЫЕ, ДВОРОВЫЕ ИГРЫ ДУНГАН ЦА КАК ЭЛЕМЕНТ ФОРМИРОВАНИЯ ЕДИНОЙ КУЛЬТУРЫ

Джон А.А.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун Дунган таануу жана кытай таануу борборунун улук илимий кызматкери, тарых илимдеринин кандидаты

БОРБОРДУК АЗИЯНЫН ДУНГАНДАРЫНЫН КӨЧӨ ЖАНА КОРОО ОЮНДАРЫ БИРДИКТҮҮ МАДАНИЯТТЫ КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ЭЛЕМЕНТИ КАТАРЫ

John A.A.

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, B. Jamgerchinov Institute of History, Archaeology, and Ethnology, Center for Donggan Studies and Sinology

STREET AND COURTYARD GAMES OF THE CENTRAL ASIAN DUNGANS AS AN ELEMENT OF FORMING A UNIFIED CULTURE

Аннотация. Макаланын максаты – окурманды Борбордук Азиядагы дунгандардын көчө оюндарынын айрымдары менен тааныштыруу, алардын интеллектуалдык, физикалык жана коммуникативдик жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүдөгү ролун ачып көрсөтүү. Өздөштүрүлгөн оюндар маданияттын элементтеринин бири болуп саналат, ал бир региондо же мамлекетте жашаган бүтүндөй калк үчүн бирдиктүү күнүмдүк, маданий чөйрөнү түзүүчү этностор аралык байланыштарды калыптандыруунун социалдык-маданий аспектилеринин механизмдерин түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр: оюндар, салттуу, өздөштүрүлгөн, балдарга таандык, интеллектуалдык, көңүл ачуучу, өнүктүрүүчү, калыптандыруучу, маданият.

Аннотация. Цель статьи познакомить читателя с некоторыми уличными играми дунган ЦА, их роли в развитии интеллектуальных, физических, коммуникативных способностях. Заимствованные игры являются одним из элементов культуры, который позволяет понимать механизмы социально-культурных аспектов формирования межэтнических контактов, соз-

дающих единую бытовую, культурную среду всего населения, проживающих в одном регионе или государстве.

Ключевые слова: Игры, традиционные, заимствованные, детские, интеллектуальные, развлекательные, развивающие, формирующие, культура.

Abstract. The aim of this article is to introduce the reader to some street games of the Central Asian Dungans and their role in the development of intellectual, physical, and communicative abilities. Borrowed games are one of the cultural elements that help to understand the mechanisms of the socio-cultural aspects of interethnic contacts, which create a shared domestic and cultural environment for the entire population living in the same region or country.

Keywords: Games, traditional, borrowed, children's, intellectual, entertaining, developmental, formative, culture.

Детские игры играют важную роль в развитии подростков, формируя их социальные навыки, физическую подготовку, креативность и эмоциональную устойчивость. Игры на свежем воздухе, которыми дети часто заняты во дворе, помогают развивать коммуникативные способности, так как они учат сотрудничеству, разрешению конфликтов, формируют лидерские качества и умение работать в команде. Кроме того, дворовые игры дают подросткам возможность выразить себя, преодолеть физические и эмоциональные барьеры, развивая уверенность в своих силах. Некоторые из них развивают координацию, ловкость и гибкость. Множество таких игр учат дисциплине и правилам, формируя у подростков понимание ответственности и уважения к другим. Помимо игр, которые развивали физические способности, у дунган ЦА существовала игра интеллектуальной направленности, он называется - «дю фон». При этом следует отметить, что эта игра имеет значение для развития и поддержания интеллектуальных способностей не только для детей и подростков, но и для людей старшего и даже преклонного возраста, помогая им найти формы общения и сохранять в себе чувство достоинства.

Что касается заимствованных игр, то влияние иноэтнических традиций на детские игры может быть многогранным. В последние десятилетия благодаря этому игры, пришедшие из других стран, такие как футбол, баскетбол, волейбол, значительно влияют на многие стороны способностей и характера подростков. Игры, перенятые у других народов могут расширять кругозор детей,

знакомить с новыми культурами и стилями общения. Конечно, это полезно, когда они не заменяют традиционные уличные, дворовые игры, которые помогают сохранять культуру своего народа. Кроме того, заимствованные игры могут оказывать влияние на мировоззрение подростков, через них в сознание человека могут проникать первые знания языка рядом живущих народов, воспитывают дух командной работы и стремление к достижению общих целей. В то же время, они могут развивать разные подходы к сотрудничеству и социальной ответственности.

«Дю фон». Описывая эту игру, д.и.н., член – корреспондент НАН КР М.Я. Сушанло, в своей работе «Дунгане» называет её «облавночными шашками¹». Подобная традиционная игра возникла в Китае в 4 тысячелетии до н.э., вариант игры носил также название «четыре мастерства, искусства, владения» (кит.: 四藝 - sì yì). Позже, заимствованная японцами и корейцами как игра Го (Го камень захватывается, когда он «окружён»). Дунганская игра «фон» (от: квадрат; кит.: 方格 -² fānggé - т.е. шашечная координатная сетка) имеет отличия, так как в правилах игры помимо тактики «облавы», при изолировании фигуры противника не удаляются, а остаются на поле, то их большая часть при определённых описанных ниже действиях удаляется соперником.

Эта игра наиболее популярна у людей взрослого возраста. Более того, как правило, наиболее опытными и хорошими игроками являются пожилые мужчины.

Для проведения игры выбиралось место на земле с небольшой ровной площадкой, которую игроки сами расчищали. Эта площад-

¹Сушанло М.Я. Дунгане. Фрунзе: «Илим», 1971, с 209 – 210..

²См.: Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. Москва, 1959

ка могла иметь размеры с шахматную доску. На ней игроки чертили квадратную сетку. По правилам, играли два человека, каждый игрок заготавливал для себя: один - палочки, длиной около 3-5-ти сантиметров, другой - камешки, служившие фишками.

Начало игры происходит при поочерёдном выставлении фишек в перекрестье линий игрового поля. После завершения выстраивания фишек, каждый игрок, по своему выбору удаляет одну из фишек противника, т.к. в противном случае у фишек не будет пространства для первого хода. Дальнейшее удаление фигур противника осуществляется после того как игрок составляет квадрат из своих фигур. Первое удаление фишки игрок производит по своему выбору. Но при этом он не имел права удалить фишки противника, которые уже составили квадрат. Эти квадраты («фон») могли иметь сложную систему, которая помогала сохранять возможность составления новых квадратов и тем самым «побивать» фишки противника. По правилам и тактике игры наиболее выгодная позиция игрока состоит в позиции «да бу сы» (дословно: «не побиваемая»), когда рядом выстраивается группа фишек в виде полных квадратов (фон) или нескольких квадратов, в сочетании с рядом, стоящим на одной линии неполным квадратом. В этом случае фишка может передвигаться из полного квадрата в неполный и тем самым вновь образовывать полный квадрат, что позволяет удалять фишку противника. Для возможности сохранения «непобиваемости» составленного квадрата (фон) в дополнение к четырём фишкам, игроки рядом старались поставить дополнительную фишку. В случае побивания противником при открывании квадрата одной из фишек запасная занимала её место. Такая расстановка фишек называлась «ву жүэзы» (дословно: «пять углов»), т.к. эти фишки занимали пять углов в сетке игрового поля. Иногда игрок, пользуясь невнимательностью соперника, мог составить полный квадрат в процессе расстановки фишек, это позволяло ему удалить одну из фишек противника ещё до начала игры. Место удалённой фишки отмечалось меткой, и

на это перекрестье линий противники свои фишки уже не ставили. Выигрыш заключается в удалении всех или большей части фишек противника. Досрочный выигрыш может также наступить, когда игрок выстраивает сплошную вертикальную или горизонтальную линию своих фишек на игровом поле. Это может произойти даже при поочерёдном выстраивании фишек в начале игры с неопытными или невнимательными игроками, или же в процессе игры. Как правило, зрители, наблюдающие за игрой, делают подсказки игроку, за которого болеют, но окончательное решение в реализации хода решает играющий. Это придаёт игре и игрокам азарта.

«Лянга» («ти жянзы»). Сказанное в вводной части статьи относится и к игре в «ляngu» (дунг.: «ти жянзы»). Первые сведения о версии этой игры в Китае относятся к 5-му веку до н.э. Дунгане, как и китайцы называют эту игру «ти жянзы» (кит.: tǐjiànzi 踢毽子)³, что в буквальном смысле обозначает «пинать волан». Старики дунгане говорили, что эта игра - есть часть обучения людей боевому искусству, так как она учила играющих различным приёмам ударов ногами. В настоящее время, судя по всему, эта игра в различных районах Китая может иметь разное название в зависимости от правил игры, например: «чжян(г)чю» (дунг.: жян чү; кит.: jiànqiú 毽球), что дословно с китайского обозначает «волан – мяч, (шар)» т.к. игроки в данном варианте игры могли пинать волан, либо мяч передавать его друг другу внутри круга, либо, перемещать в определённое место, как в футболе, не роняя его на землю. Насколько известно, эта игра в настоящее время с конца 30-х годов прошлого века имеет международный статус.

В Центральную Азию игра «лянга» пришла вместе переселением нескольких групп дунган в конце XIX века, в результате поражения крестьянского восстания против Цинской династии. Среди широкого населения ЦА эта игра получила название от дунганского слова «лёнгэ», которое обозначает счётное слово «два, пара». Однако нужно сказать, что на некоторых территориях она стала называться на языке местных народов, например,

³См.: Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. Москва, 1959.

в Иссык-Кульской области Кыргызской Республики, среди недунганского населения, преобладает название игры как “жюсан”, от кыргызского слова “жүз” т.е. “сотня”.

Сами воланы или “лянгы” изготавливались различными способами и из различных материалов. Как правило, дети в сельской местности использовали доступные материалы, например, листья початков кукурузы. Их разрывали на полоски длиной от 10-15 сантиметров, затем сложенные в пучок полоски перевязывали бечёвкой посередине. Связанный пучок размачивали в воде, затем полоски разгибали в разные стороны, придавливали камнем и оставляли на некоторое время. Вымоченный и выдержанный под гнётом пучок после небольшой просушки превращался в мохнатый шар, с которым дети играли в “ляngu”. Это был самый простой деревенский способ изготовления волана. Однако существовали и другие способы, требующие более сложных усилий. Из них наиболее простой, это обвязывание округлого камешка внутри кусочка ткани или закрепление кусочка овечьей, козьей шкуры с длинной шерстью к небольшому свинцовому диску. Другой способ изготовления “лянгы” требовал использования пучка конского волоса, который закреплялся в свицовом диске, имеющем посередине отверстие достаточное для продевания в нём пучка конского волоса. Позднее эти свинцовые диски стали помещать в металлические крышки от лимонадных бутылок. Старики – дунгане утверждали, что в старину подобные воланы в Китае изготавливали из бронзовых, медных монет, называемые дунганами “чян” (кит.:

钱 ⁴– qián – монета; деньги), так как они имели посередине отверстие для продевания их в связки – “чох”. Однако, такие воланы не были доступны детям сельчан – земледельцев, да и в середине прошлого века в сёлах среднеазиатских республик не каждый ребёнок или подросток мог себе позволить ляngu со свинцовой или монетной составляющей.

Дунганская игра “лянга” (“ти жянзы”) была распространена, главным образом среди детей – мальчиков и девочек, хотя нередко в неё включались для развлечения взрослые молодые люди, а иногда, ради шуток, даже и

молодые женщины. По правилам игры она заключалась в умении удерживать волан (“ляngu” – далее, как общепринятое название в ЦА) на ноге в процессе ударов. Способы ударов по правилам игры поэтапно усложнялись. Количество ударов того или иного варианта обговаривалось с партнёром по игре, либо определялось соперником. Волан (лянга; жянзы) передавался партнёру после того как игрок ронял его на землю. Каких-то призов в случае выигрыша или проигрыша в процессе игры не требовалось, игроки просто передавали “ляngu” (жянзы) партнёру по игре, и затем наблюдали за выполнением им упражнений.

Начиналась игра с определения игрока, который первым будет выполнять упражнения. Называлось это словом “щүэ”. Для этого каждый проводил удары по волану не опуская ноги на землю, с опорой только на одну ногу. По завершению этого процесса первым начинал игру игрок совершивший больше ударов, при этом “лянга” должна была взлетать от удара выше головы играющего. Само соревнование начинается с простого способа удара ногой по волану. Она осуществлялась внутренней стороной (подушечкой) ступни с опусканием ноги на землю. Счёт мог быть после каждого удара или парами ударов – «фон-фон». После успешного проведения ударов в количестве 50-ти пар, игрок переходил к «пинанию лянгы» внешней стороной стопы ноги, опять с опусканием или не опусканием ноги на землю. Затем стоя на одной ноге игрок проделывал то же упражнение внешней стороной щеки стопы. Те же упражнения после подсчёта одиночных ударов могли выполняться в подсчёте ударов парами. После чего игроки переходили к следующему способу «пинания лянгы». Он мог заключаться в ударе по волану сначала одной ногой, с перебросом «лянгы» на другую ногу. При этом этот этап игры последовательно включал в себя несколько видов: переброс волана внутренней стороной (щекой) одной ноги на внутреннюю сторону другой ноги. Назывался подобный способ – «пэр»; переброс волана с внутренней стороны одной ноги на внешнюю щеку другой ноги. Затем способы ударов по волану мог-

⁴См.: Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. Москва, 1959.

ли меняться – удар внешней щекой ноги на внутреннюю сторону противоположной ноги, затем тот же удар направленный на внешнюю сторону противоположной ноги. Все эти удары сопровождалась подсчётами удавшихся ударов, если игрок ронял «ляngu» (волан), то очередь игры переходила к другому игроку, и только после ошибки соперника игрок опять начинал с того вида упражнений на котором сделал ошибку. В зависимости от сложности удара игроку засчитывались очки – от одного до пяти

Следующий вид упражнений заключался в ударах по волану в прыжке. Эти удары наносились сбоку тела под противоположной бедренной частью ноги играющего. Назывался этот вид ударов «лёр». Этот вид ударов был одним из сложных во всём комплексе игры.

Сложным также был вид ударов, который назывался «вэ» - 4 очка. Он исполнялся ударом в прыжке щекой стопы, из-под согнутой в колене другой ноги.

Но самыми сложными можно считать удары по волану кончиком, (носком) ступни под другой ногой, которые играющие дунгане называли «жянзы», т.е. «ножницы». Их сложность заключалась в том, что «лянга» (волан) при этом ударе могла находилась при падении в наибольшем удалении от игрока, особенно при неправильно траектории, а, следовательно, удачный удар для его повторения требовал особого мастерства. Поэтому при ударе «лянга» (волан) в этом случае должна была подлетать вверх до нескольких метров, чтобы игрок мог переместиться к месту окончания траектории волана. Этот удар назывался «жян», за него игрок получал 5 баллов⁵.

В различных населённых пунктах, правила игры и подсчёт очков мог иметь варианты. Таким образом игра «лянга» (ти жянзы) способствовала физическому развитию подростков и создавала среду общения детей. Игра «лянга», как уже говорилось выше, была распространена среди представителей всех народов ЦА и даже в за её пределами.

«Фа бишы» - игра в альчики (кости). В настоящее время достоверно неизвестно

была ли эта игра заимствована на территории ЦА или могла появиться среди дунган ещё во время их проживания в Китае. Однако термины, употребляемые при названиях отдельных элементов и правил игры больше указывают, что появление игры связано со временем проживания дунган по соседству с тюркским населением. Так термины положений кости: «айкур, тава (таа), бока (бөк), чика (чик), сок (ок) говорят о их происхождении из кыргызского или казахского языков. «Бока» (кырг.: «бөк») – «холм» выпуклая сторона альчика; «чика, чик» (кырг.: «чиге» - впалая сторона альчика⁶), «сок, ок» - «бить, ударять». Альчики – это коленные кости овцы. Они сохранялись у каждого подростка. Их окрашивали в разные цвета, чаще всего в красный или зелёный. Наиболее крупные из них употреблялись в качестве бит (сок). При этом сторона называемая «тава» (кырг.: «таа»), как правило, игроками выравнивалась, так как в этом случае альчик чаще становился в позицию «айкур»). Нередко альчик предназначенный в использовании как бита (сок) со стороны называемой «тава» (кырг.: таа) и «чик» просверливался и заливался расплавленным свинцом. В этом случае он увеличивался в весе и чаще становился в положение «айкур».

«Жуан выр, да выр» - дословно: крутить волчок (юлу), бить волчок (юлу). Игра на льду, которая была популярна среди подростков в зимний период времени. Для этого из дерева изготавливался волчок, также был необходим кнут (бянзы) с длинной плетью. Волчок заворачивался в плетень и ударом пускался на лёд. Раскручивающаяся плетень приводила к вращению и сам волчок, затем играющий дополнительными ударами плети заставлял волчок вращаться вновь и вновь. Таким образом, отрабатывалась координация мышц руки, и подросток учился в совершенстве владеть кнутом. Игра могла иметь соревновательный характер, который заключался в умении долго вращать волчок на льду, или играющий сам наслаждался совершенством своего умения владеть кнутом.

«Фа до» В конце XIX века после переселения дунган на территорию Кыргызстана,

⁵Информатор житель села Милянфан Есер Джумаза 1959 г. рождения.

⁶См.: Юдахин К.К. Кыргызско - русский словарь. М., 1957.

Казахстана и Узбекистана и в начале 50-х – 60-х годов среди мальчиков – подростков дунган была популярна игра «фа до» (в Китае 剑击 *jìàn jī* – фехтовать; досл.: меч атаковать; зарубить мечом). Видимо это развлечение распространилось и было популярно среди мальчиков в результате того, что у народа ещё сохранялась память о событиях в Китае, произошедших во время восстания против маньчжурской династии во второй половине XX века, которое стало причиной переселения этой группы дунган на территорию ЦА. Видимо игра служила подготовкой подростков к участию в реальных сражениях.

Перед игрой мальчики из веток вербы, ивы изготавливали «сабли» и делились на две равные группы. Затем начиналась «схватка». Болезненные удары, как намеренные, «противнику» не наносились, но надо признать, что «противники» часто получали ушибы кистей рук. Во время игры, при любом касании «саблей», противник выбывал из игры. По мере выбывания «поражённых» определялась команда победителей. По-видимому, данный вид игры зародился в период, когда сабля, меч были основными боевыми оружием в обществе, в ходе игр мальчики приобщались к умению владеть им. Однако, в настоящее время эта игра уже не практикуется.

«Фа шыту» - игра в «камешки». Игра, в своё время была популярна среди всех групп населения, не только ЦА. Чаше играли девочки, но нередко и мальчики, для этого подбирались пять округлых камешков. Перед игрой их рассыпали на ровной подготовленной площадке. Выбрав один из камешков, его подбрасывали и во время его полёта перед ловлей поднимали рассыпанные на ровной площадке камешки сначала по одному, потом по два, а затем все камешки. На втором этапе: левой кистью, из указательного и большого

пальца создавались «ворота, арка», в момент подбрасывания камешка закатывали в «ворота» по одному камешку, затем по два камешка, затем камешки вновь рассыпались и с подбрасыванием одного все камешки перемещали через «ворота». Подобная игра развивала координацию движения рук, что было очень полезно для детского возраста.

Данное сообщение не претендует на описание абсолютно всех дворовых игр, так как существовали ещё десятки других игр. Кроме того, знакомство с ними говорит о том, что некоторые из них бытуют среди детей и подростков всех жителей региона, т.е. заимствованы и распространены среди представителей всех этнических групп. Исключением является лишь вид игры «дю фон», т.к. этот вид занятий распространён лишь среди жителей населённых пунктов с преобладанием дунганского населения. Влияние заимствованных игр на интеллектуальное и физическое развитие должно быть положительным, это зависит, от того, как они внедряются в повседневную жизнь подростков и как правильно их используют люди.

Заимствование видов уличных, дворовых игр у иных этнических групп и народов, играет роль не только обогащения быта, времяпровождение детей и взрослых, способствует их физическому и умственному развитию, но и сближает их. Мальчишки - дунгане играя в альчики, например, могли не только развиваться физически, но и усвоить такие слова, как: «таа (тава), айкур, бөк, чик» и т.д., что постепенно давало облегчение в изучении языка народа, проживающего в одном с ними государстве. В ходе детских игр создавались группы объединяющие детей в дружелюбные компании, в которых связи между личностями сохранялись многие десятилетия. Таким образом создавались общие элементы культуры, которые в последствии перерастали в более обширные и значимые.

Литература

1. Сушанло М.Я. Дунгане. Фрунзе: «Илим», 1971, 306 с.
2. Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. Москва, 1959.
3. Юдахин К.К. Кыргызско - русский словарь. М., 1957.

Информатор:

1. Житель села Милянфан Есер Джумаза 1959 г. рождения.

⁷См.: Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. Москва, 1959

УДК 391/395
ББК 63.5

Исаева Алия Исаевна,

Казахский Национальный женский педагогический университет,
к.и.н., ассоцир. профессор, г. Алматы, Республика Казахстан.

Бакаева Гаухар Ергалиевна

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
PhD-докторант 1 курса, г. Алматы, Республика Казахстан

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ НАЦИОНАЛЬНО-СМЕШАННЫХ СЕМЕЙ НАСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА

Исаева Алия Исаевна,

Казак улуттук аялдар педагогикалык университети,
т. и. к., ассоцир. профессор, Алматы шаары, Казакстан Республикасы.

Бакаева Гаухар Ергалиевна

Аль-Фараби атындагы Казак улуттук университети 1-курстун
PhD-докторанты, Алматы шаары, Казакстан Республикасы

БОРБОРДУК КАЗАКСТАНДАГЫ УЛУТТУК-АРАЛАШ ҮЙ- БҮЛӨЛӨРДҮН ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК КӨРСӨТКҮЧТӨРҮ

Isaeva Aliya Isaevna,

Kazakh National Women's Pedagogical University,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Bakayeva Gaukhar Ergalieva

Al-Farabi Kazakh National University, PhD-doctoral student of the 1st year, Almaty,
Republic of Kazakhstan

ETHNO-DEMOGRAPHIC INDICATORS OF NATIONAL-MIXED FAMILIES OF THE POPULATION OF CENTRAL KAZAKHSTAN

Аннотация. Центральный регион Казахстана, характеризующийся полиэтническим составом населения, является этноконтактной зоной взаимодействия различных культур и традиций. Национально-смешанные браки и семьи в Центральном Казахстане – один из важнейших факторов, способствующих интеграции и взаимопониманию различных этнических групп и сообществ. Рассматриваемый нами социальный институт, выступающий микроячейкой казахстанского общества, претерпел ряд изменений за последние несколько десятилетий, связанные с распадом бывшего СССР, обретением независимого развития нашей полиэтнической республики. В данном докладе рассмотрены факторы, оказывающие прямое или опосредственное влияние на формирование брачных отношений между различными этносами региона, в то же время способствующие сохранению интеграции и толерантности казахстанского общества. На основании статистических материалов национальных переписей населения Республики Казахстан, проводимых каждое десятилетие, были выявлены особенности этнического состава региона, размеры как однонациональных, так и национально-смешанных семей.

Ключевые слова: национально-смешанные семьи, демография, переписи населения, этнический состав, семья и брак, домашнее хозяйство.

Аннотация. Калктын көп этностук курамы менен мүнөздөлгөн Казакстандын борбордук аймагы ар түрдүү маданияттардын жана каада-салттардын өз ара аракеттенүүсүнүн этностук аймагы болуп саналат. Борбордук Казакстанда улуттук – аралаш никелер жана үй-бүлөлөр-ар түрдүү этникалык топтордун жана жамааттардын интеграцияланышына жана

өз ара түшүнүшүүсүнө өбөлгө түзгөн маанилүү факторлордун бири. Казакстан коомунун эң чакан уячасы болгон, биз карап жаткан социалдык институт – акыркы бир нече он жылдыкта мурдагы СССРдин ыдырашына, биздин көп этностуу республикабыздын көз карандысыз өнүгүүсүнө байланыштуу бир катар өзгөрүүлөргө дуушар болду. Бул баяндамада чөлкөмдүн ар түрдүү этносторунун ортосундагы нике мамилелеринин калыптанышына түздөн-түз жекыйыр таасир тийгизген, ошол эле учурда казакстандык коомдун интеграциясын жана толеранттуулугун сактоого өбөлгө түзгөн факторлор каралды. Казакстан Республикасынын калкынын ар бир он жылдыкта жүргүзүлгөн Улуттук каттоолорунун статистикалык материалдарынын негизинде региондун этникалык курамынын өзгөчөлүктөрү, бир улуттуу жана улуттук аралаш үй-бүлөлөрдүн өлчөмдөрү аныкталган.

Негизги сөздөр: улуттук аралаш үй-бүлөлөр, демография, эл каттоо, этникалык түзүлүш, үй-бүлө жана нике, үй чарбасы.

Annotation. The Central region of Kazakhstan, characterized by a multi-ethnic composition of the population, is an ethno-contact zone of interaction of different cultures and traditions. National-mixed marriages and families in Central Kazakhstan are one of the most important factors contributing to the integration and mutual understanding of different ethnic groups and communities. This social institution, which is a micro-cell of Kazakhstani society, has undergone a number of changes over the past few decades due to the collapse of the former Soviet Union and the independent development of our multi-ethnic republic. This report considers the factors that have a direct or indirect impact on the formation of marriage relations between different ethnic groups in the region, at the same time contributing to the preservation of integration and tolerance of Kazakh society. On the basis of statistical materials of national censuses of the population of the Republic of Kazakhstan, conducted every decade, the peculiarities of the ethnic composition of the region, the size of both single-ethnic and ethnic-mixed families were revealed.

Key words: ethnic-mixed families, demography, population censuses, ethnic composition, family and marriage, household.

Основная часть

Известно, что каждый пятый брак заключаемый в Казахстане, состоит из представителей двух других национальностей. Наличие межнационального брака является закономерным результатом развития этнических отношений, культуры культуры и быта населяющих нашу республику разных этносов. В духовных и материальных потребностях людей, во взаимоотношениях, в психологии поведения представителей разных народов формируются общие черты, которые сближают их. Межнациональные браки отражают близость и сближение в повседневном и социокультурном развитии представителей разных национальностей. Сюда же можно отнести влияние тесных и прочных экономических, политических и культурных связей. Рассматриваемые нами браки способствуют процессу сближению различных этносов нашего мультикультурного казахстанского общества.

Вместе с тем, не все просто и гладко в данном сложном процессе. Помимо трудностей, присущих однонациональным семьям,

в межнациональных также существуют дополнительные трудности, возникающие из-за особенностей и различий в психологии и сознании, присущих представителям двух этносов. В таких браках и семьях этносов, важно выработать единые нравственные нормы супружеских отношений, учитывающие, психологические факторы, разные системы социализации, обрядов, обычаев и представлений, а также этноконфессиональных особенностей. Нельзя забывать и о том, что им в отличие от привычных и устоявшихся однонациональных, требуется определенная взаимная адаптация к образу жизни друг друга, психологическая совместимость, устойчивость к внешнему давлению и от того, насколько их поддерживают окружающие, прежде всего родители, родственники, соседи, коллеги, друзья. Здесь необходимо учитывать и то, что межэтнические браки развиваются более устойчивыми там, где их образуют этносы, близкие по этническим, этнокультурным и религиозным показателям. Например, между представителями восточнославянских этносов (русские, украин-

цы и белорусы) или их с западными (поляки) или южными (болгары) славянами, а также с немцами и т.д. Аналогичная ситуация характерна для супругов, выходцев из тюркской этнокультурной среды, например, казахов с узбеками, уйгурами, кыргызами, татарами, башкирами, каракалпаками и наоборот. Однако, на наш субъективный взгляд, необходимо учитывать и то обстоятельство, что успешность рассматриваемых нами супружеских союзов, равно как и моноэтнических напрямую зависит от взаимного уважения, любви, глубоких чувственных отношений, сексуальной удовлетворенности.

На состояние межэтнических браков также влияют особенности этнодемографической ситуации или этнический состав того или иного региона. Их удельный вес выше в полиэтнических регионах республики – в Северном, Центральном или Восточном Казахстане, включая их областей, городов и районов. На данный объективный демографический показатель оказали существенное влияние этнически избирательные миграции иноэтнического населения, преимущественно восточнославянского, которые осуществлялись царской колониальной властью и советским тоталитарным государством. Сюда же мы относим насильственную депортацию в Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и другие республики курдов и корейцев во второй половине 1930-х годов, «ненадежного» населения Западной Украины, Белоруссии, Прибалтики, поволжских немцев в начале 1940-х годов, народов Северного Кавказа, Крыма и др. республик и автономий 1944 года, эвакуированное население из европейской части бывшего СССР. Такая же миграционная политика продолжалась в период целинной эпопеи 1953-1955 годов и строительства промышленных предприятий в 1950-1960-х годов. Именно указанные нами выше этнические и миграционные факторы способствовали увеличению браков между представителями различных этносов. Их удельный вес был выше среди европейских этносов, а также среди этнических меньшинств в силу «дефицита» брачных партнеров из своей этнической среды.

В Центральном регионе Казахстана этот процесс проявился очень ярко, так как здесь, в отличие от других регионов респу-

блики, доминировало городское население. В областном промышленном городе Караганде, равно как и в аналогичных Темиртау, Жезказгане, Сарани, Шахтинске, Балхаше и других городах рабочие и специалисты пополнялись за счет указанной нами категории населения, а также специалистов, квалифицированных и неквалифицированных рабочих из европейской части Советского Союза. С социально-демографической точки зрения такая ситуация имела различные последствия, приводившие к тому, что прежние жители перечисленных городов, включая лиц коренного казахского народа создавали смешанные семьи с представителями других этносов, распространению малодетных и среднететных семей.

Как нами было подчеркнуто ранее, при раскрытии исследуемой нами проблемы мы опирались преимущественно на статистические материалы Национальных переписей населения Республики Казахстан, затрагивающие Центральный Казахстан, представленный преимущественно Карагандинской областью, так как по второй недавно образованной области (2022 г.) данного региона – Улытауской (бывшей Жезказганской) – они, к нашему сожалению, отсутствуют. В указанных статистических материалах мы опирались на данные, характеризующие состав домохозяйств (семей) по родству, состоянию брака и национальности членов домохозяйств Карагандинской области, содержащиеся в томах «Национальный состав населения Республики Казахстан» [1] «Домохозяйство Республики Казахстан» [2], «Брак и семья» [3], «Демографический ежегодник Карагандинской области» [4].

В современном казахстанском обществе, где проживают представители более 100 этносов, национально-смешанные браки считаются нормой и они напрямую влияют на укрепление национальной целостности, взаимовлиянию различных культур и мировоззрению второго поколения, получающих социализацию в них, отдавая приоритет языку, культуре и конфессии преобладающего в численном отношении этносу, будь это отец или мать. Известно, что в годы Советского Союза по удельному весу этнически смешанных браков Казахстан занимал второе место после Латвии [5, с. 369].

Одним из регионов с высоким показателем смешанных браков по республике является многонациональный Центральный Казахстан. Здесь проживают в мире и согласии представители разных этносов – казахи, русские, украинцы, белорусы, татары, немцы, корейцы и др. Формирование иноэтничного население данного региона, равно как и Карагандинской области вполне совпадают с перечисленными ранее демографическими факторами, которые достаточно исследованы в публикациях известного отечественного историка-демографа В.В. Козиной и ее более молодых коллег [6-11].

Отметим и то, что население многонационально Центрального Казахстана росло самыми высокими темпами, которое можно объяснить ускоренным развитием Карагандинского угольного бассейна, становлением Всесоюзного центра цветной металлургии в г. Жезказгане. Так, население региона и двух областей, Жезказганской и Карагандинской составило к 1989 году 1741,2 тыс. человек, в том числе в Жезказганской – 493,6 тыс. жителей и Карагандинской – 1347,6 тыс. [12, с. 61, 67] Если обратиться к этническому составу, то ведущее место занимали русские, на втором месте находились казахи, за ними украинцы и немцы (см. таблицу 1).

Таблица 1

Численность и этнический состав населения Центрального Казахстана по данным переписи 1989 года (тыс. человек) [12, с. 67-68].

Область	Все население	В том числе									
		казахи		русские		украинцы		немцы		прочие	
		всего	%	всего	%	всего	%	всего	%	всего	%
Жезказганская	493,6	227,4	46,1	172,3	34,9	29,5	6,0	24,2	4,9	40,2	8,1
Карагандинская	1347,6	231,8	17,2	703,6	52,2	107,1	7,9	143,5	10,6	101,6	7,5

Соответственно, представители упомянутых нами этнических групп, больших и малых вступили в семейно-брачные отношения с местным населением, и процесс образования смешанных браков среди населения перечисленных ранее городов стал более интенсивным.

С конца 1980-х годов показатели национально-смешанных браков начали снижаться, которые объяснялись рядом объективных социально-экономических и этнодемографических причин, связанных с наметившейся тенденцией оттока из региона, равно как и в целом из Казахстана представителей европейской этнической группы, а после распада бывшего СССР – массовой эмиграцией в страны ближнего и дальнего зарубежья. Так, указанные изменения напрямую отразились

не только на сокращении численности населения, но и на изменении этнической структуры жителей Центрального Казахстана, которые можно проследить по материалам последней Всесоюзной переписи населения 1999 года. К этому времени в результате непродуманных территориально-административных реформ в республике были упразднены области с преобладанием коренного казахского населения – Тургайская (1991 г.) и в 1997 году – Жезказганская, Семипалатинская и Талдыкорганская.

Поэтому к моменты проведения второй Национальной переписи населения 1999 года Центральный Казахстан был представлен лишь Карагандинской областью, в состав которой вошла территория Жезказганской области (см. таблицу 2).

Таблица 2

Численность и этнический состав населения Карагандинской области по данным переписи 1999 года (тыс. человек) [13, с. 143-144]

Все население	В том числе									
	казахи		русские		украинцы		немцы		прочие	
	всего	%	всего	%	всего	%	всего	%	всего	%
1410,2	529,5	37,5	614,4	43,6	78,8	5,6	57,2	4,1	130,3	9,2

Как видно из таблицы, в регионе наметились следующие изменения. Во-первых, сохранилась прежняя представленность основных этносов. Во-вторых, произошло сокращение удельного веса европейских, прежде всего восточнославянских этносов.

В-третьих, наметилось увеличение численности и удельного веса коренного казахского населения как за счет естественного воспроизводства, так и возвращения казахов-репатриантов из стран ближнего и дальнего зарубежья, которые были характерны для всех регионов и областей Казахстана [10; 14].

Таблица 3

Численность и этнический состав населения Карагандинской области по данным переписи 2009 года (тыс. человек) [15, с. 107-108]

Все население	В том числе									
	казахи		русские		украинцы		немцы		прочие	
	всего	%	всего	%	всего	%	всего	%	всего	%
1341,7	622,3	46,4	530,0	39,5	50,0	3,7	32,8	2,4	106,6	7,9

Указанная нами тенденция неоднозначно прослеживается и в материалах третьей Национальной переписи населения 2009 года: 1) численность населения снизилась до 1 341 700 жителей и 77,5% пришлось на горожан; 2) произошло увеличение численности и удельного веса казахов, которые ста-

ли доминирующим этносом; 3) остальные крупные этносы снизили указанные демографические показатели; 4) аналогичные тенденции были характерны и для других этнических меньшинств за исключением чеченцев, азербайджанцев, узбеков, кыргызов и таджиков.

Таблица 4

Численность и этнический состав населения Карагандинской области по оценке 2019 года (тыс. человек) [16, с. 10-11]

Все население	В том числе									
	казахи		русские		украинцы		немцы		прочие	
	всего	%	всего	%	всего	%	всего	%	всего	%
1378,5	714,1	51,8	488,9	35,5	40,1	2,9	32,0	2,3	103,4	7,5

Статистические материалы, касающиеся численности и этнического состава населения рассматриваемой области за 2019 год также свидетельствует о продолжении наметившихся этнодемографических тенденций

предыдущего десятилетия в пользу коренного народа, равно и тех, которые придерживаются конфессии ислама.

Приведенные нами статистические и этнодемографические данные оказывают

прямое и опосредственное влияние на заключение как однонациональных, так и национально-смешанных браков. Поэтому, как правило, в этнической структуре анализируемых нами браков в Центральном Казахстане наблюдается перевес именно представителей указанных нами четырех преобладающих этносов. Естественно, в них принимают участие и другие этнические меньшинства, испытывающие дефицит брачных партнеров из своей этнической общности.

Согласно данным специалистов, профессионально исследующих проблемы семьи и брака, Карагандинская область по динамике рассматриваемых национально-смешанных браков занимает 5-е место в Казахстане по

сле Костанайской, Акмолинской, Северо-Казахстанской и Павлодарской областей. Так, в Карагандинской области в 1999 году было зафиксировано 373 289 домохозяйств, из них 270 226 (72,4%) приходилось на долю однонациональных и 103 063 (27,6%) – этнически смешанных семей, а в 2009 году указанные показатели соответствовали 356 043 – 272 281 (76,5%) – 83 762 (23,5%) (см. таблицу 5). Для сравнения отметим, что в том же году в республике было зарегистрировано 3 561 261 домохозяйств, в которых 670 568 (18,8%) семей составляли национально-смешанные. В них 443 564 (66,1%) приходилось на городских жителей и 227 004 (33,9%) на сельских [17, с. 328-329].

Таблица 5

Национально-смешанные семьи в Карагандинской области в 1999 и 2009 годах
[2, с. 234, 317-320]

Домохозяйства	1999 год		2009 год	
	всего	%	всего	%
	373 289	100,0	356 043	100,0
В том числе				
одной национальности	270 226	72,4	272 281	76,5
разных национальностей	103 063	27,6	83 762	23,5

Приведенные нами статистические данные подтверждают превалирование исследуемых семей в городской среде, чем в сельской. Они вполне отражают закономерности, приведенные нами ранее, а также присутствие такого существенного экономического фактора, как наличие рабочих мест в государственных и частных промышленных и иных предприятиях, в сфере торговли/рынка и обслуживания, здравоохранения, образования и просвещения и пр., которые отсутствуют или слабо представлены в сельской местности.

При социализации второго/молодого поколения рассматриваемые нами национально-смешанные семьи Центрального Казахстана, соответственно и Карагандинской области стараются передать им свои лучшие традиции, базовые элементы культуры и этнических черт, включая факторы двуязычия, религиозной толерантности и т.д. Такие установки легче усваиваются в семьях тех

этнических общностей, которые близки по этнокультурным и этноконфессиональным параметрам. Например, среди представителей восточнославянских или европейских этносов, равно как и среди выходцев родственных тюркских и иных народов, имеющих тесные культурные взаимосвязи, семейные обряды и обычаи, включая языковые. Вместе с тем, имеются и трудности, когда брачные пары/супружеские союзы далеки от указанных нами стереотипов, не стремятся к их постижению. Они еще более осложняются, когда проживают в моноэтнической среде одного из супругов. Сюда же можно отнести вмешательство третьих лиц – родителей, близких родственников, соседей, коллег по работе или учебе [18-19]. Тем не менее, многие смешанные семьи пытаются преодолеть возникающие препятствия, понять, уважать культуру друг друга, жить в гармонии и правильно воспитывать подрастающее поколение.

Заключение

Таким образом, анализ рассмотренной нами проблемы свидетельствует о том, что состояние и функционирование национально-смешанных семей в Центральном Казахстане, включая Карагандинскую область, является достаточно актуальным и многогранным процессом. На них прямое и опосредственное влияние оказывают наличие этнической среды, демографических и миграционных процессов. Смешанные в этническом аспекте семьи более характерны для городской, нежели сельской среды. В создании таких семей активно участвуют представители казахской, русской, украинской и немецкой национальностей. Такие супру-

жеские союзы, являющиеся микроячейкой общества и государства способствуют укреплению культурной, социальной и межэтнической интеграции как в городской, так и сельской среде. Они во многом вносят значительный вклад к формированию у детей и молодежи культурно богатого и открытого мировоззрения, а также играют важную роль в укреплении единства общества. В данном контексте развитие национально-смешанных браков и семей является важным фактором, активизирующим формированию и развитию не только стабильности, но и толерантности в многонациональном обществе Казахстана и основ социального согласия в будущем.

Литература:

1. Национальный состав населения Республики Казахстан. Население Республики Казахстан по национальностям и владению языками. Итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. – Том 1. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – 203 с.
2. Домохозяйства Республики Казахстан. Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года. – Том 2. – Астана: Агентство РК по статистике, 2011. – 396 с.
3. Брак и семья. Итоги Национальной переписи населения 2021 года в Республике Казахстан. – Астана: Бюро национальной статистики, 2023. – 146 с.
4. Демографический ежегодник Карагандинской области: статистический сборник (2014-2018). – Караганда: Департамент статистики Карагандинской области, 2019. – 177 с.
5. Валиева А.Б., Айтышева А.М., Урузбаева Г.Т. Ұлтаралық некеде тұратын әртүрлі діни бағдардағы ерлі-зайыптылардың қарым-қатынас ерекшеліктері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Әлеуметтану сериясы. – 2024. – № 4 (149). – 368-378 бб.
6. Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIX–30-е годы XX в.). – Алматы: Өркениет, 2000. – 184 с.
7. Козина В.В. Население Центрального Казахстана (Методология. Историография. Источники). – Алматы: Өркениет, 2001. – 88 с.
8. Козина В.В. Народонаселение Центрального Казахстана (конец XIX–XX вв.): дисс. ... докт. истор. наук. – Алматы, 2002. – 342 с.
9. Козина В.В., Елеуханова С.В. Народонаселение городов Центрального Казахстана // Вестник Карагандинского университета. Серия история. Философия. – 2016. – № 84 (4). – С. 81-89.
10. Козина В.В., Жуманов А.З. Динамика численности населения и развития этнической структуры Центрального Казахстана в современный период // Столица и провинции: взаимоотношения центра и регионов в истории России. – Л.: Ленингр. гос.ун-т имени А.С. Пушкина, 2001.
11. Альгожина А.Б., Сактаганова З.Г. Национальный состав Карагандинской области по материалам переписей населения 30-80-х годов XX века // Вестник Карагандинского университета. Серия история. Философия. – 2010. – № 58 (2). – С.317-322.
12. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Национальный состав населения Казахской ССР, областей и г. Алма-Аты. – Алма-Ата: Республиканский информационно-издат. центр, 1991. – 555 с.
13. Национальный состав населения Республики Казахстан. – Том 4. – Часть 1. Население Республики Казахстан по национальности, полу и возрасту / Итоги переписи населения 1999

года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Алматы: Агентство РК по статистике, 2000. – 242 с.

14. Калыш А.Б., Касымова Д.Б. Миграции казахов: вызовы этнической репатриации в условиях глобализации. – Алматы: Қазақ университеті, 2015.

15. Население Республики Казахстан. Итоги переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник / Под ред. А.А. Смаилова. – Астана: Комитет по статистике Мин-ва нац. экономики РК, 2011. – 226 с.

16. Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2019 года. – Астана: Агентство РК по статистике, 2019. – 192 с.

17. Калыш А.Б. Семья и брак в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 464 с.

18. Калыш А., Баудиярова К., Исаева А. Проблемы устойчивости и конфликтности браков в Южном Казахстане. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 160 с.

19. Козина В.В., Елеуханова С.В., Джумабеков Д.А. Повседневная жизнь людей в промышленных городах Центрального Казахстана в конце советской эпохи // Вестник Карагандинского университета. Серия история. Философия. – 2019. – № 95 (3). – С. 33-39.

УДК:001.32(575.2) (04)

Вера Якшиновна Кыдыева

Национальный музей Республики Алтай имени А.В. Анохина

**АЛТАЙЦЫ ГОРНОГО АЛТАЯ И КЫРГЫЗЫ ЧАТКАЛА –
СКОТОВОДЫ ГОРНЫХ ТЕРРИТОРИЙ**

Вера Якшин кызы Кыдыева

Алтай Республикасынын А. В. Анохин атындагы Улуттук музейи

**ТООЛУУ АЛТАЙДЫН АЛТАЙ ЭЛИ ЖАНА ЧАТКАЛДАГЫ
КЫРГЫЗДАР – ТООЛУУ АЙМАКТАРДЫН МАЛЧЫЛАРЫ**

Vera Yakshinovna Kydieva

National Museum of the Altai Republic named after A.V. Anokhin

**ALTAIANS OF GORNY ALTAI AND KYRGYZ OF CHATKALA ARE CATTLE BREEDERS
OF MOUNTAINOUS TERRITORIES**

Аннотация. Результаты двух международных экспедиций, прошедших в Республике Алтай и Кыргызстане. Современная этнография скотоводов Горного Алтая и Чаткала в начале 2020-х гг. Общее и особенное в материальной культуре алтайцев и кыргызов.

Ключевые слова: алтайцы-скотоводы Горного Алтая, кыргызы-скотоводы Чаткала Кыргызстана, международные этнографические экспедиции «Большой Алтай: Россия – Кыргызстан, 2022, 2023».

Аннотация. Алтай Республикасында жана Кыргызстанда өткөн эки эл аралык экспедициянын жыйынтыгы. 2020-жылдардын башындагы Тоолуу Алтай жана Чаткал малчыларынын учурдагы этнографиясы. Алтайлыктардын жана кыргыздардын материалдык маданиятындагы жалпычылыктар жана өзгөчөлүктөр.

Негизги сөздөр: Тоолуу Алтайдын алтайлык-малчылары, Кыргызстандын чаткалдык кыргыз-малчылары, “Чоң Алтай: Россия – Кыргызстан, 2022, 2023, эл аралык этнографиялык экспедициялары”.

Annotation. The results of two international expeditions conducted in the Altai Republic and Kyrgyzstan. Modern ethnography of cattle breeders of Gorny Altai and Chatkala in the early 2020s. Common and special in the material culture of Altaians and Kyrgyz.

Keywords: Altaians-pastoralists of Gorny Altai, Kyrgyz-pastoralists of Chatkala Kyrgyzstan, international ethnographic expeditions «Greater Altai: Russia – Kyrgyzstan, 2022, 2023».

В ходе реализации Алтайским государственным университетом задания Министерства науки и высшего образования Российской Федерации по теме «Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: единство и многообразие в истории и современности» в 2021 г. возник исследовательский проект по нескольким направлениям, один из них этнографический. Летом состоялась Международная этнографическая экспедиция «Большой Алтай: Россия – Кыргызстан, 2021» с участием 20 этнографов из двенадцати академических, вузовских и музейных организаций двух стран. Два отряда – Иссык-Кульский и Нарынский, получившие названия по районам проведения полевых работ, занимались сбором этнографического материала в сентябре в северной части Кыргызстана [3].

В 2022 г. этнографическая экспедиция работала в России на территории Республики Алтай. На основе Договора о сотрудничестве от 22 июня 2022 г. между ФГБОУ ВО «АлтГУ» и БУ РА «Национальный музей Республики Алтай имени А.В. Анохина» старший научный сотрудник Национального музея Республики Алтай, к.и.н., автор данной статьи была включена в состав этнографической экспедиции, руководителем которой был Иван Иванович Назаров, директор Института истории и международных отношений Алтайского госуниверситета, к.и.н. Вместе с ним и преподавателями факультета алтаистики и тюркологии Горно-Алтайского государственного университета (ГАГУ), деканом факультета алтаистики и тюркологии, к. филол. н. Сурной Борисовной Сарбашевой, доцентом, зав. кафедрой, к. филол. н. Майей Петровной Чочкиной мы определили маршрут экспедиции, исходя из фольклорных и этнографических тем участников экспедиции, наличия информантов, сроков экспедиции. Маршрут был запланирован от Горно-Алтайска, начальной и конечной точки экспедиции, через населенные пункты: Черга – Каспа – Шаргайта – Усть-Кан – Мендур-Соккон – Кырлык – Ябоган – Ело – Онгудай – Каракол – Бичикту-Бом – Боочи – Кулада – Купчегень – Камлак – села Шебалинского, Усть-Канского и Онгудайского районов, расположенных в центральной части Горного Алтая, где алтайцы занимаются традиционным занятием скотоводством. В июне-июле шла переписка, и велись переговоры с информаторами,

руководителями сельских музеев, клубов по согласованию даты встречи с участниками экспедиции. Сообщение «Международная экспедиция стартовала в Горно-Алтайске» было опубликовано в республиканской газете «Звезда Алтая» (03.08.2022), накануне экспедиции по радио прозвучало интервью на алтайском языке с целью проинформировать жителей республики о работе экспедиции. На сайте Национального музея Республики Алтай был выложен текст «Международная этнографическая экспедиция стартовала на Алтае».

Экспедиция в составе 14 человек, в том числе водитель и фотограф, начала работу 01 августа в Национальном музее Республики Алтай. Коллектив музея организовал встречу, подарил свои издания Института истории, археологии и этнологии им. Б. Джамгерчинова, Кыргызскому национальному университету им. Ж. Баласагына, Кыргызскому государственному университету им. И. Арабаева. Для участников экспедиции была проведена обзорная экскурсия по залам музея. В экспозиции «Алтайская этнография» предметы материальной культуры алтайцев вызвали особый интерес у гостей. Экспонаты дали сведения об общих корнях в материальной и духовной культуре алтайцев и кыргызов. Название мотыги – *абыл* связан с именем академика Абылабека Асанканова, здесь же среди орудий труда для обработки земли экспонируется соха – *андазын* этнографического времени, а в музее Кыргызстана «Центр Кочевой цивилизации» в зале археологии экспонируется *буурсун* VIII – IX вв. н.э. Слово *андазын* – соха встречается в тюркских, монгольских, тунгуссо-маньчжурских языках, состоит из двух корней: *ан* – тюркское слово, в алтайском языке *эн* – ширина ткани [1, С. 917], монгольское слово *джису ку* – резать, пахать. *Буурсун* в Киргизско-русском словаре имеет перевод: соха, точнее *соконун буурсуну* – рукоять плуга или сохи.

АлтГУ, организатором экспедиции был арендован автобус, заключен договор с оператором-фотографом, забронированы гостиницы в «Зообазе» с. Черга Шебалинского района, районном центре Усть-Кан и турбазе «ЕСО village» в Онгудае. Из районных центров, сёл Усть-Кан, Онгудай экспедиция выезжала в села района для сбора полевого материала. Полевая работа началась в с. Каспа Шебалин-

ского района. В сельском клубе заведующая клубом, выпускница алтайского отделения филологического факультета ГАГУ А.А. Тохнина по предварительной договоренности со своими преподавателями М.П. Чочкиной и С.Б. Сарбашевой собрала в клубе информаторов. Здесь же был накрыт стол в честь гостей и преподавателей М.П. Чочкиной и С.Б. Сарбашевой, по алтайскому обычаю была заколота овца, выделенная Игорем и Алтынай Тохниными, выпускниками филфака ГАГУ.

Гости высказали сожаление, что не показали закалывание овцы, разделку туши, поэтому в районном центре Усть-Кан, где была запланирована очередная база экспедиции, по нашей просьбе овцу закалывали в присутствии гостей. 5 августа администрацией Усть-Канского района была организована встреча гостей в урочище Ойбок, на базе, построенной для межрегионального праздника Эл Ойын – Народные игры – 2022, прошедшего в начале июля. После круглого стола по теме: «Сохранение и развитие народных художественных промыслов и ремесел народов Большого Алтая и Центральной Азии: проблемы и перспективы» мастерами по народным промыслам Усть-Канского района был проведен мастер-класс по мокрому войлоковалению, во время которого участницы экспедиции изготовили для себя небольшие войлочные изделия на память.

На другом круглом столе мастер по шорному делу Елкаченков Виталий, освоивший ремесло по изготовлению седла у тестя, известного мастера Н.Д. Аилдашева, проживающего в с. Боочи Онгудайского района, рассказал об изготовлении седла. Он называл каждую деталь на алтайском языке, участник экспедиции А.Р. Бекбулатова записала его рассказ. В это же время знаток алтайских обычаев В.К. Долдошпоев кыргызам показывал закалывание овцы, рассказывая все действия, называя все кости на алтайском языке. Чистка, промывка внутренностей овцы для приготовления *кан* – кровяной колбасы, *жоргма* – своеобразной косички из промытого желудка, внутреннего сала, разрезанных в длинную тонкую полоску и перекрученных тонкими кишками проходила при участии А.Р. Бекбулатовой, которая показала выворачивание тонкой кишки с помощью палочки. Устьканцы кишку распарывают для промывания её внутренней стенки. *Кан* кыргызы

не едят, *жоргм* у них есть, но он готовится не так, как у алтайцев.

Для работы экспедиции после Каспы было выбрано с. Шаргайта (Шыргайты) Шибалинского района, вырастившее команды игроков «Көк бөрү» – Козлодрание. Забытая алтайцами игра была возобновлена в 2003 г. благодаря инициативе председателя федерации «Көк бөрү» Кыргызстана Болота Эсентаевича Шерниязова (1959–2020), который в июле 1998 г. был избран президентом республиканской федерации «Кок бору» Кыргызстана, в 2001 г. стал генеральным секретарём Международной Федерации «Кок Бору».

За 19 лет, с 2003 по 2022 гг., в Республике Алтай выросло 17 команд игроков «Кок Бору». Небольшое село Шаргайта воспитало две лиги. В 2005 г. команда села стала чемпионом Республики Алтай, в начале июля 2022 г. на празднике Эл Ойын – Народные игры команды первой и второй лиги Шаргайты заняли первые места. Капитан команды первой лиги Аркадий Маратович Шагаев 1984 г. рождения на встрече с участниками экспедиции рассказал о своем приходе в эту игру в 2016 г., об успехах и проблемах команд республики и своей команды, в частности.

8 августа в с. Онгудай состоялась встреча с теми, кто стоял у истоков организации игры «Көк бөрү на Алтае» в 2003 году. Они были приглашены на турбазу, где основались участники международной экспедиции. О первых шагах становления «Көк бөрү» рассказал Семён Сергеевич Тузачинов 1944 г. рождения, из сеока майман. Он в 2000–2008 гг. был главой Онгудайского района, в 2003 г. возглавил делегацию алтайцев в Кыргызстан для ознакомления с игрой. Более десяти лет С.С. Тузачинов возглавлял Федерацию «Көк бөрү на Алтае». По его рассказу в советское время, в 1970-х гг. на празднике колхоза – *колхозтын байрамы* в игру «Улак тартыш» – (Козлодрание) молодежь играла.

На встрече были судья игры «Көк бөрү» Данил Иванович Мамыев 1955 г. рождения, сеок тодош, Эркин Семёнович Тузачинов, председатель федерации «Көк бөрү на Алтае» с 2020 г., последний рассказал о состоянии команд и развитии игры в Республике Алтай. Встреча была записана на видеорекамеру. Членам экспедиции в сборе фольклорного, этнографического материалов помогали известные знатоки алтайского фольклора,

обычаев и обрядов своего народа, люди с активной жизненной позицией, они и в советское, и в настоящее время активно участвуют в жизни села, района. Так в Усть-Канском районе мы посетили дом К.М. Кыпчаковой, знатока алтайских обычаев и обрядов. Сначала с ней беседа состоялась в библиотеке с. Кырлык. От нее участники экспедиции записали информацию по интересующим их темам. Затем она пригласила меня, М.П. Чочкину, от кыргызской стороны С.К. Алымкулову, Р.Э. Конурбаеву, Амангелди Сабыр уулу к себе домой. Возле её дома установлена коновязь, верхушка которой вырезана в виде лошадиной головы. К.М. Кыпчакова рассказала историю установления этой коновязи в 1997 г.

В с. Мендур-Соккон проживает сказочница Акулова Танытпас Николаевна, которая в 2022 г. отметила 70-летие. Она автор четырех книг. Последняя книга «От алышкан сүмерлер» вышла в 2022 году. В течение 2022 г. книга переиздавалась трижды. Каждое издание выходило с дополнениями. Два издания вышли на её собственные средства, третье – в республиканском книжном издательстве «Ўч Сүмер». Она по нашей просьбе рассказала несколько сказок. Сначала рассказ вела на алтайском языке, затем для гостей из Кыргызстана перешла на русский язык. По нашей просьбе рассказала предания о сеоках кыпчак, көббөк, байлагас.

В с. Ябоган Усть-Канского района в клубе состоялась встреча с участниками фольклорной группы села и знатоками алтайских обрядов. Один из них Н. Киндигов 1958 г. рождения. Родился он в с. Кырлык, с 1982 г. проживает в Ябогане. Он участвовал в установлении *тагыла* – святилища близ села лет пять назад. Теперь каждый месяц в новолуние с кем-либо из сельчан поднимается на *тагыл* и совершает обряд поклонения Алтаю. В Онгуде в выставочном аиле «Город мастеров» народного мастера РФ А.В. Кухаева тема конского снаряжения еще раз была повторена и записана участниками экспедиции. В с. Купчегень Онгудайского района, в Центре народных промыслов мастер С.Б. Кунанакоев показал и рассказал о сёдлах, изготавливаемых им. Здесь он называл алтайские названия деталей седла, конского снаряжения. Кыргызы одновременно называли их кыргызские названия: *канја* (алт.) – *канжыга* (канжыга) (кир.), *коргы* (алт.) – *кар-*

гы (кирг.), *тертнек* (алт.) – *того* (кирг.) и т.д.

Отдельно фотографировали коновязь – *чаки* в разных селах. У кыргызов для привязывания лошади используется *мамы*. Уже в первые дни экспедиции кыргызами было подмечено, что у алтайцев *чаки* выполняет большую функцию, чем коновязь. Символический *чаки* установлен на въезде в Республику Алтай, такие же *чаки* присутствуют возле экспозиционных аилов в Национальном музее Республики Алтай. Участник экспедиции с кыргызской стороны Д. Молдокулова определила для себя тему об алтайских коновязях для статьи. Экспедиция дружно собирала для неё материал об алтайских *чаки*, фотографии *чаки* отправляли ей. Информация о *чаки* была записана и от тувинского мастера Дангак Аганак, который приехал по приглашению народного мастера России А.В. Кухаева и в выставочном аиле в Онгуде занимался резьбой по дереву. С помощью бензопилы он вырезал фигуры двух богатырей и приготовил заготовку для деревянной скульптуры волка. С помощью мужчин экспедиции заготовка была поднята с земли и установлена в нужном положении для работы.

Во время экспедиции её участники посетили два музея. В Краеведческом музее им. И.В. Шодоева в с. Усть-Кан, являющегося филиалом Национального музея Республики Алтай имени А.В. Анохина, их приветствовал заместитель главы МО «Усть-Канский район» Артур Сабин. Заведующая музеем Н.А. Шодоева провела экскурсию, познакомила с новой выставкой, открытой накануне – выставка изделий мастерицы из с. Мондур-Соккон А.В. Тохниной, изготовившей костюмы для персонажей представления на открытии праздника Эл Ойын – 2022.

Второй музей – музей с. Бичикту-Боом Онгудайского района, созданный энтузиастом Раисой Сергеевной Урбановой, которая после окончания института в г. Кемерово, получив специальность библиотекаря, по распределению приехала в Бичикту-Боом и до выхода на пенсию проработала библиотекарем, одновременно вела краеведческую работу. Собранный материал по краеведению она оформила в предоставленном для сельского музея помещении. Внимание участников экспедиции привлекли схемы родословной сеоков майман и тодош с. Бичикту-Боом.

Схемы были составлены в 1990-е годы по информации старожилы села Донская Кыдыевича Тарбанаева (1923–2002) из сеокатодош. Участник экспедиции Р.Ж. Жолдошев, к.и.н., доцент Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына дополнил информацию о родословной майманов сведением о *бултаачы найманах*, проживающих на юге Кыргызстана. По известному преданию алтайцев у Солтона, от которого ведут свою родословную кара майманы, было пять сыновей, три сына осели в Каракольской долине, один ушел в Уймонскую долину, пятый сын Бултаачы ушел в Монголию и судьба его неизвестна. Есть ли связь между бултаачы найманами Кыргызстана и майманами Каракольской долины – тема, нуждающаяся в исследовании.

В с. Бичикту-Боом сохранились два конусовидных жилища – *аланчык* из жердей, покрытых корой лиственницы. Древняя форма жилища тюркоязычных народов в современное время выходит из быта алтайцев. Хозяин *аланчыка* С. Д. Маиков дал согласие на съемку его аила на камеру. Архитектура жилища была рассказана мною и записана на камеру.

При въезде в Бичикту-Боом на невысокой горе Межелик в 2017 г. алтайцами на свои средства был установлен памятник поколению, чье детство пришлось на годы Великой Отечественной войны, детям, победившим голод и давшим жизнь послевоенному поколению алтайцев. Памятник посвящен суслику, небольшому животному, мясо которого спасло в годы войны многих, особенно детей, от голода. История создания памятника, представляющего собой образ ребенка, бережно прижимающего к запавшему от голода животу суслика, была рассказана участникам экспедиции мною, одним из инициаторов создания памятника. Автором композиции является молодой архитектор Амыр Кыдыев 1988 г. рождения, скульптура изготовлена новосибирскими мастерами Денисом Михайловым и Романом Коробко и автором композиции. У подножия горы Межелик в том же 2017 г. вместе с памятником «Мальчик с сусликом» был установлен *кезер таш* – камень с личиной человека. Установка каменных изваяний – древнетюркская традиция, характерная для Алтая и Киргизии, в современное время продолжается в Горном Алтае.

В этом же селе в 2005 г. сельчанами воздвигнут памятник землякам, участникам Великой Отечественной войны. Памятник установлен в древнетюркской традиции. Центральная композиция – это три каменные стелы «*көжөгө таш*» – (камень занавес), выполняющие охранительную функцию. Камни найдены близ села. Экспедиция посетила памятник, где мною была рассказана история создания памятника.

Международная этнографическая экспедиция завершилась посещением места, определенного под «Тюрк кабай» – (Колыбель тюрков), на слиянии рек Чуя и Катунь в Онгудайском районе.

В следующем году с 01 по 10 июля 2023 г. Международная этнографическая экспедиция «Большой Алтай: Россия – Кыргызстан» продолжила работу в Кыргызстане, в Чаткальском районе Джалал-Абадской области. Руководитель экспедиции «Чаткал – 2023» Тажибай Акматович Айтбаев, **преподаватель** Ошского университета предварительно проехал по маршруту экспедиции и решил организационные вопросы. Экспедиция стартовала от Ошского университета, пройдя через перевал Чапчыма высотой 2841 м, спустилась на другую сторону Тянь-Шаня – Ала-Тоо (кырг. название), через 15 часов пути, в полночь достигла деревни – по-кыргызски *айыл* Каныш-Кыя. Отсюда каждый день экспедиционный отряд совершал выезды в другие *айылы*. Нас, российских исследователей, прикрепили к кыргызским коллегам. Моим переводчиком, руководителем была Назира Ишенбековна Султаналиева, к.и.н., доцент Кыргызского национального университета им. Ж. Баласагына. Изготовление шырдаков, в Чаткале его больше называют *шырык*, тема женская, заинтересовала нас обеих, тема общая для алтайской и кыргызской этнографий, хотя Н. Султаналиеву больше интересовал материал про чий, меня – система жизнеобеспечения у кыргызов-скотоводов. В первом же жилище – *уй*, рассказ мастерицы я стала понимать без переводчика, только уточняя некоторые моменты и задавая вопросы мастерице через коллегу на русском языке. Потом, уже освоив речь местных жителей, я сама задавала вопросы по-алтайски, используя некоторые кыргызские слова. Наши знания родных языков и случайное совпадение интересов

к ремеслу, включающему обработку, пряжение шерсти, изготовление войлока очень облегчили работу по сбору полевого материала. С опытным полевым исследователем Н. Султаналиевой работать было интересно и легко. Возможность современного времени отправлять тексты по электронной почте для проверки кыргызских слов, вычитки информации, полученной от местных жителей, кыргызскими коллегами облегчили нашу работу. Чаткальский район расположен среди хребтов Ала-Тоо в замкнутом пространстве, проживающие здесь кыргызы, скотоводы-кочевники сохранили традиционный способ ведения хозяйства, элементы быта. Если сравнить центральные районы Горного Алтая, где работала экспедиция в 2022 г., с Чаткальским, то это горные регионы. Горы отличаются тем, что горы Алтая покрыты лесом, горы Чаткала безлесные, но называть их каменистыми тоже нельзя. Ближние горы пологие, они покрыты травой, кустарниками, дальние горы островерхние со снежными вершинами. Река Чаткал, как и главная водная артерия Алтая Катунь, горная река. По берегам Чаткала растет ива. Второе дерево, которое здесь растет – это тополь и очень редко встречается берёза. Тополя, которые мы видели, посаженные. Их сажают возле каждого дома вдоль арыков, близко друг к другу. Весной нижние ветки удаляют, и деревья поднимаются вверх стройными. Тополя сажают для озеленения, а самое главное, как мне показалось, для использования их как строительный материал. Когда строят дом, тополя валят, распиливают на брус, плаху. Стены жилого дома, хозяйственных построек делают из глины, потолок и крыши – из тополя. Глина самый доступный строительный материал, и места их забора находятся вблизи населенных пунктов. Профлист для кровли привозной. Доставка груза осуществляется через высокогорные перевалы, со стороны Оша – через перевал Чапчыма, со стороны Бишкека – через три перевала Кара-Буура 3302 м, Өтмөк (Өтмөк) 3330 м, Төд-Ашуу (Төө Ашуу) 3586 м. Долины широкие, просторные, на лето скот отгоняют на летние пастбища, поэтому возле поселений можно увидеть только небольшое количество коров. Препятствием для разведения больших стад является многоснежная зима. Снега выпадает до 3 м глубиной, когда выпадает 1,5 м, раду-

ются, что выпал неглубокий снег. Овцы и коровы с ноября по март находятся на стойловом содержании. С апреля по сентябрь скот на летних пастбищах *жайлу* (кырг. *жайлоо*). В Горном Алтае время выпаса скота на летних пастбищах короче, с июня до середины сентября. В начале июля в Чаткале уже шла заготовка сена. В 2023 г. урожай сена был в два раза меньше ожидаемого. С покоса, где заготавливали 200 тюков, в этом году получили 100. Орошение скошенного поля может дать еще какое-то количество сена. В айылах, на крышах хозяйственных построек лежали складированные тюки сена с прошлого года. Из-за снежной зимы сено вынуждены поднимать на крыши загонов для скота. В изгородях на открытых, проветриваемых площадках, прогреваемых солнцем, сушится слежавшийся за зиму навоз, разрезанный пластами, который зимой будет топливом *кõн* – кизяк. В отличие от кыргызов алтайцы, за исключением жителей высокогорного, безлесного, степного Кош-Агачского района, до сих пор не используют кизяк для топлива, несмотря на дороговизну дров. В киргизских дворах имеется сложенный сушняк, который идет на растопку, в алтайском приусадебном участке поленница из лиственницы обязательный элемент. В усадьбе алтайцев наличие *чадыра*, *айыла* – летнего жилища, обязательно. У алтайцев *айыл* – это жилище, у киргизов айылом называется село, поселение.

Алтайская семья большую часть времени летом проводит в *айыле*, *чадыре*, поэтому и гости проходят в него, у кыргызов же в ограде стоит дом, большой, из нескольких комнат, одна из них предназначена для гостей, приема гостей. Пол полностью застелен войлочными коврами *шырдак*, *шырык*, встречались напольные ковры китайского производства, сделанные из синтетического материала, украшенные киргизскими орнаментами. В быт входит и *тõжõк* с кыргызскими орнаментами, китайского производства из синтетического материала. *Тõжõк*, который ночью используется как матрас, утром сворачивается и складывается у стены, либо на деревянные сундуки *кайырчак*. Днём по необходимости *тõжõк* расстилается вдоль стены и используется для сидения. В каждом доме наша работа с хозяйкой-мастерицей завершалась накрытием *дасторкона*. Для этого

расстилается на пол клеёнка, на неё складывается стопка лепешёк – *нан*, испеченных в тандыре, ставится термос с чёрным чаем, топлённое масло – *сары май*. Условие *оско тийдирер* – пригубить сары май, обязательно. Сахар, сладости, фрукты на столе – это уже по возможности хозяев, но как нам сообщили наши коллеги хозяйка старается всегда иметь сладости и другое на случай прихода гостей. Дети, зная о назначении такого запаса, не покушаются на него. Все усаживаются вокруг дасторкона на расстеленные *төжөк*, поэтому места хватает всем, проблемы не все войдут у кыргызов отсутствует. В некоторых домах в гостевой комнате стоит сколоченный дасторкон – большой широкий стол из ДСП, на коротких ножках. Вокруг него расстилаются *төжөк* и все размещаются. Изготовление войлочных *шырдаков*, *шырыков* у кыргызов Чаткала до сих пор в быту, у алтайцев изготовление *ширдеков* в течение второй половины XX в. было подзабыто, способы украшения даже утеряны. С 2010-х годов у алтайцев наблюдается возрождение изготовления ковров на стену – *кебис*, ковров на пол – *ширдек*, в котором немалую роль сыграли кыргызские мастерицы-войлочницы. Они обучали алтайских мастеров в Кыргызстане, сами приезжали в Республику Алтай. Тема войлокования описанная, изученная тема кыргызскими исследователями, у алтайцев сведения о технике изготовления войлока, правила соблюдения при его изготовлении, значение и смысл орнаментов больше содержатся в статьях знатоков народных знаний, опубликованных в республиканской газете «Алтайдын Чолмоны». Шерсть называется – *түк* у алтайцев, *жүн* у кыргызов, приспособления *ийик* – веретено, *сабу* (*сабоо*) – прутья для выбивания шерсти, а также действия для подготовки шерсти для валяния: *тыдар* (*тытуу*) – теревить, *сабаар* (*сабоо*) – выбивать, *базар* (*басуу*) – валять называются одинаково. Веретено кыргызов и способ прядения у них отличается от алтайского. Для *сабоо* кыргызы используют ствол куста *ыргай*, у алтайцев *ыргаем* называется вереск. *Ыргай* по весу тяжелее и прочнее тальника, который используется алтайскими мастерицами для взбивания шерсти. Веретено у кыргызов Чаткала двух видов: *көзөлгө ийик*, *бурама ийик* – веретено со спиралевидным желобом в конце стержня. Необходимость

тяжелого веретена продиктована способом сучения нити. Стержень веретена крутят о бедро ладонью правой руки, и крутящееся веретено держат вертикально пряслищем вверх. В левой руке шерсть, которую держат над веретеном на высоте вытянутой руки. Шерсть растягивается одной толщины и наматывается на кисть левой руки и потом оттуда вытягивается по одной толщине для скручивания в нить. Пряслище – *ийиктин бажы* (букв. голова веретена) из камня, либо из свинца – *корго* (алт. *корголжын*).

В айыле Каныш-Кыя мы видели *көзөлгө ийик*, у которого пряслище сделано из *ярма таш*, редкий камень, зеленоватого цвета. Камень в своё время нашел отец хозяйки веретена и из него сделал пряслище, а стержень *ийиктин сабы* изготовил из *ыргай*, который растёт на крутых каменистых склонах гор. Другая мастерица сказала, что пряслище сделано из *мөör таш*, еще одна уточнила *сары мөör таш*. Стержень делают из ствола *ыргай*, который тяжелее тополя, поэтому веретено лучше крутится. Ствол куста особо не обрабатывается, по всей длине имеет одинаковый диаметр. Один конец слегка затачивается ножом, чтобы стержень не цеплялся во время закручивания о бедро. На другом конце стержня, где пряслище, имеется либо небольшой «отросток», либо в стержень насквозь продевается тонкая, короткая шпилька для фиксации нити во время прядения. Для прядения кыргызские женщины используют мытую, крашенную шерсть, которая в отличие от невытой вытягивается довольно сложно и часто рвется. **Ыргай по Юдахину** – Алтайки для прядения используют невытую шерсть. Способ прядения отличается от кыргызского. Прядут на веретено, крутя тонкий конец стержня тремя пальцами правой руки, пальцами левой руки, растягивая предварительно вытянутую шерсть, при этом в отличие от кыргызок руку с шерстью не поднимают высоко вверх над веретеном, а шерсть вытягивают почти горизонтально. Стержень веретена делают из листовенной щепы, обработанной ножом до круглого состояния с заточенным острым концом. Тонкий, заостренный конец стержня удобен для закручивания стержня. Пряслище – это деревянный кружок с прямыми, плоскими боковыми стенками и отверстием для стержня. В советское время использовали кружки от детской игрушки

«Пирамидка». Встречаются пряслица и каменные, они по весу легче кыргызских каменных пряслиц.

Веретено похожее на кыргызское с закрученным желобом на конце стержня выше пряслица имеется у кумандинцев, но в отличие от кыргызского стержень кумандинского веретена имеет тонкий, заостренный конец. У кумандинцев веретено называется *ийик, иирчек, трүк*, [4; 30]. у тубаларов – *оорчок* [5; 21].

У кыргызов на изготовление шырыков используется осенняя шерсть, в предпочтении шерсть годовалого барашка – *шишек*, с небольшим добавлением весенней шерсти, которую в основном используют для прядения. У алтайцев нет специального термина для обозначения годовалого барашка, называют *былтыргы жылдыг кураганы* – (ягненок прошлого года).

Сбор приданного – *сеп* для невесты и публичная передача его в день свадьбы как у кыргызов, так и у алтайцев до сих пор соблюдается. Этот обряд обязывает маму невесты со всей ответственностью подходить к сбору приданного. У кыргызов включение в *сеп төжөк, шырык*, обязательно, мама сама должна их изготовить для дочери. И если мама не собственноручно их изготовила, то это считается позором – *уйат*. У алтайцев передача *сеп*, в который включается кровать с постелью, сундук – *баш кайырчак* с посудой, одежда: *бычкак бөрүк*, шуба – *тон*, кожаная, либо меховая обувь тоже проводится публично. Наличие войлока в составе *сеп* у алтайцев тоже соблюдалось, но не в такой мере как у кыргызов. В последние годы *кийис төжөк, кебис* из войлока стали активно занимать свое место в приданном алтайской невесты. Кухонный гарнитур, бытовая техника и другая мебель включается в *сеп* в денежном виде. Этими деньгами молодые распоряжаются по своему усмотрению.

Литература:

1. Алтайско-русский словарь – Горно-Алтайск, 2018 – 936 с.
2. Кыдыева В.Я., Айтбаев Т.А. «Кыргызстандагы Чаткал аймагыла жүрген экспедициядан» // Алтайдын Чолмоны – 03.08.2023, № 51. Л. 17.
3. Международная этнографическая экспедиция «Большой Алтай: Россия – Кыргызстан, 2021». Информационный буклет – Барнаул, 2022 – 27 с.
4. Русско-кумандинский словарь – Горно-Алтайск: АУ РА Литературно-издательский Дом «Алтын-Туу», 2021 – 503 с.
5. Русско-тубаларский словарь – Горно-Алтайск: АУ РА Литературно-издательский Дом «Алтын-Туу», 2019 – 383 с.

В Республике Алтай и Кыргызстане с реализацией шерсти схожая ситуация. Низкая цена закупа шерсти в Республике Алтай приводит к сокращению поголовья овец. Рост цены на шерсть наблюдается с 2024 г., она выросла с 25 руб. в 2023 г. до 35 – 60 руб. в 2024 г. за килограмм. В Кыргызстане весеннюю и осеннюю стрижку проводят на *жайлоо* и везти оттуда шерсть, которой нет реализации, убыточно. Также нет сбыта овечьей шкуре, которую либо закапывают, либо сжигают. У алтайцев шкуры овцы, складированные в течение нескольких лет, последнее время стали находить частичное применение с развитием войлокования. Шкуру разрезают, моют, состриженную шерсть добавляют к стриженной шерсти для валяния войлока.

Международными экспедицией 2022–2023 гг. собран материал по системе жизнеобеспечения скотоводов, традиционному жилищу, одежде, утвари, системе питания, современному состоянию народных промыслов, народной медицине, топонимике, родовому составу, современному состоянию народных промыслов, фольклора, народных игр. Если эти сведения можно собрать, расспросив, записав, сфотографировав, то дух гостеприимства, стиль общения, подача информации, помощь сельского жителя, начиная от носителя народных знаний до главы сельского поселения *айылбашчы*, можно только ощутить, почувствовать, увидеть. Высокий уровень организации работы экспедиции «Чаткал – 2023» коллегами Кыргызстана, знание родных языков как алтайцами, так и кыргызами, владение русским языком – явились залогом плодотворной работы. Ход работы экспедиции был освещен в республиканской газете «Алтайдын Чолмоны», на сайте Национального музея, по местному радио и телеканалу ГТРК в программе «Сүрлү күнле», в Кыргызстане участием А.Р. Бекбулатовой, С.Б. Сарбашевой и меня по радио прозвучало интервью о работе в Чаткале.

УДК: 94: (575.2) : 94 (574)

Абдужапар уулу Канатбек

Кыргыз-түрк Манас университетинин PhD докторанты

**XVIII К. ОРТОСУНДА АЖЫБИЙДИН ЖАЛПЫ КЫРГЫЗ УРУУЛАРЫН
БИРИКТИРИП БИРДИКТҮҮ БИЙЛИК КУРУУ БОЮНЧА ЖҮРГҮЗГӨН
ИШ АРАКЕТТЕРИ – МАНЖУРЧА АРХИВДИК ДОКУМЕНТТЕРДЕГИ
МААЛЫМАТТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ**

Абдужапар уулу Канатбек

PhD докторант

Кыргызско-турецкий университет Манас

**ДЕЙСТВИЯ И УСИЛИЯ, ПРЕДПРИНЯТЫЕ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА АЖЫБИЕМ
ДЛЯ ОБЪЕДИНЕНИЯ КЫРГЫЗСКИХ ПЛЕМЕН И СОЗДАНИЯ ЕДИНОЙ ВЛАСТИ –
НА ОСНОВЕ СВЕДЕНИЙ ИЗ МАНЬЧЖУРСКИХ
АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ.**

Abduzhapar uulu Kanatbek

PhD student

Kyrgyz-turkish Manas university

**EFFORTS AND ACTIVITIES CARRIED OUT BY AJIBIY
IN THE MID-18TH CENTURY TO UNIFY THE KYRGYZ TRIBES AND ESTABLISH A
CENTRALIZED AUTHORITY – BASED ON INFORMATION FROM MANCHU-
LANGUAGE ARCHIVAL DOCUMENTS**

Аннотация. Бул макалада XVIII к. орто чениндеги Тянь-Шандык кыргыздардын бирдиктүү бийлик куруу үчүн жасаган аракеттери Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбийдин ишмердигинин мисалында каралат. Цин дооруна тиешелүү кытайча, манжура тарыхый эмгектер жана архивдик документтердеги маалыматтар боюнча Адыгине уруу биримдигинин түзүлүү мезгили, Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларынын күчүн бириктирип бирдиктүү бийлик куруу үчүн жасаган иш-аракеттери жана анын бул максатынын ишке ашпай калуусунун себептери талданат. Изилдөөдө Кытайдын биринчи тарыхый архивинде сакталып турган тиешелүү тарыхый-архивдик документтерге жана башка кытай тилиндеги Цин доору боюнча тарыхый эмгектердеги темага байланыштуу маалыматтарга таянуу менен тарыхый анализ жүргүзүлүп, изилдөөнүн максатын аткарууга аракет жасалат. Адыгине уруу биримдигинин түзүлүшү ошол мезгилдеги саясий кырдаалга жараша болгон, өз ара бири-бирине баш ийбеген, өз алдынча бийлик жүргүзүп келген ар кайсы кыргыз уруулары сырткы күчтөр тарабынан жаралган коркунучтар жана чакырыктарга туруштук берүү үчүн бирдиктүү бийлик жүргүзүүсү шарт болгон. А бирок жалпы кыргыз урууларынын бирдиктүү бийликке айланышы тегерегиндеги күчтүү ээликтердин кызыкчылыктарына каршы келгендиктен, Ажыбий ал мезгилде жалпы кыргыз урууларын толугу менен бириктирип күчтүү бийлик кура алган эмес.

Негизги сөздөр: Тянь-шандык кыргыздар, бирдиктүү бийлик, Адыгине уруу биримдиги, Ажыбий

Аннотация. В данной статье на примере деятельности Ажыбия, лидера родоплеменного объединения Адыгине, рассматриваются усилия тянь-шаньских кыргызов по созданию единой власти в середине XVIII века. На основе информации из китайских и маньчжурских исторических трудов цинской эпохи, а также архивных документов анализируются: период формирования племенного союза Адыгине, попытки Ажыбия консолидировать силы кыргызских племён для установления централизованной власти, а также причины, по которым эта цель не была достигнута.

Исследование опирается на историко-архивные документы из Первого исторического архива

Китая и другие китайскоязычные источники цинского периода, что позволяет провести исторический анализ в рамках поставленных исследовательских задач. Формирование племенного союза Адыгине было обусловлено политической ситуацией того времени: необходимостью противостоять внешним угрозам и вызовам со стороны соседних держав, что требовало создания единой власти над традиционно автономными кыргызскими племенами, которые прежде управлялись самостоятельно и не подчинялись друг другу. Однако, как отмечается в работе, попытки Ажыбий полностью объединить кыргызские племена под сильной централизованной властью потерпели неудачу, поскольку процесс консолидации противоречил интересам могущественных соседних государств, стремившихся сохранить раздробленность кыргызов.

Ключевые слова. Тянь-Шанские кыргызы, единая власть, родоплеменное объединение Адыгине, Ажыбий.

Abstract. This article examines the efforts of the Tian-Shan Kyrgyz in the mid-18th century to establish a unified authority, exemplified by the activities of Ajibiy, leader of the Adygine tribal confederation. Based on Chinese and Manchu historical works from the Qing dynasty and archival documents, the analysis covers the period of the Adygine confederation's formation, Ajibiy's endeavors to unite the Kyrgyz tribes under a centralized authority, and the reasons for the failure of this objective. The study conducts a historical analysis based on relevant archival documents preserved in China's First Historical Archives and other Chinese-language historical works from the Qing dynasty, aiming to fulfill the research objectives. The establishment of the Adygine tribal confederation was driven by the political necessity of the time, as fragmented Kyrgyz tribes—traditionally autonomous and resistant to subordination—faced growing threats and challenges from external powers, necessitating a unified authority to resist these pressures. Despite this need, Ajibiy's attempt to consolidate all Kyrgyz tribes under a single, centralized authority ultimately failed because the unification conflicted with the interests of powerful neighboring powers.

Key Words: The Tian-Shan Kyrgyz, the unified authority, the Adygine tribal Confederation, Ajibiy

Киришүү

XVIII к. ортосунда Цин империясы Жуңгар хандыгы менен жүргүзгөн 70 жылдык күрөөшүүсүнүн натыйжасында Жуңгар хандыгын багындырып, Чыгыш Түркистанда бийлигин орнотот. Кезинде Орто Азия калктарын титиретип турган Жуңгар хандыгынын Цин империясы тарабынан жок кылынуусу Орто Азия элдеринин үрөйүн алган. Жада калса Орто Азия мусулмандары бул окуяны кыяматтын белгиси катары көрүшкөн. Мындан улам Орто Азия элдери өздөрүнүн арасында болуп келген чыр- чатактарын убактылуу токтотуп, кытайлар тарабынан болушу мүмкүн болгон баскынчыл иш аракеттерине каршылык көрсөтүү үчүн күчтөрүн бириктиргенге аракеттенишкен.

Ушундай кырдаалда ар кайсы түштүк кыргыз уруулары үчүн да бирдиктүү саясат жүргүзүү замандын талабы болгон. Анын үстүнө Кокондун түштүк кыргыздар менен болгон туруксуз мамилеси да түштүк кыргыз урууларынын бирдиктүү саясат жүргүзүү зарылчылыгын жараткан. XVIII к. орто ченинде жашаган Адыгине жана Ичкилик урууларынын башында турган Ажыбий түштүк кыргыз уруулары менен түндүк кыргыз урууларын бириктирип сырткы душмандарга каршы бирдиктүү күч курганга далалаттанган. Бирок, жалпы кыргыз урууларынын бирдиктүү бийлик куруп, чоң күчкө айлануусу Цин империясынын да, Кокондун да кызыкчылыгына каршы келген. Натыйжада, Кокондун Ирдана беги Цин императору менен алака түзүп, түштүк кыргыз урууларынын башында турган Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбийге каршы “жашыруун” келишим түзүшөт. Ошентип, анын бул аракеттери сырткы күчтөрдүн кийлигишүүсүнөн улам аз жерден ишке ашпай калган.

Бул макалада каралып жаткан доорго тиешелүү архивдик документтерге жана тарыхый булактарга таянуу менен тарыхый анализ жүргүзүү ыкмасы колдонулду. Тагыраак айтканда Цин династиясы учурунда колдонулган манжур тилиндеги расмий иш кагаздары (Бүгүнкү күндө Кытайдын биринчи тарыхый архивинде сакталып турган архивдик документтер жана алардын фотокопиялары) жана айтылып жаткан доорго тиешелүү кытай тилиндеги тарыхый эмгектер колдонулду.

Тарых илим дүйнөсүндө белгилүү болгон, XVIII кылымда жашаган Адыгиненин Баргы уруусунан чыккан Ажыбий тууралуу маалыматтарды кытай тилиндеги тарыхый булактардан

кездештирүүгө болот. Бирок, ал тарыхый булактардагы маалыматтар фрагментардуу, кыскача гана берилгендиктен, ал мезгилдеги жалпы тарыхый көрүнүштү, анын ичинде Ажыбийдин ишмердигин, Адыгине уруу биримдигинин Фергана өрөөнүндөгү маанилүү ролун көрүүгө дээрлик мүмкүн эмес болуп келген. Ал эми ошол мезгилде Цин династиясында колдонулган манжур тилиндеги расмий иш кагаздарында Кытайдын чет тарабындагы ээликтер, уруулар ж.б. менен болгон карым- катнаштары тууралуу кеңири маалыматтар жазылган. Бүгүнкү күндө биринчи кол булак саналган бул архивдик документтерди кезинде ошол мезгилдин тарыхый эмгектерин жазууда да Цин империясынын авторлору колдонушкан. Ошондуктан тарыхый изилдөөдөгү маанилүүлүгү жагынан алып караганда аталган архивдик документтер жогору турат. Бул архивдик документтерде тарыхый маалыматтар салыштырмалуу деталдуу түрдө берилген. Бул макалада Ажыбийдин ишмердигине байланыштуу маанилүү тарыхый маалыматтар алгачкы ирет колдонулду. Адыгине уруу биримдигинин түзүлүү мезгили, себептери, XVIII к. орто ченинде Адыгине кыргыздарынын Фергана өрөөнүндөгү саясий окуяларда аткарган ролу, Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларын бириктирип, сырткы күчтөргө каршы жүргүзгөн иш аракеттери, жана анын жалпы кыргыз урууларын бириктирип күчтүү бирдиктүү кыргыз бийлигин куруу үчүн жасаган аракеттеринин ийгиликсиз болушунун себептери манжурча архивдик документтерге жана кытайча тарыхый булактарга таянып изилденди.

Ажыбий башында турган Адыгине уруу биримдигинин түзүлүшү

Цин дооруна тиешелүү манжур тилиндеги архивдик булактарда Чыгыш Түркистандын батыш тарабында жайгашкан Фергана өрөөнүндөгү эки чоң күч тууралуу Чжао Хуэй¹ (Чжао Хой) 1759-жылдын 2-декабрында император Хун Лиге² (Цянь Лун) жасаган баяндама катында төмөнкүчө маалымат берилет:

“Wesimburengge, aha Jao Hūi, Emin Hojo gingguleme wesimburengge donjibume wesimbure jalin, baicaci, neneme hoisei gubci ba be gemu toktobuha bicibe damu Hasihar i wargi ergi de bisire Hohān, Margalang, Anjiyan, Namagan i jergi hoton i hoise, geren aiman i burut se umesi labdu, Hohān i Erdeni bek, burut i Ajibii umesi hūsungge esebe dahabume toktobuci, Hasigar, Yerkim i urse elhe ombi, seme gūniha bihe, ...” (Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин жыйнагы [ЦДСБМАДЖ], 42- том [т.], 2012, 116-119 бб.; Кытайдын биринчи тарыхый архиви [КБТА]: Цзюнь-цзичу манжурча баяндама каттардын көчүрмөсү [ЦМБКК], 03-0178-1793-027).

Котормосу: “*(Императорго) Баяндама каты : кулуңуз Чжао Хуэй, Эмин Хожо маалыматты сизге жеткирүү үчүн тизе бүгүн билдиребиз, байкашыбызча, буга чейин ар кайсы жерлердеги мусулмандарды³ (өзүбүзгө) багындырдык, бир гана Каишгардын батышындагы Кокон, Маргалаң, Наманган, Анжиян ж.б. шаарларда мусулмандар, ар кайсы уруудагы буруттар өтө көп санда жашашат. Кокондун Ирдана беги жана буруттардын Ажыбийи өтө таасирдүү күчкө ээ, эгерде алардын көңүлүн (өзүбүзгө) ооштура алсак (багындырсак), Каишгар, Жеркендиктер туруктуу болуп калаар эле, деп ойлоп жатабыз, ...”*

Бул маалыматта Ажыбий Фергана өрөөнүндөгү эки чоң күчтүн бири катары айтылып жатат. Айтылган эки күч циндиктер өздөрүнүн жаңы ээлеген аймактарында бийликтерин турукташтыруу маселесинде чоң ролду ойноп тургандыгын көрүүгө болот. Бул жерде Ажыбий түштүк кыргыздардын (буруттардын) атынан чыгып жаткандыгы анын ал кезде түштүк кыргыз урууларын бириктирип өзү башына келгендигин айта алабыз. Ажыбий кайсы уруулардын башында тургандыгы тууралуу башка бир манжурча архивдик документте төмөнкүдөй маалымат берилет:

“..., Ajibii oci, jebele ergide bisire Edegene, Isikilik, Cirik, Haratigin, Harbagaši, Burio, Yuru, Hürmusi i jergi aiman i burut i dorgi ahūcilaha niyalma, ...” (ЦДСБМАДЖ, 42-т., 2012, 353-б.)

Котормосу: “*..., ал эми Ажыбий болсо, оң канаттагы Адыгине, Ичкилик, Черик, Каратегин, Карабагыш, Бөрү, Yuru (Жорү?), Hürmusi (?) ж.б. бурут урууларынын башчысы, ...”*

¹ (1708–1764) , Цин аскер башчысы, император менен тууганчылык байланышы болгон. Синьцзянды багындырууда империяга чоң кызмат көрсөткөн. “Чек ара аймактарды тынчтандыруучу (багындыруучу) колбашчы (генерал)” наамын алган.

² Хун Ли – Цин династиясынын 6-императорунун (1736—1795) өз аты, толук аты жөнү Айсиньгэро Хунли. Цянь Лун – анын башкаруу жылдарынын девизи.

³ Цин доорундагы тарыхый адабияттарда Батыш чөлкөмүндө жашап отурукташкан, дыйканчылык менен алектенген мусулман элдерди “Хуэй” деп аташкан. Көпчүлүк учурда уйгур жана өзбектерге карата колдонулган.

Ажыбий башында турган Адыгине уруу биримдиги Адыгине чоң уруусунун ичиндеги уруулардан сырткары Ичкилик урууларын, Черик, Каратегин, Карабагыш, Hürmusi, Моңолдор, Басыз ж.б. урууларды өзүнүн ичине камтыган (ЦДСБМАДЖ, 42-т., 2012, 353-б.; ЦДСБМАДЖ, 57-т., 2012, 114-б.; КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012, (063- 2812)). Ал эми Ажыбий кайсы мезгилден тарта жалпы түштүк кыргыз урууларынын башында туруп, алардын башчысы катары башка кошуна элдер менен мамиле кыла баштаган? Автордун пикири боюнча циндиктер Синьцзянды ээлеп анын батыш тарабындагы элдер (анын ичинде кыргыздар) менен мамиле кылып баштаган учурда, Ажыбий түштүк кыргыз урууларын бириктирип өзү башына келген. Бул боюнча Цин империясы Дактана⁴ баш болгон элчилерин түштүк кыргыз урууларынын ээлеген аймактары аркылуу өтүп Коконго баргандыгы, ал жерлерде көргөндөрү тууралуу Цин императоруна жасаган баяндамаларынан, жана бул окуяга чейинки (Цин императоруна) жасалган баяндамалардан көрө алабыз. Цин империясынын түштүк буруттарга жана Коконго жиберген биринчи расмий элчилиги тууралуу маалыматтар боюнча “Пиндин Чжунгаэр фанлюе” китебинде төмөнкүдөй маалымат берилет:

“ (1759 年) 八月十二日。据达克塔纳。遣人同额德格讷之阿济比。差人沙喇库楚克等。呈称闰六月十八日。由喀什噶尔起程。二十九日。至安集延。为首伯克四人。俱系额德格讷之阿济比总统。与霍罕额尔德尼伯克交好。

(Пиндин Чжунгаэр Фанлюе [ПЧФ], 2-томдук [тк.], 78-бөлүк [бк.], 1990, 2364-2365 бб.)

Котормосу: “(1759-ж.) (кытайдын салттык календары боюнча: 8-айдын 12 си) 2- октябрда, Дактана Адыгине (бийи) Ажыбийдин кишиси Сарыкүчүк ж.б. менен киши жиберет (Чжао Хуэйдин Жеркендеги казармасына), алардын билдирүүсүнө караганда, (Дактана ж.б.) 4-августта Кашгардан жолго чыгышат, 21-августта Анжиянга барышат, (Анжиянды) башкарган 4 бек бар экен, алардын баарысы Адыгиненин бийи Ажыбийдин башкаруусунда турушат, (алар) Кокондун Ирдана беги менен жакшы мамиледе .”⁵

⁴ Дактана, Цин империясынын министри, императордун жансакчысы, элчи. Бул элчилик Цин империясы батыш (түштүк) буруттарга жана Коконго жиберген биринчи расмий элчилиги болгон, алар 1759-ж. 9-августунда жолго чыгып, 21-августта Анжиянга барган. Бул элчилерди жиберүүдөгү Цин генералы Чжао Хуэйдин негизги максаты батышты көздөй качкан кожо кландарынын башчылары ага-уни Хожижан (Хожя Жихан) жана Бурхан ад-Диндин жолун тосуп колго түшүрүү үчүн буруттар жана Кокон менен мамилеге кирүү болгон.

⁵ Автордун пикиринде бул жерде Анжияндын 4 беги менен Ирданын мамилеси жөнүндө сөз болуп жатат, бул маалыматтын кытайча булактарда берилген версиясында, Ажыбий менен Ирданын мамилеси тууралуу айтылып жаткандыгын түшүнүүгө болот. Ошондуктан “Пиндин Чжунгаэр фанлюе” сыяктуу кытай тилинде жазылган цин булактарын орус тилине которууда “Ирдана менен Ажыбий достук мамиле түзүшкөн” деген сыяктуу котормолорду көрүүгө болот. (Караңыз: Супруненко Г.П. “Материалы из китайских источников по истории кыргызов XVIII начала XIX вв.” 55-бет). Ушул эле маалыматты Дактананын билдирүүсү боюнча императорго манжур тилинде жазган Чжао Хуэйдин баяндама катынан карасак, айырмачылыкты көрө алабыз. Анда айтылат: “... aha be Daktana i alibuha bithe be tiwaci, bithede arahange, Daktana bi jiyanggiyiin ambasai afabuha songkoi Hasihar ci anagan ninggun biyai juwan jakin de jurafi ineku biyai orin uyun de Anjiyan de isinjifi fonjici Anjiyan de duin dalaha bek bi, gemi Edegene i Ajibii uheri dalaha bime, Erdeni bek i emgi banjirengge umesi sain serede, ...” (Котормосу: “... кулunuz (Чжао Хуэй), Дактананын жөнөткөн катында (берилген маалыматты) карасам, анда айтылып жатат: “Мен (Дактана) генерал (Чжаохуэй) буюргандай Кашгардан 4-августта жолго чыктым, 21-августта Анжиянга жетип келдим, сураштырсам Анжиянды башкарган 4 бек бар экен, баарысы Адыгиненин бийи Ажыбийге баш ийет экен, (ал эми) Ирдана бек менен өтө жакшы мамиледе жашашат деп айтышты”, ...”); Белгилей кетчү жасадай, жогорудагы (Дактанадан келген) маалыматты Чжао Хуэй 2-октябрда алып жатат, ал эми катта жазылган Цин элчилери 4-августта Кашгардан жолго чыгып 21-августта Анжиянга баргандыгы, жана бул аралыкта алган кээ бир маалыматтар тууралуу айтылып жатат. Бул маалыматтарды алган соң Чжао Хуэй императорго баяндама кат жазып жиберет, ал кат император сарайына 2-ноябрда барып катталгандыгын архивдик булактардан көрүүгө болот. Демек, манжурча архивдик материалдарды (кыргыздар тууралуу) колдонууда анда берилген окуянын ишке ашкан убактысын, Кашгардагы (же Жеркен ж.б.) генералдар бул маалыматты алган убактысын, ошондой эле ушул эле маалыматтын императорго жетип барган убактысын эске алуу керек, антпесе окуянын кайсы убакытта жүзөгө ашкандыгы боюнча жаңылыштыктар болуп калышы мүмкүн. Анткени бүт эле манжурча архивдик материалдарда окуянын кайсы убакта болуп өткөндүгү тууралуу маалымат жазыла бербейт, ал эми император сарайындагы Жогорку аскердик мекемесинин (министрлик) кызматкерлери Синьцзяндан императорго жолдонгон генералдардын ар бир баяндама каттарын тизмелеп, көчүрмөлөрүн жазып өзүнчө сакташкан, анда жазылган жылы, айы, күнү тууралуу маалымат император сарайына келгенден кийинки убакыт жазылган, б.а. маалымат императорго жеткен күн жазылган. Ошондуктан, окуянын убактысы архивдик материалда так берилбесе, аны аныкташ үчүн ал каттын императорго жетип келиши үчүн жолго кеткен убакытты эске алуу керек. Кашгардан императорго жазылган генералдардын баяндама каттары орто эсеп менен 25 күндүн тегеренинде (эң бат дегенде) Пекинге жетип турган, Пекинден Кашгарга жөнөтүлгөн императордун буйруктары да 25 күндө жеткен. Ал эми буруттардан же Кокондон Кашгарга жазылган каттар аралыктын алыс жакындыгына жараша 10 күндөн кем эмес убакытта жеткен.

Ушундай эле мазмундагы маалымат манжурча архивдик материалдарындагы 1759-ж. 2-ноябрында генерал Чжао Хуэй импекатор Цянь Лунга жасаган баяндама катында берилет (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 2012, 439-б.; КБТА: ЦМБКК, 03-0178-1784-009, (054-1548)). Мында көрүнүп тургандай, Ажыбий Цинден келген биринчи расмий элчилик учурунда Адыгине уруу биримдигинин башына келип, кыргыз уруулары гана эмес кээ бир Анжияндык бектерди да өз башкаруусу астына ала алган. Ал эми Дактана Анжиянга жетип барганга чейин, т.а. 1759-ж. 20-августунда ⁶ Жоош уруусунан Цин генералы Чжао Хуэйга келген элчилердин маалыматына караганда, элчилер түштүк кыргыз урууларынын уруу башчыларынын атынан жиберилип жаткандыгын көрүүгө болот, манжурча материалда төмөнкүдөй маалымат берилет:

“...,(*anagan i ninggun biyai*) *orin jakūn de, geli Anjiyan i hanci tehe burut Yawasi aiman i bii Hojiyar i takūraha elcin Tokto, Yogasidi jifi alarangge, meni Hojiyar bii i gisun, jakan burut i Bargan aiman i Ajibii, Buri aiman i Andahūl bii i baci niyalma takūrafi alanjihangge, Hojijan sei baci emu burut ukame tucifi Isikilik i nukte de isinafi alaha bade, Hojijan i ahūn deo Yerkim, Hasihar ci ukafi Badakšan de genere de, Badakšan de hafunara jugūn de bisire amba birai doogan be tubai niyalma efulehe, Hojijan sebe dulemburakū seme, dālbade bisire jugūn be olime Isikilik i nukte be dorime yabuki seci, geli Isikilik i urse jugūn heturere de geleme ofi, amasi juwe dedun marifi Alai jugūn de dosire de, geli Edegene i urse dulemburakū seme donjifi, jing gūnin baharakū hebešeme bisire de, amba ejen i fargara cooha isinaha seme lete lata ulha jaka be waliyafi, emu niyalma yarume yabure Haratigin sere ajige jugūn de dosika sembi, Isikilik i ursei gisun, ere ajige jugūn Anjiyan de hafunambi, Hojijan i ahūn deo aika meni nukte de jici, meni baci suwende mejige bufi, muse hūsun acafi uhei jafaki, aika suweni Anjiyan de geneci, suwe tosome jafakini seme alanjihabi, ...” (ЦДСБМАДЖ, 40-т., 2012, 88-89 бб.)*

Котормосу: “...,(1759-ж.) 20-августунда, Анжияндын тегерегинде жашаган буруттардын Жоош уруусунун бийи Кожиярдан элчилер Токто, Йогасиди (?) келип айтышты: “Биздин бийибиз Кожиярдын атынан айтабыз (манжурчада “айтуусунда, сөзү боюнча” деп берилет), жакынкы күндөрдө бурут уруулары Барган (Баргы) уруусунун бийи Ажыбий, Бөрү уруусунун бийи Андакул бий (бизге) киши жиберип айтышты, (алардын айтуусунда) Хожжа Жахан ж.башкалар (качып барып) турган жеринен бир бурут качып чыгып ичкиликтердин жайлоосуна (жашаган аймагына) барып айтыптыр, (анын айтуусу боюнча) Хожжа Жахан ага ини Жеркен, Кашгардан качып чыгып Бадакшанга баратканда (байкашат), (көрсө) жергиликтүү элдер Хожжа Жахан ага инилер (Бадакшанга) барбасын деп Бадакшанга өтчү чоң дарыядагы көпүрөнү бузуп салышыптыр, алар (Хожжа Жахан ж.б.) эгерде ичкиликтердин аймагы аркылуу кача турган болсок, ичкиликтер жолубузду тосот деп коркушат, (эгерде) артка эки бекет кайтып барып Алай жолуна кирип (каччу болсок), Адыгине-нин адамдары өткөрбөстүгүн угушат, айласы кетип эмне кылаарын (кайда качаарын) кеңешип жатышканда, улуу императордун улуу армиясы артынан кууп келип калат, андыктан (ага ини) мал жандыктарын таштап, бир гана адамдарын алып Каратегин (аркылуу өткөн) кичине жол аркылуу качып жөнөшөт, ичкиликтердин айтуусуна караганда бул жол аркылуу Анжиянга барууга болот (экен), эгерде Хожжа Жахан ага ини менин жайлоомо (жашаган аймагыма) келсе силерге кабар берем, күчүбүздү бириктирип (ага иници) кармайбыз, эгерде силердин Анжиянга барса, силер жолун тосуп кармагыла, деп айтышты”, ...”

Бул материалда көрүнүп тургандай эле, элчилер түштүк кыргыз урууларынын Адыгине уруу биримдигинин башчысы Ажыбийден эмес, Жоош уруусунун бийи Кожиярдан Цинге келип турат. Маалыматта Ажыбий бир гана Баргы уруусунун бийи катары көрсөтүлүп жатат. Демек, бул учурда айтылып жаткан өз ичине түштүк кыргыз урууларын камтыган “Адыгине уруу биримдиги” түзүлө элек болчу. Ал эми мындан көп өтпөй Дактана Анжиянга барганда алган маалыматтары көрсөтүп тургандай, Дактана Анжиянга барган учурда түштүк кыргыз урууларынын үстүнөн жалпы башчы катары Ажыбий көрсөтүлүп жатат. Анын үстүнө бир гана кыргыз уруулары эмес, кээ бир Анжияндык бектер да Ажыбийдин башкаруусунда болгондугу айтылууда. Автордун пикиринде бул мезгилдеги архивдик материалдарда айтылган “Адыгине” өзүнүн баштапкы бир канча урууларын

⁶ Бул кыргыз урууларынын атынан келген элчилердин Кашгарга жетип келген убактысы, ал эми айтылган уруулар өз ара жыйналып кеңешүү убактысы жана Кашгарга чейин жолго кеткен убакытты эске алганда, архивдик материалда берилген убакыттан бир топ мурун болуп өткөндүгүн айтууга болот.

өз ичине камтыган чоң уруу гана болбостон, жалпы түштүк кыргыз урууларынын жана бир канча Анжияндык бектердин да башында турган “Уруу биримдик” болгон. Түштүк кыргыз урууларынын бул мезгилдеги кыска мөөнөт ичинде биригүүсү ошол мезгилдин саясий кырдаалынан улам болгон. Цин империясы Жуңгарияны басып алып, Чыгыш Түркистандагы кожолор менен согуш жүргүзүп жаткан учурда, түштүк кыргыз уруулары Чыгыш Түркистандык кожолорду колдоп турушкан, бул боюнча манжурча архивдик булакта көрсөтүлөт:

“....., *damu Hasihar wargi baru genere ilan jugūn bi, Opil dabagan deri Hedzelat, Alai, Isbairam be yabume Margalang de isinafi, Margalang ci Hohani i Erdeni bek de isinaci ombi, ere jugūn i dalbade bisire Edegene, Isikilik juwe aiman i burut ajige hojom de sain,*”

(ЦДСБМАДЖ, 38-т., 2012, 206-б.)

Котормосу: “...,, Кашгардын батыш тарабындагы жерлерге алып баруучу үч гана жол бар, алардын бирөөсү Опил (Опол?) тоосунан жолго чыгып Кызылат (Кызыларт?), Алай, Исбайрам (Исфара?) аркылуу өтүп Маргалаңга барууга болот, ал эми Маргалаңдан Кокондогу Ирдана бекке барса болот. Бул жолдо жашаган буруттардын Адыгине, Ичкилик уруулары кичине кожо (Бурхан ад Дин) менен жакшы мамиледе ”

Демек, кезинде циндиктердин батышка жайылуусуна тоскоол болуп кожолорду колдоп турган түштүк кыргыз уруулары, циндиктер Чыгыш Түркистанды басып алып, кожолор Хожа Жихан менен Бурхан ад Дин жеңилип Бадакшанды көздөй качканын билип, Цин империясы менен алака түзүүгө чечим чыгарышат. Ошол себептен булактарда көрсөткөндөй түштүк кыргыз уруулары да кожолорду кармоодо циндиктерге колдоо көрсөтөөрүн билдиришет. Цин империясына колдоо көрсөтүү менен бирге, түштүк кыргыз уруулары саясий кырдаалдын олуттуулугунан улам, күчтөрүн бириктирип сырткы душманга чогуу каршы сокку берүү максатында Ажыбий башында турган “Адыгине уруу биримдигин” түзүшөт. Ошол себептен Цин империясынын биринчи расмий элчилигинен кийинки мезгилдерде жалпы түштүк кыргыз урууларынын атынан көпчүлүк учурда Адыгиненин Ажыбийи “жалпы башкаруучу” катары көрсөтүлөт. Бул мезгилде түштүк кыргыз урууларынын Цин империясына карата жүргүзгөн саясаты бир тараптан союздук алака түзүү иретинде болсо, экинчи тараптан жалпы Орто Азия элдери сыяктуу эле циндиктердин батышка аскердик жайылуусунан кооптонушкан. Дал ушул жагдай түштүк кыргыз урууларынын саясий биригүүсүнө алып келген.

Анжияндык бектердин Ажыбийдин бийлиги астында болуусунун себеби жана Ажыбийдин түндүк кыргыз уруулары менен күч бириктирүү үчүн жасаган аракеттери

Жогоруда булактан алынган маалыматта айтылгандай, Анжиянды башкарган 4 бек⁷ болгон, алардын баарысы Ажыбийдин башкаруусунда турушкан. Бул маалыматты Кашгардан жолго чыгып алгач Анжиянга барган Цин империясынын биринчи расмий элчиси Дактана Анжиян тургундарынан сураштырып билет. Ошондуктан, Дактана кыргыздардын Ажыбийи Фергана өрөөнүндө таасирдүү күчкө ээ экендигин билип, кайра Анжияндан ал кездеги Ажыбийдин отурган аймагы Ноокатка келип Ажыбийге жолугат (Чжэнь Чжу, 2022, 105-106 бб.). Ал учурдагы булактарда Ирдана бий Маргалаң, Кокон, Анжиян, Наманган шаарларын башкарган бек (ПЧФ, 2-тк., 82-бк., 1990, 2427-2428 бб.) деп аталганы менен анын ал жерлердеги бийлиги туруктуу эмес болчу. Ар кайсы шаарлардын бир канча бектери болуп, Ирданын бийлигин толугу менен кабыл алыша элек болчу, кээ бир учурларда Ирдана менен согушуп турган учурлар болгон. Буга мисал, жогоруда айтылган Анжияндын бектери Ирданага каршы туруп, ага каршы күрөшүү үчүн Ажыбий менен күч бириктирип Ирданага сокку берүүнү көздөшөт, бул тууралуу манжурча булакта берилет:

⁷ Ар кайсы булактарда берилген маалыматтар боюнча аталып жаткан мезгилде (Цин менен Фергана өрөөнүнүн калктары биринчи жолу расмий алака түзүп жаткан учурлар) Анжияндын бир канча бектери болгон, Наливкин Анжияндын беги катары “Ирис Кул Бийди” көрсөтөт (Наливкин, 1886, 68-б.); Манжура архивдик булактарда Анжияндын беги Утан Букун (*Ūtan Bukun*) аттуу киши болгондугу жазылат (КБТА: ЦМБКК, 03-0180-2020-003); кытай тилинде жазылган “Сиюй Дили Тушо” китебинде бул учурдагы Анжияндын беги “*Oitambukul*” (Эйитаму Букуэр) болгондугун көрсөтөт (Юань Миндао, 1992, 159-б.), бул манжурча булактардагы “*Ūtan Bukun*” деген аттын кытай тилине транслитерациясы экендигин көрүүгө болот; “Сиюй Тучжи” китебинде Анжияндын беги катары “Токтомухамед” (Токтомат) бекти көрсөтөт. Бул булактарда бир эле мезгилде Анжияндын бектеринин үчөөсүнүн аттары берилип жатат, демек жогоруда берилген “Анжияндын 4 беги Ажыбийдин башкаруусунда болгон” деген маалыматта берилген 4 бектин үчөөсү аталган кишилер болгондугун божомолдоо мүмкүнчүлүгү бар.

“.....jakan Anjiyan i urse, Edegene i emgi acafi Sayak, Sarbagasi i burut Mimathūli, Arzamat sede elcin takūrafi ceni cooha de acafi, Erdeni be dailaki guilenehe be Mimathūli se Kasigar de ambasa bi, giyan i dacilaci acambi seme ahasi de elcin takūraha bime, geli Sarbagasi i bii Cirikci de hebdenehede, Cirikci Sayak i bii Mingyalha i deo Temurjan i baru hebeşefi, Temurjan se ainaha seme cooha aşşaci ojarahū seme Mimathūli sei niyalma be amasi bederebuhebabe ahasi de alanjiha be, cembe saişame şangnafi unggihe jergi babe donjibume wesimbuhe bihe.....” (КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012, (063-2815))

Котормосу: “..., жакында, Анжияндын калкы Адыгине менен биригип, Саяк, Сарыбагыш буруттардын (урууларынын) бийлери Маматкул, Арзыматка элчи жиберип күч бириктирип Ирданага сокку берүү туурасындагы маселе боюнча Маматкул ж.б.-лар “Кашгарда (Цин) генералдары турушат, жакшысы алардан сурап көрсөк (эмне кылуу керектигин) туура болот” деп ойлошуп мага (генерал Чжао Хуэй) элчи жиберилип (айтышты), андан сырткары, (Маматкул) Сарыбагыш бийи Черикчиге (Ирданага бирдиктүү күч менен сокку берүү туурасында) айтканда, Черикчи Саяк бийи Миңжылкынын иниси Темиржан менен кеңешет, Темиржан ж.б.-лар Маматкул бийдин элчисине “Кандай болбосун Ирданага согуш менен каршы чыгууга мүмкүн эмес” деп жооп беришет. Бул иштерди Маматкулдун кишилери мага (Чжао Хуэй) келип айтышты, мен аларды алкыштадым жана аларга белек ыроолодум, ...”

Бул берилген манжурча архивдик документтеги маанилүү маалыматтардын бири бул Анжияндын бектери Ажыбийге кошулуп Ирданага каршы чыккандыгын көрсөткөндүгү. Демек, Ажыбий түштүк кыргыз урууларын бирдиктүү күчкө айландырып, андан сырткары Ирданага каршы анжияндык бектерди да өз тарабына тарта алган. Экинчиден, анжияндык бектер менен бирге түндүк кыргыз урууларына да атайын элчи жиберип жалпы кыргыз урууларын бир бүтүндүү болуп, күч бириктирип Ирданага каршы согушка үндөп жатат. Ал эми Маматкул бий баш болгон түндүк кыргыз урууларынын Ажыбийдин чакырыгына берген жообунун негизги себеби ал кезде манжур генералдарына белгисиз болгон. Маматкул бий Цин генералдары императоруна жазган баяндама катында жазгандай “Кашгардагы Цин генералдарына” аларга “баш йигендик” көрсөтүп алардан кеңеш алуу керектигинен улам эмес⁸, ар кайсы уруу башчылары арасында кеңешип чечим чыгарган. Чындыгында, түндүк кыргыз уруу башчыларынын Ирданага каршы согушка чыгуудан баш тартуусу Цин генералдарынын кеңешинен улам эмес, же алардан алган белектерден улам эмес, ал кездеги жалпы Орто Азия калктарынын Цинге каршы жашыруун “Газават” уюштуруп жаткандыгынан улам болгон (Сапаралиев, 1995, 91-б.).

Берилген документтеги маалыматта Цин генералдары Ажыбийдин түндүк кыргыз урууларына күч бириктирүү үчүн жиберген элчилерине берген жообу үчүн Маматкулду алкыштап, белектерди ыйгаргандыгы айтылып жатат. Бул көрүнүш ал мезгилде циндиктер кыргыздардын бирдиктүү күчкө айлануусуна каршы болгондугунан кабар берет. Албетте, Чыгыш Түркистанга чектеш жашаган, мурдатан кожолорду колдоп келген кыргыз урууларынын чачыранды, алсыз болуусу циндиктер үчүн ыңгайлуу болгон. Ал эми анжияндыктардын кыргыздарга кошулуп Ирданага каршы күрөшкө чыгуусунун себептеринин бири катары төмөндө берилген манжурча документтеги Ажыбийдин Кашгар генералына берген маалыматынан ала алабыз:

“..., ere aniya ilan biyade Erdeni i niyalma, Anjiyan i Yarmatatalik gebungge sain niyalma be waha turgunde, tubai urse Erdeni i baru ehrefi, atalik gebungge niyalma be elcin obume takvrafi minde alanjihengge, be geren burut sebe yooni guilefi Erdeni be tabcilambi, ...” (КБТА: ЦМБКК, 03-0179-1954-012)

⁸ Манжур тилиндеги документтер Цин генералдарынын түзмө түз императоруна жазган каттары болгондуктан, алар каттарында дайыма императордун ордун ар кандай түрдө улууланып жазышкан. Көпчүлүк учурда алар императорго чындыкты айтуудан коркушкан, мисалы, империянын же императордун “улуу” атына доо келтирчү кандайдыр бир окуялар пайда болсо, мындай кабарлар императорго жеткен эмес, же бурмаланып жеткен. Цин императору өзүн дүйнөдөгү теңдешсиз улуу империянын башкаруучусу, демек, эң улуу теңдешсиз император деп эсептеген, ошондуктан тегерегиндеги башка элдердин баарысын (алардын ичинде кыргыз (бурут) урууларын да) өзүнүн теңине албай аларды “вассал” катары көргөн, жада калса күчтүү Россия империясы да, батыш империалисттик өлкөлөрү да Цин булактарында (негизинен Цин доорунун баштапкы жана ортоңку мезгилдеринде) “вассалдар” деп жазылган. Ошондуктан, Цин доорундагы манжурча, кытайча булактарды колдонууда бул сыяктуу факторлорду эске алуу абзел.

Котормосу: “..., бул жылдын (1762) (салтуу календарь боюнча) 6-айында Ирдананын кишилери Анжияндын Ярмат аталык аттуу жакшы кишинин өлтүрүшөт. Ошол себептен, ал жердин адамдары (анжияндыктар) Ирданага каршы душман болуп калышат (мамилеси бузулат), (андан соң) Аталык деп аталган бир кишинин мага элчи катары жиберип айтышты: “биз бүт буруттарды бириктирип Ирданага каршы согушка чыгалы, ...”

Ирдана өзүнүн тегерегинде жашаган кыргыз уруулары биригип, ал эле эмес өзүнүн башкаруусу астында катарында тааныган Анжияндык бектерди да өз тарабына ыктатып, бийлигине коркунуч жараткан Ажыбийдин барган сайын күчтөнүүсүнө айла табуу керек эле. Ирдана үчүн бул маселе кыйынга турган жок.

Цин империясы менен Кокон арасындагы жашыруун келишим

Дактана Ажыбийге болгон сапарынан кийин батышты көздөй элчилигин улантат. Алгач Анжияндын бектеринде болот, андан кийин Маргалаңга, Коконго барып Ирданага жолугат. Бул жолугушудан кийин Дактана Ферганадагы эң күчтүү фигура Ирдана экендигин билет. Ирдана Ажыбийге караганда ар кайсы тараптан күчтүүрөөк экендигин, жана ага карабастан Ирдана өзүнүн тегерегиндеги кыргыз уруулары тарабынан ар кандай чакырыктарга дуушар болуп тургандыгын үйрөнөт. Б.а. Фергана өрөөнүндө Ирдана менен Ажыбийдин кыргыздары арасында бийлик үчүн атаандаштык бар экендигин көрөт. Буга мисал Ирдана “Цинге моюн сунуусуна” жооп катары Цин императоруна үч өтүнүчүн аткарылышын суранат. Ал өтүнүчтөрүнүн эң негизгиси тегерегиндеги “буруттарды тыюу” үчүн Цинге жардам менен кайрылат. Бул көрүнүш Ирдананын тегерегиндеги кыргыздардын белгилүү бир таасирдүү күчкө ээ экендигинен кабар берет. Ирдана өз күчү менен Ажыбийди жеңе албастыгынан улам, ага каршы башка кызыктар тараптар менен келишимге келүүгө аркеттенген. Бул учурда Кокон менен Цин империясы “жашыруун” түрдө Ажыбийдин күчүн алсыратуу үчүн келишимге келип, анын ар кандай өз бийлигинин таасирдүүлүгүн арттыруу үчүн жасаган иш аракеттерине бут тосууларды жасап турушкан, мунун натыйжасында Ирдана тегерегиндеги кыргыз урууларын өзүнө каратууга аракеттенген. Чындыгында, ал мезгилде кыргыздардын бийлигинин алсыроосу Кокон менен Цин империясы үчүн чоң кызыкчылык алып келген. Анткени, жаңы эле жаңы территорияларды басып алган Цин империясы ал жерлерде өзүнүн бийлигин орнотуу үчүн козголоңчу кожолорду колдоп келген кыргыздардын күчтүү биримдиктүү бийлигинин пайда болушуна кескин түрдө каршы болгон, ал эми Кокон өзүнүн тегерегиндеги кыргыздарга карата жүргүзгөн баскынчыл саясатынын бир канча себептери болгон. Алардын негизгилеринин бири Чыгыш Түркистан (бул кезде Цин империясынын бийлиги астындагы) менен жүргүзгөн соода кербендеринин сактыгын камсыздоо болгон. Анткени, өздөрүнүн территориялары аркылуу өтүп турган Кокондун соода кербендерин кыргыздар карактап турушкан (Абдужапар уулу, 2024).

Цяньлун императордун башкаруусунун 24-жылынын 10-айынын 10-күнүндө (1759- ж. 30-декабрь) Дактана Коконго болгон элчилигин аяктап Ирдананын Цинге элчи катары жиберген кишилери Токтомухамед, Баймухамед ж.б. менен генерал Чжао Хуэйга кайтып барат. Дактана өзү менен алып келген Ирдананын катында төмөнкүчө жазылат:

“额尔德尼伯克敬请大皇帝钦差统兵将军大人等安，仰赖大皇帝洪福，大众安善。闻得哈萨克、布鲁特俱奉檄文，我等正在盼望今侍卫等前来，不胜感悦，特差亲信人等面禀，如蒙许允进京，并求指示等语”(ПЧФ, 2-тк., 82-бк., 1990, 2427-2428 бб.)

“Ирдана бек (мен) Улуу урматтуу императордун генералынын амандыгын тилейм, Улуу императордун аркасы менен элим тынч аман. Угушумча, казак, буруттар сизден буйрук кат алышыптыр, мен да жансакчыңыздын (Дактана) келишин чыдамсыздык менен күтүп жаткан элем, (келгенине) абдан кубанычта болдум. Өзүмдүн жакын адамымды (өзүңүзгө) “жүз көрүшүп (өтүнүчүмдү) оозеки айтуу” үчүн атайын жибердим, суранычым (ага) Чоң калаага (Пекин) кирүүгө уруксат бериңиз, жана (эмне кылуу керек экендигин айтыңыз) жол көрсөтүңүз ж.б.”

Бул катта Кокондун Ирдана беги Чжао Хуэйдан элчисине Пекинге барууга уруксат сурап, ага жол көрсөтүп алып баруусун өтүнүп жатат, андан сырткары маанилүүсү элчиси императорго бетме бет айтуу үчүн “оозеки кабар” алып бара жаткандыгын билдирүүдө. Бул кабардын эмне болгондугу

тууралуу “Пиндин Чжунгаэр фанлюе” булагында төмөнкү маалыматтар берилет:

“臣等询问来使有何面禀，据称我布鲁特诸部每相侵夺，我额尔德尼伯克欲为剖断是非，恳求大皇帝赏给玺书，约束布鲁特” (ПЧФ, 2-тк., 82-бк., 1990, 2427-2428 бб.)

“Мен (Чжао Хуэй) келген элчиден кандай оозеки кабар экендигин сурадым, анын айтуусуна караганда “буруттардын ар кайсы уруулары ар жолу (бизди) талап тоноп жүрүшөт, менин бегим Ирдана бек бул маселени чечүүнү каалайт, (ошондуктан) Улуу императорго (императордун мөөү коюлган) катын алып келип, (ошонун жардамы менен) буруттарды тыюуну (көздөйт).”

Маалыматта айтып тургандай Ирдана элчиси аркылуу Цин императоруна оозеки кабар жөнөтөт. Ирдана эмне үчүн оозеки түрдө өтүнүчүн жөнөтүп жаткандыгын билүү кыйынга турбас. Анткени, биринчиден, элчилер кыргыздардын аймактары акылуу өтүп жатат, эгерде Ирдана кагазга “кыргыздарды тыюу” тууралуу оюн жазып жиберген болсо, карактап тоногонго көнгөн кыргыздар тарабынан кармалып өзүнүн кыргыздарга каршы колдоо издегени заматта ачылып калмак. Анын үстүнө элчилер менен чогуу кыргыз элчилери да барып бир эле учурда императордун “аудиенциясында” болгондугун булактардан көрүүгө болот (ПЧФ, 2-тк., 84-бк., 1990, 2463-2464 бб.). 1760- жылдын февраль айында Цин императору Кокондон, буруттардан, Бадкашандан ж.б. жерлерден келген элчилерди кабыл алат (Циншигао, 12-бөлүм, Гао-цзун бенцзи, 1977, 450-б.). Цин императорунун Кокон элчисинин алып келген “оозеки өтүнүчү” боюнча булактарда төмөнкүчө маалымат берилет:

“又敕谕霍罕额尔德尼伯克：……，俾使人面陈等语。今来使等并无所请，……。获送尔使之索诺木车凌等，仍有面传谕旨”(ПЧФ, 2-тк., 85-бк., 1990, 2474-б.)

“Кокондун Ирдана бегине (императордун) улуу буйругу берилди, ..., анын элчисине “оозеки өтүнүчүн” айтуусун буюрганда, бүгүн келген элчи эч нерсе өтүнбөдү, анын (Ирдананын) элчисин (Коконго) коштоп баруу үчүн Сономцерен ж.б.-лар жөнөтүлдү, алар да “оозеки буйрук” алып беришет.”

Бул маалыматта Ирдананын элчиси императорго алып келген “оозеки өтүнүчүн” айтпагандыгы тууралуу жазылууда. Бирок, логикалык жактан ойлонуп көргөндө, атайын бир өтүнүчтү айтуу үчүн ушундай жол арытып барган элчи каалаганын айтпай кайтуусу мүмкүнбү, же элчи өз өкүмдарынын буйругун аткарбай коюусу нормалдуу көрүнүш болгонбу? Чындыгында, маселе башка жерде жатат. Элчинин мындай иш аракети, өзү менен чогуу император сарайында Ажыбийдин элчиси да болгондугунан улам болушу толук ыктымал. Булакта берилет:

“乾隆二十五年春正月丁巳……布鲁特额德格讷阿济比使人锡喇噶斯等至京，命入宴时坐于霍罕使人之次……”(ПЧФ, 2-тк., 84-бк., 1990, 2463-2464 бб.)

“1760-ж. 27-февралында, Адыгинелик бурут Ажыбийдин элчиси Шергазы ж.б. борборго (Пекинге) келишет, салтанаттуу жыйналышка кирүүдө ага (Шергазы) Кокон элчисинен кийинки орунга (жанына) отуруу буюрулат”

Демек, жанында Ажыбийдин элчиси олтурганда Кокон элчиси Токтомухамед Ирдананын “жашыруун оозеки өтүнүчүн” айта алган эмес. Ал эми Цин императору да Кокон элчисине киши коштоп ал аркылуу “оозеки буйрук” жибергенине караганда, Токтомухамед баарыбир “оозеки өтүнүчүн” айткандыгын, ошондой эле бул убакыттан баштап Кокон менен Цин ортосунда Ажыбийге каршы “жашыруун” союз иштей баштагандыгын билүүгө болот. Ал эми Сономцерен Коконго алып барган императордун “оозеки буйругу” цин доорундагы кытайча булаткарда берилген эмес, бул маалымат манжурча архивдик документтерде сакталып калган. Анда айтылат:

“……tere nerginde, So amban U amban molo Toktamet be gairi, ejen han i baci jifi, Edegene be darire

de Edegene aiman i Ajibii de niyalma takūrafi, Ajibii sede, suweni Erdeni bek i nukte ci ejen han i bade amasi julesi yabure hūda be adarame tosome tabcilaci ombini, amasi Bu seme niyalma takūraha de, Ajibii i gisun ambasa Erdeni bek i jakade genefi amasi isinjitele, bi nuktei geren ahalaci sebe isabufi, urunakū gemu baicame tucibufi aliyaki seme, So ambasa de angga aljaha, amala So ambasa mini jakade jifi, ejen han umesi elhe babe minde ulhibuhe de, bi donjifi umesi urgunjehe, ejen han Kasigar dabagan i cargide bisire urse be si jirgabume tuwancihiyame tuwašatakini, Kasigar dabagan i ebele i aiman, be jirgabume tebuki seme ejen hani aisin hese be ambasa minde ulame wesimbuha de bi So ambasa de delen jafara jaka be alibufi, sain i amasi unggire de Ūtan Bukun be tucibufi, So ambasa be Oos de isibume fudebume unggire ildun de, Ajibii i baicame tucibufi Oos de belhehe jaka be gajikini seme Ūtan Bukun be So ambasa be dahalabume ungihe.....” (КБТА: ЦМБКК, 03-0180-2020-003, (066-3074)-(066-3075); ЦДСБМАДЖ, 61-т., 2012,

291-292 бб.)

“..., бул учурда Сономцэрен төрө менен Удай төрө Токтомухамед молдону императордун сарайынан алып келишти, Адыгиненин аймагынан өтүп бара жатканда, алар Бу аттуу кишидин Ажыбийге жиберип: “Сен эмне үчүн Ирданын жери менен улуу императорго караштуу аймактардын арасындагы жолдордо өтүп бара жаткан соода кербендерин тосуп, аларды карактайсың?” – деп айтканда, Ажыбий төрө Сономцэрен ж.б.га: “Сиздер Ирданын жерине (ордосуна) барып кайтаарыңызга чейин мен өз акалакчиндеримди чогултуп, алардан сураштырып (ким талап тоногондугун) аныктайм”, - деп айтты. Андан соң Сономцэрен төрө ж.б-лар менин (Ирдана) ордомо келишти, жана мен улуу императордун амандыгын угуп аябай сүйүндүм. Төрөлөр улуу императордун улуу буйругун мага жеткиришти: “Кашгар тоосунун аркы тарабындагы элдерди сен көзөмөлгө алып, башкар, (ал эми) Кашгар тоосунун берки тарабындагы элдерди биз тынчтандырабыз (башкарабыз).” Андан соң мен Сономцэрен ж.б.-ларга белек бекчек ыйгардым, жана аларды (императорго) сак саламат жеткирип берүүсүн өтүндүм. Утан Букунду төрөлөр менен кошо Ошко чейин узатып баруу үчүн жөнөттүм, жана алар Ошко барганда (Ажыбийден буга чейин анын элдери карактаган соода товарларын) Ажыбий аныктап чыккандан кийин ала келүүсүн буюрдум.”

Бул документтеги “Кашгар тоосунун эки тарабы” туурасындагы маалымат кытайча булактарга киргизилген эмес⁹, анын үстүнө кытайча булактарда Ирдана тарабынан бул тууралуу Цин генералдарына айтылганда император мындай “келишим” болгондугун четке каккандыгы тууралуу маалымат кездешет (Циншигао, 12-бөлүм, Гао-цзун бенци сань, 1977, 462-б.). Дал ушул “Кашгар тоосунун эки тарабы” туурасындагы келишим, негизинен, XVIII к. ортосунда Ажыбий баш болгон кыргыз урууларынын биримдиктүү бийлик куруусуна каршы келишим болгон. Ушул келишимдин негизинде кербен жолдорун контролдогон кыргыз урууларынын өз территориялары аркылуу өткөн кокондук соодагерлерди талап тоноду деген шылтоолор менен эки тараптан айыптоолор башталат. Ошондой эле, Ирдана бек элчиси Токтомухамед молдо жетектеген элчилиги ийгиликтүү Пекинден кайтып келгенден кийин Адыгине кыргыздарына каршы масштабдуу кол салууларын баштайт. Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларын башын бириктирип Ирданага каршы күч жыйноого болгон иш аракеттери Цин тарабынан да колдоого алынбайт, тескерисинче, Ажыбийди колдобогон кыргыз уруулары Цин бийлиги тарабынан алкышталып, сыйланат. Натыйжада, XVIII к. орто ченинде Ажыбийдин жалпы кыргыз урууларынын башын бириктирип сырткы душмандарга каршы бирдиктүү бийлик куруу иш аракеттери сырткы күчтөрдүн таасиринен жана ошол мезгилдеги Орто Азиядагы кырдаалдан улам жүзөгө ашпай калган.

Жыйынтыктоо

XVIII к. ортосунда Кокондун Ирдана беги менен Адыгине кыргыздарынын башчысы Ажыбий Кашгардын батыш тарабындагы аймактарда чоң таасирдүү күчкө ээ эки фигуралар катары манжурча архивдик документтерде айтылат. Цин империясы Чыгыш Түркистанга бийлигин орноткон учурда

⁹ Анткени, жогоруда айтылгандай, генералдар чыныгы кырдаалды императорго түз айта алышкан эмес. Эгерде Цин менен Кокон мындай келишим түзгөндүгү ачык айтылса, эки тарап бирдей статуска ээ экендигинен кабар берет. Бул нерсе Коконду вассал катары тааныган императордун “теңсиз, улуу император” экендигин ачык четке каккандыкка жатат. Ал учурдун мыйзамы боюнча империя менен вассал өлкө эч кандай келишим түзүүсү мүмкүн эмес болчу. Ошондуктан, кийинки кытай тилинде жазылган булактарда бул келишим айтылбайт, жана болгондугу четке кагылган.

Баргы уруусунан чыккан Ажыбий Адыгине, Ичкилик, Каретегин, Карабагыш ж.б. урууларды бириктирип Адыгине уруу биримдигин түзгөн. Адыгине уруу биримдигинин түзүлүшү ошол мезгилдин катаал саясий кырдаалына жараша болгон. Анткени чыгыш тараптан Цин империясы Чыгыш Түркистанды каратып, анын батыш тарабындагы ээликтерге коркунуч жарата баштаган. Ошол эле учурда батыш тараптагы Кокондук Ирдана бектин кыргыздар менен болгон туруксуз мамилеси да кыргыз урууларынын өз ара биригип бирдиктүү күч куруусуна түрткү болгон. Ал эле эмес, Кокондун бийлиги Фергана өрөөнүндөгү шаарларга толук орной элек болгон, ошондуктан Анжиян сыяктуу шаарлардын бектери тегерегиндеги кыргыз урууларынын таасири астында болушкандыктан кээ бир учурларда Ирданага каршы иш аракеттерде Адыгине кыргыздары менен бир тарапта болушкан.

Орто-Азия ээликтери жана уруулары өз ара атаандаштыкта алар менен жаңыдан түздөн-түз мамиле түзө баштаган Цин империясын өз кызыкчылыктарына колдонууга умтулушкан. Ирдана бек Цин империясынын жардамы менен өзүнүн бийлигине чакырык жаратып турган тегерегиндеги кыргыз урууларын тыюуну көздөгөн. Ирдана бек атайын Пекингге элчи жиберип Цин императорунан тегерегиндеги кыргыздарды тыюу ниетин колдоосун суранат. Анын бул өтүнүчүнө жооп катары Цин императору Ирдана бек менен таасир аймагын бөлүшүүнү сунуштайт. Тагыраак айтканда, Кашгар тоосунун чыгыш-батыш тарабындагы аймактарды өз ара бөлүшүп башкаруу тууралуу сунушун айтат. Бирок эки тараптын бул келишими ал аймактарды мекендеген Адыгине кыргыздарынын кызыкчылыгына каршы келген. Анткени, Цин империясы менен Кокон арасындагы соода кербендери Адыгине кыргыздарынын жерлери аркылуу өтүп турган. Ал мезгилге чейин Чыгыш Түркистандык кожолорду колдоп келген Адыгине кыргыздарын алсыз абалга келүүсү жаңы эле Чыгыш Түркистанда бийлигин орноткон Цин империясы үчүн пайдалуу болгон. Анткени, жаңы ээлеген аймактарда өз бийлигин турукташтыруу керек болчу. Ал эми Кокон менен кыргыз урууларынын арасындагы келишпестик Цин бийлигинин пайдасына иштеген. Натыйжада, Ирдана бек Цин императорунун жообун алгандан кийин тегерегиндеги кыргыз урууларына каршы баскынчыл саясатын баштайт. Ажыбийдин сырткы баскынчыларга каршы жалпы кыргыз урууларын башын бириктирип бирдиктүү күч куруу үчүн жасаган аракеттери Цин бийлигинин кийлигишүүсүнөн улам ишке ашпай калган.

Адабияттар:

1. Абдужапар уулу, К. (2024). *XVIII к. орто ченинде кыргыздардын Адыгине уруусунун Цин династиясы жана Кокон менен байланыштары – Ош окуясынын мисалында* (магистрдик диссертация). Кытайдын коомдук илимдер академиясынын университети, Тарых институту, Пекин.
2. Наливкин, В. П. (1886). *Краткая история Кокандского ханства*. Казань: тип. Ун-та.
3. Сапаралиев, Д. (1995). *Взаимоотношения кыргызого народа с русским и соседними народами в XVIII в.* Бишкек: Илим.
4. 中国第一历史档案馆: 军机处满文录副奏折. (Кытайдын биринчи тарыхый архиви [КБТА]: Цзюньцзичу манжурча баяндама каттардын көчүрмөсү [ЦМБКК]. (ман.)).
5. 中国社会科学院中国边疆史地研究中心和中国第一历史档案馆. (2012). *清代新疆满文档案汇编*. 南宁: 广西师范大学出版社. (Кытай коомдук илимдер академиясына караштуу Кытайдын чек аралаш аймактарындагы тарыхый жерлерди изилдөө борбору жана Кытайдын биринчи тарыхый архиви. (2012). *Цин доорундагы Синьцзян боюнча манжурча архивдик документтердин жыйнагы [ЦДСБМАДЖ]*. Наньнин: Гуанси педагогикалык университетинин басмасы. (ман.)).
6. 马子木和乌云毕力格(编) (2019). *经略西北: 巴达克山与乾隆中期的中亚外交*. 上海: 上海古籍出版社. (Ма Зыму жана Уюнбилиг, Б. (ред.) (2019). *Түндүк-батышты багындыруу: Бадакшан жана Цяньлун императордун башкаруу учурундагы Орто-Азия менен дипломатиялык мамилелер*. Шанхай: Шанхай байыркы китептер басмасы. (кыт.)).
7. 赵尔巽. (1977). *清史稿*. 北京: 中华书局. (Чжао Эрсюй. (1977). *Циншигао*. Пекин: Кытай китеп басмасы. (кыт.)).
8. 陈柱. (2022). 清朝与布鲁特额德格讷部的最初关系. *中国边疆史地研究*. 第3期. 100-110. (Чжэнь Чжу. (2022). Цин династиясы менен Адыгине буруттарынын алгачкы байланыштары. *Кытайдын чек аралаш аймактарындагы тарыхый жерлер боюнча изилдөөлөр*. №3, 100-110 бб. (кыт.)).
9. 傅恒. (1990). *平定准噶尔方略*. 北京: 全国图书馆文献缩微复制中心. (Фу Хэн. (1990). *Пиндин Чжунгээр Фаньлюе*. Пекин: Бүт өлкө китепканаларында сакталган жазма эстеликтерди микрокопиялоо борбору. (кыт.)).
10. 阮明道主编. (1992). *西域地理图说注*. 延吉: 延边大学出版社. (Юань Миндао (ред.). (1992). *Сиюй дили тушучоужу*. Яньцзи: Яньбянь университетинин басмасы. (кыт.)).

КЫРГЫЗСТАН XIII–XXI кк.
КЫРГЫЗСТАН В XIII–XXI вв.

УДК:908(575.2)(04)

Мокеев Анварбек Мокеевич, д. и. н., профессор
Кыргызско-Турецкого университета «Манас»

Белек Кайрат

Доцент (PhD)

Кыргызско-Турецкого университета «Манас»

**ВЗАИМООТНОШЕНИЯ КЫРГЫЗОВ С МОНГОЛАМИ
В ЭПОХУ ЧИНГИЗ-ХАНА И ЕГО ПОТОМКОВ В XIII В.**

Мокеев Анварбек Мокеевич, т. и. д, профессор

Белек Кайрат Доцент (PhD)

Кыргыз-Түрк «Манас» университети

**КЫРГЫЗДАРДЫН ЧЫҢГЫЗ ХАН ЖАНА АНЫН УРУК-ТУКУМДАРЫ МЕНЕН
БАЙЛАНЫШТАРЫ (XIII К.)**

Anvarbek Mokeev

Doctor of historical sciences, professor

Kyrgyz-Turkish “Manas” University

Kairat Belek,

Associate Professor (PhD)

Kyrgyz-Turkish “Manas” University

**RELATIONSHIP BETWEEN THE KYRGYZ AND MONGOLS
IN THE ERA OF CHINGGIS KHAN AND HIS DESCENDANTS IN THE 13TH CENTURY**

Аннотация. Данное исследование посвящено комплексному анализу взаимоотношений кыргызов с монгольской империей в XIII веке. На основе критического анализа широкого спектра исторических источников, включая «Сокровенное сказание монголов», труд Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих» и документы XV века, рассматриваются военно-политические, социальные и этнокультурные аспекты взаимодействия двух народов. Особое внимание уделяется исследованию противоречивых свидетельств о характере сопротивления кыргызских племен монгольской экспансии. Исследование демонстрирует долгосрочное влияние монгольского завоевания на трансформацию социальной структуры, политических институтов и этнической идентичности кыргызского народа, внося существенный вклад в понимание процессов этногенеза и государственного строительства в Центральной Азии.

Ключевые слова: кыргызы, монгольские завоевания, Центральная Азия, XIII век, Сокровенное сказание монголов, Джамии ат-таварих, Рашид ад-Дин, военное сопротивление, этническое развитие.

Аннотация. Бул изилдөө XIII кылымда кыргыздардын Монгол империясы менен болгон мамилесине арналып, ар түрдүү тарыхый булактардын сынчыл талдоосуна негизделип жазылды. “Моңголдордун купуя тарыхы”, Рашид ад-Диндин “Жами ат-таварих” эмгеги жана XV кылымдагы булактардын негизинде эки элдин аскердик-саясий, социалдык жана этномаданий өз ара аракеттери каралды. Айрыкча, кыргыз урууларынын моңгол баскынчылыгына каршы күрөшү боюнча карама-каршы маалыматтарга өзгөчө көңүл бурулду. Изилдөө моңгол баскынчылыгынын кыргыздардын социалдык түзүлүшүнө, саясий институттарына жана этникалык иденттүүлүгүнө тийгизген узак мөөнөттүү таасирин көрсөтүп, Борбор Азиядагы этногенез жана мамлекеттик түзүлүш процесстерин тереңирээк түшүнүүгө салым кошот.

Негизги сөздөр: кыргыздар, моңгол баскынчылыгы, Борбор Азия, XIII кылым,

Моңголдордун купуя тарыхы, Жами ат-таварих, Рашид ад-Дин, аскердик каршылык, этникалык өнүгүү.

Abstract. This research is dedicated to a comprehensive analysis of the relationship between the Kyrgyz and the Mongol Empire in the 13th century. Based on a critical analysis of a wide range of historical sources, including the "Secret History of the Mongols," Rashid al-Din's work "Jami' al-Tawarikh," and 15th-century documents, the study explores the military-political, social, and ethno-cultural aspects of the interaction between the two peoples. Special attention is given to investigating the contradictory accounts of the nature of Kyrgyz tribes' resistance to Mongol expansion. The study demonstrates the long-term impact of the Mongol conquest on the transformation of social structure, political institutions, and ethnic identity of the Kyrgyz people, making a significant contribution to the understanding of the processes of ethnogenesis and state-building in Central Asia.

Keywords: Kyrgyz, Mongol conquests, Central Asia, 13th century, Secret History of the Mongols, Jami' al-Tawarikh, Rashid al-Din, military resistance, ethnic development.

В изучении этнополитической истории Южной Сибири начала XIII в. важное место занимает вопрос о покорении Чингиз-ханом енисейских и алтайских кыргызов, а также других лесных народов Южной Сибири. Однако проблемы взаимоотношений между монголами и кыргызами указанного периода в научной литературе остаются еще недостаточно разработанными в силу фрагментарности и противоречивости сведений источников относительно хронологии и характера покорения кыргызов Чингиз-ханом. К тому же изучение этого вопроса в исторических трудах до сих пор основывается лишь на сведениях «Сокровенного сказания монголов», «Джами ат-таварих» Рашид ад-Дина и «Юань ши» [1: 101-104, 156-157; 6: 505-508; 8: 302-303; 10: 131-138; 11: 162-165; 17: 72-75] и остается дискуссионным. Высказываются совершенно противоположные мнения о характере взаимоотношений кыргызов и монголов.

Так, Л. Р. Кызласов утверждал, что исторической заслугой кыргызского государства является не только принятие на себя первого удара монголов, но и сопротивление на протяжении нескольких десятков лет продвижению улуса Джучи далее на запад - на Восточную Европу, на Русь [11:165]. Другой российский историк Ю. С. Худяков вообще исключает борьбу кыргызов против агрессии монголов, и все дело сводит к «выражению покорности» кыргызских правителей Чингиз-хану [17:73].

Между тем, в сочинении начала XV в. «Мукаддима-йи Зафар-нама» Шараф ад-Дина Али Йезди имеются интересные сообщения о походах монголов в страну кыргызов

в начале XIII в. Эти новые сообщения существенно дополняют сведения упомянутых источников по этому вопросу и позволяют воссоздать более полную картину взаимоотношений кыргызов с монголами в первой четверти XIII в., а также выяснить причины отдельных походов войск Чингиз-хана и его потомков против сибирских кыргызов.

Но прежде чем приступить к изложению сообщений «Мукаддима-йи Зафар-нама» о кыргызах, следует вкратце остановиться на вопросе о политическом положении государства кыргызов к началу XIII в.

Согласно Рашид ад-Дину, ко времени возвышения Чингиз-хана некогда могущественное государство енисейских кыргызов уже не существовало, от него сохранились лишь небольшие, в политическом отношении самостоятельные, фактически независимые друг от друга княжества, возглавляемые суверенными правителями, которые, как правило, носили титул *инал*. Единого правителя – *кагана* – уже не было, когда и каким образом лишились кыргызы своего верховного лидера остается неизвестными.

Судя по сообщениям Рашид ад-Дина, в географическом отношении область Кыргыз и Кэм-Кэмджиут представляла собой обширный регион, охватывающий Саяно-Алтайское нагорье, Минусинскую котловину и Прибайкалье. В отношении административно-государственном она состояла из более мелких областей, управляемых самостоятельными правителями, вероятно, носившими титулы *тегин* и *инал*. Поэтому, надо полагать, Рашид ад-Дин под термином *Кыргыз* и *Кэм-Кэмджиут* подразумевает не область, а обширную страну, разделенную на

самостоятельные княжества. Там проживали различные по своему происхождению, но связанные общей политической традицией со времен возвышения государства древних енисейских кыргызов племена. На это совершенно ясно указывают сведения как самого Рашид ад-Дина, так и «Худуд ал-алам» и «Юань ши» [16: 121-122, 150; 13: 59-60]. Этим княжеств было, по крайней мере, пять – Кыргыз (Цзилицзисы), Кэм-Кэмджиут (Цяньчжоу), Алакчин, Баргуджин-Токум (Анкэла) и Каркара. Подобная административно-государственная система отражала довольно пестрый этнический состав, а также уровень социально-экономического развития отдельных областей. Насколько позволяют судить сведения «Сокровенного сказания», Рашид ад-Дина и «Юань ши» в рассматриваемый период, в пределах страны Кыргыз и Кэм-Кэмджиут, кроме кыргызов, проживали и другие племена как *тоёлёс, теленгут, тас, байджигит, кабканас, канкас, тумат, булагачин, кэрэмучин, урасут, кэштими, кори, баргу, байаут и др* [16: 121-124, 150; 9: 174-175; 13: 60; 2: 25-30].

Часть этих племен была смешанного тюрко-монгольского происхождения. Как показывают вышеприведенные сообщения Рашид ад-Дина, таковыми были, очевидно, племена кори, баргу, тумат и байаут. В другом месте своего сочинения он отмечает, что такие племена, как *урасут, теленгут и кэштими*, проживавшие в пределах страны кыргызов были подобны монголам [16: 122]. Это подтверждается информацией «Юань-ши», где сказано, что язык зависимых от кыргызов племен Прибайкалья (Анкела), соответствующих Баргуджин-Токуму Рашид ад-Дина, сильно отличался от языка цзилицзисы (кыргызов) [12: 60]. Поэтому есть основание предполагать, что смешение енисейских кыргызов с монгольскими племенами началось ещё до завоевания Чингиз-ханом Прибайкалья и Саяно-Алтайского нагорья в начале XIII века.

Несмотря на отсутствие политического единства и утерю кыргызами господствующего положения по всей стране, как это было в середине IX – нач. X вв., обширный регион Прибайкалья и Саяно-Алтайского нагорья соседи по традиции ещё называли Кыргыз и Кэм-Кэмджиут.

В области баргутов, которая являлась самой восточной частью страны кыргызов, находили убежище многие соперники Чингиз-хана [12: 60], что послужило одной из причин усиления напряженности между кыргызами и монголами в начале XIII в. Но агрессию со стороны одного из монгольских племен – найманов – западные кыргызы испытывали ещё во второй половине XII века. По сообщению Рашид ад-Дина, найманы разгромили кыргызов во время Эниат-хана [16: 135]. Далее Рашид ад-Дин, при описании границ расселения найманов отмечает, что «...одна сторона их территории Ирдыш-Мурэн, который есть река Иртыш, горы, лежащие между той рекой и областью киргизов и соприкасающиеся с пределами той страны до местностей земель Могулистана...» [16: 137]. Отсюда становится ясно, что кыргызы после упомянутого поражения были отброшены далеко на северо-восток от Монгольского Алтая и верховий Иртыша, где они проживали начиная со второй половины IX в.

Здесь следует отметить одно не совсем точное сообщение Рашид ад-Дина о якобы имевшем место бегстве найманского правителя Буюрук-хана в пределы области Кэм-Кэмджиута после его поражения Чингиз-ханом в сражении, состоявшемся на берегу Черного Иртыша в 1199 году. На основе изучения этого сообщения в сопоставлении с данными «Сокровенного сказания» и «Шэн-у цин-чжен лу» французские синологи П. Пельо и Л. Амбис убедительно показали, что Рашид ад-Дин или его переписчики в данном случае перепутали бегство правителя меркитов Токто-беки в область Кэм-Кэмджиут после его поражения Чингиз-ханом в 1206 г. [3: 316-317]. К сожалению, это ошибочное указание Рашид ад-Дина, которое ввело в заблуждение ещё В. В. Бартольда, [6: 505] до сих пор отдельными историками цитируется как достоверное известие [10: 131] и вносит путаницу в исследование рассматриваемой проблемы.

Напряженность отношений между монголами и кыргызами росла по мере укрепления среди монгольских племен власти Тэмучина, который был провозглашен в 1206 г. на всеобщем курултае Чингиз-ханом. Несмотря на политическую раздробленность страны кыргызов и отсутствие сильной централи-

зованной власти кагана, кыргызские княжества все же представляли определенную опасность для молодого государства Чингиз-хана. К тому же, как уже отмечалось, многие внутренние враги Чингиз-хана скрывались в различных уголках области кыргызов, что не могло не сказаться на дальнейшем обострении отношений между государством монголов и кыргызскими княжествами.

Но до окончательного утверждения власти над всеми монгольскими племенами Чингиз-хан не стал реагировать на недружественные акции со стороны кыргызских князей-иналов, выразившиеся в предоставлении политического убежища его врагам. По всей вероятности, Чингиз-хан ждал подходящего момента для начала широкой военной кампании против киргизских княжеств.

Такой момент наступил вскоре после провозглашения Чингиз-хана главой всех монгольских племен. Формальным поводом для похода монгольских войск на кыргызские области послужило бегство в Кэм-Кэмджиут предводителя меркитов Токто-беки, который в союзе с найманским Кучлуком активно боролся против Чингиз-хана. Обстоятельства бегства Токто-беки к кыргызам по-разному излагаются в «Тарих-и Джахангушай» Джувейни,[4:69] «Сборнике летописей» Рашид ад-Дина[16:150-151], «Юань-ши»[6:505] и в «Мукаддима-йи» Шараф ад-Дина Али Йезди[15]. Авторы «Тарих-и Джахангушай» и «Юань-ши» без указания конкретной даты единодушно отмечают, что Токто-беки ушел именно в сторону Кэм-Кэмджиута[6:69].

При этом следует отметить, что у Джувейни предводитель меркитов называется Ток-Тоганом, а не Токто-беки. Но как установлено ещё П. Пельо, Джувейни перепутал имена Токто-Беки с именем его сына Кул-Тогана. В труде Джувейни отсутствует точная дата этого события, но предположительно оно имело место в 1218 г., в связи с чем, состоялся поход Джучи в область Кэм-Кэмджиут. Однако поход Джучи в 1218 г. в области Кэм-Кэмджиут и Кыргыз состоялся совершенно по другой причине – из-за поддержки кыргызами восстания туматов. Как явствует из сообщений Рашид-ад-Дина, Токто-беки был убит Чингиз-ханом ещё в 1208 г. во время сражения его войск с отрядами Токто-беки на берегу реки Иртыш. Поэтому, несомнен-

но, здесь речь идет о более ранних событиях, имевших место, по крайней мере, до 1208 г. Рашид ад-Дин и Шараф ад-Дин Али Йезди ничего не сообщают об уходе Токто-беки в Кэм-Кэмджиут. Согласно Рашид ад-Дину, он скрылся в местности Ирдыш на границе области найманов[16:151].

Точная дата этого события также остается не совсем ясной. По предположению В.В.Бартольда, оно имело место весной 1207 г., после чего в том же году Чингиз-хан отправил послов к кыргызам с требованием покорности[16:505]. На самом деле, как явствует из сообщений Рашид ад-Дина и Шараф ад-Дина Али Йезди[15], Токто-беки вынужден был бежать от преследования Чингиз-хана весной 1206 г., когда тот разгромил и убил одного из своих главных врагов – найманского Буюрук-хана в местности Улугтак[3:294-381]. По словам Рашид ад-Дина, бывшие при нем его племянник Кучлук и союзник найманов Токто-беки, убежали в сторону Иртыша [16:150-151], а по данным «Сокровенного сказания», Токто-беки был убит в этом сражении, и его сыновья бежали в страну кипчаков и канглы[16:150-151]. Поэтому вряд ли можно допустить, что со времени бегства Токто-беки и до его приезда в пределы областей Кэм-Кэмджиута и Кыргыз прошел целый год. Просто для подготовки похода в страну кыргызов Чингиз-хану потребовалось определенное время. К тому же ранее монголам пришлось вторично завоевать государство Тангут[16:151], которое представляло более серьезную опасность, чем разрозненные кыргызские княжества в Южной Сибири. Только после усмирения тангутов настала пора покорить кыргызов, что имело место уже в 1207 г., т. е. через год после бегства Токто-беки к кыргызам.

По сведениям Рашид ад-Дина, кыргызы выразили покорность Чингиз-хану в результате дипломатических переговоров: «В этом же, упомянутом году зайца (1207г.) Чингиз-хан отправил к киргизским эмирам и начальникам (хаким) двух послов, имя одного из них Алтан, а другого Бура. Сначала они прибыли в область, название которой Еди-Орун, а тамошнего эмира называли Урус-инал. Оба эти эмира оказали полный почет упомянутым послам и, отправив обратно вместе с ними своих двух послов, имя одного из

которых Илик-Тимур, а другого – Аткирак, с белым соколом и подчинились Чингиз-хану»[16:151].

Но сопоставление сведений «Сборника летописей», «Сокровенного сказания» и «Мукаддима» позволяет говорить о несколько ином характере покорения киргизов. В частности, в «Сокровенном сказании» упоминается, что в том же, 1207 г. (соответствующем году зайца) Чингиз-хан отправил своего старшего сына «Чжочи с войском правого крыла к лесным народам. Подчинив, *ойратов, бурятов, баргутов, урасутов, хабханасов, ханхасов и тубасов*, Чжочи подступил к тумен-киргизам. Тогда к Чжочи явились киргизские нойоны Еди, Инал, Алдиер и Олебек-дигин. Они выразили покорность и били государю челом белыми кречетами-шинхот, белыми же меринами и черными соболями». Далее сообщается, что Джучи, таким образом, покорил все лесные народы такие, как *шибир, кесдим, байат, тухас, тенлек, тоёлёс, тас и бачжиги*. Предводителей этих лесных народов, а также тысячников и темников киргизов Джучи взял с собой и представил Чингиз-хану[9:174-175].

Согласно сообщениям «Мукаддима», в страну киргизов отправился во главе монгольского войска сам Чингиз-хан сразу же после покорения государства Тангут. Киргизские князья вынуждены были выразить покорность только после кровопролитного сражения, когда убедились, что их силы явно недостаточны для отражения агрессии монголов[15]. Поэтому, как и в ряде других случаев, эта информация «Сокровенного сказания» не совсем точна. Это видно хотя бы из приведенного факта покорения племен урасут, теленгут, кесдим (кештим, или куштеми) и других лесных племен страны киргизов только в результате похода Джучи, состоявшемся в 1218 г., о котором сообщает Рашид-ад-Дин. Поэтому в данном случае нам представляется более достоверными сведения Рашид ад-Дина и Шараф ад-Дина Али Йезди о том, что в 1207 г. монгольские войска под предводительством самого Чингиз-хана сначала покорили государство Тангут и оттуда сразу направились в страну киргизов.

Косвенные указания на то, что в этом походе участвовал сам Чингиз-хан, и покорение киргизских князей носило отнюдь не добро-

вольный характер, а поддерживалось угрозой применения силы, приводятся также в другом месте сочинения Рашид ад-Дина: «В год дракона, начинающийся с месяца раджаба 604 г. х. (январь-февраль 1208 г.), когда Чингиз-хан вернулся после завоевания областей Тангут и киргизов, и эмиры этих областей ему подчинились, – он расположился в своих жилищах (ханаха)»[16:151]. Анализ соответствующих сведений «Юань ши» также ясно показывает, что монголы покорили киргизов силой в результате военного похода войск Джучи против лесных народов[12:238].

Как видно, подчинение киргизов монголам произошло в результате силового давления, перед лицом угрозы полного разгрома. Дипломатические усилия Чингиз-хана в данном случае вряд ли достигли бы цели без применения силы. Поэтому в данном случае нельзя не согласиться с утверждением Ю. С. Худякова, что добровольное подчинение киргизов Чингиз-хану диктовалось сложившейся политической ситуацией, соотношением сил обеих сторон; это было вынужденным шагом, предотвратившим в XIII веке повальное истребление населения Енисея[17:74].

Таким образом, как свидетельствуют источники, «выражение покорности» произошло не совсем добровольно. В географическом же отношении речь идет не только о территории Енисея (Кэм-Кэмджиут), а обо всей стране киргизов, включая Прибайкалье (Баргуджин-Токум, где обитали племена баргут, бурят, тумат и др.) и Алтай (место проживания племен *кештим, урасут, теленгут, тоёлёс* и собственно киргизов).

Судя по рассказам, Рашид ад-Дина, и «Сокровенного сказания», ко времени возвышения Чингиз-хана в киргизских княжествах было два инала - Урус-инал и Еди-инал, которые, очевидно, управляли соответственно западными областями страны – Кыргыз и Кэм-Кэмджиут, а восточная область Баргуджин-Токум, по-видимому, управлялась князьями ниже рангом – с титулом тегин (наследниками иналов). Но реальная власть на местах фактически принадлежала предводителям отдельных племен, которые самостоятельно решали не только внутренние проблемы, но обладали суверенитетом и в осуществлении внешней политики.

Так, предводитель племени тумат из области Баргуджин-Токум Тайтула-Сокар, сначала самостоятельно принял решение подчиниться Чингиз-хану, а затем через несколько лет, в 1217 г. (соответствующем году быка), сам же поднял восстание против монголов[16:122]. Западнокыргызские княжества поддержали его восстание только через год, в 1218 г., в связи, с чем против кыргызов выступил Джучи. Об этом событии повествует Рашид ад-Дин: «В год барса (1218), когда восстало одно из племен тумат, сидевшее в Баргуджин-Токуме и Байлуке, для его покорения (монголы) из-за того, что оно было поблизости от кыргызов, потребовали от кыргызов войско (чарик); те не дали и восстали. Чингиз-хан послал к ним своего сына Джочи с войском. Курлун был их (кыргызов) предводитель, у монголов эмир, по имени Нока, отправился в передовом отряде; он обратил в бегство кыргызов и вернулся назад от восьмой реки. Когда подошел Джочи, лед уже сковал реку Кэм-Кэмджиут. Он прошел по льду и, подчинив кыргызов, вернулся назад»[16:151]¹.

Как свидетельствует источник, восстание туматов поддержали те кыргызы, которые проживали в непосредственной от них близости в области Кэм-Кэмджиут, где вместо Еди-инала правителем был уже некий Курлун, князь без титула. При описании событий следующего, 1219 года, в западнокыргызском княжестве на Алтае, автор «Мукаддима» Шараф ад-Дин Али Йезди также упоминает Уруса без титула инал[15:393]. Это свидетельствует о том, что после присоединения кыргызских княжеств к государству Чингиз-хана, монголы ликвидировали здесь институт иналов и тегинов, олицетворявших власть прежних суверенных правителей, генеалогически связанных с традицией института древнекыргызских каганов.

Но, несмотря на это, западные кыргызы, проживавшие в регионе Алтая еще продолжали оказывать сопротивление монголам. Об этом свидетельствуют сообщения «Мукаддима» Шараф ад-Дина Али Йезди и «Шаджарат ал-атрак»[18:125]. Начало этого рассказа в «Мукаддима» по своему содержанию

совпадает с сообщением «Тарих-и Джахангушай» Джувейни о выступлении войск Чингиз-хана против Хорезмшаха[4:81-82]. Так, согласно «Мукаддима», в 615 г. х., соответствующему году зайца (1219 г.) Чингиз-хан стал готовиться к походу в Хорезм. Как известно, перед этим он провел лето на берегах Иртыша[6]. Когда он прибыл в северную часть Семиречья, к нему присоединились со своими отрядами правитель Каялыка Арслан-хан и правитель Алмалыка Сыгнак-тегин, а также уйгурский идикут Баурчик из Бешбалыка[6].

Дальнейший рассказ в «Мукаддима» существенно отличается от аналогичного повествования в «Тарих-и Джахангушай»: «Однако войско кыргызов оказало противодействие и отказалось участвовать в походе (монголов в Хорезм). Чингиз-хан отправил против кыргызов огромное войско.

Маснави:

Шахзаде Джучи, - сказал Шах,
Отправляйся с войском против кыргызов,
Покоренной сделай эту страну,
Уничтожай злосчастных мятежников!
Джучи-оглан по приказу выступил,
За ним последовало огромное войско,
Река Кыргыз была покрыта льдом,
Шах переправился через ледяной покров.

Затем Джучи это владение (кыргызов) обнаружил в лесах и большую часть кыргызов уничтожил, а их правителя Урасута покорил. После этого Джучи возвратился оттуда и присоединился к Чингиз-хану»[15].

Несомненно, здесь сообщается о другом восстании алтайских кыргызов, находящихся под властью Урус-инала, причиной которого был отказ от участия в походе Чингиз-хана в Среднюю Азию. Трудно сказать, какую реку подразумевает автор в данном случае под названием Кыргыз. Но вряд ли здесь имеется в виду Енисей, ибо средневековые авторы, как правило, называли его Кэм-Кэмчиком [2: 287-293]. Поскольку здесь речь идет о территории, лежащей в непосредственной близости от северной части Семиречья, то надо полагать, что эта река находилась где-то на Алтае. По всей вероятности, автор «Мукаддима» рекой Кыргыз называет один из

¹Представляется, что здесь под термином Байлук подразумевается озеро Байкал.

притоков Оби – Катунь или Бий. Сообщение «Мукаддима» о том, что эти кыргызы проживали в лесных районах, вызывает большой интерес в связи со сведениями автора XVI в. Мухаммеда Хайдара о кыргызах Моголистана, которых он называет «лесными львами» Моголистана. Известно, что часть Прииртышья позднее входила в состав государства Моголистан. К сожалению, это важное сообщение «Мукаддима» не находит подтверждения в трудах Джувейни, Рашид ад-Дина и китайских летописцев. Ничего не сообщается о восстаниях кыргызов в 1218-1219 гг. и в «Сокровенном сказании». Как уже отмечалось, более краткая редакция этого рассказа встречается только в источнике начала XVI в. «Шаджарат ал-атрак», восходящая к недошедшей до нас сочинения Улугбека «Тарих-и арба-йи Улус». Но на основании косвенных данных ряда синхронных источников, все же можно твердо предположить, что изложенное в «Мукаддима» восстание кыргызов осенью 1219 г., в ходе подготовки похода монголов в Среднюю Азию, действительно имело место. На это указывает, во-первых, то обстоятельство, что монгольские войска подошли к Отрару только в самом конце 1219 г.[6], что могло быть связано с вынужденным новым походом Джучи против кыргызов Алтая из-за их отказа от участия в предстоящей военной кампании Чингиз-хана на запад; во-вторых, ни в обстоятельном труде Рашид ад-Дина «Сборник летописей», ни в специальной работе анонимного автора «Му'изз аль-ансаб фи шаджарат салатин-и могул», посвященной генеалогии чингизидов, тимуридов и их более или менее известных военачальников[14:67], мы практически не встречаем имен монгольских эмиров кыргызского происхождения.

Все это свидетельствует о том, что кыргызские военачальники, в отличие от правителей уйгуров, карлуков и других вассалов Чингиз-хана, за редким исключением, не принимали участия в походе монгольских войск на Среднюю Азию в 1219 г., за что сами были жестоко наказаны со стороны Джучи.

Естественно, нельзя охарактеризовать эти разрозненные восстания кыргызов 1218-1219 гг. против монголов как фактор, задерживавший продвижение улуса Джучи на Русь и на Восточную Европу, но столь же

неправомерно свести суть сложных и порой драматических взаимоотношений кыргызов с монголами в начале XIII в. к обычному «выражению покорности». Для нас важным представляется не политическая оценка этих далеких от нас исторических событий, а их последствия.

О дальнейшей судьбе кыргызов Алтая и Енисея мы узнаем из отрывочных и кратких сведений «Юань ши». Так, в 1269 г. был издан императорский указ Юаньской династии, согласно которому в области Кыргыз, Ханьхэна, Цяньчжоу и Иланьчжоу был отправлен Лю Хао-ли в качестве губернатора. Тогда же в этих округах были построены продовольственные склады и зернохранилища, устроены почтовые станции, чтобы обеспечить коммуникацию данных районов с метрополией. Судя по отрывочным материалам «Юань ши», кыргызы принимали активное участие во внутривосточной борьбе монгольских царевичей Хубилая и Арик-Буги за власть. После поражения Арик-Буги в 1264 г., против Хубилая восстал внук Угэдея Хайду. Несмотря на то, что основные районы, заселенные кыргызами, были под контролем Хайду, определенная часть кыргызов воевала на стороне Хубилая против Хайду. Об этом свидетельствует сообщение «Юань ши», согласно которому в 80-х годах XIII века в помощь войскам, сражавшимся с Хайду, был выслан отряд кыргызов. Однако этот же источник сообщает о восстании кыргызов, имевшем место в 1275-1276 гг. После подавления восстания часть кыргызов была насильно депортирована в Маньчжурию. В то же время сообщается о проживании другой группы кыргызов в районе столицы Монгольской империи города Каракорума.

В 1293 г. еще одна группа кыргызов была переселена в Маньчжурию, а в 1295гг. большая группа кыргызов, проживавшая в Горном Алтае (горы Цзиньшань) была выслана в провинцию Шандунь. Таким образом, сведения «Юань ши» также подтверждают, что в монгольскую эпоху уже сформировалась общность кыргызов на Алтае в результате интеграции пришлых енисейских кыргызов с местными кимако-кипчакскими и тогуз-огузскими племенами Алтая и Прииртышья. Как показывают вышеприведенные сведения «Юань ши», кыргызы представля-

ли серьезную угрозу безопасности Юаньской династии на северных и северо-западных границах империи, в связи с чем, в результате карательных операций войск Хубилая енисейские и алтайские кыргызы были разделены и рассредоточены путем переселения их в северо-восточные районы Монголии и Маньчжурии. Предполагается, что впоследствии эти группы кыргызов были ассимилированы численно преобладающим местным населением указанных районов и влились в состав монгольского и китайского народов[12: 237-240].

По-видимому, именно эти трагические страницы в истории кыргызов в художественно обобщенном виде описываются в эпосе «Манас» следующим образом:

...Бирөө кетти Алтайга,
Бирөө кетти Кангайга,
Бирөө кетти Эренге,
Бирөө түшүп кетти тереңге...

«...Некоторые (из кыргызов) ушли на Алтай,

Другие ушли на Хангай,
Третьи ушли в Иран,
А одни пропали без вести...»

Представляется, что именно такая последовательно враждебная политика Юаньской династии в отношении кыргызов, направленная на истребление этого бунтарского народа путем планомерной депортации значительных групп кыргызского населения Саяно-Алтая в отдаленные восточные районы Монгольской империи, заставила кыргызов Алтая ориентироваться на государство Хайду, а после его распада в первой половине XIV в. на государство Моголистан.

В целом после покорения кыргызов монголами изменился не только статус кыргы-

зских княжеств, но и была преобразована государственно-административная система кыргызского общества в соответствии с военно-политическими интересами государства Чингиз-хана. Такая мера надолго задержала процессы дальнейшей консолидации кыргызских племен на всей территории страны кыргызов, а в ее восточной части – в Баргуджин-Токуме, потерявшие свое господствующее положение небольшие группы кыргызских племен постепенно полностью ассимилировались с численно преобладающими монгольскими племенами. В этом отношении следует отметить заключение известного хакасского исследователя В. Я. Бутанаева о том, что род хурхун, обитающий ныне среди бурятов по реке Ангара и реке Иркут, представляет собой потомков, поселившихся здесь в IX-X вв. енисейских кыргызов[7:16].

В условиях отсутствия собственной структуры организованной власти возрождение кыргызского этноса на своей исконной территории – Минусинской котловине – было задержано. Дальнейшее развитие кыргызского этноса, однако, продолжалось в пределах Алтая и Прииртышья. Хотя и здесь значительная часть населения была уничтожена и уведена в плен, а оставшиеся племена были оттеснены в горно-лесные районы, по-видимому, им удалось сохранить прежний быт и в какой-то степени прежнюю этнополитическую структуру. Таким образом, несмотря на утерю кыргызами политической независимости и государственной структуры, они сумели сохранить свое самоназвание *кыргыз*, которое в этих сложных условиях сыграло важную роль для консолидации не только кыргызских, но и родственных им тюркоязычных племен Алтая и Прииртышья.

Литература:

1. D'Ohsson S. Histoire des mongols depuis Tchinguiz-khan jus. Timour beg or Tamerlan. – La Haye et Amsterdam, 1852. – T.1. P. 101-104, 156-157;
2. Hambis L. Notes sur Käm. - L. Hambis. Notes sur Käm nom de l'ienissei superieur // Journal Asiatique. Paris, 1956. T. CCXLIV, № 3.
3. Histoire des campagnes de Gengis Khan. - Histoire des campagnes de Gengis Khan. Cheng-Wou Ts'in-Tcheng lou. Traduit et commente par P. Pelliot et L. Hambis. Leiden, T.1. 1951.
4. Juvaini. The History of the World-Conqueror. - The History of the World-Conqueror by Ala ad-Din `Ata-Malik Juvaini. Translated from the text of Mirza Muhammad Qazwini by John Andrew Boyle. Vol. I-II Manchester. 1958.
5. The Shajarat ul atrak or genealogical tree of the turks and tatars. Translated and abridged by Col. Miles. London, 1838.

6. Бартольд В. В. Киргизы. Исторический очерк // Собр. соч. Т. II, часть I, М, 1963.
7. Бутанаев В. Я. Хакасы из провинции Хэйлунцзян. Абакан, 2006.
8. История Сибири с древнейших времен до наших дней. – Л., 1968. – Т. I. – С. 302-303;
9. Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. – М.-Л., 1941. – Т. I. – С. 174-175;
10. Кызласов Л. Р. История Тувы в средние века. Москва, 1969
11. Кызласов Л. Р. История Южной Сибири в средние века. М., 1984. 140. Кызласов Л. Р. История Тувы.
12. Кычанов Е. И. «История династии Юань» о киргизах // Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана Т. II. Бишкек, 2003. 143.
13. Кычанов Е. И. Сведения «Юань-Ши» о переселениях киргизов в XIII веке // ИАН Кирг. ССР. СОН. Т. V, вып. I, 1963.
14. Му'изз аль-ансаб фи шаджарат салатин.- Му'изз аль-ансаб фи шаджарат салатин. Рукопись Национальной библиотеки Франции Ancien fond persan 67.
15. Мукаддима-йи Зафар-нама. – Рукопись ИВР РАН – С 393. – Л. 33а; Рукопись Национальной Библиотеки Франции. – Supplement Persan 1611/II. – Л. 716.
16. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. Т. I, кн. 1, 2. М.-Л., 1952; Т. II. М.-Л. 1960.
17. Худяков Ю. С. Кыргызы на Енисее. – Новосибирск, 1986. – С. 72-75.
18. Шаджарат ал-атрак. – Фотокопия рукописи библиотеки Британского музея АДД 261190.– Л. 70б;

Дастанбек Разак уулу

Ош Мамлекеттик университетинин илимий кызматкери (Ph.D.)

ОКУМУШТУУ ВОЛЬФРАМ ЭРБЕРХАРДДЫН КЫРГЫЗДАР ТУУРАЛУУ ЖАЗУУСУ

Дастанбек Разак уулу

Научный сотрудник Ошского государственного университета (Ph.D.)

СТАТЬЯ УЧЕНОГО ВОЛЬФРАМА ЭРБЕРХАРДА О КЫРГЫЗАХ

Dastanbek Razak uulu

AN ARTICLE BY SCIENTIST WOLFRAM ERBERHARD ABOUT THE KYRGYZ

Аннотация. Кыргыздардын тарыхынын көп бөлүгү кытай булактарында жатат. Бирок 19-кылымдан баштап батыш окмуштуулары эски кытай тилин үйрөнүп, кытай архивдерине кирип жүздөгөн эски кытай булактарын окуй алышкан. Ошондуктан кытай булагы сыяктуу батыштагы изилдөөлөр да кыргыз тарыхы үчүн абдан маанилүү болуп саналат. Ошол батыш окмуштуулардын бири, синолог Вольфрам Эрберхард. Ал байыркы кытай тилин үйрөнүп көптөгөн эски булактарды окуп, Кытай тарыхы, түрк элдеринин тарыхы тууралуу эмгектерди жазып илим дүйнөсүнө чоң салым кошкон. Анын эмгектери немис, англис, түрк тилдеринде жарык көрүп, башка тилдерге да которулган. Тилеке каршы анын эмгектери орусча же кыргызча которубаганы үчүн биздин коомго белгисиз боюнча калган. Ал байыркы кытай булактарына таянып байыркы түрк тектүү элдерди, анын ичинде кыргыздар тууралуу да маалымат берген. Бул макалабызда Вольфрам Эрберхарддын кыскача өмүр баяны тууралуу маалымат берүү менен бирге анын эмгегинин ичиндеги кыргыздар деген бөлүмдү которуп, кыргыз илим дүйнөсүнө жеткиргенге аракет кылабыз.

Негизги сөздөр: Эрберхард, кыргыздар, кытай булактары, кыргыз тарыхы, кыргыздар тууралуу жазуу.

Аннотация. Большая часть истории кыргызского народа содержится в китайских источниках. Однако начиная с XIX века западные ученые изучавшие древнекитайский язык, имеют доступ к китайским архивам и читают сотни древних китайских источников. Поэтому западные источники также как и китайские источники очень важны для истории Кыргызстана. Одним из западных ученых является немецкий синолог Вольфрам Эрберхард. Он изучил древнекитайский язык, прочитал множество древних источников, написал труды по истории Китая и истории тюркских народов и внес большой вклад в мировую науку. Его труды были опубликованы на немецком, английском и турецком языках и переведены на другие языки. К сожалению, его труды не были известны нашему обществу, так как не были переведены ни на русский, ни на кыргызский языки. Ведь он предоставил информацию о древних тюркских народах, в том числе и о кыргызах, основываясь на древнекитайских источниках. В этой статье, помимо информации о краткой биографии Вольфрама Эрберхарда, мы постараемся перевести «кыргызскую» главу его труда и донести ее до кыргызского научного мира.

Ключевые слова: Эрберхард, кыргызы, китайские источники, история кыргызов, сочинения о кыргызах.

Abstract. Most of the history of the Kyrgyz people lies in Chinese sources. However, since the 19th century, Western scholars have learned the ancient Chinese language, had access to Chinese archives and were able to read hundreds of ancient Chinese sources. Therefore, Western studies such as Chinese sources are very important for Kyrgyz history. One of the Western scientists is German sinologist Wolfram Erberhard. He learned the ancient Chinese language, read many ancient sources, wrote works on Chinese history and the history of Turkic peoples, and made great contributions to the world of science. His works were published in German, English and Turkish and translated into other languages. Unfortunately, his works were not known to our society because they were not translated into Russian or Kyrgyz. Because he provided information about the ancient Turkic peoples, including the Kyrgyz, based on ancient Chinese sources. In this article, in addition to providing information about Wolfram Erberhard's short biography, we will try to translate the "Kyrgyz" chapter in his work and bring it to the Kyrgyz scientific world.

Keywords: Erberhard, Kyrgyz, Chinese sources, history of Kyrgyz, works on Kyrgyz.

Эрберхарддын өмүр таржымалы жана кыргыздар тууралуу жазуусу

Вольфрам Эрберхард 1909-жылы 17-мартта Германиянын Потсдам шаарында туулган. Ошол эле шаардын лицейинде окуп, латын, грек, француз жана англис тилин үйрөнөт. 1927-жылы Берлин Университетине тапшырат. Университетте эски кытай тили, бүгүнкү кытай тили, монгол, манжур, жапон, санскрит тилдерин үйрөнөт. 1933-жылы докторантурага тапшырып изилдөөлөрүн баштайт. 1934-жылы Кытайга алгачкы саякатынын жүрүшүндө айыл-кыштактарды кыдырып, храмдарда иштеп, элдик чыгармаларды чогултат [1]. Пекин Улуттук Университетинде немис жана латын тилдеринен сабак берет. Эрберхард 1936-жылы Германияга кайтып келип, Лейпцигдеги Грасси музейинин Азия бөлүмүнүн башчысы болуп иштейт. Бул убакта Гитлердик диктатуранын күч алган мезгили болгон. Улутчул-фашисттер Эрбер-

хардды өздөрүнө кошуп алуу үчүн кысымга ала баштайт. Эрберхард 1937-жылы Мосес Монделсоохн стипендиясын утуп Америкага кетет. Ал жактан музейлерди кыдырып, Калифорния Университетинде эки жолу конференция уюштурат. Ошол эле жылы Кытайга кайтып барат, бирок ал убакта Кытай-Жапон согушу башталгандыктан, Гонг-Конго өтөт. Ал жерде жүргөндө Түркиянын Анкара Университетинен профессордук сунуш берүү менен чакыруу алат. Ошентип 1937-жылдын аягында Түркияга келген Эрберхард 1948-жылга чейин Түркияда иштейт. Бул арада Түркияда синология изилдөөлөрүнүн пайдубалын түптөп анын өнүгүшүнө чоң салым кошот [2]. Түркчө үйрөнүп университетте түркчө сабак берет. Ал синолог болгонуна карабай изилдөөлөрү Орто Азия жана эски түрк тарыхына да көңүл бурган. Ошондуктан Анкара университетинде кытай маданияты, популярдуу адабият, тарых, Кытайдагы

аз улуттар жана жергиликтүү маданияттар, кытайлар менен орто азиялыктардын мамилелери, түрк элдеринин тарыхы, социалдык жашоосу, маданияты тууралуу сабак берген [3]. Эрберхард жалпысынан 600гө жакны китеп, макала, отчет, кириш сөз ж.б. жазган. Түркияда жүргөн мезгилде 155 эмгек жазса анын 70и түрк тилинде жарыяланган. Түрк элдеринин тарыхы үчүн анын эң маанилүү түркчө жарыялаган «Кытайдын Түндүк Коңшулары» (Çin'in Şimal Komşuları) жана 1947-жылы жазган Кытай тарыхы деген эмгектери. 1947-жылы Калифорния Университетинен чакыруу алып, ардактуу өргүүгө чыкканга чейин ошол университетте иштеген. Иштеп жүргөн арада да бир нече эмгектерди жазган. 1957-жылы байыркы доордон бүгүнкү күнгө чейин Ыраакы Чыгыш тарыхы деген баалуу эмгегин жарыялаган. Бул эмгеги 1957-жылы түрк тилине которулган. Түркияда деги эле батыш дүйнөсүндө ал убака чейин байыркы доордон ошол күнгө чейин жазылган бир бүтүн Ыраакы Чыгыш тарыхы эмгеги жок болчу. Кытай, корей, жапон, гавайи, индокытай тарыхы тууралуу кенен маалымат берген [4]. Вольфрам Эрберхард 1989-жылы дүйнөдөн өткөн.

Анын *Кытайдын түндүк коңшулары* атуу эмгеги түрк элдеринин тарыхында, айрыкча кыргыз тарыхы үчүн да маанилүү болуп саналат. Бул эмгегинде түрк, монгол, тунгус жана кора уруулары тууралуу жүздөгөн дарек топтогон жана кенен маалымат берген. Эрберхард кытай булактарында 800гө жакын эл, уруу-урук тууралуу маалымат болгонун белгилейт. Эмгегинде ар кайсы элдер тууралуу өзүнчө маалымат берет. Н'унг-ну Kavimleri (хун элдери) деген бөлүгүнүн үчүнчү катарында Гя-гулар (кыргыздар) деп 67-70-беттеринде байыркы кыргыздар тууралуу маалымат берет [5]. Эрберхард кытай булактарын пайдаланып, кыргыздарды он эки жаныбардуу жыл санакты колдонгон байыркы эл, түрк элдеринен айырмаланып бөрүдөн эмес, уйдан келип чыккан деп белгилейт. Алардын *ту* деген байрагы болгону, өлүктөрдү жагып, бир жыл бою аза күткөнү, темирден курал-жарак жасап сатканы, чар-

бачылыгы, жашаган аймактары, маданияты жөнүндө сөз кылат. Түрк тарыхнаамасында кыргыздар тууралуу анча жакшы эмес пикирлер жазылып, кыргыздарды уйгур мамлекетин талкалап, Өтүкендеги түрк маданиятын жок кылган, эзелтен келген түрк журтун монголдорго таштап кеткен деген кинелер коюлуп жаткан учурда, Эрберхарддын кыргыздар тууралуу бул жазуусу түрк тарыхнаамасындагы кыргыздар жөнүндөгү оң маанайга ыктаган эмгек болгон. Биз бул эмгекте Вольфрам Эрберхарддын *Кытайдын түндүк коңшулары* китебинен кыргыздар бөлүмүн түркчөдөн кыргызчага котордук. Котормодогу кемчилик-каталар бизге тиешелүү.

Котормо Гянулар (Кыргыздар)

И-вунун батышында, Эне-Сайдын түндүгүндө (Карашаар) (Тан-шу 217 б=бет. 4143 б). Хундардын батыш тарабында динлиндер менен аралаш жашашат. Чачтары кызыл түстү болот. Кара түстөгү чачтарды жактырышпайт. Көздөрү көк-жашыл. Жашаган журтттары суук келет. Таруу, буудай эгишет. Абдан сонун аттары бар (И-тунг-шу 554, а-б). Булар бөрүдөн тарагандардан (алар түрктөр) эмес, тескерисинче булардын ата-бабалары менсе үңкүрүндө бир уй менен чогуу жашаган.¹ Булардын чачы сары, көздөрү жашыл, сакалдары кызыл (Йу-йанг ца-цу 4, 1 б. 2 а). Көздөрү жашыл, чачтары кызыл, эркектер колдоруна, аялдар баштарына тату (татировака) жасашат. (Ю-зы-тан 106 1 б, 106 15 б).

Хан мезгилинен бери (б.з.ч. 206 – б.з. 220).

Маалыматтар Франк тарабынан чогултулган (Geschichte 3, 361-362). Гян-гунлар кыргыздар болуп эсептелет. Аларды *Гйе-гйе-цы* деген ат менен аташат. Х-ин тан-шу (217=бет. 4143 б) дарегинде гйе-гйе-цы жөнүндө минтип жазат: Булардын аты *кан Гян-гу, кан Жу-ву*. Хундар өздөрүнүн колуна түшүп калган Ли Лин аттуу кытай генералын динлиндердин өкүмдары кылып дайындаган. Бул адамдардын баары узун бойлуу, кызыл чачтуу, ак жүздүү жана жашыл каректүү. Буларды Ли-Линдин урпактары

¹Бул жерде автор, кыргыздарды Ашина түрктөрү сыяктуу бөрүдөн эмес, уйдан тараган деп болжолдойт. Гардизи да кыргыздардын айрымдары уйга сыйынарын эскерген. Бартольд, В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер, Бишкек. 74. б.

дешет. Эркектери аз, аялдары көп болот. Намыстуу жана эр жүрөк келишет. Эркектер колдоруна, аялдар денесине тату жасашат. Баары бир жерде жашайт жана араларында адеп-ахлак анча жок. Жаңы жылды «Мовшы-ай» деп аташып, булардын эсептеөөсү боюнча үч ай бир мезгилди түзөт. Алар жылды 12 жандыка карап эсептешет. Мисалы бир жыл *инь ян* деген доорго белги берсе, ал жылды кыргыздар «жолборс жылы» деп аташат.

Аба ырайы абдан суук; чоң өзөндөрдүн да жарымы тоңуп калат. Кыргыздар таруу, буудай, арпа жана бир нече өлчөмдө сулу эгишет, аларды атайын майдалай турган тегирменинен өткөрүшүп ун жасашат. Тарууну жылдын экинчи айында эгишип, жылдын тогузунчу айында жыйнап алышат. Тарууну тамак жана шарап өндүрүү үчүн колдонушат. Мөмө-жемиштери эч болбойт. Абдан ири жана күчтүү аттары бар, алардын арасында мыкты согушкандар баатыр катары эсептелет. Андан сырткары төөлөрү, уйлары жана койлору бар, бирок баарынан уйлары абдан көп. Байларынын миңдеген уйлары болот.

Жапайы жаныбарлардан; жапайы жылкы, сары койлор, элик, хуту жана жейрендер (каракуйрук) бар. Жейрендер ала кийиктерге окшош болот бирок куйруктары тигирээк жана кара. Өзөндөрүндө 7-8 карыш чоңдугунда кылкандары жок *мие* деген жана оозу жагынын алдында жайгашкан *могин* аттуу балыктары бар. Канатуулардан; бүркүт, жапайы өрдөк, карга, сагызган жана жапайы каз жашайт. Дарактары; карагай, кайың, арча, мажүрүм тал жана кайрагач бар. Дарактарынын айрымдары абдан бийик өсүп, алардын учуна чейин ок атсаң жетпейт. Эң көп өскөн дарак кайың. Кыргыздар жашаган аймактарда алтын, темир жана калай кендери табылган. Ар жамгыр жаагандан кийин темир тапса болот. Ка-ша деген бул темирдин түрүнөн абдан курч курал-жарактар жасалат. Бул темирлерден дайыма Ту-жуелерге (түрк) берип турушат. Курал катары; ок, жебе, жаа жана туулары бар. Атчан аскерлер жыгачтан калкан жасашат жана бул калкандар менен салгылаштарда буттарын корушат. Далыларына койгон тегерек калкандарды да колдонушат. Бул тегерек калкандар

менен өздөрүнө каршы келген кылыч жана октордон корунушат. Өкүмдарлары өздөрүн *ажы* деп аташат, ошондуктан А-жы (А-жо) тегини (фамилия) алышкан. А-жо тегиндегилер бир туу алдында топтолушат жана кызыл түскө таазим кылышат. Башкалары урууларга жараша өздөрүн аташкан. Суусар жана кундуз терисинен жасалган кийимдерди жакшы көрүшөт. А-жо кышта суусар терисинен тебетей кийет. Жаздагы кийген тебетейлеринин курбусу алтыңдалган. Тебетейдин учу сүйрү, төбөсү бийик, этеги кайрылып турат. Төмөнкү катмардагылардын баары ак кийизден баш кийим (калпак) кийишет.

Кыргыздар бычак менен кайрак алып жүрүүнү жакшы көрүшөт. Кедейлери жүндөн кийим кийишет, баштарында тебетей жок. Аялдары ар түрдүү жүн кездеме, жип же болбосо *Жи-нин* жибегиненен кийим кийишет. Жибекти Ан-хи (Түркстан) түндүк сарайынан же Та-шилерден (араб-тажик) товар алмашуу жолу менен алышкан. А-жо Чинг тоосундагы сарайында жашайт, анын айланасы дубалдын ордуна тактайдан жасалган тосмо бар. Өзү токулган кездемеден жасалган Ми-ди-жы-то деп аталган чатырда жашайт. Уруу бийлери андан чаканыраак чатырларда жашашат. Баардык баш ийген уруулар менен аскер берген уруулар салык катары суусар, тыйын чычкан жана коюу түстөгү киш терилерин беришет.

Мамлекеттик кызмат катары 6 баскычка бөлүнөт; Кынчтар, башкы командир, офицер, башкы архивчи, гезал жана даган (тархан). 7 кынчтар, 3 башкы командир, 10 офицер бар. Баардык офицерлер аскерлерге кол башчылык кылышат. 15 башкы архивчи болот.² Гезал жана дагандардын чини болбойт. Баардык уруулар эт жешет жана жылкы кымызын ичишет. Ажого таттуу жумшак нан жасалат. Музыкалык аспаптан; ди сурнай (флаута), барабан, Шинг сурнайлары, би-ли жана гонг деген музыкалык аспаптар. Оюндары; төө жана арстан оюну, ат чуркатуу, жипте ойноо сыяктуу оюндары бар. Кудайлардын ичинен жалгыз суу жана дарактарга курмандык чалышат. Курмандык чалуу үчүн атайын күндөрү болбойт. Сыйкырчыларына ган деп коюшат. Тойлордо калың катары кой жана ат беришет, айрым байлар жүздөгөн, миңдеген

кой, жылкы калың бере алат. Эгер бирөө кайтыш болсо беттерин карайтышпайт, бирок өлүктү үч жолу тегеренишип ыйлашат жана өрттөшөт. Калган сөөктөрүн чогултуп бир жылдан кийин көмүшөт. Көмүп жаткан мезгилде да ыйлашат. Кышта үстү дарактардын кабыгынан жабылган үйлөрдө жашашат. Жазуулары жана тилдери уйгурлардыкына окшош.

Мыйзамдары өтө катаал. Харамилердин³ баштарын дайыма кесип салышат, эгер бир харам уулду болсо, анын башын кесип атасынын мойнуна илип коюшат. Атасы бул башты өзү өлгөнгө чейин мойунундан чыгарбайт. А-жонун сарайынан уйгурлардын сарайын чейин төө менен 40 күндүк жол.

Төмөндөгү даректер абдан маанилүү болуп эсептелет. Мен бул жерде кыскача гана түшүндүрөмүн: кытай генералы Ли Лин 20 жылдан ашуун хундардын жанында калган жана б.з.ч. 74-жылы өлгөн (Хан-шу 54, 7а). Шаньүнүн кызына үйлөнгөн (Хан-шу 94а 16, 126). Вег Лү б.з.ч. 86-жылы хундардын жанында өлгөн (Хан-шу 94а, 136). Кытай мезгили инь-ян белгиси Кытайдын он экилик мезгил жыл санагы ичинде үчүнчү белги болуп эсептелет жана 12 жаныбар мезгилдин жолборско дал келет. Ошондуктан бул он эки жаныбар мезгил жыл санагы түрк тектүүлөргө тиешелүү экендиги аныкталган (Осман Турандын он эки жаныбардуу түрк жыл санагы аттуу эмгеги менен салыштырыңыз).

Биздин текст болжолдуу 7-кылымдарды камтыса да түрк тектүүлөрдө он экилик жыл

санак болгондугу тууралуу эски бир далил ортого чыгат. Гу-ту аттуу жаныбар Жо-гинг-лу (29, 6.б) деген булакта керик катары сыпатталат, уусу бар болгондугу ошол эле мезгилде ууну кайтаруучу кызматы да бар экендиги жазылат. Гу-ту сөзү ошол эле мезгилде Фергананын чыгышындагы Хотал өлкөсү да деп аталат, бул өлкөнүн өкүмдары жана калкынын бир бөлүгү Ту-жуе, калктын калган бөлүгү согду деп аталган (караңыз: W. Fuchs: *Hu'-ch'ao's Pilgerreise*, S. 452-3) ошондуктан төмөндөгүчө которуу керек. «Сары Хоттал койлору» бирок бул да анык эмес. Сөздүн түпкү теги түркчө болсо керек. Баштапкы эки муун куттуу сөздү жазууда колдонулган: Гу-ту-лу. Шатолордун (түрк тектүү эл) бир падышасынын аты да Гу-ту-жы эле. Даган даражасы түрктөрдөгү таркан даражасына окшоштугу бар. Би-ли аттуу музыкалык аспабы хундар колдонуп жүргөн аспап. Бул тууралуу «*Lokalkulturen im alten China* (Tom 1 s. 199) атуу эмгегимде терең изилдеп кеңири маалымат бергемин. Төө жана арстан оюндары бий болсо керек. Асран бийи бүгүн да Кытайдын түндүк тарабында учурайт. Булардын келип чыгышы Түркстандагы «муздак суу жөрөлгөлөрү» менен байланыштуу болсо керек. Бул жөрөлгөлөр ар жылдын аягында өткөрүлчү. Бул тууралуу да жогорудагы эмгегимде баяндалган. Жип оюндары да батыштагы ар кайсыл өлкөлөрдө бар эле. (Ю-цзы-тан 14, 2 б; И-цян-зы 42, 4б; Цзян-ху-зи, гван-зы 3, 10 а; Фынг-шы Вын-цян-зи 6, 13; Жан Хын; Хи-зын-фу; Хяан-цзу пи-зы 6, 10 а; Лиав-зай-зы-и).

Адабияттар:

1. Çakmak Tülay, "Wolfram Eberhard ve Türkiye'deki Çalışmaları", *Tarih ve Toplum*, S. 190, (Ekim 1999), İstanbul, 1999, s. 252-256

Öztürk, Murat *Türk Tarihine Katkıları Yönüyle Prof. Dr. Wolfram Eberhard*, Fırat Üniversitesi, Y.Lisans Tezi, 2009, s. 5.

²Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер атуу китебинде Бичуринге шилтеме берип, кыргыздардын мамлекеттик кызматы 4 баскычка бөлүнгөндүгүн жазат. Алар: министр, башкы башкаруучулар, иш башкаруучулар, жетекчилер жана дагандар. Эрберхард гезал деп берген кызмат жетекчи экендиги бул жерден көрүнүп турат. Бишкек-2004, 45-б.

³Харам деп берген элби же күнөлүү кайсыл бир адам экендиги белгисиз. Бирок кытай жана мусулман булактарында кыргыздардын чыгышында кури, курыкан деген элдердин жашагандыгын, алардын сазда жашагандыгын, жапайы адам катары сүрөттөлөт. Алардан кыргыздардын колуна түшүп калышса тамак ичишпейт, мүмкүн болсо эле качып кетүүгө аракеттенишет дейт. Бартольд В. Кыргыз жана Кыргызстан..., 37-б.

2. Cohen Alvin, "In Memoriam: Wolfram Eberhard, 1909-1989", Asian Folklore Studies, Vol. 49, 1990: s. 125-133.
3. Eberhard Wolfram, *Uzak Dogu Tarihi (History of the Far East)* Türk Tarih Kurumu publ., series 20, vol. 20 (World History). Ankara. 374 p.
4. Eberhard Wolfram, *Çin'in Şimal Komşuları*, Türk Tarih Kurumu, Birinci Baskı, Ankara 1942, ss. 67-70.

УДК: 94: 2: 398 (575.2) (04)

Кайрат Белек

Кыргыз-Түрк "Манас" университети
Доцент (PhD)

"ЫДЫРЫС ПАЙГАМБАР" ЖАЗМА ЭСТЕЛИГИНИН ЧЕЧМЕЛЕНИШИ

Кайрат Белек

Кыргызско-Турецкий университет "Манас"
Доцент (PhD)

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА «ЫДЫРЫС ПАЙГАМБАР»

Kairat Belek

Kyrgyz-Turkish University "Manas"
Associate Professor (PhD)

INTERPRETATION OF THE WRITTEN MONUMENT OF "YDYRYS PAYGAMBAR"

Аннотация. Бул макалада Караханиддер дооруна таандык "Ыдырыс пайгамбар" күмбөзүндөгү жазма эстеликтин чечмелениши каралды. Ыдырыс пайгамбар эстелигиндеги текст ошол мезгилдеги тил, маданият жана саясий түшүнүктөрдү тереңирээк түшүнүүгө жардам берет. Текстти жана анын контекстин кылдат изилдөө аркылуу бул макала Караханиддер доорунун жазма эстеликтеринин табиятын колго алат. Макалада Ыдырыс пайгамбар күмбөзүндөгү жазма эстелик Караханиддер доорундагы маданий, саясий жана тилдик ар түрдүүлүктүн күбөсү катары кызмат кылат жана Борбордук Азиядагы ошол мезгилдин мурасын түшүнүү үчүн маанилүү булак болуп саналат деген тыянак чыгарылат.

Негизги сөздөр: Караханиддер доору, Ыдырыс пайгамбар күмбөзү, жазма эстелик, Борбордук Азия, хажиб, Махмуд Кашгари.

Аннотация. В статье рассматривается интерпретация надписи из мавзолея "Ыдырыс Пайгамбар", относящейся к эпохе Караханидов. Текст на надгробном памятнике "Ыдырыс Пайгамбар" помогает глубже понять язык, культуру и политические концепции караханидского периода. На основе тщательного изучения текста и его контекста в статье будет рассмотрена природа письменных памятников караханидского периода. В статье делается вывод о том, что надпись на мавзолее "Ыдырыс Пайгамбар" свидетельствует о культурном, политическом и языковом разнообразии эпохи Караханидов и является важным источником для понимания наследия этого периода в Центральной Азии.

Ключевые слова: Эпоха Караханидов, мавзолей «Ыдырыс Пайгамбар», письменный памятник, Средняя Азия, хаджиб, Махмуд Кашгари.

Abstract. The spread of Islam in modern Kyrgyzstan and neighboring regions of Central Asia is associated with the era of the *Qarakhanid* state (from the middle of the 9th Century to the middle of

the 12th Century), while a new ethnic community, a new socio-economic structure and a new type of spiritual culture were being formed there. Rather than the ineffective use of force applied by armies, missionaries played a greater role in converting the nomadic Turkic tribes to Islam.

The article examines the process of Islamization in the Fergana region in the 9th-12th centuries on the basis of comparative analysis of materials from epigraphic gravestones with data from written sources. A special attention is paid on the texts of newly discovered epitaphs in the Jalal-Abad Valley during archaeological and archaeographic expeditions of a group of researchers. It has been verified that the gravestones are mainly devoted to Sufi sheikhs, who were devotees of Islam in the Jalal-Abad region during the period of study. It should be noted that although some monuments were written in Arabic script, the content of the texts traces the cultural continuity between the ancient Turkic traditions and Islam.

This paper provides an interpretation of the written monument in “Ydyrys Paygambar”, which is characterized by the *Qarakhanid* era. The monument in “Ydyrys Paygambar” provides a glimpse into the language, culture and politics of the people of this period. Through a close examination of the text and its context, this paper explores the political, linguistic and cultural characteristics of the *Qarakhanid* era, and provides insights into the nature of the written monument in “Ydyrys Paygambar”. The paper concludes that the written monument in “Ydyrys Paygambar” serves as a testament to the cultural, cultural, political and linguistic diversity of the *Qarakhanid* era, and is an important resource for understanding the legacy of this period in Central Asia.

Keywords: Qarakhanid era, mausoleum of “Ydyrys Paygambar”, written monument, Central Asia, hacib, Mahmud Kashgari.

Киришүү

Кыргызстандын аймагында араб графикасы менен жазылган жазуу эстеликтер көп кездешет. Бирок алардын арасынан эрте мезгилдерге тиешелүү жазуулар сейрек жана аларды дыкат изилдөө талап кылынат. Мындай жазуу эстеликтердин бири Чаткал районуна караштуу Жаңы-Базар айылынын чет-жакасындагы “Ыдырыс пайгамбар” күмбөзүндө коюлган мүрзө таш болуп саналат. Аты аталган ташта маркумдун аты-жөнү, теги менен бирге, бул маркумдун өз убагында мамлекет тарабынан берилген чини дагы жазылган.

Коомчулукка аты аталган таш жөнүндөгү алгачкы маалыматтар 1903-жылы Чаткал районунун Жаңы-Базар айылында «Ыдырыс пайгамбар» деп аталган күмбөздүн жанынан табылган кайрак таш туурасында *Туркестанские ведомости* журналына: «түшүнүксүз жазуулары бар таш» – деген маалыматтар менен жарыяланган [2, с. 64]. Ошондуктан төмөндө изилдөөгө алынуучу эпитафия «Туркестанские ведомости» журналына жарыяланган кайрак таш экендиги белгисиз. Ал эми төмөндө жаңы табылган эпитафия жөнүндө маалымат берилет (Сүрөт 1-2).

Транскрипциясы:

Хаза рахиле

Би и ‘Али бин Наср

ал-Хажиб ат-Түрк

ас-Сбижаби

невера’ллаху кабреху

гаффер-Аллаху леху ве-ли-велидейхи

ве-л-жам’и ал-муслимин-ве-л-муслиман

Тексттин окулушу:

هنا راحله

بی علی بن ناصر

الحاجب الترك

السبيجا بي

نور الله قبره

غفر الله له ولو الديه

والجمع المسلمين و المسلمين

Тексттин котормосу: «Бул маркум Би 'Али бин ан-Наср ал-Хажиб ат-Түрк ас-Сбижаби. Кудай кабын нурландырсын. Алла аны жана ата-энесин жана бардык эки тараптуу (аял, эркек) мусулмандарды кечирсин».

Сүрөт 1-2: «Ыдырыс пайгамбар» жазма эстелигинин графикалык жана оригинал көрүнүшү

Түшүндүрмөлөр:

Рахиле راحله Аты аталган эпитафиянын биринчи сабындагы *هنا* «бул» дегенден кийинки *راحله* *рахиле* аталышынын биринчи мааниси «маркум, өлгөн, көчүп кеткен», экинчи мааниси болсо «буура, жүк ташыган төө» деп которулушу кызыгууну жаратат. Бирок биздин оюбузча, биринчи маанисиндеги «маркум, өлгөн, көчүп кеткен» дегени туура болушу мүмкүн. Анткени орто кылымга тиешелүү бардык эпитафияларда *هنا* «бул» деген сөздөн кийин: *قبر* «кабр» же *روضة* «рузат» (бакча) же болбосо тексттин башы өз алдынча эле *توفي* *туфийи* (маркум, өлгөн) деп башталат (Горячева жана Настич, 1983; Джумагулов 1982).

Бирок мунун башка аймактардагы карахандарга тиешелүү кайрак таш жазма эстеликтерден өзгөчө айырмаланганы *هنا راحله* *хаза рахиле* деп башталуусу кызыгууну жаратат. Ошондуктан, бул калып сөздүн туура чечмеленишинде кандайдыр негизде түкшүмөөл жаратат. Анткени карахандарга тиешелүү табылган эпитафиялардын эч бири мындай кириш сөз менен башталбайт. Андыктан аталган эпитафиянын жаңы фото көчүрмөсү толугу менен изилденсе, балким анын хронологиялык мезгили башка доорго таандык болуп калышы ажеп эмес. Мындагы тексттин мазмуну жана андагы киши ысымдары, топономиялык аталыш, титулдар карахандардын дооруна мүнөздүү экендиги шексиз.

Би *Али* *بي علي* *Али* ысмынын башындагы сөз диакритивдүү белгилери болбогондугу үчүн, сөздүн чечмелениши эки түрдүү мааниде: *بن* (бин) же болбосо *ا* «алиф» арибисиз «Абу; Аби» деген түшүнүктү билдирген *بي* (бии) болуп окулат. Чынында XI-XII кылымдардагы мусулман ономастикасындагы ысымдардын алдында (анын ичинде эпитафияларда) *بي* (бии) эпитетинин уланышы мыйзам ченемдүү көрүнүш (Настич, 1983, с. 224-234). Мисалы, Өзгөн Кайрак 4 жазма эстелигиндеги төртүнчү сабында *بي يعلی* *Би Й'ала* аттуу киши ысмы жазылган (Горячева жана Настич, 1983, с. 152).

Наср Хажиб Түрк Сбижабии ناصر الحاجب الترك السبجایی Аты аталган эпитеттеги жер аталышына байланышкан «Сбижаби» сөзүндөгү «алиф» арибинен кийинки ل «лам» ариби ашыкча коюлган же болбосо «ас-Сбижаби» деп жазыш үчүн الاسبجایی деп жазыш керек эле. Бирок карахандарга тиешелүү айрым нумизматикалык маалыматтарда «сбиджаб» деп жазылгандыгын баамдоого болот (Кошевар, 2010, с. 123-124). Ошондуктан орто кылымдагы кайрак таш жазма эстеликтерде жергиликтүү тилдик таасир байкалат.

Наср Хажиб Түрк Сбижабии, анын «хажиб» наамында аталганына караганда «хан сарайдагы» жогорку кызматтын өкүлү экендиги ачык көрүнүп турат. Анткени карахандардын «хан сарайларында» кагандардын эң жакын кеңешчилери «хажиб» макамында жогорку кызматты ээлешкен (Genç, 1981, s. 198-199). «Хажиб» кызматы жана макамы туурасында *Хасс Хажиб Жусуп Баласагундун* «Кутадгу Билиг» эмгегинде жакшы чагылдырылган. Ал эми *Махмуд Кашгаринин* «Диван Лугат ат-Түрк» эмгегинде карахандардын мамлекетинде «карапайым эл менен хандын» байланыштарын камсыздаган تيانكو «тайаңу» деген кызматкер болгондугун жана анын «таянуу» сөзүнөн келгендигин, ошондой эле кийин бул наамдын ордун арабтардан кирген «хажиб» термини алмаштырганын белгилейт (ДЛТ, 2005, с. 1024-1025). Мындан улам, карахандарда «хажиблик» макамы жана кызматы байыртадан эле калыптанган мамлекеттик-административдик система болгондугун баамдайбыз.

Тексттеги «түрк» эпитети анын тегин аныктаса, «сбижабии» маркумдун атасынын кайсы аймактан келгендигин билдирген *нисбасы* болуп саналат. Орто кылымдагы *Сбижаб* шаары жана аймагы, азыркы Сайрам, Чимкенд аймагы болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, аты аталган эстеликтеги маркум өз убагында таасирдүү, мартабалуу болуп, мамлекеттин жогорку катчылык кызматын аркалаганын баамдайбыз. Муну менен катар Чаткалдагы монументалдык-архитектуралык жана эпитафиялык жазма эстелик, кол жазма тарыхый булактарга жана аты аталган чөлкөмдүн коомдук катмарынын маданий-идеологиялык турмушун билүүдө «кошумча булак» болуп да саналат. Ошондой эле аты аталган чөлкөмдөгү эпиграфикалык материалдар өз кезинде жергиликтүү элдин тилдик жана экономикалык абалынын өсүшүн талдоодо актуалдуу боюнча кала берет.

Kaynaklar

Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*. İstanbul.

Goryačeva, V. D., Nastič, V. N. (1983). Epigrafičeskie pamyatniki Uzgena XII-XIV vv. *Kirgiziya pri Karahanidah*. Frunze.

Djumagulov, Ç. (1982). *Epigrafika Kirgizii. Vp. 2*. Frunze: «İlim».

DLT. (2005). *Divan Lugat at-Turk. Perevod, predislovie i kommentarii Z.-A. M. Auezovoi. Indeksı sostavlenı R. Ermersom*. Almaty: Daik-Press, 1288 s. +2 s. vkl.

Koşevār, V. G. (2010). Novıye numizmatičeskie materialı – istočnik dlya utočneniya istorii Karahanidskogo kaganata. *Etnosotsial'niye i etnokul'turniye protsessı v Tsentral'noy Azii: istoriya i sovremennost'*. – B.: Ilim.

Nastič, V. N. (1983). Arabskiye i persidskiye nadpisi na kayrakah s gorodişça Burana. *Kirgiziya pri Karahanidah*. -Frunze.

Extended Abstract

The spread of Islam in modern Kyrgyzstan and neighboring regions of Central Asia is associated with the era of the *Qarakhanid* state (from the middle of the 9th Century to the middle of the 12th Century), while a new ethnic community, a new socio-economic structure and a new type of spiritual culture were being formed there. Rather than the ineffective use of force applied by armies, missionaries played a greater role in converting the nomadic Turkic tribes to Islam.

The article examines the process of Islamization in the Fergana region in the 9th-12th centuries on the basis of comparative analysis of materials from epigraphic gravestones with data from written sources. A special attention is paid on the texts of newly discovered epitaphs in the Jalal-Abad Valley during archaeological and archaeographic expeditions of a group of researchers. It has been verified that the gravestones are mainly devoted to Sufi sheikhs, who were devotees of Islam in the Jalal-Abad region during the period of study. It should be noted that although some monuments were written in Arabic script, the content of the texts traces the cultural continuity between the ancient Turkic traditions and Islam.

This paper provides an interpretation of the written monument in “Ydyrys Paygambar”, which is characterized by the *Qarakhanid* era. The monument in “Ydyrys Paygambar” provides a glimpse into the language, culture and politics of the people of this period. Through a close examination of the text and its context, this paper explores the political, linguistic and cultural characteristics of the *Qarakhanid* era, and provides insights into the nature of the written monument in “Ydyrys Paygambar”. The paper concludes that the written monument in “Ydyrys Paygambar” serves as a testament to the cultural, cultural, political and linguistic diversity of the *Qarakhanid* era, and is an important resource for understanding the legacy of this period in Central Asia.

УДК 94

Нурунбетов Балтагул Аттокурович

тарых илимдеринин доктору, профессор,, Ош мамлекеттик педагогикалык университети

БАБАЛАР БАСКАН ТАТААЛ ЖОЛ

Нурунбетов Балтагул Аттокурович

доктор исторических наук, профессор,
Ошский государственный педагогический
университет

СЛОЖНЫЙ ПУТЬ, ПО КОТОРОМУ ШЛИ ПРЕДКИ

Nurunbetov Baltagul Attokurovich

Doctor of Historical Sciences, Professor

THE DIFFICULT PATH THAT THE ANCESTORS FOLLOWED

Аннотация. Кыргыздар, анын чыгаан айдыңдары эчендеген кылымдар эркиндик, көз карансыздык үчүн күрөштө бир канча жолу өз мамлекетин түзгөндүгүн тарых далилдеп келет. Б.з.ч. гундардын курамында, биздин замандын башындагы Энесай кыргыз кагандыгы, Улуу Кыргыз Дөөлөтү, орто кылымдагы бабаларыбыздын көз карансыздык үчүн аракетин, ошондой эле Совет мезгилиндеги мамлекеттүүлүктүн калыптанышы бабаларыбыздын мамлекет-

түүлүк үчүн ырааттуу, тынымсыз күрөшү жөнүндө маалымат берет. Көз карансыздык үчүн күрөшкөн чыгаандарыбыз Барсбек, Мухаммед Кыргыз, Эренек, Кубат жана Тагай бийлердин, Совет мезгилинде өз өмүрлөрүн кыргыз эли үчүн эркин мамлекет үчүн арнаган Ишеналы Арабаев, Иманалы Айдарбеков, Жусуп Абрахманов, Абдыкадыр Орозбеков, Баялы Исакеев жана башкалардын басып өткөн өмүрү жолу, ак кызматтары, кыргызды-кыргыз кылып сактап келген элибиздин мамлекеттүүлүктү, көз карансыздыкты бийик туткан улуттук идеясы бар экенинин ачык айкын далили.

Негизги сөздөр: мамлекет, кыргыздар, көз карансыздык, автономия, эгемендүүлүк, бабалар.

Аннотация. История доказывает, что кыргызы не раз создавали своё государство в борьбе за свободу и независимость на протяжении многих веков. До н.э. в составе гуннов, в н.н.э. Энесайский Кыргызский каганат, Великая Кыргызская держава, усилия наших средневековых предков за независимость, а также формирование государственности в советское время дают информацию о последовательной, непрекращающейся борьбе наших предков за государственность. Такие борцы за независимость Кыргызстана, как Барсбек, Мухаммед Кыргыз, Эренек, Кубат и Тагай, в советское время - Иманалы Айдарбеков, Жусуп Абрахманов, Абдыкадыр Орозбеков, Баялы Исакеев и другие посвятившие свою жизнь борьбе за свободу кыргызского народа, за свободное государство являются наглядным доказательством.

Ключевые слова: государство, кыргызы, независимость, автономия, суверенитет, предки.

Annotation. History proves that the Kyrgyz have repeatedly created their own state in the struggle for freedom and independence for many centuries. As part of the Huns, in the present century, the Enesai Kyrgyz Khaganate, the Great Kyrgyz Power, the efforts of our medieval ancestors for independence, as well as the formation of statehood during the Soviet era, provide information about the consistent, unceasing struggle of our ancestors for statehood. Such fighters for the independence of Kyrgyzstan as Barsbek, Mohammed Kyrgyz, Erennek, Kubat and Tagai, in Soviet times - Imanaly Aidarbekov, Zhusup Abrakhmanov, Abdikadir Orozbekov, Bayaly Isakeev and others who devoted their lives to the struggle for freedom of the Kyrgyz people, for a free state are clear evidence.

Keywords: state, Kyrgyz, independence, autonomy, sovereignty, ancestors.

Биз билгендей, 2024-жылдын 26-июль айында Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгына арналган юбилейлик иш чаараларды өткөрүү алкагында кыргыз мамлекетин түптөгөн көрүнүктүү инсандардын синирген эмгегин жана ролун таанытуу максатында улуттук лидерлер - Абдыкерим Сыдыковго, Иманалы Айдарбековго, Жусуп Абрахмановка, Абдыкадыр Орозбековго, Ишеналы Арабаевка «Кыргыз мамлекеттүүлүгүн түптөгөн аталар» деген наамды ыйгарган президентибиз Садыр Жапаровдун жарлыгы чыккан. Андыктан, элибиздин тарыхый тагдырына сарасеп салсак, өткөн кылымдарда көптөгөн сындоолордон өтүп, саясий аренага чыккан бабаларыбыз канчалаган кылымдар бою кыргыздын эркиндиги колуна алып, көз карансыздыгы үчүн жандарын аябай бирде жеңип, бирде жеңилип өз мамлекетин жандандырып Борбордук Азиядагы үстөмдүк үчүн күрөштө активдүү катышып, элибиз басып өткөн тарыхтын татаал жолунда бир

нече жолу өз мамлекетин түзүшкөндүгүн карт тарых далилдеп келет. Кыргыз мамлекетинин башаты Хун державасынын курамында (б.з.ч. III-б.з II кылымдарында) болгонун кытай булактарында эчак эле далилденип, Энесай Кыргыз каганаты жана Улуу Кыргыз Дөөлөтү (VI-IX к.к) жөнүндө дүйнөгө аттары белгилүү окумуштуулардын (В.В. Бартольд, Н.А. Аристов, Ф. Н. Бернштам, Н. Бичурин ж.б. илимий тыянактары ырастап турат. Элибиздин илгертен бери “Манас” эпосу аркылуу көз карандысыз мамлекеттик идеяны бийик көтөрүп муундан-муунга мурас катары өткөрүп, анан калса Барсбек, Мухаммед Кыргыз, Эренек, Кубат бий, Тагай бий өз алдынча малекет түзүү, көз карансыздык үчүн күрөшүп келгенин кантип тан албай койо алабыз [1].

Өз алдынчалык жетүү аракеттери ошол мезгилдердеги бабаларыбыздын эгемендик үчүн күрөшүнүн татаал, даңазалуу жолун айгинелеп, андагы мамлекеттүүлүк идеясынын негизин түзгөн. Биз “Мамлекет” түшүнүгүн,

маанисин батыш мамлекеттеринин мисалында Маркстык көз караштан арыла албай келе жатканбыз өкүнүчтүү. Чыгыштын көчмөн элдеринин саясий түзүлүшүнө туура келеби, келбейби бул талаш маселе. Ошондуктан, көчмөн элдерин менталитетине, турмуш тиричилигине, жашоо шартына ылайык саясий түзүлүшүн эске алуу менен сөз кылсак туура болмок.

СССРдин түзүлүшү (1922-ж.) расмий түрдө жарыяланып, бир катар улуттар мамлекетке ээ болгондо бир нече этностордун арасында кыргыз улуту өз мамлекеттүүлүгүнө ээ болбой калган. Ошондуктан, Иманалы Айдарбеков, Абдыкерим Сыдыков, Ишеналы Арабаев, Жусуп Абдырахманов сыяктуу кыргыздын чыгаан айдындары “Тоолуу Кыргыз” облусун түзүү демилгесин курултайда чечкиндүү көтөрүшкөн. Бирок, бул сунушка каршы чыккан Кудайкулов жетектеген топтун арызынан улам, И.В. Сталиндин түздөн түз буйругунун негизинде курултай токтотулуп, демилгечилерге курулай жалаа жабылган экен. Ошондой болсо да, Тоолуу Кыргыз облусун түзүү аракетинин таарыхый мааниси чоң экендиги көрүнүүдө. Кыргыздын саясий элитасы Орусиянын курамында болсо да, автономдук мамлекетти түзүүнүн алгачкы кадамдарын жасоого үлгүрүшүп, келечектеги мамлекет үчүн күрөшкө жол ачкан десек жаңылышпайбыз.

Тарыхта белгилүү болгондой канчалаган улуттар өз мамлекетине ээ боло албай башка мамлекеттин курамына кирип жок болуп кеткен. 1920-жылдары Кыргызстандын түндүгүн Казакстанга, түштүгүн Өзбекстанга кошобуз деп далаалат кылгандарга биздин айдындарыбыз Ишеналы Арабаев, Жусуп Абдырахманов ж.б. каармандарча каршы турушкан. Алар миллион калкы бар кыргыз элинин өзгөчөлүктөрүн жана эң байыркы элдерден экенин эске алуусун сурануу менен улут катары таанууну далилдешкен. Андыктан, алар Кыргызстандын мамлекеттике ээ болушун талап кылып, Борбордук аткаруу жана партиялык органдарга тынбай кайрылып турушкандыгын тарыхый баракчаларда көрүүгө болот. Түркестан АССРнин Советинин 1924-жылдын башында өткөн экинчи съездине барган кыргыз делегаттары совет өкмөтүнөн Кыргызстанды өзүнчө автономиялык бирдик катары түзүүнү су-

ранышып, бул маселени оңунан чечилишине, Совет доорунда автономиялык болсо да Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүнө жетишкен. 1924-жылы 14-октябрда РСФСРдин Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу комитети Кара-Кыргыз Автономиялуу облусун түзүү жөнүндө токтом кабыл алып, Автономиялык облус алкагында кыргыз калкы укуктук жана саясий жактан өз алдынча мамлекет курууга мүмкүнчүлүк алган.

Белгилей кетчүү нерсе, казактардын алгачкы советтик автономиясы РСФСРдин курамындагы аталышы “Кыргыз АССР” деп түзүлүп калгандыктан, аларды айырмалоо үчүн “Кара-Кыргыз” этнонимине токтолушкан. Кара – Кыргыз автономиялуу облусунун мамлекеттик башкаруу органы Революциялык Комитет деп аталып, анын төрагасы катары Иманалы Айдарбеков шайланган. Ал эми, облустун борбору убактылуу Ташкентте жайгашып, кийин Пишпекке которулган. Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлүшү Кыргыз элинин экономикалык жактан биригүүсүнө шарт түзүп, социалдык маданий жактан кайра курууга, элди бириктирүү жараяндарын тездеткен экен.

Кара-Кыргыз автономиялуу облусуна Каракол, Нарын, Бишкек уездери, Ош уезди, Андижан уездинен 10 болуштук, Наманган уездинен 10 болуштук, Кокон уездинен 2 болуштук, Алма-Ата уездинен 14 болуштук кирип, калкы 828,3 миң адамды түзгөн [3]. Ошентип, монгол чабуулунда жок болуп кеткен кыргыз элинин мамлекеттүүлүгү бир нече кылымдан кийин калыбына келтирилип, элибиздин тарыхында өзгөчө маанилүү окуя болуп келечектеги өлкөнүн өнүгүүсүнө өбөлгө түзгөн. Кыргыз мамлекетинин жаңы доордогу, форматтагы калыбына келиши десек да болот.

Бабаларыбыздын мамлекеттүүлүк үчүн күрөшү ырааттуу, тынымсыз жүргүзүлгөнү байкалат. Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун уюштуруу съездинде эле (1925-ж. мартта) ага катышкан делегаттар союздук өкмөткө Кара-Кыргыз автономиялуу облусун Кыргыз автономиялуу облусу деп кайра кароо сунушу менен кайрылышкан. Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин 1925-ж. майдагы чечими менен облус Кыргыз автономиялуу облусу болуп калган [2]. Ошол эле чыгаандардын демилгелүү сунушу

менен Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети 1926-жылдын 1-февралында Кыргыз облусунун территориясынын кеңдигин, чет мамлекеттер менен чектешкенин, экономикасынын, маданиятынын жана тилинин өзгөчөлүгүн эске алып Кыргыз Автономия облусун Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалистик Республикага айлантуу жөнүндө чечим кабыл алынган. Ошентип, Кыргызстан РСФСРдин курамында өзүнүн мамлекетүүлүгүнүн жаңы этабын баштаган. Бул окуя 1927-жылы 7-12- мартта өткөн Кыргыз АССРнин Советтеринин биринчи съездинде мыйзамдаштырылып, декларация кабыл алынып, кыргыз элинин өз тагдырын өзү чечүү укугу аныкталып, өлкөдө жашаган элдердин өз ара ынтымакташтыгынын негизги принциптери жарыяланган [6]. Ошол кезде өкмөт башчылыгына Абдыкадыр Орозбеков шайланып, Жусуп Абдрахманов эл комиссарлар советинин төрагасы болуп дайындалган. 1929-ж. 25-30- апрелде Кыргыз АССРнин Советтеринин 2-съезди кеңири талкуудан кийин Кыргыз АССРнин Конституциясы кабыл алынып, анда республиканын мамлекеттик жана коомдук түзүлүшү бекитилген [4].

Совет бийлигинин учурундагы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр Конституцияла чагылдырылып турган, ошого байланыштуу 1936-жылы 5-декабрда СССРдин экинчи Конституциясы кабыл алынып, ошол күндөн тарта Кыргыз АССРи Кыргыз ССРине айланып, СССРдин курамында тең укуктуу союздук республика катары кирген. Бул Республиканын тарыхында чоң жеңиш, анткени Кыргызстан өкмөтү Кыргызстанга союздук статус берүү жөнүндө СССР өкмөтүнө буга чейин такай кайрылып келген. Бул

жеңишке Кыргыз АССР БАКтын төрагасы А Орозбековдун Кыргыз АССР эл комиссарлар советинин төрагасы Ж. Абдрахмановдун, Б. Исакеевдин жана башкалардын күч аракети жана зор эмгеги жумшалган [5].

Бүгүнкү эгемендүүлүк бизге оңой-олтоң эле келе калган жок. Элибиздин келечеги үчүн ак кызмат кылып, мамлекетибиздин түптөлүшүнө, негизделишине опол тоодой салым кошуп, өз өмүрүн улутубуздун гүлдөп өсүшүнө арнаган бабаларыбыздын келечек муун үчүн ак кызмат кылып, мамлекетибиздин түптөлүшүнө, негизделишине опол тоодой салым кошуп, өз өмүрүн улутубуздун гүлдөп өсүшүнө арнаган бабаларыбыздын келечек муун үчүн кылган кызматына терең баш ийип, таазим кылып жүрүүбүз абзел. Кыргызды кыргыз кылып, мамлекеттүүлүгүн жоготпой, эл катары сактап келген улуттук идеясы – өз алдынча мамлекетүүлүк жана эркиндик, көз карандысыздык экендигине сыймыктанасын.

Ошентип, тарыхый баракчаларында айтылгандай, 1991-жылдын 31-августунда мамлекеттин көз карандысыздыгы жөнүндө Декларация кабыл алынып, Кыргыз Республикасы көз карандысыз эгемендүү демократиялык мамлекет катары салтанаттуу жарыяланды. Он экинчи чакырылыштагы Кыргыз ССР инин жогорку советинин “Легендарлуу парламент” аталган депутаттык корпустун депутаты катары, эгемендүү көз карандысыз мамлекеттин Конституциясын, символикалары болгон – желекти, гербди, гимнди, улуттук валютаны кабыл алууга катышып, эгемендүү мамлекетибиздин калыптанышына, өнүгүп өсүшүнө аз да болсо өз салымымды кошуп келе жатканыма сыймыктанамын.

Адабияттар:

1. Асанканов А. Кыргызстан тарыхы (байыркы замандан азыркы күнгө чейин). - Бишкек, 2009.
2. БМА КР. ф 21. оп 2д1
3. Жуманалиев А. Кыргызстандын саясий өнүгүшү. -Бишкек: Илим, 1994.
4. Койчуев А. Фергана өрөөнүндөгү улуттук-мамлекеттик ажырым (1924-1927 жж.). -Бишкек, 2001.
5. Осмонов О., Асанканов А. Кыргызстан тарыхы. -Бишкек, 2003.
6. Советтик Конституциянын тарыхы. Документтердин жыйнагы (1917-1957 жж.). -Москва: СССРдин ИА, 1958.

УДК: 94 (47) (575.2) (04)

Кубанычбек уулу Нурсултан,
тарых илимдеринин кандидаты
Ош мамлекеттик университети

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН КУРАМЫНДАГЫ БӨРҮ УРУУСУ: УРУКТУК СТРУКТУРАСЫ ЖАНА ТАРАЛУУ АРЕАЛЫ

Кубанычбек уулу Нурсултан,
кандидат исторических наук,
Ошский государственный университет

ПЛЕМЯ БОРУ В СОСТАВЕ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА: ПЛЕМЕННАЯ СТРУКТУРА И АРЕАЛ РАСПРОСТРАНЕНИЯ

Kubanichbek uulu Nursultan,
Candidate of Historical Sciences,
Osh State University

BORU TRIBE AS PART OF THE KYRGYZ PEOPLE: TRIBAL STRUCTURE AND AREA OF DISTRIBUTION

Аннотация. Бул илимий макалада бөрү уруусунун генеалогиялык структурасы жана жашаган аймактары революцияга чейинки, советтик жана азыркы учурдагы жазылган эмгектердин, жазма булактардын, кол жазмалардын жана автордун талаа материалдарынын негизинде изилденип жазылды. Бөрү уруусуна тиешелүү этнонимдерден келип чыккан жер-суу аттары (этнотопонимдер) жазылды.

Негизги сөздөр: бөрү уруусу, таралуу ареалы, генеалогия, эл, уруу, этноним, этнотопоним.

Аннотация. В данной научной статье исследуется генеалогическая структура и территориальное расположение (распространение) племени бору на основе дореволюционных, советских и современных письменных произведений, письменных источников, рукописей и полевых материалов автора. Написаны этнотопонимы, образованные от этнонимов племени бору.

Ключевые слова: племя бору, ареал распространения, генеалогия, народ, племя, этноним, этнотопоним

Annotation. This scientific article examines (studies) the genealogical structure and territorial location (distribution) of the Boru tribe on the basis of pre-revolutionary, Soviet and modern written works, written sources, manuscripts and field materials of the author. Ethnotoponyms derived from the ethnonyms of the Boru tribe are written.

Keywords: boru tribe, distribution area, genealogy, people, tribe, ethnonym, ethnotoponym

Ар бир элдин, улуттун же ар кандай этностун өзүнүн этникалык калыптануу мезгили болору шексиз. Ал процесс узак убакытты камтып, курамдык жактан ага бир нече этникалык майда топтордон тартып, ири этностор, этникалык бирикмелер катышуусу ыктымал. Мындай тарыхый процесс саясий, чарбалык, аймактык ж.б. факторлордун таасиринде жүрүшү мүмкүн. Кыргыз элинин да эл болуп калыптануусу ушундай татаал процесстер менен кош-

толгондугу талашсыз. Көчмөн эл катары кыргыздарда уруулук түзүлүш узак мезгилге сакталып калган. Ошондуктан, ошол урууларды бүгүнкү күндө илимий айлампада изилдөө кыргыз элинин этникалык тарыхын байытууга өбөлгө болору талашсыз. Бул тууралуу белгилүү окумуштуу, этнограф С.Аттокуров өзүнүн “Кыргыз санжырасы” деп аталган эмгегинде буга чейинки колдо бар материалдардын негизинде бүткүл кыргыз элинин санжырасынын негиздерин

жалпылаштырып берип, “Бул китепченин чыгышы иштин биринчи этабы. Эмдиги алдыда турган чоң иш кыргыз элинин составдык бөлүктөрүнүн бүгүнкү абалы, алардын жайланышы, саны. Мына ошол материалдарга таянып кыргыздардын этникалык картасын түзүү. Анан бара-бара көп томдуу кыргыздын кошмо санжырасын чыгаруу”, – деп белгилеп жазганы бар [1.1., 213-б.]. Ушул өңүттөн алып карап, кыргыз элинин курамындагы бөрү уруусунун уруктук курамы жана таралуу ареалы илимий изилдөөгө алынды.

“Бөрү” этноними, анын келип чыгышы, этимологиясы жөнүндөгү маселе өзүнчө чоң маселе. Ал багытта изилдөө өзүнчө болгону максатка ылайык. Бул изилдөөбүздө бөрү уруусунун негизги ири уруктарынын генеалогиялык таблицасы тарыхый булактардын, илимий эмгектердин, эл арасындагы сакталып калган материалдардын, уруунун бүгүнкү санжырачыларынын айтымдарынын негизинде түзүлүп, сунушталат. Ошону менен бирге, уруунун курамдык бөлүктөрү болгон уруктардын, аталыктардын таралуу ареалы, саны изилденди. Урууга тиешелүү этнотопонимдер аныкталып, таблицасы түзүлдү.

Бөрү уруусу оң канат (Ак уул) кыргыздарынын Адыгине уруулук бирикмесиндеги ири уруулардын бири. Бөрү уруусунун курамындагы уруктар, топтор, аталыктар негизинен буга чейинки окумуштуулардын изилдөөлөрүндө бир кыйла иликтенип жазылган. Айрым жазма булактарда да кабарлар бар. Алардын оозеки санжыра айтымдары менен негизинен жалпылыгы бар.

Уруунун структурасы, уруктук курамы жөнүндө совет дооруна чейинки булак катары орус армиясынын офицери Н.Ф.Ситняковскийдин Фергана облусунун чыгыш бөлүгүндө жашаган кыргыздардын айрым уруулары жөнүндө 1898-жылы жазылган эмгегин атоого болот. Ал эмгекте автор бөрү уруусунун уруктук курамын, жайгашкан жерин, кыштоосун жана жайлоосун көрсөтүп жазган. Бирок, автор урууга тиешелүү болгон уруктарды, топторду жөн гана тизмектеп көрсөтүп, бирок, алардын бири-бири менен болгон

туугандык жана муундук байланыштарын так берүүгө аракет кылган эмес. Анда, бөрү уруусуна кирген 9 урукту: байыш, кожоке, алике, атаке, буйла бөрү, сагындык уулу, майтараң уулу, жүктү, боккара уруктарын белгилеген [1.2., 57-58 с.]. Мында атаке уругунун курамына кирген боккара атаке уругунун курамына киргендигине карабастан аны менен параллель берилип калган. Ошондой эле бабаке тобуна кирген Майтараңуулу, Сагындыкуулу деген негизги уруктар боккарадай болуп түз эле өздөрү жазылган. Аларды түшүнүү менен кабылдоо керек. 127 жыл мурда жазылган бул тарыхый булактын Фергана өрөөнүндөгү кыргыз урууларынын, алардын катарында бөрү уруусунун тарыхын изилдөөдөгү баалуулугу баа жеткис.

1953–56-жылдары СССРдин илимдер Академиясынын Президиумунун чечими менен уюшулган Кыргыз археология жана этнографиялык экспедициясынын этнография отрядында С.М.Абрамзон, Я.Винниковдор Республиканын булуң-бурчунда болушуп, өздөрүнүн макалаларында кыргыз элинин ар бир уруусунун, алардын уруктуктарынын структурасы боюнча эбегейсиз материалдарды жыйнашкан. Анда бөрү уруусунун да генеалогиялык таблицасын түзүшүп, эмгектеринде жазышкан. С.М.Абрамзон бөрү уруусунан атаке, алике, кожоке, баваке, байыш, балбай уруктарына ажыратып, өз кезегинде алардан да уруктарды, топторду таратат. [1.3., 63-66-с.] Я.Р.Винников өзүнүн топтогон материалдары боюнча бөрү уруусунун уруктук структурасын системалаштырып, генеалогиялык таблицасын түзгөн. Ал бөрү уруусунан бабаке, алике, дөөлөткул, байыш, кудайкул, кожоке, атаке уруктарын таратып, өз кезегинде алардан тараган уруктарды да көрсөтөт. [1.4., 151-152 с.] Мында көрүнүп тургандай балбай уругу жазылбай калган. Андан тышкары дөөлөткул, кудайкул деген этнонимдер да катар берилип, атакенин курамына кирген көпчүлүк майда уруктар кудайкулдун курамына киргизилип, кайталанып берилген. Мындан улам жогоруда белгилегендей айрым жерлеринде чаташтыруу орун алгандыгын байкоого болот. Кыргыз тарыхчысы, профессор Сабыр Аттокуров жогорудагы

келтирилген эмгектерге таянып, ошону менен бирге автордун өзүнүн айрым изилдөөсүнүн негизинде жазылган “Кыргыз санжырасы” деген эмгегинде бөрү уруусунун генеалогиялык таблицасын берет. Анда бөрү уруусунан кудайкул, кудайкулдан тастар, бабаке, балбай, байыш, дөөлөткулу, кожоке, алике, атаке уруктарын таратат. [1.1., 74-б.] Бул илимий эмгекте мурдагы авторлор кетирген айрым кемчилдиктерди түзөө менен катар, кээ бирлери автоматтык түрдө кайталанган. Бирок, “чымчык сойсо да касап сойсун” дегендей, тарыхчы-этнограф, профессор С.Аттокуровдун бул эмгеги илимий таризде жазылып, көптөгөн апыртып-көбүртүп жазылган жомокторду токтотуп, окурмандардын мүдөөсүн кандырган негиздүү эмгек жаралды десек болот.

Эгемендүүлүк жылдарында жазуучу, журналист ж.б. түрдүү кесипти аркалаган кишилерден жөнөкөй атуулдарга чейин кыргыз санжырасына байланыштуу бир нече китептер басылып чыккан. Ал эмгектердин көбү интернет булактарына желдей тарап кетти. Булардын арасында кайсы бир деңгээлде негиздүүрөөктөрү да бар. Бирок, көпчүлүгү уруулардын этникалык тарыхын, уруктук структурасын атайын тереңирээк илимий изилдөөгө алышкан эмес, кайталанма эмгектер. Көбүндө уруулук түзүлүштү тарыхый объективдүүлүк принциптери менен изилдешпегендиги, илимий булактарга таянуу жана жеткиликтүү талаа материалдарынын жоктугу даана байкалат. Маселен, Сапарбай Жаңыбай уулунун “санжыра” китепчесинде бөрү уруусунун уруктук структурасында эң ири делген атаке, балбай уруктарын калтырып койгон. Андан тышкары абыке деп башка эмгектерде кездешпеген ысымды берет. Ал уруктардан андан ары Алым, Абдыразак, Дыйкан, Ырысбай, Муса сыяктуу бүгүнкү күндөгү адам аттарын берет. Балким алар бөрү уруусунун кечээ жакындагы эле өкүлдөрү болуп, санжырага киргизилген ысымдар чыгар...?

Учурдагы санжыра сүргөн аксакалдардын, топтоштурган кишилердин арасында да уруунун курамындагы айрым уруктардын өз ара туугандык, муундук байланышын алмаштырган, чаташтырган учурлар да бар.

Биз өзүбүз тараптан топтолгон материалдарды, уруунун таралышы жөнүндө жазылган эмгектерди жана бүгүнкү күндөгү санжырачылардын айтымдарын салыштырып, анализдөөгө аракет жасадык. Биздин изилдөөбүз боюнча бөрү уруусу төмөнкүдөй уруктарга ажырайт: бөрүдөн дөөлөткул, кудайкул, тастар. Кудайкулдан алике, атаке, бабаке, байыш, балбай, буйлабөрү, кожоке, тилеке тарайт. (1-тиркеме) Алар да андан ары уруктарга, топторго, аталыктарга тарап кетет. Бөрүдөн тараган ири уруктарды алфавиттик тартип менен бердик. Бул алардын чоң же кичүү экендигин билдирбейт. Бүгүнкү күндө өз уруусун, уруунун ичинде өз уругун улуу көрсөтүү аракеттери ого эле көп. Анткени, элибиздин өткөн турмушунда уруунун же уруктун, аталыктын чоң же кичүү болуусунун социалдык мааниси болуп, анын кандайдыр бир статусун аныктап турган. Албетте, туугандардын, анын ичинде бир туугандардын, деги эле адамзатын жаш өзгөчөлүгүнө карата урмат, ызаат деген баалуулугу түбөлүк кала бермекчи. Бирок, “улуу уруунун урпактарыбыз”, “ак сөөк уруунун тукумуз”, “устукан биздики, төр биздики” деген эскиден калган экинчи өңүтүнөн арылышыбыз керек. Биз ал баскычтан эбак өткөндүгүбүздү, ал өзүнүн маанисин жоготкондугун, анан калса уруунун улуу же кичүү болгондугу тууралуу чындыкты да эч ким ишенимдүү айта албастыгын моюндап жүрүшүбүз абзел.

Бөрү уруусу Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгыш тарабын, Алай тоолорунун тескей тарабын эзелтеден жердешкен. Азыркы административдик бөлүнүү боюнча Ош облусунун Ноокат, Кара-Кулжа, Кара-Суу аймактарында жашашат. Бул аймактардагы бөрү уруусунун жана анын курамындагы уруктардын энчилүү аттарынан (этнонимдер) келип чыккан бир нече жер-суу аттарды (этнотопонимдерди) кезиктирүүгө болот. Изилдөөбүздө уруунун эзелтен жердеген аймактарындагы айрым этнотопонимдери такталып, таблица түрүндө берилди. (2-тиркеме) Калмак баскынчылыгы доорунда, андан кийинки доорлордогу саясий, чарбалык ж.б. факторлордон улам уруунун өкүлдөрү ар кайсы аймактарга таралгандыгын да

байкоого болот. Ошондуктан, Ош облусунун аймактарынан тышкары Республиканын башка райондоруна да уруунун өкүлдөрү азыраак санда таралган. Андан тышкары Өзбекстан Республикасынын Анжиян облусунун мурдагы Ворошилов районунда да бүтүндөй Бөрү айылы бар экени, анда бөрү уруусу жашары белгилүү.

Бөрү уруусу эзелтен жашаган негизги аймагы **Ноокат өрөөнү**. Азыркы Ноокат районун эгерде шарттуу түрдө батыш жана чыгыш деп эки зонага бөлүп алсак, бөрү уруусу чыгыш зонасын жердешет. Бүгүнкү күндөгү эсеп боюнча Ноокат районунун өзүндө 70 миңдей бөрү уруусун өкүлдөрү жашайт.

Ноокат аймагында бөрүнүн атаке, алике, кожоке, байыш, балбай (жүктү уругу) уруктарынан тарагандар байырлашат. Бөрү уруусунун уруктарынын ичинен саны боюнча эң басымдуу бөлүктү атаке уругунан тарагандар түзөт. Ноокат районунда эле атаке уругунун саны болжолдуу 40 миңди түзөт. [3] Атаке уругу Ноокат районундагы Кыргыз-Ата айылдык аймагынын (округунун) Ак-Булак (мурдагы Тельман), Кыргыз-Ата (мурдагы Сталин), Көтөрмө, Борко (мурдагы Правда), Кара-Кой (тоо), Кара-Таш (адыр) айылдарында, Кеңеш айылдык округунун Шаңкол (мурдагы Сезд колхозу), Арбын (Ленинизм колхозу), Куу-Майдан (мурдагы Кызыл-Аскер), Ак-Терек айылдарында, Т.Зулпуев атындагы айылдык аймактын (округунун) Кашкалдак (интернационал), Айбек, Караке, Ак-Чабуу айылдарында, административдик жактан Гулистан айылдык аймагына (округуна) караган Чоң-Кыштоо айылында (тоо), Мирмахмудов айылдык аймагына (округуна) караган Буйдалык (тоо) айылында жашайт [3]. Мындан тышкары Кара-Кулжа районунун Кара-Кулжа, 1-Май айылдарында 100 түтүндөн ашык атаке уругунун акчубак уругунун тарагандар жашайт.

Кыргыз-Ата айылдык аймагында (округунда) 2020-жылдын статистикалык маалыматы боюнча 22708 (жыйырма эки миң жети жүз сегиз) адам жашап [2.1.], 3200дөй кожолук бар. Ак-Булак айылында (мурдагы Тельман колхозу) 1074 кожолук болуп, анда жашаган калктын саны 6687 (алты миң алты жүз сексен жети) адамды

түзөт. [2.1.] Анын ичинен 485 түтүн окшотмо (45%), 410 түтүн куртка (майнеке менен бирге) (38%), 17 түтүн сарава (1,5%), 11 түтүн жүктү (1%), 70 түтүн сартуулу (6,5%), 58 түтүн могол (5,4%), 21 түтүн соколок (2%), уруусунун өкүлдөрү жашайт. [1.5., 18-б.] Ак-Булак айылында кожолуктарынын 86%ын бөрү уруусун, анын ичинен 85%ын бөрү уруусунун атаке уругунун өкүлдөрү түзөт. Борко айылында калктын саны 4652 кишини түзүп [2.1.], алардын дээрлик 90%ы бөрүнүн атакесинин курамындагы окшотмо уругу жашайт. Мындан тышкары 20 түтүндөй бабаке уругунан, 20дан ашык жору уруусунан тарагандар жашайт. [4.1.] Көтөрмө айылында калктын саны 4133 кишини түзөт. Айылда негизинен бөрү уруусунун атаке уругуна кирген чот уругунун курамындагы кудайкул тобунун өкүлдөрү жашайт [3]. Андан тышкары 70 түтүн каңды уруусунун [1.6., 337-б.], бөрүнүн курамындагы арбын уругуна кирген Көрмусадан тарагандар 10-15 түтүндөй жашайт. [4.2.] Атакенин окшотмо уругунун өкүлдөрү 3-4 түтүн жашайт. [3] Кыргыз-Ата (мурдагы Сталин колхозу) айылында түтүндүн саны 1000ге жакынды түзүп, аларда 6454 киши жашайт. [2.1.] Айылда негизинен бөрүнүн атаке уругунун курамына кирген, т.а. атакеден чот, чоттон кара-кучкач, кара-кучкачтан бөжөк, бөжөктөн тараган ыман, ырай уруктары жашайт. Мындан тышкары атакенин сарава уругунан тарагандар 20 түтүн, бөрүнүн курамындагы арбын уругуна кирген көрмусадан тарагандар 20дан ашык түтүн, бөрүнүн балбай уругунун курамындагы жүктүүуругунан 10дой түтүн, баргыуруусунун курамына кирген алдай уругунун, мырзалар тобунун саналуу өкүлдөрү, мындан тышкары 20дай түтүн муңгуш уруусунун курамындагы эркекашка уругунан, каңды уругунун 20га жакын түтүн жашайт. [4.3.] Азыркы Кыргыз-Ата айылынан (Сталин колхозу) түштүк-батышынан куйган Кыргыз-Ата дарыясын бойлой, Кара-Кой жайлоосуна бараткандагы мазарга, Мундарчыга чейинки айылдар, кыштоолор эл арасында “Тоо” деп аталып, азыркы учурда административдик жактан Ноокат районунун үч айыл өкмөтүнүн (Кыргыз-Ата, Гулистан, Мирмахмудов) курамына бөлүштүрүлгөн. Кыргыз-Ата айыл өкмөтүнө караган Кара-Кой айылында 596

адам жашайт. Гулистан айыл өкмөтүнө караган Чоң-Кыштоо айылында калктын саны 183 кишини түзөт. Ал эми Мирмахмудов айыл өкмөтүнө караган Будайлык (Будалык) айылында калктын саны 146 кишини түзөт. Жогоруда айтылгандай, административдик жактан Ноокат районунун үч айыл өкмөтүнө караган бул айылдарда, башкача айтканда тоодо бөрүнүн атаке курамына кирген тактап айтканда атакеден чот, чоттон тараган окшотмо, кара-кучкач (Ыман, Ырай) уруктары ж.б. жайшат. Кара-Таш айылынын (адыр) жашоочулары 89 адамды түзүп, бул айылда атаке уругунан тараган окшотмо ж.б. уруктар жашайт. [3]

Кеңеш айылдык аймагынын (округунун) Шаңкол айылында калктын саны 5406 кишини түзүп [2.1.], бөрү уруусунун атакесинин ботокара, сарыава уруктары жашайт. [4.4.] Куу-Майдан (мурдагы Кызыл-Аскер колхозу) айылында калктын саны 5197 кишини түзүп [2.1.], аларда негизинен бөрү уруусунун атаке уругунун курамындагы бактыбай тобу жашайт. [4.5.] Атакенин курамына кирген акчубак уругунан 2-3 түтүн [4.6.], балбай уругунун курамына кирген жүктүлөрдөн 10 түтүн, 6 түтүн байыш уругунун, 20 түтүндөй арбын уруктары ж.б. уруктардын, топтордун өкүлдөрү жашайт. [4.7.] Ак-Терек айылында да ботокара, сарава уруктарынын өкүлдөрү жашайт.

Исанов атындагы айылдык аймактын (округдун) 5365 калкы бар Кожоке (Тескей-Кожоке), 5717 калкы бар Федеров (Күнгөй-Кожоке) айылдарында (этнотопонимдер) аталышы айтып тургандай бөрү уруусунун кожоке уругу отурукташкан. [4.8.] Жаңы-Базар, Алике айылында бөрү уруусунун байыш (этнотопонимдер), алике уруктары жашайт. Чеч-Дөбө айылында көкжаттык, Жар-Коргон айылында улуукатын уруулары жашайт. Көк-Бел айылдык аймагында бөрү уруусунун байыш уругу, мындан тышкары көкжаттык уруктары жашайт.

Кара-Суу районуна караштуу Папан айылдык аймагынын (округунун) Бөрү, Карагур (жалпы калктын саны киши 645 киши), Кожо-Келен (жалпы калктын саны 2202 киши) айылдарында байыш, буйлабөрү ж.б. уругунун өкүлдөрү жашайт.

Ош шаарына караган Жапалак айылында 300 түтүндөндөй буйлабөрү, 20 түтүндөй

бабаке уруктарынын өкүлдөрү жашайт. [4.9.]

Мурда Ноокат районуна караган, азыркы учурда административдик жактан Араван районунун Керме-Тоо айылдык аймагына караган Кичи-Алай айылында (калкынын саны 603 киши) ичкилик уруулук бирикмесине кирген уруулар менен бирге, ал эми Чөгөм (калкынын саны 764 киши), Майдан-Тал (калкынын саны 39 киши), Күндөлүк (калкынын саны 159 киши) айылдарында, ошондой эле Гүлбар айылында да 20 түтүндөй байыш уругунун өкүлдөрү жашайт.

Кара-Кулжа районунун Кызыл-Жар айылдык аймагынын (округунун) Коо-Чаты (жалпы калкынын саны 2338 киши) айылында бөрү уруусу 15 түтүн карабаргылар жана 15 түтүн муңгуш уруусунун жоош уругу менен аралашып жашайт. Ошондой эле Терек (жалпы калкынын саны 1254 киши), Чычыркана (жалпы калкынын саны 334 киши), Күйөө-Таш (жалпы калкынын саны 1100 киши) айылдарында, Ой-Тал айылдык аймагынын Ой-Тал (жалпы калкынын саны 2062 киши) айылында [4.10.], Кара-Кулжа айылдык аймагынын 1-Май (жалпы калкынын саны 6433 киши), Кара-Кулжа айылдарында бөрү уруусунун балбай, бабаке, буйлабөрү, атаке уруктарынан тарагандар жашайт.

Бөрү уруусунун өкүлдөрү, Ысык-Көл, Нарын, Жалал-Абад, Чүй жана Талас облустарынын кээ бир райондорунда да азыраак санда жашашат. Ал жакка азырынча колубуз жетпегендиктен бул изилдөөбүзгө кирген жок.

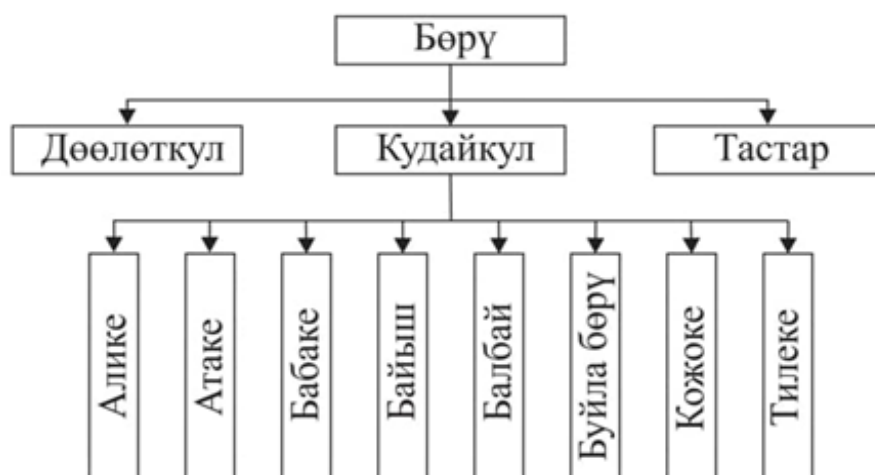
Н.Ситняковский жогоруда көрсөтүлгөн изилдөөсүндө ар бир уруунун жашаган аймагын, жайлоо-кыштоосун таблица түрүндө жазып кеткен. Анда, бөрү уруусунун курамына кирген уруктардын кыштоосу, жайлоосу көрсөтүлөт. Атаке уругу (курамындагы ботокара тобу менен) Ош уездинин Ноокат болуштугунда кыш мезгилинде түндүктөн Кашкалдактан Ак-Булак, Шаңкол тоолоруна чейинки тегиздиктерде, Котур-Булак, Шаңкол дайраларын бойлой жайгашканын жазган. Ал эми жайындасы Чогун (Чөгөм – К.у.Н.), Кичи-Алай тоолорунда жайлоолорун белгилеген. [1.2., 103 с.] Жогоруда көрүнүп тургандай автор кыштоо, жайлоолорун

жалпылаштырып гана берген. Бул аталган жайлоолор менен кыштоолордун ортосун бийик аска-зоолор бөлүп турат. Кыштоодон жайлоого эки жол менен көчүп барып келишет. Биринчиси түштүк-батышта Кыргыз-Ата дайрасын бойлой Шибе, Жаз-Токой, Эчки-Атар кыштоолору аркылуу, ошол жерден сол тарапка коктудан түшкөн сууну бойлой көтөрүлүп Шамшили, Окшотмо жайлоолорунда жайлоологон. Ал эми Эчки-Атардан нары түз Кыргыз-Ата дайраны бойлой Чоң-Кыштоо, Будалык, Кураган деген кыштоолорду, андан ары батышта Мундарчын, түштүк тарапта Кара-Кой мазар деген жайлоолорду жайлашкан. Кара-Кой мазардан нары Кум-Белден ашып, чыгыш тараптагы Чөгөм тоолоруна, ал эми түштүк тарапка жүрүп Кичи-Алай тоолоруна барып жайлоолошкон. Экинчиси чыгыш аркылуу Көк-Белден ашып, оңго Алтын-Казык зоону айланып Ак-Буура дарыясын бойлой жүрүп Чөгөм, Кичи-Алай жайлоолоруна жеткен. [3] Байыш уругу Түлкү-Дөбө, Турук, Майдан-Тал, Чөгөм, Кожокелен, Карагур аймактарда кыш мезгилдеринде болуп, ал эми жай мезгилинде Кичи-Алайга жайлоологон. Кожоке уругу Котчан (Кошчан) жана Кырк-Күнгөй тоолорунда, жайындасы Эш тоолорунда көчүп жашарын белгилеген. Алике уругу Кашкалдак, Жатандан тартып, Ак-Булак,

Кыргыз-Ата суусуна чейинки аймактарда кыштап, жайлоого Кара-Кой жайлоосунда жайлашкан. Буйлабөрү тобу кыш мезгилинде Ош уездинин Ак-Буура болуштугунун Айры-Жар (Ак-Бууранын жогорку агымында) болуп, жайындасы Айкөл тоолорунда жайлашкан. Сагындыкуулу уругу кышында Кара-Кулжа суусунун жээктеринде болуп, жайындасы Сурташ тоолорунда, Каракөл сууларын бойлой жашаган. Майтараңуулу уруктарынын өкүлдөрү кышындасы Кур-Таш, Жаргылчак тоосунунда болуп, жайындасы Шилбеле, Укыр тоолорунда ал эми жүктү уругу кышындасы Суулуу, жайындасы Бел-Башат, Ак-Таш тоолорунда жайлайт деп жазат. [1.2. 102-103 с.]

Бөрү уруусунун таралуу ареалын, санын тактоого аракет жасалган бул изилдөө иши колубуз жеткен аймактардын негизинде жазылды. Албетте, өлкөнүн көп аймагына тарап кеткен, жада калса өлкөдөн сырткы аймактарда калып кеткен кыргыздын байыркы уруусу болгон бөрүлөрдүн, анын уруктарынын таралуусу, саны, уруктук структурасы тууралуу маселе али толук изилдене элек, дагы да изилдөөнү талап кылат. Өзгөчө, Кыргызстандын түндүк аймактарында жашаган бөрүлөр, алардын жайгашып калуусу, саны, аймактары, этнотопонимдер, уруктук структурасы изилдөөнүн биринчи маселеси катары каралууга тийиш.

1-тиркеме Бөрү уруусунун генеалогиялык таблицасы

2-тиркеме

Бөрү уруусунун жана анын курамындагы уруктардын энчилүү аттарынан (этнонимдерден) келип чыккан жер-суу аттары (этнотопонимдер)

№	Этнотопонимдер		Чоң уругу, уруусу	Району	Айыл өкмөтү
1	Айбек	Калктуу конуш	Атаке - Бөрү	Ноокат	Т.Зулпуев
2	Алике	Калктуу конуш	Алике - Бөрү	Ноокат	Н.Исанов
3	Андагул	Калктуу конуш	Бөрү	Каара-Суу	Папан
4	Арбын	Калктуу конуш	Бөрү	Ноокат	Кеңеш
5	Байыш	Калктуу конуш	Байыш - Бөрү	Ноокат	Н.Исанов
6	Боккара	Калктуу конуш	Атаке - Бөрү	Ноокат	Кеңеш
7	Бөрү	Калктуу конуш	Бөрү	Кара-Суу	Папан
8	Бөрү	Калктуу конуш	Бөрү	Өзбекстан Республикасы, Анжиян облусу	
9	Караке	Калктуу конуш	Атаке - Бөрү	Ноокат	Т.Зулпуев
10	Кожоке	Калктуу конуш	Кожоке - Бөрү	Ноокат	Н.Исанов
11	Окшотмо	Жайлоо	Атаке - Бөрү	Ноокат	Кыргыз-Ата
12	Сарава	Калктуу конуш	Атаке - Бөрү	Ноокат	Кеңеш

Адабияттар:

1. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы, Бишкек, 1995
2. Ситняковский Н. Перечисление некоторых родов киргиз, обитающих в восточной части Ферганской области // Известия Туркестанского отдела Императорского Русского географического общества. Т. II, вып.1. Ташкент, 1900
3. Абрамзон С.М. Этнический состав кыргызского населения северной киргизии // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиций, Т. IV, Москва, 1960
4. Винников Я.Р. Родоплеменной состав и расселение киргизов на территории южной киргизии // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиций, Т. I, Москва, 1956
5. Кубанычбек у.Н. Ак-Булак элинин (айылынын) санжырасы. – Б.: Улуу Тоолор, 2017
6. Нурбек Туран, Каңды: санжыра жана тарых. – Б.: “Турар”, 2014
7. Интернеттен алынган шилтемелер

Численность населения районов, городов, айылных аймаков и сел Ошской области, <http://www.stat.kg/ru/statistics/naselenie/>

Автордун талаа дептеринен

Санжырачы-информаторлор

Түрков Эсенали, 74 жашта, жогорку билимдүү, Ош облусу, Ноокат району, Кыргыз-Ата айылдык аймагы, Борко айылы.

Кочкоров Кубанычбек Чиркешович, 62 жашта, жогорку билимдүү, Ош облусу, Ноокат району, Кыргыз-Ата айылдык аймагы, Ак-Булак айылы.

Юсупов Алишер Абидинович, 51 жашта, жогорку билимдүү, Ноокат району, Кыргыз-Ата айылдык аймагы, Кыргыз-Ата айылы.

Касымбаев Медер, Ноокат району, Кеңеш айылдык аймагы, Шаңкол айылы (99 жашка чыгып, көзү өткөн Жолдошов Касымбайдын кол жазмасы)

Арипов Акматжан Маматжанович, 81 жашта, жогорку билимдүү, Ноокат району, Кеңеш айылдык аймагы, Куу-Майдан айылы

Бегматов Белек Пиримбердиевич, 61 жашта, жогорку билимдүү, Кеңеш айылдык аймагы, Куу-Майдан айылы

Тиллабаев Анаш Насирович, 61 жашта, Кеңеш айылдык аймагы, Куу-Майдан айылы.

Дооронов Мамасейит, 78 жашта, жогорку билимдүү, Ноокат району, Н.Исанов атындагы айылдык аймагы, Кожоке айылы.

Кудайбердиев Султанбек Өсөрбаевич, 53 жашта, Ош шаары, Жапалак айылы.

Борсонов Сагынбек Саматович, 38 жашта, жогорку билимдүү, Ош облусу, Кара-Кулжа району, Кызыл-Жар айылдык аймагы, Коо-Чаты айылы.

УДК: 94 (575,2) : 94 (574)

Сапаралиев Дөөлөтбек Бекишович

кандидат исторических наук, профессор,
заведующий кафедры Истории Кыргызстана и Зарубежного Востока Бишкекского
государственного

университета имени К. Карасаева. Кыргызстан, Бишкек.

E- mail: saparaliev@mail.ru

КОЧЕВОЕ ГОСУДАРСТВО КЫРГЫЗОВ С XVIII – ДО СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА

Сапаралиев Дөөлөтбек Бекишович

тарых илиминин кандидаты, профессор,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин
Кыргызстандын жана Чыгыш чет өлкөлөрдүн тарыхы
кафедрасынын башчысы.

Кыргызстан, Бишкек

**XVIII КЫЛЫМДАН – XIX КЫЛЫМДЫН ОРТОСУНДАГЫ КЫРГЫЗДАРДЫН КӨЧМӨН
МАМЛЕКЕТИ**

Saparaliev Doolotbek Bekishovich

Candidate of Historical Science, Chair of the Department
of History of Kyrgyzstan and Oriental Countries at
Bishkek State University named after K. Karasaev.

Kyrgyzstan, Bishkek

NOMADIC STATE OF THE KYRGYZ IN THE XVIII TO MID XIX CENTURY

Аннотация. История государства кыргызов в XVIII-XIX вв. – один из слабо изученных вопросов нашей истории. Так как в советской историографии преобладало поверхностное отношение к истории государства многих народов, поэтому данный вопрос основательно не был исследован. К тому же, в методологии изучения истории кочевых народов здесь преобладала евроцентристская концепция, когда ошибочно считалось, что кочевники-кыргызы в своем общественном развитии преобладали родоплеменные отношения и в силу этого из-за раздробленности не могли проводить единую государственную политику. Бесспорно, в тот период, значительная часть кыргызов вела кочевой образ жизни. Как справедливо отмечал российский этнолог Л.Гумилев о том, что “кочевая культура имеет самостоятельный

путь становления, а не является периферийной, варварской и не полноценной“ [28:94]. Поэтому эта статья направлена на раскрытие проблемы развития государства кыргызов, выше обозначенного времени.

Ключевые слова: Дикокаменная орда, Бухарский эмират, Казахские жузы, Кыргызское государство, Коканд, Орда, Россия.

Аннотация. Кыргыз элинин XVIII - XIX кылымдар мезгилиндеги мамлекетинин ахывалы тарыхыбыздагы бүдөмүк сууроолордун бири. Советтик тарыхнаамада көпчүлүк элдердин мамлекетинин тарыхына үстүртөн мамиле жасалгандыктан, бул жагдай негизинен ачыкталбаган. Анын үстүнө, мурун көчмөндөрдүн тарыхын изилдөөдө евроцентристтик көз караш үстөмдүк кылгандыктан, ушул мезгилде, кыргыз эли уруулук түзүлүштө болуп, бытырандыкка дуушарлангандыктан бирдиктүү мамлекеттик саясат жүргүзө алышпай, өз мамлекетине эгедер болбоду деген, жаңылыш көз караш бар. Алыбетте, ошол мезгилде кыргыз элинин басымдуу көпчүлүгү көчмөнчүлүктө жашагандыгы талашсыз. Ал эми көчмөндөрдүн турмушу өзгөчө жол менен өнүккөнүн, белгилүү Россиялык түрколог Л. Гумилев дааналап, акыйкаттык менен мындай деп белгилеген: “көчмөн маданияты өз алдынча өнүгүү жолуна ээ, ал чет жакадагы жапайы жана дараметсиз эмес” [10, с. 94]. Ошондуктан бул макала жогоруда биз белгилеген маселе кыргыз тарыхнаамасында жетиштүү деңгээлде изилденбегендиктен, андагы коомчулуктун бүдөмүк жагдайын ачыктоого багытталды.

Негизги сөздөр: Жапайы тоолук кыргыздар ордосу, Бухара эмирлиги, Казак жүздөрү, Кыргыз мамлекети, Кокон, Ордо, Россия.

Abstract. The history of the Kyrgyz state in the XVIII-mid XIX centuries is one of the understudied issues in Kyrgyzstan's history. In Soviet historiography, many states' histories were poorly studied, often receiving a superficial treatment. Furthermore, the study of nomadic history was dominated by a Eurocentric perspective, wrongly suggesting that due to tribal structures, nomads, including the Kyrgyz, were unable to pursue unified state policies. However, as noted by the renowned Russian scholar Lev Gumilev, nomadic culture had its own path of development and was not peripheral or primitive [28:94]. This paper aims to address these issues in Kyrgyz historiography and shed light on the past nomadic community, which remains insufficiently explored to this day.

Keywords: Wild Mountain Kyrgyz Ordo, Bukhara Emirates, Kazakh Zhuses, Kyrgyz government, Kokand, Ordo, Russia.

С обретением государственного суверенитета бывших народов Союза Советских Социалистических Республик, происходят качественные изменения в исторической науке центральноазиатского региона, связанные с попыткой нового подхода к изучению проблемы политогенеза (т.е. государствообразования) кочевых обществ, в частности казахов и кыргызов (см. работы: Н. Масанова, Т. Омурбекова, Т. Асанова, Р. Жолдошева и др.). В них наблюдается постепенное освобождение от влияния евроцентристской великодержавной концепции застойности Азии, так и от марксистского догматического подхода к ее развитию по единообразным общественным закономерностям, нередко загонявшим кочевниковедов в тупик.

Мне представляется, вряд ли будет правомерно, сегодня по-прежнему отрицать наличие у кыргызов собственного суверенного государства со своими специфическими осо-

бенностями и древними традициями, уходящими в глубь веков.

И, тем не менее, исследование вопросов о наличии независимого государства кыргызов с XVIII - до середины XIX в. остаются по-прежнему малоизученными. Это объясняется наряду с вышесказанным, также в недостаточной степени разработанностью источниковой базы, в частности документальных источников, хранящихся в архивах России, Казахстане, Узбекистане, Китае и др. Поэтому в данном сообщении мы на основе комплекса нововыявленных архивных документальных источников и ранее известной научной литературы (работы А. Бернштама, К. Петрова, Б. Джамгерчинова, А. Хасанова, К. Усенбаева, Б. Солтоноева, В. Плоских, А. Мокеева и др.) попытались, как можно полнее и объективнее осветить обозначенную проблему вышеуказанной темы.

Восемнадцатый век, по определению из-

вестного русского востоковеда В. Бартольда, «был критическим для всего мусульманского мира» [13:275], и в особенности для народов Туркестана, где бок о бок проживали близко-родственные тюркоязычные народы такие как кыргызы, казахи, каракалпаки, узбеки, уйгуры, туркмены и др. Поскольку их территории тогда и позднее до середины XIX в. часто становились объектом агрессии иноземных войск, сначала государства западных монголов - Джунгарского ханства, а затем Цинской и Российской империй. Наряду с меркантильными интересами иноземных завоевателей в значительной степени этому способствовала и наблюдавшаяся политическая раздробленность Туркестанского региона.

Географическая среда обитания кыргызского народа, разместившегося, в указанное время, на одном из уникальных уголков земного шара, где издревле проходили сложнейшие участки ветвей знаменитейшей трансконтинентальной Евразийской торговой магистрали, так называемого «Великого Шелкового пути», в какой-то мере обуславливало основной вид их хозяйственной деятельности - преобладающее кочевое скотоводство в сочетании с земледелием, хотя среди них было немало уже оседлых земледельцев, о чем свидетельствует функционирование таких кыргызских городов как Ош и Узгенд. По определению академика А.Н. Бернштама здесь постепенно устанавливалось «малоустойчивое единство экономики кочевников и земледельцев» [17:53].

Территория Кыргызстана, где высокогорные отроги Ала-Тоо, в которых как писал еще в начале XX века, американский ученый Е. Хантингтон (Ellsworth Huntington) кыргызы «полностью приспособились» [113:127], образовывали как бы несколько естественно - географических регионов, затруднявших осуществление интенсивных экономических, хозяйственных и культурных связей кыргызского населения внутри страны, обуславливала относительную их обособленность и самостоятельность в общественно-политическом развитии, замедляя процесс государственной консолидации. На такую разобщенность, в некоторой степени, накладывал свое влияние и характер кочевого образа жизни значительной части на-

селения, более тяготевшей к сегментации и дифференциации [48:310-311; 60:159-160], а также сопровождающаяся соответствующей тогдашней экономике степени осуществления коммуникации и путей сообщения в обществе. И, тем не менее, население этих регионов Кыргызстана всегда хорошо осознавало свою принадлежность к **единому кыргызскому народу**, будучи постоянно готовыми к взаимопомощи.

Интересные данные о государстве кыргызов в Семиречье содержатся в “Проекте об экспедиции Камчатском и Киргис-кайсацком” обер - секретаря российского Сената Ивана Кириллова поданном на имя императрицы России Анны в мае 1734 г., говорится о **«малой морской провинции»** (это скорее всего, район современной Иссык-Кульской обл. КР.-Д.С.) имеющей **«своего хана»**, и “еще есть в соседстве с Водокшанскою (Бадахшан – Д.С.) землею **малая провинция киргис, где собственный хан...**” и наконец провинции **«Аксинская и Алюйская (ныне Аксыйский и Алайский районы КР - Д. С.) в коих ханы малосильны»** [26:62].

В рапорте русского служителя, возвратившегося из Джунгарии в 1741 г., указывается: **“Буруты** (так калмаки или ойраты - население государства западных моголов Джунгарского ханства, называли кыргызов, смысл которого – иноверцы, т.е. мусульмане, этому следовали первоначально русские, а затем и китайцы – Д.С.) не под владением (джунгарского хана - Д.С.) Галдан Чирина (Галдан Церена хана с 1727-1745 гг. – Д. С.), а **находятся жительствою особливо**, подобно тому, как и Казачья орда (т.е. Казахские ханства – Д.С.), и с оными зенгорскими (джунгарскими) калмаками воюются завсегда, и которые буруты, оными зенгорцами, бывают взяты в полон и те уже обратно к ним бурутам без размены не отдаются, а когда де между ними о пленниках бывает размена, тогда и оные буруты в их бурутскую землю отдаются обратно” [5:68]. В русском архивном документе 1757 г. изложены слова ойратского зайсана Шаракбуна, где говорится: **«...от вершины и вниз по Дарье реке близ Бухарских украин (т.е. Бухарского ханства - Д.С.) находится народ, называемый буруты, ... множеством и к воюне силою сходны и имеют своего особливового владельца (подчеркнуто мною - Д.С.)»**

[100:701].

Довольно точные указания местонахождения кыргызов в первой половине XVIII в. собрал «в Оренбурге из книг турецких и персидских и по сказкам бывалых людей», асессор Оренбургской губернской канцелярии П.И.Рычков в рукописи «Краткое известие о татарах...», написанного в 1750 году. В ней автор отмечает: «**Алатай (Алатооуские - Д.С.) кыргызы**, народ кочевой и сильный за Ташкентом, от Большой Кайсацкой орды расстоянием в пяти-шести днях кочуют около городов Ходжента Найматана (Намангана - Д.С.) и Маргелана, в горах каменистых и неприступных. Они именуются Ала-Тай (от того сей народ и звание имеет) и суть между зенгорского владения и реки Сыр-Дарьей называемой, при урочищах Бахалжи и Куркуре (в р-не Таласской области КР - Д.С.), их некоторая часть состоит под зенгорами (т.е. находясь под властью джунгарского хана - Д.С.), а прочие особо которые часто воюют с зенгорскими калмыками (подчеркнуто мною - Д.С.) избираются их на войну от двадцати до тридцати тысяч человек...» [66:9а].

Важные уточнения и дополнения к этим сведениям приводятся в его сочинении «Топографии Оренбургской...», опубликованном в 1762 г., которые к этому времени успели уже устареть, поскольку джунгарское ханство в конце 60-х годов XVIII в. перестало существовать как государство. В нем П.И.Рычков в частности указывает: «**их (кыргызов - Д.С.)** несколько состоит под зенгорским владением, а большая часть ни от кого не зависит (подчеркнуто мною - Д.С.), с зенгорцами имеют они частые войны и хоть их на войну забирается не более как около тридцати тысяч человек, но по ситуации жилищ зенгорцы и никто из тамошних владетелей преодолеть их не могут» [67:133].

Сведения русского служителя Ф.Деятяровского от 2 июня 1747 г. в какой-то мере проясняют данное обстоятельство. По его утверждению, «кыргызы, они же и буруты, жительство имеют в городе Андижан в расстоянии от Урги (т.е. ставки правителя калмаков на берегу р. Или - Д.С.) в западную сторону, например ходу с месяц, кое - где в прошлых годах зенгорским (т.е. джунгарским - Д.С.) владельцем бывшим хонтайшею (т.е. Цеван Рабтан умер 1727 г. - Д.С.), где

дом нынешнего владельца (Цебен Доржи Намжил 1745-1749 гг. на берегу р. Или - Д.С.), взяты под его владение, а прежде в прошлом же давних годах были оные под особливим владением (подчеркнуто мною - Д.С.) и закон имеют махOMETанский (т.е. мусульманский - Д.С.), равный с бухарцами, а с зенгорцами отмену (т.е. отличающийся - буддисты - Д.С.), и при жизни де Галдан Чирина (1727-1745 гг. его правления - Д.С.) в том городе командовать определено киргиз-калмаку Чиркичи» [23:170].

Как мы видим, здесь приводятся факты переселения кыргызов, проживающих в г. Андижане, джунгарским ханом в пределы Джунгарии. Подтверждается это и строками письма-обращения группы кыргызов, перешедших в Россию в 1757 г. к Екатерине II, от 10 декабря 1775 г., в котором они утверждали: «Мы, кыргызы, проповедавшие ислам с именем Мухаммеда, наши предки с городов Андижан, Аксу (Аксы - район в современной Джалал-Абадской обл. Кыргызстана - Д.С.), пришли в Джунгарию своей волей (хотя нам известно, что они были насильно переселены - Д.С.), защищая джунгарского контажи хана, служили ему охотниками с ловчими птицами (кушчусу)» [6:1]. Переселенные в Джунгарию ойратами из Ферганы и других мест кыргызы составляли особую бурутскую волость во главе с зайсаном Кейдушке, после смерти которого в 1757 г. ими управлял его 16 - летний сын Аширмат.

Конкретные сведения о границах этнополитической территории Кыргызстана в конце XVIII в. приводит И. Андреев в рукописном варианте своего сочинения «Описание Средней орды киргиз-кайсаков...», написанного в 1785 г., где указывается, что «пределы или границы так называемых ...черных киргизцев начинаются от оз. Балхаш ..., ограждены великими и непроходимыми каменными горами, лежащими от известного камня (горы - Д.С.) Тарбагатая, называемыми Алатау, а по ташкентски оные горы называются Тубулгуты, Шаты и Беделен, - до Сыр-реки, откуда оный камень поворот свой имеет мимо озера Кубан Кукан и через реку Сарасу к морю Аральскому, а от повороту вверх по реке Сыру, не доходя до города Ташкента 80 верст, потом граничит камнем мимо города Кукона, через реку Цуй и устье реки Или, ко-

торая впадает ниже сей грани верстах во 100 в озеро Балхаш..."[4:160б-17]. Некоторые важные дополнения и уточнения введены им позже во время опубликования этого сочинения в 1795-1797 гг.. В нем, в частности, говорилось: "Пределы же их (кыргызов – Д.С.) начинаются от кайсаков (т.е. казахов – Д.С.) и отделяются рекою Илею, текущею в озеро Балхаш между гор, называемыми Алатау..., и сия река Иля граничит оных как от китайского государства, так ровно и от кайсаков. ... Почитаются всех их вообще, ежели оным собираются на войну, до 50000 человек, так же имеют свои кочевья. ... Имеют одного князя или бия Атекая (Атаке Тынай бий уулу – 1738 г. р. из родо-племенной группы – далее сокращенно РПГ- сарыбагыш – Д. С.). От сего старшины в 1786 - м (точнее 1785) году ко двору Ея Императорского Величества отправлено было посольство ..., в коем был ... Абдрахман Кучаков с сыном и возили с собою

арапа (т. е. – раба – Д. С.) "[3:26]. Следовательно, границы кыргызского государства к концу XVIII в. были шире чем в середине XIX в. и суверенны в государственном отношении.

Опубликованном в 1831 году немецким ученым Адольфом Штилером (Adolf Stieler) карте Средней Азии имеется очень примечательные сведения о владении «*Бурут Кара Кыргыз*» («*Burut Kara Kirghisen*»), которая расположена на северо-востоке Кокандского ханства, и граничила с севера-востока Казахскими владениями, а с юга - Восточным Туркестаном. Правда территория занимаемая кыргызами очень сужена: районами горы Ала-Тоо, частью Минг-Булак-Тоо, рек Нарын и Талас, даже озеро Иссык-Куль, не говоря об Алае и городе Ош, осталось за их пределами. Ценность этой карты заключается в том, что в первой трети XIX в кыргызы были суверенным государством имевшее название «*Кара Кыргыз*» [111].

Владение «Бурут Кара Кыргыз». Фрагмент карты Адольфа Штилера.1831.

Особый интерес вызывают сведения, записанные русскими чиновниками 22 августа 1847 г. в г. Копал от кыргызских послов во главе с Джангарач Эшходжа уулу и Уметалы Ормон уулу во время подписания договора

о перемирии с представителями казахского Старшего и Среднего жузов. По их словам «*весь кыргызский народ имеет общее название оң и сол* (имелись в виду конфедерации кыргызских РПГ правое крыло и левое

крыло – Д.С.). ... Оң – правое крыло - состоит из 2-х главных родов (точнее из РПГ – Д.С.). Первый ... сарыбагыш кыргыз ... Второй солто кыргыз ... Киргизы эти занимают зимние и летние кочевки за рекою Илею в горах Ала-тау на землях не принадлежащих никакому правительству, и от предков считают их собственностью; не имеют ни с кем никаких сношений и не платят никому никакой дани (подчеркнуто мною – Д.С.) ... Сол – левое крыло состоит из 10 родов. 1^й род бугу..., 2^й род саяк..., 3^й род черик..., 4^й род басиз..., 5^й род главный адигене..., 6^й род багыш..., 7^й тунгатар... (такого РПГ не было, но в XX в. как род имеется в составе в РПГ адигине и саяк, в данном случае речь скорее всего идет о входящих к первым [11:70,98]), 8^й род кушчу..., 9^й род сару..., 10^й кытай.... Кыргызы эти кочуют (сезонно – Д.С.) на землях, принадлежащих китайскому правительству и платят за то дань (точнее аренду – Д.С.), но сами не есть поданные и ни от кого не зависимы (подчеркнуто мною – Д.С.)» [96:129-133об.]. Как видим здесь обозначено всего 12 РПГ.

И, в связи с этим примечательны сведения приведенные в письме иссыккульских биев к начальнику Ала-Тоовского округа Г. Колпаковскому от 16 марта 1865 года где утверждается, "Старинные наши зимовки были на Текесе, Кегене, а летние на Сары-Джазыке и Арасан (современные территории северо-востока оз. Иссык-Куль Кыргызской Республики – Д.С.) которые мы занимали около 30 лет, а потому просим Вас дозволит нам занятые хлебопашеством на зимовавших местах Текеса, а Сары-Джазык занять под летние кочевья. *Места эти мы занимали со времен Узбек хана ...*" [93:211]. Это наглядно показывает на то, что кыргызы населяли область Иссык-Куля еще со времени Узбек хана — Султана Гийас ад-Дин Мухаммеда (годы жизни ок. 1283 — 1341) — хан Улуса Джучи (Золотой Орды) с 1313 по 1341годы т. е. с XIV века.

В русском анонимном сочинении 1851 г., «Сведения о Дикокаменных киргизах» говорится: «Обыкновенно на картах означают границы *Дикокаменной орды* снежными хребтами, окружающими озеро Иссык-Куль, но киргизы не признают этих пределов и кочуют беспрепятственно от озера Иссык-Куля на восток до китайской пикетной дороги (из

Кульджи в Аксу), на юг до независимых мелких владений Бадахшана и Каратегина на запад *до Коканда и Ташкента*, а на севере до высоты гор Кунгей (т.е. солнечная сторона – Д.С.) Ала-Тау и по вершинам речки Чарына» [75:141]. Сведения эти конкретизируются данными русского служителя, переводчика И. Бардашева (1831-1868), собранные им в эти же годы. В них указывается, что «*границы Дикокаменной орды* как народа кочевого трудно определить с достоверностью. Все пространство от северного берега оз. Иссык-Куль до главного хребта, дающего начало р. Чилек и другим выливающимся на север, дикокаменные киргизы считают своею принадлежностью, а потому южный склон Алатавского хребта с долиною Кунгей суть граница кочевьев этой орды с севера. На востоке богинцы (т.е. РПГ бугу – Д.С.) кочуют даже в китайских пределах, за вершинами р. Текеса и которая по показаниям некоторых суть горы Сырт и Музарт перейдя за эти горы кочевники платят китайцам ничтожную дань (точнее аренду – Д.С.) за право пользование их землями внутри своих караулов, с каждых 50-ти аулов по одной лошади. На юг богинцы кочуют только по Терскею (теневая сторона – Д.С.), а за хребтом Кыргызнын Ала-Тау саяки (т.е. РПГ саяк – Д.С.), черики, багыши и др. вплоть до Кашгара, к Яркенду и Хотану, действительною же границею своих земель считают горы Алай и Турпаннын-Тау. На западе нет границ их кочевьям... Они распространяются от верховьев р. Чу почти до Бухары, где сарыбагыши, султы (точнее солто – Д.С.) и все четыре рода левого крыла этой орды (сол) *до Андижана, Намангана Уша (т.е. Оша) Хоканда, Ташкента*, в горах Чирчик, Алай и др. Северо-западная сторона, прилегающая к Чу, Таласу и другим урочищам, занятых преимущественно родом султы и частью сарыбагышами.

Пространство, занимаемое Дикокаменною ордою, перерезывается в разных направлениях хребтами гор, но большей части снежными. Между горами встречается много плодородных оазисов и долин, доставляющих прекрасные пастбища кочевникам и укрывающих... обитателей от летних жаров. Снежные хребты, идущие на север, составляют главные отрасли Белур-Тага. Главная цепь, отходящая от Кашгар-Давана, идет так-

же на север и примыкает к хребту Алай, под названием Теректы-Даван, ветви Алая идут на восток, принимая различные названия по именам рек, омывающих их подошвы, как-то: Тон-Бурун, Теректы-Тау, Когуртын-Тау и Тоин-Тау и проч. снежная ветвь Кашгар-Давана идет на северо-запад под названием: Кара-Буура, Кендыр-Тау, Кетмень-Тюбе, Боролдой и замыкается горами Кара-Тау. Все эти отрасли называются киргизами вообще Ала-Тау. Мелкие отрасли этих гор идут на восток и соединяются с горами Кунгей Ала-Тау и далее, огибая вершины р. Или, принимают название Музард-Давана (Ледяной хребет). Третья цепь Кунгей Ала-Тау на востоке соединяется с горами Каркыранын-Тау, Лобасы и другими, а на западе соединяется с верховьями р. Чу, т.е. с Кочкарским хребтом. Все горные хребты с их отраслями постепенно понижаются на запад, начиная с притоков Сыр-Дарьи и р. Чирчик, совсем исчезают почти около Ташкента и Хоканда.

Собственно же землями дикокаменных киргиз можно назвать два Алатавских хреб-

та и две долины озера Иссык-Куль. Плоские горные возвышенности двух хребтов с прекрасною растительностью разнообразят местность и представляют все удобства для летних кочевков...» [76: 6-9].

Эти сведения наглядно подкрепляются составленным министром народного просвещения Н. Зуевым отпечатанное в Санкт-Петербурге 1857 году картой названной «Губернии Западной Сибири: Тобольская, Томская, область Семипалатинская и область Сибирских Киргизов». В ней владение киргизов названа как «**Земля Дико-каменных киргизов**» очерчены, опять же очень уменьшенно, вокруг озера Иссык-Куль и долины Кунгей с северо-востока ограничены горами Кунгей-Ала-Тау она же является границей с Большой киргизской (казахской) ордой. На западе «Земля» киргизов расположена «Ташкентское владение», а юг её ограничены горами Кыргызнын Ала-Тоо которая так же является границей с Китайским владением [112]. Это свидетельствует о том, что «Кара-кыргызское ханство» еще была суверенна к этому времени.

«Земля Дико-каменных киргизов». 1857 г. Фрагмент карты «Губернии Западной Сибири: Тобольская, Томская, область Семипалатинская и область Сибирских Киргизов».

В значительной степени обобщающий характер носят сведения об этнической территории кыргызов, собранные непосредственно у них в середине XIX в. казахским ученым Ч.Ч. Валихановым. По его определению, кочевья кыргызов «...занимают огромное пространство Средней Азии и далеко распространяются на юг. Поколения дико-каменных киргиз разбросаны своими кочевьями от Иссык-Куля до Гиссара и Бадахшана, и от Сузака до Ак-Су и Уч-Турфана. Имея свои уединенные стойбища в неприступных долинах Болорского хребта и его отростков... Распространяются они, следовательно, по направлению и положению горных хребтов и потому место централизации большей части их поколений составляет горный узел, альпийская страна верхнего Сыра (Дарьи) и Аму (Дарьи), хребет Алай. Оттуда на север по системе Тянь-Шаня и Ала-Тау они распространяются на севере, и по вершинам Музтага, Белуртага углубляются глубоко на юг до поперечной системы Гиндикуша» [35:7-8].

Известно, что китайские и русские источники XVIII века зафиксировали тогда наличие у кыргызов родоплеменных групп: адигине, ават, азык, багыш, басыз, бостон, бугу, дөөлөс, жедигер, кесек, кыпчак, кытай, конурат, кушчу, монолдор, мундуз, найман, сарыбагыш, саяк, солто, теит, черик, чонбагыш и др. Они объединялись в две территориальные конфедерации: онг канат (правое крыло) и сол канат (левое крыло), состав которых был неустойчивым [50:94, 99, 102, 202-210; 101: 16]. Иногда сами кыргызы условно именовали в соответствии с их регионально-географическим размещением: ичкилик, в переводе на русский язык – внутреннее (имелось в виду кашгаро-ферганское население юга Кыргызстана) и аркалыки – внешние, коими обозначали жителей севера Кыргызстана – долин Чуй, Талас, Иссык-Куля и Нарына. Китайские авторы разделяли кыргызов на западных и восточных, или же на южных и северных.

В китайском сочинении «Сиюй чжи», написанном в 1770-х указывается, что «220 с лишним лет назад (следовательно, в XVI веке – Д.С.) **они (кыргызы – Д.С.)** сообщают великим мирные переговоры и разделили население на равные части. Выделили два подразделения, **выбрали из богатых двух предводи-**

телей, каждому указали владения: земли, реки, горы. Разделились на две ветви – северную и южную. Южная называлась То-го-со-хо-лэ (Отуз уул – уточнение А.Мокеева и Г.Супруненко, это оспаривается кыргызским исследователем Р. Жолдошевым [35:171]), северная называлась Кэ-эр-гэ-ци-си (Кыргыз)... Каждая делилась внутри на ветви» [53:44-45]. Эти сведения в какой-то степени согласуются с персидским источником XVI века «Шаджарат ал атрак», где приводится легенда о происхождении кыргызов от сорока девушек и тридцати юношей. На самом деле, мы здесь имеем дело с традиционной структурой организации государственной системы древних народов Центральной Азии. Как известно, легенда о создании дуальной структуры западнотюркских племен приписывают Огуз хану, объединившего в громадный огузский эль «учуков» и «бузуков» [52:41].

Каждая кыргызская родоплеменная группа (РПГ – уруу – племя – община) состояла из нескольких родов (урук – большие родственные семьи) с его мелкими подразделениями (уулу – поколение сыновей), возглавляемые агалакчин (по возрастному старшинству) биями, власть которых была наследственной. Один из них считался главным – улук бием.

Китайский источник «Цинь динь Хуаньюй Си-юй тучжи» – «Высочайше утвержденное географическое описание Западного края», составленный в 1782 г. в гл.45.Л.1., сообщает: «Все эти вожди (тоу) независимы друг от друга. **Ежегодно они выбирают одного главу (чжан)**, который занимается общим управлением, и которому все подчинено. Тот вождь (тоу), который стал чжаном и называется Маму-кули» [16:128]. А.Н. Бернштам считал представителя племени сарыбагыш Маматкулу «выборным киргизским ханом середины XVIII в.» [16:128]. Это подтверждается и кыргызскими устными преданиями [9:108]. А.Мокеев утверждает, что во главе каждого из двух «крыльев» стояли выборные верховные бии с титулом чон бий [39:465]. В другом китайском сочинении говорится, что правое крыло кыргызов возглавляет Маматкул бий (сарыбагыш), левое крыло – Каработо бий (кытай), общее руководство за Маматкул бием, а ему помогают

Каработо бий (кытай), Майтак (кушчу) и Акбай (саруу) [50:94,99,101-102].

Однако анализ имеющихся сведений источников, убеждает нас в том, что верховного правителя кыргызов, в зависимости от влияния административной номенклатуры высших государственных должностей соседних стран, сами кыргызы в XVIII – в перв. половине XIX вв., нередко называли и титулами: хан – (наподобие глав государств Джунгарского, Бухарского и Казахского ханств); бек – (Восточный Туркестан или Кашгария) и падишах (персидский Иран, Турция, Афганистан). Они в достаточной степени отразились в многочисленных фольклорных материалах самих кыргызов [108:51;59:23], начиная с эпической трилогии «Манас» [49: 54] до эпосов малых форм «Курманбек», «Жаныш, Байыш» и другие [44], а также в документальных источниках из России [26:62], Китая [16] и Казахстана [83:384].

Эти кыргызские родоплеменные группы – своеобразные кочевые общины являлись не строго родственными, а территориальными образованиями. Каждое из них представляло собой самостоятельную административно-политическую единицу, имевшую своеобразные символы государственной власти – свою мету для скота (эн, тамга – например у сарыбагыш – жагалмай, саяк – кылыч, солто – ай), общий боевой клич (ураан – правого крыла – *жанкороз*, левого – *кунек*) [76:18], нередко собственное знамя (туу – например у Ормон хана [102:41] и Медет Байтуголу уулу [42:97], и во время нападения на русский отряд 19 июля 1863 года в районе Нарына во главе с сыном Ормон хана Уметалы, кыргызы имели несколько боевых знамен и сопровождалась барабанными боями [98: 32-36,41; 94:120-122об.]), а у вождей – биев были личные печати (мөөр – кыргызского правителя конца XVIII Атаке батыра Тынай бий уулу печать имел каплеобразную форму – как у соседнего правителя казахов – Аблай хана, где имелось надпись: Атаке баатыр Тынай бий уулу [25:155-156]) и дружина «кырк джигит» – буквально «сорок молодцов».

Эти родо-племенные группы формально и фактически были, как бы «самостоятельно существующим государственным организмом, напоминающим в некотором отношении карликовое греческое *государство*

– *полис*» [64:152]. По заключению Б. П. Гуревича, кыргызские РПГ «по существу уже представляли собой одну из форм государственной власти» [29:22]. В этом отношении особый интерес обретает определение государственного устройства кыргызов изучаемого периода, данное еще в первой половине XIX в. русским исследователем П. А. Словцовым, утверждавшим, что «*самоуправляющиеся кыргызы* создали нечто подобное «... *республике*» [79:483]. Другой его соотечественник К. К. Пален также подчеркивал, что «совокупность родовых групп – это *маленькие государства*» [63:308].

Процедура избрания верховного правителя по-видимому практиковалось в исключительных случаях: например, во время опасности наступления иноземцев, когда требовалось координация усилий народа для эффективного достижения единой цели. В исторических источниках прослеживается сведения об избрании ханами кыргызов в середине XVIII века – Маматкулу Түлкү уулу (из РПГ сарыбагыш) [16:128], последняя четверть XVIII века – Садыр Арзымат уулу (из РПГ саяк – 1736-1780 гг.) [80:172-173], первая треть XIX века – Тайлак баатыр Рыскул уулу (из РПГ саяк [105:29; 107:110] и Медет Байтүгөл уулу [31:97].1796-1837), середина XIX века Ормон Ниязбек уулу (из РПГ сарыбагыш – 1792-1855) [87:27]. Имели титул кыргызских ханов: Жайыл Конурбай уулу (из РПГ солто – 1705-1774 – гг.) которого казахский политический деятель и его современник Казбек бек Тауасар уулу называет *кыргызским ханом* того периода [83:384], Кубат Калча уулу (из РПГ кушчу – 1733-1762) [88: 43].

Надо сказать, что выборный верховный правитель кыргызов, не располагавший значительной и постоянной военной силой (кроме личной дружины), фактически не имел реальной власти над главными биями родоплеменных групп. Поэтому он довольствовался формальным признанием его роли как верховного правителя кыргызов, не имеющего права без существенных на то оснований вмешиваться во внутреннюю жизнь племен-общин, родов и их подразделений. По-видимому, в его обязанности входила координация военных сил во время военных походов и оборонительных дей-

ствий народа, с помощью совета старейшин, дача согласий на участие кыргызских войск в коалиционных акциях с соседними народами против общего иноземного противника. Осуществлял официальный прием и отправлен дипломатических миссий к соседним государствам. Также он следил за сохранением порядка и стабильности в общества на основе древних народных традиций и обычаев. Выступал главным арбитром в различных межродоплеменных спорах, осуществлял надзор за соблюдением границ кочевков племен. Для этого созывались ежегодные все-народные курултаи. В этих целях иногда использовались всевозможные общественные мероприятия, когда в одно место стекались многочисленные массы, такие как праздники «Нооруз» или проведение различных торжеств (той) и поминок (аш) в честь государственных деятелей.

Каких-либо обязательных налогов с населения в пользу своего верховного правителя кыргызы не платили [37:132; 8:109], такое явление было обыденным и наблюдалось во многих кочевых государствах средневековья [14: 63; 38:60]. В знак уважения и преданности к власти правителя подданными добровольно давались подношения «тартуу» в виде подарков (обычно иноходцы, воинские доспехи и др.), а также «согум» - угощение для стола своему покровителю [32:69-70; 65:141].

Нередко с населения Кыргызстана производился религиозный сбор – закят – добровольное ежегодное пожертвование мусульман в пользу бедных, как очищение верующих от грехов [18:605]. Поскольку в это время в бедственном положении оказалось население соседней, завоеванной Цинской империей - Кашгарии (т.е. Синьцзяня), большинство которых уйгуры и кыргыз-кипчаки эмигрировали в Ферганскую долину, то и сборщики закята зачастую были выходцы из Кокандского ханства, где их политическое влияние усилилось с началом второй четверти XIX в. Религиозные пожертвования кочевников «худых мусульман» - кыргызов по существу, как свидетельствуют русские источники, на первых порах собираемые от случая к случаю, не обременяли их из-за мизерности размера взноса: со ста баранов – один, т.е. 1%, да и то без строгого учета иму-

щества индивида [103:32; 104:10; 86:22] и символизировало собой лишь исполнение одной из пяти обязанностей мусульман, и ни в коей мере не отражало отношения политической зависимости от Коканда. Наглядным проявлением такого положения стало то, что даже кыргызы РПГ бугу, принятые в 1855 г. в подданство России, кокандскими сипаями укрепления Куртка были принуждены к выплате в 1859 г. «этой подати 60 лошадей» [22:78]. Более того, проявление чрезмерной навязчивости и злоупотребления во взимании религиозных пожертвований получали решительные противодействия кочевников. Они в лучшем случае откочевывали, либо избивали и прогоняли сборщиков закята ни с чем [27:70 об; 95:12-13; 20:254; 84:34-35].

Исторические источники сообщают нам об активной политической деятельности со второй половины XVIII в. наряду с вышеприведенными лидерами Маматкул и Каработо биями, также Аджи бия (РПГ адигине), Кубат бия Калча уулу (кушчу), затем Жайыл баатыра Конурбай уулу (солто). Своей приверженностью к России был известен, названный в русских источниках как «князь» десяти волостей Атаке баатыр Тынай уулу [3:17] (РПГ сарыбагыш – родился 1738 г.), конкурентом ему выступал соплеменник Эсенгул баатыр Болот уулу [81:159,194-195; 10:161-162]. Наряду с ними выделялись такие личности как Пирназар бий Андаш уулу (РПГ бугу – родился 1736 г.), Садыр хан Арзымат уулу, Жанболот Тоймат уулу и Качыке баатыр Түлкү уулу (РПГ саяк), Бердике баатыр Сырдыбай уулу (РПГ саруу), Тулеберди бий Жамансарт уулу (РПГ солто) [81:186-194].

В первой половине XIX века становятся заметной государственная деятельность таких личностей как Таштанбек баатыр Атаке уулу, Ниязбек Эсенгул уулу, Жантай Карабек уулу (из РПГ сарыбагыш), Кошой Талкан уулу, Жангарач Эшकोжо уулу, Байтик баатыр Канай уулу (из РПГ солто), Тайлак баатыр Рыскул уулу, Медет датка Байтүгөл уулу, Аалыбек Кетирекей уулу (из РПГ саяк), Ормон хан Ниязбек уулу, Олжобай бий Тулеберди уулу, Шапак баатыр Андаш уулу, Боронбай Бекмурат уулу (из РПГ бугу), Алимбек датка Асан уулу (из РПГ адигине), Ажибек Алчикен уулу (из РПГ саруу), Бүргө баатыр Жетим уулу (из РПГ кушчу).

С началом второго десятилетия XIX в. наблюдаются безуспешные освободительные выступления населения Восточного Туркестана (Синьцзяна) против ига чужеземцев, зачастую по инициативе правителей Ферганы (Коканда) не лишенных меркантильности, и на первых порах при активной материальной и моральной поддержке других соседних мусульманских народов всегда сопровождались крупными эмиграциями и торговыми санкциями. Такая напряженная обстановка в соседней стране стала причиной строительства на территории Кыргызстана с одобрения и поддержки местного населения новых укрепленных пунктов и крепостей (коргонов) с одной стороны - для защиты от возможных наступлений иноземцев как с юга, так и с севера. С другой стороны - в них находили себе приют беженцы - единоверцы - уйгуры и соотечественники - кыргыз-кыпчаки из Кашгарии и Бухарского эмирата, а также частично переместившиеся соплеменники с Ферганы - Кокандского ханства. Они одновременно были призваны обеспечить безопасность движения торговых караванов по обретающим более интенсивный характер направлениям на востоке - в западносибирские города России: Омск, Петропавловск, Семипалатинск и др., а также на юго-востоке - в северо-восточные города Синьцзяна: Кульджа, Чугучак, Яркенд, Ак-Су и др. [69:39-44].

Именно это обстоятельство - возведение крепостей, а затем постепенное размещение в них кокандских сипаев, создали условия правителю Коканда Мадали хану (1822 - 1841 гг.) по проведению, здесь в некоторой степени, скрытой колонизаторской политики. Но, оно не дало желаемого результата. О чем свидетельствует провал попытки предоставления кокандским сипаям в этих крепостях права взимания религиозного сбора закята и государственного налога с кочевников занимавшихся перевозками грузов - улау пули [58:39]. Неслучайно, позднее некоторые кыргызские лидеры Нарбута бий Сейит уулу (из РПГ саяк) [86:123] и Ормон хан Ниязбек уулу (из РПГ сарыбагыш) [21:81] сами начали со своих соплеменников и с проходящих купцов взимать закят и направляли их по предназначению в интересах местного населения.

Частые военные сборы (ыраMAT - чыгым) под религиозным лозунгом «газавата» по освобождению мусульман Кашгарии очень отрицательно отразились на хозяйственно-экономическом положении местного населения Семиречья. Они усугублялись злоупотреблениями властью некоторых чиновников, которые, спекулируя на внешней опасности и прикрываясь идеологией мусульманского единства, все больше выкачивали жизненные ресурсы своих сограждан, в действительности мало заботясь об общих интересах, предпочитая личное обогащение. Усиление социального напряжения в обществе немедленно отразилось и на сплоченности и единстве местных тюркоязычных этносов.

Стремясь к усилению своего влияния среди государств Центральной Азии кокандские правители стали чрезмерно увлекаться администрированием, нередко даже на соседних территориях, самовольно присваивая себе лидирующее положение в борьбе за религию с иноверцами. Это вскоре вызвало активное сопротивление как кочевников кыргызов и казахов на северо-востоке, так и на юго-западе - бухарцев.

Примечательные события происходили на юго-восточной части кыргызского владения 19-20 октября 1825 г. Кашгарский наместник Цинской империи Юн Цинь осведомившись о готовившемся освободительном походе лидера восточно-туркестанских правителей на изгнании, ходжо Джангира, прибывшего в кочевья здешних кыргызов во главе, как пишут китайские источники с **«народным правителем (эл башы)» и «аксакалом»** [46:404, 663]. Тайлак баатыром и получивших их военную поддержку, решил упредить действия освободителей. Он направил в кыргызские аилы на предполагаемое место нахождения Джангира, своего помощника генерала Баянбату во главе 200 (по другим данным, видимо завышенным, от 600 - 7000) цинских солдат. Это было по существу агрессией цинских властей на суверенные территории кыргызов. Хотя войска шли в режиме «строгой секретности» и лишь в ночное время, тем не менее, акция эта окончилась полным провалом. Не обнаружив Джангира в аиле Тайлак баатыра, цинские войска учинили жестокую расправу над

беззащитным населением, а затем, пленив часть из них, обратно возвращались, когда подросли на выручку соплеменники кыргызские воины во главе с Тайлаком батыром и Байбагыш бием.

Китайский историк Жав Иршун (1844-1927 гг.) в своем сочинении “Тезисы из истории Цин” написанной 1914-1927 г. описывая, выше указанный инцидент указывает, что когда цинский отряд Баянбату был окружен кыргызскими войсками во главе с **народным правителем (эл башы) Тайлаком батыром**, на выручку которому из Кашгарии был отправлен Чин шиян Муктинбо [46:404].

Кыргызские предания передают, что рядом с Тайлаком в этом бою находились его личные жигиты Боботой, Токоchor, Чолпонбай, Жаркынбай и другие [61:5]. Цинский источник сообщал, что отряд генерала Баянбату “перебил свыше 100 человек – мужчин и женщин, старших и младших членов семей Тайла-кэ и его подчиненных” [30:65]. Баянбату со своим отрядом окруженный в ущелье Кароо в районе Нарына, был почти полностью истреблен, по некоторым сведениям, за исключением одного человека, сумевшего спастись бегством на лошади [80:192], по другим данным, уцелели 20 человек [43:192]. По одной версии, Баянбату в бою которое протикала всю ночь до утра в ущелье с крутыми отвесами от куда сыпались огромные каменные глыбы и стрелы кыргызских воинов, окончилось для него позором и он покончил собой [47:210]. По другим сведениям, цинский военачальник был тяжело ранен в руку, выстрелом из ружья на повал кыргызом Токнуром из РПГ базыс. И тем не менее, он сумел вернуться к своему руководству и все же был строго наказан за провал операции – разжалован от воинских званий и должности [46: 667, 672].

Тайлак баатыр активно проповедовавший **идею объединения всех кыргызских племен под единое начало в самостоятельное ханство летом 1838 года на жайлоо Арпа провел курултай кыргызских родопроводителей**. По фольклорным данным туда были приглашены представители племен: абат, азык, басыз, бугу, канды, кесек (род кызылаяк), кыдырша, кушчу, конурат, мундуз, сарыбагыш, солто, саруу, саяк, моулдор, мунгуш, мундуз, тейит, черик и других.

На этом торжестве собралось представляли трех сторон (Үч тараптан эл келди), т. е. всего кыргызского народа [107:121-128]. Здесь Тайлак баатыра **провозласили военачальником т.е. ханом** и как говорится вручили ему отцовское знамя [106:82-89] символизирующее полную власть над войском и государством, об этом наглядно свидетельствует и следующие строки из не опубликованного варианта текста поэмы Тайлак баатыр хранящееся в рукописном фонде Национальной Академии наук Кыргызстана: **«Эки тизгин, бир чылбыр, Эр Тайлакка тийди дейт, Ырымдап барып Бөбөтөй, Тизгин кесип (кыйды) дейт» («Тайлак баатыру досталась две ветви в управлени государством или полная власть [109:731-732], и Бөбөтөй совершил обряд клятвы верности» [105:29]. Боботой баатыр это сподвижник Тайлака, представитель РПГ басыз [55:15].**

В другом варианте поэмы говорится: “Кайда барсаң жол ачык! Ак калпактуу кыргызды, Кайда апарсаң, анда алпар. Атадан калган туу мына. Ак боз ат союп кандап бар” - («Все пути открыты, вот тебе знамя, доставшийся от отца. Куда поведешь белокалпачных кыргызов, твоя воля, но прежде приведи в жертву белого жеребца и исполни обряд посвящения отечественной знамени» [107:110].

Осведомившись о готовящимся походе кокандских войск в Кыргызстан Тайлак баатыр утверждал: «Разве могу оставаться спокойным, **получив власть над народом**, в час опасности не **сплотив кыргызов**, разве позволю им разбрестись, чтобы не стать жертвой кокандских ханов, объединю андижанских и аркалыкских (юг и север) кыргызов для преграждения пути не прошенных завоевателей». С этой целью пятнадцать дней Тайлак баатыр своим сподвижникам раздавал «үлүш» - своеобразную долю – специальное задание каждому отдельно по поводу подготовки к предстоящему походу в Коканд [107:121-128].

Кыргызский правитель издал несколько законов, в памяти народной они сохранились как **«Тайлактын коолусу» - «приказы Тайлака», «Тайлактын чечими» - «постановления Тайлака» [106:83-90].** Например о борьбе с воровством в обществе, об эффективном использовани пастбищных угодий и

самое важное было его решение в предстоящую весну снарядить поход против Кокандского Мадали хана, [106:91] занимавшегося больше развратом и пьянством чем успешным управлением государством и единством мусульман региона.

Но прогрессивным планам Тайлака баатыра не суждено было сбыться, в конце 1838 г. кокандцам удалось с помощью специально посланного ими лазутчика под видом лекаря Көр-Аким (Көр-молдо) отравить [106:98] прославленного лидера кыргызского народа.

Кокандский хан вскоре организовал крупномасштабную диверсию по ликвидации ближайших соратников Тайлака, участников курултая в долине Арпа. В 1839 г., скоропостижно умер его соплеменник влиятельнейший бий саяков Чон Медет Байтугол уулу (имевший – титул датха) [42:97-110]. В эти же 1838-1840 гг. кокандцы отравили и другого крупного бия РПГ солто Канай-баатыра Тулоберди уулу - отца знаменитого Байтик баатыра [80:178]. Он также был известен своими активными усилиями по сплочению всех кыргызов [12:14-21]. Вскоре очередной *жертвой яда кокандцев* стали таласские бии Сарыбай из РПГ багыш и Кудаяр сын Аджибека-бия из РПГ саруу. И, наконец, в городе Аулиеата ими был зарезан и сам старик Аджибека Алчикен уулу. После смерти Аджибека, его сын - Нурак со всеми своими подданными откочевал в безопасную Чуйскую долину откуда «вернулся через год» на Беш-Таш [41:41; 40:34-35] в Таласской долине.

Устремления Тайлак баатыра по объединению кыргызского народа и укреплению собственного суверенного государства не пропали даром, они были продолжены его последователями такими как Ормон Ниязбек уулу (1792-1855) избранного в 1841 году всекыргызским ханом [67:297-298].

В 1841 г. бухарский хан Насрулла, напад на Коканд, овладел им и казнил его хана Мадали. Тем самым фактически ликвидировал это владение как государство. Соседние кыргызы Таласа, Аксы, Алая и Оша поспешили восстановить его, приведя к власти представителя кокандской ханской династии минг Шералы хана, рожденного от кыргызки, около 35 лет проживавшего у них в кочевьях. После того, как на кокандский престол был

возведен Шералы хан - их родственник по материнской линии и к тому же ставший двухкратным зятем, кыргызы ближайших окрестностей Ферганы в какой-то мере начали осознавать свое лидирующее положение в конфедерации мусульманских государств в кашгаро-ферганском регионе. Активно вовлеченные в политическую жизнь столицы конфедерации Коканда, в котором размещалась Ордо (ставка) хана ханов, кыргызы в некоторые времена, в определенной степени его считали собственным государством, ревностно защищая от посягательств извне как со стороны Бухары, так и России.

Кыргызская аристократия в лице биев, формально ратуя за соблюдение здесь древней традиции престолонаследия потомками из правящей династии минг (они приписывали себя к сословию сеидов – потомков зятя пророка Мухаммеда), возводя в ханы Коканда выгодного для них претендента, фактически при удобном случае стремились усилить свое влияние и даже управлять им. В этом они встречали активное сопротивление старой местной аристократии оседлых узбеков, которые были вынуждены иногда искать опору в Бухаре. Они приводили к частым политическим переворотам, сопровождавшимся массовыми жертвами людей. При этом кыргызы: ош-алайские и таласские, не говоря об иссыккульских, чуйских и нарынских, оставались самостоятельными и независимыми от Коканда [74:136].

До убийства в 1853 г. кыргыз-кипчака Мусулманкула, которого ош-алайские кыргызы определенно воспринимали как своего хана, управлявшего Кокандом, о чем свидетельствуют строки поэмы кыргыза Молло Нияза: *«Мусулманкул минбаши Кокондо он жыл хан болду» - «минбаши Мусулманкул был ханом десять лет в Коканде»* [56:60]. Вскоре ханом начали именовать другого их выдающегося лидера парванчи Алимбека-бия Асанбек уулу (из РПГ адигине). Так он назван и в письме к русским властям от 4 сентября 1853 г. его современников - иссык-кульских манапов Боронбая Бекмурат уулу, Муратали Пирназар уулу и других [45:157]. Кыргызский историк О. Сыдыков также утверждал, что «из рода баргы (РПГ адигине – Д.С.) Алимбек был ханом» [82:31].

Примечательно, что Алимбек никогда не

применял кокандско-бухарский титул - датха в отношении к кыргызам, и к себе лично, о чем свидетельствуют хотя бы известные нам его два письма от 4 сентября 1853 г., и не ранее весны 1861 г. к иссыккульским кыргызам [45:157; 92:12]. В последнем письме и в документах МИД России, а также в выгравированной надписи личной печати его сына Абдуллабека [24:77; 34:183] он назван титулом парваначи, который, видимо, сохранился в системе управления со времени великодержавия кыргызов в центральноазиатском регионе. По данным китайских источников, тогда этот титул имел форму «парманчи» (на кыргызский язык переводится как буйрукчу, а на русский - отдающий приказ или повелитель) и был одним из шести властвующих чинов [1:5].

В Фергане этот почетный титул, означавший управитель народа, прослеживается с XVI в. до середины XIX в. [58:261] и в системе управления соседнего Бухарского эмирата стоял выше титула дадхох (датха) [78:147-148], означающего - требующий правосудия [18:545]. Впрочем, их функции и статус не были строго ограничены. Известно, что такие же титулы имели и его современники: правитель северокиргизских племен Ормон-хан (из РПГ сарыбагыш) [101:16], а также Канат шах, управлявший Ташкентом; казахские бии Старшего жуза - Султан - Али (из РПГ дуулат), Балгын (из РГ джалаир) [21:80].

В это же время северокиргизские племена, давно вынашивавшие идею создания своего единого централизованного государства, в 1841 г. на курултае в Кутмалды на западной стороне оз. Иссык-Куль кыргызская элита большинством голосов избрала представителя РПГ сарыбагыш Ормона Ниязбек уулу (1792-1855) всекиргизским ханом. Кочевое государства кыргызов называлось Кара кыргызское ханства [72:37-51]. При хане были образованы большой и малый Кеңеш (Совет) аксакалов, назначены управляющие - вроде современных министров обороны и внутренних дел, а также полномочные дипломатические послы [36:4; 62:47-55].

Им были поряdochены **законы ханства (Ормон окуу)**. Была предпринята создание идеологической основы на монополию монархической власти среди кыргызов семейному клану Ормона, путём **написания исто-**

рического сочинения - санжыры «Жооп наме», где зачинателем новой своеобразной благородной касты (ак сук) выступал полупо- легендарный его предок в седьмом колене по имени Манап. С этими событиями были связаны трансформация роли правящей кыргызской элиты бийства и появления манапского сословия в Кыргызстане [68:333-349].

Как видно из анализа внешнеполитической деятельности Ормон хана в качестве всекиргизского (каракиргизского) хана [71:6-8], он все же сумел на короткое время с 1841 по 1855 воссоздать монархическое кочевое государство кыргызов - Кара кыргызское ханство [68:54-56], власть которую наследовал его сын Уметалы до 1867 года, когда официально он подписал документы о своем подчинении России [77:343-344].

Поэтому, я не могу согласиться с частью в целом замечательного высказывания академика А.Н. Бернштама, когда писал: «заслуживают оправдания, а не порицания, централизаторские тенденции Ормон-хана, его попытки объединить киргизские племена, не считаясь с преградами и не смущаясь средствами, как бы повторявшись в миниатюре век Ивана Грозного в России» [15:112]. Возражения здесь, вызывает его утверждение, «попытки (Ормона - Д.С.) объединить киргизские племена», тогда как, мы видели из выше изложенного, тенденция централизации государства шла постоянно и формально завершилось фактическим избранием на курултае в 1841 году ханом Кара кыргызского ханства Ормона Ниязбек уулу.

Оценивая значение Кыргызстана в международных отношениях Центральной Азии, западносибирский генерал-губернатор России Г. Х. Гасфорт (1794-1874 - гг. жизни) 28 сентября 1851 г. справедливо писал: «Выгодное же положение Дикокаменной орды в угле трех смежных держав (Кокандского ханства, Цинской империи и России - Д.С.), крепкая природная местность, ею занимаемая, и более воинственный их дух, нежели других киргизских (казахских - Д.С.) племен, делают преобладание сею ордою предметом весьма важным для каждой из трех держав» [7:36].

Кыргызы успешно защищали свой суверинитет от посягательства казахского хана Кенесары Касым уулы в 1845-1847 гг.

[31:119-121], нанесли дважды поражение войскам Кокандского ханства 1847-1848 гг. [8:23]. Взаимодействовали руководителями антицинского восстания в Восточном Туркестане в эти же годы [8:24].

В анонимном сочинении «Сведения о дикокаменных киргизах» опубликованной в «Записках императорского русского географического общества» опубликованного в 1851 году, статус государства кыргызов дан как «орда» [75:141], в многочисленных архивных документах 1848-1865 гг. это подтверждается [89:35; 90:14-37; 91:38; 97:142, 147; 99:202, 204]. Казахский ученый Ч. Валиханов бывший среди кыргызов в 1856 году в записках о кыргызах так же характеризует их политическое состояние как «Дикокаменная орда» [21:8-13; 19:335]. По определению известного востоковеда Вениамина Юдина (1928-1983-гг.): «орда» - это «степное кочевое объединение, кочевая держава» [110:119].

Динамика численности населения Кыргызстана с XVIII до середины XIX веков, несмотря на некоторые сложные внешнеполитические акции с иноземными завоевателями и внутриведенные столкновения, в целом имела устойчивую тенденцию роста. Приблизительно численность кыргызов во второй половине XVIII в. была где-то 500-600 тыс., а в середине XIX в. достигла 1 млн.-1 млн.200 тыс. [73:240-257].

Таким образом, ареал распространения кочевков кыргызов в XVIII - первой половине XIX века простирался приблизительно с се-

вера на юг от Таласа – Балхаша до Гиндикуша – Яркенда и Алая [85:29-36; 1:24], а с запада на восток от Ташкента – Бухары до Джунгарии – Тибета. Этнополитическая территория кыргызов изменялась в зависимости от внешнеполитической ситуации в данном регионе и их взаимоотношений с соседними этносами. Основным же районом их сосредоточения оставались пределы современной Кыргызской Республики.

Эти сведения наглядно свидетельствуют, что в указанное время на территории нынешнего Кыргызстана с окраин Ферганы от ош-алайского пространства вплоть до Иссык-Куля существовало хотя и разрозненное, но суверенное и независимое кыргызское государство, стремящееся к объединению. В середине XIX века кыргызы сумели преодолеть внутреннюю родоплеменную раздробленность, завершившаяся созданием единого централизованного государства – Кара кыргызского ханства (1841-1867 гг.), которая как и прежде, успешно выступало субъектом в международных отношениях Центральной Азии в XVIII-XIX вв. Но, к сожалению дальнейшее формирование централизованного Кара кыргызского ханства, наряду с возобладанием центробежных сил внутри самого кыргызского общества, а так же активизацией колонизаторской политики Российской империи, вскоре присоединившая к себе их территории, была прервана. Так, был утерян полный государственный суверенитет кыргызов на протяжении полувека – с середины XIX века до начала XX века.

Литература и источники:

1. Абрамзон С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. М., 1979.
2. Аблиз Орхун. Кыргыз тазкиреси // Кыргыз маданияты. 1992. №25.
3. Андреев И. Описание Средней орды киргиз-кайсаков с касающимися до сего народа також и прилежащих к Российской границе по части Колыванской и Тобольской губерний крепостей дополнениями//Новые ежемесячные сочинения. СПб.,1795. Ч. CXII.
4. Андреев И. Описание Средней орды киргиз-кайсаков...//Архив Географического общества России (далее сокр. АГОР). Р. 64. Оп.1. Д.14.
5. Архив внешней политики России (далее сокр. АВПР). Ф. Зюнгартские дела, 1741. Оп. 113/1. Д. 1.
6. АВПР. Ф. Сношения России с Киргиз-кайсаками, 1775. Оп. 122/1. Д. 1. Л. 1. Современ. перев. с подлинника.
7. АВПР, ф. Главный архив. 1-7, 1844-1863. Оп. 6. Д. 1.
8. АВПР, ф. Главный архив. 1-7, 1844. Оп. 6. Д. 1

9. Асанов Т. Кыргыздардын XVII - XVIII кылымдардагы мамлекеттик тузулуш белгилеринин санжырада чагылдырылышы // Новое о древнем и средневековом Кыргызстане. Бишкек, 1999.
10. Асанов Т. Шабдан батыр жана кыргыздардын башкаруу бийлигинин традициясы // Кыргызстан: история и современность. Бишкек, 2006.
11. Аттокуров С. Кыргыз санжырасы. Бишкек, 1995.
12. Аттокуров С. Тайлак баатыр. Бишкек, 1994.
13. Бартольд В. В. История культурной жизни в Туркестане // Соч. Т.2. Ч.1. М., 1963.
14. Березин И. Внутреннее устройство Золотой Орды (по ханским ярлыкам). СПб., 1850.
15. Бернштам А.Н. Из истории международных и военных отношений киргизского народа // Известия Киргизского филиала Академии наук СССР. Вып. I. Фрунзе. 1945.
16. Бернштам А. Н. Источники по истории киргизов XVIII в. // Вопросы истории. 1946. №11-12.
17. Бернштам А.Н. Историческая география Тянь-Шаня и Памиро-Алая // Известия Всесоюзного географического общества. Т. 87. М., 1955.
18. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.1. – СПб., 1869.
19. Валиханов Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль. 1856 г. // Собр. соч в 5-ти томах. Вып. 2. Т. 1. Алма-Ата, 1985.
20. Валиханов Ч. Журнал похода атамана Телятникова в Ташкент 1796-1797 гг. // Собр. соч в 5-ти томах. Вып. 2. Т. 3. Алма-Ата, 1985.
21. Валиханов Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. в 5-ти томах. Вып. 2. Т. 2. Алма-Ата, 1985.
22. Валиханов Ч. Описание пути в Кашгар и обратно в Алатавский округ // Собр. соч. в 5-ти томах. Вып. 2. Т. 3. Алма-Ата, 1985.
23. Валиханов Ч. Черновые материалы о киргизах // Собр. соч. в 5-ти томах. Вып. 2. Т.2. Алма-Ата, 1985.
24. Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. Фрунзе, 1987.
25. Государственный архив Омской области России (далее сокр. ГАООР). Ф.1. Оп.1. Д. 237.
26. Государственный архив Оренбургской области России (далее сокр. ГАОрОР). Ф.1. Оп.1. Д. 1.
27. ГАОрОР. Ф. 1. Оп. 10. Д. 3433.
28. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1973.
29. Гуревич Б.П. Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первой половине XIX в. 2-е изд. М., 1983.
30. Гуревич Б.П., Плоских В.М. Кокандско-китайские отношения и кризис национально-колониальной политики Цинской империи в Синьцзяне // Известия АН Кирг. ССР. 1980. №5.
31. Джамгерчинов Б.Д. Кыргызы в эпоху Ормон хана // Труды инст-та языка, литературы и истории Киргизского филиала Академии наук СССР. Вып. I. 1944.
32. Джамгерчинов Б.Д. Присоединение Киргизии к России. М., 1959.
33. Джамгерчинов Б. Д. Добровольное вхождение Киргизии в состав России. Фрунзе, 1963.
34. Джамгерчинов В. Очерки политической истории Киргизии XIX в. Фрунзе, 1966.
35. Жолдошев Р. XVIII кылымдагы кыргыздардын уруулук курамы жана дуалдык этносоциалдык уюму // Кыргызстан: история и современность. Бишкек, 2006.
36. Жолдошев Р. Ормон хан баяны // Аалам. № 9 (май). 1992.
37. Зеланд Н. Кашгария и перевалы Тянь-Шаня. Путевые записки. Омск, 1888.
38. Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. Алма-Ата, 1960.
39. История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т.1. Фрунзе, 1984.
40. Каллаур В. Рассказ о четырех братьях Тюрналибековых // Протоколы заседаний и сообщений Туркестанского кружка любителей археологии (ПЗСТКЛА). Год 8-ой. Ташкент, 1903.

41. Каллаур В. К истории города Аулиеата // ПЗСТКЛА. Год 8-ой. Ташкент, 1903.
42. Кенчиев Ж. Медет датка: Бабалар баяны. Бишкек, 1996.
43. Коншин Н. О заграничных обстоятельствах//Памятная книга Семипалатинской обл. На 1900 г. Семипалатинск, 1900.
44. Курманбек. Жаныш, Байыш (эпостор) К. Акиевдин айтуусу боюнча. Фрунзе, 1970.
45. Кыргызстан-Россия: история взаимоотношений (XVIII-XIX вв.) /Сб. док. и материалов. Бишкек, 1998.
46. Кытай жазмаларындагы кыргыздар. Шинжан, 2004.
47. Мадеюев Н. Из истории антицинской борьбы народов Центральной Азии в 20-х годах XIX в./Пятая научная конференция: Общество и государство в Китае. Тезисы и доклады. Вып. 2. Москва, 1974.
48. Марков Г. Кочевники Азии. М., 1976.
49. Манас: Сагынбай Орозбак уулунун варианты боюнча. I-IV китептер. Фрунзе, 1979-1982.
50. Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. Извлечения из китайских источников.Т. 2. Бишкек, 2003.
51. Мифтаков К. Талас кыргыздарынын санжырасы.1923 // Рукописный Фонд Института Языка и литературы Национальной Академии Наук Кыргызской Республики (далее сокращенно: РФ ИЯЛ НАН КР). Инв. № 200.
52. Мокеев А. Древние элементы в системе политической организации кыргызов Тянь-Шаня в XVI-XVIII вв//Кыргызская государственность/Сб. док. и мат. Бишкек, 2003.
53. Мокеев А. Этапы этнической истории и социальной организации кыргызского народа на Тянь-Шане в XVI-сер. XVIII вв. // Известия Академии наук Кыргызской Республики. 1991. №4.
54. Молдобаев И. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. Бишкек, 1995.
55. Молдожунусов К. Санжыра сабындагы богожой уругу тууралуу // Рух Кенчи. июнь. 2011.
56. Молло Нияз. Санат дигарасттар. Бишкек, 1993.
57. Набиев Р. Из истории Кокандского ханства. Ташкент, 1973.
58. Набиев Р. Народные восстания в Коканде в 1840-1842 гг. //Общественные науки Узбекистана. 1961. №7.
59. Оморев А. Ажибек датка. Бишкек, 1996.
60. Масанов Н. Кочевая цивилизация казахов. Алматы, 1995.
61. Орозова Г., Ахмедов О. Тайлак баатыр//Аалам.2001. 29-август.
62. Өмүрбеков Т.Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу - XX кылымдын башы). Бишкек, 2003.
63. Пален К.К. Народные суды Туркестанского края. СПб., 1909.
64. Петров К. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV-XVIII вв. Фрунзе, 1963.
65. Плоских В.М. Очерки патриархально-феодальных отношений в Южной Киргизии. Фрунзе.1968.
66. Рычков П. Краткое известие о татарах и о нынешнем состоянии тех народов, которые в Европе под именем татар разумеются// Архив Академии Наук России. СПб. Р.11. Оп.1. Д.126.
67. Рычков П. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии Ч.1. СПб.,1762.
68. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекет башкаруучуларынын эң жогорку титулдары жөнүндө (Б.з.ч. I кылымдан - XIX кылымдын ортосу мезгили)//Кыргыз тарыхынын маселелери.№2. Бишкек,2006.
69. Сапаралиев Д. К истории возведения фортификационных сооружений на территории Кыргызстана (XVIII – XIX вв.). // Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики. Бишкек,1999. №1.
70. Сапаралиев Д. Кыргыз мамлекеттүүлүгүндөгү «хан» жана «манап» титулдары жөнүндө (XVII кылымдан XIX кылымдын ортосу)//Түрк цивилизациясынын дүйнөлүк цивилизациялар ичиндеги орду. Бишкек, 2005.

71. Сапаралиев Д.Б. Кыргыз-казак элдеринин 1847-жылдагы достошуу келишими//Кыргызстан жана Казакстан: достуктун жана ынак коңшулаштыктын чек арасы. Бишкек, 2004.
72. Сапаралиев Д. Б. Кыргыздардын борборлоштурулган мамлекети - Кара кыргыз хандыгы эл аралык мамилелердин субъектиси// «Дүниежүзілік тарихтың өзекті мәселелері» атты VII Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Түркістан, 2018.
73. Сапаралиев Д. Сведения об этнополитической территории кыргызов и динамика численности населения Кыргызстана с XVIII-до середины XIX в.//Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин коомдук илимдер журналы. №3. Бишкек, 2002.
74. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. Бишкек: Илим, 1999.
75. Сведения о дикокаменных киргизах //Записки русского Географического. Общ-ва. Т.5. Спб.,1851.
76. Сведения о дикокаменных киргизах, собранные толмачем Бардашевым//Центральный Государственный военно-исторический архив России (далее сокр.: ЦГВИАР) Ф. Военно-ученый архив (сокр.: ВУА). Оп. 1. Д. 18551.
77. Северцов Н. А. Путешествия по Туркестанскому краю и горной страны Тянь-Шаня. СПб., 1873.
78. Семенов А.А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре// Советское востоковедение. Вып. 5. М.-Л., 1948.
79. Словцов П.А. Историческое обозрение Сибири. Т.2. Спб., 1844.
80. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Бишкек, 1993. Т.1.
81. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Бишкек, 2003.
82. Сыдыков О. Тарих-и Шадмания. Уфа, 1914.
83. Тауасарулы К. Туп-тукианнан озуме шейин. Алматы, 1993.
84. Урумбаев А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства // Известия АН Уз ССР. Сер. ОН. 1957. №.3.
85. Усенбаев К.У. К вопросу об общности территории киргизского народа в дореволюционный период// Труды Инст-та истории АН Кирг. ССР. Вып. 2. Фрунзе. 1959.
86. Усенбаев К. Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства. Фрунзе,1961.
87. Усенбаев К. Ормон хан. Бишкек,1999.
88. Хасанов А.Х. Экономические и политические связи Киргизии с Россией. Фрунзе,1960.
89. Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее сокр.: ЦГА РК). Ф. 3. Оп. 1. Д. 3.
90. ЦГАРК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 11.
91. ЦГАРК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 86.
92. ЦГАРК. Ф.3. Оп.1. Д. 365.
93. ЦГАРК. Ф. 3. Оп. 1. Д. 486.
94. ЦГАРК. Ф. 44. Оп. 1. Д. 5463.
95. ЦГАРК. Ф. 338. Оп. 1. Д. 698.
96. ЦГАРК. Ф. 374. Оп. 1. Д. 1669.
97. Центральный Государственный архив Узбекской Республики (далее сокр.: ЦГА УзР). Ф. И. 715. Оп. 1. Д. 12.
98. ЦГА УзР. Ф. И. 715. Оп. 1. Д. 26а.
99. ЦГА УзР. Ф. И. 715. Оп. 1. Д. 27.
100. Центральный государственный архив древних актов России (далее сокр. ЦГА-ДАР). Ф. 248. Оп.113. Д.1551.
101. ЦГВИАР. Ф. ВУА. Оп. 1. Д. 18551.
102. ЦГВИАР. Ф. ВУА. Оп. 1. Д. 1201.
103. Центральный Государственный исторический архив России (Далее сокр.: ЦГИ-АР). 468. Оп. 18. Д. 468.
104. Небольсин П. Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Буха-

рой и Кокандом. СПб., 1856.

105. Чоробаев А. Тайлак баатыр. 1941 // РФ ИЯЛ НАН КР. Инв. №28 (221).
106. Чоробаев А. Тайлак баатыр: Казал. Фрунзе, 1959.
107. Чоробаев А. Тайлак баатыр: Казал. Экинчи басылышы, Бишкек, 2002.
108. Чоробаев А. Фольклордук материалдар // РФ ИЯЛ НАН КР. Инв. №105;
109. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. Москва, 1965.
110. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая...// Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. Алма-Ата, 1983.
111. Adolf Stieler. Burut Kara Kirghisen (1831)//<https://www.davidrumsey.com/>
112. Атлас Российской империи составлен Н. Зуевым. Губернии Западной Сибири: Тобольская, Томская, область Семипалатинская и область Сибирских Киргизов. Издан в Санкт-Петербурге. 1857.// <https://ru.m.wikipedia.org/wiki/1857.png>
113. Ellsworth Huntington. The Pulse of Asia. Boston – New York, 1907.

УДК: 94:398(575.2)(04)

Кыргыйбек Молдожунусов,
КРдин УИАнын Б.Жамгырчинов атындагы Тарых, археология
жана этнология институтунун илимий кызматкери

XVIII К. орт. – XIX К. ОРТОСУНА ЧЕЙИНКИ ЖУМГАЛ ӨРӨӨНҮН БАШКАРГАН УРУУ БАШЧЫЛАР

Кыргыйбек Молдожунусов,
Научный сотрудник ИИАЭ им. Б.ДЖамгерчинова НАН КР

ВОЖДИ РОДОВ ДЖУМГАЛЬСКОЙ ДОЛИНЫ В ПЕРИОД ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII В. ДО СЕРЕДИНЫ XIX В.

Аннотация. Бул макалада XVIII кылымдын ортосундагы Жуңгар хандыгынын кулашынан кийинки Теңир-Тоодо жайгашкан кыргыз урууларынын, анын ичинде Жумгал өрөөнүн ээлеген чекир-саяк уруусунун саясий тарыхы баяндалат. Автор бир катар жазма жана оозеки булактардын негизинде Жуңгар доорунан кийинки «көз карандысыз кылымдагы», башкача айтканда XIX кылымдын ортосунда орустар келгенге чейинки Жумгал өрөөнүнүн калкын башкарган бийлердин аты-жөнүн жана алардын туугандык байланыштарын изилдейт. Натыйжада автор Жумгал жана Ак-Талаа аймагын ээлеген чекир-саяк уруусунун көбүнчө учурда үч урукка, кийин төрт урукка бөлүнгөнүн жана алардын ар биринин өз башчылары чыга турган аксөөк тукуму болгондугун ырастаган жыйынтыкка келет. Мисалы, Жумгал өрөөнүндө жашаган кулжыгач уругун Түлкү баатырдын урпактары (Кедей, Качыке, Эраалы, Түлөөкө бийлер) башкарып келсе, ал эми курманкожо уругун Жакшыбайдын урпактары (Шербек, Келдибек, Нусуп, Медет, Дуулат бийлер) башкарып келишкен.

Ачкыч сөздөр: XVIII–XIX кылымдар, кыргыз уруулары, бийлер, Жумгал өрөөнү, санжыра, саяк уруусу

Аннотация. В статье описывается политическая история кыргызских племен, проживавших в горах Тянь-Шаня, в том числе племени чекир-саяк, занявшего Джумгальскую долину после падения Джунгарского ханства в середине XVIII века. На основе ряда письменных и устных источников автор изучает имена и родственные связи биев (вождей), правивших населением Джумгальской долины в «независимый век», то есть до прихода русских в середине XIX века. В результате автор приходит к выводу, что племя чекир-саяк, занимавшее районы Джумгала и Ак-Талаа, чаще всего делилось на три рода, а позднее на четыре рода, и в каждом из них были особые кланы, из которой выходили их вожди. Например, в Джумгальской долине родом кулжигач правили потомки Тюлку-батыра (бии Кедей, Качыке, Ераалы, Тюлоке), а родом курманкожо правили потомки Джакшибая (бии Шербек, Келдибек, Нусуп, Медет, Дуулат).

Ключевые слова: XVIII–XIX вв., кыргызские племена, бии, Джумгальская долина, родословная, племя саяк

Эгемендүүлүк алган жылдардан бери Кыргызстанда санжырага болгон кызыгуу күч алып, негизинен XVI–XIX кылымдарда жашаган ата-бабаларын тарыхый инсан катары таанытууну каалаган жазмакерлердин кыймылы өнүгүп жатат. Алардын суроо-талаптары кесипкөй тарыхчылар үчүн бул доорду тереңдетип изилдөө милдетин пайда кылып, оозеки булактар менен жазма булактарды талдоонун зарылдыгын сездирүүдө.

Санжырачылардын берген маалыматтары бир караганда илимден алыс болгондой туюлганы менен, аларга жакшылап көңүл бурулганда, ал маалыматтар жазма булактардагы кабарларды гана кайталап, көп учурда дал келип, алтургай кээде толуктай тургандыгын да байкоого болот. Андыктан, бул багытта өзүнчө атайын адистик болушу керек

жана бул доорду хронологиялык, аймактык, уруулук белгилерине жараша бөлүп-бөлүп изилдөөнү жолго коюубуз зарыл.

Кытай, орус жазма булактарына таянуу менен, жана оозеки санжыралык маалыматтарды колдонуу аркылуу XVIII–XIX кылымдардагы кыргыз урууларынын ар биринин өз тарыхтарын жазууга мүмкүнчүлүктөр бар. Уруунун тарыхы аркылуу кайсы бир аймактын тарыхы да кошо ачыкталмакчы. Анын катарында чекир-саяк уруусу жөнүндө да абдан кызыктуу тарыхый маалыматтар бар экендигин жана аны жазуу менен бирге Жумагал, Ак-Талаа райондорунун тарыхын да ачып берүү мүмкүн экендигин айткыбыз келет. XVIII кылымдын 20-жылдарында Жуңгар хандыгынын жортуулдары себептүү түндүк кыргыз уруулары түштүк-батышка карай сүрүлүп, кайра 50-жылдары ата-конуштарына көчүп келишкен. Ошол эле тушта жуңгарларды басып алган Цин империясынын документтеринде кыргыз урууларынын кайрадан жайгашкан жерлери, алардын уруу башчылары кимдер болушкандыгы жөнүндөгү маалыматтар жазыла баштаган. XIX кылымдын ортолоруна чейинки түндүк кыргыз уруулары жөнүндө орус архивдеринде да бир катар маалыматтар бар. Бул тарыхый жазма булактардын бардыгы оозеки санжыралык маалыматтар менен толукталып олтуруп, чекир-саяк уруусунун жана Жумгал өрөөнүн тарыхын керектүү деңгээлде чагылдырып бере алат.

Жумгал өрөөнүнүн XVIII кылымдын ортосундагы тургундары жана уруу башчылары тууралуу маалыматтар «Пиндин чжунгээр фанлюэ» сыяктуу кытай жазма булагында катталган. 1758-жылы цин аскерлери Ысык-Көлгө келип, биринчи эле таанышкан адамдарынын бири жумгалдык саяк уруусунун бийи болуп чыккан. «Көрсө, Турчи-

бай – саяк уруусунун бийи экен. Ойроттордо жайсаң (зайсаң), ал эми уйгурларда бек кандай болсо, бий да дал ошондой» - деп билдирет ошондо цин генералы Чжао Хой¹. Ал эми кыргыз бийи өз уруусу жөнүндө: «Башта батышта Анжияндын жанында көчүп жүргөнбүз. ...Мен оң канаттан болом, ушу кезде Хархали-гулэми (?) менен Тогуз-Тородо көчүп келдик» - деп айткан². Кийинки кылымда Ч.Валиханов саяк уруусунун Нарын жана Жумгал дарыялары аккан аймакта жашаганын көрөт³. С.Абрамзон өз изилдөөсүндө саяк жана чекир-саяк уруусун өз-өзүнчө бөлүп карап, «чекир саяк уруусу Борбордук Тянь-Шанда Жумгал жана Суусамыр өздөрдөрүнүн өрөөндөрүндө жана Нарын дарыясынын ортоңку бөлүгүндө орун алган бир катар кокту-колоттордо жайгашып тургандыгын» белгилеген⁴.

Кытай жазма булактарынан ысмы Турчибай деп чечмеленген ысым «Тулкибай» деп да окулушу мүмкүн. Бул жерде жумгалдык чекирсаяктардын санжыралык уламыштарында жана генеалогиялык чынжырында түпкү аталардын бири катары эскерилген **Айты уулу Түлкү баатыр** жөнүндө сөз болуп жаткандыгы шексиз. А.Термечиковдон жазылып алынган санжыра боюнча, Чакырдан Үчкуртка, андан Кудайберди, андан Кулжыгач, андан Итемген, андан Айт, Айттын уулдары: Түлкү, Мурат, Жоруп жана Шаабото болгон⁵. Фольклордо Түлкү баатыр бул уулдары төрөлө электен мурда атайын Санчы-сынчыга сынатып, Тогуз-Тородон кыз тандагандыгы жөнүндө уламыш бар экендигин Тоголок Молдо жазып кеткен⁶. Ы.Адрахманов, Т.Байболотов сыяктуу санжырачылардын жазгандарына карап, кыргыз санжырасында «чакыр» деп айтылып келген уруунун аталышы кийин гана С.Абрамзон тарабынан «чекир-саяк» деп өзгөртүлгөндүгүн айта кетүүбүз керек.

¹Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 105-106-б.

²Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 105-106-б.

³Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 352.

⁴Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.

⁵Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

⁶Тоголок Молдо. Тарых, түпкү аталар // Кыргыз санжырасы. Башкы ред. К. Жусупов ж. б. – Бишкек, 1994. – 56-58-б.

Саяктан чыккан Чакырдын урпагы Түлкү баатыр кытай жазма булактарында Толчу, Туликэи деп да каттала берген. Айтыуулу Түлкү бий чекир-саяк уруусунун бийи гана болбостон, элчи катары да тарыхта белгилүү. Чыгыш кыргыздарынын, башкача айтканда, аркалык кыргыз урууларынын атынан 1758-жылы Кытайга августта жана октябрда эки жолу элчилик аттандырылган. Биринчи элчиликте кыргыздардан Черикчи, Толчу (Түлкү) жана Ниса (Нышаа) үчөө цин генералы Чжао Хойго кол берип барышкан¹. Ал андан кийин октябрь айында да Бээжинге чейин барган кыргыз элчилеринин арасында болгон болушу мүмкүн. Анткени, «Циньдин синьцзян шилюе» деген тарыхый булакта айтылгандай, 1758-жылы императордун ауденциясында болгондо, 3-класстагы шарик жана павлин канатынын талын алган Туликэи (Түлкү) оорудан көз жумганда, ага таандык мансап анын Гэдай деген уулуна өткөн². Бирок, ошондон кийин анын ысмы эскерилбей калганына караганда, ал 1758-жылдан кийин чечек оорусуна кабылып, бул дүйнөдөн өтүп кеткен окшойт. Ал эми анын бийлигин мурастап калган адам **Түлкү уулу Кедей бий** болгондугунда шек жок. Санжыра боюнча, Түлкү баатырдын 4 уулу болгон: Кедей, Качыке, Ажыбек жана Шайыбек³. Булардын ичинен Кедей улуураак болгондуктан, ал атасынын ордуна бий болуп, өз уруусун XVIII кылымдын 60-70-жылдары башкарган десек болот.

Кытай жазма булактары да, оозеки санжыралык баяндар дагы XVIII-XIX кылымдарда Жумгалда негизинен эки урук жашап, экиден бий болуп келгендигин кабарла-

шат. 1758-жылы цин аскерлери менен жолуккан тушта Түлкү бий *«Шэрбек бий менен бирге (алар) 500 ашуун түтүнгө бийлик кылып»* турушкандыгы айтылат⁴. С.Абрамзон өз изилдөөсүндө чекир-саяк уруусунун 5 бөлүкчөсүнүн ичинен курманкожо жана кулжыгач уруктары негизгилери болгондугун көрсөткөн⁵. Санжырада Түлкү бий кулжыгач уругунан болгондугу, тагыраагы анын бабасы (3-атасы) Кулжыгач болгондугу маалым⁶. Демек, Түлкү бийдин замандашы жана уруулашы болгон Шербек бий курманкожо уругунун өкүлү болуусу мүмкүн. Санжырачылардын эмгектеринде бул топтон **Жакшыбай уулу Шербек** деген инсан болгондугу эскерилет. Алсак, Чакырдан Түгөл, андан Маңгыт, андан Курманкожо, андан Жедигер, андан Күнтууду, андан Жакшыбай, ал эми Жакшыбайдын 3 уулу болгон: Эдил, Шербек жана Келдибек⁷. Көрүнүп тургандай, Түлкү бий менен Шербек бийдин 5-аталары бир тууган болуп саналган. Демек, бул экөө чекир-саяк уруусун ошол тушта биргеликте башкарышкан. Бирок, Шербек бий ошол эле айда же андан мурда эле көз жумган окшойт. Анткени, кытай жазма булактарында баяндалган андан кийинки окуяларда Шербектин бир тууганы болушу мүмкүн болгон Кельдибий (Келдибек) жөнүндө эскериле баштайт.

Мисалы, ошол эле 1758-жылы июлда Чжао Хойго жолукканы барган Келдибек бий жөнүндө мындай саптар кезигет: *«Чакырылган буруттардын ичинде Кельди-бий болду, ал өз журту менен моюн сунду. Чечек менен ооруганына байланыштуу ордого барышка батынбайт»*⁸. Чжао Хой ошондо Келдибек бийге *«мөөр жана грамота тапшырып, Анжиян тараптагы урук-журттарды Илеге*

⁷Ханзу жазмаларындагы кыргыздар / Баш. түзүчү: Мамбеттурду Мамбетакунов. – Үрүмчү, 2004. – 452-б.

⁸Супруненко Г.П. Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII – начала XIX вв. – Фрунзе, 1975. – 115-б.

⁹Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

¹⁰Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 105-106-б.

¹¹Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.

¹²Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

¹³Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-23-б.

¹⁴Пиндин чжунгээр фанлюэ // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрү). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 113-б.

көчүшкө жана моюн сунушка үндөп кел деп буйрук кылган» деп айтылат. **Жакшыбай уулу Келдибек бий** 1759-жылдын февралында да атайын Илеге барып, Чжао Хойго жолуга албай кеткен. Кийинки сапарга жайында аттанып чыгып, соода кыла келүүнү ниет кылып, жолго жылкы, уй, кой айдай чыккан жана августта Кукурлик кароолуна жетип, чегарачыларга өзүнүн «*миң түтүн саяк уруусунун бийи экендигин маалымдаган*». Цин бийлиги анын малын кымбат экен деп баалап, бирок, анда цин генералынын мөөрү басылган грамотасы бар экенин эске алып, Үч-Турпанда соода кылышка уруксат беришкен. Ошону менен катар эле артынан аңдыганга тыңчы да дайындашкан. Келдибек бий жылкы менен уйларын 30-40 тайланга, койлорун 13 ланга баалап, 6 күндүн ичинде сатып бүткөн соң, цин аскерлери ага жибек жана башка белек-бечкек тартуулап, сентябрда кайра узатып коюшкан¹.

Кытай жазма булактарында кыргыздар тууралуу алынган биринчи маалыматтарда жаңылыштыктар көп экендигин эске алуу керек. Биринчисинде Түлкү бий менен Шербек бий бирге 500 түтүндү башкарышкандыгы айтылса, ал эми экинчисинде Келдибек бий өзү эле миң түтүндү башкаргандыгы айтылып жатат. Биринчи таанышканда Түлкү бийге 500, Шербек бийге 500 түтүн караштуу болгондугу жөнүндө айтылган маалымат булакта ката жазылып калган болушу мүмкүн. Ал эми экинчи алынган маалыматта миң түтүн чекир-саяк уруусун башкаруучу катары Келдибек бий өзү гана айтылып, анын шериги Кедей бий эскерилбей калгандай. XVIII кылымдын ортолорунда чекир-саяк уруусу миң түтүндү түзүп, адам саны 2-3 миңге жеткен десек болот. Андан тышкары, Кетмен-Төбөдө да, Ысык-Көлдө да башка саяк уруктары болгон. Бир кылымдан кийин

Ч.Валиханов саяктардын жалпы саны 10 миң же 13 миң түтүн экендиги жөнүндө маалымат берет². Анын ичинен кулжыгач уругу 600 дөй түтүн болгондугун жазган³. Демек, Түлкү бийдин башкарган 500 түтүнү бир кылымда 600 түтүнгө көбөйгөн.

Кыргыздар менен Цин империясынын байланышы XVIII кылымдын 60-жылдарынан кийин үзүлгөндүктөн, андан кийинки кыргыз уруу башчылары тууралуу маалыматтар кытай жазма булактарында XIX кылымга чейин дээрлик кезикпейт. Бирок, Кыргызстандын түндүгүндөгү уруулардын XVIII кылымдын 80-жылдардагы башчылары жөнүндөгү маалыматты орус офицери капитан И.Андреев берген. Анын ошол туштагы Атаке бийге баш ийген 10 болуштук деп жазылган 10 уруу тууралуу жана алардын башчылары жөнүндө жазганы абдан маанилүү⁴. Алардын ичинен Гадай башкарган саяк уруусу жана Ташибек башкарган бусту-мак уруусу жөнүндөгү кабар кызыгуу туудурат⁵. Бул жерден Түлкү уулу Кедей бийдин кулжыгач уругун 60-70-жылдар бою жана 80-жылдары дагы башкарганын көрүүгө болот. Бирок, санжыраларда Кедей бий жөнүндө унутулуп калып, анын ордуна иниси Качыке көбүрөөк эскерилип калган. Мисалы, Б.Солтоноевдин айтканы боюнча, ошол туштарда «*саяктан Садыр, Жанболот, Качыке*» дегендер бий болушкан⁶. Ал эми Т.Алымбековдун санжырасында Абылай хан менен замандаш болгон, башкача айтканда XVIII кылымдын 60-70-жылдарындагы кыргыз бийлеринин катарына «*саяктан Качыке баатыр, Сейит бий, Келдибек бий*» дегендерди кошкон⁷. Санжыра боюнча, Айты уулу Түлкү баатырдын 4 уулу болгон: Качыке, Кедей, Ажыбек жана Шайыбек⁸. Саягы, Кедей бий формалдуу түрдө өз ээлигинин башчысы саналганы менен, негизги иштерди, анын ичинде

¹⁵Пиндин *чжунгээр фанлюэ* // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөр). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003. – 134-135-б.

¹⁶Валиханов Ч. *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 4. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 207; Валиханов Ч. *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 2. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 42.

¹⁷Валиханов Ч. *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 33, 77.

¹⁸Андреев И.Г. *Описание средней орды киргиз-кайсаков. Часть I*. – Алматы: Гылым, 1998. – 51-53-б.

¹⁹Аристов Н.А. *Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии*. Бишкек: Илим, 2001. – стр. 454-455.

²⁰Солтоноев Б. *Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер* / ред. Ж.Жапиев. 1-китеп. – Бишкек: Учкун, 1993. – 175-б.

²¹Алымбеков Т. *Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу жөнүндө*. КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №1454.

²²Термечиков А. *Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү)* / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 21-22-б.

кол башчылык кызматты да иниси Качыке баатыр аткаргандай. Санжырада эл менен көбүрөөк иштешкен таанымал адамдар гана эсте кала тургандыгы белгилүү.

XVIII кылымдын 60-70-жылдарындагы саяктардын бийлеринин катарында Т.Алымбековдун санжырасында Келдибек бийдин эскерилиши чындыкка жакындайт. Бирок, Качыке өзүнүн агасы Кедей бийдин, Сейит дагы өзүнүн агасы Хан Садырдын өлүмүнөн кийин гана, XVIII кылымдын аягында бий болушмак. Келдибек бийдин жана ага караштуу курманкожо уругунун ордуна И.Андреев бостумак уругун жана анын бийи деп Ташибекти эскерген болушу мүмкүн. С.Абрамзондун пикири боюнча, бул чекир-саяк уруусунун чоро уругуна кирген бир бөлүкчөнүн түпкү атасы болгон Бостумактын ысымы менен байланыштуу¹. Балким, XVIII кылымдын 80-жылдарында курманкожо уругу менен чоро уругу бирге болуп, аларды чоро уругунан Бостумак деген инсандын урпактары же уулдары башкарып тургандыр. Тилекке каршы, Бостумак уулу **Ташибек бий** аттуу инсан болгонбу же болбогонбу санжырада белгисиз. Ага карабастан, XVIII кылымдын аягында да чоро уругу күчтүү болуп тургандыгын алардан чыккан Жанболот бийдин цин аскерлери тарабынан туткундалышы айгинелеп турат. Нарындагы чекир-саяк уруусунун акалакчы бийи Жанболот (Чжаныполатэ) Кашкарга өтүп бара жаткан анжыяндык уйгурлардын миңден ашык жылкысын тартып алды деп айыпталып, 1890-жылы Цин империясы тарабынан туткундалган². Ал эми фольклордо Тоймат уулу Жанболот баатырды кийин кытайлардын түрмөсүнөн тогуз-торолук саяктардан Алп Тобок куткарып келгендиги айтылып калган³.

Демек, **Тоймат уулу Жанболот бий** менен **Түлкү уулу Качыке бий** чекир-саяктардын башчылары болуп турган кези

деп, Б.Солтоноев XVIII кылымдын аягын көрсөтсө, туура чыкмак экен. Алар менен кетмен-төбөлүк саяктардын башчысы Хан Садыр эмес, анын иниси Сейит бий тушташ болгон. Жанболот бийди кытайлар кармап кеткеден кийин анын уруусун уулу Ырыскул башкарып калгандыгын кытай жазма булактары ырастайт⁴. Демек, XVIII кылымдын аягында жана XIX кылымдын башында чекир-саяк уруусунун бир бөлүгүн: негизинен чоро жана курманкожо уругун **Жанболот уулу Ырыскул бий** башкарып турган десек болот.

XIX кылымдын башында курманкожо уругу менен чоро уругу бири-биринен ажырай баштаган. Бул учур чоро уругун Жанболоттун уулу Байбагыш бий, ал эми курманкожо уругун Келдибектин уулу Нусуп бий башкарып турган учурга туура келет. 1820-жылы Цин империясына каршы Чыгыш Түркстанда Жааңгер кожо менен Суранчы бий боштондук согушун баштаганда, аларга жардам берген сырткы кыргыздардын бийлеринин катарында Байбагыш деген ысым кезигет⁵. Ал чоро уругунан Жанболот баатырдын уулдарынын бири болгондугу санжырада айтылат⁶. **Жанболот уулу Байбагыш бий**дин жанында бир тууганы Ырыскулдун уулу Тайлак баатыр кошо жүргөн. 1825-жылы Тайлак баатыр Нарынга кирип келген цин аскерлерин кыргандан кийин анын кадыр-баркы өсүп, лидерге айланган. **Ырыскул уулу Тайлак бий** 1830-жылы кокондуктардын жардамы менен цин аскерлерине каршы жортуул уюштурганда, аны колдогон кыргыз бийлеринин арасында Медет, Нусуп, Бокбасар деген ысымдар кезигет⁷. Санжырада Медет менен Нусуп жумагалдык чекир-саяктардын курмакожо уругунан, ал эми Бокбасар кетмен-төбөлүк каба-саяктардан чыккандыгы айтылат. Санжыра боюнча, курманкожо уругунан Келдибек бийдин

²³Абрамзон С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.

²⁴Дай цин личао шилу// Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрI) / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. II т. – Бишкек, 2003. – 217-218-б.

²⁵Алп Тобоок, Шабдан казалы, Жети эрдин өлүмү/ түз. А. Акматалиев ж.б. – Бишкек, 2002.

²⁶Дай цин личао шилу// Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрI) / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. II т. – Бишкек, 2003. – 218-б.

²⁷Ханзу жазмаларындагы кыргыздар / Баш. түзүчү: Мамбеттурду Мамбетакун. – Үрүмчү, 2004. – 654-б.

²⁸Мусулманкулов М. Осмон баатыр. 1947. КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв.№163 (376). 37-38-б.

²⁹Ханзу жазмаларындагы кыргыздар / Баш. түзүчү: Мамбеттурду Мамбетакун. – Үрүмчү, 2004. – 688-689-б.

ушундай уулдары болгон: Нусуп, Балбак, Алыбек, Нарбото жана Байтүгөл. Алардын ичинен Байтүгөлдүн бир уулу Чоң Медет болгон¹. Демек, Байбагыш бий менен **Келдибек уулу Нусуп бий** чекир-саяк уруусунун үстүнөн болуучу бийликти бөлүшүп турушкан десек болот. Ал эми алардын жардамчылары Тайлак менен Медет кийин ошол бийликти мурастап калышкан.

Байтүгөл уулу Медет бийдин ысымына «чоң» деген сөздүн кошулуп айтылышы анын титулунан да кабар бериши мүмкүн. Балким, ал жалпы саяк урууларынын бирикмеси не же аркалыктар кыргыздарга формалдуу түрдө башчы болуп өткөндүр. Ал биринчилерден болуп Кокон хандыгынан «датка» наамын алгандыгы да айтылып келет. Анын күчтүү болушуна курманкожалор менен кулжыгач уругу биригиши да шарт түзмөк. XIX кылымдын башында кулжыгач уругунун атактуу башчылары эскерилбейт. Саягы, бул жолкусунда Качыке бийдин өлүмүнөн кийин, кулжыгачтар менен курманкожалор биригип, жалпы жумгалдык чекир-саяктарга Медет бий үстөмдүк кылып калган окшойт. Жумгалдыктардын уруу башчысы Медет бийдин да, ак-талаалыктардын уруу башчысы Тайлак бийдин да өлүмү XIX кылымдын 30-жылдарынын аягына туура келгендиги болжолдонот. Андан кийин кокондуктар Тайлактын уулу Осмонго «датка» наамын берип, Нарын аймагына ал аркылуу таасир берүүгө аракет кылышкан. Ч.Валиханов кабарлагандай, Осмон датканын туруктуу 500 аскери болгон².

Бирок, **Тайлак уулу Осмон датка** нарындык кыргыздардын үстүнөн толук бийлик орното алган эмес. Саягы, буга Ормон хандын каршы саясатынын таасири тийген. Натыйжада, чекир-саяк уруусуна кирген күчтүү уруктардын өз-өзүнчө башчылары болуп калган. 1847-жылы орус архивдеринде катталган кабар боюнча, курманкожо уругун **Чоң Медет уулу Дуулат бий**, кулжыгач уругун **Качыке уулу Эраалы бий**, ыман

уругун **Жаманак уулу Байтөрө бий** башкарып турган³. Ошентип, мурдатан экиден бий тарабынан башкарылып келген чекир-саяк уруусу Кокон хандыгынын тушунда төрткө бөлүнүп калган. XIX кылымдын 50-жылдарынын экинчи жарымында Ч.Валиханов келип-кеткен убакта да Дуулат бий менен Байтөрө бий өз уруктарын башкарып турушкандыгы айтылат⁴. Бирок, кулжыгач уругун ал кезде **Эраалы уулу Түлөөкө бий** башкарып калган⁵. Ал эми XIX кылымдын 60-жылдары түндүк кыргыз уруулары Россия империясына каратылгандан кийин, айрыкча 1868-жылкы административдик реформадан кийин башка кыргыз уруулары сыяктуу эле чекир-саяк уруусу дагы да бир нече болуштуктарга майдаланып бөлүнө баштайт.

Изилдөөнүн жыйынтыгында маалым болгондой, Кыргызстандын түндүгүнөн орун алган Нарын аймагындагы Жумгал өрөөнү XVIII кылымдын ортосунан XIX кылымдын ортосуна чейин чекир-саяк (чакыр) уруусунун уруу башчыларына караштуу болуп турган. Негизинен бул өрөөндө курманкожо жана кулжыгач уругу жашап, ар бири өз уругунун башчылары тарабынан башкарылып келишкен. 1758-жылы алар Түлкү бий менен Шербек бий болушкандыгы кытай жазма булактарында кабарланса, кийин алардын урпактары бир кылым бою бийликте болушкандыгын башка жазма жана оозеки булактар ырастайт. Кулжыгач уругунун үстүнөн болгон бийликти Айты уулу Түлкү бийден кийин анын тун уулу Кедей бий, андан кийин дагы бир уулу Качыке бий мурастап калган. Качыке бийден кийин анын уулу Эраалы бий, андан кийин небереси Түлөөкө бий башчы болгон. Ал эми курманкожо уругун Жакшыбай уулу Шербек бийден кийин анын бир тууганы Келдибек бий башкарып, кийин бийлик Келдибектин уулу Нусуп бийге өткөн. Нусуп бийдин Байтүгөл деген бир тууганынын уулу Чоң Медет кийин курманкожо уругун бийлеп калып, ал бийлигин өз

³⁰Термечиков А. Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116). 23-б.

³¹Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 78.

³²Архив документтер тиркемеси // Сапаралиев Д.Б. Бишкек жана Пишбек баатыр: тарыхый даректер менен уламышта. Тарыхый изилдөө. 2-бас. – Бишкек, 2021. – 95-б.

³³Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 2. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 89.

³⁴Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – Алма-Ата, 1985. – Стр. 33, 77

уулу Дуулат бийге мурастаган. Бул бийлер Жумгал өрөөнүндөгү калкка жооптуу болсо да, алар Ак-Талаадагы уруулаштары

менен өздөрүн бир бүтүн уруу катары эсептешкендиктен, чоро уругунун бийлери менен тыгыз байланышта болуп келишкен.

Таблица №1. Чекир-саяк уруусунун XVIII к. ортосунан XIX к. ортосуна чейинки уруу башчылары

№	Башкаруу жылдары	Кулжыгач уругу	Курманкожо уругу	Чоро уругу	Ыман уругу
1.	XVIII к. 50-жж.	Түлкү бий Айты уулу	Шербек бий Жакшыбай уулу (курманкожо)		
2.	XVIII к. 60-70-жж.	Кедей бий Түлкү уулу	Келдибек бий Жакшыбай уулу (курманкожо)		
3.	XVIII к. 80-жж.		Ташибек бий (чоро)		
			Жанболот бий Тоймат уулу (чоро)		
4.	XVIII к. 90-жж.	Качыке бий Түлкү уулу	Ырыскул бий Жанболот уулу (чоро)		
5.	XIX к. башы	Нусуп бий Келдибек уулу (курманкожо)	Байбагыш бий Жанболот уулу (чоро)		
6.	XIX к. 20-30-жж.	Чоң Медет Байтүгөл уулу (курманкожо)	Тайлак бий Ырыскул уулу		
7.	XIX к. 40-жж.	Эраалы бий Качыке уулу	Дуулат бий Медет уулу	Осмон датка Тайлак уулу	Байтөрө бий Жама-нак уулу
8.	XIX к. 50-жж.	Түлөөкө бий Эраалы уулу			

Сүрөт №1. 1758-жылы Кытайга барган кыргыз элчилери

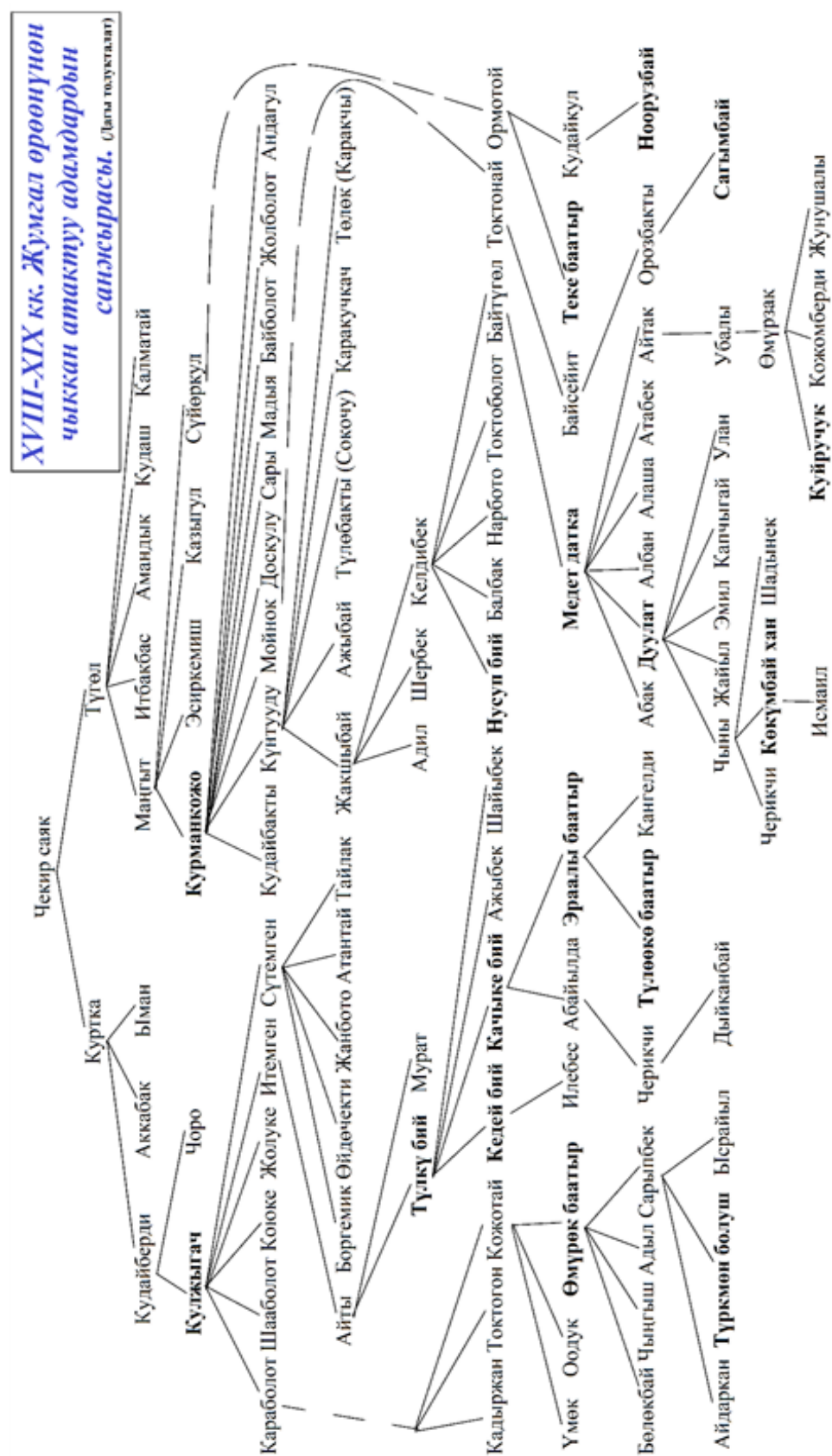

Схема №1. Жумгал өрөөнүн мекендеген чекирсаяк уруусунун XVIII-XIX кылымдардагы манаттарынын санжырасы

Колдонулган булактар:

1. *Абрамзон С.М.* Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер / котор. С.Мамбеталиев ж.б. – Бишкек: Кыргызстан, 1999.
2. *Алп Тобоок, Шабдан казалы, Жети эрдин өлүмү* / түз. А. Акматалиев ж.б. – Бишкек, 2002.
3. *Алымбеков Т.* Кокон хандыгына чейинки кыргыздардын турмушу жөнүндө. КР УИА-нын Кол жазмалар фонду. Инв. №1454.
4. *Андреев И.Г.* Описание средней орды киргиз-кайсаков. Часть I. – Алматы: Гылым, 1998.
5. *Аристов Н.А.* Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Бишкек: Илим, 2001.
6. *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах . Том 2. – Алма-Ата, 1985.
7. *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах . Том 3. – Алма-Ата, 1985.
8. *Валиханов Ч.* Собрание сочинений в пяти томах . Том 4. – Алма-Ата, 1985.
9. *Дай цин личао шилу* // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрI) / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. II т. – Бишкек, 2003.
10. *Мусулманкулов М.* Осмон баатыр. 1947. КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв.№163 (376).
11. *Пиндин чжунгээр фанлюэ* // Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б.з.ч. II к. – XVII к. кытай булактарынан үзүндүлөрI). II т. / Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003.
12. *Сапаралиев Д.Б.* Бишкек жана Пишбек баатыр: тарыхый даректер менен уламышта. Тарыхый изилдөө. 2-бас. – Бишкек, 2021.
13. *Солтоноев Б.* Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер / ред. Ж.Жапиев. 1-китеп. – Бишкек: Учкун, 1993.
14. *Супруненко Г.П.* Материалы из китайских источников по истории киргизов XVIII – начала XIX вв. – Фрунзе, 1975. Рукописный фонд НАН КР.
15. *Термечиков А.* Кыргыздар (Кыргыздардын урууларга бөлүнүшү) / жазган: Ы.Абдрахманов. 1944-ж. // КР УИАнын Кол жазмалар фонду. Инв. №319 (116).
16. *Тоголок Молдо.* Тарых, түпкү аталар // Кыргыз санжырасы. Башкы ред. К. Жусупов ж.б. – Бишкек, 1994.
17. *Ханзу жазмаларындагы кыргыздар* / Түз. Мамбеттурду Мамбетакун. – Үрүмчү, 2004.

УДК: 94:(371.1)(04)

Бакыт Султаналиев

КР УИАнын Б. Жамгерчинов атындагы Тарых,
археология жана этнология институтунун илимий кызматкери
**ХІХ КЫЛЫМДЫН ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ – ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ
КЫРГЫЗДАРДЫН ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫК АБАЛЫ
(Пишпек жана Пржевальск уезддери боюнча)**

Бакыт Султаналиев

научный сотрудник института Истории, археологии
и этнологии имени Б.Джамгерчинова НАН КР
**ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КЫРГЫЗОВ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ ХІХ – НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА
(По Пишпекскому и Пржевальскому уездам)**

Bakyt Sultanaliev

is a researcher at the B.Jamgerchinov Institute of History,
Archeology and Ethnology of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**THE ETHNODEMOGRAPHIC SITUATION OF THE KYRGYZ IN THE SECOND HALF OF THE
NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES
(For Piszpek and Przewalski counties)**

Аннотация. Макалада аталган тарыхый мезгилдеги кыргыз калкынын этнодемографиялык абалына ар тараптуу талдоо берилген. Изилдөөдө табигый өсүү динамикасы, төрөлүү жана өлүм көрсөткүчтөрү, ошондой эле 1916-жылдагы окуялардын курмандыктарынын санын тактоо камтылган. Изилдөө архивдик документтерге, статистикалык маалыматтарга жана илимий эмгектердин материалдарына негизделип, демографиялык процесстерге ар тараптуу талдоо жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Берилген материал Борбордук Азиядагы этникалык тарых жана демографиялык процесстер менен алектенген тарыхчылар, демографтар жана изилдөөчүлөр үчүн пайдалуу болушу мүмкүн.

Негизги сөздөр: кыргыздар, эл каттоо, табигый өсүү, төрөлүү, өлүм-житимдер, 1916-жылдагы окуялар, статистика, архивдик булактар.

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ этнодемографического состояния кыргызского населения в указанный исторический период. Исследование охватывает динамику естественного прироста, показатели рождаемости и смертности, а также уточнение численности жертв событий 1916 года. Основой исследования послужили архивные документы, статистические данные и материалы научных работ, что позволило провести всесторонний анализ демографических процессов. Представленный материал может быть полезен для историков, демографов и исследователей, занимающихся вопросами этнической истории и демографических процессов в Центральной Азии.

Ключевые слова: кыргызы, перепись население, естественный прирост, рождаемость, смертность, события 1916 года, статистика, архивные источники.

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the ethnodemographic situation of the Kyrgyz population during the specified historical period. The study examines the dynamics of natural population growth, birth and mortality rates, as well as the estimation of the number of victims of the events of 1916. The research is based on archival documents, statistical data, and academic studies, which enabled a thorough analysis of demographic processes. The presented material may be useful for historians, demographers, and researchers studying ethnic history and demographic processes in Central Asia.

Keywords: Kyrgyz, population census, natural population growth, birth rate, mortality, events of 1916, statistics, archival sources.

XIX кылымдын ортосуна карай, кыргыздар уруулардан куралган көчмөн эл болгон. Уруулардын өз ара келишкен, кыштоо жана жайлоо жерлеринин так чектери болгон. Кыргызстандын түндүк аймагын байырлаган негизги уруулар бугу, сары багыш, солто, саяк, черик, азык, саруу, кушчу, кытай ж.б. болгон. Тарыхый маалыматтарга караганда, Чүй өрөөнүнүн батышынан (Казакстандын Мерке шаарынан баштап) Ысык-Ата суусуна чейинки аралыкта Кыргыз-Ала-Тоосун бойлой көчүп конгон кыргыздын солто уруусу жашаган. Түштүгүндө солтолордун конушу Суусамыр, Талас өрөөнүнө чейин созулса, чыгышында сары багыш уруусу менен аралашып турушкан. Ал эми Чүй өрөөнүнүн чыгыш тарабында Ысык-Ата суусунан тартып, Кичи-Кемин, Чоң-Кемин, Боом капчыгайы (тынай, черикчи уруктары жана эсенгул уругунун бир бөлүгү) Ысык-Көлдүн Күнгөй Ала-Тоосунда Күрмөнтү суусуна чейин (эсенгул, надырбек уругу) сары багыш уруусунун өкүлдөрү көчүп конуп жүрүшкөн. Бугу уруусу Күрмөнтү суусунан Ысык-Көлдүн чыгышы, Текес, Кулжага чейин (белек, арык, шыкмамат (саяк), түштүгүнөн Ысык-Көлдүн тескейи, Сырт, Музарт, Сары-Жаз (желдең, кыдык)), Эки Нарын, Атбашынын башына (тынымсейит уругу) чейин турган. Чекир саяктар (курманкожо, кулжыгач) Кара-Кече, Жумгалда, күрүчбек саяктар Суусамырда, чоро саяктар Ак-Талаа, Тогуз-Торого чейин турса, черик уруусу Атбашы, Арпа, Аксай, Какшаалдын ичинде турган. Кашкардын түндүк тоосунда, Кара-Жүлдө чоң багыштар жашаган. Олуя-Атанын түштүгүндөгү толордон баштап, Таластын ичи Каракол суусуна чейин саруулар, Талас өрөөнүнүн этегинен күн батышты карай Чаткал тоолорунда кытай уруусу, Каракол суусунан, тоонун түндүгүндөгү Кулан, Кара-Кыштактан тартып, Таластын башы Үч-Кошой, Өтмөккө чейин кушчу уруусу жайгашкан. Ал эми Кетмен-Төбөдө көпчүлүгү түнгатар, түнтөй саяктары болгону менен ага катар сары багыш, сарттар (адигине), багыш, черик ж.б. майда уруулар да жашаган [2, 5, 7, 23].

Алгачкы орус аскердик чалгынчылар кыргыздардын так саны белгисиз болгондугун жана кыргыздардын өздөрүнүн айтуусундагы эсеби да болжолдуу гана экендигин билдиришкен. Кыргыз манаптары Ормон (сары

багыш), Жантай (сары багыш, тынай) жана Жангарачка (солто) 40 миң түтүн эл баш ийгенин, ал эми бугу уруусунун башкы маңабы Боромбайдын 10 миң түтүн эли жана 100 миң жылкысы болгондугу көрсөтүшөт [2, 5, 7, 23]. Демек, 50 миң түтүндү 5 тен адамга көбөйтсөк, түндүк кыргыздардын саны 250 миңди чамалайт. Ал эми саякатчы Ч. Валиханов сары багыштардын 10 миң, бугулардын 11 миң, солтолордун 20 миң, саяктардын 13 миң түтүнүн, буга кошумча чериктердин 1 миң, чоң багыштардын 500 түтүнүн көрсөтөт [4, 41-44].

XIX кылымдын 50-жылдарынын орто ченинде – 60-жылдарынын башында Ысык-Көл, Чүй, Кемин өрөөндөрүнүн кыргыздары Россия империясына баш ийдирилип, Батыш Сибирь генерал-губернаторлугунун Ала-Тоо округуна киргизилген. 1865-жылы Оренбург жана Батыш-Сибирь тилкелери кошулган соң, Оренбург генерал-губернаторлугунун курамында Түркстан облусу уюштурулуп, жогорудагы аты аталган аймактардан тышкары, Нарын аймагы, Талас жана Кетмен-Төбө өрөөндөрү да кошулган. Түркстан облусунун сол канатына орус администрациясы тарабынан поручик (падышалык армияда-экинчи обер-офицердик чин) Виктор Мединский башкаруучу болуп дайындалган, ага «мурда көчүп конгон жерлери боюнча кыргыз болуштуктарын жайгаштыруу жана алардын почта кызматы менен макулдашууларды түзүү» тапшырмасы берилген. В. Мединскийдин көрсөтмөсүнө ылайык, 1864-1866-жж. бугу уруусунун 4 болуштугунда 14 794 [27] түтүн, сары багыштар – 6300, солтолор – 7400, саруу – 2300, кушчу – 650, багыш – 110, саяктардан – 3000, бардыгы – 34 554 түтүн (болжол менен 150 000 миңдей) салык төлөөчүлөр болгон [21]. 1863-жылы черик уруусу 6 миң [22] түтүнү менен Россия империясынын курамына өткөн. Ал эми 1867-жылы алгачкы статистикалык маалыматтарды жүргүзгөн Орус географиялык коомунун анык мүчөсү А.И. Макшеевдин маалыматында да Токмок уездинде 15 900, Ысык-Көл уездинде 9157 түтүн, жалпысынан, орус карамагына кирген кара кыргыздардын саны 150 миң деп берет [13, 52-54].

1867-жылы Чүй, Нарын жана Кара-Балта сууларынын аралыгында жашаган көчмөн кара кыргыздар менен Чүй дарыясынын оң

жээгинде жана Ала-Тоонун түштүк жагы менен Кан-Тоого чейин көчүп конуп жүрүшкөн кыргыз-казактардан турган Түркстан генерал-губернаторлугу жана Токмок, Ысык-Көл уезддери түзүлүп, Жети-Суу облусуна каратылган. Ташкентке Түркстандын биринчи генерал-губернатору фон Кауфмандын келиши менен кайра уюштуруу комиссиялары түзүлүп, чөлкөмгө 1867-жылдагы Жети-Суу жана Сыр-Дарыя облустарын башкаруу жобосунун долбоорун ишке киргизүү тапшырылган. Бул долбоордун негизинде алгачкы ирет боз үй ээлерин каттоо, кыргыздардан болуштуктарды түзүп, шайлоо тартибин ишке киргизүү каралган. Болуштуктарды түзүүдө уруу-уруктарды бириктирбестен, аймактык-географиялык принцип боюнча, бири-бири менен коңшу жашаган кышкы конуштарына карап бириктиришкен. Болуштуктарга 1 миңден 2 миңге чейинки түтүндөр бириктирилген, алар ар бири 100-200 түтүндөн турган бир нече айылдардан турган, аларды айылдык башчылар жетектешкен. Болуштуктарды түзүү комиссиясы Токмок уездинде 1867-жылдын 11-де-

кабрынан 1868-жылдын 8-июлуна чейин иштеген. Токмок уездинде жалпы 24 072 түтүн саналып, алардан 19 (14 кыргыз, 5 казак) болуштук түзүлгөн [14, 168-175]. 1870-жж. алардын ичинен Фергана облусуна жана Ысык-Көл уездине беш болуштук, 6460 түтүн берилген. Токмок уездинде кыргыз урууларынын алгачкы эсептөөлөрдөн: 10 болуштук, анын ичинде 12 862 түтүн, казактардын 5 250 түтүн 5 болуштугу, бардыгы болуп, 17 612 түтүн калган. 1897-жылдагы эл каттоодо 9 кыргыз болуштуктарынан 22 болуштук түзүлүп, анын ичинде 20 573 түтүн болсо, 5 казак болуштуктарынан 11и түзүлгөн, 9 001 түтүн кирген, бардыгы 29 574 түтүнгө чыккан.

Ал эми Ысык-Көл уездинде 1869-жылы 9908 түтүндөн (41 309 адам) 7 болуштук түзүлүп [14, 178-179], кийинчерээк Токмок уездинен 4 болуштук өткөн, 1897-жылы 27 болуштукка бөлүнгөн. Ошентип, 1860-жж. аягында эки уезддеги кыргыздар биригип (Сыр-Дарыя обл., Олуя-Ата уездине кирген таластык кыргыздардан сырткары), 100 миңге жете адамдар жашаган.

Уездер	Кыргыз болуштуктарынын саны					
	1868-1869	1870	1885	1889	1894	1897
Пишпек (Токмок) уезди	19	21	15	15	20	22 (33)
Пржевальск (Ысык-Көл) уезди	7	7	13	13	18	27
Түтүндөрдүн саны						
	1894-ж.				1897-ж.	
Пишпек (Токмок) уезди	24 698				20 573 (29 574)	
Пржевальск (Ысык-Көл) уезди	19 286				27 615	

Болуштуктардын мындай майдаланып, санынын көбөйүшү калктын табигый өсүүсүнөн гана эмес, жергиликтүү администрациянын кызмат адамдарын шайлоодогу партиялык кызыкчылыктары менен да түшүндүрүлгөн. Бир жагынан кыргыздардын эл каттоо учурунда көптөгөн боз үй-

лөрдү салыктан катып койгону, ал ар бир жаңы эл каттоодо ачылып турганы да абдан маанилүү роль ойногон. Түркстан администрациясынын түтүндүк салык салуунун негизинде түзүлгөн расмий статистикалык материалдарында бир түтүн боз үйгө орто эсеп менен 4 адам туура келген. Муну эстен

чыгарбоо керек, бир үй-бүлөгө эмес, түтүнгө салык салынган. Бир чоң үй-бүлөдө 2-4 түтүн болушу мүмкүн болгон.

1869-жылы Жети-Суу облусунда эл каттоонун биринчи тажрыйбасы өткөрүлгөн. Орточо катышта кыргыздардын 1 чарбасына 4,18 жан туура келген, б.а. балдардын аз санда болгону көзгө урунат. Калкты жалпы салыштырганда 1000 эркекке 851 аял туура келген [4, 178-179]. Н. Д. Зеланддын маалыматында, 1883-жылы 59 кыргыз үй-бүлөнүн 164 балдарынан 94тү б.а. 37 % чарчап калган. Ар бир үй-бүлөгө калган балдардын орточо саны 2,7, ал эми бардыгы 4,21 туура келген [10, 59]. Ал эми массалык эпидемиялар чечек, кызамык ж.б. оорулардын учурунда балдардын өлүмү эбегейсиз деңгээлде өскөн. Ошондой эле, жай турмуш мезгилинде да ашказан-ичеги ооруларынан (ич өткөк, суук тийүү, ичи катып калуу, тамак сиңирүү ж.б.), итий (рахит) ж.б. ооруларынын айынан көчмөндөр жылыга өтө көп сандагы балдарынан айрылышкан.

Орус дарыгерлеринин маалыматтарында кыргыздардын арасында төрөт учурунда энелердин жана ымыркайлардын өлүмү жогору болгондугу айтылат, бирок, уезддерде анын статистикалык көрсөткүчү тыкыр жүргүзүлгөн эмес. Мисалы, 1882-жылы Жети-Суу облусу боюнча, христиандардын арасында төрөлгөндөрдүн саны (3,604) өлгөндөрдүн санынан (1,967) 1,537ге көп болуп, анын натыйжасында христиандык калктын табигый өсүшү 2,5% болгон. Мусулмандар үчүн төрт уезд боюнча калктын өсүшү 5,268

же 1,15%ды гана түзгөн. Калктын кыймылында көрсөтүлгөн сандар христиандарга карата гана туура деп эсептелген, анткени, көчмөн мусулман калкынын арасында туулгандыгын каттоонун жана аларды жүргүзүүчү органдардын жоктугунан, болуштук башкаруучулар тарабынан жеткирилген көчмөндөрдүн төрөлүшү жана өлүмүнүн саны, ошондой эле, никелердин саны жөнүндөгү маалыматтар өтө күмөн жана так эмес болгон [15, 31].

Кыргыздарда 80-85 жаштан ашкандар сейрек кездешкен. 1882-жылы Пишпек (Токмок) уездинде жашаган 82 миң кара-кыргыз калкында 86 жаштагы эки, 92 жаштагы бир карыя гана болгон. Жогоруда айтылгандай, көчмөндөрдө балдардын төрөлүүсү, адамдардын өлүм-житимдери туурасындагы статистикалык көрсөткүчтөр жокко эсе болгондуктан, калктын табигый өсүү же кемүү кыймылын так аныктоо кыйын. Мисалы, 1882-жылы Токмок уездиндеги кыргыздар – 82 430, Ысык-Көл уездинде – 67 514 [15] болсо, 1892-жылы Токмок уездиндеги кыргыздар – 84 664, Ысык-Көл уездинде – 65 377 [6, 16-20] болгон. Он жыл аралыгында калктын саны дээрлик өзгөрбөгөн. Ал эми 5 жылдан соң, 1897-жылы Россия империясындагы биринчи эл каттоодо, Пишпек (Токмок) уездиндеги кыргыздардын (казактардын 9 болуштугу менен чогуу) саны – 151 507, Ысык-Көл уездинде – 128 307 [19, 52-63] чыгып, б.а. калктын саны 2 эсеге жакын көбөйгөн. Аталган эл каттоодо кыргыздардын дини, жынысы жана сабаттуулугу төмөнкүдөй бөлүштүрүлөт:

Аталышы	Дини	Сабаттуулугу	Бардыгы				
	мусул	христ	индуизм	эркек	аял	эркек	аял
Пишпек уезди	150808	13	9	2631	101	81 295	69 546
Пишпек шаары	664	2		62	1	428	238
Пржевальск уезди	126931	6		1205	56	69 211	57 730
Пржевальск шаары	1355	11		44	9	810	556

Жыл сайын уезддик башчылардын үй-бүлөлүк тизмелерге жана болуштук башкаруучулардын отчетторуна таянып берген маалыматына караганда, жергиликтүү калктын саны 1897-жылдагы биринчи жалпы элдик каттоодогу Борбордук Статистика комитети тарабынан жарыялангандан кыйла айырмаланат. Биринчи жалпы эл каттоону сапаттуу өткөрүү үчүн Жети-Суу облусу 85 эл каттоо аймагына бөлүнүп, анын 80и уездик жана 5и шаардык болгон. 545 санакчы иштечекчи болуп, бирок кийинчерээк эркин санакчыларды да чакырууга буйрук чыккан. Натыйжада, санакчылар 675ке чейин көбөйүп, акыркылар үчүн стимул катары атайын медаль берүү каралган. Санакчылардын жалпы санынын ичинен (675) 313 адам акысыз иштеген жана алардын эл каттоого катышуусунун аркасында аталган иш-чара кыйынчылыксыз, коопсуз өткөрүлгөн. Облустун калкын каттоого байланыштуу чыгымдарга 14 150 рубль бөлүнүп, ага 13 590 рубль жумшалган [16, 4-6]. Негизинен, салыштырмалуу 1897-жылдагы биринчи эл каттоодогу калктын саны чындыкка жакын десек болот. Бирок, бул каттоодо Пишпек уездине кирген казактар менен кыргыздар бөлүнбөстөн, «кыргыз-кайсактар» деген жалпы ат менен берилип калган. Аталган тема боюнча тарыхчы Г.К.Кронгард башка булактарды пайдаланып, 1897-жылы Пишпек уездиндеги кыргыздардын так санын 105 400 деп көрсөтөт [11, 34].

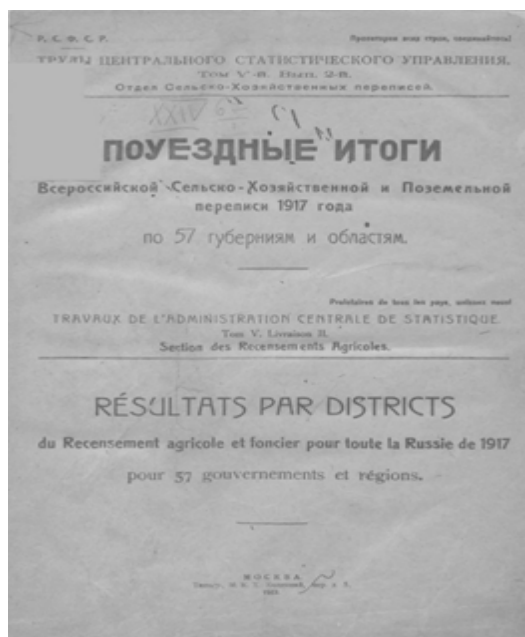
Ал эми уезддик башчылардын маалыматы боюнча, жалпы кыргыздардын саны 1897-жылы Пишпек уездинде – 135 492 жана

Пржевальск уездинде – 110 967 болгон [16, 4]. Сандардын ортосундагы мындай дал келбестик, аймактын калкынын көпчүлүгүн түзгөн кыргыздарды эсептөө үч жылда бир жолу жүргүзүлүп, ошол эле учурда салык салынуучу бирдик катары түтүндөрдү (үй-бүлөлөрдү) эсептөөгө өзгөчө көңүл бурулган. Жергиликтүү тургундар калктын санын эсептөөгө маани беришпестен, үй-бүлөлүк тизмелерди түзүүдө көбүнчө балдарды, өзгөчө аялдарды кошпой, жашырып коюшкан. Ошондуктан, 1898-жылы Талаа генерал-губернаторунун буйругу менен болуштук башкаруучуларга жана айыл старшиналарга көчмөн калктын кыймылын метрикалык китептерге каттоо милдети жүктөлгөн. Ал эми шаарлардагы мусулман калкын каттоо милдети полицияга тагылган. Орус калкынын кыймылы бир кыйла так жазылган, ал эми жергиликтүү калктын метрикалык жазмалары да көпчүлүк учурда канааттандыруу эмес жана аларга негизделген маалыматтар чындыкка дал келбейт деп көрсөтүлөт. Бирок, облустагы статистиканын абалын эске алуу менен жергиликтүү калктын табигый өсүшү боюнча так маалыматтарды алуу мүмкүн эместигине карабастан, административдик жана полиция тарабынан берилген маалыматтарга ылайык, жергиликтүү калктын кыймылынын орточо көрсөткүчү Жети-Суу боюнча 1,5% деңгээлинде аныкталган. Жыл сайын калктын өсүүсү бул орточо көрсөткүчтүн тигил же бул тарабында болуп, мисалы, 1904-жылы ал 1,2% түзгөн. Ал эми орус калкынын табигый өсүүсү башка жылдаргыдай эле 3,2 пайызды түзгөн [17, 7].

Уездер	Кыргыздардын табигый өсүүсү статистикалык маалыматтарда орточо 1,5% түзөт		
	1906	1907	1913
Пишпек уезди	1,6	1,7	1,3
Пржевальск уезди	1,1	1,2	1,3

Эгер метрика китебиндеги маалыматтар жергиликтүү администрация тарабынан туура жазылганда, анда көчмөн калкынын жылына көбөйүшү мурдагы жылдардагыдан кем эмес, иш жүзүндө көп болушу да мүмкүн болгон. 1913-жылы кыргыздардын

арасында төрөлүү 1000 адамга Пржевальск уездинде – 30,81 (4491 бала); Пишпек уездинде – 30,85 (5502 бала) болсо, өлүмдүн деңгээли – 18,15тен (2645 адам) 18,82га (3356 адам) чейин абдан жогору көрсөткүчтө болгон. Ал эми орус келгиндеринде төрөлүү

1000 адамга Пишпек уездинде (шаары менен чогуу) – 59,64 (3536 бала); каза тапкандар да жогору – 37,89 (2247 адам). Пржевальск уездинде (шаары менен чогуу) төрөлүү – 55,28 (2019 бала); өлгөндөр – 42,05ди (1536

адамды) түзгөн [18, 37-39]. Мынчалык өлүм көрсөткүчүнүн кыргыздарда да, орустарда да жогору болушу ошол кездеги медициналык тейлөөнүн төмөндүгүнө жана турмуш-тиричилик шарттарына жараша болгон. Саламаттыкты сактоо жаатында кыйла ийгиликтерге жетишкен бүгүнкү күндөгү Кыргызстандагы калктын кыймылынын статистикалык маалыматтарына салыштырсак, 2020-жылы 1000 адамга 24-26 чейин бала төрөлүп, өлүмдүн деңгээли 7-9 адамга туура келет [29].

Эгер кыргыздардын табигый өсүүсүн жылына орточо 1,5 пайыздык көрсөткүч менен алсак, анда 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштө жоготууга учураган кыргыздардын болжолдуу санын чыгарууга болот. Мисалы, 1897-жылдагы Россия империясындагы биринчи эл каттоодон тартып, 1917-жылга чейин Пишпек уездинде болжолдуу саны 204 057 адам (25%га жакын казактардын 12 болуштугун кошкондо), Пржевальск уездинде калктын саны 172 810 адам.

Уезддердин аталышы	1897-ж. эл каттоо боюнча	1917-ж. (+1,5%) пайыздык көрсөткүч боюнча	1917-ж. айыл чарба каттоосу боюнча калктын саны	1916-ж. Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн жүрүшүндөгү жоготуулардын болжолдуу саны
Пишпек уезди	151 507 (9 казак болуштугу – 37 876)	204 057 (25%га жакын казактардын 12 болуштугу – 51 014)	32 392 чарба (түтүн), 91 371 эркек, 70 334 аял, бардыгы – 161 705. (кыргыздар -121 279, казактар 40 426)	42 352
Пржевальск уезди	128 307	172 810	15 489 чарба (түтүн), 33 407 эркек, 25 026 аял, бардыгы – 58 433 адам.	114 377
Бардыгы	279 814 (анын ичинен 241 939 кыргыздар)	376 867 (анын ичинен 325 853 кыргыздар)	220 138 (болжолдуу эсеп б-ча кыргыздар – 179712, казактар – 40 426)	156 729 (41%) (кыргыздар 146 141, казактар – 10 588)

Көрсөтүлгөндөй, 1917-жылы бүткүл Россия боюнча айыл чарбалык жана жер каттоосунда Пишпек жана Пржевальск

уездеринде туруктуу жашаган калктын саны 47 881 чарба же 220 138 адам [20, 178-185] болсо, пайыздык көрсөткүчтөр

боюнча 376 867, сандардын айырмасы 156 729 (кыргыздар 146 141) түзөт. Бирок, бул санга төрөлбөй калгандар, курман болгондор, мекенине кайта элек качкындар да кирет. Негизинен, көпчүлүк тарыхый маалыматтарда 1916-жылдын аягына карай, Жети-Суудан Кытайга 300 миңдей кыргыз-казак качкындары өткөн. Архивдик маалыматтарда 1917-жылдын 1-майга карата, Кытайдан 64 миң качкындар (кыргыз-казактар) мекенине кайра кайтып келгендиги көрсөтүлөт [26]. Ал эми Бүткүл Россиялык айыл чарба каттоосу 1917-жылдын май айынан тартып, октябрга чейин созулган. Демек, качкындар бул каттоого кирди деген ойдобуз. Мындан тышкары, бүткүл Россиялык айыл чарба каттоонун негизинде 1924-жылы Ташкентте 2 томдук болуп чыккан «Статистический ежегодник ТССР (Түркстан ССРи) 1917–1923 гг.» китебинин 2-чи томунда 1917-жылы Пишпек уездинде 24 438 чарба 121 512 адам, Нарын уездинде 11 098 чарба 41 091 адам, Каракол уездинде 3187 чарба 11 565 адам катталып, бардыгы 38 723 чарба 174 168 адам көрсөтүлөт [24, 1-6]. Айырмачылык дээрлик 46 000 адамды түзүп, балким, качкындар катталбай калгандан да болушу мүмкүн. Белгилей кетсек, качкындар мекенине кайтып келгенде да 1917–1918-жж. жазалоодон, ачкачылыктан, оорулардан курман болушкан (айрым маалыматтарда 1917-жылы 20 миң адам [25, 147], казакстандык изилдөөчүлөрдүн маалыматында 83 миң кыргыз-казактар набыт кеткен [30]), бул да 1916-ж. көтөрүлүштүн кесепети болгон. Мындан тышкары, 1926-27-жж. чейин качкындар мекенине мезгил-мезгили менен кайтып турган. Алардын эң ириси 1918-20-жж. аралыгында, т.а. 1920-жылы 20-ноябрга карай, 48 178 качкындар өз жерине Пржевальск уездине кайтышкан [8, 250]. Демек, жогорудагыларды эске алып, 156 729 дан 48 178 ди алып салсак, бул окуянын кесепетинен орточо **110 миңден 120 миңге** (Пишпек жана Пржевальск уездеринин 35% – 40% калкы) чейин адам жоготууга учураган деген жыйынтыкты туура деп эсептейбиз.

Аталган маселе боюнча, көптөгөн тарыхчы адистер изилдөө жүргүзүшүп, өз пикирлерин айтып келишет. Мисалы, жогорудагы сандар

окумуштуу К. Үсөнбаев [25, 147] (119 215 адам курман болгон), тарыхчы Ж. Жунушалиев [9, 86-90] (120 миң), Г.К. Кронгарддын (96-114 миң) [12, 52] пикирлерине жакындайт. Ал эми мамлекеттик ишмер, саясатчы Ж. Абдрахманов 150 миңди [1, 229], Т. Рыскулов 41 975 түтүндү [12, 52], б.а. 200 миңден ашык адамды көрсөтөт. Алардын арасынан изилдөөчү Ш. Батырбаева өзгөчө айырмаланып, 2016-жылы Үркүндүн 100 жылдыгына карата жазган макаласында 37 100 адам гана [3, 75-79] жоготуу болгонун жүйө келтирет. Аталган автор бул маселеде одоно каталарга (айрым шилтемелери туура эмес) жол берип, такталбаган фактыларды пайдаланган. Мисалы, «Статистический ежегодник ТССР 1917-1923 гг.» 1-чи томунун 40-41-беттеринде Жети-Суу облусундагы кыргыздардын санын 224 944 адам болгон деген шилтемени берет, бирок, аталган эмгекте мындай маалымат жок. Жогоруда айтылгандай, кыргыздарга тиешелүү санактар аталган эмгектин 2-чи томунун 3-бөлүгүнүн «Айыл-чарба» деген аталыштагы XII баптын 1-6 таблицаларында (38 723 чарба 174 168 адам) берилет [24, 1-6]. Окумуштуу К. Үсөнбаевдин эмгегинде да барактарына чейин ушундай эле туура эмес шилтеме берилет [25, 200]. Изилдөөчү Ш. Батырбаева К. Үсөнбаевдин так эмес шилтемесине таянган же өз алдынча тактаган эмес. Түп нускадагы статистикалык маалыматтарды пайдалангандын ордуна, казакстандык изилдөөчү Н.Е. Бекмаханованын «Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма» деген монографиясындагы 1917-жылы Жети-Суу облусунда 324 миң кыргыздар жашаган деген күмөн маалыматын колдонот. Чындыгында, аталган аймакта 1917-жылдагы бүткүл Россиялык айыл чарбалык каттоодон канча чарба жана адам өткөнү жогоруда көрсөтүлдү [20, 178-185]. Мындан тышкары, 1897-жылдагы биринчи эл каттоодо Пишпек уездине кирген 9 казак болуштуктары жана 1917-жылкы каттоого кирген 12 казак болуштуктары эске алынган эмес. Изилдөөчү тарабынан аталган тарыхый окуя ар тараптуу (комплексүү) иликтөөгө алынбаган. Ошондуктан, бул эмгектин автору тарыхый-статистикалык материалдарга олуттуу караган эмес же

башка кызыкчылыктар тоскоол болгондой көрүнөт. Кыргыз тарыхында кара так менен калган бул кайгылуу окуяга окумуштуулар тарабынан өтө кылдат жана так мамиле жасалышы керек.

Жыйынтыктап айтканда, 1916-жылдагы Улуттук-боштондук көтөрүлүштүн натыйжасында, кыргыздардын арасындагы жоготуулар тууралуу бүгүнкү күнгө чейин көптөгөн дискуссиялар, талаш-тартыштар болуп келүүдө. Ошондуктан, бул маселе мындан ары да көптөгөн тактоолорго жана изилдөөлөргө муктаж. Эгер 1916-жылдагы бул каргашалуу окуя болбой, 110-120 миң адам жоготууга учурабаганда, 100 жыл аралыгында, б.а. бүгүнкү күнгө чейин он эсе көбөйүп, дагы 1 миллиондой адамга

көбөймөк. Себеби, 1917-жылдагы эл каттоодо жалпы кыргыздардын саны 600 миңди чамаласа, учурда өлкөбүздөгү кыргыздардын саны 6 млн. ашып, он эсеге өстү. Алгачкы совет мезгилиндеги коллективдештирүү, кулакка тартуу, репрессия ж.б. болуп өткөн маанилүү тарыхый окуяларды изилдөө аталган маселе менен тыгыз байланыштуу. Жогорудагы кейиштүү окуяларга карабастан, кыргыздар 1924-жылы Кара-кыргыз автономиялуу облусун түзүүгө, 1936-жылы кыргызстандыктардын саны 1 миллионго чыгып, толук кандуу союздук республика болууга жетише алышты. Жыйынтыгында, 1991-жылы көз карандысыздыкка ээ болуп, кыргыз эли 100 жыл мурун көксөгөн бийик максатына жетти.

Адабияттар:

1. Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма к Сталину. – Бишкек, 1991.
2. Бардашев. Сведения о дикокаменных киргизах // Туркестанские ведомости, 1870, № 15.
3. Батырбаева Ш.Д. Восстание 1916 г. в Кыргызстане в человеческом измерении // Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 г. История в документах. Т. 6. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2016. – С. 75-79
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 тт. / Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том 2. 1985, – 416 с.
5. Венюков М. И. Очерки Заилийского края и Причуйской страны // ЗРГО. – 1861. – Кн. IV. – С. 79-116;
6. Волости и населенные места 1893 года / изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. - СПб., 1893-1896. Вып. 7: Семиреченская область. - 1895. - [2], 43 с., 17 л. табл., 1 л. к. - (Статистика Российской империи; Вып. 27).
7. Голубев А. Отрывок из путешествия в Среднюю Азию. Заилийский край // ЗРГО. – 1861. – Кн. III, – С. 77-130;
8. Давид Будянский. История беженцев-кыргызов (1916-1927 годы) // Илимий эмгектер, Монографиялар, Эскерүүлөр. – Б.: “Кут-Бер”, 2016.
9. Джунушалиев Д. В эпицентре восстания // Среднеазиатское (Туркестанское) восстание 1916 г. История в документах. Т. 6. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2016. – С. 86-90
10. Зеланд Н.Д. Киргизы: этнологический очерк. СПб.: 1885.
11. Кронгард, Г.К. Население Киргизии в последней трети XIX - начале XX в. [Текст] / Г.К. Кронгард. – Фрунзе, 1989. – 144 с.
12. Кронгард Г.К. Демографические аспекты истории восстания 1916 года в Кыргызстане / Г.К. Кронгард // Восстание 1916 года в Кыргызстане. Бишкек, 1993.
13. Макшеев А.И. Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае, с картою // «Записки Географического Общества», т. II, 1871 г.
14. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник, вып. 1, СПб., 1872.
15. Обзор Семиреченской области за 1882 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1883.
16. Обзор Семиреченской области за 1897 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1898.

17. Обзор Семиреченской области за 1904 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1905.
 18. Обзор Семиреченской области за 1913 год (Приложение к всеподданнейшему отчету). Верный: Семиреч. обл. правления; 1915.
 19. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXV. Семиреченская область. СПб, 1905.
 20. Поуездные итоги Всероссийской Сельско-Хозяйственной и Поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. Том V. Вып. 2. Москва, Типогр. М. К. Х Козицкий. пер. д 5. 1923.
 21. РГВИА, Ф.38, Оп.31/287, д. 6, т. 5, св. 892-а, л. 769
 22. РГВИА, Ф.483, Оп.1, д. 70, л. 4
 23. Сведения о дикокаменных киргизах// ЗРГО. – 1851. – Кн. V. – С. 140-153;
 24. Статистический ежегодник ТССР (Туркстан ССРи) 1917-1923 гг. Сост. под ред. Д.П. Красновского. Том II. Издание ТЭС-а. Ташкент, 1924. Часть III. Сельское хозяйство XII. Таблица 1-6.
 25. Усенбаев К. 1916: героические и трагические страницы. –Бишкек, 1997.
 26. ЦГА Республики Узбекистан, ф. 17, оп. 1, д. 236, л. 9об.
 27. ЦГА РК, Ф.3, Оп.1, д. 562, св. 28, (1864-1866), л. 63-64
 28. Шейшеканов Т. Көлдөгү көтөрүлүш. -Бишкек, 2003.
- <http://stat.kg/ru/news/vseмирnyj-den-narodonaseleniya-cifry-i-fakty>. 09.02.2023
- <https://rus.azattyk.org/a/27999440.html> 10.02.2025

УДК: 94:316.347

Кубатова А.Э., т.и.к., КР УИАнын Б.Жамгерчинов атындагы
Тарых, археология жана этнология институтунун илимий кызматкери

**МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУНУН “ЗИЛЗАЛА”
ЧЫГАРМАСЫ ТАРЫХЫЙ БАЯН КАТАРЫ**

Кубатова А.Э., кандидат исторических наук,
Научный сотрудник Института истории, археологии и этнологии имени
Б. Дзамгерчинова НАН КР

**ПРОИЗВЕДЕНИЕ “ЗИЛЗАЛА (ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ)” МОЛДО КЫЛЫЧ ШАМЫРКАН УУЛУ
КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ**

A.E. Kurbatova, Candidate of Historical Sciences,
Researcher at the B. Dzhamgerchinov Institute of History, Archeology and Ethnology of the
National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic

**THE WORK “ZILZALA (EARTHQUAKE)” MOLDO KILIC SHAMYRKAN UULU
AS A HISTORICAL NARRATIVE**

Аннотация. Макалада алгачкы ирет Молдо Кылыч Шамыркан уулунун 1911-жылы жарык көргөн кыргыз тилинде жазылган 1910-жылы болгон жер титирөө жөнүндөгү чыгармасы талдоого алынат. Анткени, түрк дүйнөсүнө белгилүү чыгарманын тарыхыйлуулугун, андагы баяндалган окуяларды документтер менен салыштырып, чындыгын жана эмгекти тарыхый булак катары пайдалануу мүмкүн экендигин тастыктоо максатында талдоо жүргүзүлдү.

Негизги сөздөр: тарыхый булак, зилзала, жер титирөө, чыгарма, уранды, кесепет, катастрофа.

Аннотация. В статье впервые анализируется труд Молдо Кылыча Шамыркан уулу, изданный в 1911 году на кыргызском языке, о землетрясении 1910 года. Анализ проведен с целью подтверждения историчности известного тюркскому миру произведения, описанных в нем событий с документами, а также для подтверждения правдивости и возможности использования труда в качестве исторического источника.

Ключевые слова: исторический источник, зилзала, землетресение, руины, последствие, катастрофа.

Abstract. For the first time, the article analyzes the work of Moldo Kylych Shamyrgan uulu, published in 1911 in the Kyrgyz language, about the earthquake of 1910. The analysis is carried out in order to confirm the historicity of the work known to the Turkic world, the events described in it with documents, as well as to confirm the veracity and the possibility of using the work as a historical source.

Historical source: earthquake, earthquake, creation, ruin, consequence, catastrophe.

Киришүү. XX кылымдын башындагы жазгыч акындардын, агартуучулардын, кыргыздын алгачкы тарыхчылары Осмонаалы Сыдык уулу, Б. Солтоноев, Э.Арабаев, Талып Байболот уулу, Ы.Абдрахманов ж.б. эмгектери ошол мезгилдеги элдин коомдук-саясий жана маданий турмушунун маселелери боюнча сейрек кездешүүчү тарыхнаамалык булак катары эсептелет. Алардын катарында

дагы бир акын-агартуучу Молдо Кылыч Шамыркан уулу да татыктуу ордун алат.

Молдо Кылыч чыгармаларын эл арасына кол жазмасы аркылуу тараткан. Кат тааныгандар көчүрүп алып, андан дагы бирөөлөр көчүргөн. Чыгармаларынын таралыш жолу татаал болсо да, Кылычтын ырлары учурунда эл арасына кеңири жайылган. Көбүнчө түндүк кыргыздарынын арасында

– Көл башынан Таласка чейин, Тогуз-Торо, Атбашыдан Чүйгө чейин Кылычтын ырларын укпаган кыргыз чанда болгон деп айтса да болот. Анын ырларынын көпчүлүгү макал-ылакап катарында эл оозунда айтылып кеткен. Чыгармалары маданий-агартуучулук темаларын да алгачкылардан болуп камтыган. Молдо Кылычтын 5000ден кем эмес саптан турган “Зар заман” чыгармасында негизинен элдин социалдык, саясий абалы, турмушу, дини ж.б. сүрөттөлөт. Анын бул чыгармасынын даңкы жамы журтка тараган. Молдо Кылычтын дагы бир маанилүү чыгармасы болгон “Чүй баянынан” ошол доордогу аймактын коомдук жана социалдык абал жөнүндө гана эмес, табияты, өсүмдүктөрү жана жаныбарлары тууралуу өтө кызыктуу, бүгүнкү күндө биология, орнитология сыяктуу илимдерден кабар берген маалыматтар арбын кездешет. Ошондуктан, аны Молдо Кылычтын байкоочу, натуралист, тарыхый, этнологиялык көз карашын камтыган илимий изилдөөлөргө жакындашкан чыгарма катары белгилөөнү туура таптык.

“Чүй баянында” акын келгин орус-тардын Токмокту калаа кылганын, тил билгендерди кызматка алып, кеңселерге отургузганын, болуштуктарга бөлгөнүн, болуш, бийлердин шайланышы жөнүндө кеп салат. Ал “Канаттуу”, “Бүркүттүн тою”, “Буудайык” деген чыгармаларында куштар жөнүндөгү теманы андан ары дагы улантып, мүнүшкөрлүк, эл ичинде айтылып жүргөн жомокту да кошуп дагы кеңейтип жазган.

Булактар жана изилдөө методдору. Изилдөөдө Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” чыгармасы талдоого алынды. Адеп караганда учурда түшүнүксүздөй, ал эми ал мезгилде калк ичинде кадыресе пайдаланылган “зилзала” сөзүнүн маанисине кайрылсак, ал “жер титирөө” деген арабдын сөзүнөн алынган. Негизинен, Куранда жер титирөө “Зилзала” сүрөөсү деген аталышта берилген. Сүрөө сегиз аяттан турат (жер титиреп силкинген кезде; жер ичиндеги нерселерди сыртка чыгарып салган кезде; адам баласы: “буга эмне болду болду?”, деп айткан кезде... ж.б.). Изилдөөнүн жүрүшүндө тарыхыйлуулук жана объективдүүлүк методдору колдонулуп, 1910-жылы Жети-Суу облусунун аймагында болгон күчү 9–10 баллга

жеткен жер титирөөнү архивдик документтердеги маалыматтарды пайдалануу менен Молдо Кылычтын чыгармасы аркылуу талкууланды.

Статистикалык методду пайдалануу менен жер титирөө учурундагы келтирилген зыяндардын өлчөмү, өлгөн, жарадар болгон адамдардын санын тактаганга аракеттер жасалды. Алсак, Боом капчыгайындагы почта жолдун бузулушу, аларды оңдоого катышкан адамдар, Токмок, Николаевск, Покровск ж.б. жерлердеги үйлөрдүн кыйрашы ж.б. Жети-Суу облусунун губернатору генерал-майор М.Фольбаумдун Түркстан генерал-губернатору А.Самсоновго жөнөткөн телеграммасы, Токмок уездинин приставы Ю.Кутуковдун Пишпек уездинин начальниги Г.Путинцевге жазган рапорту ж.б. менен чыгармадагы саптар салыштырылат.

Салыштыруу-тарыхый методу аркылуу Молдо Кылычтын чыгармасындагы маалыматтар менен расмий билдирүүлөр, кийинки изилдөөлөрдө чагылдырылган Жети-Суу аймагындагы эпицентри Чоң-Кемин өрөөнү болгон жер титирөөнүн күчү, кесепеттери андан мурда Италияда 1908-жылы болгон Мессин, 1887-жылы Алматы шаарында, Кашкарда, 1902-жылы Анжияндагы болгон жер титирөөлөр менен салыштырылган. Жогоруда аталган ж.б. методдорду пайдалануу менен Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” XX кылымдын баш ченинде жарык көргөн көркөм чыгарма гана эмес, тарыхый окуяны өтө тактык менен таасын чагылдырган, тарыхый булак экендиги тастыкталды, десек болот.

Изилдөөдө булак катары Молдо Кылычтын 1910-жылы жарык көргөн “Кысса-и зилзала” чыгармасы кириллицага оодарылып, 2011-жылы жарык көргөн “Залкар акындар” 14 томдуктун 8-томунан, 2017-жылы жарык көргөн “Казалдар” деген чыгармалар жыйнагынан пайдаланылды. Ал эми архивдик документтер 2011-жылы Алматыда жарык көргөн “*И вздрогнула земля...* Из истории землетрясений в Семиречье 1885–1912 гг.” (түзгөн И.Самигулина), жалпы эле жер титирөөлөр жөнүндөгү маалыматтар 2000-жылы жарык көргөн окумуштуу-сейсмолог Батыр Каррыевдин “Вот пришло землетрясение. Факты, причины, гипотезы и последствия” изилдөөлөрүнөн алынды.

Акын-агартуучу жөнүндөгү изилдөөлөр. Акындын чыгармачылыгы боюнча 1940-жылдары эки кандидаттык диссертация, «Молдо Кылычтын тили» (Кыргыз жазмасынын тарыхынан) деген темада Жапар Шүкүровдун жана Молдо Кылычтын чыгармачылыгы боюнча Тазабек Саманчиндин диссертациялары жакталат. Убагында өз баасын жетиштүү ала албаганы менен учурда Т.Саманчиндин эмгеги («Кылыч-жазуучу акын», Кыргызмамбас, 1948) өзүнүн мазмундуулугу жана адабий иликтөөчүлүк жөндөмү менен кыргыз филологиясынын эң биринчи үлгүлөрүнө жатат. 1946-жылы жарык көргөн жыйнакты түзүүдө, акындын кол жазмалар фондусундагы ар түрдүү варианттардын автордук оригиналга эң жакынын издеп таап, өзүнчө бир бүтүн китепке айландырууда Тазабек Саманчин илимий жагынан да, адабий талдоо жагынан да олуттуу эмгек жасаганы талашсыз.

Бул китепке чейин 1925-жылы Москвада Б. Солтоноев түзгөн «Тамсилдер» деген жыйнакка кирген М. Кылычтын «Канаттуулар» поэмасы, 1911-ж. Казанда чыккан «Зилзала» поэмасы жарык көргөн.

Тилекке каршы, Молдо Кылычтын чыгармаларын жарыялап, эң биринчи изилдеген Тазабек Саманчин репрессияланып, камакка алынса, Ж. Шүкүров кызматынан куулуп, өмүрүнүн акырына чейин куугунтукта жүрдү.

1956-жылы КПССтин XX съездинде сталиндик саясатка каршы Н. С. Хрущевдун докладынан кийин идеологиялык турмушта бир кыйла өзгөрүүлөр болуп, Молдо Кылычтын чыгармачылыгына кайрадан кайрылышкан. Ушул эле жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясында үч күнгө созулган жыйын өткөрүлүп, ага жергиликтүү жана Москва, Ленинград, Казакстан, Өзбекстандан катышкан (тизме боюнча 136 окумуштуу) окумуштуулар пикирин билдиришкен. Жыйында Б.Юнусалиев, Ж.Шүкүров, Н.Байтемиров, К.Карасаев, Т.Саманчин (ошол учурда акталып, түрмөдөн чыккан) баштаган көпчүлүк окумуштуулар Молдо Кылычты жактап чыгышса, айрым Ж.Самаганов, К.Орозалиев, Т.Сыдыкбеков ж.б. каршы пикирлерин билдиришкендигине карабастан, акындын айрым тандалма чыгармаларын коомчулукка жайылтып, изилдөөлөрдү улантуу керек

деген чечим кабыл алышкан [8] 80-жылдары бул темага Б.Юнусалиев[14], К.Асаналиев [1], Ш.Үмөталиев [12], А.Эркебаев [13], О.Сооронов [11] сыяктуу окумуштуулар кайрылышып, акындын өз доорундагы дүйнө таанымын, тарыхый окуяларды, адабий-көркөмдүгүн ар тараптуу изилдөөгө алышкан.

90-жылдары А. Какеев [5], А.Дөнөнбаев [3], С. Мукасов [9] ж.б. ойчул, заманчы акындын чыгармачылыгындагы тарыхый-филологиялык проблемаларды изилдөөдө азыркы көрүнүштөргө негизделген тарыхый жана салыштырма ыкмалар менен анын адамзаттук баалуулуктарын чагылдыргандыгына көңүл чордонун бурушту.

2017-жылы Молдо Кылычтын туулган күнүнүн 150 жылдыгына арналган “Молдо Кылыч. Казалдар” деген көлөмдүү эмгек жарык көрдү [7]. Китеп белгилүү илимпоздор, Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдеген О.Сооронов “Чыңырып турган чындык” жана К.Асаналиев “Башат” деген аталышта баш сөз катары жазылган терең мазмундуу макалалары менен башталып, акын-агартуучунун чыгармалары, андан соң тиркеме катары Э.Арабаев, Б.Данияров, Т.Саманчиндин изилдөөлөрү, ошондой эле Н.Кожоголов, К.Молдокасымов, К.Осмонбетов, Л.Үкүбаева, Г. Ботоканова ж.б. илимий изилдөөлөрү киргизилген.

1956-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясында Молдо Кылычтын чыгармачылыгын талкуулаган жыйындын стенограммасы толугу менен 2021-жылы КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту тарабынан жарыкка чыгарылган. Бул эмгек да изилдөөчүлөр үчүн керектүү материал болуп калууда [8].

Акын жөнүндө маалыматтар. “Зилзала” чыгармасынын жаралуу тарыхы. Көпчүлүк адабияттарда белгилүү акын-агартуучу, чыгармаларын кагазга өзү жазып, түшүргөндүгү үчүн жазгыч акын аталган Кылыч Шамыркан уулу Кочкордогу Ортоктун тоосунун этегиндеги Бугучу деген жерде 1866-жылы төрөлгөн, деп айтылат. Анткени, анын чыгармачылыгын алгачкылардан болуп изилдегендердин бири, окумуштуу Тазабек Саманчин акындын “Замана” деген поэмасындагы (“Бир миң үч жүз он алты мусулманча бул санак, отуз эки жашында Молдо Кылыч

бечара”) деген төрт саптан хижра календары боюнча 1284-жылы, азыркы календарь боюнча 1866-жылы туулган деп эсептеп чыккан. Аны изилдөөчүлөр туура көрүшүп, дээрлик бардык адабияттарда акындын туулган жылы 1866-жыл деп берилип жүрөт. Ага чейин изилдөөчү, фольклорчу К.Мифтаков анын туулган жылын 1877-жыл деп көрсөткөн. Алардан айырмаланып, акындын замандашы Белек Солтоноев (1878–1938) Молдо Кылыч акындын 1875-жылы төрөлгөндүгү жөнүндө жазат. Ал турсун, анын доңуз жылында туулгандыгын жана 1917-жылы 42 жашында каза болуп, кабыры туулган жери Кочкордо деп көрсөтөт. Чындыгында, Белек Солтоноевдин маалыматы туура деген ойдобуз. Анткени, ал Кылычты жакындан билип, алгач 1911-жылы Коңур жайлоосунда таанышкан жана кийинки 1913-жылы жолукканында, бир нече күн жанында болуп, чыгармаларын көчүрүп алгандыгы белгилүү.

Изилдөөчү Тазабек Саманчиндин маалыматы боюнча, Кылычтын теги – жети атасынан бери журт бийлеп келген Сарыбагыш уруусундагы белгилүү тукум. Өз атасы Шамырман – Төрөгелдинин тун уулу. Шамырман калган төрт иниси – Баатырман, Үркүнчү, Карасай, Чоткаралардай журт бийлигине аралашкан эмес. Бирок, өз оокатына тың, айыл аксакалы болуп, сый үстүндө өткөн. Шамыркандын учурунда ата бийлиги Төрөгелдинин үчүнчү уулу Үркүнчү менен кенже уулу Чоткарага өткөн. Кылычтын тушунда болсо бийликти Үркүнчүнүн балдары Өтөмбай, Табыштар алган. Шамырман “ата бийлигин колго алар бекен”, деп Кылычтан көп үмүт кылган. Кылыч акындыктын артына түшө баштагандан кийин “ырдын артынан кетти, бул уулум да болбоду”, деген экен [10].

Молдо Кылычтын 1911-жылы жарык көргөн “Кысса и-Зилзала” деген эмгеги алгачкы басылма катары таанымал болгон. Чыгарманын жарык көрүшүнө түздөн-түз жардам берген кыргыздын белгилүү агартуучусу, коомдук саясий ишмери, Уфадагы ошол учурдагы эң алдыңкы мусулман окуу жайы болгон “Галия” медресесинде окуп жүргөн Эшенаалы Арабаев (1882–1933) болгон. Ал китептин жоопкерчилигин өз мойнуна алып, баш сөзүн жазган: “Сарбагыш

уругунан, сабаттуунун тунугунан, Кара Кочкор туругунан чыккан машфур (белгилүү) шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери акындык менен көп казал жазып чыгарган эле...”. Китептин сыртында китептин кайда сатылары да (Токмокто “Экбалия” китепканасында, Караколдо Сулайманов менен Абдулвалиевдин (келечектеги улуу жазуучу Чынгыз Айтматовдун таятасы) дүкөндөрүндө) да жазылган.

Чыгарма 1910-жылы 22-декабрда эпицентри Чоң-Кемин болгон Жети-Суу аймагындагы катуу жер титирөөгө арналган. Анда негизинен Чоң-Кемин жергесинде бул окуя кандай болгондугу тууралуу баяндалат. Жер титирөө негизинен Жети-Суу облусунун Верный, Токмок, Ысык-Көл уезддеринде болуп, бирок эң эле чоң зыянга учураганы Чоң-Кемин өрөөнү болгон.

Жер титирөө жөнүндөгү расмий маалыматтар жана Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” чыгармасында окуянын чагылдырылышы. Чоң кырсык болгон күнү эле Жети-Суу облусунун аскер губернатору, генерал-майор М.А. Фольбаум Ташкентке Түркстан генерал-губернатору А.В.Самсоновго жөнөткөн телеграммасында таңкы саат 4.30да күчү 9 же 10 баллга жеткен жер титирөө болгондугун билдирет [4, 487].

Ал эми Токмок уездинин приставы Ю.И.Кутуковдун Пишпек уездинин начальниги Г.Ф.Путинцевге Токмок участкасындагы жер титирөөнүн кесепет-тери жана почта жолунун ремонту жөнүндөгү 30-декабрда жазган рапортунда төмөндөгүдөй белгиленет: “22-декабрда саат 4.30да мага караган аймакта жер алдынан чыккан үн менен коштолгон эки мүнөткө созулган жер титирөө болуп өттү. Мындан кийин 30-декабрга чейин дагы деле жердин катуу силкиниши сезилип турду. Айрыкча Боом капчыгайы жана Сарыбагыш болуштугунда интенсивдүү болду. Чоң Токмок кыштагында көп үйлөр зыянга учурады, айрымдарынын мештери, морлору кулап, шыбактары түштү. Соода жайларындагы бир нече үйлөр талкаланып, үч адам өлгөн жана жаракат алган алты адамга медициналык жардам көрсөтүлдү. Николаевск (Каракуруз), Покровск, Михайловск, Ивановск жана Краснореченскиде, Жаныш, Шамшы жана Бөлөкпай болуштуктарында адамдар өлгөн

жок, жашаган үйлөрү гана бир аз жапа чекти. Тынай болуштугунда бир адам каза тапты, Карабулакка болсо, айың кептерге караганда эки адам өлгөн. Жер титирөөдө баарынан көп зыянга учураган Сарыбагыш болуштугу, расмий билдирүүлөр боюнча 164 адам каза тапты, бирок Көкүрөк жана Күңгөй капчыгайларында каза тапкандар тактала элек. Каза тапкандардын ичинде милициянын аскердик старшинасы (войсковой старшина милиции) Шабдан Жантаевдин биртууганы – Иманаалы Жантаев жана уулу Кемел Шабдановдун аялы да бар. Сарыбагыш болуштугундагы бардык курулуштар жана кыштоолор талкаланган.

Атаке болуштугундагы балчылардын турак-жайлары да катуу зыянга учурагандыктан, балчылар боз үйлөргө өтүштү. Сарыбагыш болуштугунда болуштун болжолдуу эсептөөлөрү боюнча 100 миң рублдай зыян тарткан...”

Ю. Кутуков ошондой эле Ново-Дмитриевский бекетинен жана Жал-Арыктан Токмокко чейинки аралыктагы почта жолу бузулгандыгын, телеграфтык 50 мамынын тоодон кулаган таштардан талкалангандыгын, өзү Тынай, Шамшы, Карабулак жана Атаке болуштуктарынан жыйналган 550дөй жумушчулар менен барып, 22-декабрдан 26-декабрга чейин жол тазалангандыгын айтат. Жумуш эртең мененки 6дан түнкү 11ге чейин созулуп, айдын жарыгында иштешкендиги, алгачкылардан болуп, Тынай болуштугунун болушу Касым Мурзабаев 15 адам менен келип, андан соң ошол эле болуштуктан Дүр Сооромбаев 250 адамды алып келгендиги, 78 жаштагы Кашка Сатыбеков деген аксакал өтө кооптуу жерлерде иштеп, үлгү көрсөткөндүгүн белгилеп, бул кыргыздарды сыйлоону сунуштайт [4, 504–506].

Чүйдүн башы Чоң-Кемин,
Мен айтайын билгеним.
Анык билген адамдар,
Айтып берди көргөнүн.
Үч жүздөн ашык кишиден,
Жери урап өлгөнүн.
Там жыгылып баскандан,
Өлүгүн алып көмгөнүн [7, 253].

“Туркестанские ведомости” газетасына 1911-жылы 8-январда жарыяланган макалада “27–30-декабрда Чоң-Кеминде урандылар

алдынан 204 адамдын сөөгү казылып алынгандыгы” жөнүндө айтылат. Демек, акындын чыгармасында өлгөн адам-дардын саны тагыраак көрсөтүлүп жатканы көрүнүп турат.

Дагы бир 1911-жылы 11-майдагы Мамлекеттик Думага Жети-Суу облусунун калкына 1 100 000 рубль өлчөмүндө жардам көрсөтүү боюнча Аскердик жана Финансы министрлеринин берген маалыматтары боюнча, Сарыбагыш болуштугунда 192 адам өлүп, 48 адамооржаракаталгандыгы, алардын да жарымына жакыны көз жумгандыгы, 300дөн ашуун үйлөр кыйрагандыгын, 2098 баш ири мал, 10000дей майда жандыктардын өлгөндүгүн, бардыгы болуп – 95 487 рубль зыян келтирилгендигин, ал эми Атаке болуштугунда 53 адам каза таап, 41 адам оор жаракат алгандыгы (алардын да көпчүлүгү кийин көз жумган), 350дөй турак-жайлар талкалангандыгы, 1323 баш ири мал, 5 миңге жакын майда жандыктар өлгөндүгү, 53 118 рубль зыян келтирилгендиги көрсөтүлгөн [4, 578].

Солкулдады Чоң-Кемин,
Күңгөйдөгү Байсоорун,
Там жыгылып, таш басып,
Далай жандын өлгөнүн,
Билгендердин сурасак
Айтып берди көргөнүн.
Бир канча жер жарылып,
Ысык-Көлгө киргенин.
Ынанбасаң барып көр,
Муну жалган дебегин [7, 256]

1910-жылы 28-декабрда Пржевальск уездинин начальниги капитан Гусевдин Жети-Суу облусунун аскер губернатору М.А.Фольбаумга жолдогон рапортунда Ысык-Көлдүн түштүгү анчалык зыянга учурабагандыгы, бирок түндүгүндөгү Сазановское, Алексеевское, Фольбаум, Михайлов жана Николаевск станицасы талкалангандыгын, 12 адамдын урандынын алдында калгандыгы (аты-жөндөрү толук берилген), Күңгөй Аксуу болуштугундагы Ачык-Ташта – 7 адам, Байсоорунда – бир, Тегирментиде – 3, Кичи Аксууда – 2 адамдын тоодон кулаган таштардан каза тапкандыгын кабарлаган. Ал ошондой эле Күрмөнтү болуштугунда жер көчкүдөн жана ураган таштардын алдында Кичи Сары-Булак айылында – 13 адам, Кара-Баткакта

– 8, Игинатыда – бир, Кутургуда – бир, Кара-Керегеде – бир жана Күрмөнтүдө – бир адам өлгөндүгү, алардын ичинен сегиз адамдын али казылып алына электигин жазган. Рапортто жер көчкүнүн алдында 145 жылкы, 135 ири мүйүздүү мал, 1332 кой жана 1930 пуд дан калган жана калган мүлктүн баасы – 1370 сомго барабар, бирок маалыматтар так эмес, кийин дагы такталып, акты түзүлөт, деп билдирет.

Молдо Кылыч да элдин жашоо-турмушундагы өтө маанилүү азык – ороодогу эгиндин жер алдында калышын төмөндөгүдөй сүрөттөгөн:

Ороодогу эгинди,
Жер жарылып житирди.
Капчыгайдан таш кулап,
Кара жолду бүтүрдү.

Мындан тышкары, Күнгөй Аксу болушту-гундагы Алексеевск кыштагынын жанындагы, Кара-Чийде телеграф линиясы бузулгандыгын, 24-декабрда анын жергиликтүү элдин жардамы менен калыбына келтирилгендиги, Преображенск-Ойтал, Ойтал-Сазановка почта жолу бузулгандыгын, Кутургуда жер катмары чөгүп кеткендиктен, жолду жаңы жерге которушкандыгы тууралуу маалыматтар берилген.

Рапортто “Преображенск кыштагынан Кичи-Аксууга чейинки жерде жарака кетти. Сазановска кыштагы жайгашкан жер мурдагы деңгээлинен үч аршинге (1 аршин – 0,71 см) төмөнгө түштү”, деп көрсөтүлгөн.

Андан мурун эки жыл,
Бир канчалык чайкалды,
Кыйын болду ал дагы,
Төшөктөгү адамды,
Калбырдай кылып ыргады. [7, 257].

Молдо Кылыч бул жерде балким 1908-жылы 28-декабрда, күчү Рихтер шкаласы боюнча 7,5 балл болгон Мессин жер титирөөсү (Италия) жөнүндө сөз кылышы да ыктымал, анткени анын кесепетинен 200 000дей адам каза болуп, жыйырмадан ашуун калктуу пункттар талкаланган. Бул тууралуу ошол мезгилде кыргыз жергесине келип турган газета-журналдардагы макалалардан балким таанышкандыр, деген да ой жаралды.

Алматыны, Кашкарды,
Абал мындан баштады.
Анжыянды зилзала,

Бүлүндүрүп таштады.
Сүйлөбөйлү Кудайдын,
Кудуретинен башканы.
Баары туташ кара жер,
Муну байкап биле көр,
Жер силкинсе бир жерге
Билбей калар башка эл.

Чындыгында, Алматы шаарында (1867–1921-жылдары Верный деп аталган) 1887-жылы 28-майда 4.30да башталып, күчү 9–10 баллга жеткен катуу жер титирөө болуп, 332 адам каза болгон. Алардын ичинде кыргыздар да болгон (айрым маалыматтар боюнча 67 адам). Жер титирөөнүн күчү Ысык-Көл уездинде да байкалганы тууралуу Ысык-Көл уездинин коллеж кеңешчиси И.А.Колпаковский Жети-Суу облусунун губернатору А.Я.Фридеге жазган рапортунда билдирген. Анда Ысык-Көлдүн Чолпон-Ата суусу куйган жериндеги 10–12 сажень (2,13 м) кеңдиктеги жээги 1–3 фут (1 фут – 30,48 см) чөгүп, андан пайда болгон жаракадан кум аралашкан магниттүү темир кошулмасы атылып чыгып жана күкүрттүн жагымсыз жыты жыттанып турган [4, 93].

Кашкарда болгон оор жер титирөө болгондугу жөнүндө Жети-Суудагы жабыр тарткан калкка жардам көрсөтүү боюнча облустук комитеттин отчетунда мурдагы катуу жер титирөөлөр болгон – Индия, Сан-Франциско, Мессин, Япония, Шемах, Каратаг (Бухара) менен катар эле Анжиян, Кашгар жана Верный да аталат [4, 597].

Анжиянда 1902-жылы 3-декабрда күчү Рихтердин шкаласы боюнча 6,4; эпицентринде 9 баллга жеткен жер титирөө болуп, 11000 жергиликтүү турак-жайлар (топурактан салынган) жана европалык типтеги 161 имарат талкаланган. Өлгөндөрдүн саны 4602, башкача айтканда шаар тургундары жана шаарга жакын жердегилердин 9% түзгөн. Келтирилген зыяндын өлчөмү 12 млн рублди түзгөн. Анжиян жер титирөөсүнөн кийин XII кылымга Караханийлер дооруна таандык байыркы Өзгөн мунарасынын үстүңкү бөлүгү талкаланып, 17 метрге төмөндөгөн, ошондуктан учурда анын бийиктиги 44 метрге гана жетет[6] (Каррыев 2006-2009).

Чоң Анжыян, чоң Кашкар,
Зилзаладан бузулду.
Ажалы жок адамдар,
Чыга качып кутулду.

Тагдыр жеткен бенделер,
Тамда калып тутулду.
Беш-алты жыл ичинде
Бир алаамат башталар.
Байкап көрчү ушуну,
Солкулдады кара жер. [7, 258].

Жогоруда айтылгандай, үйлөрдүн дубалы ылайдан тургузулуп, чатыры да топурактан салынып, үстү-үстүнөн шыбалгандыктан, оор тартып, жер титирөөдө көптөгөн адамдар урандылардын алдында калган. Ал эми кыштан тургузулган үйлөр анчалык зыян тарткан эмес, деп жазган Батыр Каррыев өз эмгегинде. Ошол учурда чыгып турган “Нива” гезитинде (1903, №2): “Мусулман калкы катастрофаны магометандарга таандык фатализм жана тагдырга баш ийүү менен кабыл алышты. Алгачкы көз ирмемдерде алардын арасында онтоолор, ызы-чуу угулуп жатса, кийин сарттар кырсыкка баш ийишип, көпчүлүк ар бир жаңы толкунда “Аллах Акбар!”, “Кудай урду”, “Кудайдан”, деген үндөр менен коштоду. Көпчүлүктүн бул маанайын дүйнө кезип жүргөн дервиштер пайдаланып, аларды кылган күнөөлөрү үчүн кечирим сууроо керек экендиги жөнүндө, элдин шариятты, ата-бабалардын осуяттарын унутуп, орозо кармабай жатышканын, пейилдин бузулуп, байлыкка кызыгып кеткендиктерин айтып жатышты. Эл болсо аларды көңүл коюп угуп, бир да бирөөнүн нааразылык айтканы, каргаганы же ыйлаганы угулган жок”, деген ошол учурдагы элдин маанайын билдирген макала жарыяланган.

Акын да ушундай эле мазмунда нарк-насил бузулганын чагылдырып:

Ай тутулуп жарытмак
Күн кетилип нур таймак.
Куйруктуу жылдыз көп чыгып,
Асмандагы Ай, Күндү,
Бетин жаап кир чалмак.
Адам заттын шумунан,
Анты, шерти убада
Баары кетти жалтайлап.
Эл кыдырды кожолор,
Амал кылбай молдолор,
Адам акын көп жеди,
Түрлүү түрлүү бенделер.
Кууланган жорук көбөйдү,
Кудайдан башка ким билер.
Элди сабырдуулукка үндөгөн:
Он сегиз миң бу аалам,

Жамгыр түшөр авадан,
Акыл жетпес иштер көп,
Баары буйрук кудайдан...
Бул эмне иш болду,
Кудуретине садага.
Каңтарылып кара жер,
Көчкү жүргөн не жорук.
Ойлоп акыл жеталбас,
Тобокелде бололук.
Тоого бүткөн жыгачтар,
Түзгө барып жамалып.
Кандай жорук кудай ай,
Инсап-топук кылалык.

Молдо Кылыч жер титирөө учурунда адамдардын психологиялык жактан жабыркагандыгы, жанындагы жакындарына карабай качкандар жөнүндө да жазат:

Абайлачы жигиттер,
Ушу сөзүм төгүнбү?
Катыны жатса карабай,
Балаларын эстебей,
Далай адам жылаңач,
Чыккан экен чыдабай.
Адам бенде курусун,
Акыл эсти курутуп,
Коркутпачы кудай ай!

Чындыгында, адамзат тарыхында чоң катастрофаларда адамдардын акылынан айнышы, психологиялык оор жагдайлар да арбын кездешет. Мындай учурлар жөнүндө 1912-жылкы отчетто мындай деп көрсөтүлөт: “Бир эле Верный шаарында жер титирөөдөн кийинки эки жумада 7 адамдын акылынан айныгандыгы, 64 адамдын психологиялык жактан олуттуу жабыр тартканы катталды. Үй-жайынан ажыраган адамдардын айрымдары ыйлашып, айрымдары акылынан айнып, дагы бирлери такыр эле кырсыктын болгонуна же мал-мүлкүнө кайдыгер карап, көчөдө тентип калышты. Паникага алдырган элдин көпчүлүгү соо калган үйлөргө кирүүдөн да чочуп жатышат. Орус кыштактарындагы чиркөөлөргө сыйынган элдин санынын көбөйгөнүн, ал эми кыргыздар түз жерлерге чогулушуп, акыр заманды күтүп, тамак-аш тууралуу ойлобой да калышты”, деп көрсөтүлөт [4, 607].

Б.Каррыев да төмөндөгүдөй мисал келтирет: “Анжияндагы жер титирөө учурунда “Туркестанские ведомости” газетасынын кызматкери, поручик Герцулиндин жубайы жаңыдан көз жарып, эгиз балалуу болуп,

төрөт үйүндө жаткан эле. Ал төшөгүнөн тура калып, качып бараткан жерден, боюн кармай албай жыгылат. Аны акушерка дароо тургузуп, сыртка алып чыгат, бирок аял коркконунан жаңы төрөлгөн балдарын да унутат. Ошондо башка дагы бир аял “балдар жок болуп калбасын”, деп талкаланып жаткан үйгө кайтып кирип, ымыркайларды сактап калат. Ал эми Герцуллин өзү казармада акыркы аскер кеткенге чейин болуп, “бардыгы чыктыбы?”, деп бурулуп сураган учурда, үйдүн урандысы кулап, каза тапкан” [6].

Там жыгылып, таш тийсе,
Адамдын кайсы алы бар.
Бешиктеги бир бала,
Аман калды жаныбар.
Талкаланды бешиги,
Тобокелди кылыңар,
Бул өңдөнгөн «сонундан»,
Айта берсе дагы бар.

Жогоруда сөз болуп жаткан «бешиктеги бир бала» деген сапка арап тамгасындагы нускада (инв. № 7, «Зилзала»:14) төмөнкүчө түшүндүрмө берилген: «Токмоктон жүз чакырым чыгышта, Кеминде Далпыраңдын ташынан Жантай-Аюке уругу, Дөөткул Токтомуш уулунун бешиктеги баласы кулаган аска таш үйдү учуруп, 40 саржан жерге алып барып салган.

Жер титирөөдөн жабыр тарткандарга жардам көрсөтүү үчүн атайын түзүлгөн Жети-Суу облустук комитетинин 1912-жылы жазган отчетунда: “Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде Алексеевск кыштагынан Сазановск кыштагына чейинки $1\frac{1}{2}$ верст (1066,8 м) аралыкта жер жарылып, почта жолунда 3 сажень (6,39 м) терендиктеги, узундугу 1 версттен ашык жана туурасы 2 верст болгон чуңкур пайда болгон. Алексеевск кыштагынын жанында жол кыры менен толкун түрүндө жатып, 8 телеграф мамысы көлгө карай 80 сажень (170 м) ыргып кеткен”, деп жазылат [4, 605].

Жердегеним кең Кочкор,
Аяк жагы Семиз Бел,
Нар жагына карасаң,
Мелтиреген Ысык Көл,
Жер силкинип жарылды,
Байсоорунду барып көр.
Зилзаладан чочуду,
Жаны чыгып далай эл.
Чочуганда кантебиз,

Сакта кудай тобокел.

Ошол эле отчетто Или Ала-Тоосу менен Күнгөй Ала-Тоонун ортосунан орун алган Сарыбагыш болуштугунун кыргыздары жердеген Чоң-Кемин өрөөнүндө, Пишпек уездинде, Боом капчыгайында жана Ысык-Көлдүн түндүк жээктериндеги Сазановск, Алексеевск (Уйтал) жана Фольбаум көлүндө (Кутургу) жер кыртышы коркунучтуу өзгөрүүлөргө (пертурбация) дуушар болду. Бул аймактарда жер толкундай эле жылып жатты. Жер титирөөнүн күчү ушунчалык күчтүү болгондуктан, үйлөрүнөн чуркап чыккан адамдар, боюн кармай албай кулашып, бир жактан экинчи тарапка тоголонуп жатышты. Жер үстүндө терең жаракалар пайда болуп, адамдар жаракаларга түшүп кетпес үчүн күчүнүн болушунча чыканактап тырмышып, тизелери менен жерге жармашып, таканчыктап жатышкандыктан, алардын денелери дээрлик көгөрүп калды, деп баяндалган. Молдо Кылыч да төмөндөгүчө жазат:

Ушу жолку зилзала
Ойлосоңуз жаранлар,
Айбаты кыйын көрүндү.
Жан жаныбар макулук,
Бир жанынан түңүлдү.
Тамда жаткан адамдар,
Ала качып өз башын,
Жылаңач чыга жүгүрдү.

1910-жылы боло турган жер титирөө жөнүндө убагында 1887-жылы эле профессор И.Мушкетов, кийин Мерцбахер да божомолдорун айтышкан. Анын улуу катастрофа экендигин академиктер Голицин, Ф.Чернышев, профессорлор Лейст, К.Богданович, Н.Андрусов ж.б. аныкташкан. Бул жер титирөө дүйнөнүн бардык сейсмикалык станциялары тарабынан белгиленген, бирок анын күчү өтө жогору болгондуктан, көпчүлүгүнүн аппараттары бузулуп, бир нече станция гана аягына чейин жазышкан. Жер титирөөнүн өтө масштабдуулугун төмөндөгүдөй салыштыруу менен берсе болот. Мисалы, Мессин (Италия) катастрофасында жер титирөөнүн очогуна 2000 км аралыкта жайгашкан Пулководо жер кыртышынын жылышы 1,2 мм болсо, 1910-жылдагы жер титирөөнүн очогуна андан дагы чоң аралыкта жайгашкан Санкт-Петербург жана Пулководо 4 мм жылганын, Москвада болсо, андан да жогору болгондугу айгинелеп турат [4, 598].

Бул улуу кырсык
 Үстүбүздө асман көк,
 Айы бирөө, жылдыз көп,
 Күн чыкканда түн кетер,
 Мунун жолу бир бөлөк.
 Адеттеги иштер бул,
 Ар жаныбар төлдөмөк.
 Ушул акыр замана,
 Жер силкинип туйламак...

Молдо Кылыч бечара,
 Акыр бир күн кетесиң.
 Өзүңүздү байкайтын
 Элди журтту нетесиң.
 Тобо кылсаң күнүгө,
 Даражага жетесиң, деп, бул окуянын ан-
 дан ары дагы жазыларын билип-туюп,
 Айып көрбөй оңдоп кой,
 Болсо сөзүм чаласы.
 Тамам болду акыры,
 Бул сөзүмдүн чамасы, деп аяктаган улуу
 акын.

Жер титирөөдөн жабыр тарткан Же-
 ти-Суу облусунун калкына Мамлекеттик ка-
 зынадан 1911-жылы Түркстан генерал-гу-
 бернаторлугуна бир миллион 100 миң рубль
 бөлүнүп, анын 200 000 – Верный шаарынын
 соодагерлери жана өнөр жай ээлерине ссу-
 да бөлүп берүүгө, 300 000 – шаардыктарга;
 100 000 руб. Жети-Суу уездинин шаарлары-
 нын жана кыштактарынан жашоочуларына;
 100 000 – Жети-Суу аскердик капиталына
 туумсуз ссуда берүүгө; 200 000 – Жети-Суу
 облустук өкмөттүк мекемелеринин кыз-
 маткерлерине жөлөк пул (пособие) катары;
 60 000 рубль – мектептерди; 20 000 – чир-
 көөлөрдү оңдоого; 120 000 рубль – импера-
 трица Александра Федоровнанын жеке кам-
 кордугу алдында тактай ташуучу жана почта
 жолдорун, ошондой эле бузулган арыктарды
 оңдоого бөлүнгөн [4, 591]. Бирок, ал кара-
 жаттын кандайча жана кимдерге бөлүнгөн-
 дүгү тууралуу маалыматтар учурда колубу-
 зда жок болгондуктан, белгисиз.

Түркиядан жардам. Жабыр тарткан-
 дарга Түркиядан да жардамдар келген. Ал
 тууралуу Түркиядагы Докуз Ейлүл универ-
 ситетинин докторанты Дастан Разак уулу-
 нун кийинки табылган документтерге, ма-
 алыматтарга таянып, жазган макаласында
 Осмон мамлекетинде жер титирөөдөн жа-
 быр тарткандарга жардам көрсөтүү боюнча

иштерди эки топ жүргүзгөндүгүн: биринчи-
 си, Стамбулда татарлар тарабынан ачылган
 “Сырат-ы Мустахим” журналы, экинчиси
 Осмон мамлекетинин муфтияты уюштур-
 гандыгын белгилеген. Анда “Сырат-ы Му-
 стахим” журналы алгачкы жолу 1911-жылы
 12-январдагы санында жер титирөө туу-
 ралуу кабар билдирип, элдин жардамга
 муктаж экендигин, бирок, тилекке каршы
 туугандарга эч кандай жардам бере албай
 колду жайып туруп бергендиги баяндалат.
 Бул жер титирөө тууралуу АКШ, Австралия,
 Англия, Франция, Германия, Даниядагы ге-
 зиттер кырсыктан бир, эки күн өтпөй эле жа-
 зышкан. “Сырат-ы Мустахим” журналы бир
 жума өткөндөн кийин жарыяланса да Осмон
 мамлекетинде бул тууралуу алгачкы болуп
 жазган медиа болгон. Журналдын кийинки
 сандарында дагы элдин абалын, кыйраган
 үйлөр, суукта калган эл тууралуу “Түркстан-
 да азап” деген ат менен макала жарыяланып
 турган. Айрыкча, түрк элдеринин ичинен эң
 аруу жана динине бекем кыргыздардан көп
 киши өлдү деп белгилейт. “Италияда жер ти-
 тиресе, стамбулдуктар жардам жөнөтөт да
 Түркстанда түрк-мусулман туугандарыбыз-
 га эмнеге жардам берилбейт, эмнеге башка
 басмалар жазбайт, дүйнөдө 300 млн мусул-
 ман бар деп ооз көптүрүп айтып жүргөндөр
 кайда?” деген суроолор менен элдин аң сези-
 мин ойготкон. Жардамдын дароо уюшулба-
 ганы аралыктын алыстыгынан, кабар ошол
 замат жетпегендигинен улам болсо керек.

Көп өтпөй эле бул кабардан кийин бирин-
 чи жолу жардам Стамбулдун Бешикташ деген
 районундагы бир орто мектептин окуучула-
 ры менен мугалимдеринен келген. Алар кол-
 дорунан келишинче акча топтоп, кат жазып,
 журналга жиберген. Катта “кыргыздарга,
 Ысык-Көлдө апаатка кабылгандарга боору-
 буз ооруйт, аларга жардам” деген мазмунда
 пикир жолдоп, аты-жөнүн жазышкан эмес.
 Ушундан кийин “Сырат-ы Мустахим” жур-
 налы “Асийа-йы Вусута Фелекат-зедеган-ы”
 (Орто Азиядагы кырсык курмандыктары-
 на) деген кутуча ачып, жардамдарды топтой
 баштаган. Бул кутучага каалаган, айрыкча
 Германия, Болгария, Греция ж.б. жактагы
 Осмон офицерлери да жардам жөнөтүшкөн.
 Жардам бергендердин аты-жөнү, мекемелер
 да жазылып, журналдын ар санында “Орто
 Азиядагы кырсык курмандыктары” деген ат

менен июнь айына чейин жарыяланып турган.

Февралдын башында Йусуф Акчура деген белгилүү саясатчы, жазуучу баштаган адамдар атайын конференция өткөрүшүп, жер титирөө боюнча Стамбул калкына жана Осмон мамлекеттик кызматкерлерине жеткиликтүү маалымат беришкен. Февраль этегинде болсо, Стамбулдагы Кырым Студенттер Коому конференция өткөрүп, жардам топтошкон. Андагы жардам топтоо ыкмаларынын бири бир кишинин шахзаада белек кылган сааты жана бир баланын топусу акцияга коюлуп сатылган жана түшкөн пайда Түркстанга топтолуп жаткан акчага кошулган. Бул жардам журналдын жазганы боюнча 1911-жылдын июнь айына чейин жүргөн. Айрыкча Фатих лицейи жана Ченгелкөй аскердик мектебинин окуучулары жана мугалимдери да акча топтоп жөнөтүшкөн.

Экинчи топтун иш чаралары Осмон мамлекетинин муфтияты тарабынан жүргүзүлгөн. Ал Түркстанга атайын жардам комиссиясын түзүп, билеттер даярдалып басылып, алар сатылган. Түшкөн пайда Түркстанга жиберилген. Бир гана Стамбулда эмес, өлкөнүн башка шаарлары, четки айыл-кыштактарына чейин билеттер жөнөтүлүп, жардам топтолгон. Жада калса мамлекеттик мекемелер, чет өлкөдөгү элчилик жана консулдуктарда иштегендер жардам беришиптир. Осмон султаны жана ислам халифи 10800 куруш жардам көрсөтүптүр. Жалпысынан, 100000 сомдон ашуун жардам бергени айтылат. Бул жардам жетип жетпегени жөнүндө азырынча так кабар жок. Андан сырткары жер титирөө тууралуу “Танин”, “Хикмет” деген газеталар, “Теариф Муслим” деген журналдар да жазып турушкан [2].

Корутунду. Молдо Кылычтын “Кысса-и зилзала” чыгармасы тарыхта алгачкы жарык көргөн басылма катары белгилүү. Чыгармага баш сөз жазып, аны чыгарууга салымын кошкон (Т.Саманчин изилдөөсүндө алардын атын атабайт) “кыргыз жаштарынын” ичинде белгилүү агартуучу, келечектеги Кыргыз совет мамлекеттүүлүгүн негиздөөчүлөрдүн бири Эшенаалы Арабаев

болгон. Бул жылдары Өфө шаарындагы эң алдыңкы жогорку окуу жайы катары эсептелген “Галия” медресесинде Э.Арабаев менен катары эле Ысхак Канат уулу, Надыркул Абир уулу, Мамбеталы ж.б. да билим алып жатышкан. Демек, китептин жарык көрүшүнө алардын да салымы бар деген ойдобуз. Анткени, Э.Арабаев өзү да кириш сөзүндө “ата, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсаң ай... – деп, “Галияда” окуп жаткан кыргыз шакирттери ошол ойлорубузду чыгарууга киришкен эле”, деп, ошондой эле Молдо Кылычтын “Зар заманын” да бастырып, элиме таратсам, деп эңсегенин жазат.

Анын чыгармаларынын көркөмдүгү, окуяларынын баяндалышы өтө жогору болгондугун белгилүү фольклор жыйноочу, манастануучу Ыбырайым Абдрахманов төмөндөгүчө эскерген: “Молдо Кылычтын “Зар заман” аттуу чыгармасы кыргыз элинин араларына толкундай тарап калды. Кыргыз эли “Манасты” кандай көз караш менен сүйүп айттырган болушса, “Зар заманды” нагыз ошондой көз караш менен карап, сүйүп окушту. Мен да көпчүлүктүн катарында жазып жана жаттап алып, элге тынымсыз айтып берип жүрдүм, деп эскерген.

Ал эми көрүнүктүү окумуштуу Б.Юнусалиев Молдо Кылычтын чыгармаларын XIX жана XX кылымдардын чегиндеги кыргыз коомчулугунун экономикасын, маданиятын жана саясий турмушун изилдөөдө кыргыз тилинде жазылган жалгыз далилдүү адабий, ошондой эле элдин турмушу реалдуу чагылдырылган абдан объективдүү эстелик катары да эсептесе болот, деген жогорку баасын берген.

Чындыгында, анын чыгармалары, алардын ичинде биз жогоруда сөз кылган “Кысса-и зилзала” автордун ошол апааттын күбөсү катары ар бир сабында чындыкты жана өзүнүн психологиялык-эмоциялык кабатырлануусун жогорку деңгээлде чагылдыргандыгы таасын байкалып турат, ошондуктан аны көркөм чыгарма катары гана баалабастан, тарыхый булактардын катарында татыктуу орун ала алат, деген ишенимдебиз.

Адабияттар:

1. **Асаналиев К.** Башат//Кыргызстан маданияты. 1989. 31-август.
2. **Дастан Разак уулу.** Кыргызым кылым мурун кыйналганда түрк боордошу кол сунган. 1910-жылы Ала-Тоого алаамат салган зилзала. 7-февраль 2023-жыл/bbc/com/Kyrgyz/ articles.
3. **Дононбаев А.** Общественно-философская мысль народов Средней Азии. Бишкек, Илим, 1991.
4. **Жазма маданият жана цензура:** Молдо Кылыч: «Китептерим - өлбөй турган күмбөзүм» (azattyk.org)
5. **И вздрогнула земля...** Из истории землетрясений в Семиречье 1885–1912 гг. Алматы, 2011.
6. **Какеев А.** Философская мысль в Кыргызстане: поиски и проблемы. Бишкек, 1995. 194 б.
7. **Каррыев Б.** Вот пришло землетрясение. Гипотезы, Факты, Причины и Последствия. – SIRIS, 2006–2009. [Вот пришло землетрясение. Факты, причины, гипотезы и последствия, Батыр Каррыев, Краткая хроника предсказаний катаклизмов - читать онлайн. Страница №13. \(livelib.ru\)](http://www.siris.kg)
8. **Молдо Кылыч.** Казалдар. Баш сөзүн жазгандар К.Асаналиев, О.Сооронов; Түзгөн жана түшүндүрмөлөрүн жазган О.Сооронов; топтогон жана редакциялаган М.Абакиров. Бишкек, 2017. 783 б.
9. **Молдо Кылыч.** Стенограмма (10, 11, 14-сентябрь 1956). Стенограмма расширенного заседания бюро отделения общественных наук академии наук Кыргызской ССР (10, 11, 14 сентябрь 1956). Баш сөзүн жазган О.Сооронов. Бишкек, 2021. 357 б.
10. **Мукасов С.М.** Проблемы истории общественно-философской мысли кыргызского народа /Эхо науки: Изв. НАН КР/ 1996, №3.
11. **Саманчин Т.** Молдо Кылыч Шамыркан уулу/Кыргыз адабиятынын тарыхы. 4-том. Бишкек, 2012. 271– 298-б.
12. **Сооронов О.** Темир сандыктын сыры (Молдо Кылычтын чыгармалары жөнүндө учкай сөз)//Советтик Кыргызстан. 1988. 6-август.
13. **Үмөталиев Ш.** Молдо Кылыч Шамыркан уулу// Кыргызстан маданияты. 1988. 13-октябрь.
14. **Эркебаев А.** Адабий мураска астейдил мамиле//Советтик Кыргызстан. 1989. 9-июнь.
15. **Юнусалиев Б.** Молдо Кылычтын революцияга чейинки кыргыз турмушу чагылдырылган чыгармаларынын айрым маселелери//Ала-Тоо,1989, №12. 132–135-б.

УДК 94

Субанов Турсун Тажибаевич,
экономика илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош мамлекеттик педагогикалык университети,
Нурунбетов Балтагул Аттокурович,
тарых илимдеринин доктору, профессор, Ош мамлекеттик педагогикалык университети,

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭЛ АГАРТУУСУНУН ТҮЗҮЛҮШҮНҮН ТАРЫХЫ
(XIX АЯГЫ XX КЫЛЫМДЫН БАШЫ)**

Субанов Турсун Тажибаевич,
кандидат экономических наук, доцент,
Ошский государственный педагогический университет
Нурунбетов Балтагул Аттокурович,
доктор исторических наук, профессор,
Ошский государственный педагогический университет

**ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ НАРОДНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ КЫРГЫЗСТАНА
(КОНЕЦ XIX НАЧАЛО XX ВЕКА)**

Subanov Tursun Tazhibaevich,
PhD in Economics, Associate Professor, Omsk State Pedagogical University,
Nurunbetov Baltagul Attokurovich,
Doctor of Historical Sciences, Professor, Omsk State Pedagogical University

Аннотация. Бизге белгилүү болгондой, акыркы жылдары Кыргызстандын эл агартуусунун түзүлүшүндө Россиянын ролу жөнүндөгү суроолор көп каралууда. Кыргызстан элдеринин Россиянын курамына кириши менен жаңы билим берүүчү мекемелери пайда болгон. Биздин оюбуз боюнча, ушул мекемелердин пайда болушу эл агартуунун негизделишинин алгачкы кадамдары катары эсептөөгө болот. Кийинчерээк, советтик эл агартуу системасынын Кыргызстанда пайда болушу калктын көпчүлүк бөлүгүнүн билим алышына мүмкүнчүлүк түздү. Совет бийлиги калктын билим деңгээлин жогорулатышы үчүн сабатсыздык жок кылуучу курстарын, бирдиктүү эмгек мектерин жана мугалимдердин курстарын уюштурушкан. Ушул кадамдар Кыргызстан элдеринин эл агартуу тармагындагы алгачкы кадамы болду.

Негизги сөздөр: тарых, сабатсыздык менен күрөшүү, эл агартуу, билим берүү курстары.

Аннотация. Как нам известно, в последние годы возникают много вопросов о роли России в становлении системы просвещения Кыргызстана. В первые годы, после присоединения народов Кыргызстана к России появились новые образовательные учреждения. На наш взгляд, возникновение этих учреждений стали первыми шагами в становлении народного просвещения. Позже, со становлением советской системы образования в Кыргызстане для беднейшей части населения появилась возможность получить образование. Советской властью в целях повышения уровня грамотности населения для бедных крестьян, рабочих и их семей были организованы курсы по ликвидации безграмотности населения, единые трудовые школы и учительские курсы. Все эти шаги стали победой народов Кыргызстана в области просвещения.

Ключевые слова: история, борьба с неграмотностью, просвещение, образовательные курсы.

Annotation. As we know, in recent years there have been many questions about the role of Russia in the development of the education system in Kyrgyzstan. In the early years, after the accession of the peoples of Kyrgyzstan to Russia, new educational institutions appeared. In our opinion, the emergence of these institutions became the first steps in the formation of public education. Later, with the establishment of the Soviet education system in Kyrgyzstan, the opportunity to get an education appeared for the poorest part of the population. In order to increase the literacy rate of the population, the Soviet government organized literacy courses for poor peasants, workers and their families, unified labor schools and teacher training courses. All these steps have become a victory for the peoples of Kyrgyzstan in the field of education.

Keywords: history, fight against illiteracy, education, educational courses.

Согласно историческим источникам, во второй половине XIX века (1853-1876 гг.) Кыргызстан вошёл в состав Российской империи. В те годы на территории Кыргызстана просветительскую деятельность в основном проводили религиозные конфессиональные школы (мектеп-хана) и медресе [1]. Согласно историческим документам, во второй половине XIX века в религиозных национальных школах во всём Туркестанском крае обучали такие дисциплины, как Священный Коран, арабский язык, адат (свод правил поведения мусульманина) и других дисциплин. Позже, решением Туркестанского генерал-губернаторства были открыты первые приходские начальные школы в Токмоке (9.02.1870 г.). В этих школах учителя проводили занятия по русскому языку, чистописанию, краткой истории русского государства, описанию частей света и законоучитель закону Божьему. Позже, на северной территории Кыргызстана были открыты ещё 107 русских школ разных типов. Позже, согласно историческим источникам, для этих школ с 1879 года по указу государя императора Всея Руси Александра Николаевича начали готовить первых педагогов в Туркестанском учительском семинарии (Ташкент, основан 30.08.1879 г.) [13,с.51]. А с 1884 (официально с 1886 г.) года на территории Кыргызстана были образованы двухгодичные русско-туземные школы в Пржевальске (1884 г.), Оше (1888 г.), Токмаке (1897 г.) и Николаевске (1898 г.), в которых вместе с мусульманскими дисциплинами были введены такие предметы, как русский язык, литература, арифметика, история, география, естествознание и начало светской культуры [5]. Позже, в конце XIX и начале XX веков в Кыргызстане, в частности, в Караколе (1868 г.), Пишпеке (1901 г.), Токмоке (1902 г.) появились джадидские (новометодные)

двух-трех годичные школы-медресе [3,с.29]. В этих школах учительскую деятельность на татарском языке проводили представители татарской интеллигенции [8]. В новометодных школах изучались мусульманская грамотность, арифметика, география, история, вероучение.

Итак, в конце XIX – начале XX века на территории Кыргызстана образовательную деятельность вели только религиозные (медресе, конфессиональные школы), церковно-приходские и русско-туземные школы. В религиозных школах обучали таких дисциплин, как «теория ислама, арабский язык, персидский язык (фарси), логика, философия, математика, астрономия, медицина и математика» [3,с.15], а в русско-туземных школах – основы арифметики, чистописания и т.д. Если религиозных учреждениях могли учиться дети местной знати, то в русско-туземных школах обучались дети богатых русских крестьян, местных рабочих и интеллигенции. При этом, дети из бедных семей не имели возможности приобрести даже начальных знаний. По данным Т.К. Кронгардт “в конце XIX – начале XX в. в Туркестане произошло становление светской русской системы образования, включавшей различные виды начальных училищ и средние учебные заведения (гимназии и прогимназии). По данным К.Е. Бендрикова, охват начальным образованием русских детей в возрасте 8–11 лет составил: в Семиреченской области – 60,0%, Сыр-Дарьинской – 95,0%¹. Значительно меньший процент составляли среди обучающихся кыргызы: в Пишпекском и Пржевальском уезде их было всего 2,02%, а грамотных было в 1897 г. – 1,39%. В 1912 г. этот показатель несколько повысился: численность кыргызского населения грамотных и учащихся составила 4,8%, из них мужчин

– 8,5%, женщин – 0,2%” [9,с.67]. По окончании этих школ многие выпускники смогли трудоустроиться в государственных учреждениях.

В те годы, в деле развития системы просвещения народов Туркестана большую роль сыграли такие просветители, как Сергей Михайлович Граменицкий (1859-1919 гг.), Николай Иванович Ильминский (1822-1891 гг.), Молдо Нияз (1820-1896 гг.) и другие представители русской интеллигенции [6]. В те годы, в русско-туземных школах использовались формы организации учебного процесса предложенные Н.И. Ильминским (О способах обучения инородцев, 1900 г.) [14,с.28]. По мнению А.Н. Павловой система, предложенная педагогом-миссионером Н.И. Ильминским оказала огромную помощь не только в повышении уровня грамотности местного населения, но и развитии художественной литературы, театрального искусства, издательского дела народов Туркестана. Несмотря на это, из-за религиозных убеждений С.М. Граменицкий выступал против использования методики обучения Н.И. Ильминского в русско-туземных школах Кыргызстана. Поэтому, из-за политических взглядов местного населения решением местных органов управления было принято о применении новых методов обучения, предложенного С.М. Граменицким в образовательном процессе русско-туземных школ Кыргызстана.

Педагогические труды Сергея Михайловича Граменицкого содержащие сказок, басней русских писателей, историко-географические и естественнонаучные сведения о Туркестане российских исследователей оказали большую помощь в организации образовательной деятельности русско-туземных школ в Кыргызстане. Особо нужно отметить оригинальных для тех времён учебников и учебно-методических пособий С.М. Граменицкого: “Руководство арифметики по программе низших классов средних учебных заведений” (1890 г.), “Начальная арифметика” (1891г.), “Сборник задач и примеров для начального обучения арифметике” (1892 г.), “Систематический сборник арифметических примеров и задач для средних учебных заведений” (1895г.), “Первая книга для чтения. Пособие для обучения русскому языку в инородческих училищах” (1898 г.) и

др. [2]. Согласно историческим источникам учебники С.М. Граменицкого с разрешения специальной комиссии в 1907 году по учебному плану составили почти всю программу русско-туземных школ с четырехлетним обучением. В этих школах, вся программа велась на татарском языке. Позже, 1912 годы учителем русско-туземной школы Хаджибековым на основе арабского алфавита был составлен “Букварь кыргызских школ в Туркестанском крае” (изд. Оренбург, 1912 г.).

Молдо Нияз как основоположник кыргызской письменной литературы вложил большой вклад в становлении системы просвещения на основе введения фольклора в учебный процесс религиозных школ типа медресе. По мнению ведущих педагогов А. Муратова, Б. Зулуева, М. Колдошева в организации учебного процесса в медресах использовались не только труды Молдо Нияза, но и многих известных просветителей Туркестана. В числе которых были Хасан (отец Полот хана) (1844-1876 гг.), Нурмолдо (1838-1920 гг.), Асанбек Алымбек уулу и др. [12,с.17-19].

Сегодня критикуя состояния дореволюционных школ Кыргызстана нельзя не упомянуть и некоторых достижений в области просвещения. По этому поводу В.И. Ленин писал: “Старая школа вырабатывала прислужников, необходимых для капиталистов, старая школа из людей науки делала людей, которые должны были писать и говорить, как угодно капиталистам. Это значит, что мы должны её убрать. Но, если мы должны её убрать, если мы должны разрушить, значит ли это, что мы не должны взять из неё все то, что было накоплено человечеством необходимого для людей” [10,с.306]. В связи с этим, партия большевиков во главе с В.И. Лениным взяла себе задачу по применению только тех достижений старой школы которые помогут добиться в реализации коммунистического образования. Таким образом, в опыте дореволюционной школы прогрессивные тенденции, которые не были отброшены при создании советских учебных заведений, а критически использованы и умножены. При этом, нельзя не отметить огромную роль дореволюционных педагогов в развитии методической мысли советской школы.

Великая Октябрьская Социалистическая революция ускорило развитие прогрессив-

но-демократической культуры Кыргызстана. В те годы первыми представителями демократической культуры были выдающиеся кыргызские певцы Т. Сатылганов, Т. Молдо, Б. Алыкулов и др. В те года критикуя колониальные порядки царизма, такие кыргызские певцы-демократы как Токтогул Сатылганов и Тоголок Молдо видели перспективы развития кыргызского народа в тесной дружбе с русским народом. Певцы призывали учиться у него науке и просвещению. «Клад науки у русских» - поучал Токтогул Сатылганов, а Тоголок Молдо (Баимбет Абдрахманов) писал:

«Простой народ эксплуатировали манапы, баи и болуши (руководители волости),

А культуру принесли и приобщили нас к ней русские ...

Уничтожив деревянную соху, плуги принесли русские,

Машину-сенокосилку тоже дали русские.

Чтобы киргизы стали образованными,

Научили их грамоте русские» [7,с.19].

Согласно историческим данным в дореволюционный период на территории Кыргызстана существовала только религиозные (медресе) и русско-туземные школы. В религиозных школах обучали теорию ислама, а в русско-туземных школах – основам арифметики, чистописания и т.д. Если религиозных могли учиться дети состоятельных людей, то в русско-туземных школах обучались только дети богатых русских крестьян, местных рабочих и интеллигенции.

С победой Великой Октябрьской социалистической революции культура, просвещение народов Кыргызстана сдвинулось с места. По статистическим данным, к 1918 году в Кыргызстане только 0,6% местного населения имело начального образования. В начале обучения к грамоте рабочих в регионах были открыты первые воскресные школы. Кроме этого, по указу Советского Правительства для обучение детей кыргызской национальности Туркестану были выделены около двух миллионов рублей [7,с.43]. На эти средства в конце 1918 года были открыты в Пишпеке первые школы-интернаты.

В те годы вместе со становлением системы просвещения, решением Совета просвещения в Кыргызстане 1918 году открываются первые дошкольные учреждение – детские сады, площадки в таких городах,

как Каракол (18 сентября 1918 г.), Пишпек (1 сентября 1919 г.) и Ош (15 декабря 1919 г.). В те годы на должность педагогов дошкольных учреждений решением Совета Просвещения от 25 августа 1918 года были назначены первые истинно народные просветители Ю.А. Курганов, Ф. Касымбеков, М. Аминов, С. Хусаинов и другие [4,с.56].

Декреты Советского Правительства оказали огромную помощь в реорганизации системы просвещения Кыргызстана. Особенно декрет об создании государственной комиссии по просвещению (9.11.1917) оказала существенное влияние на реформы Центрального исполнительного комитета (ЦИК) Туркестанской Республики. Решением ЦИКа Туркестанской Республики была утверждена положение “Об организации просветительской работы в Туркестанском регионе”. На наш взгляд, этими фактами можно определить особое отношение Советской власти к народному просвещению Кыргызстана. По историческим данным, 1918 году на территории Кыргызстана были организованы отделы просвещения в таких уездах, как Ош, Джалал-Абад, Пржевальск, а также в городах Пишпек, Токмок, Нарын. Отдел просвещения состоял из таких подразделений, как отдел дошкольного образования, мусульманская школа, внешкольной и профессиональной подготовки. В том же году, на основе принятого декрета об отделении церкви от государства и школы от церкви (20.01.1918г. (по новому 2.02.1918)) в школах были упразднены все дисциплины, связанные с религией.

По мере увеличения количества дошкольных учреждений возникли проблемы, связанные с необходимостью обеспечения квалифицированными воспитателями. В связи с этими проблемами, решением Совета просвещения на курсы, организованные в городе Верном (ныне Алма-Ата) получили направление 25 женщин из Пишпекского и Токмакского уездов. По окончании курсов в ноябре 1920 года этими воспитателями были организованы сезонные дошкольные учреждения в населенных пунктах Беловодский, Токмак и в Чуйской долине. На состояние учительского состава образовательных учреждений Кыргызстана повлиял и решение первого съезда учителей-интернационалистов. В 5 июне 1918 года, выступая на

съезде В.И. Ульянов-Ленин особо подчеркнул важность подготовки учителей для регионов. Он отмечал то, что только грамотным населением можно провести эффективную модернизацию всей экономики. В связи с этим на территории Кыргызстана были открыты общеобразовательные школы в 1918 году – в Бишкеке, Токмаке, в 1919 году в Оше (школа «Комунна (ныне школа им. «25 летия Октября»)). Первыми учителями школы «Комунна» были такие просветители и первые комсомольцы, как Д. Зайнабедин, Ю. Ибраимов, Р. Султанов жана С. Абдуллаев. В честь их ныне названы центральные улицы города Ош [4,с.73].

По требованию того времени, решением органов просвещения была принята новая структура управления системой образования. В результате, в мае 1920 года сокращение Советов просвещения регионов привело к преобразованию и укрупнению их в Комиссариат просвещения, а также в 15 августа 1921 года были реорганизованы прежние структуры. При них и были созданы такие отделы, как школьный, дошкольный и охраны детей при Управлении социального воспитания. В 1920 году была создана специальная комиссия по обучению кочевников при Народно-просветительском комиссариате Республики Туркестан. Комиссия, изучив уровень развития просвещения населения в Кетмен-Тюбе (ныне Токтогульский район Джалал-Абадской области) в Наманганском уезде Ферганской области, пришла к выводу, что необходимо организовать школы-коммуну с интернатом. В том же году школы-интернаты для детей горнорабочих и бедных кыргызов из сельской местности были организованы в Кызыл-Кийском, Сулюктинском (ныне Баткенская область) и Кок-Артском (ныне Джалал-Абадская область) волостях. Согласно историческим данным из 30 вновь открываемых интернатов в Республике Туркестан Народным комиссариатом просвещения для детей кыргызской национальности были выделены 6 школ-интернатов. Позже, благодаря мощному народному движению для просвещения народов Кыргызстана, в 1923 году в Кыргызстане насчитывалось 327 школ (из них кыргызских школ - 251), в которых численность учащихся составляла более 20 тысяч человек. В то время чис-

ло школ в Пишпекском уезде было больше всех. В 1923 году здесь было 152 школы (из них 97 кыргызских) и численность учащихся в этих школах достигла 6887 человек (из них 3231 кыргызский национальности). В Пишпекском уезде из 310 учителей 195 человек были из кыргызской национальности [4,с.62].

В 1921 году активом Пишпекского уезда было принято решение в южных кантонах Кыргызстана открыть специальные школы для девочек кыргызских, узбекских, уйгурских национальностей, а в северных кантонах - представителям дунганского и уйгурского народов. Решением коллегии партийного комитета уездного города Каракол для девочек были открыты 3 школы. А в начале 1924 года на юге Кыргызстана были открыты еще 4 школы для кыргызских девушек и 4 школы для узбекских девочек. Таким образом, за пять лет Советской власти по сравнению с дореволюционной обстановкой число школ увеличилось более чем в 3 раза, при этом число кыргызских учащихся повысилась 20 раз [4,с.63].

С увеличением количества школ в Кыргызстане начали рассматривать вопрос качества обучения. К тому же в те годы начали предъявляться требования по улучшению качества не только по общему образованию, но и политической подготовке. В связи с этим, Народный комиссариат просвещения Республики Туркестан в 1923 году решил провести экспертизу с целью определения степени квалификации учителей. Экспертиза предусматривала разделение учителей на восемь категорий по уровню педагогической и политической подготовки педагогов. В реальности эти категории подразделялись на: 1 категория – школьные организаторы и администраторы с высшей педагогической и политической подготовкой; 2 категория - учителя с высшей педагогической и политической подготовкой; 3 категория - педагоги, имеющие педагогическую и политическую подготовку, но со средним образованием; 4 категория - учителя, имеющие педагогическую подготовку, но требующие политической переподготовки; 5 категория - лица, имеющие политическую подготовку, но требующие педагогической подготовки; 6 категория - лица, требующие политической

и педагогической переподготовки; 7 категория - временные учителя; 8 категория - непригодные элементы [4,с.85-86].

Как отмечалось в истории, 16 октября 1918 года были опубликованы два важных документа: "Положение о единой школе труда в РСФСР" и "Декларация о единой школе труда". Посредством данной работы были определены основы учебной и учебно-воспитательной работы в школах. Учебный процесс в общеобразовательных школах Кыргызстана организовались согласно требованиям "Материалов образовательной работы в школах" (1918 г.) и программы «Единой семилетней школы труда» (1921 г.) разработанными Народно-просветительским комиссариатом РСФСР.

В учебных планах советских школ особое внимание уделялось изучению родного языка, русского языка, математики, физики и т.д. В дальнейшем из года в год изменились и учебные планы в начальных и семилетних школах. Например, преподавание Конституции страны с ноября 1918 года, трудовой дисциплины с марта 1919 года, уроки физической культуры с 1 февраля 1922 г. В те годы в школах не было единого внутреннего регламента и порядка. Продолжительность учебного года в школе составляла в городской местности 130 дней, в сельских райо-

нах – 110 дней, а в горных районах - 95 дней [11,с.45].

В те годы учебно-материальная база школ находилась в критическом состоянии. Пришлось вести долгую борьбу за создание новых учебников, расширение строительства школ, улучшение условий жизни учителей. В те годы в школах использовались учебники на казахском и татарском языках. Например, в кыргызских школах обучали на казахском языке по учебникам А. Байтурсунова "Тил куралы (Букварь)", М. Дулатова "Арифметика" и на татарском языке по учебнику Б. Курбангалиева "Вопросы учета". Во всех этих учебниках было много недостатков. Например, учебник "Тил курал" А. Байтурсунова была напечатана арабскими буквами и имела краткую информацию по грамматике казахского языка. Только решением XII съезда Совета Республики Туркестан (1924 г., январь) были изданы первые учебники на кыргызском языке. Первый кыргызский учебник «Хрестоматия» изданный в 1924 году был составлен по кыргызским народным фольклорным материалам. Итак, Советская власть оказала большое влияние на развитие системы просвещения Кыргызстана. Согласно статистическим данным с 1917 года по 1927 год увеличилось количество школ от 0,8% до 11,1% [11,с.67].

Табл. 1.

Уровень развития общеобразовательных школ в Кыргызстане с 1917 по 1927 гг.

Годы	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
Рост, %	0,8	1,3	4	8,6	10,5	6,1	8	7,8	14,1	9	11,1

Согласно анализу в исследуемый период 47,9% учащихся школ Кыргызстана составляли кыргызы. Вместе с тем, следует отметить, что дети рабочих и бедных слоев населения составляли более 60% учащихся, дети бедных крестьян, служащих и ремесленников составляют около 32,2%, а дети незанятых людей всего 7%. Следовательно, в этот период основным контингентом уча-

щихся в школах была дети рабочих и бедных крестьян.

В те годы по структуре управления школы Кыргызстана, хотя и были в составе РСФСР, значительно отличались от школ других регионов. В Кыргызстане начальная школа была организована пятилетней, а не четырехлетней. При этом, общеобразовательные школы Кыргызстана различались в

зависимости от расположения. Например, в городах были девятилетние средние школы, а в сельской местности – семилетние.

На базе школы первого уровня общеобразовательные школы были созданы сроком на семь лет, а в городской местности - на девять лет.

Рис. Организационная структуры управления Народного комиссариата просвещения Кыргызской Автономной области РСФСР (1924-1927 гг.)

Итак, со становлением системы образования страны организационная структура управления просвещением Кыргызской Автономной области РСФСР с 1917 по 1927 гг. представляли собой

линейно-функциональную схему. На наш взгляд, в те годы вышеуказанный состав и соподчиненность взаимосвязанных звеньев управления и определило эффективность организационной структуры управления.

Список использованных источников:

1. Асанканов А. История Кыргызстана (с древнейших времен до наших дней). Учебник для вузов. - Бишкек, 2009.
2. Беленчук Л.Н. С.М. Граменицкий: просветительская деятельность в Туркестанском крае на рубеже XIX - XX вв. (Электронный ресурс). - Минск: Белорусская цифровая библиотека LIBRARY.BY 11.10.2007. Режим доступа: <https://library.by/portalus>
3. Зулуев Б.Б. Историческое развитие сферы образования во второй половине девятнадцатого и начале двадцатого веков. // Б.Б. Зулуев. Автореферат. -Бишкек, 2019. -с.29. всего - 44с
4. Измайлов А.Э. История Советских школ Кыргызстан. –Ф., 1961. - 418 с..56
5. История образования Кыргызстана. <https://foto.kg/istoricheskaya-spravka>. Дата обращения 02.06.2013 г
6. Кадыров А.А. Просветительские работы в Кыргызстане (в конце XIX -начале XX века). // Международный журнал гуманитарных и естественных наук, том 3-2 (66), 2022. -Новосибирск,

2022. -с.35-39. всего 256 с. <file:///C:/Users/tursun/Downloads/prosvetitel'skie-raboty-v-kyrgyzstane-v-kontse-xix-nachale-hh-veka.pdf>

7. Каниметов А., Шерстюк И.Н. История Кыргызской ССР. –Ф., 1976. -154 с..19
8. Кубатова А.Э. Просветительские реформы или джадидизм в Кыргызстане в начале XX века. <https://ru.esimde.org/archives/5786>. Дата обращения 10.05.2023 г
9. Кронгардт Т.К. Население Киргизии в последней трети XIX — начале XX века. По материалам северных районов. - Фрунзе, 1989. -с.67. -всего -90с.
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 41.-с.306. -всего 695с.
11. Маматурдиев Г.М., Адхамов М.М. История системы образование Туркестанского края. –Андижан, 1992. -145 с..45
12. Муратов А., Зулуев Б., Колдошев М. Молдо Нияз - первый просветитель. -Бишкек: Китеп, 2023. -с.17-19. -всего - 160с
13. Отчет о состоянии Туркестанской Учительской Семинарии с 1-го августа 1879 года по 1-е августа 1881 года, прочитанный на годичном акте Семинарии 30 августа 1881 года / Сост. М. Миропиев. – Ташкент: Тип. арендуемая Ф. В. Базилевским. – 51 с
14. Павлова А.Н. Система Н.И. Ильминского и её реализация в школьном образовании нерусских народов Востока России: автореферат дис. Кан. Ист. Наук.- Чебоксары, 2002. - 28 с

УДК: 91 (47) (57.2) (04)

Шейшеканов Турдубек

т.и.к., доцент

Ж.Баласагын атындагы КУУ

**ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ 1916-Ж. КӨТӨРҮЛҮШТҮН БАШТАЛЫШЫ
ЖАНА АНЫН ЖЕТЕКЧИЛЕРИ****Шейшеканов Турдубек**

к.и.н. доцент

КНУ им. Ж.Баласагына

НАЧАЛО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА В ЮЖНОМ КЫРГЫЗСТАНЕ И ЕЕ РУКОВОДИТЕЛИ**Sheyshekanov Turdubek**

associate professor

Kyrgyz National University

named after Zh. Balasagyn.

THE BEGINNING OF THE 1916 UPRISING IN SOUTHERN KYRGYZSTAN AND ITS LEADERS

Аннотация. Макалада 1916-жылдагы Түштүк Кыргызстандагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн башталышы жана андагы көтөрүлүштүн жетекчилери илимий жактан изилдөөгө алынган. Көтөрүлүштүн келип чыгуусундагы тарыхый өбөлгөлөр, себептер жана шылтоолор тарыхый булактардын негизинде ачылып көрсөтүлгөн. Көтөрүлүштүн өбөлгөлөрүнүн катарында Орусия падышачылыгынын аймактагы ишке ашырган оторчулук саясаты, анын ичиндеги жергиликтүү калктын өз жерлеринен ажырашы, ал жерлерге келгин калктын келип жайгашуусу, бийликтин орусташтыруу сасатынын күч алышы изилденген. Ошондой эле, көтөрүлүштүн себептери, анын ичинде биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы менен жергиликтүү элдин жашоо- турмушунун оорлошу, салыктын түрлөрүнүн көбөйүшү макалада тарыхый фактыларды көрсөтүү менен чагылдырылган. Көтөрүлүштүн шылтоосу болуп, Орус падышасынын 1916-жылдын 25-июнундагы жергиликтүү калкты оорук жумуштарына алуу боюнча чыгарган Жарлыгы болгондугу көрсөтүлгөн. Кожентте башталып, тез арада азыркы Түштүк Кыргызстандын аймагына жайылган. Түштүк Кыргызстанда башталган көтөрүлүштүн негизги кыймылдаткыч күчү эл массасы болгон, көтөрүлүштүн башында болуштуктарда жашаган жергиликтүү калктын эр азаматтары турушкан. Түштүк Кыргызстандын аймагына кирген баардык уезддердеги болуштуктарда көтөрүлүш катталган. Бирок, эркиндикти самаган Түштүк Кыргызстандагы калктын боштондук көтөрүлүшү, орус падышасынын жазалоочу аскерлери тарабынан басылган.

Негизги сөздөр: көтөрүлүш, өбөлгөлөр, себептер, шылтоо, согуш, келгиндер, жетекчилер.

Аннотация. В статье анализируются начало восстания 1916 года в Южном Кыргызстане и действия руководителей этого восстания. Используя исторические источники изучены основные предпосылки, причины и повод восстания 1916 года в данном регионе. Колониальная политика царизма привела к обнищанию местного населения, главное богатство – земля оказалось в руках колониальной власти, с каждым годом увеличивалось количество переселенцев и им отводились лучшие земли местных коренных жителей. В числе причин восстания – это, ухудшение социального положения населения, особенно в годы первой мировой войны. Поводом восстания 1916 года на юге Кыргызстана послужил царский Указ от 25-июня 1916 года о мобилизации на тыловые работы коренных жителей Средней Азии. Местное население выступило против мобилизации и тем самым отказались отправиться на тыловые работы. Восстание началось в Ходженте, а также было подхвачено в других уездах южного Кыргызстана. Восстания происходили во всех уездах и в аилах, а также в городах Ферганской долины. Основными движущими силами восстания 1916 года был простой народ во главе

которых стояли крепкие, смелые и самоотверженные джигиты. Но, царское правительство, используя карательные отряды жестоко расправилось с восставшими.

Ключевые слова: восстания, предпосылки, причины, повод, война, переселенцы, руководители.

Annotation. The article analyzes the beginning of the 1916 uprising in southern Kyrgyzstan and the actions of the leaders of this uprising. Using historical sources, the main prerequisites, causes and reasons for the 1916 uprising in this region are studied. The colonial policy of tsarism led to the impoverishment of the local population, the main wealth - the land ended up in the hands of the colonial power; the number of settlers increased every year and they were given the best lands of local indigenous residents. Among the reasons for the uprising is the deterioration of the social situation of the population, especially during the First World War. The reason for the uprising of 1916 in the south of Kyrgyzstan was the tsar's Decree of June 25, 1916 on the mobilization of indigenous people of Central Asia for rear work. The local population opposed mobilization and thus refused to go to rear work. The uprising began in Khujand, and was also picked up in other districts of southern Kyrgyzstan. Uprisings took place in all districts and in ayils, as well as in the cities of the Fergana Valley. The main driving forces of the 1916 uprising were the common people, led by strong, brave and selfless horsemen. But the tsarist government, using punitive detachments, dealt cruelly with the rebels.

Keywords: uprisings, prerequisites, reasons, cause, war, settlers, leaders.

1914-ж. башталган биринчи дүйнөлүк согуштун жүрүшүндө падышалык Орусия зор жоготууларга дуушар болгон. Согушуп жаткан орус армиясы жаңы толуктоолорго муктаж болгондуктан, завод, фабрикада, темир жолдо ж.б. өнөр жай ишканаларында иштеген жумушчуларды майданга алуу башталган. Ошол эле мезгилде ооруктагы эл массаларынын социалдык - экономикалык абалы, жашоо шарты оорлогон. Согуштун тийгизген терс таасиринин натыйжасында падыша бийлигине болгон элдин кыжырдануусу күчөгөн. Түркстан чөлкөмүндөгү 1916-ж. элдик-боштондук көтөрүлүшүнүн чыгуусуна, Орусия падышасынын 1916-ж. 25 - июнундагы Жарлыгы түздөн-түз шылтоо болуп берген. [1].

Жарлык жөнүндөгү кабар 28-июлда Ташкентке жеткен. Жарлыкты ошол эле күнү Түркстан генерал губернаторунун милдетин убактылуу аткаруучу генерал Ерофеев крайдагы 5 облуска таркаткан. Жергиликтүү калк падышанын Жарлыгы жөнүндө угушканы менен, анда көрсөтүлгөн иш чараларды толук түшүнө алган эмес. Түшүндүрүү иштери бийлик тарабынан жетишээрлик деңгээлде жүргүзүлбөгөндүктөн, ар кандай маалыматтар, ушак айыңдар эл арасында таркай баштаган. Мисалы: “Силерди согушуп жаткан армиянын катарына чакырып жа-

тышат”, “силер согушуп жаткан германдар менен орустардын ортосуна барып окоп казасыңар”, “силерге ал жактан чочконун этин жедиришет”, “силерди чокундурат” ж.б. аңыз кептер таркаган. Мындай каңшаар кабарлар карапайым жергиликтүү элдин тынчын алып, дүрбөлөңгө салган. Каңшаар кабарларды таркаткандар негизинен келгин калктын өкүлдөрү болушкан. Себеби, алар кыргыздар ээлеген калган – каткан жерлерди ээлеп алууга кызыкдар болушкан. “Эгерде кыргыз эли көтөрүлсө алар жааланат, жерлеринен айрылышат. Ал жерлерди келгиндерге бийлик тартып берет” - деген чагымчыл иштерди да жүргүзүшкөн.

Чындыгында эле, Түркстан чөлкөмүн башкаруу жөнүндөгү Жобого ылайык, козголоңго чыккан жергиликтүү калктын жери, мүлкү тартылып алынып келгиндерге берилмек. Падыша Жарлыгынан кийин чыккан элди дүрбөлөңгө салган имиш-имиштер, чөлкөмдөгү коомдук саясий абалды оорлоткон. Бийлик алдын ала чара көрүүгө киришкен, мисалы, келгин оторчул калкты куралдандырып, атайын топторду түзүп, мерчемдүү жерлерге жайгаштырган. 1916-ж. 2 - июлунда Түркстан генерал губернаторунун алдында, Крайдагы облустардын согуштук губернаторлорунун катышуусу менен кеңешме чакырылган.

Бул кеңешмеде 25 - июндагы падышанын Жарлыгын аткаруу боюнча иш чаралар каралган жана облустар боюнча мобилизацияланууга тийиштүү адамдардын саны аныкталган. Жарлыкка ылайык Түркстан чөлкөмү 250 миң адамды ооруктагы жумуштарга топтоп берүүгө милдеттүү болгон. Жарлыка ылайык, падыша өкмөтү жергиликтүү Түркстан калкын “бекер” жумушчу күчү катары караган, аларды каалагандай башкарууну көздөшкөн, көптөгөн төмөнкү чиндеги (даражадагы) аткаминерлерди жана жумушчуларды согуш иштеринен бошотууну максат кылып койгон. Жарлыкты аткаруу боюнча, генерал губернатор Куропаткин чыгарган буйруктун аягында атайын көрсөтмө кабыл алынган. Анда оорук жумушунан бошотулгандардын тизмеси көрсөтүлгөн. Алардын катарында коомдук башкаруудагы кызмат адамдары: болуштар, старчындар, бийлер, төмөнкү чиндеги полиция кызматкерлери, имамдар, молдолор, мударистер, класстык кызмат ордун ээлеген жергиликтүү калктын өкүлдөрү, ак сөөктөр, ардактуу атуулдар ж.б. болушкан.

Элибиздин чыгаан уулу Ж. Абдрахманов: “ Жергиликтүү калк оорук жумуштарына гана алынып жаткандыгына эч ишенген эмес. Мындай шылтоо менен солдатка алынып жаткандыгына дээрлик ар бир адамдын көзү жетип турган. Падышалык армияда эч кимдин кызмат кылгысы келген эмес. Кыргыздар падышалык армияда кызмат өтөөнү ушунчалык жек көрүшкөн ” - деп белгилеген.[2].

Орусия империясынын колониясына айланган Түркстан чөлкөмүнүн экономикасында, Фергана өрөөнү өзгөчө орунду ээлеп турган. Өрөөн өлкөнү 60-70% пахта, 90% жибек менен жабдыган, чакан өнөр жай ишканалары дагы ушул өрөөндө көп жайгашкан. 1914-ж. Фергана облусунда 309, Сыр-Дарыя облусунда 183 жана Самарканд облусунда 93 гана өнөр жай ишканалары иштеп турган. Фергана облусу жашаган калкынын саны боюнча дагы 1 - орунда турган, б.а. облуста 2 млн ашык калк жашаган. Орусия падышасынын Фергана өрөөнүндөгү жүргүзгөн оторчулук саясатынын натыйжасында, жергиликтүү калк өз жерлеринен ажырап калышкан. Эгерде, Фергана өрөөнүндөгү калктын жыш жайгашуусун эске алганда, эл-

дин мыкты сугат жерлеринен айрылышы, жергиликтүү жашоочулардын жашоо-турмуш шарттарын өтө эле оорлоткон. Ферганадагы жергиликтүү калктын саясий жана атуулдук укуктарынын тебелениши, алардын улуттук кызыкчылыктарынын четке кагылышы, падыша өкмөтү тарабынан жүргүзүлгөн экономикалык жана руханий жактан жүргүзгөн иш чаралар менен коштолгон. Өзгөчө экономикадагы жер-суу саясаты өтө оор болгон. 1916-ж. өрөөндөгү 60% - 80% сугат жерлерде пахта негизги өсүмдүк болуп өстүрүлгөн, кээ бир болуштуктарда ал көрсөткүч 90 - 95% түзгөн. Пахта өндүрүү товардык өндүрүш катары өнүгүп, азык-түлүк жана дан өндүрүүнү сүрүп чыгарган. Маселен, 1907-ж. Фергана өрөөнүндө 603 206 десятина жерге эгин, 199 994 десятина жерге пахта себилсе, 1910-ж. 485 579 десятина жерге эгин, 235 203 десятина жерге пахта себилген. [3].

1915-ж. жайында пахтага болгон сатып алуу баасынын төмөндөшү жөнүндө атайын мыйзам кабыл алынган.. Өндүрүлгөн пахта төмөнкү баада алына баштаган. Натыйжада, дыйкандар 1 жыл ичинде эле 60 млн. сомдон кол жуушкан. Пахтага болгон туруктуу төмөнкү баа, пахта өндүрүүгө кеткен каражатты актабай калган. Элдин абалы инфляциялык баалардын өсүшү менен, өзгөчө биринчи керектелүүчү, зарыл товарлардын бааларынын өсүшү менен өтө төмөндөгөн. Маселен, 1916-ж. 1915-ж. салыштырмалуу эгинге болгон баа 300%, күрүч жана кантка 250%, нанга 4 эсе, кийим-кечек, бүт кийимге 200%ден 350% чейин өскөн. Натыйжада, Фергана өрөөнүндө жашаган калк өтө жакырланган. Түркстан чөлкөмүндөгү улуттук боштондук көтөрүлүшү 1916 -ж. 4 - июлунда Кожентте башталган.[4].

Падышанын Жарлыгына ылайык, оорук жумуштарына алуу боюнча тизмелер түзүлө баштаган алгачкы күндөрдө эле, Коженттеги эл арасында толкундоолор башталган. Шаардын приставы штабс капитан Устилевич уезд начальнигинин буйругун алгандан кийин, жергиликтүү аткаминерлерди чогултуп аларга буйрук берген. Буйрукта оорук иштерине жумушчуларды топтоо боюнча тизме түзүү көрсөтүлгөн. Мындай тизме түзүлө баштаганын уккан жергиликтүү калк, нааразылыгын билдире баштаган.[5]. Ошентип,

эски Кожентте башталган нааразычылык, акырындап көтөрүлүшкө айлана баштаган. Көтөрүлүшчүлөрдүн саны кыска мөөнөттө эле 6 -7 миңден ашып кеткен. Көтөрүлгөн элдин башында Абды Мадаминов, Джура Закиров, Додобай Машарапов ж.б. турушкан. Ошондой шартта, Кожент шаарына оторчулук бийлик кошумча жазалоочу аскер күчтөрүн шашылыш түрдө жөнөткөн. Бирок, шаарда, шаар четинде жайгашкан айыл кыштактарда көтөрүлүш улана берген. 21-июлда Коженттеги көтөрүлүштүн башында турушкан 4 адам, бийлик тарабынан камака алынат. Аларды камактан бошотуп алуу үчүн Ура -Төбө шаарчасынын эли көтөрүлөт. Кожентке келе жаткан көтөрүлүшчүлөрдүн чоң тобун бийлик күч колдонуп араң токтотот. Ошентип, 1916-ж Түркстандагы улуттук боштондук кыймылы Кожент шаарында башталып, тез эле бул чоң аймакты өз кучагына камтыйт. Коженттеги көтөрүлүш, андагы болгон кандуу окуялар жөнүндөгү кабар тез эле коңшу уезддерге тарайт.

Коженттеги кандуу окуялардан кийин, Фергана облусунда биринчилерден болуп Анжиян шаарынын эли 9- июлда көтөрүлгөн. Себеби, ошол күнү падышанын оорук жумуштарына алуу жөнүндөгү Жарлыгына каршы Анжиян шаарынын эли толкуй баштаган. Чогулган миңдеген адамдар падышанын оорук жумушуна жумушчуларды алуу жөнүндөгү Жарлыгына каршы экендиктерин ачык айтып чыгышкан. Элдин алдына чыккан уезд башчысы Жарлыкты түшүндүрүүгө аракет жасай баштаганда, чогулган эл “ жумушка барбайбыз” деп толкуй баштаган. Элдин сүрүнөн корккон уезд башчысы качууга аргасыз болгон. Бирок, жазалоочу аскерлердин келиши менен, уезд башчысы элди таркап кетүүгө чакыра баштаган, ошондой шартта да эл таркабай, кагылышуу болуп кеткен. Натыйжада, жазалоочулардан жана чогулган элден жоготуулар болгон, бир нече адам өлгөн, алардын арасында бир болуштун баласы да болгон. Бул көтөрүлүштүн шылтоосу да Коженттегидей эле, оорук жумуштарына мобилизациялоо жөнүндөгү падышанын Жарлыгы болгон.[6].

10-июлда Анжиян уезддинин Алтын-Көл болуштугунун тургундары көтөрүлүшкө чыгышкан. Алар болушту жана анын эки жигитин ур токмокко алышкан. Эртеси күнү

кечинде, Анжияндын чет жагынан бир нече жигиттердин жана болуштун өлүктөрү табылган. 11 - июлда Базар- Коргон болуштугунун жашоочулары көтөрүлгөн. Алардын кыжырлануусу, бардык жерлердегидей эле, жергиликтүү аткаминерлерге каршы багытталган. Көтөрүлгөн эл Чаума кыштагынын башчысынын үйүн талкалап, иш кагаздарын өрттөп, идиш-аяк, оокаттарын сындырып, башчыны муунтуп өлтүрүшкөн. Көтөрүлүшчүлөр Базар-Коргон болуштугунун малын жана чарбасын каттаган кызматкерлерге кол салган. Оторчулук бийликтер каттоону токтото турганга аргасыз болушкан. Көтөрүлүштүн күчөп кетүүсүнөн коопсузданган Анжиян уезддинин башчысы, жогору жактагы бийликке жардам сурап кайрылган. Ал, 1916-ж. 11-июлунда Түркстан генерал губернаторуна жөнөткөн телеграммасында: “ Уезддин кыштактары ар кайсы жерлерде жайгашкандыгына байланыштуу, эң аз дегенде жүз (казак) командалыгын жөнөтүүңүздү суранам”¹ деп көрсөткөн. [7].

Жазалоочулардын саны көбөйтүлүп, күчөтүлгөнү менен, бийликтегилер көтөрүлгөн элди тынчтандыра алышпаган. 12-июлда Анжиян уезддинин Балыкчы болуштугунун калкы көтөрүлгөн. Көтөрүлгөн эл Халмурат- Күрган кыштагынын элүү башчыларын өлтүрүшкөн жана болуштун жигиттерин ур токмокко алышкан. Ушул эле күнү Нарын болуштугунун эли да көтөрүлгөн, айыл башчысы куугунтукка алган топтон араң кутулган.[8]. Ошол эле күнү Ярбани болуштугунун Бек-Абад кыштагынын тургундары айыл башчысына кол салышкан, бирок, ал качып кетүүгө үлгүргөн. Кийинки күнү өзбектер менен бирге Жал-Кудук болуштугунун Султан-Абад аймагындагы кыргыздар көтөрүлүшкө чыгышкан. Алар Кызыл-Аяк коомунун башчысын жана анын катчысын өлтүрүшкөн. Бул жердеги куралсыз топко каршы жазалоочу курам жөнөтүлгөн. Үч көтөрүлүшчү өлтүрүлүп, 31 адам жазалоочулардын колуна түшкөн. Балыкчылыктар менен биргеликте Алтын-Көл болуштугунун жашоочулары айыл башчысын өлтүрүүнү көздөшкөн, бирок аны таба албай калган соң үйүн талкалашкан. Ошол эле болуштуктагы Мир-Абад кыштагынын көтөрүлүшчүлөрү, жергиликтүү бийликтен тизмени талап кылышкан,

аларды саткындар деп айып коюп, күнөөлөп жана үй жайларын талкалап салышаарын айтып коркутушкан. Ошондой эле, Жал-Кудук болуштугунун Кутарма кыштагынын эли да көтөрүлгөн. Жергиликтүү айыл башчысын өлтүрүүгө аракет кылганы үчүн Нарын болуштугунун Избаскент аймагынын калкын оторчулук бийлик катуу жазага тарткан. 13- жана 14-июлда Массан, Майыр жана башка болуштуктардын жашоочулары жергиликтүү падыша атка минерлерине кол салышып, алардын үйлөрүн жана оокаттарын жок кылышкан. Ходжа –Абад кыштагынын тургундары ар үй-бүлө катталган тизмелерди берүүнү башчылардан талап кылышкан. Көтөрүлгөн элдин талабын аткарганга каршы болгон кызматчыларды ур соккуга алышкан. Ушул сыяктуу толкундоолор Урманбек кыштагында да орун алган. Бул кыштактын башчысы да качууга аргасыз болгон. Аны көтөрүлүшчүлөр куугунтукка алышкан. [9]. Анжиян уезддинин тоолуу райондорундагы көтөрүлгөн эл айылдын башчыларын уруп согуп, үй-бүлөөлөр катталган тизмелерди тартып алып, аларды жок кылышкан жана падыша өкмөтүнүн өкүлдөрүнө да кол салышкан. Кээ бир оорук жумуштарына чакырык алган үй-бүлөөлөр, алыскы Теңир-Тоо аймактарына көчүп кетишкен.[10]. Ош уездиндеги Булак-Башы болуштугундагы Кожо-Абад жана Чакар кыштактарындагы кыргыздардын көтөрүлүшү 11- июлда башталып көтөрүлүшчүлөр болуштан тизмени талап кылышкан. Бирок, болуш тизмени берүүдөн баш тарткан. Көтөрүлүшчүлөр чечкиндүү иш аракеттерин баштаганда, болуш жана старчындар качып кетүүгө үлгүрүшкөн. 12- июлда көтөрүлүшчүлөр болуштун бир тууганынын үйүнө келишип, үй мүлкүн талкалашкан. Кийинки күнү 200 ашык көтөрүлүшчү элүү башчыларга кол салышкан. 14-июлда алардын үй мүлкүн дагы талкалашкан. Ошентип, Булак-Башы болуштугунда 4 күн бою туруксуз абал өкүм сүргөн. Бул болуштуктагы элдик көтөрүлүштүн башында жетекчилик ролду Жоро Исманкулов, Ширмат Халмат Ходжиев, Тиллабай Мамасалиев, Усман Ташалиев, Раджаб Ташалиев, Якуб Курбан Алиев, Жолдош Сулайманов жана Осмон Ташалиев аткарышкан. [11]. Элдик толкундоолордон чочулаган Фергана облусунун аскер башчысы генерал – лейтенант Гиппиус 1916-ж. 15-июлунда “ Фергана облусу боюнча жер-

гиликтүү элден оорук жумуштарына алуу жөнүндөгү ” жарыясын элге түшүндүрүү максатында: “ Ушул жылдын июнь айынын 25-күнү, согушуп жаткан аскердин артындагы оорук жумушуна азирети улук Император орус мамлекетинин орус эмес калкынан чегүү жөнүндө буйрук этти. Бул бийик буйрук, кыңк этилбей жүзөгө ашырылышы ылаазым. Ушунчалык улук талаптын мааниси, кыңыр түшүнүлүп калбасы үчүн бир сыйра ачык чечмелеп караш пайдалуу деп эсептейм. Чегилген орус эместер согушка кирбейт, бар болгону, аскердин артындагы оорук жумушун, демекчи жол, көпүрө оңдоо сыяктуу иштерди кылат, бул өз үйүндө иштеп көнгөн эле иши болот. Ишке жарыганы кетип, өз чарбасы бошоңдоп калбасы үчүн кам көрүлүп, ишке жарамдуу бүлөнүн баарын эмес, алгачкы учурда 5 түтүндөн бирден гана жумушчу алууну бүтүм кылды өкмөт. Кудай берсе согуш бүтөт, жумушчунун кереги да жок болуп калат. Жергилик калк, өкүмдарыбыздын чакырыгына мекенибиздин азаматтары катары кубаныч сезим менен астейдил мамиле кылышка үндөйм, ошондой эле орус куралынын жеңишинде орус эмес жергиликтин да көрөр таалайы, багы бары, ырас, жеңиштен соң Ферганалык да Азырети Өкүмдардын эркин астейдил аткара алдык деше алат”1- деп элге кайрылуу жасаган. [12]. Бирок, элдин толкундоолору ал кайрылуудан кийин да токтобой улана берген. 24- июлда Үч-Коргондо, 27- июлда Булак-Башыда толкундоолор кайра башталган. Бирок, Оштон келген жазалоочу отряд менен болгон кармашта, 3 адам өлүп, 15 адам камалган, ошондон кийин көтөрүлүш басылган. [13]. Июль айынын аягында Ош шаарындагы Сулайман тоонун этегине Төлөйкөн, Ноокат аймактарынан келишкен 10 миңге жакын эл оорук жумуштарына баруудан баш тартышып нааразылык жыйын уюштурушкан. Жыйналган элдин алдына Ош уезддинин башчысы Алексеев, жергиликтүү бай Бабажан Ходжаев жана молдолор чыгып сүйлөшүп, элди оорук жумуштарына барууга үндөшкөн. Бирок, кыжырданган эл “ согушпайбыз ”, “ балдарыбызды бербейбиз ” деп, кыйкырышып, оорук жумушуна үндөгөндөрдү таш бараңга алышкан. Бийлик 100 гө жакын солдаттар жана казак-орустар менен ал жердеги тополоңду араң басышкан. [14].

25-29 - июль күндөрү толкундоолор Өзгөндө, Гүлчөдө орун алган, бирок, бийлик кыса баштаганда нааразы болгон эл тоо арасына качып кетишкен.[15]. 24 - июлда Үч-Коргондо, 27- июлда Булак-Башыда толкундоолор кайра башталган. Бирок, Оштон келген жазалоочу отряд менен болгон кармашта, 3 адам өлүп, 15 адам камалган, ошондон кийин көтөрүлүш басылган.[16]. Кокон уезддиндеги жашаган өзбек жана кыргыз элинин толкундоолору да күчтүү болгон. 8-июлда Найман кыштагынын тургундары көтөрүлүшкө чыгышкан. Бул чыгууга, бардык жерлердегидей эле, оорук жумуштарына мобилизациялоо жөнүндөгү падышанын Жарлыгы шылтоо болгон. Кийинки күнү Араван болуштугунун эли чыгышкан. Таң эрте Газы-Яглык кыштагынын болуштук башкармачылыгынын кеңсесинин алдында, аялдардан жана жаш балдардан турган топ чогулган. Кеңседе болуш, анын катчысы, жигиттери жана айыл башчысы болгон. Топтолгон элдер болушту бардык эркектерди тизмеге алып жатканы үчүн, аларды оорук жумуштарына чакырып жаткандарын айтып күнөөлөшкөн. Болуш чакырылгандардын тизмесин топтолгон элге берүүгө аргасыз болгон, бирок, эл буга канааттанган эмес. Алар, тизмелерге болуштун кол коюп жана мөөр басышын, балдарды оорук жумуштарынан бошотулсун деген кепилдик берүүсүн талап кылышкан. Бул талаптарды аткарганга каршы болгон болушту жана аны тегеректеп турган аткаминерлерди курчоого алышкан. Кагылышуунун натыйжасында болуш, анын катчысы жана жигиттери өлтүрүлгөн, тизмелер жок кылынган. Бирок, айыл башчы жана бир нече башка кызматчылар кутулуп кетишкен. Көтөрүлгөн Араван элине каршы 25 куралдуу аскерлерден жана полициялардан турган жазалоочу курам жөнөтүлгөн, алар көтөрүлүшчүлөрдүн каршылыгын аёосуз басып, 316 адамды камакка алган, алардын ичинен 29 курагы жете элек жаш өспүрүмдөр болгон. [17]. 9-июлдан 10 на караган түнү Кокон уезддинин Яны-Курган болуштугунун тургундары көтөрүлүшкө чыгышкан. Алар айыл башчысынын оокаттарын талкалап, үйүн өрттөп жиберешкен, үй-бүлөөлөрдү каттоого алган тизмелерди жок кылышкан.[18].

11-июлда Ганджирван болуштугунун калкы көтөрүлгөн. Көтөрүлүшчүлөр болуштун кеңсесин курчап алган жана чакырылгандардын тизмесин талап кылышкан, бирок, болуш жашыруун жол менен качып кеткен. Ызаланып калган эл анын үйүн талкалоого киришкен. “Биз силерге баш бербейбиз жана эч кимди оорук жумуштарына жибербейбиз”-деп жарыялашкан. Ал жерге келген 42 адамдан турган жазалоочу курамга катуу каршылык көрсөтүшкөн. Алар, элди бийликке баш ийбөөгө чакырган. Көтөрүлүштүн уюштуруучулары чакырылууга жашы жеткен жигиттер болгон. Кыштактын калкы приставага кол салышкан, ал качып кутулган. Кудашев болуштугунун эли болушту өлтүрүү максатында анын үйүн курчап алышкан, бирок, болуш качып кутулууга үлгүрүп, Кокон уезддинин башчысы жайгашкан жайга барган. Бул аймактагы көтөрүлүш да күч менен басылган, анын 18 катышуучусу камакка алынган. [19].

12-июлда Кокон уезддинин Язовин болуштугунда толкундоолор болуп өткөн. Көтөрүлүшчүлөр тарабынан Язовин болуштугунун башчысынын үйү өрттөлүп, элүү башчы өлтүрүлгөн жана үйү тонолгон. Ошол учурда болуштукта жүргөн аймактык приставага 650 дөн ашык көтөрүлүшчүлөр кол салууга чогулушкан, бирок, аны кээ бир адамдар эскертип койгондуктан ал жашынып калганга жетишкен. Көтөрүлгөн элдин кызыкчылыгын сатып приставды эскертип койгон адам көтөрүлүшчүлөр тарабынан өлтүрүлгөн.[20]. 13-июлда Аваль болуштугунун тургундары оорук жумуштарынан баш тарткандыктарын жана эч кандай бийликке баш ийбестигин жарыялашкан. Аларга каршы пулемет менен куралданган аскер ротасы жөнөтүлгөн. Көтөрүлгөн эл коркушпай жазалоочуларга каршы турушкан. Алар “Ур!”, “Жумушчуларды бербейбиз” деген кыйкырыктарды уланта беришкен. Бирок, көтөрүлүшчүлөр куралдуу жазалоочуларга көпкө каршы тура алышкан эмес жана тарай баштаган. Алардын ичинен 70 адам камакка алынган. Кийинки күнү Марихан кыштагынын эли да көтөрүлгөн. Алар оорук жумуштарына чакырылгандардын тизмесин талап кылышып, эгерде жергиликтүү кызматчылар каршылык көргөзүшсө өлүм чарасын колдонушарын айтып коркутушкан.

“Биз эч кандай жумушка жана аскерге барбайбыз” деп кыштактын тургундары жарыя кылышкан. Бирок бул көтөрүлүш да ийгиликсиз аяктаган. [21].

10-июлда эски Маргалаңдын эли көтөрүлгөн, борбордук аянтка чогулган элдин саны 20-25 миң адамга жеткен. Алардын арасында аялдар да аз эмес болгон. Падыша аткаминерлери келе электе эле, чогулгандар оорук жумуштарына эч кимди бербей тургандыктарын билдиришкен. Оторчулук бийликтин өкүлдөрү аянтка келишкенде чогулган элдин арасынан “Бербейбиз!”, “Ур аларды!” деген кыйкырыктар чыккан. Маргалаңдын полиция башчысы, 1916-ж 10-июнундагы өзүнүн рапортунда: “Чогулган элди эч бир ыкма менен токтотууга мүмкүн эмес эле, алардын кыйкырыгынан, сөз айтууга эч мүмкүнчүлүк болгон эмес. Ошентип, 10 мүнөткө чейин чогулган эл, мени курчап, алдымдагы тактаны сындырышты, ушул эле учурда аркага жана капталга бир нече сокку алдым. Жалгыз револьвер менен топтолгон элдин курчоосунан бошонуп, чайхананын арткы дубалынан чыгып кеттим. Ал жерден атка секирип минип уезддик базарды айланып качтым” - деп көрсөткөн. [22]. Полиция башчысы качкандан кийин, жергиликтүү төрт аксакалдын бири чогулган элди тынчтандырууга аракет жасаган, бирок, көтөрүлгөн эл ага союлдарды жана таштарды ыргытып баштаган. Ал элдин арасында тебелендиде калган. Көтөрүлүшчүлөр дагы бир шаар аксакалын жана үч полицияны өлтүрүшкөн. Андан кийин алар таркап кетишкен жана өзбек кыштактарында жана кыргыз айылдарында жашынышкан. Бийлик жөнөткөн жазалоочу курам келээри менен толуп турган борбордук аянт бош калган. Биринчи эле күнү 63 адам камакка алынган. [23]. Кийинки күнү Скобелев уезддинин Файзабад болуштугунда көтөрүлүш башталган. Көтөрүлүшчүлөр мечиттин короосунда жергиликтүү сотту бычактап өлтүргөн. Алар болушту да өлтүрүүгө аракет жасашкан, бирок, ал качып кутулган жана жазалоочу отряд алып келген. Көтөрүлүштүн катышуучулары жазалоочуларга таш ыргытышып каршылык көргөзүшкөн. Ошол эле күнү, Якотут болуштугунун эли да көтөрүлгөн. Алар болуштун башчысынын үйүнүн жанына чогулушкан, бирок, болуш качып ша-

ардагы уезд башкармачылыгына жашынган. Көтөрүлүшчүлөр анын уулун сабап, үйүн талкалашкан. Бул жерге келген жазалоочу аскерлер менен да кармашып, бирок жеңилип калышкан, 11 адам өлтүрүлгөн. [24]. Элдик көтөрүлүш Наманган уезддин да каптаган. 11-июлда, эртең менен Наманган эли эски шаардын борбордук аянтына чогулушкан. Алардын саны тез көбөйүп, бир канча миң адамга жеткен. Алардын арасында аялдар жана балдар да көп болгон. Жергиликтүү элдин малдарын жана чарбаларын каттоо комиссиясы жайгашкан имарат көтөрүлүшчүлөр тарабынан талкаланган. Чогулган эл үй-бүлөөлөр катталган тизмелерди жана комиссиянын иш-кагаздарын таап чыгышып, болуш башкармачылыгынын мекемесинин короосунда өрттөп жиберешкен. Бул учурда келип калган жазалоочу курам 120 адамды камакка алган. [25].

Кийинки күнү Кыргыз-Курган болуштугунун эли көтөрүлгөн. Үй-бүлөө тизмелерин топтолгон эл тартып алган. Болуш качып кутулган. 14-июлда Чиндаул кыштагынын жашоочулары, Янеш-Курган аймактык приставга “үй-бүлөөлөрдү тизмеге алууну токтотуш керек” - деген талап коюшкан. Алар буга чейин түзүлгөн тизмелерди берүүсүндө талап кылышкан. Аймактык көзөмөлдөчү чогулган элдин көп экенин, жана кыжыры кайнап турганын көрүп алардын талабын аткарганга аргасыз болгон. Үй-бүлөөлүк тизмелердин биринчи вариантын аларга берип, жаңысын өзүнө алып калган. Нааразы болгон эл болуштун короосун курчаган. Ал көзөмөлдөөчү кайтаруучу адамдары менен аймактык приставдын короосуна жашынган. Эптеп ок чыгаруу менен курчоодон чыгып, Наманганга качып кеткен. Аны менен бирге жергиликтүү аткаминерлер да качышкан. Аларды кыштактын жашоочулары жана коңшу кыштактардын дыйкандары болуп биргеликте андышкан. Бирок, көтөрүлүш күч менен басылып 80 адам камакка алынган.

Наманган уезддине караштуу Найман болуштугундагы оорук жумуштарынан баш тарткан жигиттерди Токтонаалы Бекболотов жетектеп, оорук жумуштарынан толук баш тартышып, жигиттер тоо арасына кетип калышкан. Аларды болуш бир нече жолу кайтарууга аракет жасаган, бирок, алар тоодон октябрда гана жакага түшүшкөн. [26]. Кызыл

–Жар, Ак-Жол, Теген болуштуктарындагы жаштарды Чыны (Сыны) айылынын тургуну Таласбай Алыбаев жетектеп оорук жумуштарынан баш тарттырган. Анын жакын жардамчылары болгон Чыныкбай жана Саркул аттуу жигиттер да жаштарды оорук жумуштарынан баш тартууга жана ачык көтөрүлүшкө чакырган. Таласбай жетектеген жигиттер болушка жана башка кызмат адамдарына кол салышкан, аларды ур токмоко алышкан. Кийин аларды бийлик колго түшүрүп, жаза-лоочу аскерлер тарабынан” козголоңчулар” - деп күнөө коюлуп ур токмокко алышкан. [27]. Нарке уулу Анарбектин эскерүүсүндө: “ ... 1916-жылкы көтөрүлүшкө Кызыл –Жарлык Таласбай Алыбаев менен бирдикте Жумаш, Бектен, Нарке, Чонор, Чоробай сыяктуу эр-азаматтар, ошондой эле кытай, кырк уул, багыш, мачак, саруу, чүкө, ашык сыяктуу уруу-уруктар орус падышасынын аскерлери менен кагылышкан. Согуштук аракеттер тең келбегендиктен көтөрүлүшчүлөр жан сактоо үчүн Бозбу, Кызыл-Капчыгай, Алаң аскасына качууга аргасыз болгон. Кара-Суудагы Түрдүк капчыгайында чоң салгылаш болгон, ал жерде күнү бүгүн да коргонуу үчүн курулган таштардын орду сакталып турат, ... жигиттер Мечиттин үңкүрүндө, Алаң, Муз-Төр тарапта каршылык көрсөткөн. Бийликтин бул аракетине Таласбай Алыбаев баш болгондор каршы чыккан”-деп көрсөтүлгөн. [28]. Чүкөтаев Таанбайдын эскерүүсүндө: “ Таласбай Алыбаев Чонор аттуу жигитин Кетмен-Төбөлүктөргө биргеликте оруска каршы күрөшүп, андан Талас, Чүй, Нарын жана Ысык-Көл кыргыздары менен биригүү керектигин чабармандарынан айтырууга аракеттер болгон”- деп айтылат. [29]. Наманган уезддине караштуу Суусамыр жана Чаткал болуштуктарындагы “ козголоңчуларды ” тынчытууну көздөп Фергана облусунун аскер губернатору Түркстан генерал-губернаторунан кошумча аскер күчүн жөнөтүүнү өтүнүп, 1916-ж. 18 - августунда телеграмма жөнөткөн. Ал телеграммада: “ Наманган жана Анжиян уезддери тынч эмес ” козголоң ” уланууда, 1 же 2 пулемет менен куралданган 50 казак-орустан турган отрядды жөнөтүңүз ” - деп өтүнгөн. [30]. Ал эми Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү көтөрүлүш жөнүндө Токтогулдук тургундар Мусулманкул Умаров, Сасыке

Боталиев жана Дөөлөтаалы Нурманбетов төмөндөгүдөй эскеришет: “Чындыгында эле, Кетмен-Төбөдөгү көтөрүлүшчүлөрдүн башында жетекчилик ролду Жаныш Какиев аткарган. Анын жакын жрдмчылары Борулдай Жакыпов жана уста Молдоалы Шорук болгон. Мендикер жөнүндөгү указ чыккандан кийин мурун салыктан, ат алуудан кыжыры кайнаган кедейлер куралдарын алып, күрөшкө даярдана башташты. Ошого окшогон кедейлерди салыктан жапа чеккен, 1915-жылы жалгыз атынан ажыраган Жаныш Какиев деген кедей чогулта баштады. Мендикер жөнүндө указ чыккандан кийин, бир жума өтпөй Жаныш Какиев баштаган 150 гө жакын куралданган жигиттер Сары-Дөбө жайлоосунан Жолубек деген токой арасына кетишкен. Жигиттердин арасында көрүнүктүүсү Жаныш өзү, Борулдай Жакыпов жана уста Молдоалы Шорук болгон. Молдоалы Жолубектин токойунун арасына өзүнүн устачылык аспаптарын алып барып түтөтмө мылтык, найза, шылк этме, чокмор жасай баштаган. Алардын саны барган сайын көбөйгөн. Көтөрүлүштүн башчысы Жаныш Какиевдин оюу боюнча төмөнкү максатка келишкен. Төрт болуш эл боюнча мендикер жыйууга келген Кагановичтин солдаттарын талкалоо, жек көргөн бий, болуштарды өлтүрүү мендикерге киши жөнөтпөө болгон. Жаныштын өзү түндүктөгү элдер менен катнашып турган. Анын оюу көтөрүлүштү түндүктүн эли менен бир чыгаруу болгон экен. Биринчи барып келгенинде. Көтөрүлүш чыга элек экен деп келген. Экинчи жолу барганында түндүктүн эли көтөрүлүш жасап, өлгөнүнөн калганы Кытайга качып кеткенин угуп келген. Ушуну менен Жаныш жигиттерине келип болгон окуяны айтып, көтөрүлүшкө чыкпоого макул болушкан” -деп эскеришкен. [31]. Ак-Жол болуштугундагы жаштарды жетектеген Сасыке Тыналиев болгон. Ал топтогон жигиттердин катарына Каравандан келген жаштар да кошулуп, оорук жумуштарынан баш тартышкан. [32].

Ошентип, 1916-ж. элдик - боштондук көтөрүлүш Фергана облусунун бардык уезддеринде: Скобелев, Анжиян, Кокон, Наманган жана Ош уезддеринде башталган. Фергана облусундагы болгон көтөрүлүштөрдүн 14 тү кандуу кагылышуулар менен аяктаган.

Фергана өрөөнүндө болгон элдик көтөрүлүштөрдө, кыжырданган эл падышалык аткаминерлерди, жергиликтүү бийлик өкүлдөрүн: болуштарды, старчындарды, көпөс соодагерлерди өлтүрүшкөн. Жер жерлерде оторчул бийликтин аткаминерлери, өз кызмат ордуларын ташташып, жанын сактоого жан талашып, качууга аргасыз болушкан. Фергана облусундагы көтөрүлүштү басуу максатында Гиппиус амалкөйлүккө барган. Ал облус боюнча жаңы буйрука кол койгон. Анда, жергиликтүү калк өз каалоосу менен гана тылдагы иштерге жөнөтүлөт деп айтылган. [33]. Бул буйрук жарыя болгондон кийин Фергана облусундагы көтөрүлүштөр басаңдаган. Бирок, Гиппиустун бул буйругуна Ташкенттеги Край бийлиги каршы оюн билдирип, аны Ташкентке чакыртып алган. Анын ордуна Жызакта кан төккөн чапчаң генерал Иванов дайындалган. Ферганадагы көтөрүлүш жазалоочулар тарабынан басылгандан кийин, кыргыз элинин боштондук кыймылын колдогон кээ бир инсандар, Түндүк Кыргызстандагы август айында башталган көтөрүлүштөн кабар алып, байланышып турушкан. Бул жөнүндө Түркстан райондук бөлүм башчысынын Түркстан крайынын генерал –губернатору А. Н. Куропаткинге жөнөткөн билдирүүсүндө айтылат. Анда: "...переводчик Андижанского уездного управления Сулейман Келгенбаев отправил бывшего переводчика нотариуса Хаккула и своего родственника киргиза, служившего ранее на почте, в Семиреченскую область для сообщения главарям бунтующих киргизов Семиреченской области о настроении туземцев Андижанского уезда, которые якобы с нетерпением ожидают прихода киргизов для избавления от русских, ... лица посланные Келгенбаевым, выехали через Джалал-Абад и Кугазин (Көк - Арт. Т.Ш.) по направлению на ст. Атайка, ... туземцы Андижанского уезда за последнее время действительно проявляют повышенный интерес к происходящим в Семиречье событиям, среди них ходят слухи, что киргизы помогают немцам и китайцам, они молятся на успехи мусульман против русских и ожидают избавления от русского владычества при посредстве Семиреченских киргизов, ... по дороге в Семиреченскую область Хакул проезжал через с. Кугарт уже совместно с четырьмя выясненными кирги-

зами. Таким образом, путем проверки вполне установлен факт посылки переводчиком Келгенбаевым киргиза Хакула в Семиреченскую область" –деп айтылат. [34]. Демек, Түштүк Кыргызстандагы көтөрүлүш басылгандан кийин, ал жактагы кыргыздар Түндүк Кыргызстандагы көтөрүлүштү колдоого алып турушкан. Буга далил катары дагы бир официалдуу документке таяналык. Түркстан райондук кайтаруу бөлүмүнүн башчысы полковник М. Н. Волков Фергана облусундагы Анжиян уезд башчысынын наамына жөнөткөн билдирүүсүндө: "...туземцы Ферганской области с напряженным вниманием следят за движением в Семиреченской области и говорят, что напрасно они не учинили вооруженного выступления одновременно с киргизами, которые перед восстанием прислали письма в Ферганскую область к волостным управителям, происходящим из киргизов, с просьбой учинить одновременно восстание. Между прочим, известно, что Наукентский волостной управитель Андижанского уезда Мулла-паяз получил подробное предложение и дал слово принять меры к вовлечению населения своей волости к учинению восстания, как только восставшие киргизы Семиреченской области перейдут границы Ферганской области" – деп айтылган. [35]. Чындыгында эле, Түштүк Кыргызстандагы көтөрүлүштүн, толкундоолордун, нааразычылыктардын башында турган айрым бир жетекчилер, Жети –Суу облусундагы Пишпек жана Пржевальск уезддериндеги башталган көтөрүлүш жөнүндө кабардар болушкан. Ал жетекчилер түндүк кыргыздардагы көтөрүлүштүн жол башчылары, жетекчилери менен кабарлашып, абалды билүүгө кызыкдаар болушкан. Тилеке каршы, Түндүк Кыргызстандагы көтөрүлүш кандуу басыла баштагандан кабар алгандан кийин, Түштүк Кыргызстандагы толкундоолор биротоло басылган.

Түштүк Кыргызстандагы улуттук-боштондук кыймылдагы орун алган толкундоолордун, нааразычылыктардын оторчулук бийлик тарабынан тез арада басылып калышы, ал аймактагы орун алган бир нече өзгөчөлүктөр менен түшүндүрүлөт.

Биринчиден, Түштүк Кыргызстан Түркстан крайынын борбору Ташкент шаарына жакын жайгашкандыктан колониал-

дык бийлик өкүлдөрү элдик толкундоолорду басуу боюнча ыкчам чараларды көрө алган. Регулярдуу аскер күчтөрүн, казак-орустарды толкундоолорду басууга тез арада жөнөткөн.

Экинчиден, жергиликтүү төмөнкү бийликтин өкүлдөрү болуштар, бийлер, старчындар жана дин кызматкерлери, көтөрүлүшчүлөрдү колдобой, тескерисинче колониалдык бийликтин иш аракеттерин, ошонун ичинде Падышанын Жарлыгын колдоого алышкан. Ошол себептен, Түштүк Кыргызстандагы улуттук-боштондук кыймылдын мүнөзү, кандайдыр бир деңгээлде антифеодалдык мүнөзгө ээ болгон. Ал эми, Түндүк Кыргызстанда болсо манаптар, болуштар, бийлер (алардын көчүлүгү. Т.Ш.) көтөрүлүштө жол башчылык, жетекчилик ролду ойношкон, айрымдары “ хан “ даража-

сына ээ болушкан.

Үчүнчүдөн, жергиликтүү колониалдык администрация өкүлдөрү падышанын Жарлыгын элге түшүндүрүү боюнча бир кыйла иштерди аткарууга жетишкен. Алар ар кандай ыкмаларды (алдоо, убада берүү ж.б.) колдонушкандыктан оорук жумушуна алуу ишке аша баштаган.

Төртүнчүдөн, Түндүк Кыргызстанга салыштырмалуу Орус империясынын жерди колонизациялоо саясаты Түштүк Кыргызстанда кеч башталган жана келгин калктын саны аз болгон.

Бешинчиден, Түштүк Кыргызстандагы боштондук кыймылы локалдуу толкундоолор, нааразылыктар менен чектелип, Түндүк Кыргызстандагыдай куралдуу көтөрүлүш деңгээлине жете алган эмес.

Колдонулган булактар жана адабияттар:

1. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: Сб. док. М.: Изд-во АН СССР, 1960, с.25.
2. Абдрахманов. Ж. Кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндө. Үркүн, Бишкек, 1993, 36-б.
3. Аминов А., Бабаходжаев А. Экономические и политические последствия присоединения Средней Азии к России. Т., 1966, с. 74.
4. ЦГА РУз. ф.1, оп.31, д. 1132, л.12.
5. ЦГА РУз. ф.1, оп.31, д. 1132, л.162.
6. Усенбаев. К. Восстание 1916 г. в Киргизии, Ф.1967, 158-б
7. ЦГА РУз. ф. оп. 31, д. 32, л.58-59.
8. ЦГА РУз. ф.1, оп 31, д. 1132, л.158.
9. Усенбаев. К. Восстание 1916 года в Киргизии. Ф. 1967. с.160.
10. Усенбаев. К. Восстание 1916 года в Киргизии. Ф. 1967. с. 48, 147-49, 172-173.
11. ЦГА РУз. Ф.276, оп.1, д. 151, л. 64.
12. ЦГА РУз. ф. кпт. 11, д.1332, л. 36., Т.Касымбеков. Кыргын: Тарыхый роман. - Б., ААК “ Акыл”, “Бийиктик,” 2004, 160-б.
13. Дж. Меджитов. Восстание киргизов в 1916 году. КР УИА кол жазмалар фонду. Инв.№137, л.120-121.
14. Ош шаарынын тургуну Ахмедалы Разахуновдун (1889-ж. туулган) эскерүүсү //1916-жылкы Кыргызстандагы көтөрүлүш. – Б., 1996. – 317-319-б.б.
15. Восстание 1916 года. Документы и материалы. – Б., 2015. –с.14.
16. Дж. Меджитов. Восстание киргизов в 1916 году. КР УИА кол жазмалар фонду. Инв.№137, л.120-121.
17. ЦГА РУз. ф.1 оп, 31, д. 1132, л.95.
18. Усенбаев. К. Восстание 1916 года в Киргизии. Ф. 1967. с. 162.
19. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л.52.
20. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л.154.
21. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л.155.
22. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л. 153-155.

1. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л. 153-155.
2. ЦГА РУз, ф.1, оп.31, д. 1132, л. 54.
3. ЦГА РУз, ф.19, оп.2, д.153, л. 7, 8 .
4. КР УИА кол жазмалар кору. Инв. № 1519(б), 82-84-б.б.
5. Ошондо эле, 23-28,33-б.б.
6. Анарбекова В. Улуттук-боштондук көтөрүлүш: кошоктор жана азаттык идеясы // Илимий эмгектер. Монографиялар. Эскерүүлөр. 1-китеп.Б.: “Кут-Бер”, 2016, 504-б.
7. Ошондо эле, 505-б.
8. ЦГА КР, ф.1, д. 1133, л.190-191.
9. КР УИА кол жазмалар кору. Инв. № 1519(б), 34-64-б.б.
10. Ошондо эле, 2-8, 10-17, 65-84 - б.б.
11. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов. М., 1960, с. 6.
12. Восстание 1916 года. Сб. док. и материалов. Бишкек, 2016, с. 193-194.
13. ЦГИА РФ. ф. 102, оп. 246, д.365, л.165., “Имею честь донести...” Семиреченские события 1916 года в документах Верненского розыскного пункта. Сб. док./ фонд Санжарбека Даниярова./ Бишкек.: 2024, с. 231.

УДК: 93/94 (575.2) (04)

Ботобаев Каныбек Калбаевич

“Кыргызмамжердолбоорлоо” мамлекеттик ишканасынын директордун орун басары

**С.МЕНДЕШЕВ – 1927-ЖЫЛДАГЫ ПАРИТЕТТИК КОМИССИЯДА
КЫРГЫЗСТАНДЫН КЫЗЫКЧЫЛЫГЫН КОРГОГОН ИНСАН**

Ботобаев Каныбек Калбаевич

Заместитель директора Государственного Предприятия “Кыргызгипрозем”

**С. МЕНДЕШЕВ – ЧЕЛОВЕК, ПРЕДСТАВЛЯВШИЙ ИНТЕРЕСЫ КЫРГЫЗСТАНА
В ПАРИТЕТНОЙ КОМИССИИ 1927 ГОДА**

Botobaev Kanybek Kalbaevich

Deputy Director, Kyrgyzgyprozem State Enterprise

**S. MENDESHEV IS A PERSON WHO REPRESENTED THE INTERESTS OF KYRGYZSTAN
IN THE PARITY COMMISSION OF 1927.**

Аннотация. Макалада СССР Борбордук аткаруу комитетинин Секретариатынын 1926-жылдын 21-декабрындагы токтому менен түзүлгөн паритеттик комиссиянын мүчөсү, казак элинин белгилүү атуулу Сейткали Мендешевдин өмүр баяны менен бирге паритеттик комиссияда Кыргыз АССРинин кызыкчылыгын коргогон инсан катары аткарган иштери боюнча тиешелүү архивдик материалдардын негизинде талдоо жүргүзүлгөн. 1927-жылдын 14-февралындагы С. Мендешевдин докладында айтылган сын-пикирлерди эске алып, Паритеттик комиссиянын кабыл алган чечимдерин Бүткүл Россиялык Борбордук аткаруу комитетинин Президиуму толугу менен колдогон.

Негизги сөздөр: чек ара, волюсть, паритеттик комиссия, Орто-Азия, автономия.

Аннотация. В статье наряду с биографией члена паритетной комиссии созданной постановлением Секретариата Центрального исполнительного комитета СССР от 21 декабря 1926 года, известного гражданина казахского народа Сейткали Мендешева, был проведен анализ

на основе соответствующих архивных материалов его работы в паритетной комиссии как представитель защищающий интересы Кыргызской АССР. Учитывая критику, высказанную в докладе С. Мендешева от 14 февраля 1927 года, Президиум Всероссийского Центрального Исполнительного комитета полностью поддержал решения паритетной комиссии.

Ключевые слова: граница, волость, паритетная комиссия, Средняя Азия, автономия.

Abstract. The article, along with a biography of Seitkali Mendeshev, a prominent figure of the Kazakh people and a member of the parity commission established by the decree of the Secretariat of the Central Executive Committee of the USSR on December 21, 1926, analyzed his work in the parity commission as a representative defending the interests of the Kyrgyz ASSR, based on relevant archival materials. Taking into account the criticism expressed in S. Mendeshev's report of February 14, 1927, the Presidium of the All-Russian Central Executive Committee fully supported the decisions of the parity commission.

Keywords: border, municipality, parity commission, Central Asia, autonomy.

Сейткали Мендешев Россия империясынын Батыш-Казакстан (Урал облусу облусунда 1882-жылдын 16-июнунда төрөлгөн.

1903-жылы Казан шаарындагы мугалимдер семинарын бүтүрүп, Букеев талаасындагы айылдарда 13 жыл мугалим болуп иштеген. Ошол мезгилде Сейткали революциялык иштер менен алектенип, саясий адабияттарды таркатып, жашыруун чогулуштарды уюштурууга катышкан. 1916-жылы улуттук-боштондук кыймылына катышкан. С. Мендешев 1917-жылы Февраль революциясы мезгилинде Новая Казанка айылында Революциялык комитетти уюштурууга катышкан. 1918-жылы Букеев губерниялык съездинде аткаруу комитетине мүчө болуп шайланган. 1919-жылы губерниялык аткаруу комитетке төрага болуп шайланып, Казактардын биринчи атчандар полкун жана областта биринчи комсомолдук уюмду түзүүгө катышып, “Мугалим” журналынын ишин жөнгө салган, Советтик Конституцияны казак тилине которууну уюштурган. 1919-жылдын июль айынан баштап, РСФСР Совнаркомунун алдындагы Кыргыз (Казак) крайынын иш башкаруу боюнча аскер-революциялык комитетинин мүчөсү жана төраганын орун басары кызматын ээлеген. 1920-жылдын 25-августунан РКП (б)нын Борбордук аткаруу комитети Сейткали Мендешевди РКП (б)нын Кыргыз (Казак) облустук бюросуна кабыл алган. 1920-жылы С. Мендешев РСФСРдын курамында жаңы түзүлгөн Кыргыз АССРинин борбордук аткаруу комитетинин төрагасы болуп дайындалган.

1924–1925-жылдары СССР Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунун мүчөсү.

1926–1930-жылдары РСФСРдын экономикалык советинин (ЭКОСО) мүчөсү (Москва шаарында) болуп турган кезде, Орто-Азия аймагындагы улуттук-аймактык жер бөлүштүрүүгө катышкан. 1928–1929-жылдары СССР Борбордук аткаруу комитетинин улуттук республикалардагы жерди пайдалануу боюнча конституциялык комиссиянын мүчөсү болгон. 1930–1937-жылдары Казак АССРинин Билим берүү элдик комиссиаратынын “Илим” боюнча комитетинин төрагасы кызматын ээлеген. Коминтерндин бешинчи конгрессинин делегаты болуп шайланып, 1938-жылы репрессия болгон. 1957-жылдын 7-декабрында акталган [1].

СССР Борбордук аткаруу комитетинин катчылыгынын 1926-жылдын 21-декабрындагы токтому менен түзүлгөн паритеттик комиссиядагы РСФСРдын өкүлү Мендешев Сейткали РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы талаш участкаторго барып келгенден кийин Бүткүл Россиялык Борбордук аткаруу комитетинин Президиумуна 1927-жылдын 14-февралында доклад жасаган [2].

Докладда көрсөтүлгөндөй, жеринде барып көрүп чыккан участкатордун катарында Айым болуштугунун алты айылы, Заркент айылы, Араван болуштугу, Үч-Коргон, Вуадил жана Чимион айылдары болгон. Ал эми калган Варзык айылы, Үч-Коргон темир жол станциясы, Исфара, Сох болуштуктарына жана Сүлүктү көмүр кени чыккан жерлерге комиссия мүчөлөрү жерине барбастан, комиссияда болгон жана эки тараптын өкүлдөрү алып келген материалдардын негизинде гана чечим кабыл алып койгонун белгилейт. Ошол эле убакта,

Паритеттик комиссиянын № 1 Протоколунда Исфара жана Сох болуштуктары гана жерине барылбастан, комиссиянын карамагында болгон материалдардын негизинде каралат деп көрсөтүлгөн.

Варзык айылы, Үч-Коргон темир жол станциясы, Вуадил жана Чимион айылдары жана Исфара болуштугу боюнча маселелер гана комиссия мүчөлөрү тарабынан бир добуштан кабыл алынганын, калган маселелер боюнча комиссияда экөө макул, бирөө каршы болуп чечилип калганын ачык айтып чыккан.

Мендешев докладында Айым болуштугу боюнча статистикалык маалыматтарды жана акыркы 150–200 жылдан бери Ак-Мечит жана Чангыр-Таш айылдары калган 6 айыл менен бирге экендигин көрсөтүп, Петровскийдин жана Кульбешеровдун комиссияларынын көпчүлүк мүчөлөрү негизсиз шылтоолор менен Айым болуштугун экиге бөлүп, кыргыздардын санын жасалма түрдө азайтып, Айым болуштугунун 6 айылын Өзбекстандын курамына кошуп салганын баса белгилейт.

Ак-Мечит жана Чангыр-Таш айылдарынын өкүлдөрү, комиссия 6 айылда болгондо чогуу жүрүп, ар дайым Айым болуштугунун бүтүндүгү жана Кыргызстандын курамында калтыруу керектигин чогулуштарда чыгып айтып турушкан. Бирок, ага карабастан, маселе Өзбекстандын кызыкчылыгына чечилип калган.

Айым болуштугундагы элдерди өздөрүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн кээ бир терс элементтер (соодагерлер, мурунку кызматкерлер) карапайым дыйкандардын улуттук сезимдерин курчутуп, агитациялык иштерди жүргүзүшкөн. Өзбек элинин атынан Иргаш-Ходжа Фахреддин-Ходжаев, Абдурахман Росулов, Мирзаюсуп Мирзакасымов ж.б. кошулуп, Самарканд, Андижан шаарларында үйлөрү жана ишканалары болуп, Айым болуштугунун Өзбекстанга кошулушуна кызыктар болушкан.

Суу пайдалануу боюнча, Айым болуштугу Кыргыз АССРинин курамында болгондон бери бир да суу маселеси болгон эмес. Ал эми экономикалык байланыш боюнча Андижан шаары кандай аралыкта жайгашса, Жалал-Абад шаары деле ошондой жайгашкан. Айым болуштугунун элдери жайында Кыргыз-

стандын жайыттарын пайдаланарын айтып, С. Мендешев Айым болуштугун толугу менен Кыргыз АССРдин курамында калтырууну талап кылган.

Варзык айылы, Үч-Коргон темир жол станциясы экономикалык жактан айланасындагы Өзбекстандын райондору менен тыгыз байланышта болгонун, улуттук курамына карата, сугат системаларынын бузулушун жана администрациялык башкаруу жагынан ыңгайсыз абал түзүлүшүн эске алышып, Паритеттик комиссиянын мүчөлөрү бир добуштан буларды Өзбек ССРинин курамында калтырышкан. Ал эми Заркент айылы боюнча Петровскийдин жана Кульбешеровдун комиссияларынын көпчүлүк мүчөлөрү, бул айылды Өзбек ССРинин курамында калтыруу боюнча пикирлери бар экенине карабастан, РСФСРдын Паритеттик комиссиядагы өкүлү С. Мендешев өзгөчө пикирде болгон. Атап айтканда, Заркент айылдык коомчулугунун 5 айылы Кыргызстандын аймагына 15–20 верст аралыкта кууш болуп кирип турганын; Заркент айылынын эң түштүгүндө жайгашканын, бул айылда, кыргыздардын Кызыл-Жар, Саруу, Чаткал, Кутлук-Сеит, Больин, Баястан жана Кырк-Уул болуштуктарынын 50 000 ашык элин камсыздап турган чоң базар жайгашып, келечекте жакшы экономикалык борбор болуп берерин, Заркент айылы Өзбекстан үчүн өзгөчө деле мааниси жок экенин, анткени Заркенттин жери өзбектердин башка жерлеринен пайдаланылбаган кең талаа менен бөлүнүп турарын жана башка көптөгөн жүйөөлөрдү эске алып, Заркент айылдык коомчулугун 5 айылы менен кошо Кыргыз АССРинин курамына кошуу сунушун берген [2].

Азыркы убакта деле Өзбекстандын картасына көз жүгүртсөнүз Нанай, Мамай айылдары Кыргызстандын аймагына шынаа болуп кирип турат. Эгерде ошол мезгилде комиссия С. Мендешевдин пикирин туура деп кабыл алышканда, мындай ыңгайсыздык болмок эмес.

Вуадил, Чимион айылдарын жана Исфара болуштугун да экономикалык жактан айланасындагы Өзбекстандын райондору менен тыгыз байланышта экенин, улуттук курамына карата, сугат системаларынын бузулуп калаарын эске алышып, Паритеттик комиссиянын мүчөлөрү бир добуштан буларды Өзбек

ССРинин курамында калтырышкан. Бирок, С. Мендешов бул участоктор боюнча да өзүнүн өзгөчө пикирин билдирген. Анда, Вуадил жана Чимион айылдары айланасындагы кыргыз айылдары менен тыгыз байланышта экенин, жаңы түзүлгөн Кыргыз АССР үчүн бул айылдар жакшы экономикалык борбор болуп, өнүгүүгө шарт түзүп бериштерин баса белгилеген. Ал эми Исфара болуштугу географиялык жайгашышы боюнча Кыргыз АССРинин курамына кошулушу керек деп эсептеген, себеби болуштук кыргыздардын жерин экиге бөлүп турганын, жер, суу талаш маселеси ошол мезгилде эле курч экенин айтып кеткен. Араван болуштугун жана Үч-Коргон айылын Паритеттик комиссия көпчүлүк добуш менен Кыргыз АССРинин курамына кошуу боюнча акыйкат чечим кабыл алганын белгилейт. Сох болуштугу боюнча Паритеттик комиссия статистикалык жана эки тараптын өкүлдөрү алып келген материалдарды карап чыгып:

1. Сугат жерлер толугу менен пайдаланылганын, келечекте өздөштүрүүгө

- эч кандай мүмкүнчүлүк жок экендигин;

2. Сох сайынын суусун толугу менен Өзбекстан пайдаланаары жана суу

- бөлгүч курулуштардын бардыгы Өзбекстандын аймагында жайгашканын;

3. Сох болуштугун 20 000 эл жашаган Кулдин жана Баткен-Бужум болуштуктары курчап турганын, ал эми түндүк тарабынан Яукесек-Бостон жана Нойгут-Кыпчак болуштуктарынын Сырт, Тапчар-Лавар, Гузан, Бурган, Жаман-Жар, Карим-Дувана, Козулан, Ак-Турпак, Пидау жана Сары-Камыш кыштоолору жайгашкан жерлери чектешип тураарын эске алып, Сох болуштугун Кыргыз АССРине кошуу боюнча туура чечим кабыл алганын белгилеп кетет.

Бөксө-Исфана болуштугунун Сүлүктүдөгү таш көмүр чыккан жерлери боюнча С. Мендешев мындай деген, Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлер Бөксө-Исфана болуштугунун ичинде жайгашкан. Сүлүктү көмүр кенинде 1927-жылдын 1-январына карата 1094 адам иштесе, анын ичинен: өзбектер менен тажиктерди кошо эсептегенде – 113 адам, кыргыздар – 323 адам, орустар – 390 адам, калгандары башка улуттар (чех, татар, перс ж.б.) болгон. 1925–26-жылдары 2 258 527 пуд көмүр өндүрүлгөн, ал эми 1926–27-жыл-

дары 3 500 000 пуд көмүр өндүрүлөрү пландаштырылган.

Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлерден Өзбекстандын чек арасына чейинки аралык 14 версту түзүп, бул аймакта Котур-Булак, Шалды-Балды, Чакмак-Таш жана Чимген деген кыргыз айылдары жайгашканын айтып, эгерде Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлер Өзбекстанга калтырылса, бул кыргыз айылдары жана аларга тиешелүү жерлер Кыргызстандан бөлүнүп калышы мүмкүн экенин эскертип кеткен [2].

Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлер, Кыргыз АССРине өткөн Бөксө-Исфана болуштугунун аймагында жайгашкандыгын, кенде иштеген жумушчулардын көпчүлүгү кыргыз улутундагылар экендигин, Сүлүктү менен Кызыл-Кыя көмүр кендери бир бирикмеде турушканын эске алып, Паритеттик комиссия Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлерди Кыргыз АССРинин курамына кошуу жөнүндө туура токтом кабыл алганын баса белгилейт. Бирок, комиссиянын чечимин эске албастан, СССР Борбордук аткаруу комитети 1927-жылдын 4-майындагы чечими менен Сүлүктүдөгү көмүр кени чыккан жерлерди Өзбек ССРинин курамында калтырган.

С. Мендешев Ханабад болуштугу жөнүндө да маанилүү билдирүү жасаган. Ханабад болуштугунун жерлери Жалал-Абад шаарынан 5–6 версттон кийин эле башталат. Улуттук курамы аралаш болгону менен, кыргыздар көпчүлүгүн түзөт. Экономикалык жактан Жалал-Абад шаары менен тыгыз байланышкан. Волост Беговат, Фазылман-Ата жана Ханабад деген үч айылдык коомчулуктан туруп, 1923-жылга чейин Жалал-Абад болуштугунун курамында болушкан. Петровскийдин комиссиясы Ханабад болуштугунун аймагында Кампыр-Рават суу бөлгүчү жайгашкан, ошондуктан Ханабад жана Фазылман-Ата айылдык коомчулуктарын Өзбек ССРинде калтырып, Бекабад айылдык коомчулугун Кыргыз АССРине кошкон. Бирок бул чындыкка жатпайт, анткени Кампыр-Рават суу бөлгүчү, Андижан-Сай жана Шарихансай каналдарынын башталышы Кара-Дарыя дарыясынын сол тарабында жайгашкан. Ал эми Ханабад жана Фазылман-Ата айылдык коомчулуктарынын жерлери дарыянын оң тарабында жайгашкан. Ошон-

дуктан бул катачылыкты оңдоп, Ханабад жана Фазылман-Ата айылдык коомчулуктарын Кыргыз АССРинин курамына кошуу керек экендигин докладында көрсөтүп кетет [2]. С. Мендешев жогорудагылар менен бирге эле Баястан болуштугуна караштуу Баястан жана Ак-Коргон айылдык коомчулуктары жөнүндө мындай деген сунуш киргизген. Баястан жана Ак-Коргон айылдык коомчулуктарын Өзбек ССРинин курамына кошуу туура эмес чечим. Анткени, бул эки айылдык коомчулуктун элдери (кыргызы дагы, өзбег дагы) Өзбекстанга кошулганга каршы чыгууда, анткени алардын жашоо-тиричилиги кыргыздар менен тыгыз байланышкан. Бул айылдык коомчулуктардын жерлери Өзбек ССРинин жерлери менен чектешпейт, ортодо кыргыз айылдарынын жерлери бар. Ошондуктан, бул катачылыкты да оңдоо боюнча сунушун берген.

Жыйынтыгында төмөндөгүлөрдү белгилеген:

1. Орто-Азиядагы улутуна карата жер бөлүштүрүүдө башта такталып, бекитилген чек ара сызыктары олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ушул себептен жер жерлерде түшүнбөстүктөр жана чыр-чатактар болууда, Өзбекстан менен Кыргызстандын ортосундагы чек араны жеринде тактоо боюнча тез арада чара көрүү керек.

2. Чек ара маселелери узак убакыттан бери чечилбегендиктен, талаш аймактагы мамлекеттик органдардын иштеринде шалаакылык болуп, элге көнүл бурулбай калган. Талаш болгон райондор жана айылдар РСФСР (Кыргыз АССР) үчүн чоң мааниси бар экенин эске алып, тез арада чечкиндүү кадамдарды жасап, маселелерди чечүү керек. Жөнөкөй эле көз жүгүртүп караганда, Өзбекстанга интенсивдүү чарба жүргүзө турган жерлер ар кандай шылтоолор менен (пахтачылык, жалпы сугат системасы) берилип

кеткени көрүнүп турат. Ал эми кыргыздар тоолорго такалып калган. Ошондуктан, кыргыздардын кайрылуусуна өтө маани берип кароо керек.

3. Кыргызстанда советтик курулуштун тапшырмалары татыктуу аткарылышы үчүн, республиканын түштүк тарабындагы элдердин жашоо-шартын жана маданиятын көтөрүү үчүн мамлекеттик бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүүдө жана айыл чарбасын кредиттөөдө Кыргызстанга өзгөчө мамиле жасалышы керек деп өзүнүн докладын аяктаган. С. Мендешевдин докладын 1927-жылдын 14-февралында уккандан кийин, Паритеттик комиссиянын (жетек. Б. Кульбешеров) аткарган иштери боюнча докладды Бүткүл Россиялык Борбордук аткаруу комитетинин Президиуму 1927-жылдын 3-майындагы отурумунда угуп, тиешелүү токтом кабыл алган [3]. Бул отурумга Кыргыз АССРинен А. Орозбеков, Ю. Абдрахманов, Н.А.Узюков, Я.М.Гальперштейн жана О.Алиев катышкан. Кабыл алынган токтом боюнча, Паритеттик комиссиянын чечимдерине ылайык, Сох болуштугу толугу менен, Бакса-Исфана болуштугуна караштуу Сүлүктү кени чыккан жерлер, Яукесек-Бостон жана Нойгут-Кыпчак болуштуктарынын түндүк тарабындагы (нефти чыккан жерлерден башка) жерлер жана Аувал болуштугунун Үч-Коргон айылы Кыргыз АССРинин курамына кошулган. Ошондой эле Араван болуштугу толугу менен Кыргыз АССРинин курамында калтырылган. Ал эми Варзык, Заркент, Вуадил, Чемион айылдары, Үч-Коргон темир жол станциясы жана Исфара болуштугу Өзбек ССРинин курамында калтырылган, Кыргыз АССРине караштуу Айым болуштугунун түштүк тарабы Өзбек ССРинин курамына кошулган. Ушул кабыл алынган токтомду акырына чейин кабыл алып, бекитип берүү жагы СССР Борбордук аткаруу комитетинин Президиумунан суралган [4].

Адабияттар:

1. Мендешев Сейткали. Википедия. <https://ru.wikipedia.org/>
2. Мендешев Сейткалинин РСФСР менен Өзбек ССРинин ортосундагы талаш участкактор боюнча 1927-жылдын 14-февралында Бүткүл Россиялык борбордук аткаруу комитетинин Президиумунда жасаган доклады. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 20. Д. 381. Л. 14-21.
3. Доклад о работе паритетной комиссии т. Кульбешерова. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 20. Д. 380. Л. 36-61.
4. Протокол №2 заседания Президиума Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 3.05.1927 г. ГАРФ. Ф. 3316. Оп. 20. Д. 380. Л. 209.

УДК 905 (575.2) (04)

Мырзабаева Нуржамал Сасалимовна

т.и.к., доцент Философия жана табигый илимдер
кафедрасынын башчысы

К.Ш. Токтомаматов атындагы Эл аралык Университети
Кыргызстан, Жалал-Абад шаары

**ЖАНЫБЕК КАЗЫНЫН “БАСМАЧЫЛЫК” КЫЙМЫЛДАГЫ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ
(Архивдик материалдардын негизинде)**

Мырзабаева Нуржамал Сасалимовна

Заведующей кафедрой философии и естественно-научных дисциплин
к.и.н., доцент, Международный университет им. К. Ш. Токтомаматова

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖАНЫБЕКА КАЗЫ В ДВИЖЕНИИ БАСМАЧЕСТВА
(По архивным материалам)**

Myrzabaeva Nurshamal Sasalimovna

International University named after K.Sh.Toktomamatov
department of philosophy of natural sciences

Candidat history teacher

**THE ACTIVITIES OF ZHANYBEK KAZY IN THE BASMACHI MOVEMENT
(Based on archival materials)**

Аннотация. Макалада Жаныбек казы Сагынбаевдин өмүр жолу, ишмердүүлүгү, жандоочулары, дин өкүлү, уруу башчысы болгондугу расмий материалдарда берилет. Ал Совет бийлигине каршы чыгып, басмачылар кыймылын уюштуруучулардан болгон. Өзгөндөгү басмачылык кыймылды Жаныбек казы жетектеп жана башка мурунку корбашылары менен улутчулдук мүнөздөгү үгүт иштерин жүргүзүшкөн. Алар 1924-жылы Орто Азия элдерин улуттук тиешеси боюнча мамлекеттик түзүлүштөргө бөлүштүрүүдөгү катчылыктарды байкашкан. Улуттук тиешеси боюнча мамлекеттик түзүлүштөргө бөлүштүрүүгө каршылыктарынын себеби, алардын максатында ислам динин туткандарды бир эл болууга үндөшкөн. Ошондой эле Жаныбек казынын Борбордук Азиядагы Совет бийлигине каршы айлампалар жана чет өлкөдө жүргөн басмачылык кыймылдын башчылары менен болгон байланышы маалымдалат. Жаныбек казынын өзүн коргоо максатында чет элге журт которгондугу да далилдүү берилет. Изилдөө учурунда архивдик маалыматтарда басмачылык күрөш азыркы Алай-Гүлчө, Совет жана Өзгөн райондору боюнча чагылдырылган. Жаныбек казы өз доорунун чыгаан инсаны катары кыргыз тарых барактарында татыктуу орун ээлегендиги изилдөөгө алынды.

Негизги сөздөр: басмачы, корбашы, казы, мусулман, совет бийлиги.

Аннотация. В статье в официальных материалах представлена жизнь, деятельность, последователи, религиозного деятеля, вождя племени Жаныбека Казы Сагынбаева. Он выступал против советской власти, был одним из организаторов басмаческого движения. Басмаческое движение в Узгене возглавляли Казы Джаныбек и другие бывшие командиры, которые вели националистическую пропаганду. Они отметили ошибки в делении народов Средней Азии на государственные образования по признаку национальной принадлежности, проведенном в 1924 году. Причина их сопротивления разделению государственных структур по национальному признаку заключалась в том, что они призывали тех, кто исповедовал ислам, стать одной нацией. Сообщается также, что Жаныбек Казы имел связи с антисоветскими кругами в Средней Азии и лидерами движения антисоветской политики за рубежом. Также доказано, что Жаныбек Казы эмигрировал за границу в целях самообороны. В ходе исследования архивных данных доказано, что эти люди отражали борьбу за независимость на территории современных Алай-Гульчинского, Советского и Узгенского районов. В исследовании акцентируется внимание на том, что Жаныбек Казы, как выдающаяся личность своего времени, занимает достойное место на страницах кыргызской истории.

Ключевые слова: басмачы, корбаши, судья, мусульманин, советская власть.

Abstract. The article in official materials presents the life, work, followers, religious figure, tribal leader Zhanybek Kazy Sagynbayev. He opposed the Soviet power, was one of the organizers of the

Basmachi movement. The Basmachi movement in Uzgen was headed by Kazy Zhanybek and other former commanders who conducted nationalist propaganda. They noted the mistakes in the division of the peoples of Central Asia into state entities based on nationality, carried out in 1924. The reason for their resistance to the division of state structures based on nationality was that they called on those who professed Islam to become one nation. It is also reported that Zhanybek Kazy had connections with anti-Soviet circles in Central Asia and leaders of the anti-Soviet policy movement abroad. It is also proven that Zhanybek Kazy emigrated abroad for self-defense. During the study of archival data, it was proven that these people reflected the struggle for independence in the territory of modern Alay-Gulchinsky, Sovietsky and Uzgensky districts. The study emphasizes that Zhanybek Kazy, as an outstanding personality of his time, occupies a worthy place on the pages of Kyrgyz history.

Key words: Basmach , korbashi, Kazy, Muslim, Soviet power.

Акыркы мезгилде Ата Мекен тарыхына болгон кызыгуулар, коомдук аң-сезимди белгилүү бир деңгээлге көтөрүүгө, өткөөл мезгилдеги тарыхта болгон көптөгөн окуяларга, инсандардын ал окуяларда ээлеген ордуна тарыхый баа берүүгө түрткү болууда. Ошондой баамдоого болгон умтуулуларда «Басмачылык кыймыл» дагы жаңыча көз караш менен бааланып, изилдене баштаган тарых баракчаларынын бирине кирет. Жылдардын өтүшү менен, бул кыймыл жөнүндө дагы илимий көз караштар өзгөрдү. Ал эми басмачылардын башында жүргөн айрым инсандар улуттун патриоттору катары баалана баштаганы тарыхый мезгилин, баалуулугун арттырууда. Көп жылдардан бери калыптанып калган «басмачылык кыймыл» элдин ой пикиринде, коомдук терс көрүнүш катары калыптынып калган. Адилеттүүлүк үчүн назар салып жаткан мезгилде бул көрүнүшкө реалисттик баа берүү абзел. Тарыхта басмачылык кыймылдын маңыздары, социалдык жана экономикалык залалдары белгилүү бир илимий-теоретикалык деңгээлде чагылдырылган. Жаныбек казы туралуу Совет доорунда канчалык караланбасын, эл оозунда акылдуу, эр көкүрөк, эл кызыкчылыгын өзүнүн, үй-бүлөсүнүн кызыкчылыгынан да жогору койгон адам катары дагы сыпатталып келген. Бул изилдөөлөр келечекте Жаныбек казынын өз доорунун чыгаан уулу болгондугун дагы бир жолу далилденмекчи. Белгилүү окумуштуулар Кыяз Молдокасымов, Сулайман Кайыпов, Олжобай Каратаев, Назира Курбанова, Таалай Жаркынбаев, Жумагул Байдилдеев, маркум журналист Жаркын Суранчы кызы, Касым уулу Маматшарип казы изилдөө учурунда өз пикирлери менен бөлүшкөн. Басмачылык кыймыл боюнча кошумча маалымат катары акын-жазуучулардын адабий чыгармалары, эскерүүлөрү жана басма сөз беттеринде жарыяланган

макалалар, ой пикирлер берилген. Ал эми, Салижан Жигитовдун «Жаныбек казыга тиешелүү кеп-сөздөр» [1.] макаласында: «Менин билишимче Орто-Азиядагы басмачылар кыймылынын башчылары, баары болбосо да, басымдуу көпчүлүгү, адегенде Совет өкмөтүнө кызмат кылышкан, анан большевиктердин аларга ишене бербегенинен, кыянатчылык кыла турганын туйгандан басмачы болуп кетишкен, Жаныбек казы дагы ошолордун бири болгон» - деп жазат. Башкача айтканда, Совет өкмөтү, большевиктер кыргыз элинин башында тургандардын, алардын ичинен Жаныбек казынын дагы ушундай жолду тандап алгандыгына түрткү болушкан деген оюн билдирген [2]. Ишенбай Абдразаков болсо «Ишеним үчүн күрөшкөн» аттуу макаласында: «Заман өзгөрдү, замандын өтүшү менен бул өзүнөн өзү эле акталып калды. Андан көрө, биз биринчиден Жаныбек казынын инсандык жагын карашыбыз керек, Совет бийлиги менен кармашып жүрүп, көчүп кеткендер көп эле болгон. Бирок Жаныбек казы бекеринен эл оозунда легенда болуп калган жок да, өзүнүн адамдык сапаттары бийик болгону үчүн, калк арасында айтылып калды» - деген оюн жазат. Ишенбай Абдразаковдун ою боюнча заман өзгөрүшү менен басмачылык кыймыл, Жаныбек казы жөнүндө коомдогу ой-пикирлер дагы өзгөрдү, алар акталды, муун алмашты дейт Асанбек Стамов дагы өз-макаласында Ишенбай Абдразаковдун ой-пикирин жактайт. «Басмачы» деген түшүнүктү өзгөртүш керектигин айтат. Жаныбек казы жөнүндө болсо: «Бул кишинин өмүрү өтө драматизмге баткан улуу инсандын өмүрү. Бул адегенде абдан кадыр-барктуу адам, казы болгон. Ошол кезде, кандайдыр бир үгүт-насааттын негизинде бул Совет бийлигин колдоп эле турган киши болгон. Бирок анын артынан досье, жаман ушак чогултушуп жүрүп, Совет өкмөтүнүн

атка минерлери кайта анын кыжырына тийип отуруп, өздөрүнө каршы душманга айланташкан. Жаныбек өзүнүн доорундагы эң алдынкы көз-карашты алып жүргөн киши» - деген пикир менен оюн жыйынтыктайт.»Жаныбек казы тууралуу жаңыча түшүнүү» макаласында болсо: «Кыргыз Республикасынын Улуттук коопсуздук кызматы 2003-жылдын 19-июнундагы М-271-номерлүү архивдик справкасында мындай деп жазат: «Настоящей подтверждается, что по материалам архивного дела Сагинбаев Жаныбек-Казы, 1869 года рождения, уроженец и житель Узгенского района Ошской области, по национальности кыргыз, из рода басыз, кашка. По социальному положению до Великой Октябрьской Социалистической революции Сагинбаев Жаныбек-Казы являлся крупным басмачом и манапом. Работая управителем Ак-Джарской волости Ошского уезда, Ферганской области, Туркестанского края, в то же время [3.] исполнял обязанности Шариатского судьи, имел духовный сан казы. Сагинбаев Джаныбек Казы являлся руководителем вооруженной группы, которую возглавлял в период с 1918-1931 гг. На юге Киргизии, то есть на территории нынешней Ошской области Республики Кыргызстан. Вооруженная группа, под его руководством оказывала сопротивление Советской власти, заключал договора и принимался в Красную милицию и отряды. Согласно условиям договора, всем сдавшимся объявлялась полная амнистия, неприкосновенность имущества и прекращение производством всех судебных дел. Позднее, Джаныбеком-Казы была возобновлена вражеская деятельность против нового социалистического строя. В конечном итоге в 1931-году Сагинбаев Джаныбек-казы ушел за кордон в Китай. Сагинбаев Джаныбек-Казы репрессиям не подвергался, не привлечен к уголовной ответственности и осужден не был. Тем, самым, основания для реабилитации отсутствуют. Начальник подразделения Б. Абдрисаева». Архивдик справканын толук текстинде кыска жана нуска ушундай берилген. Улуттук коопсуздук кызматы моюнга алгандай, Жаныбек казы кылмыш жообуна тартылган эмес, Демек, ал кылмышкер да эмес», - деп берилет.

Жаныбек казы Сагынбай уулунун туулгандыгы жөнүндө так маалымат жок. ГПУчулар түзгөн кыскача өмүр – баянында: "Жа-

ныбек Сагынбай уулу, 1869-жылы туулган, басыз уруусунун кашка уругунан чыккан бай-манап, Октябрь төңкөрүшүнө чейин Түркстан крайынын Ош уезди, Фергана облусундагы Ак-Жар волосунун башкаруучусу, ошол эле мезгилде казы милдетин аткарган" деп маалымдалган. [4.С.1.] Ал эми Маматураим деген уулунун сөзүнө караганда, атасы Жаныбек казы 1861-жылы туулуп, 1934-жылы Пакистандын Гилгит шаарына караштуу Иммит кыштагында 73 жашында каза болгон.

Ал Фергана облусунун, Ош уездинин Акжар волостунун болуштук милдетин 23 жашында аткарган. Ал эми "казы" наамын, анын кайсыл мезгилде алгандыгы белгисиз. Бирок, уулу Маматураимдин айтуусунда Жаныбек казылык чинди 17-18 жашында Өзгөндү башкарып турганда алган. Октябрь революциясынан кийин Орто Азия калктарынан чыккан улуттук интеллигенция өкүлдөрү Түркстан автономиясын түзүшөт. Бул жаңыдан түзүлгөн автономия, жалпы ушул территорияда жашаган жергиликтүү улуттардын көз карандысыз өз алдынча мамлекеттик түзүлүшкө жетиши үчүн улуттук боштондук күрөшүн баштаган. Мына ушул күрөшкө, кыргыздын ошол мезгилдеги белгилүү уулу Жаныбек казы Сагынбай уулу да активдүү катышкан. Аталган автономияны совет бийлиги талкалагандан кийин, анын мүчөлөрү совет бийлигине каршы күрөшкө аттанышат. Ал кыймыл "басмачылык кыймылы" деген ат менен белгилүү болгон.

Басмачылык кыймылга Жаныбек Казы 1918-жылы катыша баштаган. Ошол кезде ал бир гана Ош уездиндеги майда басмачылык топторго гана эмес, Андижанда жашаган кыргыздарга да таасирин тийгизген, өзүнүн карамагында 400дөй жигити болгон, ал катуулугу менен өзгөчөлөнүп турган. Совет бийлигине ал үч жолу багынган: биринчиси 1919-жылы, экинчиси 1920 жана үчүнчүсү 1922 жылы. Бардык багынуулар аргасыздан болгон. Акыркы багынуудан кийин Жаныбек Казы алтын курал менен сыйланган жана Ош уездинин тоо коргоо зардалы болуп дайындалган. 1924-жылы Жаныбек жетектеген басыз (1500) уруусунун ичинен Жаныбек Казыга каршы чыгуулар болгон, алар басмачылык жүрүштөгү тоноолордон улам түшкөн олжолордун айынан жана Совет бийлигинин атынан жыйналып жаткан салык-

тардан улам чыгышкан. Басыз уруусунун жарымы Сарыбаевдин башчылыгында Нарын районуна көчүп кетишкен жана Жаныбек Казынын аскерлерине жортуул жасашкан. Бул басыз уруусунун бөлүнүшүнө алып келген эмес, эмнеге дегенде жакын арада Жаныбек Казы аларды өзүнүн тарабына тарткан. [5]Ошол эле 1924-жылы Жаныбек Казы Госторгго (мамлекеттик соода-сатык ишерине) жумушка өтөт, ал Госторгдун ыйгарым укуктуу башчысы катары малды, жүндү, Кашгар кийизин сатып алуу милдетин өз мойнуна алат. Ошол учурда Жаныбек Казы аткезчилердин башчылыгына туруп, чон валютаны сатып алган адамдар менен жана атактуу кашгарлык соодагер У.Ахунбаев менен байланыш түзгөн. 1926-жылы жаз айында валютчиктерге жана контрабандисттерге каршы жүргүзүлгөн операциялардан улам, Жаныбек Казы ушул күнгө чейин жашап келген Өзгөн жергесин таштап, Кара-Шитуда отурукташат. Уламдан улам Жаныбек Казыга өзүнүн 20-30 жигити менен Абдуллабек, 20-30 жигити менен Түлөбай Шайбеков, 15-25 жигити менен Кошбай, 43 жигити менен Бөкөй, контрабандисттер Ташкулов өзүнүн 20-25 жигити менен келип кошулган. Жаныбек Казынын өзүнүн карамагында 25 жигити бар эле. Баары кошулуп 145-178 адам болгон. 1926-жылы май айында Жаныбек Казынын Өзгөнгө кайтуусу жөнүндөгү маселе БКП Борбор Азия Бюросунда каралган. Бирок каралган чечимдер ийгилик менен аяктаган эмес, анткени ал жергиликтүү бийлик тарабынан куугунтукталып жатканын айтып, тоодон түшүүдөн баш тарткан....[6.С.13]

Фергана өрөөнүндөгү улуттук боштондук кыймылы күндөн күнгө күч алып, совет өкмөтү ага каршы күрөштү сапаттуу уюштуруу максатында, ошондой эле жергиликтүү элдердин каада салтын үрп адатын мыкты билген М.В. Фрунзени 1920-жылдын жай айларында Ташкентке жөнөткөн. Тарыхый маалыматтарга караганда, М. В. Фрунзе Ош шаарына келгенде азыркы Токтогул паркында жергиликтүү элдер менен болгон жолугушууда, кураны Каримди катырып окуп, андан соң өз ишин баштаган. Мына ошол мезгилден тартып жергиликтүү элдердин алгачкыларынан болуп Кызыл Армияга тартуу башталган. Анткени ошол мезгилдеги Фергана өрөөнүндөгү Кызыл Армиянын жоокерлеринин баары орус тилдүү элдердин

өкүлдөрү болгондуктан, алар жергиликтүү улуттардын каада салттарын, маданиятын, үрп-адаттарын жакшы билишпегендиктеринен улам, жаңы бийликтин улуттук-боштондук үчүн күрөшүп жаткандарга каршы күрөшү өзүнүн натыйжасын берген эмес. Күн өткөн сайын эркиндик үчүн күрөшкөндөрдүн саны көбөйгөн. Мына ушундай кырдаалда совет өкмөтү басмачылардын эң таасирдүүсү жана активдүү жолбашчысы болгон Жаныбек казы Сагынбай уулу менен айланыздан келишимге барып, аны өзүнө кызматташууга чакырган. Жаныбек казы 1922-жылдан тартып совет өкмөтүнө кызматташууга өткөн. Өзүнүн көз карашы болгон, алысты көрө билген бул инсан, чын эле совет өкмөтү менен алгачкы күндөрдөн эле ак дилинен кызматка барган. Ошол кезде ал совет өкмөтүнүн Кытайдагы Кашгардагы атайын өкүлү же соода иштери жана бажылык кызматтар боюнча башчылык кызматта иштеген. Жаныбек казынын өз уулу Төрөбайды Ташкенттеги В.И. Ленин атындагы аскердик окуу жайына окуткан. Бирок, совет өкмөтү Фергана өрөөнүндөгү улуттук-боштондук кыймылын акырындап басаңдата баштаган мезгилден тарта кайрадан бай манаптардын өкүлдөрүнө каршы күрөштү күчөтүшкөн. Айрыкча совет өкмөтүнүн 1926-1928-жылдардагы жер-суу реформасынын жана “коллективдештирүү” мезгилдеринде “кулак” маселеси келип чыккан. Бул жаңы саясатка жараша, турмуш тиричилиги дурус жергиликтүү улуттардын өкүлдөрү, колхоздорго мүчө болуп кирүүнү каалабагандар кылмышкер катары өз туулган жеринен айдалган жана бардык кыймылсыз, кыймылдуу байлыктары совет өкмөтүнүн кызыкчылыгы үчүн тартылып алынган. Мына ушундай жазага Жаныбек казы да дуушар болгон. Жаныбек казы өзүнүн Кашкар губернатору Ма Шао-Уга жазган катында кытай букаралыгына алуусун суранып, Совет бийлиги анын байлыктарын конфискациялап алганын көрсөткөн: “5 дүкөнү, 5 кербен сарайы, бардык ыңгай-шарты бар жакшы жасалгаланган 5 боз үй, тегирмен, 3 жердеги бак, шалы эге турган 350 танап жери, сугарма 1100 танап жери, 57 пуд алтын, 30 пуд күмүш, 20 даана бриллиант, 22 даана башка кымбат баалуу таштарды, 50 200 койду, 5000 баш бодо мал, 2000 жылкы, 95 төө, жылына 1000 пуд бал бере турган 415 бал челегин алып коюшкан”.

[7.С.24] Ушул окуядан соң, Жаныбек казы совет өкмөтүнө таарынып, Кара-Шорого андан Кытайга көчүп кеткен. Совет өкмөтү канча ирет аны кайрадан кызматташууга чакыргандыгына карабастан ал жаңы өкмөттөн биротоло өз ишенимин жоготкон. Жаныбек казы Сагынбай уулу өз мезгилиндеги билимдүү, тажрыйбасы мол, ар кандай кырдаалдарда акыл калчап, чечим кабыл алган адам болгон. Мындан сырткары, ал жергиликтүү жаратылышты мыкты өздөштүргөн. Ага каршы совет өкмөтү жөнөткөн чалгынчыларын элдин алдында кабыл алып, алардын кандай максат менен келгендигин айттып, курсагын тойгузуп, жигиттери аркылуу узатып койчу. Ал эми көпчүлүк мезгилде, совет өкмөтүнүн чалгынчылары өз ыктыяры менен ага кызматка өтүшкөндүктөрү да белгилүү. Айтылгандардан анын алысты көрө билүүчү өзгөчө касиетке ээ экендигине ишенүүгө болот. 1929-жылы совет өкмөтү ага бир канча ирет келишим түзүүгө чакырган чакырыктарына ал, төмөндөгүдөй жооп берген: “Сиздердин сүйлөшүүгө жөнөткөн адамдарыңыздар совет өкмөтүнүн расмий өкүлдөрүнөн эмес жана алар эч кандай кадыр-баркка ээ болбогондордон, ошондуктан да мен аларга ишеним көрсөтө албайм”. Аны куугунтуктоо күн сайын күч алгандыктан, улам ал биротоло Кыргызстандан чыгып кетүүгө аргасыз болгон. Ошентип, Жаныбек казы 1922-жылдан 1928-жылга чейин Совет бийлигине кызмат өтөгөн. Бирок большевиктер партиясынын шекчилдиги, бай-манаптарга, “басмачыларга” жасаган мамилеси күндөн-күнгө өзгөрө берген. Жаныбек казынын артынан аңдуу, аны камакка алуу

үчүн айла-амалдар иштелип чыккан. Большевиктер партиясы башында турган Совет бийлигинин өз убадасына турбай, кайрадан куугунтукка алышы Жаныбек казыны бөтөн жер, бөлөк элге кетүүгө аргасыз кылат. Алгач Кара-Шородон, Алайкуунун Ойталына андан соң ал 1930-жылы биротоло Кыргызстанды таштап Кытайга көчүп кеткен. Баласы Маматибраимдин эскерүүсүнө караганда атасы өзүнүн жоокерлеринин баарына эркиндик берип, өздөрү каалаган жерде жашоого уруксат берген. Аларды өзү менен кошо көчүп кетүүгө үгүттөгөн эмес. Жоокерлеринин бир аз бөлүгү өз [8.С.85]. мекенинде калып, каалагандары аны менен кошо көчүп кетишкен. Кытайда жашап жүргөндө да ага совет өкмөтү өзүнүн чалгынчыларын тез-тез жөнөтүп турган. Акырында ал Кашкардагы англис консулу менен байланышып, кийин Пакистанга ооп кеткен. 1937-жылдын май айында Ишкаман шаарында 69 жашында оорудан каза болгон. Басмачыларды жок кылууда партиялык-советтик кызматкерлер, айыл-кыштактардын жана шаарлардын эмгекчилери, куралданган ыктыярдуулар отряддарынын уюму активдүү жардам көрсөтүшүп, 1934-жылы Кыргызстандын түштүгүндө басмачылардын тобу толугу менен жок кылынган. Жаныбек казы Сагынбай уулун улуттук боштондук үчүн күрөшкөн кыргыздын улуу тарыхый инсаны катары кароо керек. Негизинен макалада Жаныбек казы жана анын басмачылык кыймылда ээлеген орду, Жаныбек казынын өмүр баяны, үй бүлөсү, совет доорундагы саясий ишмердиги, басмачылык жолду тандап алууга түрткү болгон себептери, журт которгондугу архивдик маалыматтар менен кеңири берилди.

Адабияттар:

1. Салижан Жигитов. Жаныбек казыга тиешелүү кеп сездер //»Жаныбек казы» фонду.
2. Ишенбай Абдразаков «Ишеним үчүн күрөшкөн « //»Жаныбек казы « фонду.
3. Кыргыз ССР Совет Министрлигинин алдындагы КГБда сакталуучу архив иштери 1393(том 2,3 и 4) жана ОП-II-I2a (томII).
4. Справка по материалам на Джаныбек казы С.инвентарь № 551 на 117л.№ 9296 от 2.08.71г.С.1.
5. Кыргыз-Туусу гезити//2010. Калкан Керималиевдин «Жаныбек казынын даңазасы Ат-Башыга да тараган.
6. Справка по материалам на Джаныбека казы С. Инвентар №552 на 41л.№ 6268 от 28.06.72г.С.13
7. Справка по материалам на Джаныбека казы С. Инвентар №552 на 41л.№ 6268 от 28.06.72г.С.24
8. Музипов Г. Справка по мат. Дж.казы. ИН № 552-С.85 УКГБ по Ошской обл. Кырг. ССР

УДК 94. (575.2)

Токтогулова Г. Т

ф.и.к., доцент,

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад

мамлекеттик университети

Жалал-Абад шаары, КР

Сарыбаева А.А.,

окутуучу

И.Арабаев атындагы Кыргыз

Мамлекеттик университети

Бишкек шаары, КР

ЖАЛАЛ-АБАДДАГЫ МУГАЛИМДЕР ИНСТИТУТУНУН ТАРИХЫ

Токтогулова Г. Т

к.ф.н., доцент,

Жалал-Абадский государственный

университет имени Б.Осмонова

город Жалал-Абад, КР

Сарыбаева А.А.,

преподаватель

Кыргызский государственный

университет им. И.Арабаева

город Бишкек, КР

ИСТОРИЯ ЖАЛАЛ-АБАДСКОГО УЧИТЕЛЬСКОГО ИНСТИТУТА

Toktogulova Guljamal Tynybekovna

ph.d. associate professor of JAGU after B.Osmonov

Jalal-Abad city, KR

Sarybaeva A.A.,

teacher

Kyrgyz State University named after I.Arabaev

Bishkek city, KR

THE HISTORY OF THE JALAL-ABAD TEACHERS' INSTITUTE

Аннотация. Негизги максатыбыз Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун тарыхын тактоо, Ата мекендик тарыхтын билим берүү, эл агартуу багытын толуктоо. Илимий макаланы даярдоодо илимде колдонулган ыкмалар эске алынып, системалуулук, объективдүүлүк, өнүгүү, жалпы байланыш жана тарыйлуулук принциптери толук сакталып, маалыматтарды иргөө, тарыхый салыштыруу ыкмасынын натыйжасында жаңы маалыматтарды табууга мүмкүнчүлүк түзүлдү. Герменевтика ыкмасы Жалал-Абад шаарында 1948-1955-жылдары уюшулган мугалимдер институту тууралуу айтылып келген маалыматтарды тарыхый фактылар менен тактоого, ал эми анализ жана синтез, индукция жана дедукция, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, логикалык жыйынтык ыкмалары изилдөө аракетинин натыйжага жетүүсүнө жардам берди. Изилдөө аракетинин негизги жыйынтыктары катары борбордук, областык архив фондуларында сакталган маалыматтар, тарыхый эмгектер чогултулуп, Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун тарыхы жазылды. Иликтөөгө алынган теманын илимий баалуулугу болуп, Кыргызстан тарыхынын билим берүү тарыхын, руханий маданиятынын динамикасын тактоого салым кошуу саналды. Изилдөөгө алынган теманын жыйынтыктарын Кыргызстан тарыхын окутууда изилденген тема катары колдонууга сунуштоо анын практикалык маанисинен кабар берет. Бул теманын алкагында Кыргызстандын түштүгүндөгү окуу жайлардын тарыхын тактоого, илимий иштерди улантууга изилдеген эмгек катары салым кошот.

Негизги сөздөр: сабатсыздык, мугалим кадрлар, агартуучулук, педагогикалык ишмердүүлүк, интеллигенция, окумуштуу, билим берүү, эл агартуу.

Аннотация. Основным предметом научных исследований является написание истории Джалал-Абадского учительского института за 1948-1955 годы, в рамках которой анализируются в историческом плане вопросы образования, народного просвещения. Основная цель – уточнить истории Джалал-Абадского учительского института, дополнить отечественную историческую образовательную, просветительскую направленность. При подготовке научной статьи учитывались методы, применяемые в науке, полностью соблюдались принципы систематичности, объективности, развития, всеобщей связи и историчности, что позволило найти новые данные в результате метода сортировки и исторического сравнения данных. Метод герменевтики помог уточнить историческими фактами сведения об учительском институте, организованном в городе Джалал-Абаде в 1948-1955 годах, а методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, перехода от абстрактного к конкретному, логического вывода помогли исследовательской деятельности достичь результата. В качестве основных результатов исследовательской деятельности были собраны данные, хранящиеся в фондах Центрального, областного архивов, исторические труды, написана история Джалал-Абадского учительского института. Научная ценность исследуемой темы заключается в том, что она вносит вклад в выяснение истории образования, динамики духовной культуры Кыргызстана. Рекомендация использования результатов изучения данной темы в качестве материала для преподавания истории Кыргызстана подчеркивает её практическую важность. Данная работа способствует выяснению истории образовательных учреждений юга Кыргызстана и продолжению научной работы в рамках темы.

Ключевые слова: неграмотность, педагогические кадры, просвещение, педагогическая деятельность, интеллигенция, учёный, образование, народное просвещение.

Abstract. The main topic of the scientific article is the history of Jalal-Abad Teachers' Institute for 1948-1955, which analyzes the issues of education, public enlightenment in the historical aspect. The main purpose is to explain the history of Jalal-Abad Teachers' Institute, to supplement the domestic historical educational, enlightenment orientation. When preparing the scientific article, the methods used in science were taken into account, the principles of systematicity, objectivity, development, universal connection and historicity were fully observed, which allowed to find new data as a result of the method of sorting and historical comparison of data.

The method of hermeneutics helped to clarify with historical facts the information about the teachers' institute organized in the city of Jalal-Abad in 1948-1955, and the methods of analysis and synthesis, induction and deduction, transition from abstract to concrete, logical conclusion helped the research activity to achieve the result. As the main results of the research activity were collected data stored in the funds of the Central, regional archives, historical works, the history of Jalal-Abad Teachers' Institute was written. The scientific value of the researched topic is that it contributes to the clarification of the history of education, the dynamics of spiritual culture of Kyrgyzstan. The recommendation to use the results of the study of this topic as a material for teaching the history of Kyrgyzstan emphasizes its practical importance. This work contributes to the elucidation of the history of educational institutions in the south of Kyrgyzstan and the continuation of scientific work on the topic.

Key words: illiteracy, pedagogical personnel, enlightenment, pedagogical activity, intellectuals, scientist, education, public enlightenment.

Киришүү бөлүгү. XX кылымдын экинчи жарымы башталган мезгилде кыргыз элинин алдында коомду билимдүү кадрлар менен толуктоо милдеттери

туруп, жогорку билимдүү мугалим кадрлары жетишсиз аймактарда жогорку педагогикалык техникумдарды, окуу жайларын, институттарды ачуу колго

алынган. Бул учурда географиялык жактан Кыргызстандын ортосунда жайгашкан Жалал-Абад кантону мугалимдер институтун ачып, бул аймакта мугалим кадрларды даярдап, аларды эл арасына жиберүү иштери жанданган. Ата мекендик согуш аяктагандан кийинки мезгилде Жалал-Абад шаарында ачылган мугалимдер институтунун тарыхын изилдөө Кыргызстандын билим берүү тарыхын тактай тургандыгы талашсыз. Демек, билим берүү багытындагы тарыхый жараянды тактоо зарылдыгын учурдун актуалдуу маселеси катары кароо менен, тарых барактарына кошумча салым кошууну негизги максат кылып алдык. Коюлган максатты ишке ашыруу үчүн Кыргызстандагы архивдик маалыматтарды изилдөө, иргөө, талдоо негизги милдеттердин бири болуп, анын натыйжасында Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун тарыхын тактоого салым кошулду.

Изилдөө бөлүгү. Архив жана тарых беттеринен белгилүү болгондой, 1948-жылы Жалал-Абадда эки жылдык мугалимдер институту ачылган. Борбордук жана областык архив корунан табылган маалыматтарга токтолсом, СССР Министрлер Советинин “О мерах помощи Киргизской ССР” (03. 06. 1948-ж.) деп аталган тапшырмасын турмушка ашыруу максатында, Кыргыз ССР Министрлер Совети **Жалал-Абад шаарында эки жылдык мугалимдер институтун** ачуу жөнүндө токтом (28. 06. 1948-ж., № 587) кабыл алган[1]. Анын негизги мазмуну: 2). 1948-жылы 1-сентябрдан баштап Жалал-Абад шаарында үч факультети менен эки жылдык мугалимдер институту түзүлсүн жана 1-курска 120 адам кабыл алсын; Факультеттерге кабыл алуу тартиби боюнча, кыргыз тили жана адабияты факультетине 2 тайпа – 60 адам, физика-математика факультетине 1 тайпа – 30 адам, орус тили жана адабияты факультетине 1 тайпа - 30 адам кабыл алынаары көрсөтүлгөн. Кыргыз ССРинин Агартуу министри Юнусалиевге милдеттендирилсин деген архивде:

1948-жылдын 1-июлуна чейин Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун директорлук жана окуу бөлүмүн тейлөөчү

директордун орун басарынын кызмат ордуна татыктуу кандидатура тандоо, ушул жылдын 1-августуна чейин 1948-1949-окуу жылы үчүн окутуучу кадрлар менен толуктоо жана окуу пландарын тактоо, окуу жылы башталганга чейин Жалал-Абаддагы мугалимдер институтун зарыл окуу жабдуулар, окуу колдонмолор, окуу китептери жана адабияттар менен камсыздоо, ушул жылдын 1-сентябрына чейин, Жалал-Абаддагы мугалимдер институту үчүн 120 төшөк, шейшеп комплектисин бөлүп берүү, ал эми Жалал-Абаддагы областтык аткаруу комитетинин жумушчу депутаттар кеңешинин башчысы Шаназаровго милдеттендирилсин деген маалыматта: 1-августка чейин мугалимдер институтунун студенттерине жатакана үчүн 120 орунга ылайык жай жана окутуучулары үчүн 10 адамга батир табуу, ошондой эле ушул жылдын 15-августуна чейин табылган жайларды жашоого ылайыктап оңдоп-түзөөдөн өткөрүү, 15-августка чейин жергиликтүү каражаттарды пайдалануу менен окуу корпусун жана жатакананы зарыл жабдуулар менен камсыздоо каралса, Кыргыз ССРинин Мамлекеттик пландоо бөлүмүнүн башчысы Роговскийге милдеттендирилсин дегенде: ушул жылдын 3-кварталында мугалимдер институту үчүн жабдуу даярдоого жана имараттарды оңдоп-түзөөдөн өткөрүү үчүн курулуш материалдарын алууга, Жалал-Абад аткаруу комитетинин эсеп фондуна, Агартуу министрлигинин фондунан каражат бөлүү, Жалал-Абаддагы мугалимдер институтун жылуулук менен камсыздоо үчүн 100 тонна көмүрдү ушул жылдын 3-кварталына планга киргизүү, Кыргыз ССР Министрлер Советинин резервдик фондунан 3-кварталда бир жүк ташуучу машинаны Жалал-Абаддагы мугалимдер институту үчүн бөлүп берүү, өндүрүш кооперациясын башкаруу бөлүмүнүн башчысы Елизаровго милдеттендирилсин дегенде: 15-августка чейин 400 сеткалуу темир кровать даярдалсын жана анын 120сы Жалал-Абаддагы мугалимдер институтуна 280ни Кыргыз педагогикалык институтуна бөлүштүрүлсүн,

Кыргыз ССРинин Агартуу министри Юнусалиевдин уруксаты менен республикалык бюджеттен агартуу багытына 1220 миң рубль бөлүнсүн жана бул акчага Жалал-Абаддагы мугалимдер институту жана Кыргыз педагогикалык институту каржылансын десе, Томскийскийге: ушул жылдын 1-августуна чейин 500 миң рубль сумма чегинде окуу жайлар жана мектептер үчүн окуу каражаттарын, жабдууларды ташып жеткирүү милдеттендирилсин деп, Кыргыз ОГИЗ бөлүмүнүн башчысы Спасский ушул жылдын 1-сентябрына чейин 300 миң рублдик окуу курал жана окуу усулдук колдонмолор, ошондой эле 300 миң рублдик көркөм адабият менен камсыздоо милдеттендирилсин, Кыргыз мамлекеттик басмакананын директору Джумабаевге ушул жылдын 1-сентябрына чейин ОГИЗ басмаканасынан 400 басма табак көлөмүндө окуу куралдарын жана башка адабияттарды даярдоо милдеттендирилсин, Кыргыз ССР Агартуу министри Юнусалиевге июнь айында 18-райондор аралык педагогикалык кеңешмени төмөндөгү пункттарга ылайык уюштурсун, Жалал-Абад областы: Базар-Коргон, Караван, Токтогул райондору, Ысык-Көл областы: Жети-Өгүз, Ысык-Көл, Тоң райондору, Ош областы: Гүлчө, Лейлек, Молотов жана Өзгөн райондору, Тянь-Шань областы: Ат-Башы, Кочкор, Ак-Талаа райондору, Фрунзе областы: Калинин, Кемин, Чүй райондору деп жазылган.

Кыргыз ССР Агартуу министрлигинин аппаратынын кеңейгендигине байланыштуу, Министрлер Советинин төрагасынын орун басары Каримов, Фрунзе шаардык Аткаруу комитетинин төрагасы Койбагаровго кошумча жардам берүү тапшырылсын (Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрага орун басары Ребров; бюро мүчөлөрү: Жаналиев, Ш.Каримов, Ш.Таянов, Н.Роговский; Кыргыз ССР Министрлер Советинин иш башкаруу бөлүмүнүн башчысы А.Силкин кол коюшкан)[2] - деген.

Алэми Кыргыз ССР Министрлер Советинин (06. 1948-ж., № 4) токтомун аткарууга байланыштуу, 1948-1949-окуу жылында Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун окуу корпусун жана жатаканасын капиталдык оңдоп түзөө үчүн керектелүүчү курулуш материалдардын тизмесин, иш

башкаруу бөлүмүнүн башчысы А.Силкиндин маалыматы архив беттеринде сакталуу. Бул маалыматта 1948-1949-окуу жылындагы Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун окуу корпусунун жана жатаканасынын капиталдык оңдоп түзөө үчүн керектелүүчү курулуш материалдарынын тизмеси, 1949-1950-окуу жылына тиешелүү документте Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун директору Байбулатов, сырттан окуу бөлүмү боюнча да отчет берип, анда мугалим кадрларын даярдоонун өзгөчөлүктөрү жана башка бир катар көйгөйлөр айтылган[3].

Кыргыз ССР Министрлер Советинин (18. 11. 1948-ж.) “Кыргыз ССРинин мугалимдерин сырттан окутууну жакшыртуу иш-чаралары жөнүндөгү” токтомунун жана Агартуу министрлигинин (27. 11. 1948-ж., № 268) буйругуна ылайык, 1949-жылдын февраль айынын башында Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунда сырттан окуу бөлүмү ачылып, бир катар иш-пландар кабыл алынган. Дирекциянын алгачкы буйругу менен жаңы бөлүм кадрлар менен толукталып, штаттык жадыбалга ылайык, сырттан окуу бөлүмү боюнча директордун орун басары, инспектор, методист, машинист-катчы ишин баштаган. Сырттан окууга арыздарды кабыл алуу 1-апрельден 20-июньга чейин уланып, бардыгы 233 арыз түшүп (орус тили жана адабияты адистигине – 65; кыргыз тили жана адабиятына – 117; физика-математикага – 51), алардын ичинен 195 абитуриент экзамен тапшырган. 15-29-июньдагы кирүү сынактарынын натыйжасында кыргыз тили жана адабияты адистигине 96; орус тили жана адабиятына – 53; физика-математикага - 46 студент кабыл алынган. Кыргыз ССР Агартуу министрлигинин чечими менен Оштогу мугалимдер институтунан 57 талапкердин өздүк баракчалары Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун сырттан окуу бөлүмүнө жөнөтүлүп, алардын 22си жайкы сессияга киргизилип, 16 абитуриенттин иши адашып жөнөткөндүгүнө байланыштуу кайрадан Оштогу мугалимдер институтуна кайтарылган.

Институттун директору Байбулатов жана сырттан окуу бөлүмү боюнча директордун орун басары Ширияздановдун маалыматына ылайык, сырттан окуу бөлүмүндө штаттык

окутуучу каралбагандыктан, күндүзгү бөлүмдө иштеген окутуучулар курамына таянууга туура келген. Андыктан, Б.Б. Байбулатов – Марксизм-ленинизмдин негиздеринен; Галимуллин жана Темкина - Педагогика жана психологиядан; Ширязданов – Марксизм-ленинизмдин негиздери жана СССР тарыхынан; Качкынбаев – математикадан; Аюпов - физикадан; Кардаполов жана Ткачев - орус тили жана адабиятынан, Майриков - Кыргыз тили жана адабиятынан сабак беришкен.

1949-1950-окуу жылы боюнча отчетто [4], бул жыл - мугалимдер институтунун студенттери, окутуучулар курамынын партиялык, комсомолдук уюмдары, дирекциясы үчүн окуу-тарбия, саясий-массалык иш жаатында оор жылдардан болгон. Өткөн жыл - мугалим кадрларды даярдоодо, студенттерди мугалимдик иш, илим-билим менен куралдандырууда педколлективдин жөндөмдүүлүгүн сынаган жоопкерчиликти жүз жылдан болду. Быйылкы жылы институт мугалимдердин жаңы отрядын уядан учурат. Окуу жылында бардыгы 265 студент окуса, анын ичинен 122си толук курсту аяктады. 1950-1951-окуу жылы үчүн 200 адам кабыл алынмакчы. Контингент 350 студенттен туруп, ар тараптан камсыздалган 14 тайпага бөлүнөт.

Азыркы күндө (1949-1950-окуу жылы) 18 класс-кабинет, жыйындар залы (150-180 орундук), жабдуулар менен камсыздалган 6 окуу кабинети, 6 аудитория (ар бири 75-80 орундук), 20-25 орундуу китепкана (анда 1949-жылы 3247 китеп болсо, 1950-жылы 7000ден ашкан), агробиологиялык участок (бак, декоративдик өсүмдүктөр, буудай ж. б. дан өсүмдүктөрү, балык, коён ж. б.) бар. СССР Жогорку билим берүү министрлигинин бекитүүсү (1949-ж.) менен мугалимдер институтуна 19 штаттык орун берилсе, 1949-1950-окуу жылында 18 окутуучу жана 4 айкалыштыруучу болуп, баары 22 адам иштеген. Алардын ичинен: Б.Б.Байбулатов, (11 жыл), Б.Байсымбеков (6 жыл), К.Ф.Гайнутдиновдун (5 жыл) жогорку окуу жайында иштеген көп жылдык эмгек стаждары болсо, калгандары – 1-2 жылдан бери эмгектенип келишүүдө. Окутуучулардын жылдык жүктөмү – 15-17 миң саатка чейин болгон.

Дээрлик бардык окутуучуларга илимий темалар бекитилгендиктен, алар изилдөө иштери менен да алектенишип, окутуучу Байсымаков адистик предмети кыргыз тили жана адабияты боюнча кандидаттык минимум тапшырган. Окутуучулар Сидоренко, Гайнутдинов, Тамбиева, Байсымаков, Казаковалардын аткарган илимий-изилдөө иштери кафедрада талкууланып, бир катарынын окуулугу, макалалары жарыкка чыгарылган. Алар: Гайнутдинов - “Жогорку математиканын негиздери” деген окуу китеби (кыргыз тилинде); Сидоренко - “Кыргыз мектептериндеги орус тили”; Тамбиева - “Областтык кыргыз орто мектептеринде математиканы окутуунун абалы жөнүндө”; Байсымаков - “Маяковскийдин кыргыз поэзиясындагы таасири жөнүндө” деген макалалар. Институттун окутуучулук курамы жана студенттер улуу кыргыз акыны Токтогул Сатылгановдун 85 жылдыгы жана Октябрь революциясынын 32 жылдыгын татыктуу белгилөөгө астейдил даярдык көрүшкөн. Институттун окутуучулары шаардагы жана жакынкы райондордогу интеллигенция жана колхозчулар үчүн лекцияларды жана докладдарды окуп турушкан.

СССР Жогорку Билим Берүү Министрлиги жана Кыргыз ССРинин Агартуу Министрлиги тарабынан берилген көрсөтмөгө ылайык, Жалал-Абаддагы мамлекеттик мугалимдер институту 1949-1950-окуу жылы үчүн студенттерди кабыл алууга даярдык көрө баштап, ал эки багытта жүргүзүлгөн: биринчиси - студенттерди кабыл алуу, экинчиси - институттун окуу-материалдык базасын чыңдоо. Бир катар иш-чараларды өткөрүүнүн (массалык маалымат каражаттары аркылуу үгүт, түшүндүрүү, жолугушуулар ж. б.) натыйжасында, институтка 218 абитуриент тапшырып (анын ичинен 184 кыргыз), жылдын аягына карата студенттердин контингенти боюнча берилген маалыматка токтолсок, кыргыз тили жана адабияты факультетинде 1-курста 51/51, 2-курста 66/66 студент, орус тили жана адабияты факультетинде 1-курста 23/0, 2-курста 26/17 студент, физика-математика факультетинде 1-курста 45/41, ал эми 2-курста 26/17, табият таануу факультетинде 1-курста 22/22, экинчи

курста бир да студент окубагандыгы, жалпы 1-курста 141/114, ал эми 2-курста 124/83 студент болгон.

Бул жылы мугалимдер институту 120 бүтүрүүчү чыгаруу керек болсо, 1 студент Кыргыз ССР Агартуу министрлигинин макулдугу менен тездетилген тартипте окутулгандыктан, 121 адис чыгарылган. Окуу пландарын аткаруу жана окуу иштерин уюштуруу боюнча да аудиторияларды жакшыртуу, сабактардын жүрүшүн текшерүү, окутуучулар курамындагы жетишпеген маселелердичечүү, студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу сыяктуу маселелерге көңүл бурулган. Окуу-өндүрүштүк практикаларды уюштуруп өткөрүү СССР Эл Комиссарлар Кеңешинин “СССРдин жогорку окуу жайларындагы студенттеринин өндүрүштүк практикасы жөнүндө” (28. 03. 1938-ж.) жана Министрликтин “Мугалимдер институтундагы педагогикалык практиканын инструкциясы” (08. 07. 1946-ж.) деген документтерге негизделип, анын негизги максаты - 7 жылдык мектептерде 5-7-класстар үчүн класс жетекчилик жана мугалимдик жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу болгон.

Педагогикалык практика 2-курста окуу жылдын 2-жарым жылдыгына белгиленип, кыздар мектебинде, “Крупская” атындагы ж. б. орто мектептерде, “Үлгү” жана “Ворошилов” атындагы 7-жылдык мектептерде өтүлгөн. Практикага тажырыйбалуу окутуучулар (Сидоренко, Темкина, Гайнутдинов, Байсымаков, Тамбиева, Уметова, Майрыкова ж. б.) жетекчилик кылышып, алар практиканттар жана мектеп мугалимдери менен биргеликте кеңешме өткөрүшкөн. Мектеп мугалимдери жана студенттер тиешелүү документтерди (күндөлүк, иш пландар, мүнөздөмө ж. б.) даярдап толтурушкан. Ушул окуу жылында мугалимдер институтунун директору Байбулатов, орун басары Шириязданов болгон [5].

Бишкектеги архив фондунан Мугалимдер институтунун окутуучулары [6. 66], студенттердин кыймылы [6.67] жөнүндө маалыматтарды табууга болот.

1951-1952-окуу жылында мугалимдер институтунун (дареги: Жалал-Абад ш., Комсомольская көч. № 25) сырттан окуу бөлүмү

боюнча маалыматты окуу жайдын директору Санниковдун отчетунан (14. 08. 1951-ж.) тапсак болот. Жалпы 208 абитуриенттен, 177си кабыл алуу сынагына кирип, анын 129 (126 – 1-курска, жогорку курска – 3) кабыл алынган. Жалпы бардык курста 356 студент болгон [7.1]. Ал эми жайкы сессиянын башталышындагы студенттердин контингенти тууралуу институттун сырттан окуу бөлүмү боюнча директордун орун басары Галимуллиндин маалыматында болсо [7.35], сырттан окугандардын установочный-сынак сессиясынын жыйынтыктары № 5 формада берилип [10.38], бүтүрүүчүлөрү (10. 1951-ж.) жөнүндөгү маалымат [7.42] да бар. Бул жылы физика-математика адистигин 5 бүтүрүүчү [7.43] аяктаган.

Архив беттеринде 1950-1951-окуу жылындагы Жалал-Абад мугалимдер институтунун штаттык бирдиги, окутуучулук курамдын саны, ошондой эле, партиялуулугу, улуттук курамы, эмгек стажы жөнүндөгү берилген маалыматтарга ылайык Жалал-Абаддагы жогорку окуу жайынын саны 1-ЖАМИ, 1950-1951-окуу жылында штатта 21 адам, партияда эместери 7 адам, кыргыздар 6, беш жылдык эмгек стаждуулары 16, он жылга чейинки эмгек стаждуулары 2, он жылдан ашык эмгек стаждуулары 3 [8.47].

1950-1951-окуу жылындагы студенттердин контингенти боюнча (күндүзгү/сырттан) маалыматты да архив беттеринен табууга болот [8.50] Ага ылайык, кыргыз тили жана адабияты факультетинде 1-курста 71/49, экинчи курста 78/53, баары 149/102 болсо, физика-математика факультетинде биринчи курста 69/44, экинчи курста 40/37, баары 109/81, табият таануу факультетинде биринчи курста 28/28, экинчи курста 23/22, баары 51/50, тарых факультетинде биринчи курста 24/24, экинчи курста студент жок, баары 24/24, жалпы биринчи курста 192/145, экинчи курста 141/112, жалпы 333/257 студент болгон.

Кыргыз ССР Агартуу Министрлигинин педагогикалык жогорку окуу жайлар бөлүмүнүн инспектору В.Коротенконун тактамасында (1951-52-окуу жылы) Республикадагы бардык жогорку окуу жайлардагы профессордук-окутуучулук курам боюнча маалымат берилип, анын ичинде Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунда: жалпы

28, анын ичинде илимдин доктору, профессор – жок, илимдин кандидаты, доценттер – 3; ага окутуучулар - 7, окутуучулар – 18; партияда – 9; ВЛКСМдын мүчөсү – 10; партияда жок – 9; орустар – 8; кыргыздар – 8; башка улуттар – 12; 5 жылга чейинки стаждуулар – 23; 10 жылга чейинкилер – 3; 10 жылдан ашык стаждуусу – 2; аялдар - 10 (анын ичинен кыргыздар – 1), - деп берилсе, 1952-1953-окуу жылында жалпы окутуучулар - 31, анын ичиде: илимдин кандидаты, доценттер – 2; ага окутуучулар – 10; окутуучулар – 19; КПССтин мүчөсү – 12; ВЛКСМдын мүчөсү – 13; партияда эместер – 6; орустар – 12; кыргыздар – 11; башка улуттар – 8; беш жылга чейинки стаждуулар - 28, он жылга чейинкилер - 2, он жылдан ашык стаждуусу – 1; аялдар - 13 (анын ичинен кыргыздар – 1) [9] болгон.

Институттун 1951-1952-окуу жылы боюнча отчетунда, жалпы 25 окутуучу болуп, анын ичинен Сыртланов өз каалоосу менен жумуштан кеткендиги, Мамабетов, Нуракунов, Гернун - Фрунзе шаарына которулгандыгы, Б.Байсымаков - жүрүш-турушуна байланыштуу бошогондугу жазылган. Окутуучулардын басымдуу бөлүгү жаштардан туруп, көбү (Саткынов, Сартбаев, Селихова, Кучеров, Абдукаримов, Токтоматов, Певзнер ж. б.) жогорку окуу жайында алгачкы жолу иштеп жаткандар. Институттун түзүлгөндүгүнө аз убакыт болгондугуна карабастан, эки окутуучу (Б.Байбулатов, К.Пискарев) илимий иштерин коргоп, илимдин кандидаты болушкан.

1952-жылдын башында институттун окутуучулар курамы илимий темаларын бекитип, изилдөө иш пландарын түзүшүп, Финкель, Шефтелл жана Шугурчиновалар кандидаттык минимумдарын тапшырышкан. Айдашев жана Тынымсеитовдор илимий макалаларын даярдашып, областтык газетага кыргыз тилинде жарыялашкан. В.Пискарев “Жалал-Абад областындагы орто мектептерде биологияны окутуу” деген теманын үстүндө иштөө менен мектептерден материал чогултуп, тиешелүү усулдук материалдар областтык билим берүү бөлүмүнө берилген. Кандидаттык минимум тапшырууга даярданып жаткандар (1952-ж.):

К.Д.Кубатиев (англис тили), А.Абдукаримов (математиканы окутуу), Ф.В.Лысиков (Физика); кандидаттык минимум тапшыргандар (1952-ж.): В.П.Шефтель, Е.Б.Шугурчинова (немец тили), Л.В.Финкель (физика-математика); илимдин кандидаты окумуштуулук даражасын алгандар: А.А.Фетислямов (биология илимдери) [10].

Кыргыз ССР Агартуу Министрлигинин педагогикалык жогорку окуу жайлар бөлүмүнүн инспектору В.Коротенконун маалыматы боюнча (1953-ж.), Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунан Б.М.Оморов кандидаттык диссертациясын жактаган [11]. Ошондой эле 1954-жылы сүрөтчү Машенцев тарабынан лаборант П.Забилов 2-курстун физика-математика адистигинин студенти Р.Тукаев менен институттун лабораториясында жүргүзүп жаткан сабагынын сүрөтү Бишкектеги борбордук архивдин сүрөт фондусунда сакталган.

Жалал-Абад мугалимдер институтунун (1955-ж.) профессордук-окутуучулук курамынын тарифтик тизмеси боюнча Орус тили жана адабияты кафедрасында: - А.А.Фетислямов, О.Г.Бочкарева, Б.П.Шефтель, Е.Ф.Локтианова, А.И.Поисов; Физика-математика кафедрасында: - Т.Мамуров, И.Жунушев, Н.Иманалиева, А.Аманалиев, Д.Жоробеков, И.Г.Селихова, А.М.Филатов, М.И.Ердалимский; Табият таануу жана география кафедрасында: - К.Пискарев, Т.Айдашев, К.Асранкулов, Ж.Сооронбаева; Педагогика жана психология кафедрасында: - А.Омуркулова, А.И.Таисов, А.Н.Шагайлова, Ж.Сооронбаева, Г.И.Петренко, К.Сартбаев, Абдыкадырова; Марксизм-ленинизм кафедрасында: - Я.Л.Ниренбург, З.М.Илюхина, А.Саткынов; Кыргыз тили жана адабияты кафедрасында: - И.Г.Гобуш, Е.Абрамова, Жамков ж. б. бир катар инсандардын иштегендиги, 35 бирдик үчүн бекитилген айлык-акысы берилген [12. 357].

Кыргыз ССР Агартуу министринин орун басары И.Фуников жана финансыны пландоо бөлүмүнүн башчысы М.Буйко кол койгон тактамада (1955-ж.), Жалал-Абад областы боюнча 475 миң рубль айлык-акынын 25 миңи мугалимдер институтуна бөлүнгөнү маалым [13.8].

Кыргыз ССР Министрлер Советинин иш башкаруучусу И.Мамралиевдин маалыматында (16. 02. 1955-ж.), Жалал-Абаддагы мугалимдер институту - 195, педагогикалык окуу жайы - 108 бүтүрүүчү чыгаргандыгы жазылган [13. 42,50].

Кыргызстан КП БКнын жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомуна ылайык, Кыргыз ССР Агартуу министринин (04. 06. 1955-ж., № 51/1) 1955-жылдагы кабыл алуу пландары жана педагогикалык окуу жайларын жоюу жөнүндө буйругу чыгып, анын тиешелүү пункттарын сунуштап: Кыргыз ССР Агартуу министринин 1955-1956-окуу жылындагы кабыл алуу планы боюнча педагогикалык институттарга 675 адам, педагогикалык окуу жайларга 300 адам кабыл алынсын, 1955-жылдын 1-сентябрынан Жалал-Абаддагы жана Нарындагы мугалимдер институту жабылсын, Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун студенттери Ош педагогикалык институтуна ... которулсун жана алардын педагогикалык институттун окуу пландарын өздөштүрүп жетишүүсүнө шарт түзүлсүн[14], Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун ... имараттарын, чарбалык жана окуу жабдууларын, китеп фондун жана башка материалдарын комиссиянын бүтүмүнө ылайык, белгиленген тартипте 15-августка чейин башка окуу жайларга өткөрүлүп берилсин, жоюлган окуу жайлардын имараттарын жана башка каражаттарын өткөрүү үчүн педагогикалык окуу жайлардан төмөндөгүдөй курамда комиссия түзүлсүн, Фрунзедеги педагогикалык институттан: педагогикалык окуу жайлардын жана кадрлар бөлүмүнүн башчысы төрага М.Б.Балтабаев, комиссия мүчөлөрү: Фрунзе педагогикалык институттун директору Н.В.Филатов, Кыргыз кыз-келиндер пединститутунун директору К.Токтоманбетова, Пржевальский педагогикалык институтунун директордун милдетин аткаруучу М.Г.Шарафуддинов жана Кыргыз ССРинин спорт жана дене тарбия өкүлү. Жалал-Абаддагы мугалимдер институту жана Оштогу педокуу жай боюнча: төрага педагогикалык окуу жайлар жана кадрлар бөлүмүнүн инспектору Ф.С.Гайнуллин, комиссиянын мүчөлөрү: Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун жана Оштогу педокуу жайынын директорлору Дж.Койчуманов жана Ф.И.По-

ловиновдор, Ош жана Жалал-Абаддагы педокуу жайынын директорлору Р.Ахматова жана К.Шийкимбаевдер. Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун материалдык баалуулуктарын, окуу жабдууларын, китеп фондун комиссиянын бүтүмүнө ылайык, Оштогу педагогикалык институтка жана Жалал-Абаддагы педагогикалык окуу жайга өткөрүлсүн. Ал эми Жалал-Абаддагы мугалимдер институтуна караган бардык имарат толугу менен Жалал-Абаддагы педагогикалык окуу жайга өткөрүлсүн, Жалал-Абад, мугалимдер институтунун директорлору бир ай мөөнөттүн ичинде бардык документтерин тактап, областтык архив бөлүмдөрүнө 1955-жылдын 1-августуна чейин өткөрсүн, педагогикалык окуу жайлардын жана кадрлар бөлүмүнүн начальниги М.Балтабаев 1955-жылдын 1-августуна чейин жоюлган окуу жайлардагы профессордук-окутуучулук курамды тактап, ишке жайгаштыруу аракетин колго алсын, Жалал-Абад областтык билим берүү бөлүмүнүн башчылары Акмолдоев ...ушул жылдын 1-июнуна чейин педокуу жайларды каржылоо булактарын тактап, 1955-жылдын 1-сентябрынан ишинин көлөмүн эсепке алуу менен чыгаша сметасын областтык жумушчу депутаттардын бекитүүсүнө ушул жылдын сентябрь-декабры үчүн сунуштасын, пландоо-финансы бөлүмүнүн башчысы М.С.Буйко педагогикалык институттарды 1955-жылдын 1-сентябрындагы жоюлган окуу жайларды эске алуу менен каржыласын, Буйрукту аткарууну көзөмөлдөө Агартуу министринин орун басары Н.Х. Абдулазизовго милдеттендирилсин [12. 152].

Корутунду бөлүгү. 1948-жылы 28-июнда №587 токтом менен Жалал-Абад шаарында эки жылдык мугалимдер институттун ачуу маселеси каралган. Жалал-Абаддагы областтык аткаруу комитетинин жумушчу депутаттар кеңешинин башчысы Шаназаровго мугалимдер институтунун ачылышына жакындан жардам көрсөтүү милдеттендирилген. 1949-1950-окуу жылына тиешелүү документте Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунун директору Байбулатов болгон. Кыргыз ССР Министрлер Советинин (18. 11. 1948-ж.) “Кыргыз ССРинин мугалимдерин сырттан окутууну жакшыртуу иш-чаралары жөнүндөгү” токтомунун жана Агартуу министрлигинин (27. 11. 1948-ж., № 268) буй-

ругуна ылайык, 1949-жылдын февраль айынын башында Жалал-Абаддагы мугалимдер институтунда сырттан окуу бөлүмү ачылып, бир катар иш-пландар кабыл алынган. 1948-жылы Жалал-Абад шаарында ачылган эки жылдык мугалимдер институту кыргыз коомун мугалим кадрлар менен камсыздап

келген. Андан сырткары илимпоздор да даярдалган. Ошентип, Жалал-Абаддагы мугалимдер институту объективдүү себептерге байланыштуу жабылган (09. 1955-ж.), бирок өзүнүн жети жылдык жашоосунда коомду зарыл кадрлар менен толуктап, агартуу майданында чоң орду бар окуу жай катары тарыхта калды.

Колдонулган адабияттар:

1. БМА, ф. 350, оп. 14, д. 485, 18 - 20-66.
2. БМА, ф. 688, оп. 1, д. 26, 21 - 23-66.
3. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 628, 1-б.
4. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 627.
5. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 627, 1-5-66.
6. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 627, 66-б.
7. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 650, 1-б.
8. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 649, 49-б.
9. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 778, 25 -б.
10. БМА, ф. 1725 оп. 2, д. 669, 1-10-66.
11. БМА, ф. 1725, оп. 1, д. 8, 178-б.
12. БМА, ф. 1725, оп. 1, д. 1056, 357-б.
13. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 1053, 8-б.
14. БМА, ф. 1725, оп. 2, д. 52, 149-б.

УДК: 94.47 (575.2)(04)

Алимова Б.М.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу институтунун, Европа жана Америка өлкөлөрүнүн тарыхы кафедрасынын доценти

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ ЖЫЛДАРЫНДА КЭЭ БИР ЭЛДЕРДИН МАЖБУРЛАП КӨЧҮРҮЛҮШҮ

(депортацияланышы)

Алимова Б.М.

Доцент кафедры истории стран Европы и Америки Института истории и регионоведения Кыргызского национального университета имени Ж. Баласагына

ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ РЕЛИГИРОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ НАРОДОВ В ВРЕМЯ ВЕЛИКОЙ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

(будет депортирован)

Alimova B.M.

Associate Professor, Department of History of European and American Countries, Institute of History and Regional Studies, Kyrgyz National University named after J. Balasagyn

FORCED RELIGATION OF SOME PEOPLES DURING THE GREAT CIVIL WAR (will be deported)

Аннотация: Макала Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде түзүлгөн өзгөчө татаал абалда Советтер Союзунун кээ бир элдеринин мажбурлап көчүрүлүшүнүн себептерине арналат. Өзгөчө көңүл депортацияга туш болгон адамдар менен баскынчылардын оккупация

режиминде калгандардын абалына салыштырууга бурулат. 1941-1945-жылдары СССРдин бир катар элдеринин депортацияланышы, администрациялык мажбурлоо чарасы өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу зарылчылыгы менен байланыштуу болгонун, согуш эбегейсиз чоң курмандыктар менен коштолгонун, СССРдин элдеринин бардыгы ар кандай деңгээлде анын азабын көрүшкөндүгү айтылат.

Негизги сөздөр: Улуу Ата Мекендик согуш, депортация, оккупация, чыккынчылык, курмандыктар.

Аннотация. Статья посвящена депортации некоторых народов в СССР в условиях тяжелого положения, сложившегося в период Великой Отечественной войны. Особое внимание обращается сравнению положения депортированных народов, с теми кто оставался в оккупированной захватчиками территориях. В статье делается вывод, о том, что депортация, административное принуждение некоторых народов СССР в 1941-1954 гг. продиктована необходимостью укрепления безопасности страны, что война сопровождалась огромными жертвами, что всему народу СССР пришлось пережить неимоверные страдания и потери.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, депортация, оккупация, предательство, жертвы.

Annotation. The article focuses on the deportation of certain ethnic groups within the USSR during the challenging circumstances of the Great Patriotic War. Special attention is given to comparing the experiences of deported populations with those who remained in territories occupied by the invaders. The article concludes that the deportation and administrative coercion of some ethnic groups in the USSR between 1941 and 1954 were driven by the need to strengthen national security. It also highlights that the war brought immense sacrifices and that the entire population of the USSR endured unimaginable suffering and losses.

Keywords: The Great Patriotic War, deportation, occupation, betrayal, victims.

XX кылымдын 1941–1945-жылдарында СССР элдеринин депортацияланышынын тарыхын, ошондой эле бул кайгылуу окуянын кесепеттерин объективдүү, ар тараптуу изилдөө азыркы тарых илиминин эң маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат. СССРде Ата Мекендик согуштун алдында жана анын учурунда өзгөчө татаал абал түзүлгөн. Ал убакта жана согуш мезгилинде коомдун бир бөлүгү аны коргоого беттенген, башка бир бөлүгү, Ата мекен оор абалда калганда, душмандар менен биргелешип өз өлкөсүнө каршы иш-аракеттерге кошулушкан. Татаал жана оор мезгилде орун алган элдердин депортация процессин изилдөө көп жылдарга чейин жүргүзүлбөй келген. Өзгөчө бул теманы изилдөө 1990-жж., СССРди кулатуу жана социализмди каралоо мезгилинде күчөгөн. Буга анын узакка созулган унчукпай калышы жана чет элдик, россиялык жана ата мекендик авторлордун салыштырмалуу аз сандагы эмгектери, аларда карама-каршы корутундулар айтылып, кызуу талаш-тартыштарды жаратып жаткандыгы себеп болгон. Кайра куруу мезгилинде өтө таасирдүү кампаниялардын бири согуштун

алдында жана согуш жүрүп жаткан мезгилде корейлердин, поляктардын, немистердин, крым татарларынын, чечендердин жана башкабиркатарКавказэлдерининмажбурлуу көчүрүүлүсү тууралуу апыртмалары болгон. Бул проблема менен негизинен журналисттер алектенип, массалык маалыматтар аркылуу бир жактуу каралган. 2000-жылдарда архивдик материалдар менен кенен таанышуу мүмкүнчүлүгү пайда болушу менен бул көйгөйдү тарыхчылар изилдешкен. Ошондуктан XX кылымдын 1941-1945-жылдарында уюштурулган жана ишке ашырылган элдерди массалык түрдө мажбурлап көчүрүү маселесин учурда изилдөө болуп көрбөгөндөй маанилүү. Жалпысынан алган көрсөтүлгөн эмгектерде элдердин депортациясы тоталитаризмдин кылмышы, совет элинин тагдырында коркунучтуу роль ойногон өзгөчө коомдук-саясий кубулуш катары изилденип келет. Анан калса, депортациянын максаты элдердин этносоциалдык жана аймактык биримдигин күч менен бузуу катары каралат жана алардын көнүмүш чөйрөсүнө күч менен киргизилген эл үчүн терс кесепеттери өзгөчө басым жасалат.

Ошентип, XX кылымдын 1941-1945-жылдарындагы элдердин аргасыз миграциясы боюнча болгон эмгектерде бул проблема советтик режимдин кылмышы гана катары каралып, бир жактуу изилденип келген. Өлкөнүн эң оор мезгилинде аябаган зор ресурстарды жумшап, массалык мажбурлап көчүрүүнүн чыныгы себептери көз жаздымда калган. Андын тышкары бул процесстин калк отурукташкан райондордун калкынын улуттук жана социалдык составынын өзгөрүшүнө тийгизген таасири, ошондой эле өлкөнүн экономикасын көтөрүүдө алардын ролу жөнүндөгү маселелер али толук ачыла элек. Мурда репрессияга дуушар болгон этникалык топтордун өкүлдөрүнө таандык саясатчылардын жаңы мууну үчүн үгүтнасаат иштеринде трагедиялуу өткөнгө басым жасоо күчөгөн. «Репрессияланган элдер» деген укуктук түшүнүк да пайда болгон. Аша кечкен апыртмалар, мифтер коомдук, саясий жана жада калса илимий чөйрөдө да көп. Мисалга, чечендердин Хайбах айылынын жашоочуларынын карыяларын жана ооруларын көчүрүүгө ыңгайсыз болгонунан, (ИИЭК) Ички Иштер Эл Комиссариатынын

3-даражадагы комиссары Гвишиани сарайга камап өрттөп салганы тууралу айтылып, ал жөнүндө жалган документтер да жасалган. Бул проблемалардын бурмалануусунун негизги себептеринин бири анын бийлик тарабынан ачык айтылбаганынан да болгон. Мисал үчүн Чечняда согуш башталганда армияга чакырылган эркектердин 63% курал алып, партиялык жетекчилердин жана ИИЭК кызматкерлеринин башчылыгынын алдында козголоңчу отряддарды түзүшкөнү, бул абалга байланыштуу Чечняда мобилизация токтотулгандыгы, немис аскерлери жакындаганда, чечен козголоңчу отряддар алар менен байланышып, Кызыл армиянын тылында артиллерияны колдонуп ири салгылашууларга катышкандыгы тууралуу айтылган эмес.

Депортациялоо советтик бийликтин кылмышы катары гана кароо мүмкүн эмес. Бул чара өлкөнүн согуш маалындагы коопсуздукту жана туруксуздукту сактоо карата иш чарасы болгон. Мисалы, 1915–1916-жж., падышалык Россияда

фронттун аймагынан жана Азовдун жээктеринен немистер көчүрүлгөн. Ошол эле 1915-ж., россиялык армиянын жогорку башкы командачысынын буйругу менен Прибалтикадан Алтайга 100 миңден ашык адам көчүрүлгөн. 1941-ж. АКШ бийлиги америкалык гражданы болгон япондорду концлагерге камап, рудниктерге иштөөгө мажбурлашкан.

Согуштун алгачкы мезгилиндеги депортациялар стратегиялык көз караш боюнча немис, финн жана башка элдердин душман тарапка өтүп кетүүсүн жана тылда көтөрүлүштөрдү уюштуруунун алдын алуу болгон. Чындыгында, Европа өлкөлөрүндө этникалык немистер гитлерчилердин планында «бешинчи колоннанын» (ичтен чыккан чыккынчылар) ролун ойногон. Алар жакшы уюшушкан, нацисттик партия алардын арасында күчөтүлгөн улутчул пропаганда жүргүзүшкөн [1:389]. Мындан сырткары Гитлердик Германия бардык немистерди өзүнүн жараны деп эсептеп (фольксдойче), каратып алган жерлердеги немис калкын мобилизациялап Вермахка кызмат кылдырган.

Алдын ала көчүрүү – согуштук абалдагы аймактардан потенциалдуу коркунуч туудурган элементтерди көчүрүү – ага 950 миң немистер, Батыш Белоруссиядан жана Украинадан, 1921-ж., жергиликтүү калкка полициялык функцияны аткарган 134 миң поляктар дуушар болгон. Бирок Ата мекендик согуш башталганда поляктар сүргүндөн бошотулуп, алардан эки поляк армиясы түзүлгөн.

Согуштун алдында Закавказьянын чек арага жакын райондорунан жана Ыраакы Чыгыштан СССРге көчүп келген чет өлкөлүктөр көчүрүлгөн. Мисалы, 1937-1938-жж. Казахстанга 21064 корейлерлин, ирандыктардын, түрктөрдүн, армяндардын жана курддардын 21064 үй-бүлөсү көчүрүлгөн. Бул иш-чара өлкөнүн коопсуздугу үчүн болгонунда талаш жок.

Талаш-тартыш туудурган оңой эмес суроо бул депортацияны жазалоо катары кароо. Тарыхчы Кара-Мурза аны жеке жазалоону коллективдүү жазалоо менен алмаштыруу катары карайт. Жазалоонун бул түрүн тандап, мамлекет жеке адамдын күнөөсүн изилдөөдөн баш тартуу менен

кээ бир адамдарды куугунтуктоодон бошотконун айтат. Мындай жазалоо негизинен традициялык коомго мүнөздүү экендигин баяндайт. Бул иш-чара кандай оор болсо да, эркектердин көпчүлүгүнүн, демек этностун сакталып калышы деп эсептейт. Эгерде чечендерди согуш мезгилиндеги мыйзам менен соттогон болсо, эркектердин жаштарынын көпчүлүгүн жоготууга алып келмек жана ал элдин демографиялык потенциалын үзгүлтүккө учуратмак дейт [2].

Мисалга крым татарларынын депортациясынын себептерине кайрылсак. 1939-жылдагы эл каттоо маалыматтары боюнча Крым жарым аралында 1126385 адам жашаган. Орустар — 49,6%, татарлар — 19,4%, украиндер - 13,7%, жүйүттөр — 5,8%, немистер - 4,6%, гректер — 1,8%, болгарлар - 1,4%, армяндар - 1,1% башка элдер - 2,6% түзүшкөн.

Улуу Ата Мекендик согуш башталганда крым татарлары Кызыл армиянын катарына чакырылган. Бирок алардын кызматы кыска убакытка гана созулган. Фронт Крымга жакындаганда эле, алардын арасында дезертирлик жана багынып берүү массалык мүнөзгө ээ болду. Немистер ал кырдаалдан пайдаланып, албетте Германия империясынын курамындагы протекторат түрүндө, «татарлардын көз карандысыздыгы жөнүндөгү маселени акыры чечебиз» деген убадалары бар баракчаларды учактардан чачып жиберип жатышты. Украинада жана башка фронттордон туткунга түшүп берген татарлардан агентуранын кадрлары даярдалган. Алар Крымга антисоветтик, согушта утулуу жана фашисттерди мактоого агитация кылуу үчүн Крымга жөнөтүлүшөт.

Натыйжада Крым татарларынан турган Кызыл Армиянын бөлүктөрү согушууга жарамсыз болуп чыгып, немистер жарым аралдын аймагына киргенден кийин алардын жеке курамынын басымдуу бөлүгү дезертирликке учураган [3]. СССРдин Ички иштер эл комиссариатынын төрагасы Л.П.Берияга 1944-жылдын 22-апрелинде жазылган И.А.Серовдун докладдык катында: «Кызыл Армияга чакырылгандардын бардыгы 90 миң, анын ичинде 20 миң крым татарлары 1941-жылы 51-армиядан Крымдан чегингенде дезертирленген...» деп айтылган [4:131].

Крым татарларынын дезертирлигин,

төмөнкү маалыматтар да ырастап турат. Коуш айылында 130 адам Кызыл Армиянын катарына чакырылып, анын 122си немистер келгенден кийин өз жерине кайтып келген. Бешуй айылында чакырылган 98 адамдын 92си кайтып келген [5: 183]. Баксан, Тау-Кипчак, Мечеть-Эли, Вейрат, Конрат, Еуртлук, Ени-Сала, Молбай, Камышлык, Аргин, Ёни-Сарай, Улу-Узень, Казанлы, Корбек, Коуш, Биюк-Узенбаш, Кучук-Узенбаш, Ускут татар айылдарынын жашоочулары партизандык тамак-аш базаларын карактоо менен алектенишкен [6: 129]. Андан кийин алар баскынчыларга баш ийип беришкен. Бир катар учурларда татарлардын чегинип жаткан советтик подразделенияларга ачык чабуулу, ошондой эле согушка чейин түзүлгөн партизандык тамак-аш базаларын талап-тоноо фактылары болгон. Бул 7 айдын ичинде немец аскерлеринин командачылыгы жана татарлардын чыккынчыларынын жетекчилери партизандык отряддарды талкалоого бир нече жолу аракет кылышкан «...1942-жылы Судак облусунда өзүн-өзү коргоо татарларынын тобу Кызыл Армиянын чалгындоо десанттарын жок кылган жана 12 советтик десантчыны кармап алып, тирүүлөй өрттөп салышкан» [7:].

Бул окуялардын көбү документтерде чагылдырылган. Аларда Крым татарлары Кызыл Армиянын бөлүктөрү чегинген учурда толугу менен немец баскынчылардын тарабына өтүп кеткендиктери. Партизандарга гана каршы эмес, Кызыл Армиянын бүткүл түзүлүштөрү менен салгылашууга катышкандары айтылат. Чыккынчылыктын фактылары ушунчалык ачык болгондуктан, абийирдүү изилдөөчүлөр аларды келтирүүгө аргасыз болушат.

Ал эми Түндүк Кавказда 1941-ж., июлуна карата республикада 20 террордук топ (84 адам) карактоо, тоноо, өлтүрүү менен алектенген 20 террордук топ (84 адам) болгон. Бул жерде 1942-ж. январында улуттук дивизияны түзүүдө армияга чакырылуучулардын 50 пайызын гана чогултканга мүмкүн болду. 1942-ж., мартында 14 576 адамдын ичинен 13 560 адам дезертирлик кылып, тоого качышып, бандаларга кошулушкан. 1943-жылы 3000 ыктыярчылардын арасынан 1870 дезертир болушкан.

Биринчиден, аларга тагылган күнөө

— массалык дезертирлик жана Кызыл Армияга чакыруудан качуу. С.Чуев Түндүк Кавказ 1941-1945. Тылдагы согуш», деген макаласында үч жылдын ичинде Кызыл Армиянын катарынан 49362 чечен жана ингуш дезертирлик кылган, дагы 13 389 адам армияга чакыруудан качкан, бардыгы 62 751 адам экендигин документтерге таянып баяндайт.

Кийинки аларга коюлган айып — бандитчилик. Кийинки айып - бандитчилик. Согуштун үч жарым жылынын ичинде, 1941-жылдын 22-июнунан 944-жылдын 31-декабрына чейин АССРинин Чечен Республикасынын аймагында (жана Грозныйдын аймагына депортациялангандан кийин) 421 бандиттик көрүнүш катталган.

Кызыл Армиянын, НКВДнын органдарынын жана аскерлеринин офицерлери менен солдаттарына кол салуулардын жана өлтүрүүлөрдүн саны боюнча Чечен-Ингушетия үч жарым жылдын ичинде СССРде экинчи орунду ээлеген. Мындан сырткары элдерди департациялоонун жүрүшүн чагылдырууда чындыкка жатпаган көп апыртамалар айтылат.

Макаланын көлөмү чектелгендиктен аларды талдабастан бир нече фактыларга гана кайрылууга туура келет. Мисалга, чечендер менен ингуштарды депортациялоо алардын массалык өлүмү менен коштолду – жаңы жашаган жерине көчүрүү учурунда депортациялангандардын дээрлик үчтөн бири, ал тургай жарымы өлдү делген. Бул туура эмес. НКВДнын документтери боюнча 1272 атайын отурукташкан адам же алардын жалпы санынын 0,26% ташууда каза болгон. Каза болгондордун каттоосу жок эле унаалардан ыргытылды деген дооматтар олуттуу эмес. Арбирөлгөнадамстанцияларда документтештирип тапшырылган. Аларды качырып, же акчага сатылып бошотуу күнөөсү коюлбаш үчүн, каза тапкандар сөзсүз документтештирилген.

Бул проблеманы изилдеген тарыхчылар депортация жана атайын кошуундар - бул бүтүндөй бир элди «жок кылууга» багытталган «геноцид» саясаты,- деген тыянакты жокко чыгарышты. Бул көйгөйдүн пайда болушуна 1991-ж. 26-апрелинде жарыяланаган «Репрессияланган элдерди реабилитация кылуу жөнүндөгү»

РСФСРдин мыйзамы түрткү болгон. Анда союздук, республикалык жана жергиликтүү органдардын бул элдерге карата кабыл алынган бардык актылары жокко чыгарылып, ал саясат «геноцид жана мыйзамсызык» саясат деп аталып, ал үчүн официалдуу түрдө кечирим суралган. Кечирим суроо саясий жана популисттик мүнөздө гана болгон. Себеби чыныгы реабилитация кылуу үчүн материалдык себептер, бузулган укукту, жоготулган мамлекеттүүлүктү жана мүлктү калыбына келтирүүгө эч кандай шарттар түзүлгөн эмес. Бул мыйзам Улуу Ата мекендик согуштун жана анын аяктаган мезгилиндеги бир катар элдерге каршы жүргүзүлгөн Сталиндин диктатордук режиминин кылмышы жана «жала жабуу менен геноцид» саясаты деп ар тараптан кыйкырып чыгууларга жол ачкан. Өлкөдө көтөрүлгөн публицистикалык ызычуу немистердин массалык эмиграциясына, улуттук мүнөздөгү көптөгөн көйгөйлөрдүн пайда болушуна түрткү болгон. Мажбурлап көчүрүүнүн бардык операциялары юридикалык негизде жүргүзүлгөн. Алардын ар бирине карата керектүү токтомдор, мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын указдары даярдалып кабыл алынган.

Ал токтомдордун өзүнчө бөлүмүндө атайын отурукташкандардын укугу жана милдеттери аныкталган. Чектөөлөр көчүп жүрүү эркиндигине гана тиешелүү болгон. Аларга жана үй-бүлө мүчөлөрүнө НКВДнын спецкомендатурасынын улуксаты жок, өз айылдык советинин аймагынан чыгууга тыюу салынган. Паспортторуна «бул райондо же шаарда гана жашоого жарактуу» - деген белги коюлган. Атайын көчүрүлгөндөр андан башка бардык жарандык укуктар менен камсыз кылынган. Алар эч каршылыксыз колхоздорго, айыл чарба артелдерине, өнөр жай кооперациясынын тутумуна кирген өнөр жай бирикмелерине кирүүгө же өз бетинче колхоздорго, өнөр жай кооперациясына, айыл чарба артелине биригүүгө укугу болгон. Өнөр жай тармагында иштеген спецпоселенецтердин эмгек акысы бардык башка жумушчулар менен теңдештирилген.

Аларга да эмгектенүү, социалдык камсыздандыруу, убактылуу эмгекке жарамсыздыгы үчүн, бала төрөлгөндө, жаназага, инвалиддик боюнча бериле турган

пособиелер тууралуу мыйзам тиешелүү болгон. Көп балалуу үй-бүлөгө СССРдин ЭКС жана БАК нин 1936-ж. 27-июнундагы мамлекеттин жардамы тууралу токтому да иштеген. Спецпереселенецтердин орто мектепти бүтүргөн балдарына, алардын жашаган райондорундагы атайын орто техникалык жана жогорку окуу жайларына кирүүгө мүмкүн болгон. Турак-жай куруу жана мал кармоо үчүн мамлекеттен ссуда берилген. Согуш аяктагандан кийинки эки жылга аларга салык төлөө жагынан жеңилдик кылынган.

Мажбурланып көчүп келгендерден ар кандай ийгиликтерге жетишип, элге эмгек сиңиргендер аз эмес. Ага күбө Социалисттик Эмгектин Баатыры СССРдин эстрада искусствосунун ишмерлеринин ассоциациясынын төрагасы Махмуд Эсамбаев. Ал Кыргызстанга 20 жашында депортация болуп келген. Кыргыз опера жана балет театрынын солисти. Ал Кыргыз ССРинин эл артисти деген наам алган эң биринчи бийчи болгон. Бул жерде 12 жыл жашаган. Кийин ал мындай деп эскерген: «Мен эстегенге бир да жаман күнүм болгон эмес Кыргызстанда».

Депортациянын ошол мезгилдеги тарыхый аспекте каралбаганынан аны геноцид деген ой-пикирлер коомдук, саясий дискурста, жада калса илимий эмгектерде да кенен кездешет. Ошондуктан бул көйгөйдү тарыхый контекстте кароо зарыл. Советтер Союзунда турмуш «Бардыгы фронт үчүн! Бардыгы жеңиш үчүн!» - максатка багышталып, совет эли фашизмге каршы эбегейсиз оор абалда күрөш жүргүзгөн. Оккупацияда калган элдер массалык түрдө кырылган. Мисалга Смоленск облусун алсак. Смоленщинада эки жылдан ашык оккупация болгон. Ал жерде жарандар абдан жапа чегишкен. Согушка чейин 1 млн. 950,4 миң адам жашаса, согуш убагында ал эки эсе кыскарган [8: 28].

Бул регионде 12 шаар толук талкаланган, 5000ден ашык кыштактарды немисттер жок кылышкан, 200гө жакын айыл, кыштактарды анда жашаган тургундары менен өрттөп жиберешкен. (Жаңы тарыхый булактарды пайдаланууда калкы менен кошо өрттөлгөн Смоленск кыштактарынын саны көбөйүүдө. Мисалга Л.Федорова анын саны 300 дейт [9:].

СССРдин Эл комиссарлар советинин Өзгөчө кырдаал мамлекеттик комиссиясынын толук эмес маалыматы боюнча Смоленск облусунун аймагында баскынчылардын колунан 87 626 жарандар, анын ичинен 2453 жаш бала каза табышкан жана 81 621 адам Германияга жумушчу болуп айдалган [10:50]. Немистер басып алган жерлердеги айыл чарба артелдеринде жана колхоздордо кары-картаңдарды, аялдарды жана жаш балдарды трактордун ордуна сокуга чегишкен. Балдарды 12 жаштан айыл чарба жумуштарына пайдаланышкан. Фашисттер Аношенск жетимдер үйүнүн 113 баласын ачкадан өлтүрүшкөн. Алардан кан алышкан. Ефрейтор Рудольф Модистин көрсөтмөсү боюнча (ал аскер лазаретинде дарыгердин жардамчысы болгон) 1941-ж. 6- сентябрынын 1943 ж. Апрельге чейин жарадар болгон немис аскерелери үчүн балдардан кан алган. Чоң адамга кан алуунун нормасы 350-400 куб см, болсо, балдардан 600-800 куб см, алышкан. Анын күбөсү боюнча 9 жаштагы баладан 800 куб см канда алганда, бала эсин жоготуп, анан өлүп калган [11]. Балдарды жумушка айдап кетип, Прибалтикада мал катары сатышкан. 1943-ж., 17 июлда Литвага 12 жашка чейинки үч вагон балдарды алып келишип, ар бирин 3 маркадан сатышкан. 1942-ж., кышынан баштап Смоленскиде кыштактарды жазалоо максатында андагы бүткүл жашагандарды өрттөөнү башташкан. Семлев районунда беш кыштакты 340 кары-картаң, аялдар, балдар менен тирүүлөй өрттөшкөн. 1942-ж., 5-февралда Вязем районунун Пекарево кыштагын алдын-ала тоноп, анан анын жашоочуларын жыгач сарайларга камап өрттөп жиберешкен. 1942-ж., 28-майда Титово хуторунун бардык адамдарын кырып, үйлөрүн өрттөп жиберешкен. Согуштан кийин да бул кыштак калыбына келе алган эмес. 1942-ж., 7-мартта советтик адамдарды өрттөөнү эң массалык акциясы болуп өткөн [12: 46]. Чертово кыштагында 450 адам өрттөлгөн. Алардын ичинде 1,5, 2 жаштагы, 6 айлык наристелер де болгон [13:47]. Олыша кыштагында 12 баланы күйүп жаткан үйлөргө ыргытып жиберешкен. Зубри кыштагын өрттөөдө 10 бала жана 5 карыялар каза болушкан [14:83]. Демидов районунда кыйнап, андан кийин 400 адамды атып салышкан. 1942-ж., Колабоно кыштагындагы ин-

валиддер үйүнөн 80 картаң инвалиддерди казылган орго алып барып атышкан. Жаракат алгандарды тирүүлөй көмүп салышкан [15:81]. Германдык командалык Ржев-Вязем плацдармын таштап кетип бара жатып, бул аймакты «какыраган талаага» айлантууга буйрук берген. Гжат, Вязем, Туманов жана башка фронтко жакын миңдеген кыштактар өрттөлгөн. 1943-ж., 8-мартында Гаврилка кыштагынын 180 тургунун, 9-мартта Песочня кыштагынын 136 адамды өрттөшкөн [16:374;46]. 15-февралда Гуторово кыштагында төрт карыяны, 32 аялды, 62 баланы атып салышкан. Бардыгы бул айылдын 147 тургунун жок кылышкан. Антонина Деленджик айтат: ... Полицай беш жашарды кызды отко ыргытты. Анан аялдын колунан жулуп алып үч жашарды отко ыргытты. Энесин арабаны сүйрөткөнгө чегели дегенде, ал балдарынын аркасынан отко секирди» [17:49-50]. Ефрейтор Гаудян Курт суракта 1942-ж. 6 июлунда Каспля селосунун тургундарын массалык жок кылууга катышканын, Осипович кыштагында сарайда тирүүлөй 60 чейин адамдарды өрттөгөнүн мойнуна алган. Дагы бир ефрейтор Мюллер Эрих Каспля селосунда 80 адамды өлтүргөнүн мойнун алган.

Жогоруда айтылгандар совет элинин тарткан азабынын бир гана эпизодун түзөт. Смоленщинанын эли товардык вагондо болсо да, кээде ачка, кээде ток болуп фронттон алыс көчүүнү бакыт деп сезишмек. Айлар, жылдары бою муз, тоң, ылай, жаан-чачында окоптордо жатып, өмүрүнөн айрылган жоокерлер жана алардын энелери (өзгөчө жети баласынан айрылган эне) депортациялангандар сыяктуу эмгек (трудоармия) армиясында болгонду бакыт деп эсептешмек. Согуштан кийин СССРдин

европалык бөлүгүндө 25 млн. адам туракжайсыз калышкан.

Советтер Союзунун батыш райондорунун кээ бир айылдарында бир да жашы жеткен эркек калбай, демографиялык катастрофа болгон. Согуштун маалында миңдеген жетим балдар тентип, Ташкентке жетүү жөнүндө кыялданышкан. Фронттун аймагында калган райондордо «Ташкент – город хлебный», деген түшүнүк болгон. Борбордук Азия региондоруна жетүү алар үчүн кол жеткис гана кыял боюнча калган.

Кээ бир элдердин көчүрүлүүсү, алардын арасындагы чыккынчылык үчүн жазалоо катары кароо жетишсиз экени белгилүү болду. Бул акция согуштук-стратегиялык мүнөздө болгон. Ата Мекендик согуштун алдында жана жүрүшүндө элдердин мажбурлап көчүрүлүшү согуш мезгилиндеги зарылчылык болгон. Биринчиден «бешинчи колоннадан» арылуу маанилүү болгон. Фашисттик Германия басып алган өлкөлөрдүн дээрлик бардыгында «бешинчи колонна» болгонун тарыхчылар баяндайт. Түндүк Кавказдагы кээ бир, совет өкмөтүнө лоялдуу эмес элдердин депортациялоосунун бирден-бир маанилүү себеби, мунайзаттуу райондордун коопсуздугу менен байланыштуу болгон. Дагы бир себеп, дүйнөлүк жаңы тартип орноонун алдында, өлкөнүн чек арасын бекемдөө. Анын актуалдуулугун 1946-жылы башталган «кансыз согуш» далилдеди.

Жалпылап айтканда, элдердин мажбурланып көчүрүлүүсү өлкөнүн коопсуздугун камсыз кылуу зарылчылыгы менен байланыштуу болгон. Согуш эбегейсиз чоң курмандыктар менен коштолгон. СССРдин элдеринин бардыгы ар кандай деңгээлде анын азабын көрүшкөн.

Адабияттар

1. Семиряга М.И. Коллаборционизм: Природа, типология и проявления в годы Второй Мировой войны. - М.: РОССПЭН, 2000. - ISBN: 5-8243-0070-4. 389-б
2. Сергей Кара-Мурза. Советская цивилизация. Алгоритм: 2001 г.
3. «ГАРФ.ФР-9478.0п.1.Д.284.Л.16»
4. Иосиф Сталин – Лаврентию Берии: «Их надо депортировать...»: Документы, факты, комментарии / Сост. Н.Ф. Бугай. М., 1992. С.131.
5. Партизанское движение в Крыму в период Великой Отечественной войны. Сборник документов и материалов. 1941–1942. Сост.: А.В. Мальгин, Л.П. Кравцова, Л.Л. Сергиенко. Симферополь, 2006. С.183
6. Романько О.В. Крымско-татарские добровольческие формирования в германских вооружённых силах (1941–1945) // Новый Часовой. 2004. № 15–16. С.129.

7.ГАРФ. Ф.Р-9478. Оп.1. Д.284. Л.20–21.

8.См.: 75 лет без войны. Смоленская область. Цифры и факты: Юбилейный статистический сборник, посвящённый 75-летию Победы в Великой Отечественной войне. Смоленск, 2020. С. 28; 9 мая — День Победы // Смоленскстат (официальный сайт территориального органа Федеральной службы государственной статистики по Смоленской обл.). 2021. 6 мая. <https://sml.gks.ru/news/document/121980>.

9.Кара.: *Фёдорова Л.* Хатыни Смоленщины и немецко-фашистский геноцид // Завтра. ру. 2018. 22 июля.

10.Государственный архив Смоленской области (ГА СО). Ф. Р-1630. Оп. 2. Д. 29, 202; Без срока давности... С. 50.

11.ЦА ФСБ России. Д. № Н-17683. Т. 2. Л. 93; см.: *Овидин Д.Ю.* Указ. Соч.

12.Государственный архив новейшей истории Смоленской области (ГАНИ СО). Ф. Р-73. Оп. 2. Д. 11. Л. 32—34; Без срока давности... С. 46.

13.ГА СО. Ф. Р-2434. Оп. 3. Д. 38. Т. 5. Л. 38; *Курбатова П.О.* О злодеяниях немецко-фашистских захватчиков на Смоленщине. С. 7; Без срока давности... С. 47.

14.Из отчёта секретаря Руднянского районного комитета ВКП(б) А.А. Елисеева в Смоленский областной комитет ВКП(б) о сожжении деревень и расстрелах жителей в населённых пунктах Руднянского района // Без срока давности... С. 83.

15.Из докладной записки начальника Управления НКВД по Смоленской области П.П. Кондакова заместителю наркома внутренних дел СССР В.Н. Меркулову о расстрелах мирного населения в Демидовском, Слободском и Велижском района. 19 июня 1942 г. // Там же. С. 81.

16.ГА СО. Ф. Р-9. Оп. 1. Д. 6. Л. 18; Книга памяти. Т. 4. Дополнительный. С. 374; Без срока давности... С. 46.

17.Смоленские Хатыни // Рабочий путь. 2009. 22 июля; Без срока давности... С. 49, 50.

УДК: 321.1 (575.2)

Амирбек кызы Гулбарчын

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин окутуучусу

Беделбаев Аскарбек, тарых илимдеринин кандидаты, проф.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин окутуучусу

СССР ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН КЫРГЫЗ ФИЛИАЛЫНЫН АЧЫЛЫШЫ ЖАНА ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ (1943-1950-ЖЖ.)

Амирбек кызы Гулбарчын

Преподаватель Кыргызского национального университета им.Ж. Баласагына

Бедельбаев Аскарбек, канд. ист. наук, проф.

Кыргызского национального университета им.Ж. Баласагына

ОТКРЫТИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КЫРГЫЗСКОГО ФИЛИАЛА АКАДЕМИИ НАУК СССР (1943-1950 ГГ.)

Amirbek kyzy Gulbarchyn

Teacher of the Kyrgyz National University named after J.Balasagyn

Bedelbaev Askarbek,

candidaite of historical sciences, prof. Kyrgyz National University named after Zh. Balasagyn

OPENING AND ACTIVITIES OF THE KYRGYZ BRANCH OF THE USSR ACADEMY OF SCIENCES (1943-1950)

Аннотация. Макалада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилинде Кыргызстанда СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын ачылуусунун өбөлгөлөрү каралды. КирФАНдын ишмердүүлүгүнө жана анда жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулду. Кыргыз илиминин өнүгүшүнө, илимий кадрлардын түптөлүшүнө, республиканын саясий,

социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүшүнө филиалдын кошкон салымынын мааниси чагылдырылды.

Негизги сөздөр: СССР Илимдер академиясы, Кыргыз филиал, Улуу Ата Мекендик согуш, токтом, илим, окумуштуу, академик, Совнарком, Президиум, Эл Комиссарлар Совети (ЭКС), КП(б) БК.

Аннотация: В статье рассматривается предпосылки открытия кыргызского филиала Академии наук СССР в Кыргызстане в годы Великой Отечественной войны. Особое внимание уделено организационной работе КирФАНа, а также изучению его вклада в развитие кыргызской науки и формированию научных кадров.

Ключевые слова: Академия наук СССР, Кыргызский филиал, Совнарком, Президиум, Совет Народных Комиссаров (СНК), ЦК КП(б), Великая Отечественная война, постановление, наука, ученый, академик.

Resume. The article examines the prerequisites for the opening of the Kyrgyz branch of the USSR Academy of Sciences in Kyrgyzstan during the Great Patriotic War. Special attention is paid to the organizational work of KirFAN, as well as the study of its contribution to the development of Kyrgyz science and the formation of scientific personnel

Key words: USSR Academy of Sciences, Kyrgyz branch, Council of People's Commissars, Presidium, Council of People's Commissars (SNK), CP (b) Central Committee, Great Patriotic War, decree, science, scientist, academician.

2023-жылы Кыргызстандын илимий коомчулугу республиканын Илимдер академиясынын түзүлгөндүгүнүн 80 жылдыгы белгиленсе, быйыл Тарых институтунун түптөлүшүнүн 90 жылдыгы белгиленип жатат. Кыргызстандын Илимдер академиясынын тарыхы өткөн кылымдан башталат. Кыргызстандын элин интеллектуалдыктарбиялоодо СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын ачылышы улуттук масштабдагы маанилүү окуя болгон. Советтик Кыргызстандын илиминин калыптанышы, өнүгүшү жана илимий изилдөөлөрүнүн өнүгүшү К.К.Каракеевдин [3,4], С.К. Керимбаевдин [5], Б.Н.Нурманбетовдун [9], В.М. Петровецтин [10], жана башкалардын эмгектеринде чагылдырылат.

Кыргызстанда илимий мекемелердин ачылышын жана ишмердүүлүгүн изилдөө актуалдуу маселелердин бири болуп саналат. Бул багыттан алганда өзгөчө орунда Ата Мекендик согуш мезгилинде СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын ачылышы турат. Анын түптөлүшү кыргыз илиминин өнүгүшүнө, илимий кадрларды даярдоого жана республиканын саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүшүнө зор салым кошкон. Ошондой эле Россиянын борборунан көрүнүктүү окумуштуулар менен чыгармачыл инсандардын эвакуацияланып келиши Кыргызстандын илиминин өнүгүшүнө,

элибиздин коомдук аң-сезиминин бир кыйла жогорулашына алып келген. Согушта жеңишке жетүүбүздө илим чоң мааниге ээ болгон. Өз кезегинде кыргыз окумуштуулары менен илимий кызматкерлери да фашизмге каршы күрөшкө салым кошушкан. Кыргызстандын илими бир кыйла тепкичке жогорулап, кадрдык түзүмү чыңдалган. Кыргызстанда СССР Илимдер академиясынын филиалынын ачылышы кыргыз илиминин өнүгүшүнө негиз салган.

Согуш өлкөдөгү илимий мекемелердин өнүгүшүн токтото алган эмес жана маанилүү изилдөөлөр дайыма жүргүзүлүп турган. СССР ЭКСтин 1943-жылдын 5-январдагы Фрунзе шаарында көчүрүлүп келинген институттардын жана республикалык илимий-изилдөө мекемелердин базасында СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалын ачуу жөнүндөгү чечими республикада илим-изилдөө иштеринин өнүгүшүнө чоң өбөлгө түзгөн. [5, 163-б.] Алгач Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитети жана Кыргызстандын Эл комиссарлар Совети 1938-жылы СССРдин Илимдер академиясынын Президиумуна СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалын ачуу өтүнүчү менен кайрылган. [10, 65-б.] Кыргыз ССРинин Эл Комиссарлар Совети жана КП(б) БК Фрунзе шаарында 1940-жылдын 17-мартында “СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалын ачуу” боюнча №315 токтом кабыл алган. [6, л.1] Үчүнчү беш жылдык пландын

(1938-1942-жж.) максаты өлкөдө илимди өнүктүрүүдө улуттук кадрларды даярдоо болгон. СССР Илимдер академиясынын Кыргызстанда филиалын ачуунун мүмкүнчүлүктөрүн билүү үчүн 1940-жылы март айында атайын комиссия түзүлүп, төрагалыгына академик С.Г. Струмилина дайындалган. Комиссия Кыргызстандагы илимий-изилдөө иштеринин абалы менен таанышкан. Материалдык базанын, квалификациялык адистердин жетишерлик деңгээлде экендигин жана илимий мекемелердин бир катар ийгиликтүү иш жүргүзүп жаткандыгын эске алып, СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалын ачууну билдирген.

Советтер Союзунун өкмөтү жана Илимдер академиясы да бул сунушту четке каккан эмес. Бирок согуштун биринчи жылдары оор болгондуктан, бул маселе 1943-жылга чейин артка жылдырылып турган. Бирок ушул мезгилдин аралыгында Кыргыз ССР Эл Комиссарлар Советинин алдындагы Илимий комитет СССР Илимдер Академиясынын филиалынын кызматын аткарып келген. [4, 29-30-бб.] СССР ЭКС 1943-жылдын 5-январында СССР Илимдер академиясынын Президиумуна Кыргыз Эл комиссарлар Советине Фрунзе шаарына көчүрүлүп келинген институттардын жана республикалык илимий-изилдөө мекемелердин базасында СССР Илимдер академиясынын Кыргызстандагы филиалын ачуу жөнүндө №8 токтомун чыгарат. [8, 5-б.] СССР Илимдер академиясынын Президиумунун чечими менен филиалдын ачылышын даярдоо үчүн атайын комиссия түзүлүп, анын төрагалыгына академик А.Н. Бах шайланган. Бул комиссиянын курамына белгилүү советтик окумуштуулар, академиктер А.А.Борисяк жана Я.М. Завадский, СССР Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденттери Д.М. Наливкин, Х.С. Коштоянц, С.Е. Малов жана илимий катчы Б.Н. Митрейкин кирген. [10, 67-68-бб.] 1943-жылы апрель айынын орто ченинде комиссия өз ишин жыйынтыктаган. 1943-жылы 21-23-июнда СССР Илимдер академиясынын Президиумунда Кыргыз филиалынын түзүмү, Президиумдун курамы, анын төрагасы жана орун басары, филиалдын кеңеши, институттун 153 штаттык түзүмү жана жобосу бекитилген. [7, л.1-28] 1943-жылы 15-июнда ЭКС жана Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин № 256/1

токтомунун негизинде филиалдын төрагалыгына академик К. И. Скрябин, биринчи орун басарлыгына Ж. Шүкүров, экинчи орун басарлыгына В. Массино, Тил, адабият жана тарых институтунун директорлугуна А.Токомбаев, Геология институтунун директорлугуна П.К. Чихачев, Химия институтунун директорлугуна В.П. Вендт, Биология институтунун лабораториясынын башчылыгына А.А. Любищев, Биология институтунун лабораториясынын тайпалык башчылыгына И.В. Выходцев, окумуштуу катчылыгына профессор П. В. Власенко шайланган. [8, 6-б.]

Филиалдын ачылышынын салтанаттуу жыйыны И.В.Панфилов атындагы сейил багында 1943-жылы 13-августта болгон. Ачылуу иш-чарасына СССРдин Илимдер академиясынын президенти академик В.Л.Комаров, көрүнүктүү советтик окумуштуулар-академиктер А.Н.Бах, А.А. Борисяк, И.И.Мещанинов, мүчө-корреспонденттер С.Е.Малов, В.М.Жирмунский, профессор В.А. Энгельгардт, Б.Г. Массино, партиялык жана мамлекеттик ишмерлер ж.б. катышкан. [4, 32-б.] СССРдин Илимдер академиясынын президенти академик В.Л.Комаров өз сөзүндө “Мылтыктын үнү биздин өлкөдө илимдин үнүн чөктүрө албайт, аларга каршы илим биздин окумуштууларды патриоттуулукка, социалисттик мекен алдындагы кызмат кылууга дем берип турат. Кыргыз филиалы- республикадагы илимий ойлордун борбору болушу мүмкүн, мындан аркы экономикалык жана маданий деңгээлинин жогорулашына, кыргыз окумуштууларынын да жалпы Советтер Союзунун илиминин казынасынын байышына салым кошуусу көбөйөт”- деп баса белгилеп кеткен. [11, 16-б.]

СССР Илимдер академиясынын Кыргыз филиалынын ачылуусу Коммунисттик партиянын, Совет өкмөтүнүн улуттук республикалардын илиминин өнүгүүсүнө кам көргөндүгүнүн ачык-айкын далили болду. Жогорку органдардын чечими менен СССРдин Илимдер академиясынын Биологиялык бөлүмү көчүрүлүп келинген. СССР Илимдер академиясынын Кыргызстандагы Биология бөлүмүнүн курамына төрт институт: геология, биология, химия жана тил, адабият жана тарых институту, бирдиктүү 8 сектор, 17 лаборатория, экономика-географиялык

топ, Ботаникалык бак, Улуттук маданий музей жана илимий китепкана кирген. [5, 163-б.] Геологиялык институт өз ичинен сымап, сурьма, минералдык тоют топторуна, ал эми биология институту болсо ботаникалык, зоологиялык бөлүм болуп, химия институту бир нече лабораторияларга органикалык эмес, органикалык, аналитикалык, физикалык химия болуп, тил, адабият жана тарых институту болсо тарых, тил, адабият, фольклор секторлоруна бөлүнгөн. [7, л.2] Алар Кыргызстандын илим-изилдөө мекемелери менен бирдикте согуштук жана экономикалык маанидеги маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Филиал ачылган күндөн тарта аз убакытта маанилүү тапшырма катары жергиликтүү илимий кадрларды биринчи жумуш орундары менен камсыздоону алдына койгон. Бул болсо кыргыз илиминин өнүгүшүнө жол ачкан. Филиалда жалпы 158 илимий кызматкер, анын ичинде СССР Илимдер академиясынын бир академиги, бир мүчө-корреспонденти, 12 илимдин доктору, 22 илимдин кандидаттары жана 50 кенже илимий кызматкерлери эмгектене баштаган. [9, 103-б.] Филиал өзүнүн бардык иштерин Кыргызстандын ресурстарын өлкөнү коргоо муктаждыктарына жумшоо багытында жүргүзгөн. 1 жылдын ичинде эле Кыргыз филиалы 19 илимий экспедиция : 7 геологиялык, 8 биологиялык, 1 химиялык, 2 археологиялык жана 1 фольклордук экспедиция уюштурган. Геологдор согуштук маанидеги кен байлыктарды изилдеп табууда көп иштерди аткарышкан. Аз гана убакыттын аралыгында геологиялык изилдөөлөр жыйынтыгын көрсөтө баштаган. 1944-жылы геологиялык жана гидрогеологиялык Кыргызстандын картасын түзүшкөн жана түштүк Кыргызстандагы геологиялык каттоону бүтүрүү жана бир катар актуалдуу суроолордун үстүндө иштешкен. Геолог В.И. Смирновдун жетекчилиги астында сымаптын корун кеңейтүү үчүн чоң иштерди жүргүзгөн. Жергиликтүү жаш илимий кадрлардын адистигин жогорулатуу максатында Кыргызпединститунун жогорку курсунун студенттерин геологиялык изилдөөлөргө кызыктыра башташкан. [3, 34-б.] Окумуштуу В.А. Николаев жетектеген топтун мүчөлөрү Д.И.Яковлев, В.Н. Огнев, П.К. Чихачев, О.И. Некрасовдор 1941-1944-жж. 321

экспедиция уюштурушуп, 110 түстүү металлдын, 71 көмүр, нефть, 8 металл кендерин аныкташкан. Натыйжада республикада 20 пайдалуу кендер ачылган. Кыргызстанда табылган сымап, сурьма, вольфрам ж. б. сейрек кездешүүчү кендер стратегиялык чоң мааниге ээ болгон. [1, 115-116-бб.]

Согуш учурунда шарттын жоктугунан улам адамдардын организмде белок менен май жетишсиздигинен ар кандай оорулар чыга баштаган. Ошол мезгилде С витаминине (аскорбин кислотасы) талап күч болгон. Ушул шартта биохимия жана микробиология институтунун академиги А.Н.Бах жетектеген топ С витаминин Жалал-Абаддагы Арсланбап токоюндагы грек жаңгагынан алууну сунуш кылышкан. Ошентип, Жалал-Абадда жылына 500 млн. адамга жетээрлик С витаминин чыгаруучу завод курулуп, ишке кирген. Бул жерде 15-июндан 15-июлга чейин жылына жаңгак менен ит мурун өсүмдүгү чогултулган. Заводдон чыгарылган сырьё согуш мезгилинде аскердик госпиталдарда, бейтапканаларда жана үй шартында жаш балдардын иммунитетин көтөрүүдө, адамдарга күч берүүдө кеңири колдонулган. [5, 162-б.]

Н. Сытый жетектеген химия институту жардыруу иштеринин жаңы ыкмасын иштеп чыккан. Өлкөдөн чыккан минералдык сырьёлордун, туз, көмүр жана сейрек кездешүүчү металлдардын физикалык жана химиялык өзгөчөлүктөрүн изилдешкен. Биологиялык институт Ботаникалык бакты келечекте кеңейтүү иштерин, “Кыргыз ССРнин флорасы” деген эмгекти түзүү боюнча материалдарды даярдоо иштерин, ал эми институттун зоология сектору айыл-чарбасында зыянкечтер менен күрөшүү чараларын жана кой жана уйлардын физиологиялык өзгөчөлүктөрүн бийик тоолуу шарттарда багуу боюнча эксперименталдык иштерди жүргүзүшкөн жана 2 млн. гектардан ашуун тоолуу жайыт жерлерге көзөмөл жүргүзүлүп, геоботаникалык сүрөттөө боюнча карта түзүшкөн. [2, 555-б.] Коомдук илимдердин өкүлдөрү аскердик-патриоттуулук, Ата Мекенди коргоо, пролетардык интернационализм, согуштун маңызы, мааниси боюнча изилдөөлөрдү, түшүндүрүү иштерин алып барган. Тил, адабият жана тарых институтунун негизги изилдөөлөрү кыргыз тилинин

орфографиясы жана синтаксисин изилдөөгө, “Манас” эпосунун мазмунуна анализ жүргүзүүгө жана Кыргызстан тарыхы боюнча окуу куралдарын жана монографияларды жазууга багытталган. Улуу Ата Мекендик согуштун тарыхы боюнча документтерди жана материалдарды чогултуу жана басууга даярдоо боюнча атайын комиссия түзүлгөн. Анын планына ылайык, 1943-жылы А.Н. Бернштамдын «Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы Кыргызстандын тарыхы боюнча материалдар» китепчеси жарыкка чыккан. Согуш мезгилинин акыркы жылдарында, 1944-ж. К.Х. Карасаев, Д.Ш. Шүкүров, К. Юдахиндин редакциясы менен 40 миң сөздөн турган биринчи «Орусча-кыргызча сөздүк» басылып чыккан. Бул сөздүк азыркы күнгө чейин актуалдуулугун жоготпой, кеңири колдонулуп келет. И.А. Батмановдун жетекчилиги менен кыргыз тилинин илимий грамматикасы иштелип чыккан. 1945-жылы К.Х. Карасаевдин жетекчилиги менен кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн жазуу иши башталган. «Манас» эпосунун ар кандай варианттарын чогултуу жана изилдөө боюнча иштер улантылган. [10, 90-91-бб.]

Ошентип, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филалында маанилүү изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Гидроэлектростанциялардын курулушуна байланыштуу чоң жумуштарды Химия институтунун жардыруу технологиялар лабораториясынын кызматкерлери аткарышкан. И.В.Выходцеванын жетекчилиги менен Чыгыш Фергана менен Батыш Тянь-Шандын жайыттарынын картасы түшүрүлгөн жана тоюттарга геоботаникалык изилдөөлөр жүргүзүлгөн.

СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филалынын төрагасы К.И. Скрябин 1946-жылга чейин жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгын чыгарып жатып геологиялык изилдөөлөр чоң жыйынтыктарды көрсөткөндүгүн баса белгилеп кеткен. Кенен жүргүзүлгөн геологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй ошол мезгилдерде Кыргызстан Союздук өлкөлөдүн ичинен тоо-кен казып алуу боюнча сурьма мене сымап кенинин корунун көптүгү боюнча алдынкы орундарга чыккан.

К.И.Скрябин тарабынан тарыхчылар тарабынан да маанилүү изилдөөлөр жүр-

гүзүлгөндүгү айтылган. 1946-жылга чейинки топтолгон жазуу жана материалдык булактардын негизинде коллективдүү төрт томдуу “Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхын” жазуу башталган, бир томдуу “Кыргыз ССРнин тарыхы” басмадан чыгарууга даярдалган жана алгачкы тарыхый-географиялык атлас иштелип чыккан. Кыргыз лингвисттери тарабынан да чоң иштер жүргүзүлгөн. Алар кыргыз тили боюнча минималдуу окуу китептерин иштеп чыгышкан жана аны кылдат изилдөө үчүн материалдарды жыйнашкан. [4, 36-37-бб.]

Согуштан кийинки жылдары 1946-1950-жж. беш жылдык пландын максаты элдик чарбаны калыбына келтирүү жана өнүктүрүү болгон. Бул багыттан алып караганда республикадагы окумуштуулар көбүрөөк химия жана геология изилдөөлөргө басым жасашкан. Эвакуацияланган окумуштуулардан эсебинен республиканын илимий кадрлары чындалган. Академиктер А. Бах, А. Борисяк, техника илимдеринин докторлору М. Келдыш, тарых илимдеринин доктор А. Бернштам, филология илимдеринин доктору К. Юдахин ж. б. келиши менен республиканын окумуштууларынын сапаты жогорулаган. Илимдер Академиясынын филалынын ачылышы Кыргызстандын илиминин мындан аркы өнүгүшүнө жаңы кенен мүмкүнчүлүктөрдү ачып бере алды. Түрдүү илимдин тармактарында улуттук кадрларды даярдоодо чоң салым кошту. Филал ачылган күндөн тарта эле республикадагы илимий мекемелердин борбору болду. Ошентип, согуш мезгилинде ачылган СССР Илимдери Академиясынын Кыргыз филалы майданга керектүү илимий изилдөөлөрдү жүргүзүү менен бирге илимий кадрларды даярдоо, илимий изилдөөлөрдүн багытын аныктоо, улуттук маданий мурастарды топтоо жана Кыргызстандагы илимди калыптандыруу жана өнүктүрүү боюнча зор иштерди жүргүзгөн.

Кыргызстандын окумуштуулары бардык советтик илимпоздор сыяктуу эле, согуш мезгилинин татаал шарттарына карабастан, фронттун жана тылдын тапшырмаларын зор шыктануу менен аткарышып, душмандын үстүнөн жеңишке жетүүбүзгө өз салымындарын кошушту. СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалы түптөлгөндөн бери узак жана даңазалуу өнүгүү жө-

лун басып өтүп, ал улуттук илимге өзгөчө салым кошту. Академиянын түзүлүшү, албетте, Кыргызстандын тарыхында көп жагынан олуттуу окуя болуп, убакыттын өтүшү менен илимий күчтөрдү максаттуу түрдө топтоштуруп, илимий изилдөөлөрдүн жана жалпы Кыргызстандагы маданий иштердин өнүгүшүнө чоң салым кошту. Илимдер академи-

ясы өлкөдөгү илимий изилдөө жана жогорку билим берүү тутуму менен көптөгөн тармактар менен байланышкан. 80 жылдан ашуун убакыттын аралыгында кыргыз эли үчүн укмуштуудай жемишин берген, өлкөбүздүн жүзүн өзгөрттү жана Кыргызстандын баардык фундаменталдык иштеринде таяныч болуп калган күчтүү, уникалдуу академиялык илимдин дарагын өстүрө алды.

Адабияттар:

1. Известия Киргизского филиала Академии наук СССР, вып. II-III -Фрунзе, 1945.
2. История Киргизской ССР.т.2, -Ф., 1973.
3. Каракеев К.К. Великий Октябрь и наука Киргизстана. -Ф., 1977.
4. Каракеев К.К.Академия наук Киргизской ССР. -Ф., 1974.
5. Керимбаев С.К. Советский Киргизстан в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. -Ф., 1980.
6. КР УИАнын борбордук архиви. ф.5, оп. 1 д.1.
7. КР УИАнын борбордук архиви. ф.5, оп. 1 д.15.
8. Национальной акамедии наук Кыргызской Республики 50 лет/ Под редакцией Ж.Ж. Жээнбаева. НАН КР-Бишкек: Илим, 2005.
9. Нурманбетов Б.Н. Трудящиеся города Фрунзе в годы Великой Отечественной войны. -Ф., 1990.
10. Петровец В.М.Научные исследования в Киргизии в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). - Ф., 1969.
11. Речь президента Академия наук СССР академика В.Л. Комарова.// «Известия Киргизского филала Академия наук СССР»,вып. I, Фрунзе, 1945.

УДК: 94:329(575.2) (04)

Орозахунова З. Ж.

Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Тарых жана чөлкөм таануу институтунун археология, этнология, булактаануу жана тарыхнаама кафедрасынын ага окутуучусу

**СОВЕТТИК КЫРГЫЗСТАНДАГЫ СОҢКУ СТАЛИНИЗМ МЕЗГИЛИНДЕГИ
САЯСИЙ СИСТЕМА (1945 - 1953 жж.)**

Орозахунова З. Ж.

Кыргызский национальный университет им.Ж.Баласагына институт Истории и регионоведения старший преподаватель кафедры археологии, этнологии, источниковедения и историографии

**ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА В СОВЕТСКОМ КЫРГЫЗСТАНЕ
В ПЕРИОД ПОЗДНЕГО СТАЛИНИЗМА (1945 - 1953 гг.)**

Z. Orozakhunova

Kyrgyz National University named after J.Balasagyn Institute of History and Regional Studies
Senior Lecturer at the Department of Archeology, Ethnology, Source Studies and Historiography

**POLITICAL SYSTEM IN SOVIET KYRGYZSTAN DURING THE PERIOD OF LATE STALINISM
(1945-1953)**

Актуалдуулугу - макалада Советтик Кыргызстандын соңку сталинизм мезгилиндеги, саясий системанын катуу борборлоштуруу шартында, республикалык бийлик органдарынын

өз алдынчалыгын чектеген айрым маселелери каралат. Ашыкча борборлоштуруунун залакасы жергиликтүү башкаруудагы айрым маселелерде, оперативдүү чечимдерди кабыл алууну кыйындаткан, бул региондун өнүгүшүнө жана коюлган милдеттердин тез аткарылышына олуттуу тоскоолдук кылган. Бул көйгөйлөрдү чечүү толугу менен борбордук бийликтен көз каранды болгондугу, бардык кадр жана уюштуруу маселелери союздун деңгээлиндеги бекитүүнү талап кылган. Изилдөөнүн максаты - Борбордук жетекчилик саясаттын негизги багыттарын, анын ичинде экономиканы калыбына келтирүүнү, кадрларды даярдоону жана социалдык жана экономикалык чакырыктарга каршы күрөшүүнү кантип, аныктаганын карап чыгуу болуп саналат. Изилдөөнүн натыйжасында Коммунисттик партиянын ишмердүүлүгүнө көңүл бурулат. Партия мамлекеттик жана коомдук уюмдарды координациялоо менен башкарууда негизги ролду ойногон. Бул учурда, саясий система тарыхый жагдайлардын чакырыктарына жооп берип, натыйжалуу иштеген.

Негизги сөздөр саясий система, кеч сталинизм, экономика, кадрларды даярдоо, жергиликтүү кеңештер, Коммунисттик партия, коомдук уюмдар, реформа, партиялык комитеттер.

Актуальность - в статье рассматривается, как политическая система советского Кыргызстана в период позднего сталинизма функционировала в условиях строгой централизации, что ограничивало самостоятельность республиканских органов власти. Чрезмерное централизация затрудняла оперативное принятие решений на местном уровне, что существенно тормозило развитие региона и выполнение поставленных задач. Решение этих проблем полностью зависело от центральных властей, так как все кадровые и организационные вопросы требовали утверждения на союзном уровне. Целью исследования рассмотреть, как Центральное руководство определяло ключевые направления политики, включая восстановления экономики, кадровую подготовку и борьбу с социальными и экономическими вызовами. В результате исследования основное внимание уделяется деятельности Коммунистической партии. Партия играла ключевую роль в управлении, координируя действия государственных и общественных организаций. В это время политическая система действовала эффективно, отвечая на вызовы, продиктованные историческими обстоятельствами.

Ключевые слова: политическая система, поздний сталинизм, экономика, кадровая подготовка, местные Советы, Коммунистическая партия, общественные организации, реформа, партийные комитеты

Relevance - the article examines how the political system of Soviet Kyrgyzstan during the period of late Stalinism functioned under conditions of strict centralization, which limited the independence of the republican authorities. Excessive centralization made it difficult for operational decision-making at the local level, which significantly hindered the development of the region and the fulfillment of its tasks. The solution to these problems completely depended on the central authorities, as all personnel and organizational issues required approval at the union level. The purpose of the study is to examine how the Central Leadership has identified key policy areas, including economic recovery, human resources training, and addressing social and economic challenges. As a result of the research, the main focus is on the activities of the Communist Party. The Party played a key role in governance, coordinating the actions of state and public organizations. At that time, the political system acted effectively, responding to challenges dictated by historical circumstances.

Key words: political system, late Stalinism, economy, personnel training, local councils, Communist party, public organizations, reform, party committees

Политическая система советского Кыргызстана в период позднего сталинизма была направлена на решение острых социальных и экономических проблем республики, однако сопровождалась значительными управленческими недостатками и идеологическими перегибами. Изменились стиль и

методы партийной работы, так как партийные комитеты постепенно отказывались от излишней опеки и администрирования в отношении к советским, хозяйственным органам и одновременно добивались от них усиления организаторской и культурно-воспитательной работы среди населения.

Годы	Членов КПСС	Кандидатов в члены КПСС	Всего коммунистов
1	2	3	4
1940	6386	8375	14761
1941	9628	8316	17944
1942	12342	5744	18086
1943	14821	5655	20476
1944	14174	8070	22244
1945	14661	8828	23489
1946	19620	9125	28745
1947	29288	10280	39568
1948	35517	10647	46164
1949	36457	9429	45886
1950	37137	7653	44790
1951	38722	7335	46057
1952	39177	7202	46379
1953	39671	6873	46544
1954	41752	4320	46072
1955	43085	2916	46001
1956	44891	3341	48232

Одной из актуальных задач для республиканской власти стало улучшение подготовки квалифицированных кадров, особенно среди представителей местных национальностей. В своем выступлении на V съезде КП(б) Киргизии 13 февраля 1949 года председатель Совмина И.Раззаков отметил значительное отставание республики в выполнении пятилетнего плана, особенно в промышленности и сельском хозяйстве. Он подчеркнул критическую нехватку специалистов среди кыргызов: в Министерстве сельского хозяйства работали всего 4 агронома с высшим образованием, 8 зоотехников и 4 ветврача, а инженеров - механиков среди кыргызов не было

вовсе. В системе Министерства водного хозяйства было только 2 инженера-ирригатора с высшим образованием. В промышленности не было ни одного инженера - кыргыза. В школах республики работало всего 54 учителя - кыргыза с высшим образованием. И.Раззаков отметил, что сельхозинститут выпустил лишь 87 кыргызов, что составляет 11% от общего числа выпускников, а мединститут выпустил всего 22 врача – кыргыза. [2] Он подчеркнул необходимость ускоренной подготовки местных кадров и повышения их представительства в различных отраслях, что стало важным направлением деятельности республиканской власти.

Таблица 2

Состав Коммунистов - специалистов с высшим и средним специальным образованием (на 1 января соответствующего года) [3, с.22-23]

	1941	1946	1951	1956
С высшим образованием:	627	1426	2290	3634
инженеров	139	373	510	697
архитекторов	-	2	8	697
агрономов	65	94	170	
других специалистов сельского хозяйства	54	97	201	
агрономов, ветврачей, зоотехников и др. специалистов сельского хозяйства				530
врачей	40	110	243	320
экономистов	69	114	188	
экономистов - плановиков				234
педагогов	116	400	683	1284
других специальностей	111	236	287	253
юристов				316
имеющих неполное высшее образование	232	524	1319	
имеющих незаконченное высшее образование				2760
в том числе: учителей				1383
Со средним образованием:	1725	4091	7775	9299
техников	185	495	879	1178
землемеров, землеустроителей, топографов	37	38	72	1024
среднего медицинского персонала	56	180	338	383
учителей	4 25	1021	1775	1964
других специальностей	481	1184	828	1819

средние общеобразовательные школы	-	-	3178	2931
имеющих неполное среднее образование	2506	6016	13995	13311

Также отмечалось, что замещение вакантных должностей затрудняется из-за недостаточного изучения работников и их карьерного роста. И.Разаков подчеркивал о необходимости ликвидировать медлительность в работе министерств, улучшить подготовку специалистов и учитывать мнение региональных организаций. В 1951 году более 40% должностей оставались незамещёнными.

Важные проблемы включают недостаточное внимание к подготовке и развитию женских кадров. [3,с.25] И.Раззакова на X пленуме ЦК в 1952 году и выявил основные проблемы в работе с кадрами, включая недостаточное внимание к подбору и развитию кадров, допуск неопытных и недостойных кандидатов на руководящие должности, и неправильную практику подбора на основе семейных связей. [4]

Таблица 3

Состав Коммунистов по образованию (на 1 января соответствующего года) [5, с.21]

Годы	Высшее	Незаконченное высшее	Среднее	Неполное среднее	Начальное	Грамотных, но не имеющих нач. образования	Азбучно - неграмотных
1941	627	232	1725	2506	7205	5413	236
1946	1426	524	4091	6016	10426	5671	591
1951	2290	1319	7775	13995	14340	6145	193
1956	3634	2760	9299	13311	13628	5600	-

В 1950-е годы система образования в советском Кыргызстане сталкивалась с проблемами нехватки школ и учебных помещений, особенно в сельских районах, где многие учебные заведения размещались в аварийных зданиях, не предназначенных для образования. Из-за нехватки ресурсов, строительство новых школ и капитальный ремонт существующих было затруднено. Для

решения проблемы, Постановление Совета Министров Киргизской ССР от 16 апреля 1950 года предписало передать бывшие административные здания, занятые различными министерствами и организациями, в распоряжение органов народного образования к 1 июля 1950 года, [6] включая школы в Фрунзенской, Таласской и Иссык-Кульской областях.

Таблица 4

Список школьных зданий, используемых не по назначению, министерствами исполкомами облсоветов депутатов трудящихся и подлежащие передаче органам народного образования. (Приложение к Постановлению Совета Министров Киргизской ССР от 16 апреля 1950 года № 372) [7]

Местонахождение школы	Название школы	Кем занята	Срок освобождения
Фрунзенская область, Панфиловское	Семилетняя школа	РК КП/б/ Киргизии	1 июля 1950 года

Таласская область, Таш-Добо	Три школьных здания	Облисполком, горисполком, РК КП(б) Киргизии	1 июля 1950 года
Фрунзенская область, Петровка	Семилетняя школа	РК КП(б) Киргизии	1 июля 1950 года
Фрунзенская область, Ивановка	Три школьных здания	Радиоузлом, парткабинетом и типографией	1 июля 1950 года
Иссык-Кульская область, Покровка	Два школьных здания	РК КП(б) Киргизии	1 июля 1950 года
Город Фрунзе	Средняя школа №25	Гидротехникумом	1 июля 1950 года
Город Фрунзе	Средняя школа №20	Финансовым техникумом	1 июля 1950 года

Республиканская власть Киргизской ССР активно занималась решением финансовых проблем населения, принимая меры по снижению долговой нагрузки, особенно для уязвимых категорий граждан. Одним из ключевых направлений было списание безнадежной задолженности, что помогало гражданам, находящимся в сложной финансовой ситуации, облегчить долговое бремя. В частности, задолженность в размере 11,007 рублей была списана за счет средств специального фонда долгосрочного кредитования. Также была введена рассрочка платежей по ссудам для инвалидов Отечественной войны, что давало им возможность погашать долги в более удобные сроки. Индивидуальные решения по списанию долгов и предоставлению рассрочек принимались для инвалидов и семей погибших воинов. Задолженность инвалида труда 1 группы в сумме 6,246 рублей и инвалида Отечественной войны в сумме 4,761 рублей была списана. Эти меры подчеркивали стремление властей поддерживать социальную справедливость и оказывать помощь тем, кто нуждался в финансовой поддержке. [8]

В начале 1950-х годов одной из приоритетных задач для Совета Министров Киргизской ССР стало улучшение финансового положения республики. В 1952-1953 годах были приняты ключевые постановления, направленные на регулирование земельных ресурсов и решение проблем с финансовыми

расчетами и налогами. [9] В январе 1953 года постановления № 62 и № 63 установили меры по своевременному поступлению авансов сельскохозяйственного налога и списанию задолженности местных бюджетов перед республиканским. Общая сумма списанной задолженности составила 13,55 миллиона рублей распределенная следующим образом:

- Иссык-Кульская область - 532,900 рублей
- Ошская область - 1,324,300 рублей
- Таласская область - 4,195,700 рублей
- Тянь-Шаньская область - 655,400 рублей
- Фрунзенская область - 5,480,100 рублей
- Город Фрунзе - 1,361,820 рублей

Эти меры облегчили финансовое бремя регионов и улучшило управление бюджетом. [10] Таким образом, принятые постановления отражают комплексный подход к решению проблем с финансированием, улучшению сбора налогов и управлению финансовыми ресурсами, что способствовало стабилизации финансового положения республики. [11]

Самовольная застройка была серьезной проблемой в Киргизской ССР, как и ранее в послевоенные годы, отражая слабости местного управления и недостаточную координацию в контроле за земельными ресурсами. В ответ на рост незаконного строительства

в городах и поселках, Управление по делам архитектуры при Совете Министров Киргизской ССР предложило ряд мер, включая ужесточение контроля, привлечение нарушителей к ответственности и разработку постановлений для противодействия самовольной застройке. Министерство городского строительства СССР разработало проект общегосударственного постановления «О мерах борьбы с самовольным строительством в городах и поселках городского типа», направленного на унификацию мер борьбы с самовольным строительством по всей территории Союза, подчеркивая значимость этой проблемы на уровне всего СССР. [12]

Значимые социально-экономические инициативы в союзных республиках требовали обязательного согласования и одобрения на уровне союзного центра, что подчеркивает высокую степень централизованности в управлении. Это также иллюстрирует важность соблюдения формальных процедур для перераспределения критически важного оборудования и обеспечения прозрачности управления ресурсами на всех уровнях власти. Строгая централизованная система управления в СССР привела к тому, что все ключевые вопросы - от заготовок до инфраструктурных проектов - решались через союзный центр. Такой подход часто замедлял процессы и усложнял локальное управление, что подчеркивает необходимость пересмотра механизмов координации и улучшения оперативного управления на местах.

В управленческой системе Киргизской ССР продолжались негативные явления, включая коррупционные схемы. В 1949 году комиссия ЦК КП(б) Киргизии выявила крупные хищения и злоупотребления среди высокопоставленных чиновников, таких как заместители председателя Совета Министров И.П. Ребров и Ш.Б. Каримов, а также председатель Госплана М. Роговский. Они использовали нелегально полученные товары и спирт для личного обогащения и подкупа должностных лиц, что нанесло государству ущерб в 1,9 миллиона рублей. Несмотря на выявленные нарушения, председатель Совета Министров И. Раззаков, который по мнению комиссии заслуживал партийного взыскания за отсутствие должного контроля, не

был снят с должности. [13] В дальнейшем он стал Первым секретарем ЦК КП(б) Киргизии, что отражает сложные политические механизмы того времени и указывает на серьезные управленческие и идеологические проблемы в деятельности партии. Из отчета секретаря ЦК КП(б) Киргизии на VI съезде коммунистов в 1952 году следует, что руководство партии оказывает слабое влияние на промышленность из-за редкого посещения руководящими работниками промышленных предприятий. В сельском хозяйстве недостаточно ведется идейно-воспитательная работа среди специалистов. Необходимо улучшить материальные условия и укрепление специалистов на работе. Уровень удовлетворения потребностей населения в культурных, медицинских помощи, и социальном обеспечении недостаточен. Работы по благоустройству городов и сел ведутся слабо, а выполнение бюджета республики также оказывается неудовлетворительным. [14]

В конце 1940-е и ранние 1950-е годы, как и в предыдущие исторические периоды, в Киргизской ССР проводились изменения в административно-территориальном составе в связи с укрупнением колхозов. Указом Верховного Совета были ликвидированы несколько сельских советов, а их территории и колхозы переданы в состав других сельских советов. Эти меры отражали стремление к оптимизации управления и улучшению координации сельского хозяйства в условиях нарастающих социальных и экономических проблем.

Совет Министров Киргизской ССР и ЦК КП(б) Киргизии, учитывая сложную социально-экономическую ситуацию, обратились к центральной власти с предложениями по поддержке пограничных районов. Предложения включали меры по улучшению инфраструктуры, такие как строительство и завершение автодорог, включая Ново-Вознесенка-Иныльчек и Советское-Кара-Кара. [15]

В начале 1950-х годов республиканские власти Киргизской ССР столкнулись с серьезными трудностями в организации и повышении квалификации кадров для колхозов. В ответ на выявленные проблемы, связанные с неудовлетворительным выполнением

постановлений о сельском хозяйстве, было решено усилить работу с кадрами. Однако реализация этого плана сталкивалась с значительными трудностями. Обучение председателей колхозов, запланированное через краткосрочные курсы, началось с задержками или не было полностью организовано в ряде регионов, таких как Таласская и Иссык-Кульская области.

Результаты проверки показали, что выполнение плана по повышению квалификации кадров оказалось значительно ниже

ожидаемого: в некоторых областях, например, Ошской и Таласской, выполнение плана составило всего 13% и 13,8% соответственно, в то время как в Фрунзенской области достигло 67,6%. В целом республика выполнила лишь 45,3% от запланированного. Эти результаты выявили необходимость улучшения координации, контроля и организации курсов, что является ключевым для достижения поставленных целей по улучшению управления колхозами и повышения их эффективности. [16]

Таблица 5

Состав Коммунистов по ряду занятий (на 1 января соответствующего года) [17, с.17]

Годы	Всего коммунистов	Из них						
		рабочих	колхозников	членов куст-промартелей	служащих	младшего обслуживающего персонала	учащихся	прочих
1941	17944	2030	4297	189	10653	91	442	242
1946	28745	3327	8060	182	14763	116	291	2006
1951	46057	6662	11673	570	23743	174	875	2360
1956	48232	8800	11329	583	23741	-	887	2892

Функционирование политической системы советского Кыргызстана в период позднего сталинизма была жестко централизованной и сосредоточенной на восстановление экономики, устранении последствий войны и подготовке кадров. Партия играла ведущую роль, координируя управление, но ее работа страдала от коррупции, бюрократии и идеологических перегибов. Несмотря

на трудности, удалось стабилизировать экономику, укрепить колхозы и заложить основы для модернизации. Однако чрезмерная централизация и нехватка квалифицированных специалистов тормозило развитие. Эти вызовы показали необходимость реформ, которые начались после смерти Сталина и позволили республике двигаться к более устойчивому управлению.

Литература:

1. Коммунистическая партия Киргизии в цифрах. Ф., 1976. - С.12.
2. Из выступления Председателя Совмин. Кирг. ССР И. Раззакова на Всъезде КП(Б) Киргизии о развитии народного хозяйства и культуры республики за период, прошедшей с IV съезда КП(б) Киргизии 13 февраля 1949 г.// ЦГА ОПД КР Ф.56. оп.4. д.681 «а» лл.161-179.
3. Коммунистическая партия Киргизии в цифрах. Ф., 1976. - С.22 - 23; С.25.
4. Из доклада Секретаря ЦК КП(б) Киргизии И. Раззакова на X пленуме ЦК КП Киргизии «О мерах по выполнению постановления Центрального Комитета ВКП(б) «О работе с кадрами в киргизской парторганизации «23 апреля 1952 г.» ЦГА ОПД КР Ф.56. оп. 4. д.857 лл.5-28.

5. Из выступления Председателя Совмин Кирг. ССР И Раззакова Коммунистическая партия Киргизии в цифрах. Ф., 1976. - С.21.
6. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.1007. л.94, 99.
7. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.1007. л.100.
8. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.973. л.35.
9. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.1153. ч.II л.312-313.
10. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.1153. ч.II л.317.
11. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.1153. ч.II л.312-313.
12. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.1007. лл. 76-77.
13. ЦГА ОПД КР Ф.56. оп.4. д.739. лл. 6-13.
14. Из отчетного доклада секретаря ЦК КП (б) Киргизии И. Раззакова на VI съезде коммунистов компартии Киргизии о работе ЦК КП (б) Киргизии за период с V съезда партии. 20 сентября 1952 г.// ЦГА ОПД КР Ф.56. оп. 4. д. 843. лл.11-12, 22-24, 41-47.
15. ЦГА КР Ф. 350. оп.14. д.1017. лл.36 - 36 а.
16. Коммунистическая партия Киргизии в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. 1937 -1955. Ч.II. - С. 533
17. Коммунистическая партия Киргизии в цифрах. Ф., 1976. - С.17.

Дюшенбиев С.У.

Старший научный сотрудник
Института истории, археологии и этнологии
им. Б. Джамгерчинова НАН КР

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕНИЧЕСКО-ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ БРИГАД И ШКОЛЬНЫХ ЛЕСНИЧЕСТВ В СЕЛЬСКИХ ШКОЛАХ КЫРГЫЗСТАНА (ИЗ ОПЫТА 1970-Х Г.)

Дюшенбиев С.У.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын
Б. Жамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун
ага илимий кызматкери

**КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ ЖЕРГЕСИНДЕГИ МЕКТЕП ОКУУЧУЛАРЫНЫН
ӨНДҮРҮШТҮК БРИГАДАЛАРЫ ЖАНА МЕКТЕП ТОКОЙ ЧАРБАЛАРЫНЫН
ИШМЕРДҮҮЛҮГҮ (1970-Ж. ТАЖРЫЙБАСЫНАН)**

Dushenbiev S.U.

(Senior Researcher at the Institute of History, Archeology and Ethnology
named after B. Dzhamgyrchinov NAS KR)

**ACTIVITIES OF STUDENT-PRODUCTION BRIGADES AND SCHOOL FORESTRIES IN RURAL
SCHOOLS OF KYRGYZSTAN (FROM THE EXPERIENCE OF THE 1970S)**

Аннотация. В статье исследуется деятельность ученическо-производственных бригад и школьных лесничеств в системе трудового обучения и воспитания в сельских общеобразовательных школах Кыргызстана в 1970-е годы. Названные формы трудового обучения и воспитания в силу разных причин и обстоятельств были самыми популярными и распространенными в республике. Их опыт показывает, что через деятельность подобных форм организации трудового обучения можно помочь профессиональной ориентации школьников, способствовать раскрытию их способностей и прививать любовь к труду, земле, сельской местности, родине. Опыт деятельности таких форм трудового обучения и воспитания и в наши дни весьма полезен и не потерял своей актуальности.

Ключевые слова: труд, трудовое обучение и воспитание, ученическо-производственные бригады, школьные лесничества, агротехнические знания, сельскохозяйственные культуры, саженцы, тянь-шаньская ель, лекарственные травы, принципы трудового обучения и воспитания и т.д.

Аннотация. Макалада 1970-жылдардагы Кыргызстандын айыл жергесинде жайгашкан орто мектептердеги эмгекке окутуу жана тарбиялоо системасында окуучулардын өндүрүштүк бригадаларынын жана мектептердин токой чарбаларынын иш-аракеттери каралат. Ар түрдүү себептерден жана жагдайлардан улам республикада эмгекке окутуп, үйрөтүүнүн жана тарбиялоонун аталган формалары кеңири жайылтылган. Аталган окутуу жана тарбиялоонун формалары мектеп окуучуларынын кесипти тандоосуна, алардын жөндөмдүүлүктөрүн ачылышына, эмгекке, жерге, айылга, мекенге, жаратылышка карата болгон сүйүүсүн, урматтоосун ойготууга таасирин тийгизип, зор көмөгүн көрсөткөн. Эмгекке үйрөтүү жана тарбиялоонун мындай формаларынын тажырыйбасы бүгүнкү күндө да абдан пайдалуу жана өзүнүн актуалдуулугун жогото элек.

Негизги сөздөр: Эмгек, эмгекке окутуу, үйрөтүү жана тарбиялоо, окуучулардын өндүрүштүк бригадалары, мектеп токой чарбалары, агротехникалык билимдер, айыл чарба өсүмдүктөрү, көчөттөр, Тянь-Шань карагайы, дары чөптөр, эмгекке үйрөтүү жана тарбиялоонун принциптери ж.б.

Annotation. The article examines the activities of student production teams and school forestries in the system of labor training and education in rural secondary schools of Kyrgyzstan in the 1970s. Due to various reasons and circumstances, the named forms of labor training and education were the most popular and widespread in our republic. Their experience shows that through the activities of such forms of organizing labor training, it is possible to help the professional orientation of school-children, promote the discovery of their abilities and instill a love for work, land, countryside, and homeland. The experience of such forms of labor training and education is still very useful today and has not lost its relevance.

Key words: Labor, labor training and education, apprentice production teams, school forestries, agrotechnical knowledge, crops, seedlings, Tien Shan spruce, medicinal herbs, principles of labor training and education, etc.

В статье нами ставится задача изучение на основе разнообразных источников постановки и организации в сельских школах самой распространенной и перспективной формы соединения обучения с производственным трудом и подготовки молодежи к самостоятельной жизни, к сознательному выбору сельскохозяйственной профессии в Кыргызстане в исследуемые годы как ученические производственные бригады и деятельность школьных лесничеств. К широкому и повсеместному распространению указанных форм трудового обучения в нашей республике способствовали следующие предпосылки. Во-первых, в народном хозяйстве республики основное место занимало сельскохозяйственное производство. Во-вторых, в структуре населения республики была высокая доля сельского населения (в 1975-1980 гг. примерно 61% от общей численности всего населения республики) [7]. В-третьих, высокая рождаемость в сель-

ских семьях, несомненно, способствовала более быстрому росту численности сельских школьников в республике: в 1975-1980 гг. от 70,5% до 71,5% от общей численности новорожденных [23].

Преобладанием численности детей школьного возраста в сельской местности объясняется тот факт, что в республике в 1975/76 уч. году, из всего – 1618 дневных общеобразовательных школ с контингентом 797,2 учащихся, 1344 школ с 562,1 учащихся находились в сельской местности. В 1980/81 уч. году, эти показатели были соответственно – 1614 и 827,8; 1347 и 591,8 или более 83% школы были – сельские [5].

В-четвертых, как известно более 90% земли нашей республики занимают горы и гористые местности [8]. В связи с выше перечисленным, из общей численности учащихся 9-10 (11) классов, проходивших трудовое обучение в 1980/81 уч. году, на долю сельскохозяйственного производства приходи-

лось – 53,7%, тогда как в предприятиях промышленности проходили трудовое обучение – 23,4% школьников, в том числе в сельской местности – 12,9% [2].

История возникновения ученических производственных бригад (далее – УПБ) как в Кыргызстане так и в СССР насчитывает более трех десятилетий. Так, Л.Н. Денисова пишет, что первая УПБ в бывшем СССР возникла в 1954 г. в станице Геймановской Тбилисского района Краснодарского края. Однако всеобщую известность получила бригада Григориполисской средней школы, созданная весной 1955 г., по инициативе комсомольцев и педагогов школы и правления колхоза «Россия» Новоалександровского района Ставропольского края... Почин Ставрополя стал распространяться по всей стране [14].

По имеющимся в нашем распоряжении сведениям первая УПБ в Кыргызстане была организована также в 1954 г. в Талды-Суйской средней школе им. М. Элебаева Түпсского района Иссык-Кульской области. Но тогда бригада была сезонной, документально не была оформлена. Она организовывалась весной, участвовала в прополке силосной кукурузы, кормовой свеклы и в заготовке кормов. Только в 1956 г. Иссык-Кульское облОНО документально оформил организацию УПБ и с этого времени она существует официально и работало постоянно. А в 1956 г. появились другие УПБ в Московском и Кара-Суйском районах Ошской области [26].

В 1974 г. в Кыргызстане работало 675 УПБ с охватом 39,8 тыс. учащихся, которые обрабатывали 21 тыс. га земли, выращивали на 2175 га сахарную свеклу, на 1292 – хлопчатник, на 5094 – кукурузу, 898 – картофель, 745 – сад, 130 – овощи и другие культуры [26]. В 1980 г. более 45 тыс. (21% от общего числа) старшеклассников, трудились в составе 850 УПБ, на полях и фермах колхозов и совхозов. Члены УПБ республики собрали 224 тыс. центнеров сахарной, 360 тыс. ц. кормовой свеклы, 683,4 тыс. тонн хлопка, 976,8 кг лекарственных трав, убрали 323,3 тыс. ц. овощей и фруктов [24].

Опыт работы УПБ показал, что они являются наиболее подходящей формой соединения обучения с производственным трудом для школ сельской местности, давшие наилучшие результаты в приобщении

школьников к общественно-полезному труду, в подготовке их к различным сельскохозяйственным профессиям и закреплению кадров на селе. В процессе труда учащиеся проявляли, укрепляли знания полученные на уроках природоведения, биологии, химии, зоологии, физики, проводили опыты и исследования по применению агротехники, минеральных удобрений. В свое время М.И. Калинин, говоря о сельскохозяйственном труде школьников, достаточно четко и образно определил основную задачу трудового воспитания: «...успехи опытных пришкольных земельных участков надо измерять не голой цифрой собранного урожая, хотя это для нас отнюдь не безразлично, а тем, каков их педагогический эффект в общей системе обучения и воспитания школьников, то есть насколько они повысили качество учебы, насколько ученики старших классов научились работать и насколько ученики младших классов приучились к работе.

Приучение состоит в том, чтобы вызвать у ребят стремление узнать и изучить секреты труда по выращиванию растений, животных, активное желание самим участвовать в работе.» [15].

Вместе с тем, деятельность УПБ служила подспорьем в решении проблем нехватки рабочих рук на местах, а также вносил посильный вклад в укреплении экономики колхозов и совхозов. Многие УПБ республики под началом опытных, обладающих агротехническими знаниями учителей, успешно используя новейшие достижения науки и техники в области сельского хозяйства, добивались высоких показателей в производстве.

Ярким примером тому могут служить трудовые успехи УПБ, под названием «Жаштык» средней школы им. М.Элебаева Түпсского района Иссык-Кульской области. Так, УПБ «Жаштык» в 1975 г. из закрепленной 20 га земли, при плане 430 ц. кукурузы с каждого га фактически вырастили 685 ц с га, когда средний урожай по совхозу с одного га был, всего – 392 ц. В 1977 г. был увеличен размер площади до 50 га, при плане 500 ц. С каждого га, фактически было получено кукурузы 800 ц., по совхозу – 600 ц. УПБ «Жаштык» начиная с 1980 г. занималась выращиванием картофеля и здесь были достигнуты высокие показате-

тели. В 1980 г. с 100 га земли, при плане 130 ц., было получено 200 ц. картофеля, по совхозу – 184 ц. Все эти годы бригадой руководил учитель химии и биологии Далдаев Бекий [14].

При нашей встрече отвечая на вопросы он сказал, что члены УПБ «Жаштык» всегда испытывали чувство гордости и удовлетворения от проделанной работы. Очень большое эмоциональное воздействие на детей оказывал конечный результат их труда, т.е. получение урожая [6].

И таких УПБ в республике насчитывалось немало. Например, в 1975 г. УПБ колхоза «Кызыл-Туу» Ат-Башинского района Нарынской области под руководством учителя Таштанова вырастила на каждом гектаре по 36,5 ц. зерна. В то время такой урожай получали не все признанные хлеборобы [17].

УПБ сш. «Сару» Джеты-Огузского района Иссык-Кульской области в 1980 г. вырастили хороший урожай: 10 тыс. ц. картофеля, 3 тыс. ц. кормовой свеклы, 35,5 тыс. ц. кукурузы на силос. По итогам социалистического соревнования в районе победителем стал УПБ сш. «Сару» [25].

Уход за посевами кукурузы, картофеля и других сельскохозяйственных культур, строго нормативный труд на земле способствовало привитию ребятам, членам УПБ любовь к родному полю. Поэтому, неудивительно, что многие из тех, кто в свое время получил закалку в УПБ, остались трудиться в родном селе.

В основном все механизаторы, строители, животноводы, специалисты совхоза «Талды-Суу» были членами, выше упомянутого УПБ «Жаштык». Например, в 1958 г. за выращивание высокого урожая силосной кукурузы и кормовой свеклы звеньевой Ибраев Т. ученик 8 класса, съездил в Москву на ВДНХ СССР, после он долгое время работал в родном совхозе – агрономом. Такие известные специалисты совхоза, как Джумабеков И. – зоотехник, Шаабаев Э. – веттехник, Сыдыков К. – экономист, Кожокеев К. – шофер, Мамыралиев Т. – токарь, Курманалиев Б. – строитель и многие другие прошли через трудовую школу УПБ «Жаштык» [14]. Из тех, кто вкусил радость труда на родной земле, будучи членами УПБ колхоза «Кызыл-Туу» Ат-Башинского района Нарынской области,

Т.Босукеев, А.Толкунбаев впоследствии стали хорошими механизаторами, а А.Токтоналиеву и К.Дуйшекееву было поручено водить колхозные отары [17].

Отдельные УПБ за высокую организованность, за хорошие показатели в труде были отмечены государством. Например, УПБ Ивановской средней школы №1 Чуйского района была награждена Почетной грамотой Верховного Совета Киргизской ССР. А ее организатор и бессменный руководитель Валентина Афанасьевна Шереметьева была отмечена орденом Трудового Красного Знамени. Не без оснований поля этой УПБ называли опытнической лабораторией [18].

В осуществлении трудового обучения в сельских школах не обходились и без недостатков, которые отнюдь не прививали детям любовь к труду, к земле, а наоборот отталкивали, создавали обратный отрицательный эффект. Например, в республике, особенно в Ошской области за исследуемый период можно встретить множество фактов массового привлечения школьников к сельскохозяйственной работе на длительный срок, намного превышающей время, отпущенной программой на трудовое обучение. Например, учащиеся Хайдеркенской средней школы им. 60-летия Октября Ошской области в 1977 г. начали заниматься в школе в ноябре, в 1978 г. в конце декабря, в 1979 г. и 1980 г. в ноябре, а в 1981 г. в конце декабря. Все эти годы учащиеся 7-10 классов Хайдаркенской школы работали на уборке картофеля, хлопка с сентября вплоть до указанного выше времени [13]. В Ошской области на уборку хлопка привлекались учащиеся из других районов. Но как показывают факты, на местах не могли создать соответствующие условия с учетом возрастных особенностей учащихся. В 1977 г. в Кара-Суйском районе Ошской области, на хлопко-уборочные работы были привлечены из Алайского, Советского и Узгенского районов – 14231 учеников и 699 учителей [10].

Из-за отсутствия элементарных санитарно-гигиенических, культурно-бытовых условий труда, из всего привлеченных учеников – почти 1000 чел. ежедневно не выходили на работу. Учащихся в основном разместили в школах, клубах и в бригадах. Проверкой произведенной постоянной комиссией

по вопросам труда и быта женщин, охраны материнства и детства при Ошском облисполкоме было выявлено, что в большинстве жилых помещениях было грязно, неуютно, отсутствовала питьевая вода, пищу готовили под открытым небом, продукты питания хранились на земле, у многих учеников не было возможности купить зубную пасту, мыло [10].

В текущем архиве Министерства образования и культуры Кыргызстана, нами обнаружены сведения о неоднократном поступлении сигналов от многих родителей в адрес Министерства просвещения СССР, указавших на наличие фактов продолжительного использования школьников при уборке урожая. Но, как отмечал директор Хайдеркенской средней школы А. Бакута, «каждый год ставили вопрос о продолжительном использовании старшеклассников на сельскохозяйственных работах... все соглашались, но дело остается без изменений по-прежнему» [19].

Госкомитет СССР по народному образованию приказом 217 запретил отправку школьников на хлопок и табак. Но в республике вплоть до упразднения и реорганизации колхозно-совхозной системы продолжалось отвлечение учащихся из школ вопреки этим запретам. Так, даже в 1988 г. в Ошской области под прикрытием «работы в счет производственной практики» 50 тыс. детей были привлечены на уборку хлопка [13].

В соседней республике, Таджикистане, где выращивался хлопок намного больше, чем в Кыргызстане, ЦК КП Таджикистана еще в 1987 г. принял решение больше не привлекать школьников к уборке хлопка. Кыргызстану также следовало бы перенять опыт у своего соседа и положить конец использованию школьников на сельскохозяйственных работах, но с распадом Союза, а также колхозов и совхозов, переходом к рыночной экономике само собой отпала необходимость в этом.

Производственная полезность учебного труда очевидна, поскольку он способствовал решению проблемы дефицита рабочих рук в хлопководческих хозяйствах, уборке вовремя такого важного сырья промышленности страны, как хлопок, да и ученики вроде своим трудом вносили посиль-

ный вклад в семейный бюджет и в развитии экономики родных хозяйств.

Однако, следует отметить, что подобная порочная практика массового длительного привлечения школьников к сельскохозяйственным работам, приносило больше вреда, чем пользу. Во-первых, это отрицательно сказывалось на качестве получаемых знаний учащимися. Она приводило к порождению пресловутой процентомании, либерализма при оценке знаний, формализма в обучении и выпуску школьников в сельских школах. В 1976/77 уч. году проведенный во Фрунзенском политехническом институте эксперимент выявил, что из выпускников школ Ошской области, имеющих в аттестатах 4,5 и выше баллов, смогли подтвердить свои знания лишь один из двадцати пяти – тридцати абитуриентов. Не смог подтвердить своих знаний ни один выпускник Наукатского, Ленинского, Кара-Суйского, Фрунзенского, Араванского районов [3]. Но, когда же учиться детям, если они половину учебного года проводили на хлопководческих, табачных плантациях? В Ошском областном государственном архиве нами обнаружен любопытный документ. В распоряжении исполкома Ошского областного Совета трудящихся от 12 декабря 1974 г. №646-р по №710-р указывалось, что в связи с привлечением учащихся 7-10 классов школ Ошской области на сельскохозяйственные работы, для выполнения пропущенных учебных часов и своевременного прохождения программного материала сократить зимние каникулы на 4 дня и весенние каникулы на 3 дня. Под этот нарушающий, существенно ущемляющий права школьников, детей противозаконный документ подписался вместе с представителем облисполкома заведующий Ошского облОНО Т. Саткыналиев [12]. Это можно понять и ссылаться на диктат и авторитет партии, но, что не укладывается в рамки здравого смысла, так это решение всех проблем за счет самих школьников. Получается так, мало того, что помимо воли и согласия многих школьников привлекали в затяжные, трудные работы в сельском хозяйстве в ущерб обучению, еще и наказали существенно сократив сроки каникул. Во-вторых, пробел в знании учащихся в дальнейшем сказались на подъеме общей культуры села. В-третьих, монотонная, од-

нообразная, тяжелая работа у многих школьников навсегда отбивала охоту работать на земле. В-четвертых, такая работа отнюдь не способствовало укреплению здоровья учащихся.

Колхозы и совхозы, выращивающие хлопков и не справляющиеся с его уборкой собственными силами, ссылались на низкую механизацию труда. В 1970 г. уборка хлопка была механизирована на -9%, а в 1980 г. на -51% [9]. Но, что касается трудовых ресурсов, прежде всего рабочих рук, то Кыргызстан нисколько не страдало от их недостатка, наоборот в республике существовала проблема связанная с их избытком [16].

Многие хозяйства республики, прежде чем искать внутренние резервы для решения проблемы, прибегали к легкому, привычному выходу из положения – использованию «дешевой рабочей силы» школьников. Плохая организация процесса труда и неэффективное использование уборочной техники во многих хозяйствах в немалой степени способствовали к привлечению школьников к сельскохозяйственным работам.

В числе наиболее перспективных форм трудового обучения и профессиональной ориентации учащихся сельской школы в исследуемые годы значится и школьные лесничества (далее – ШЛ).

Труд на природе был важным средством правильного развития организма ребенка и необходимым условием гармоничного развития личности. «Забывая о важнейшем источнике знаний – окружающем мире, природе, мы заставляем детей зубрить и тем самым отупляем их мысль», - писал в «Разговоре с молодым директором» выдающийся советский педагог В.А. Сухомлинский, непримиримый противник формальной, механической подачи знаний учащимся [22].

ШЛ позволяли или давали возможность сочетать знания учащихся с практикой, наблюдения непосредственно на лоне природы, на открытом воздухе, что способствовало воспитанию у них бережного отношения к окружающему нас растительному и животному миру. А это, как известно, особенно важно в условиях обострившейся экологической проблемы в стране.

В начале 1975/76 уч. года в Кыргызстане насчитывалось 10 ШЛ, [26] а в 1979/80,

их стало – 24 [4]. Только в 1980 г. юные лесоводы республики вырастили более 400 тыс. саженцев хвойных и лиственных пород деревьев, что показывает их степень полезности [25].

Больших успехов в трудовом обучении и профориентации учащихся, высоких показателей в труде добилось ШЛ под названием «Ёлочка» средней школы им. М. Элебаева Түпсского района Иссык-Кульской области. ШЛ «Ёлочка» функционировало с 1969 г., в его составе насчитывалось 25-30 учащихся. Члены ШЛ занимались посадкой, прополкой, ухаживая за молодыми саженцами, тянь-шаньской ели, сосны, лиственницы, березы. ШЛ организовывало «зеленые патрули», вело охрану богатства природы, занималось переселением муравейников в лесу, очищало родники, заготавливало и сдавало в аптеку лекарственные травы. Члены ШЛ вели разъяснительную работу среди населения, особенно среди животноводов об охране лесных животных, богатств родного края.

ШЛ «Ёлочка» с 1969 по 1980 гг. посадило молодых саженцев на площади 62,5 га, проположи и обработали 185,5 га, всего было ими посажено 357912 штук и обработано, прополото, прорыхлено 927673 штук молодых саженцев тянь-шаньской ели, сосны, лиственницы, березы. Итоги большой работы ШЛ «Ёлочка», справедливо названной «лесным университетом» были хорошо оценены [20]. В 1977 г. член ШЛ «Ёлочка» Шведчиков С. победив на областных, республиканских слетах, конкурсах получил право участвовать на первом Всесоюзном слете трудовых объединений в Москве. В 1979 г. на республиканском слете – конкурсе в ущелье Ак-Суу ШЛ «Ёлочка» заняло 1 место в республике. ШЛ «Ёлочка» в 1979 г. была награждена Почетной грамотой Госкомитета Киргизской ССР по лесному хозяйству и РК профсоюза рабочих лесбумдеревопрома, за активное участие в республиканском конкурсе юных лесоводов посвященного 110-летию со дня рождения В.И.Ленина. В 1979 г. передовые члены ШЛ близнецы ученицы 7 класса Дюшембиевы Бактыгуль и Таалайгуль были участниками ВДНХ СССР в Москве. Список перечня наград, призов, оценок, корреспонденции ШЛ «Ёлочка» гораздо шире, чем мы ей отвели, приятно отметить, что достой-

ные даты в славной истории ШЛ из села Талды-Суу и поныне продолжают.

О правильном трудовом воспитании и профориентации через ШЛ «Ёлочка» свидетельствуют такие факты, что 19 его членов учились в Лисинском лесхозтехникуме Ленинградского объединения Минлесхоза РСФСР. А Плужникова Т., Дюшембиева Т. учились заочно в Ленинградской лесотехнической Академии им. С.М.Кирова и работали помощниками лесничего в Ленинградской области [14]. Бывшие члены ШЛ «Ёлочка» Дж.Джайлообаев, Дж.Алиев стали инженерами-лесоводами высокой квалификации [21].

Успехи ШЛ «Ёлочка» не случайны. ШЛ всегда был объектом пристального внимания, заботы школы и руководства местного управления лесного хозяйства. Они совместно немало сделали в укреплении материальной базы ШЛ «Ёлочка». Работа ШЛ организовывалась по принципу самоуправления учащихся. Совет бригады следил за организацией работы, за выполнением плановых мероприятий, за своевременным подведением итогов социалистического соревнования и т.д. Работу совмещали с активным отдыхом учащихся. Например, для членов ШЛ постоянно организовали однодневные, многодневные поездки на озеро Иссык-Куль, в горы и другие живописные, исторические местности республики. В разные годы члены ШЛ побывали почти во всех столицах союзных среднеазиатских республиках. В деле организации, развития ШЛ «Ёлочка» много труда и стараний вложила ее бессменный руководитель, талантливый педагог – Гирс Елизавета Дмитриевна.

Опыт ШЛ «Ёлочка» служит хорошим образцом успешного сочетания учебы с интересной полезной работой и целенаправленной подготовки школьников к конкретной профессии. Такая прогрессивная форма трудового обучения как школьное лесничество укрепляет связи подрастающего поколения с родной землей, местности где они родились и выросли.

Ныне идут разговоры, споры о том, что нужно ли трудовое обучение? Задаются риторическим вопросом: правильно ли, что дети занимаются производственным трудом? Отвечаем на эти вопросы в целом положительно. Да, дети должны учиться труду. Но

любой труд, чем бы они не занимались должен доставлять им радость. Иначе получится то, что говорил В.М. Шукшин: сельские ребята мечтают стать художником, артистом, космонавтом кем угодно, только не пахарем, крестьянином [27].

Разве захочешь им стать, когда в душе физически и морально еще не окрепших детей, остается глубокий неизгладимый след, отталкивающее впечатление, отупляющая апатия к сельскому труду от непомерно тяжелого, монотонного труда под палящим солнцем. Это особенно ярко проявлялось там, где отсутствовал научно обоснованный подход, где не были достигнуты сочетания общеобразовательных, развивающих, воспитательных целей трудового обучения и воспитания, где не соблюдали строгое нормирование производительного труда с учетом возрастных особенностей детей.

Проделанный анализ накопленного богатого опыта постановки трудового обучения и воспитания в сельских школах Кыргызстана в 1970-е годы показывает, что поставленный на должном научно-теоретическом уровне и подкрепленный необходимой материально-технической базой трудовое обучение и профориентация среди молодежи в свое время были важнейшими факторами в решении таких острых социально-экономических проблем, как отток молодежи из села в город и нехватка трудовых ресурсов в ряде областей и страны. От улучшения процесса трудового воспитания в немалой степени зависело уменьшение численности молодых людей, страдающих социальной апатией и потребительской психологией, следовательно, существенно сузился круг иждивенцев из непроизводительной социальной прослойки.

На наш взгляд, новая концепция общего среднего образования трудовую подготовку учащихся в какой бы форме она не была должна наиболее максимально приблизить к условиям перехода к рыночной экономике. При любом общественно-политическом строе не должны потерять свою актуальность и значение, следующие основополагающие принципы:

- а) Принцип гуманности – т.е. усиление внимания к формированию личности каждого ученика в процессе труда;
- б) Принцип индивидуальности – учет

возрастных особенностей, пола, физического состояния школьника;

в) Принцип дифференциации – ориентироваться на личные способности, наклонности и желания учащихся;

г) Принцип демократизации – развитие у детей активности, творческой инициативы, участие в управлении трудовым процессом;

д) Принцип интеграции – объединение усилий школы, семьи и общественности в организации системы трудового обучения и профориентации учащихся [1].

Таким образом, исследование вопроса осуществления трудового обучения учащихся на примере ученическо-производственных бригад и школьного лесничества сельских школ Кыргызстана показывает, что строго нормированное, научно обоснованное трудовое обучение и воспитание школьников является важной составной частью комплексного подхода в формировании всесторонне развитой личности.

Литература:

1. Автору сформулировать эти принципы помог академик АПН РФ, НАН КР А.Э. Измаилов.
2. Денисова Л.Н. Всеобщее среднее образование и социальный прогресс села.-М.,1988.-С.66.
3. Известия.-1988.-6 октября.
4. Киргизская ССР.-Энциклопедия.-Ф.,1982.-С.270.
5. Кыргызстан. Энциклопедия.-Б.,2001.-С.8,18.
6. Личный архив автора.
7. Народное хозяйство Киргизской ССР в 1984 г.-Ст. ежегодник.-Ф.,1985.-С.190.
8. Народное хозяйство Киргизской ССР в 1980 г.-Ст. ежегодник.-Ф.,1981.-С.258.
9. Народное хозяйство Киргизской ССР за годы Советской власти.-Ст. ежегодник.-Ф., 1987.-С.34-35.
10. Ошский облгосархив, ф.1, оп.1, д.2517, л.5.
11. Ошский облгосархив, ф.1, оп.1, д.2517, л.6.
12. Ошский облгосархив, ф.1, оп.1, д.1606, л.41.
13. Правда.-1981.-4 декабря.
14. Примечание: В статье использована «Характеристика-представление об ученическо-производственной бригаде «Жаштык» и школьное лесничество «Ёлочка» сш. им. М. Элебаева Түпсүк району Иссык-Кульскай областы Киргизской ССР» заверенной печатью директора Ибраева Б. (Далее: Характеристика-представление об УПБ «Жаштык»).
15. См.: Г.П. Логвоева. Методика обучения сельско-хозяйственному труду.-М.,1989.-С.12.
16. См.: Пути повышения эффективности использования трудовых ресурсов сельского хозяйства Киргизии.-Ф.,1986.-С.27; //Социологическое исследование.-1988.-№2.-С.138.
17. Советская Киргизия.-1975.-5 января.
18. Советская Киргизия.-1976.-22 августа.
19. Советская Киргизия.-1977.-20 января.
20. Советская Киргизия.-1975.-29 июля.
21. Советская Киргизия.-1976.-18 августа.
22. Сухомлинский В.А. Разговор с молодым директором школы.-Минск.,1988.-С.9-10.
23. Текущий архив Национального статистического комитета Кыргызской Республики.
- Материалы отдела «Статистика культуры».
24. Текущий архив МОиК КР, ф.1725, д.2, л.221.
25. ТА МОиК КР, ф.1725, д.2, материалы по трудовому обучению.
26. ЦГА КР, ф.1725, оп.1, д.3151, л.103.
27. Шукшин В.М. Нравственность есть правда.-М.,1979.-С.26.

УДК: 94 (37.7)

Анарбаева Гулнара Абдуманоповна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети

**КОКОН ХАНДЫГЫ МЕЗГИЛИНДЕ КЫРГЫЗ УРУУЛАРЫНЫН СОЦИАЛДЫК ТҮЗҮМҮ,
ЖАЙГАШУУСУ****Анарбаева Гулнара Абдуманоповна**

кандидат исторических наук, доцент

Жалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова

**СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА, РАССЕЛЕНИЕ КЫРГЫЗСКИХ ПЛЕМЕН
В ПЕРИОД КОКАНДСКОГО ХАНСТВА****Anarbaeva Gulnara Abdumanopovna**

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

**SOCIAL STRUCTURE, SETTLEMENT
OF KYRGYZ TRIBES DURING THE KOKAND KHANATE**

Аннотация. Кыргыз журту, ата мекени жана кыргыздардын тууганчылык түшүнүктөрү “бир атанын балдары”, “урук”, “уруу” жана “эл” деген түшүнүктөргө байланыштуу. Мындай жалпылыктардын эң төмөнкү баскычы “бир атанын балдары” деп аталат. Кандаш туугандардан турган патриархалдык үй-бүлө “бир атанын балдары” деген түшүнүктүн кучагында камтылган. Уруу бул этникалык жалпылыктын көрүнүшү болгондугу илимде маалым. Бирок, анын түпкү маңызы мында гана эмес. Эң негизги маселе бул жерде уруунун социалдык түзүлүш катары тарыхый өнүгүүнүн бир баскычы болгондугунда.

Ачкыч сөздөр: Ата-журт, кыргыз журту, урук, уруу, тууганчылык, жети ата, мекен, көчмөндөр, ырым-жырымдар.

Аннотация. Понятия кыргызской нации, родины и кыргызского родства связаны с понятиями «дети одного отца», «семья», «племя» и «народ». Самый низкий уровень такой общности называется «дети одного отца». Патриархальная семья, состоящая из кровных родственников, входит в понятие «дети одного отца». В науке известно, что племя является выражением этнического единства. Однако суть его не только здесь. Главный вопрос здесь в том, что племя как социальная структура представляет собой этап исторического развития.

Ключевые слова: Отечество, кыргызский народ, раса, племя, родство, семь отцов, родина, кочевники, обряды.

Annotation. The concepts of the Kyrgyz nation, homeland and Kyrgyz kinship are associated with the concepts of “children of one father”, “family”, “tribe” and “people”. The lowest level of such community is called “children of the same father.” A patriarchal family consisting of blood relatives is included in the concept of “children of the same father.” It is known in science that a tribe is an expression of ethnic unity. However, its essence is not only here. The main issue here is that the tribe as a social structure represents a stage of historical development.

Key words: Fatherland, Kyrgyz people, race, tribe, kinship, seven fathers, homeland, nomads, rituals.

Кыргыздардын көчмөн турмушунда “журт” – турак, же “айылдын күлү жайгашкан жер” деген мааниде колдонулган жана көчмөн кыргыздар үчүн зор мааниге ээ түшүнүктөр жашап келген. Журт кандайдыр

бир адам турак кылган, тиричилик өткөргөн жайды гана эмес, кандаш туугандардын тобун, социумду да түшүндүргөн. Журттун жанында жайгашкан көрүстөн журттун айрылгыс белгиси болгон. Демек, өткөн

муун, ата-балардын сөөгү жаткан жер жана тирүүлөр жашаган жай бул тереңирээк мааниде “ата журт”, “киндик кан тамган жер” түшүнүгүн берген.

Кыргыз көчмөн турмушундагы көчүү-конуу цикли ар жылы кайталануу менен төмөнтөн-жогору кыштоодон төрдү карай, жогорудан-төмөн белгилүү бир маршрут аркылуу вертикалдуу жүргөндүктөн “журт” мааниси көчүп-конуунун чөлкөмү же ареалы катары эмес, маанилүү бир чекит катары туюндурулган. Ошол эле учурда “журт” көчүп-конуунун сезондуулугуна карата өзүнүн ордун алмаштырып да турган. Мисалы, жайлоодогу журт, кыштоодогу журт, жана башка.

Кыргыз журту, ата мекени жана кыргыздардын тууганчылык түшүнүктөрү “бир атанын балдары”, “урук”, “уруу” жана “эл” деген түшүнүктөргө байланыштуу. Мындай жалпылыктардын эң төмөнкү баскычы “бир атанын балдары” деп аталат. Кандаш туугандардан турган патриархалдык үй-бүлө “бир атанын балдары” деген түшүнүктүн кучагында камтылган. Андай социум чогуу чарба жүргүзүп, “баары бирөө үчүн, бирөө баары үчүн” принциби менен ынтымакташа ыстыкоомат кылууну чагылдырган. Ошондуктан кыргыз элинде “жамааттык сезим (коллективизм)” катуу өнүккөн. Ненгизинен Фергана өрөөнүндө калыптанган түштүк кыргыз урууларындагы “ашар” мисалы да ушуга байланыштуу. Ошол эле учурда “бир атанын балдары” деп аталган жамаатта аксакалдын, улуунун орду өтө жогоруболгон. “Жети атасын таануу”, “улууну сыйлоо жана кичүүнү урматтоо” жана башка толуп жаткан кыргыз салт-санаасы атадан балага калган улуу мурас катары сезилген. Белек Солтоноев бул жөнүндө “Кыргыз жети атасын билбегенди «жети атасын билбеген жетесиз» деп, аны кул катарында санайт” деп жазганы кыргыздын бирден бир уруучулук салты болгондугун далилдеп турат.

“Жети атасын сурап кыз бермек” деген эреже уруктун бузулушуна биологиялык жактан жол берген эмес. Бул кыргыз элинин кылымдардан бери келе жаткан генетикалык тазалыгын сактоонун бирден-бир жолу болгон.

“Бир атанын балдары” жалпылыгынын базасында кийинки баскычта турган “урук”

жалпылыгы калыптанган. Урукка чейин “берки ата”, “аркы ата” жана “түп ата” түшүнүгү да жашап келгендиги белгилүү. Демек, жети атасын тааныган кыргыз, өз “тегин” билген. Төктүү элдин кулуну болгон мындай кыргыз өз коомунун руханий-идеологиялык негизин жогорку деңгээлде туюп, ага сүйөнгөн, ишенген.

Демек, “урук” бир тукумдан тарап, өздөрүнүн түпкү теги бир деп эсептешкен туугандардын тобу. Өндүргүч күчтөрдүн өнүгүшү менен энелик доордогу урук аталык доордогу урукка өткөн. Анын калыптанышы мал багуу, жер айдоо, кол өнөрчүлүк менен тыгыз байланышкан. Бул мезгилде коомдун экономикалык уюткусун патриархалдык чоң үй-бүлө түзгөн.

Урук никени жөнгө салуу жана диний ырым-жырым функцияларын сактап калган. Ар кайсы уруктардын патриархалдык үй-бүлөлөрү коңшу жашап, коңшу жамаатты түзүшкөндүгү, акырындап уруктардын чоңоюшуна, башка уруктун мүчөлөрүнүн коңшу уруктун жамаатына кириши менен уруктук мамилелер ыдырап, эми аймактык мамилелер үстөмдүк кыла баштаган. Мунун өзү коомдун уюткусу катары индивидуалдык өз алдынча жеке үй-бүлөлөрдүн пайда болушун шарттаган. Бул өзгөрүүлөр уруктук мамилелердин акырындап жоюлушуна түрткү болуп, мүлктүк теңсиздикке негизделген таптык мамилелердин калыптанышына алып келген. Бирок, көчмөн элдерде таптык коомдо деле «урук» түшүнүгү көпкө чейин сакталып келгендигин кыргыздардын өткөн кылымдагы эле жашоосу чагылдырып турат.

Ар бир уруу урук-урук, айыл-айылга, “чоң-айыл”, “кичи-айыл” (курама) болуп бөлүнгөн. “Үйүндө көптү талаадан киши урбайт” деген ылакап айтып тургандай чоң атанын балдары кайда болсо чоң, букаранын балдары кайда болсо кор болушкан. Чоң атанын балдары ардакталып, өзгөчөрөк кадырланган. Жоокерчилик убакта чабуулдан түшкөн олжо да аксакалдашып бөлүнгөндүктөн улуу атанын тукуму олжону арбын алып турган.

Бир урук өзүнүн тууган уруусуна нааразы болсо, улуу урук аларды теңсинбей, кордук көргөзсө, анда өз уруусуна таарынган урук башка бир урууга кетип да калуучу. Андай бир уруудан экинчи урууга көчүп барган урук,

жаңы урууга курама урук болуп кошулган. Курама урук кошулган чоң уруунун алдында өзүн кичи ата, кичи айыл катары санап, салшырмалуу көз каранды абалда турган. Кээде мал-мүлкүнө ээ боло албай калган учурлары да болгон.

Эгерде тигил же бул уруктан жалгыз башы гана барып, башка урууга кошулса, ал адам кошулган айылдын же уруктун “кулу катары” саналган. Ошондой эле жалгыз өзү барып башка уруунун бир мүчөсүнүн аялынын эмчегин эмп бала болсо, андай баланы “тонсуз уул” деп коюшкан. Андай уулдарга “тентимиш”, “кул” деген аталыштар тагылган.

Кыргыздарга таандык урууну коргоо тартиби иштелип чыккан. Мисалы, “бөлүнгөндү бөрү жейт” деген макал уруучулук, жоокерчилик замандан калган макал экендигин баамдоо кыйын эмес. Элден бөлүнө калган аз айыл, урук болсо, башка бир уруу малын да, башын да (кишисин да) олжолоп кеткен. Башка уруунун колуна түшүп кеткен мал болсун, адам болсун кайта келип өз элине кошулушу кыйынга турган. Колго түшүп кеткен эркек, аял, кул, күң болуп жүрүп өмүр өткөргөн. “Кул, күң өлтүрсө кунсуз, сатса пулсуз” деп аталган. Кулду кулданып, күңдү күңдөнүп жүргөн адам кулун, күңүн өлүрөбү, сатабы өзү билген. Ошол себептен ар бир уруу, өз уруусунун кишисин, малын башка уруунун колуна түшүрүп жибербөөнү негизги милдет катары санашкан. Уруу, урук, бир атанын балдары жалпы эл көчсө чогуу, консо бирге болушу шарт эле.

Бир нече кандаш жамааттык топтордон, уруктардан “уруу” куралган. Уруу “бир атанын балдары”, “уруктан” татаалыраак жана кенерирээк социум болгон. Уруу жалпы чарбалык бирикмеден жогору турган саясий маселелерди да камтыган.

Урууда түбү бир атадан болгондор, ошондой эле жасалма кошулгандар, башкача айтканда “кулдун балдары”, “жээн туугандар” жана башкалар болушу мүмкүн эле. Мындай кошулмаларды “тондуу уул” деп аташкан. Тондуу уул түшүнүгү, алардын так ушул уруунун ичинде төрөлбөй, кийим кийчү чагында, башкача айтканда “тонго ээ болгондо” келип кошулгандыгына карата айтылган нерсе.

Уруу бул этникалык жалпылыктын көрүнүшү болгондугу илимде маалым.

Бирок, анын түпкү маңызы мында гана эмес. Эң негизги маселе бул жерде уруунун социалдык түзүлүш катары тарыхый өнүгүүнүн бир баскычы болгондугунда. Уруу социалдык түзүлүш катары көчмөндүүлүктө демосоциалдык коом болуп эсептелген. Демек ал тигил же бул аймакты ээлеп, бирок анын чектери уруу ээлеген жер чеги эмес, ошол уруунун мүчөлөрү аракеттенген аймактар эсептелген. Башкача айтканда уруу мүчөлөрүнүн аракеттенген чөлкөмү “кыймылдуу” болгон. Уруунун салмагына, башка коңшу урууларга салыштырмалуу саясий аброюна жараша анын ээлеген аймагы – журту кеңип да, тарып да турган деп түшүнүү туура. Демек уруу жалпылыгы, коңшу уруулардын жалпылыктары менен бирдикте өз баскычында этникалык жалпылыкты калыптандырган.

Уруулук түзүлүштө башкы бийликти уруу кеңеши жана аскер жетекчилери жүргүзүшкөн. Ар бир уруунун диний ишенимдери, майрамдары, урааны, туусу болуп, урууга тиешелүү мүлктү тамгалоо, эн салуу калыптанган. “Ураан”, “байрак” жана башка түшүнүктөр “уруктан” жогору турган “уруунун” белгилери болгон. Бул белгилердин ичинен “ураан” негизгиси. Ал биримдикти билгизүүчү сүрөөн. Урушка киргенде пир туткан ата-бабаларынын, баатырлардын аттарын кыйкырып айтып, душманга айбат көрсөтүшкөн. Мурунку өткөн баатырлардын сүрү душманга ти рүүсүндөй айбат кылат, колдойт деп ишенишкен. Ураан уруктун, уруунун, андан жогору элик жалпылыктын биримдигин билгизүүчү символ катары кыргыз коомчулугунда чоң мааниси болгон.

Уруу урук менен бир мезгилде, башка бир көз караш боюнча андан бир аз кечирээк, пайда болгон деген пикир бар. Уруу мамилелери мүлктүк, социалдык, коомдук жана башка теңсиздиктин тереңдеши менен ыдырай баштаган. Жаңы социалдык катмарлар уруунун атына жамынып, өз кызыкчылыктарын көздөшкөн. Россия империясынын курамына кирер алдында кыргыз урууларында абдан чиеленишкен патриархалдык, феодалдык мамилелер өкүм сүргөн. Ар бир уруунун келип чыгышы, тарашы элдин оозеки тарыхы болгон санжырада сакталган, аны эл арасынан чыккан сөзгө чечен, билимдүү, чыгармачыл жөндөмү бара атайын “санжырачылар” чечмелеген.

Уруу баскычынан жогорку деңгээлде “эл” жалпылыгы турат. Анын курамында тууган болуп эсептелген бир нече социалдык түзүлүштөр болушу мүмкүн. Ал социалдык түзүлүштөр сөзсүз эле уруу болушу шарт эмес. Көчмөн турмушунун шарттарындагы “эл” жалпылыгынын курамында уруулар менен катар эле каны башка, келип чыгуусу тышкары чөлкөмдөрдө өнүккөн, бирок “киринди” катары кошулган кичине түзүмдөр, кандаш эмес үй-бүлөлөрдөн түзүлгөн жарым көчмөн топтор (илимий тилде алар дыйкан жамааттары деп да аталышат) жана башка “жээн”, “тага-журт”, “ак үйлүү” болуп кирген топтор да болушу мүмкүн.

Эл түшүнүгү көчмөн коомдо ошентип, этникалык жалпылыкты гана түшүндүрбөстөн, ал социалдык да жалпылыкты түшүндүрүп турат. Демек, уруу баскычында социалдык-экономикалык, коомдук түзүлүш деген илимий түшүнүктөр чагылбаса, “эл” деген социалдык жалпылыкта жана анын жашоосунда мындай түшүнүктөрдүн чагылышын толук баамдоого болот.

Эл жалпылыгы көчмөн коомунда чарбалардын мүлктүк ажырымынын өнүгүшүнө байланыштуу татаалдаша берген. Мурунку уруулук кезде пайда болгон демосоциалдык түзүлүш эми геосоциалдык деп аталган түзүлүшкө өсүп чыгат. Бул деген мурунку кеңейип жана тарып олтурган ийкемдүү жер чектеринин ордуна туруктуу чек аралары болгон аймактын калыптанышын көрсөтөт. Адатта мындай аймак эми тигил же бул эл же бир нече элдер жашаган “өлкө”, “мамлекет”

деп аталуучу чөлкөмдү түшүндүрөт. Албетте өлкө геосоциалдык түзүлүш катары адамдардын, көчмөн шартында бир атанын балдырынын, уруктардын, уруулардын жана элдердин курамынан турат, бирок мурунку уруулук баскычтагы социалдык жалпылыкка караганда таталыраак социалдык-экономикалык, руханий мүнөздөмөлөрү бар тургундардын жалпылыгын түзүп калат (Орус тилиндеги “население”, “народонаселение” деген түшүнүк).

Тургундарысыз тигил же бул өлкө же мамлекет болбойт, бирок ал өлкө менен анда жашаган тургундар бир этносоциалдык жамаатка кирбей калышы да мүмкүн. Өлкө тургундары геосоциалдык жалпылык катары бир нече этносоциалдык жалпылыктардан куралган. Ошол эле учурда тигил же бул этносоциалдык жалпылык башка бир геосоциалдык жалпылыктардын курамында болуп калышы да ыктымал.

Марксисттик идеологияга негизделген окууларда “улут” түшүнүгү экономикалык өнүккөн өлкөлөргө гана байланыштырылат. Бирок, бул сөзсүз гана андай эмес. “Улут” түшүнүгү “эл” түшүнүгүнөн жогорку деңгээлдеги бир эле учурда этносоциалдык дагы (уруу, эл), геосоциалдык да (өлкө, мамлекет) жалпылыктын белгилерин камтыган, “ата мекен”, “ата журт” жалпылыгын уңгу белги катары койгон жалпылык болуп эсептелет. Демек, улут үчүн эл, өлкө деген түшүнүктөрдөн “ата мекен”, “ата журт” түшүнүгү жогору болуп, улуттун өкүлдөрү башка элдердин арасында, өлкөлөрдө, мамлекеттерде жашап калышы да мүмкүн болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Асанов Т.И. Этносоциальная структура и территория кочевого кыргызского общества (историко-этнологический анализ проблемы). Кыргыздар. Он төрт томдук. VII том. Кыргыздар соңку доорлордун тарыхында. 2011.
2. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы: Тарыхый очерктер — 1 -китеп. Бишкек, 1993.
3. Асанов Т.И. Этносоциальная структура и территория кочевого кыргызского общества (историко-этнологический анализ проблемы). Кыргыздар. Он төрт томдук. VII том. Кыргыздар соңку доорлордун тарыхында. Б. 2011.
4. Асанов Т.И. Этносоциальная структура и территория кочевого кыргызского общества (историко-этнологический анализ проблемы). Кыргыздар. Он төрт томдук. VII том. Кыргыздар соңку доорлордун тарыхында. Б. 2011.
5. Семенов Ю. И. Категория «социальный организм» и ее значение для исторической науки.— Вопросы истории, 1966, № 8; Ошол эле автор. Кочевничество и некоторые общие проблемы теории хозяйства и общества.— Сои этнография, 1982.

6. Семенов Ю. И. Категория «социальный организм» и ее значение для исторической науки.— Вопросы истории, 1966. Семенов Ю. И. О племени, народности и нации. Советская этнография. 1986.
7. Семенов Ю. И. Кочевничество и некоторые общие проблемы теории хозяйства и общества.— Сов. этнография, 1982,
8. Семенов Ю. И. О племени, народности и нации. //Советская этнография. 1986. № 3. -с.74.
9. Подробнее об этом см. Семенов Ю. И. Кочевничество и некоторые общие проблемы теории хозяйства и общества. — Сов. этнография, 1982, № 2

УДК 930.327.3

Өмүрова Ж.К.

тарых. илим. канд., доц.м.а.

И. Арабаев атындагы

Кыргыз мамлекеттик университети

**ЭГЕМЕНДУУ КЫРГЫЗСТАНДЫН КООМДУК-ЭКОНОМИКАЛЫК ӨНУГУУСҮНДӨ
САЯСИЙ ПАРТИЯЛАРДЫН АЛГАН ОРДУ:
«АСАБА» УЛУТТУК КАЙРА ЖАРАЛУУ ПАРТИЯСЫНЫН МИСАЛЫНДА**

Омурова Ж.К.

канд. истор. наук, и.о. доц.

Кыргызский государственный
университет имени И. Арабаева

**РОЛЬ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОМ
РАЗВИТИИ НЕЗАВИСИМОГО КЫРГЫЗСТАНА:
НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ «АСАБА»**

Omurova Zh.K.

Ph.D. history Sciences, Acting Assoc.

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

**THE ROLE OF POLITICAL PARTIES IN THE SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT
OF INDEPENDENT KYRGYZSTAN: THE CASE OF THE NATIONAL REVIVAL PARTY “ASABA”**

Аннотация. Макалада демократиялык коомдо жашап жаткан мамлекетеги саясий партиялардын солчул, оңчул жана ортомчул болуп бөлүнүү процессине токтолуудан мурда, мындай партиялык типтин пайда болуу жана бөлүнүү тарыхы токтолуу менен, саясий партиялар, коомдук уюмдардын айырмачылыктары, алдыларына койгон максаттары жана иш аракеттери белгиленген. Муну менен катар жер, Кыргызстандагы алгачкы саясий, коомдук, улуттук кыймылдардын, өзгөчөлүгү, эң биринчи иретте социалдык-экономикалык маселелерди көтөргөндүгүндө, тактап айтканда, жеке үйлөрдү куруу үчүн жер участокторун берүүнү талап кылган саясий партиялардын ичинен “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясынын ишмердүүлүгүндө каралган.

Негизги сөздөр: саясий партия, коомдук уюмдар, социалдык, экономикалык, саясий маселелер, улуттук мүнөздөгү, улуттук маселе, социалдык жардам

Аннотация. Прежде чем остановиться на процессе деления политических партий в государстве, живущем в демократическом обществе, на левые, правые и медиаторы, отмечена история возникновения и разделения таких типов партий, различия, цели и действия

политических партий, общественных организаций. Особенно это касается деятельности «Асаба» – одной из политических партий, которая подняла социально-экономические вопросы, а именно предоставление земельных участков для строительства частных домов.

Ключевые слова: политическая партия, общественные организации, социальные, экономические, политические вопросы, национальные вопросы, национальные проблемы, социальная помощь

Abstract. Before dwelling on the process of dividing political parties in a state living in a democratic society into left, right and mediators, the history of the emergence and division of such types of parties, the differences, goals and actions of political parties and public organizations are noted. This is especially true of the activities of Asaba, one of the political parties that raised socio-economic issues, namely the provision of land for the construction of private houses.

Keywords: political party, public organizations, social, economic, political issues, national issues, national problems, social assistance

Саясий партиялар, уюмдар жана саясий топтор, социалдык контекстери боюнча гана айырмаланбастан, туруктуу идеологиялык байланыштары, алдыларына койгон максаттары, көз караштары, коомдук иштери жана өзүнүн максатына ылайык ички структурасы, аткаруучу иш-аракеттери боюнча бири-биринен айырмаланышат. Ар бир саясий кыймылдын же партиянын программасы талапка ылайык өзүнчө стратегиялык, тактикалык жолдору аркылуу иштелип чыгат. Мындан сырткары өлкөдөгү социалдык-саясий турмушка, экономикалык шартка ылайык жана алдына койгон проблемаларга байланыштуу солчул, оңчул, жана ортомчул, багыттагы саясий партияларга бөлүүнү менен саясий маселелерди жогорулатууга тийгизген таасири, ээлеген орду боюнча ар кандай болушат.

Демократиялык коомдо жашап жаткан мамлекеттеги саясий партиялардын солчул, оңчул жана ортомчул болуп бөлүнүү процессине токтолуудан мурда, мындай партиялык типтин пайда болуу жана бөлүнүү тарыхына токтоло кетсек болот. «XVIII кылымдын аягында Улуу француздук буржуазиялык революциясы жеңип чыккандан кийин Францияда парламент түзүлөт. Анын кеңешмесине катышкан саясий күчтөр залга төмөндөгүдөй жайланышат: сол тарапта – революционерлер, башкача айтканда парламенттин жүргүзгөн ишин сынга алуучулар, өздөрү иштеп чыккан принциптерди, эрежелерди, ойлорду парламенттин иш – долбооруна киргизүүчүлөр. Борбордо – чечилип жаткан маселелер боюнча центристтер, бирде сол

тарапты, бирде оң тарапты колдоочулар; оңчулду жактап жаткан коомдор б.а. монархияны сактап калуу же аны кайра калыбына келтирүү позициясында турган консерваторлор» [1] орун алышкан. Бирок коом өнүккөн сайын бул «оңчул», «солчул» жана «ортомчул» түшүнүгү белгилүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Мисалы, буржуазиялык коомдун пайда болуусунун жана өнүгүүсүнүн жүрүшүндө дүйнөлүк саясат таануу илиминде солчулдар бекем орнотулган капиталисттик түзүлүштү сынга алышып, саясий өзгөрүүлөргө жана өндүрүштү социалдаштыруу маселелерин көтөрүп чыгышып, жөнөкөй эмгекчилердин кызыкчылыктарын коргошкон.

XX кылымдын 60-70-жылдарында дүйнөлүк саясий аренада «жаңы солчулдар» деп аталган саясий күчтөр пайда болгон. «Жаңы солчулдар», «эски солчул» күчтөрдүн теориясы менен практикасын сынга алышкан, анткени алардын ою боюнча «эски солчулдар» революциялык потенциалын жоготуп, боштондукка чыгуу процессинин кыймылдаткыч күчү болуудан артта калышкан. «Жаңы солчулдар» деген түшүнүктүн келип чыгуусу Ч.Р.Миллистин «Жаңы солчулдардын катынын» программалык документ катары 1961-ж. басылып, чыккандан соң кеңири жайылган. Миллистин ырастоосу боюнча «тарыхый өнүгүүнүн кыймылдаткыч күчтөрү» (жумушчу табы, коммунисттик жана жумушчу партиялары) капиталисттик коомдун түзүлүшүн өзгөртүүгө умтулган «эски солчулдар» багытынын кыйроосунан башталган. Өнүккөн өлкөлөрдө түп-тамырынан бери социалдык өзгөрүүлөрдүн

кыймылдаткыч күчү болуп студенттер, жаштар, айыл жергесиндеги дыйкандар жана шаардык интеллигенция эсептелген. «Жаңы солчулдар» саясий күрөштүн зордук-зомбулук ыкмаларына, биринчи кезекте куралданган зордук-зомбулукка өзгөчө басым жасашкан. «Жаңы солчулдар» кыймылынын ишмердүүлүгүнүн терс жактарынан улам 60-жылдардын аягында алардын позициясы начарлап, өзүнүн коомдогу ордун жана саясий маанисин жоготкон. Кайра куруу мезгилинде Советтер Союзундагы солчулдар, ортомчул оңчул багытта өнүгүп, бул мезгилде демократиялык элементтер, оңчулдар – коомду түп-тамырынан бери өзгөрүүлөргө каршы консерватордук көз карашта болушкан. Ортомчулдар бирде солчул (радикалдык), бирде оңчул (консервативдик) партиялардын тарабына өтүшүп, ортозаар саясатты жүргүзгөндөр болуп эсептелет.

Демек, шайлоонун натыйжасында саясий бийликке ээ болгон башкаруучу партия менен бирдикте коалициялык саясатты жүргүзгөн саясий партиялардын анын айланасында топтолушу менен мүнөздөлөт. Партиялар өзүдөрүнүн программаларында калктын баардык катмарларын бириктирүүгө умтулган ортомчул уюмдарды түзүүсүндө байкалат.

Акырындык менен «оңчул» жана «солчул» түшүнүктөр парламенттик жана саясий турмушка кирип, азыркы мазмунга ээ болууда. Саясатчы М.Т. Исаевдин пикири боюнча «солчул система–азыркы кезде социалдык процесс, күчтүү социалдык саясатка айланган адам укугунун саясий, экономикалык, социалдык абалын урматтоо жана эмгекчилердин кадыр-баркын көтөрүүгө багытталган система болуп эсептелет. Оңчул система ишкерчилик эркиндигинин бирдей мүмкүнчүлүктөрүн колдоо, ал эми ортомчуларга солчулдар менен оңчулдардын ортосунда арсар жүргөн, экөөнүн белгилерин бирдей камтыган саясий топтор кирет»[2]. Натыйжада Кыргызстанда өлкөнү демократиялаштыруу жолуна активдүү катышкан солчул көз караштагы саясий партиялардын катарына төмөндөгүлөр кирет: Кыргызстан коммунисттер партиясы, Кыргызстан коммуни-

сттик партиясы [А. Масалиев жетектеген партия бөлүнүп кеткен.], «Ата Мекен» социалисттик партиясы, «Асаба» кайра жаралуу партиясы, «Эркин Кыргызстан» (ЭрК) партиясы, Агрардык эмгекчил партиясы; Ал эми ортомчул көз караштагы партияларга – Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы, Афганчылар партиясы, «Демократиялык күчтөр союзу» шайлоо блогу кирет[3]. Белгилүү саясат таануучу А.Акуновдун көз карашы боюнча борбордук багыттагы партиялардын курамына Кыргызстан биримдик партиясы, «Адилет» республикалык партиясы, Кыргызстандагы социал-демократиялык партиясы, Экономикалык кайра жаралуу партиясы, Аз камсыздалган үй-бүлөлөрдүн жана өнөр-жай, айыл чарба кызматкерлерин коргоо партиясы кирет. Оңчул көз караштагы партиялар өз ичинен радикалдык багыттагы жана реформисттик багыттагы болуп бөлүнүшөт:

- Оң радикалдык багыттагы партияларга – Эл (бей-бечаралар) партиясы, «Ар-Намыс» партиясы жана Кыргызстан республикалык партиясы кирет;

- Оң реформисттик багыттагы партияларга Кыргызстандагы агрардык эмгек партиясы, КДК партиясы, Кыргызстан республикалык элдик партиясын киргизүүгө болот. Ошондой эле «радикалдык экономикалык реформасыз өлкөнү жакшыртуу мүмкүн эмес»[4] – деген оң көз караштагы партиялардын катарына «Менин өлкөм» партиясы кошулган. Натыйжада «ортмочул», «солчул» жана «оңчул» түшүнүктөрү парламенттик түзүлүштүн социалдык-саясий курамында, коомдук процесстин кыймылдаткыч күчтөрүнүн орун алышын талдоого алуу каражаты катары, ошондой эле саясий парадигмаларга мүнөздөмө берүүдө колдонулат. Ошону менен бирге эле бүгүнкү күндө ар бир саясий күч өзүн алдыңкы жана прогрессивдүү деп көрсөткөн, коомдук-саясий күчтөрдүн курч күрөшү болуп жаткан мезгилде, саясий күчтөрдүн ордун аныктаган так критерийдин жоктугунан улам бул түшүнүккө туура жана так аныктама берүү мүмкүнчүлүгү жок болуп турат. Ошондой болсо да коомдогу мындай идеялык-саясий агымдардын (солчул, оңчул, ортомчул) болушу са-

ясий плюрализмдин белгилүү мыйзам ченемдүү көрүнүшү болуп саналат. Коомчулук тарабынан аныкталган солчул көз караштагы саясий партиялардын ичинен «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын коомдогу саясий маселелерди көтөрүүдөгү ишмердүүлүгү олуттуу.

«Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы коомдук-саясий багытта бир топ иштерди аткарды. Алсак, 1989-жылдын жаз айларындан баштап Өзбекстанда улут аралык жаңжал чыгып, ал жакта жашаган түрк-месхет улутундагылардын сүрүлүп чыгарылгандан кийин, Фергана өрөөнүнөн куугунтукталган түрк-месхеттер Кыргызстандан башпаканек издешип, Чүйдөгү туугандарына көчүп келишкен. Көчүп келгендердин саны күндөн-күнгө көбөйгөндүктөн, аларга бийлик тарабынан үй куруу үчүн жер бөлүп берүү маселесинин көтөрүлүшү, өлкөдөгү үйү жок, башка улуттун улагасында калып, батирлер менен жатканаларда жашап, эмгектенип жүргөн кыргыз жаштардын кыжырдануусун көбөйткөн. Натыйжада, алар ошол мезгилдеги Фрунзе шаарынын чет жакасындагы бош жаткан жерлерди ээлеп, үй салуу аракетинен өтүшкөн. «Биринчи эле азыркы Касым конушу (ал убакта 110 квартал деп аталчу) жана Көлмө конушу (Маевка) ээленип, үйлөрдү салууга пайдубалын коюшуп, бир түндүн ичинде дубалдарын тургузуп жибергендер да болгон. Жерди ээлөө кыймылы массалык түргө айланып, борбордун тоо тараптагы айдоо аянттарын бөлүштүрүү башталган. Мындай абалды мамлекеттик бийлик өкүлдөрү күтпөгөндүктөн, жаштар менен жолугушуу маселесин коюшкан. Жолугушуу Баха көчөсүнүн баш жагында (азыркы Арча-Бешик конушу жайгашкан жерде болгон (себеби Өзбекстандан сүрүлүп келген түрк-месхеттер ушул көчөдөгү туугандарыныкына көчүп келишкен эле). Бул жолугушууга ошол учурдагы Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитеттин биринчи катчысы Абсамат Масалиев, Кыргыз Министрлер Советинин төрагасы Апас Жумагулов, Фрунзе шаарынын аткаруу комитетинин төрагасы Амангельди Муралиев баштаган мамлекет жетекчилери келишкен. Жолугушууда эгер жаштар койгон талап чечилбесе күч колдонобуз дегенге чейин барган. Аягында алардын койгон талабын

чечүүгө Борбордук бийлик (Москва) менен акылдашып, чукул арада чечебиз деген убадаларын беришкен»[5]. Ошол мезгилдеги жаштардын чечкиндүүлүгү, активдүүлүгү жана тайманбастыгы, алардын жер гана алып үй салууга жетишкендиги эмес, саясий эркиндикке жетүүнүн жолун да колго алып, демократиянын алгачкы кадамын таштап, элдин саясий эркиндигин камсыз кылуу үчүн болгон күрөштүн белгиси эле.

1997-ж. «Асаба» партиясы «Саясий партиялар» жана «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине Эл депутаттарын шайлоо» боюнча мыйзамдарынын долбоорлорун сунушташкан. Анда партиялык система боюнча шайлануунун артыкчылыгына токтолуу менен «партия тизме менен өзүнүн курултайында көрсөткөндөн кийин партиянын Уставынын, программасынын негизинде аракеттенет жана партиялаштарынын көзөмөлүндө турат. Эгерде ошол шайланган депутат партиялаштарынын кызыкчылыгын кызматка, акчага же башка нерселерге сатып кетсе, анда анын мөөнөтү бүткөнгө чейин эле чакырып алышып, анын ордуна башканы сунуштагоого болот»[6] - деген көрсөтмө бүгүнкү күндөгү парламенттик партиялык системага өтүүгө түрткү болду.

1998-ж. январь айларында республикадагы саясий кырдаалга байланыштуу Ордо Кеңештин мүчөлөрү менен регионалдык башкаруу өкүлдөрүнүн катышуусунда «Асаба» партиясынын кеңешмеси болуп өткөн. Партиянын жетекчиси Ч.Базарбаев кеңешмедеги өзүнүн сүйлөгөн сөзүндө: «Республикада болуп жаткан саясий окуялардан четте калбай мезгилге ылайык, биздин партия республиканын саясий жашоосуна активдүү катышуусу зарыл. Башка саясий партиялар менен, коомдук кыймылдар менен биригишип партиянын идеяларын элге таанытуу жана эл арасында саясий агитация жүргүзүүсү» [7]-керек деп баса белгилеген. Бул маселе боюнча партиянын Ордо кеңешинин мүчөсү Д. Дөөлөтбек өзүнүн сунушунда: «Биздин партиянын идеяларын элге таанытуу үчүн биз жаштарды өзүбүздүн катарыбызга кошуубуз керек» - деген сунушту айткан. Ошондой эле, Ордо Кеңештин төрагасы М.Чекиров «Союз кыйрагандан кийин, коммунисттик идеялар жокко чыккандан кийин көпчүлүк жаштарыбыз өздөрүнүн багыттарын жоготушуп,

жаштардын сезиминде бош вакуум пайда болду. Ошол боштукту толтуруу биздин милдетибиз болуп саналат»[8] - деп айткан.

Ошондой эле «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы 1998-ж. жыйынтыктап жатып, 1916-жылдагы көтөрүлүштө курман болгондор үчүн эстелик тургузуу максатында бийлик өкүлдөрүнөн жер тилкесин берүүнү өтүнүшкөн. Ошентип бул максат, 2006-ж. август айында үркүндүн 90 жылдыгына карата экспедициясынын жүрүшүн алгач «Үркүн 90 жыл» – деген транспарант тагылган машина башында турган колонна Бишкектен Ысык-Көлдүн Барскоон айылынын клубунда өткөн чакан жыйында Жети-Өгүз райондук «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясына ыраазычылыкты билдирүү менен башталган. Андан соң ошол учурдагы Президенттик администрациясынын коомчулук менен байланыш бөлүмүнүн жетекчиси жана 2021-жылдын июль айында мамлекеттик катчы жана 2021-ж. октябрь айынан баштап Президенттин кеңешчиси Ч. Абыкеев: «Ата-бабаларыбыздын сөөгүн жашыруу ыйык милдетибиз», айыл аксакалдары менен, «шарты катаал, ошого карабастан атайын белсенип чыккандан кийин ата-бабалардын сөөгүн жашырып келүү ыйык милдети силерге тапшырылды. Аны кандай болсо да чыдап аягына чейин аткараарыңарга бекем ишенебиз, силерге акжол каалайбыз»[9]-деп, жалпы элдин атынан батасын беришкен. Ошентип үркүндүн 90 жылдыгын өткөрүү үчүн 2006-ж. 27-июлдан 3-июлга чейин Бедел, Ак-Өгүз ашууларына сөөк жашыруу үчүн 137 адам, анын ичинен МЧСтен 27 адам, Койташ л\с 2 ГСБ дан 26 адам, Ак-Шыйрак айылынын 14 тургуну, анын ичинде 11 жаштагы Турурбек уулу Темирлан, Барскоон айылынын 17 жергиликтүү тургуну, Ош – Баткен облустарынан А.Мадумаров, И.Абдыкадыров, Ч. Кожоев, Ж.Курбанов, Нарын облусунан У.Мамыров, М.Дүйшеев, М.Кыргызбаев, 2006-жыл жана бүгүнкү күндөгү КР Президентинин кеңешчиси А.Чолпонбек, КР Президентинин Администрациясынын жана «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын мүчөсү жана бүгүнкү күндөгү жетекчиси Д.Нусупов, 2006-жылдагы КР ЖК депутаты А.Бекназаров, «Эр айым» БӨУ Ж.Жусупова, «Ашар» коомунан М.Джекишев, К.Жунушалиев, массалык маалымат каражаттарынан:

«Алкак», «Мезгил», «Алас», «Аалам», «Айгай» газеталарынын өкүлдөрүнөн, КТР, НТС, КО-ОРТ, «Азаттык» радиосунан Р.Борбукеева, Би-Би-Си радиосунан А.Койчиев, В.Койчиева, тарыхчы А.Беделбаев, К. Момоконов жана «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынан М.Жунушева, А.Чолпонбаев, А.Жумагулов, С.Дыйканов, «Үй куруучулар» партиясынан Н.Керимкулов, К.Мукалбетов, судмедэксперт Э.Максумов[10] жана коомдук уюмдардын өкүлдөрүнөн барып катышып келишкен.

«Үркүн 90» акциясынын катышуучулары эки топко Ак-Өгүз жана Бедел ашууларына барчулар болуп бөлүнүшкөн. Ак-Өгүз ашуусуна барчуларды – Д. Нусупов, Бедел ашуусуна барчуларды – Ч.Абыкеев жетектешкен. Ошентип 4028 м бийиктиктен жогору турган Ак-Өгүз жана Бедел ашуусундагы бей күнөө курман болгон ата-бабаларыбыздын арбагына багыштап) куран окулуп сөөктөрдү чогултушкан. Чогултулган сөөктөрдүн ичинен малдын сөөгү баш аягы так эсеп менен 111 корум, бодо малдын башы 643кө жеткен. Жыйынтыгында, сөөктөр ак кепинделип Беделдеги 3 – чек ара заставасына кыргыздын ырым жырымы менен коюлуп, ата-бабалардын арбагына таазим кылынып эстелик орнотулган.

2006-ж. 3-август күнү Ак-Өгүз жана Бедел ашуусунан келген эки топ кошулуп, Улуу Үркүндө каза болгондорго арнап Барскоон шаркыратмасында аш өткөрүшкөн. 2006-ж. 25-августунда «Ашар» бирикмесинен жана элден түшкөн каражаттын эсебинен Кеминдин «Жолойдун бешиги» деген жерине эстелик орнотушкан. Ал эми, курултайды уюштуруу, аны өткөрүү маселесин актуалдуулугун 1999-жылы 18-октябрда партиянын өткөрүлгөн курултайынын жыйынтыгы менен Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу палатасына республикалык бирдиктүү партиялык система менен депутаттыкка талапкерлерди көрсөтүүдө «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясы тарабынан 8 адам көрсөтүлгөн, алсак:

1. Базарбаев Чапрашты – 144 доб.
2. Чекиров Майрамбек – 172 доб.
3. Кочкорбаев Абдимитал – 190 доб.
4. Жанузаков Жаныбек – 226 доб.
5. Дуйшеев Турат – 254 доб.
6. Алымбаев Абдрахман – 290 доб.
7. Нусупов Дөөлөт – 338 доб.

8. Апсаматов Райымбек – 396 добуш алган [11].

Улуттук маселе «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын негизги иштеринин бири болгондуктан, 1999-ж. 18-февралдагы партиянын VI курултайында Кыргыз Республикасынын ошол мезгилдеги Премьер-министри Жумабек Ибраимовго «Өнөр-жай, айыл-чарбасын оңдоодо, коррупция менен күрөшүү үчүн жасаган иш аракеттеринин өз өлкөсүн сүйгөн чыныгы патриоттун иши экендигин жана келечекте бул иштер өз жемишин берерине ишенебиз»[12]-деген маанидеги кат жөнөтүшкөн. Ошондой эле, Курултай жер-жерлерден чакырылган 67 делегаттын ичинен 58 делегаттын катышуусунда өткөн. 2001-ж. Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 10 жылдыгына карата «Асаба» партиясы, «Ар-Намыс», «Ата Мекен», «Эркиндик», Коммунисттер партиялары менен бирдикте биргелешкен конференцияны өткөрүүнү чечишкен. Анткени ошол учурдагы массалык маалымат каражаттары, телеберүүлөр «өлкөнүн өнүгүшүн бир жактуу гана көрсөтүү менен чектелүүдө, биз партиялар алардын кемчиликтерин көрсөтүп берүүгө аракет кылышыбыз керек»[13] - деп баса белгилешкен.

Конференцияны өткөрүү иши «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясына жүктөлгөндүктөн, алар «Кыргыз элинин 10 жылдык эгемендүүлүгүндөгү ийгиликтери жана кемчиликтери»-деген доклад даярдашкан. Докладда Кыргыз Республикасынын эгемендүүлүгүнүн 10 жылдык ийгиликтерине: «Москванын буйруктарынан кутулуп, өз алдынча саясат жүргүзүп, өзүбүздө мамлекеттүүлүгүбүздү түптөөгө кириштик, БУУга жана башка эл аралык уюмдарга мүчө болуп кирдик, өлкөбүзгө демократиялык институттар киргизилди, менчиктин ар кандай түрлөрүнө колдоо көрсөтүлүп, рынок экономикасына шарт түзүлдү. Конституция баш болгон бир кыйла мыйзамдар, атрибуттар кабыл алынды. Экономикалык өз алдынчалыкты бекемдөө үчүн улуттук валюта – сом киргизилди. Бурмаланган тарыхты туура жазууга, Россия империясынын зулумдугуна каршы чыгышып, 1916-жылы шейит кеткен ата бабаларыбызды, 1937-38-жылдары куршылтоо менен куугунтукталган кыргыз элинин чыгаан уул – кыздарын эскерүүгө, эли-

биздин башка душмандардан коргоп, ушул ыйык ата-журтубузду мураска калтырган ата-бабаларыбыз менен сыймыктанууга жана алардын рухтарына таазим кылууга жол ачылды. Каада салтыбыз, үрп-адатыбыз, улуттук оюндарыбыз, улуттук аспаптарыбыз, кол өнөрчүлүк, уз-чеберчилик, оозеки чыгармачылык жылдан жылга калың журттун катмарына сүңгүп кирип колдоого алынууда»[14]-деп, мамлекеттин он жыл ичиндеги жетишкендиктерине токтолушкан.

Жалпысынан алганда, уюмдар менен саясий партиялар социалдык контексттери боюнча гана айырмаланбастан туруктуу идеологиялык байланыштары, алдыларына койгон максаттары, көз караштары, коомдук иштери жана өзүнүн максатына ылайык ички структурасы, аткаруучу функциясы, максаты боюнча бири-биринен айырмаланышкандыгы менен өзгөчөлөнүшөт. Демек, өлкөдөгү саясий партиялардын ичинен «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын коомдук-саясий иш чараларга активдүү катышуусу жана аткарган иштеринин жыйынтыгы боюнча партиянын ролу, орду маанилүү болгон.

Ошону менен бирге партиянын Кыргызстандын коомдук-саясий турмушундагы ролун төмөнкүлөрдөн байкоого болот:

- мамлекеттик деңгээлдеги шайлоонун натыйжасында саясий бийликке ээ болгон жана башкаруучу партия менен бирдикте иш алып баруу;

- өлкөнү демократиялаштыруу жолунда активдүү катышкан оңчул, солчул жана ортомчул көз караштагы саясий агымдагы партиялардын катарында ордун аныктоосу;

- өлкөдөгү коомдук саясий маселелерди чечүүдө, саясий окуялардан четте калбай мезгилге ылайык иш алып баруусунда, коомдук иштерге активдүү катышуусу менен катарына жаштарды тарта алгандыгында;

- ошондой эле мамлекеттик тилдин ишке ашпай жаткандыгына, борбор шаарыбызда ар кандай тилдеги жазуулардын көбөйүп кеткендигине, мектептерде окуу куралдарынын жетишпей жаткандыгына токтолуу менен, улуттук идеологияны иштеп чыгуу аркылуу кыргыздын улуттук каада-салтын, үрп-адатын сактап калууну, кайра жаратууну, кыргыздын байыркы тарыхын калыбына келтирүүнү колго алышкандыгында.

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Акунов, А. ж.б. Политология [Текст]: Кыскача сөздүк / А.А.Акунов, Т.Ожукеева, К.Байболов. – Бишкек: [б.и.], 1996.- 217 б.
2. Исаев, М.Т. Политологиянын айрым маселелери [Текст]/ М.Т. Исаев. – Бишкек: [б.и.], 1995.- 139 б.
3. Адамалиев, А. Бизге кандай парламент керек? [Текст] / А. Адамалиев// Эркин Тоо. – 2000.- 14-январь.
Өзүбүздү улут катары кабыл алуу, өткөндүн жакшысын кайра жаратуу [Электрондук ресурс].- Режим доступа:<http://www.Zamandash.kg-Загл.с экрана>.
- Төрөев М. КСДПК- эл үмүтү [Текст]/М.Тороев //Супер Инфо.- 2010. -12-сентябрь.
- “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясынын биринчи курултайынын катышуучуларынын кыргыз калкына жарыя сөзү [Текст] // Эркин Тоо. – 1992.- 4-январь.
- «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын партиясынын Ордо Кеңеши [Текст].-Токтом журналы.- 2007.№2.
- «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын партиясынын Ордо Кеңеши [Текст].-Токтом журналы.- 2007.№2.
4. Асаба партиясынын лидери менен маек [Текст]// Мугалимдер газетасы.-1992. -31-январь.
5. Ата-бабаларды эскерүү келечектин милдети.[Текст] // Мезгил. – 2006.-17август.
6. Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын Токтомдор жыйнагы [Текст]: Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын өздүк архиви// Токтом журналы.- 2001.-№1.
7. «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын өздүк архиви. [Текст]// Токтом журналы.-2002.-№1.- 110б.
8. «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын “Кайрылуу каты” [Текст]: «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын өздүк архиви // Токтом журналы.- 2004.-№2.
9. Кыргыз элинин он жылдык эгемендүүлүктөгү ийгиликтери жана кемчиликтери[-Текст]: Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын өздүк архиви //Токтом журналы.- 2001.- №7.- Б.3.

УДК;56 (43.8) 2.

Жаркынбаев Талайбек Жумабаевич

Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология кафедрасынын доценти, тарых илимдеринин кандидаты

**1990-ЖЫЛКЫ ОШ КООГАЛАҢЫ: САЯСИЙ, СОЦИАЛДЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ,
КЫЗЫКЧЫЛЫК ТАРАПТАРДЫН КАГЫЛЫШУУСУ ЖАНА АНЫН КЕСЕПЕТТЕРИ**

Жаркынбаев Талайбек Жумабаевич

кандидат исторических наук, доцент кафедры «Истории Кыргызстана и археологии, этнологии», историко-юридический института, Ошский Государственный Университет

**ОШСКИЙ КОНФЛИКТ В 1990 ГОДА: ПОЛИТИЧЕСКИЕ
И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ, КОНФЛИКТ ИНТЕРЕСОВ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ**

Zharkynbaev Talaybek Zhumabaevich

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of “History of Kyrgyzstan and archeology, ethnology” Historical and legal institute. Osh State University

**OSH CONFLICT IN 1990: POLITICAL AND SOCIAL MOTIVES, CONFLICT
OF INTERESTS AND ITS CONSEQUENCES**

Аннотация. Кыргызстандын түштүк аймагында орун алган улуттар аралык жаңжалдын саясий, социалдык-экономикалык кесепеттери. Теоретикалык негиздери. Социалдык-

экономикалык, маданий-тилдик, аймактык-статустук жана сепаратисттик кызыкчылыктар. 1990-жылдагы жана 2010-жылдагы улуттар аралык жаңжалдын чыгышынын себептерин салыштыруу ыкмалары аркылуу иликтөө жүргүзүү. Шаарда жашаган кыргыз жана өзбек улутунун өкүлдөрүнүн пайыздык көрсөткүчтөрү. Кыргыз жаштарынын шаарга агылып келүүсүнүн себептери. Тапкан кирешесине салыштырмалуу жашоо үчүн зарыл болгон каражат минимумунун статистикалык көрсөткүчтөрү. Эмгек акынын аздыгына, жашоо деңгээлдин төмөндүгү. Оштогу трагедиялык окуянын чыгышына түздөн-түз түрткү берген негизги факторлордун бири бул чечилбеген турак-жай маселеси. Демократиянын процесстердин жүрүшү менен элдин саясий активтивдүүлүгүнүн жогорулашы. Формалдуу эмес «Ош аймагы» жана сепаратисттик «Адолат» уюмунун түзүлүшү. Булардын талаптары. Жаңжалдын чыгышы. Эки тараптын тирешүүсү. Кандуу окуянын жүрүшү. Адам ресурсунун жоготулушу жана экономикалык чыгымдар. Конфликтин кесепеттери. Партиялык кызматкерлерди жазалоо. Партиялык органдардын конфликтин кесепеттерин жоюуга багытталган иш-чаралары.

Негизги сөздөр: Конфликт, этникалык, кризистик фактор, «Ош аймагы», «Адолат», сепаратисттик, автономия.

Аннотация. Политические, социально-экономические последствия межэтнического конфликта в южном регионе Кыргызстана. Теоретические основы. Социально-экономические, культурно-языковые, регионально-статусные и сепаратистские интересы. Исследование причин межэтнических конфликтов 1990 и 2010 годов сравнительными методами. Процентные показатели представителей кыргызской и узбекской национальностей, проживающих в городе. Причины притока кыргызской молодежи в город. Статистические показатели минимального размера средств, необходимых для проживания, по сравнению с трудовым доходом. Низкие зарплаты, низкий уровень жизни. Одним из главных факторов, непосредственно способствующих трагическому инциденту в Оше, является нерешенность жилищного вопроса. Повышение политической активности людей с процессом демократии. Образование неформальной «Ошской области» и сепаратистской организации «Адолат». Их требования. Начало конфликта. Конфликт между двумя сторонами. Ход кровавой истории. Потери человеческих ресурсов и экономические издержки. Последствия конфликта. Наказать партийных работников. Деятельность партийных органов направлена на ликвидацию последствий конфликта.

Ключовые слова: Конфликт, межэтническая, кризисный фактор, «Ош аймагы», «Адолат», сепаратист, автономия.

Abstract. Political, socio-economic consequences of the inter-ethnic conflict in the southern region of Kyrgyzstan. Theoretical foundations. Socio-economic, cultural-linguistic, regional-status and separatist interests. Study of the causes of interethnic conflicts in 1990 and 2010 by comparative methods. Percentage indicators of representatives of Kyrgyz and Uzbek nationalities living in the city. The reason is the influx of Kyrgyz youth to the city. Statistical indicators of the minimum amount of funds necessary for living, compared to labor income. low salary, low standard of living. One of the main factors directly contributing to the tragic incident in Osh is the unresolved housing issue. Increased political activity of people with the democratic process. Formation of informal «Osh region» and separatist organization «Adolat». High requirements. The beginning of the conflict. Conflict between two sides. Hod blood history. Loss of human resources and economic suffering. Consequences of the conflict. Nakazat party workers. The activity of party bodies is aimed at liquidating the resulting conflict.

Key words: Conflict, inter-ethnic, crisis factor, «Osh region», «Adolat», separatist, autonomy.

1980-жылдардын орто ченинде КПССтин демилгеси менен башталган кайра куруу саясатынын кесепеттеринен улам, бир катар союздук республикаларда, тагыраак айтканда Алматада, Сумгаите, Тоолу-Карабахта, Преднестровете, Ферганада этникалык аралык жаңжалдар башталды. Ушуларга улай эле 1990-жылы июнь айында

Ош шаарында жана Өзгөн районунун борборунда кыргыз менен өзбек улутунун өкүлдөрүнүн ортосунда кандуу кагылышууга жүз берилди. Бул кандуу окуяда канча бейкүнөө адамдардын жаны кыйылды.

Кандуу окуяга кимдер күнөөлү? Кимдер баштады деген күмөндүү суроолор туулбай койбойт. Мындай шартта чукул эле бир

тарапты айыптаган адатыбыз бар. Иликтей келсек кандуу окуянын тамыры тереңде жатат. Эгерде теоретикалык өңүттө карасак, биринчи кезекте этникалык аралык конфликтерге шарт түзгөн саясий, социалдык-экономикалык жана социопсихологиялык кризистик факторлордун салымын эске тутуу өтө зарыл. Мына ушундай кризистик, хаостук кырдаалда этникалык аралык конфликт максатына жараша төмөндөгүдөй кызыкчылыктарды көздөйт:

1. *Социалдык-экономикалык* - коомдук мүлктү өз пайдасына кайра бөлүштүрүү;

2. *Маданий-тилдик* - эне-тилин жана улуттук маданиятын коргоо;

3. *Аймактык-статустук* - чек араны өзгөртүү жана этностун реалдуу укук-милдеттери үчүн, статусун жогорулатуу;

4. *Сепаратисттик* – жашаган мамлекеттин курамынан чыгып, өз алдынча көз-карандысыздыкка умтулуу.

1990-жылдагы жана 2010-жылдагы этникалык аралык конфликтерде да мына ушул социалдык-экономикалык жана социопсихологиялык кризистик факторлор башкы ролду ойногондугу талашсыз. Ошондой эле жогоруда белгиленген көздөгөн кызыкчылыктарды да жокко чыгарууга болбойт.

Мисалы, 1990-жылдын башында эбегейсиз СССР империясы ыдырап, борбордук башкаруунун алсыздануусунун натыйжасында, сенектик абалдагы саясий, социалдык-экономикалык кризистин кесепетинен улам өлкөбүздүн түштүк аймагында этникалык аралык конфликт чыгып кетпеди беле.

2010-жылдын 7-апрелде оппозициялык саясий күчтөрдүн аракети менен президент К.Бакиев бийликтен куулуп, өлкөдө өкүм сүргөн социалдык-экономикалык кризисти коштогон саясий хаостук кырдаалдан улам июнь айында эки улуттун ортосунда этникалык аралык жаңжал от алган. Мына ушул тоталдык кризистер, хаостук кырдаалдар учурунда этникалык аралык конфликтин чыгып кетишине, улуттук саясат жаатында одоно катачылыктарга жол берген мамлекет башчылары айыптуу, деген жыйынтыка келдик. 1990-жылы өлкөбүздүн түштүк аймагында улуттар аралык жаңжалдын (конфликт) алдында социалдык, саясий кырдаал кандай эле?

Бул кандуу окуяны алгачкылардан болуп академик А.Асанканов этносоциологиялык материалдардын алкагында, илимий иликтөө иштерин жүргүзүү менен анын жыйынтыктарын жарыялаган. СССР империясы кыйроо алдында Кыргызстандын түштүк аймагында жашаган кыргыздардын басымдуу бөлүгү айыл жергесинде айыл чарбага чегерилген. Академик А.Асанкановдун маалыматы боюнча айылдан областын шаарларына келген кыргыз жаштары өнөр-жай жана курулуш тармагында жумушка орношуп, жашаган калктын болгону 15,4% түзгөн. Ош шаарында кыргыздар шаар калкынын 23,7%, өзбектер 44%, орустар 20%, калганын башка улуттун өкүлдөрү түзгөн. Областа айыл-чарбасындагы өндүрүш негизинен пахта, тамеки өстүрүүгө жана мал багууга багытталып, ошол учурда дүйнө элинин айыл чарбасы акыркы техника, технологияны колдонуу менен эриш-аркак өнүгүп жатса, а бизде өтө оор кол эмгеги менен коштолгон. Өндүргөн айыл чарба продукциясын башка региондорго алып чыгып сатууга мүмкүнчүлүгү болгон эмес. 1990-жылдын башында профсоюздар федерациясынын совети тарабынан берилген статистикалык маалымат боюнча республикада 3.5 млн адам, пайыздык катыш боюнча алганда калктын 80% ын тапкан кирешеси, жашоо үчүн зарыл болгон каражат минимумунан төмөн болуп, жакырчылыктын чегине жеткен.

«Оштогу трагедиялык окуянын чыгышына кайсы себептер негизги деп эсептейсиз?» деген суроого респонденттердин 57% областагы эл чарбасынын аркада калышына, эмгек акынын аздыгына, жашоо деңгээлдин төмөндүгүнө басым жасаган. Суралгандардын 51,9% кыргыз улутундагылар, 57,3% өзбек, 5,1% орус улутунун өкүлдөрү жогорудагы себептерди баса белгилешкен. [1]

Оштогу трагедиялык окуянын чыгышына түздөн-түз түрткү берген негизги факторлордун бири бул чечилбеген турак-жай маселеси болгон. Суралгандардын 47,6% кыргыз улутундагылар, 48,3% өзбек, 49% орус улутунун өкүлдөрү бул трагедиянын негизги фактору катары үй-жайдын жоктугуна басым жасашкан. Ош шаарында турак-жайга кезеке тургандардын саны 14 миң үй-бүлөгө жеткен. [2] Эгерде кезеке тургандарды этникалык курамы боюнча иликтесек, он жылдан

ашуун фабрикалардын жатаканаларында жана өзбек калкы жайгашкан кварталдарда батирчи катары жашаган, накта кыргыз улутундагы жаштар категориясы эле. Демократиянын эпкини менен мыйзам чегинде квартира алууга үмүтүн үзгөн кыргыз жаштары үй-жай куруу үчүн жер тилкелерин өз алдынча басып алууга бел байлашкан. Мына ушул максатта жаштардын демилгеси менен формалдуу эмес «Ош аймагы» аттуу кыймыл түзүлгөн.

Ош областтык аткаруу комитетинин аппаратында жана областтык эл депутаттар советинде кыргыздар 85,7%, өзбек 4,7%, 9,5% орус улутунун өкүлдөрү түзгөн. Ал эми Ош шаарында соода системасында иштеген өзбек улутунун өкүлдөрү 74% (шаардык өнөр жай соодасында 84%, шаардык тамак-аш соодасында 55,5%, «Общепит» трестинде 74,48%) түзгөн. [3]

Тейлөө чөйрөсү (басымдуулугу өзбектер) областтык жогорку деңгээлдеги партиялык чиновниктерди, тартип коргоочуларды (негизинен кыргыздар) тамак-аш, кийим-кече, белек-бечкектер менен камсыз кылып, жеке капитал топтогонго жагымдуу шарттарды түзүүгө жетишкен. Мындай ич-ара карым-катнаш социалдык жана улуттар аралык мамилелердин тынчтыгына болгон кепилдикти шарттап турган.

Бирок, эки калктын басымдуу бөлүгүнүн жашоо деңгээлинин төмөндүгү, жогорудагы карым-катнаштын узака созулушуна мүмкүнчүлүк бербеди. Экинчиден, демократиянын шарапаты менен элдин саясий активтүүлүгү күчөдү. Соода тармагында ири капитал топтогондордун, демократиянын эпкини менен бийлике жана эркиндике болгон умтулуусу күчөдү. Натыйжада, курамында өзбек калкынын соодада байыган жана криминалдык чөйрөнүн авторитеттүү өкүлдөрүнөн турган формалдуу эмес «Адолат» уюму түзүлүп, алар Ош областынын аймагында өзбек автономиясын түзүү талаптары менен чыгышты. Материалдык жактан жетиштүү болгон өзбек интелегенциясы өзбек тилин мамлекеттик тил катары жарыялоо демилгеси менен адолатчыларга дем берип турду.

1990-жылдын 2-мартында Жалалабад шаарында жашоочу Улуу Ата Мекендик согуштун, эмгектин ветерандарынан турган

23 өзбек улутунун өкүлдөрүнөн турган топ, булардын ичинен 16 коммунист, экөө Социалисттик Эмгектин Баатыры, бирөө Советтер Союзунун Баатыры жана башка абройлуу инсандар СССР Жогорку Советиндеги улуттар Советинин төрагасы Р.Нишановго, Кыргызстан Компартиясынын биринчи катчысы А.Масалиевге, «Известия ЦК КПСС» журналы менен «Советская Киргизия» гезитинин редакцияларына атайын кайрылуу жасашты. Кайрылууда «Областтын жергиликтүү калкы негизинен өзбектерден турат. Булардын саны 560 миңден ашат. Бул Кыргызстанда жашаган калктын 30%, Ош областында калктын 50% түзөт», деген ойдон чыгарылган статистика айтылат. Ошол эле учурда республиканын расмий маалыматына таянсак 1989-жылдын 12-январына карата Ош областында 1.996803 адам катталса, алардын ичинен 1192133 же 59,7% кыргыздар, 520526 же 26,1% өзбек, 126111 же 6,3% орус улутунун өкүлдөрү түзгөн. [4]

Кайрылуу ээлеринин, областын аймагында жашаган өзбек калкынын көбүртүп берген саны, расмий статистикалык маалымат менен дегеле дал келбейт. Кайрылуу ээлери ойлорун андана ары, областта 119 өзбек мектеби бар экенин, анда кыргыздар да тилинин жакындыгынан улам кыйналбай эле окуй берише тургандыгын айтышат да, ошол эле учурда кыргыз тилине мамлекеттик статус берилишинен улам өзбек тили кемсинтилип, саясий укуктары тебеленип жаткандыгын, бул улуттук көйгөйдү мамлекет жетекчилери жөнгө салалбастыгын саймедирешет. Андан ары, 1924-жылы улуттук мамлекет (автор-Кара-Кыргыз автоном. облусу) Ош облусунда жашаган өзбектердин кызыкчылыгынын негизинде эмес, экономикалык, аймактык факторлорду эске алуу түзүлгөндүгүн, мындай улуттук катчылыктарды республиканын алкагында өзбек автономиялык республиканы түзүү менен гана калыбына келтирүүгө болот, [5] деп кайрылышат. Мындай авантюристтик маанайда жазылган кайрылуу өзбек тилиндеги массалык маалымат каражаттарына жайнап чыкты.

Мындай сепаратисттик маанайдагы пикирлер, областтык деңгээлде жарык көргөн «Ленин йули» газетасында жарыяланган. Ташкенттеги микробиология институтунун айрым кызматкерлери тарабынан да макала

даярдалып Москвадан чыккан басылмаларга жарыялоого жетишкен. Ошол макалалардын биринде «1924-жылы улуттук мамлекеттерди түзүү учурунда Ош шаары жана анын чет жакалары адегенде Өзбек ССРнин аймагына киргизилген. 1931-жылы Сталиндин декрети менен Кыргыз АССРне берилген. Анткени кичинекей Кыргызстанга союздук статус үчүн керек болсо керек», деген мааниде, тарыхты да бурмалоого аракеттер болгон. [6].

Мына ошентип жаңжалдын чыгышына массалык маалымат каражаттарынын ролу өтө жогору экендигин баса белгилөө зарыл. Анткени сабаты төмөн карапайым өзбек калкынынаң аң-сезимине куттай куюлган ушак-айың, чагымчылыка жетелеген авантюристтик маанайдагы ураандар, 1990-жылы 28-30 майда таң эртеңинде Карасу районунун Ленин атындагы колхоздун талаш болуп жаткан талаасына чогултууга мажбур кылды. Алар республика менен областтын жетекчилерине 17 пункттан турган талап коюшту, алардын ичинде өзбек автономиясын түзүү жана өзбек тилине мамлекеттик статус берүү, өзбектердин маданий борборун түзүү, Ош педогогикалык институтун алдында өзбек факультетин ачуу ж.б. маселелер бар эле. [7]

Ошол эле учурда шаарда батирде жашаган 700 дөй кыргыз үй-бүлөлөрүн көчөгө кууп чыгышты. Анткени «Ош аймагынын» өкүлдөрү шааркомдун, обкомдун жетекчилерине 25-майга чейин жер маселесин чечүүнү талап кылышкан, эгер маселе чечилбей турган болсо, анда 27-майда «Ош аймагынын» жалпы чогулушун өткөзүп туруп, 1-июнь күнү жерди өз алдынча басып алмак болгон. 2-май күнү Ош шаарындагы №38 мектептин тегерегине саат 10.00 дө 5 миңдей адам чогулуп, Ленин атындагы колхоздун аймагынан жер бөлдүрүү талабынан көшөрүп кайтышпады. Областын, райондун жетекчилери тарабынан башка колхоздун аймагынан берүү сунушуна көнүшпөдү. Аягында жетекчилер «Ош аймагынын» талабына көнүүгө макул болушкан. Бирок, 31-майда Кыргыз ССРнин Министрлер советинин төрагасы А.Ж. Жумагулов баш болгон комиссиянын мүчөлөрү Ленин атындагы колхоздун 32 гектар аянты туура эмес берилген деп тапты. Анткени бул жерден болгону 320 тилке гана берилмек экен, ал эми жер алууну каалагандардын

саны 10 миңге чукулдап барган. Мындай чечимди эки тарап тең туура көрүштү, 4-июнга белгиленген чогулушту болтурбоого убада беришти. Жер алуучуларга Калинин атындагы, «Папан», «Кенеш» чарбаларынын аймагынан 662 гектар жер бөлүнмөк болду. Бирок эртең менен эки тарап тең талаш чыккан талаага чогулушту. Кыргыз улутундагылардын көбү автобустар менен жер бөлүнгөн тилкелерге кетишти, эки жүздөй чамасында гана топ кепке-сөзгө келбей, орундарынан жылбай коюшту.

Талаш болуп аткан талаанын экинчи четинде эртен менен өзбек улутундагы адамдар топтошо башташты. Саат он экилерде алардын саны 3-4 миңге чукулдады, саат он жетиде 10000 ге жакын киши чогулду. Аларга Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы А.Ж.Жумагулов, Кыргызстан Компартиясынын катчысы М. Ш. Шеримкулов, Ош шаараткомунун төрагасы Б.А.Фаттахов Кыргыз ССРнин ички иштер министри Гончаровдор, ветерандар жана дин кызматкерлери келишип, бул талаадан эч кимге жер берилбестигин айтып түшүндүрүштү. Белгилей кетүү керек, бул комиссиянын ишиндеги кемчиликтердин бири - чогулгандарды үч сааттай кыйкыртып коюп кечигип келиши болду. Комиссия аларга жер берилгендигин жарыялап, автобус менен айтылган жерлерге жөнөтүштү, бирок жаштар жер бөлүнгөн аймактарга барышса, тилекке каршы ал жерден тосуп алган бийликтин расмий бир да адам болбоду. Натыйжада баргандардын баары комиссия алдаган экен деген ойдо, кыжырданып кайра кайтып кетишти. Чогулган өзбек жаштар комиссиянын насаат сөздөрүн угууну каалабай «автономия», «автономия» деп кыйкырып жатышты, ичип алган жаштардын айрым топтору ортодо тосуп, ажыратып турган милиция кызматкерлерине бөтөлкө, таш ырыгытышты. Аларга курал колдонуу жөнүндө эскертилди. Эки тарапты мушташтырбоонун аракетинде турган милиция кызматкерлеринин кийимдери тытылды, бир тобу жарадар болушту. Ушундай шартта кур дүрмөт менен эскертүү иретинде асманга атылды. Бирок кур дүрмөт экенин билген сон, кол салуу улантыла берди. Саат жетилерде өзбектер менен кыргыздардын ортосунда мушташтын башталаары шексиз болуп калды, милиция кызматкерлери мас-

салык кагылышууну токтотуу максатында асманга жана жерди карай ок атууга аргасыз болушту. Натыйжада 6 адам окко учту, кырдаал көзөмөлдөн чыкты. Өзбектер шаарды көздөй жөнөштү, жолдон учураган кыргыздарды сабап, дүкөндөрдү талкалашты, ал эми кыргыздар башка маршрут менен жөнөшүп, учураган өзбектерди сабап, бир топ үйлөрдү өрттөштү. [8] Ошентип, Ош коогаланынын кандуу барагы ачылды.

5-июнь күнү эртен мененки саат тогуздар чамасында Өзгөн автобекетинде жана базарда массалык кагылышуу болду, саат он жарымдарда жаңжал милиция жана башка укук коргоо кызматкерлери, райондун жеткечилери тарабынан токтотулду. Кыргыздар айылдарына токтоосуз түрдө жөнөтүлдү. Бирок өзбек улутундагы жаштар ар кандай чагымчылардын көкүтүүсү менен «Мир» универмагынын жанынан ары-бери өткөн кыргыздарды, алардын машинелерин таш бараңга алышып, натыйжада автоунаалар гана талкаланбастан, аялдар менен балдар да жаракат алышты. Алгачкы курмандыктар пайда болду. Милицияны кызматкерлери менен КГБнын төрт кызматкеринин чамасы чак келбей, абал биротоло көзөмөлдөн чыкты. Болжол менен саат он бирлерден өткөндө эки автобус, бир самосвалга түшүп келген кыргыз жаштары сабалып, бир канча адам өлүп, шаардан арандан зорго качып кутулушту. Ошондон кийин тополоңго катышкан адамдардын саны укмуштуудай тездик менен өстү. Шаардан куулган кыргыз жаштарына эми коңшулаш Совет районунан келишкен миндеген жаштары кошулушту. Салгылашуу күчөдү. Саат үчтөргө жакын автомат атылып, ок атуучу куралдар колдонула баштады. Кыргыздар артка чегинишип, кайрадан шаардын сыртына куулду. Саат бештерде ок атуучу курал менен куралданган кыргыз жаштары шаарга киришти, тез эле райондук ооруканага жетишти. Ал жерден Ильичевка багытынан чабуул коюшкан эки миндей кыргыздар менен кошулушту. Эми кыргыздардын чабуулу жаңы күч менен улантылып, шаардын жашоочулары шаардан качып чыгышып, суусактагычты бойлой Советабатка карай сүрүлүштү. /йлөр өрттөлүп, колго түшкөндөрүн эки тарап тең ырайымсыздык менен өлтүрүп жатышты. Шаар алоолонгон өрттүн кучагында калып,

тынымсыз тарсылдаган мылтыктын үнү, татыраган автомат менен үн алышып бир алаамат башталды. Каарданган миндеген адамдар бирин-бири аесуз кырышты. Кечке маал шаардын түштүк – батышынан Куршап тараптан кыргыздар келишти. Каардуу кармашуунун айлампасына жаны курмандыктар тартыла берди. Кандуу кагылышуу түнкү саат эки-үчтөргө чейин созулду. 6-июнь күнү таңга маал советтик армиянын бөлүктөрү шаарга киришти. Армияны келиши менен согуштун оту басаңдады. [9]

Мына ошентип кандуу окуянын алгачкы күндөрүндө кандай мүнөздө башталгандыгы тууралуу ирээти менен баяндадык. Өзүңүздөр баамдагандай кайсы тарап жаңжалдын өнүгүшүнө кызыкдар болуу менен интенсивтүүлүгүн күчөтүп турду? Албетте адолатчылар, алардын талабы саясий өңүттө багыт алып, латенттик (жабык) формада жүрдү. Автономия түзүү дооматтары менен чыккан адолатчылар жаңжалдын биринчи фазасында чоң роль ойноду. Ал эми турак-жай куруу үчүн жер тилкелерин талап кылуу сыяктуу социалдык маселелер менен чыккан кыргыз жаштары, жаңжалдын экинчи фазасында активтешип, социалдык чыңалуунун курчутуп, жаңжалдын акырындык менен ачык формасына трансформацияланышына шарт түздү. Тараптардын кагылышуусунун башталышына түздөн-түз түрткү берген формалдуу шылтоо (инцидент), албетте жергиликтүү бийлик, күч органдарынын жогорудагы талаптарга кайдыгерлиги болду.

Саясий серепчи В.А. Михайлов «Оштогу жер талашуу – социалдык чыңалуунун жарылуусуна шылтоо болду. Кандуу жаңжалдын чыгышына өбөлгө болгон социалдык маселелер партиялык органдар тарабынан өз учурунда чечилген эмес. Акырындык менен социалдык чыңалууну жарата берди. Облустагы айыл жергесинде жашаган калктын социалдык жашоо деңгеели башка республикаларга салыштырмалуу өтө төмөн эле. Айылдын социалдык-тиричилик шарттарына канаатанбаган кыргыз жаштары шаарга агылып, жумушсуздардын катарын көбөйткөн. Област боюнча квартирага кезеке тургандардын саны 57 миңге чукулдаган, [10] деген пикирин айтат.

Профессор Т.Кененсариев, улуттар ара-

лык жаңжалдын чыгышына Фергана өрөөнүндө орусиянын колониялдык системасынын орношу менен калктын этносоциалдык жалпылыктарды балансташтыруу принцибинин бузулушунун натыйжасында келип чыккандыгын, тарыхый өңүттө саресеп салган. [11]

Расмий маалымат боюнча жаңжалдын кесепетинен област боюнча 188 адам курман болгон. Ошто 44 адам, Алай районунан 8 адам, Каракулжа районунан 11 адам, Өзгөн районунан 112 адам, Карасу районунан 11 адам, Араван районунан 3 адамдын өмүрү кыйылган, булардын ичинен 18 аял, 6 жаш бала болгон. 43 адамдын сөөгү белгисиз бойдон калган. 1371 адам жаракат алган, 91 адам дайынсыз жоголгон. Өрт коюлардын натыйжасында 411 турак жай жана башка объектилер күйүп кеткен. Жети миңге жакын кыргыз жана өзбек улутундагы адамдар үй-жайын таштап башка жака көчүүгө мажбур болгон. Вандализмдин жана зомбулуктун, уурулук менен өзүнүн жеке менчик буюм-тайымдарын атайылап талкалоонун көптөгөн фактылары катталган. Эл чарбасына 85 млн сомдон ашуун өлчөмдөгү зыян келтирилген. [12]

Кандуу окуя боюнча түзүлгөн атайын комиссия оперативтүү иштеп, анын жыйынтыгы Кыргызстан КБК бюросунда каралган. Анда областтык бир катар партиялык уюмдардын, советтик укук коргоо уюмдарынын ишмердүүлүгүнүн ушул багыттагы бир топ кемчилдиктер белгиленип, аягында кыргыз менен өзбек жаштарынын арасындагы мамилелер курчуп олтуруп, көзөмөл жүргүзүү колдон чыгып кеткен деген саясий баа берилген. [13] Натыйжада областтык партиялык комитеттеринин биринчи катчылары Ж.Бекболотов, А.Сыдыков, Ж.Асанов, К.Узаков, Карасуу жана Өзгөн райондук аткаруу комитеттеринин төрагалары А.Сатыбалдиев менен К.Эргешов, областтык ички иштер башкармалыгынын начальниги Р.Тажибаев,

областын прокурору В.Брежнев Ош областы боюнча мамлекеттик коопсуздук комитетинин башкармалыгынын начальниги А.Мамеев кызматтарынан бошотулган. Борбордук комитетинин бюросу партиянын обкомунун катчылары У.Сыдыков Н.Давыдов, С.Бахаповаларга сөгүш берилген. Биринчи катчы У.Сыдыков иштегенине аз эле убакыт болгондугуна байланыштуу ордунда калтырылып, кырдаалды калыбына келтирүүгө жарым жыл убакыт берилген.

Кыргызстан КПын XIX курултайынын күн тартибинде негизги маселе катары коюлуп, алты пункттан турган резолюция кабыл алынган. Негизинен эл чарбасына келтирилген зыянды калыбына келтирүү, жабыркагандарга тез арада жардам берүү, социалдык-тиричилик, маданий маселелерин канааттандыруу үчүн, Борбордук Комитет өкмөткө жана партиянын обкомуна конкреттүү социалдык-экономикалык программаларды иштеп чыгуу жана башка талаптар камтылган. Эң манилүүсү, тополоңго чейинки митингдерде областтын аймагында өзбек автономиясын түзүү жөнүндө антиконституциялык талаптар менен чыгышкан улуттук аралык жаңжалды чыгарган авантюристтик, экстремисттик күчтөрдү таап, аларды жазалоо сыяктуу катаал чечимдер эле.

Бирок, калыбына келтирүү маселелерин эске албаганда, жаңжалды баштаган экстремист кылмышкерлерди жазалоо иш чаралары кагаз бетинде эле калды. Аларды түп тамырынан кыя чабууга күч органдардын даремети жетпеди. Эгемендүүлүктүн соңку мезгилинен тартып эле улуттар аралык саясатында кетирилген одоно түрдөгү саясий катачылыктардын кесепетинен улам, баягы сепаратисттик күчтөр кайрадан тамырлап, гүлдөп өнүгүшүнө шарт түзүлдү. Ошондуктан жыйырма жылдан соң кандуу окуя кайталанды, деструктивтүү күчтөр баш көтөрүп эки элдин ортосуна от жакты.

Колдонулган макалалар жана адабияттар:

1. Асанканов А. Кыргыз: рост национального самосознания. – Бишкек 1997. 117-бет.
2. Ошол эмгекте 118-бет.
3. Абытов Б.К. Конфликты и конфликтные ситуации в Центральной Азии. Научные труды ОшГУ выпуск №2. 1999. 126-бет
4. Население Кыргызстана: Итоги первый национальной переписи населения Кыргызской республики. 1999 г. в таблицах Книга вторая. (часть первая) Бишкек 2000. 72-бет.

5. Разаков Т. Ош коогалаңы: КГБын маалыматтары боюнча. -Бишкек 1993. 104-107 беттер.
6. Усманов А. Страшный вторник Узгена. Журналист. –М 1990. -№10. 10-бет.
7. Разаков Т. Ош коогалаңы: КГБын маалыматтары боюнча. -Бишкек 1993. 84-бет.
8. Ошол эмгекте 9-11 беттер.
9. Ошол эмгекте 26-27 беттер.
10. Михайлов В.А. Межнациональный конфликт – что за ним. Известия ЦК КПСС – Москва, 1990. - №10. 125-бет.
11. Кененсариев Т. Некоторые причины возникновения межнационального конфликта и возможные пути его устранения. Ренессанс или регресс. Б., 1996. 178-184 беттер
12. ООГА. ПД. –ф. 2.оп. 144.д.92. –л.74.
13. КПССтин XXVIII съездинин жыйынтыктары жана Кыргызстан Компартиясынын программалык документтери жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин бюросунун II пленумундагы доклады. Советтик Кыргызстан 09. 1990.

УДК:947.908.91

Жумашова Гүлзада Султановна
тарых илимдеринин кандидаты, доцент
Ош мамлекеттик университети

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНДАГЫ АКЫРКЫ ЖЫЛДАРДА ШААР СТАТУСУН АЛГАН КАЛКТУУ ПУНКТТАР

Жумашова Гульзада Султановна
кандидат исторических наук, доцент
Ошский государственный университет

НАСЕЛЕННЫЕ ПУНКТЫ ДЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ, ПОЛУЧИВШИЕ В ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ СТАТУС ГОРОДА

Zhumashova Gulzada Sultanovna
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Osh State University

SETTLEMENTS OF THE JALAL-ABAD REGION THAT HAVE RECEIVED CITY STATUS IN RECENT YEARS

Аннотация. Макала эгемендүүлүк жылдарындагы Жалал-Абад областындагы шаар статусун алган шаарларына багытталып, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр, демографиялык тенденциялар, ошондой эле бул калктуу конуштардын өнүгүшүнө таасир этүүчү факторлор талдоого алынган. Шаарлар экономиканын, илим билимдин, жогорку маданияттын борбору болуп келгендиги, ошондуктан шаарлар өздөрүнүн пайда болуу, калыптануу, өнүгүү жолунда ар түрдүүчө жолду басып өтүп, маданияттын, билим берүүнүн, саламаттыкты сактоонун жана жогорку түзүлгөн коммуналдык шарттардын жыйынтыгында бүгүнкү күндө цивилизациянын очогу катары чоң жетишкендиктерге ээ болуп жаткандыгы тарыхый чындык. Биз карап жаткан областтагы шаарлар пайда болгондон ушул күнгө эле Кыргызстандын башка областтарына салыштырмалуу өнөй жайлуу аймак экендиги талашсыз.

Негизги сөздөр: Жалал-Абад областы, Кочкор-Ата, Кербен, Токтогул, Базар-Коргон, Шамалды-Сай, шаарлар, мамлекет, коомчулук, өнүгүү, социалдык-экономикалык, жергиликтүү,

уюштуруу.

Аннотация. В статье рассматриваются города Джалал-Абадской области, получившие статус города в годы независимости, анализируются социально-экономические изменения, демографические тенденции, а также факторы, влияющие на развитие этих населенных пунктов. Историческим фактом является то, что города были центрами экономики, науки, образования и высокой культуры, и поэтому города прошли различные пути в своем возникновении, становлении и развитии, и в результате культуры, образования, здравоохранения и высокоразвитых общественных условий они сегодня достигают больших достижений как центры цивилизации. Нет сомнений в том, что города рассматриваемого нами региона с момента своего основания были относительно процветающими по сравнению с другими регионами Кыргызстана.

Ключевые слова: Джалал-Абадская область, Кочкор-Ата, Кербен, Токтогул, Базар-Коргон, Шамалды-Сай, города, государство, сообщество, развитие, социально-экономический, местный, организация.

Abstract. In the article, the cities of Jalal-Abad region, which received the status of cities in the years of independence, are analyzed, socio-economic changes, demographic trends, as well as factors influencing the development of these settlements. It is a historical fact that the cities were the centers of economy, science, education and high culture, and therefore the cities went through different paths in their origin, formation and development, and as a result of culture, education, health care and highly developed social conditions, today they achieve great achievements as centers of civilization. There is no doubt that the cities of the region under consideration have been relatively prosperous compared to other regions of Kyrgyzstan since their foundation.

Key words: Jalal-Abad region, Kochkor-Ata, Kerben, Toktogul, Bazar-Korgon, Shamaldy-Sai, cities, state, community, development, socio-economic, local, organization.

Биз карап жаткан областтагы чакан шаарлардын жалпысынан компакттуу жана кыйла туруктуу түзүлүшкө ээ болгон өнөр жайлары бар. Бирок, ар кандай функцияларды аткарган бөлүктөрдөн турган чакан шаардын түзүмү, алар бир эле учурда талкаланган учурда, чакан шаардын бүткүл структурасын жана аны менен бирге шаардын өзүн да кыйратуу процессинин кайра кайтарылыгына алып келиши мүмкүн.

Биздин оюбузча, мамлекетке жана коомчулукка, чакан шаардын калкына, карата ар кандай функцияларды аткарган эң маанилүү шаардык структураларынын ичинен төмөнкүлөрдү атасак болот:

биринчиден, жалпы эле коомдук системада чакан шаардын жана анын калкынын ордун аныктоо менен шаардын калкын административдик жактан тейлөөчү кызматты аткарат.

Экинчиден, социалдык жана инфраструктуралык, шаардын калкын тейлөө жана анда ушул конкреттүү шаарга мүнөздүү, анын ичинде калктын абалын жана адеп-ахлагын, шаардын социалдык-маданий атмосфера-сын, анын эстетикасын камтыган ылайыктуу социалдык чөйрөнү түзүү.

Үчүнчүдөн, өндүрүш (өндүрүштүк жана инфраструктура), көп учурда шаарды түзүүчү фактор катары иш алып баруучу жана шаардын өндүрүш профилін, анын региондун жана бүтүндөй өлкөнүн экономикасындагы жана социалдык-экономикалык турмушундагы ордун аныктайт.

Азыркы учурда функциялардын мындай ырааттуулугу кокусунан эмес, анткени чакан шаарлардын өнүгүү шарттары олуттуу түрдө өзгөрүп, аларга болгон мамиле өзгөрүп, функциялардын өзү да өзгөрүүдө. Жылдар бою ар кандай этаптарда өндүрүштүк функцияны жана ошого жараша шаарды өнүктүрүүнүн бардык башка шарттарын стимулдаштыруучу өндүрүш чөйрөсүн өнүктүрүү артыкчылыктуу болуп турганда мамиле кыйла негиздүү көрүндү. Мындай мамиле өзгөчө совет доорунда мүнөздүү болгон.

Чынында эле чарбалык уюмду борборлоштуруу, аны системалуу долбоорлоо, жалаң мамлекеттик кызыкчылыктын негизинде борборлоштурулган мамлекеттик булактардан бардык шаарларды өнүктүрүүнү ресурстук камсыздоо өндүрүштүк курамды кыйла негиздүү кылды. Ал шаардын өнүгүүсүн, анын ичинде узак мөөнөттүү өнүгүүнү анык-

таган шаар куруу ыкмасына туура келген. Чакан шаардын функционалдык адистешүүсү биринчи кезекте чакан шаардын калкынын жашоосунун бардык аспектилерин аныктаган материалдык өндүрүш менен байланышкан [8,59]. Ошол эле учурда, чакан шаарчада материалдык өндүрүштөн тышкары болгондун баары же жетишсиз суроо-талапка ээ болгон, же байкалбаган, же түз эле көз жаздымда калган.

Өлкөнүн экономикасын рыноктук мамилелерге өтүүдө жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун негизинде жергиликтүү экономиканы уюштурууга өтүүнүн азыркы шарттарында, башкача айтканда, уюштуруунун эң адекваттуу формасы деп конституциялык позицияны жарыялоо менен жергиликтүү өз алдынча башкаруу – бул белгилүү бир аймактын жашоочуларынын жергиликтүү жамааттын иштерин өз алдынча башкаруу укугун ишке ашырган жергиликтүү өз алдынча башкаруунун (кичи шаарларда жергиликтүү жамаатты уюштуруунун идеалдуу формасы экендигин белгилей кетүү керек), артыкчылыктары өзгөрөт.

Ошол эле учурда, чакан шаарлардын абалына жана өнүгүшүнө өлкө үчүн жаңы көрүнүштөр таасир этүүдө: рыноктук мамилелерге ыңгайлашууга байланыштуу жаңы сапаттык негизде бирок жаңы пайда болгон экономикалык өсүштүн улантылышы; азыркы кыргыз турмушунун чет элдик таасирге көз карандылыгынын күчөшү; чакан шаарлардын функционалдык ориентациясынын мүмкүн болгон өзгөрүшү жана жаңы маалыматтык жана инновациялык технологияларга өтүү; калктын жашоо образын өзгөртүү тенденциялары жана ага байланыштуу социалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөрдүн зарылдыгы; экологиялык талаптарды күчөтүү ж.б.

Чакан шаарларды өнүктүрүү милдеттерин ишке ашыруу үчүн топтолгон терс көрүнүштөрдү жана социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жаңы факторлорунун таасирин эске алуу менен ар кандай социалдык деңгээлдеги тиешелүү чараларды көрүү зарыл.

Республикалык деңгээлде мамлекеттик же улуттук чарбалык же жергиликтүү өндүрүштүк түзүлүшкө тиешелүү функцияларды аткарган чакан шаарлардын көйгөйлөрү чечилүүгө тийиш. Кеп, биринчиден, борбор-

дун, аймактын жана чакан шаарга таандык болгон аймактык калктын өз ара аракеттенүүсүнүн негизги принциптерин аныктаган эрежелерди түзүү жөнүндө болуп жатат. Экинчиден, кеп коомдун геосаясий же экономикалык түзүлүшүндө маанилүү роль ойногон чакан шаарлардын конкреттүү типтеринин абалы жана өнүгүү келечеги жөнүндө болуп жатат.

Биринчи учурда мамлекет башкаруу структураларын, атап айтканда, жергиликтүү өз алдынча башкарууну жана ага байланыштуу бардык экономикалык жана административдик деңгээлдер ортосундагы бюджеттер аралык мамилелерди түзүүнүн так концептуалдык эрежелерин белгилөөгө тийиш. Ошондой эле экологиялык кырдаалды так жөнгө салууга, экологиялык стандарттарды жана аларга көзөмөл жүргүзүүнүн формаларын белгилөөгө тийиш.

Жергиликтүү өз алдынча башкарууга жана бюджеттер аралык мамилелерге келсек, бул процессте негизги артыкчылыктарды мамлекет финансылык фискалдык принциптерине негиздеп тандап алат, ал борбордун, региондордун жана жергиликтүү деңгээлдер ортосундагы мамилелердин системасын алардын фискалдык ыйгарым укуктарына, бюджеттин кирешелерин жана чыгашаларын бөлүштүрүүгө жана кайра бөлүштүрүүгө карата чектейт. Алардын бири учурда экономиканын салык жүгүн азайтып жатат. Бирок бул жалпы позитивдүү принцип, негизинен, областтык жана жергиликтүү бюджеттердин кирешелери түзүлүүчү салыктарды кыскартуу жолу менен өтө бир тараптуу ишке ашырылууда [8,77]. Фискалдык реформанын жүрүп жаткан концепциясы кирешелерди республикалык деңгээлде борборлоштурууну билдирет. Натыйжада, республикалык бюджет көп жылдардан бери профицит менен иштеп келе жатканына карабастан, жергиликтүү бюджеттер, анын ичинде чакан шаарлардын бюджеттери дефицитке дуушар болууда. Мындай мамиле чакан шаарлардын калкынын керектөөлөрүнө карата алынган финансылык каражаттардын үлүшүнүн бузулушуна алып келет. Көптөгөн чакан шаарлар калкка, коомго жана мамлекетке карата зарыл функцияларды өнүктүрүү жана аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн ажыраган. Бул жагдайды республикалык деңгээлде гана эске алып, оңдоого болот.

Чакан шаарларды өнүктүрүүдө мамлекеттин ролунун экинчи маанилүү аспектиси чакан шаарлардын айрым түрлөрүн түз мамлекеттик колдоо менен байланышкан[4,64]. Кеп республикалык программаларды иштеп чыгуу, биринчи кезекте СССР тарагандан кийин алардын саны кыйла өскөн чек арага жакын жайгашкан чакан шаарларды колдоо зарылчылыгы жөнүндө болуп жатат. Мындай колдоо болбосо, чек арага жакын жайгашкан чакан шаарлар аларга геосаясий фактор тарабынан жүктөлгөн функцияларды, жөнгө салынбаган миграциялык агымдарды, контрабанданы, мамлекеттер аралык бейформал мамилелерди ж.б. аткара албайт. Анда чакан шаарларды жана айыл чарба борборлорун колдоо өтө маанилүү эл чарба милдети болуп саналат. Алардын ролу азыркы учурда айыл чарба өндүрүшүнүн базасында гана жетиштүү көлөмдө өнүгө албаган инфраструктуралык аймактарга өлкөнүн көптөгөн аймактарынын айыл калкынын керектөөлөрүн канааттандыруу менен аныкталат[5,43]. Тарыхый чакан шаарлар алардын рекреациялык жана туристтик мааниси менен гана эмес, ошондой эле элдин тарыхый эс тутуму, салттарын сактоо жана колдоо, ошондой эле элдин руху алардын ролу өтө чоң болгонуна карабастан, мамлекеттин көңүлүн жана колдоосун талап кылат.

Регионалдык программалар чакан шаарларды өнүктүрүүдө республикалык программалардан кем эмес роль ойноого тийиш. Бул программалардын негизги максаттары бюджеттер аралык мамилелерди сактоо болуп калууга тийиш, ал бардык ресурстарды областтык борборго тартууга эмес, андан кийин аларды азыркы кездегидей калдыктык негизде бөлүштүрүүгө эмес, бирок мүмкүнчүлүктөрдү эске алуу болуп саналат. Райондук калктуу конуш системасындагы ар бир чакан шаарга жер бөлүп берүү, анын ресурстук жана кадрдык мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен ар бир калктуу конуштун аймактык функцияларын бөлүштүрүү, аларды ишке ашыруунун жаңы формаларын издөө (адаттан тышкары, табигый ресурстук факторду гана эмес, ошондой эле ландшафттык, экологиялык, тарыхый ж.б. эске алуу менен). Бул процессте жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына, анын чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнө жана ушу-

га байланыштуу жергиликтүү потенциалга кызыккан жана аны колдоно билген кадрларды даярдоого чоң роль берилиши керек. Мындан тышкары ар бир кичи шаарды узак мөөнөттүү өнүктүрүү боюнча программалар түзүлүшү керек. Бул райондун же шаардын социалдык-экономикалык өнүгүшүнүн советтик генералдык пландары сыяктуу формалдуу программалар болбошу керек. Чакан шаарларды өнүктүрүү программалары кыска мөөнөттүү болжолдоолорду да, салыштырмалуу обочолонгон перспективаларды да эске алуу менен шаарды өнүктүрүүнүн мүмкүн болуучу перспективаларынын варианттарын камтууга тийиш.

Областтагы кичи шаарлардын эгемендүүлүк жылдарында өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык жактан трансформацияланышынын улам шаарларды башкаруунун укуктук ченемдик негиздеринин өзгөрүшүнө алып келди. Мунун натыйжасында областта Кочкор -Ата, Кербен, Токтогул акыркы жылдары Базар-Коргон жана Шамалды Сай шаар статусун алышты.

Кочкор-Ата шаары Жалал-Абад облусунун Ноокен районунун баш ийүүсүндөгү шаар тибиндеги шаарча болуп 1952-жылы түзүлүп, ал эми шаар болуп 2003-жылы 1-июнда түзүлгөн. Жалпы аянты 4.85км². Шаар Ош Бишкек жолунан орун алып, Бишкектен 525 км алыстыкта, Жалал-Абад обласунун борунан 56 км түндүк батыш тарабында жайгашкан. Кочкор-Атада азыркы учурда «Кыргызмунайгаз», «Кыргызгеофизика» (мунай-газ кендерин чалгындоо иштерин жүргүзөт), Кочкор-Ата айыл курулуш), «Керамика» (кыш жана башка курулуш материалдарын чыгарат) акционердик коомдору иштейт[7,96]. Техникалык колледж, кесиптик-техникалык окуу жайы, 3 орто мектеп, гимназия, маданият үйү, 1000 номерлуу байланыш бөлүмчөсү, оорукана, балдар консультациясы, ден соолукту калыбына келтирүүчү облустук оорукана, сквер, спорттук комплекс, стадион, чайкана, кафе, ресторан бар. Ата Мекендик согушта курман болгондорго эстелик тургузулган.

Кербен шаары Жалал-Абад обласунун борбору Жалал-Абад шаарынан 220 км Таш-Көмүр шаарындагы темир жолдон 60 км аралыкта областын түндүк батыш тарабын-

да жайгашкан. Шаар 1930-жылы Караван кыштагы болуп негизделген. Райондун административдик борбору. 2004-жылдын 4-октябрында кыштакка шаар статусу берилип, аталышы Кербен болуп өзгөргөн. Аксы районунун борбору катарында коммуналдык тиричиликти жана приоритетти жакшыртуу болгон. Шаарда 2022-жылдагы эл каттоонун материалдары боюнча 25110 киши жашайт. Негизнен кыргыздар, 2533 өзбек, 178 орус жана башка улуттардын өкүлдөрү жашайт. 2004-жылы 16 миң ашык адам болсо азыр 25 миң болуп атат, мунун көп пайызы табигый өсүү, анан кийин администрациялык-территориялык реформалардан кийинки көрүнүш[3,124]. Шаарда 9 жалпы орто 1 негизги мектеп окуучуларга билим беришет. Ал мектептерде 5 миңдей окуучу билим алат. Андан сырткары №69 кесиптик лицей, спорт мектеби жана Жалал-Абад мамлекеттик университетинин факультети бар.

Токтогул шаары Кыргыз Республикасынын Жалал-Абад облусунун Токтогул районундагы административдик борбору. Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун 1957-жылдын 31-июлундагы Указы менен Жалал-Абад облусунун Токтогул районундагы Музтөр жумушчу айылы Токтогул жумушчу айылы болуп өзгөртүлгөн. Токтогул шаары Токтогул районунун административдик борбору. Мурунку аталышы – Муз-Төр. 2012-жылы Токтогул шаарчасы шаар статусуна ээ болгон. Улуу демократ акын Токтогул Сатылгановдун атын алып жүргөн шаарга Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2012-жылдын 23-мартындагы №198 токтому менен бекирилген Кыргыз Республикасынын Административдик-аймактык реформасы боюнча Концепциясынын негизинде 2012-жылдын 28-сентябрь айында шаар статусу берилген.

Кетмен-Төбө ойдуңунда жайгашып, Токтогул суу сактыгычы-нын түндүк жээгинде, Бишкек — Ош жолунун боюнда орун алган. Жаны-Жол айыл аймагынын айылдары менен, тактап айтканда чыгышынан Кара-Тектир айылы, түндүгүнөн Кызыл – Туу айылы, түштүк-батышынан Токтогул суу сактагычы, Кара - Суу жана Жаны – Жол айылдары менен чектешет[5,19].

Жалпы шаар аймагында 10 кичи район, 1 жаңы конуш бар. Туруктуу калктын саны бүгүнкү күнгө 20852 адам, 3334 кожолук бар.

Казак, өзбек, тажик, уйгур, дунган, корей, татар, орус, украин, ж.б. улуттун өкүлдөрү 3 % түзөт. Шаарда 37 райондук маанидеги мекеме-ишканалар жайгашкан. Калктын 32% мекеме ишканаларда иштешет, мындан сырткары шаардык мэриянын муниципалдык менчигинде жалпы 3 орто мектеп, 1 мектеп-лицей, 5 балдар бакчасы, 1 спорт мектеби, 1 балдар чыгармачылык үйү, 1 эс алуу багы (парк), 6000 орундуу 1 стадион, 2 ҮДТ (үй-бүлөлүк дарыгерлер борбору ГСВ) бар.

1906-жылы Базар-Коргон айылында фельдшердик амбулатория ачылган, ал 1935-жылы райондук ооруканага айланган. XX кылымдын 70-жылдарында автобекет, турмуш тиричилик комбинаты, базар, чайкана ашканалар ачылган. 2021-жылы мурдагы Базар-Коргон айыл аймагынын (Базар-Коргон, Беш-Бадам, Жети-Кошкон, Көк-Алма айылдарынан турган), Коргон айылынын Ак-Тайлак-Ата-1.2, Бабур-1.2, Эне-Сай жана Сай-Коргон калктуу конуштарынын жана Кеңеш айыл аймагынын Аук, Совет айылдарынын, Кызыл жана Орто-Сай калктуу конуштардын негизинде Базар-Коргон шаары түзүлгөн.

Базар-Коргон шаары өзүнүн экономикалык жана социалдык жактан инфраструктурасы менен белгилүү жана аймактагы тургундардын жашоосу үчүн ыңгайлуу шарттарды камсыз кылууда. Базар-Коргон шаары жана анын айланасындагы жерлер ар түрдүү эс алуу жана маданий туризм үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү сунуш кылат. Табияттын кооздугунан тартып тарыхый жана маданий мурастарга чейин, ар бир келүүчү үчүн кызыктуу жерлерди табууга болот.

Бүгүнкү күнү шаарда 10 жалпы билим берүүчү мектеп, профлицей, 10 бала бакча 7 мончо иштейт. Шаар калкынын 60 пайызы таза суу менен камсыз болгон. 2023-жылы Базар Коргон шаарындагы айланма жол 12 млн сомго капиталдык ремонттон өттү. Шаар калкын ичүүчү таза суу менен максатында Европалык реконструкция жана өнүктүрүү банкы 4 млн 200 евро бөлүп берүүнү караштырып жатат. Эгерде каржат бөлүнүп калса, 2026-жылы шаар калкы толугу менен таза менен камсыз болот. Шаардагы көйгөйлүү маселердин бири турак-жай салуу үчүн жердин аздыгы. Ал маселени чечүү максатында жакынкы аралыкта коңшу Падачы де-

ген участоктон 300 гектар жер трансформацияланып бөлүнүп берилмекчи.

Шамалды-Сай шаары - Жалал-Абад облусунун Ноокен районундагы райондук маанидеги шаар. Ал Үч-Коргон ГЭСин курууда пайда болгон. Нарын дарыясынын боюнда, Үчкурган – Таш-Көмүр линиясындагы ушул эле аталыштагы темир жол станциясында жайгашкан. Шаар тибиндеги поселка статусу 1957-жылы берилген. Шамалды-Сай шаар тибиндеги поселогу 1957-жылы негизделген. Шамалды-Сайда ГЭСтин курулуш базасы, ГЭСТИ куруучулар жашаган. Шамалды-Сай 1957-жылдан 2024-жылга чейин Таш-Көмүр шаарынын курамында болуп келген. 1953-жылы Шамалды-Сай поселогунда Кыргыз айыл чарба техника ишканасы ачылып, колхоз совхоздорду айыл чарба техникаларды, химикаттар запастык бөлүктөр, жер семирткичтер, күйүүчү майлоочу продуктылар менен камсыз кылып турган.

2024-жылдын 7-февралындагы № 52 пилоттук режимде административдик-аймактык реформа жүргүзүү мезгилинде Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкаруусунун аткаруу органдарынын ишин уюштуруу жөнүндө Кыргыз Республикасынын министрлен кабинетинин токтому менен 2024-жылдын 28-мартында президент Садыр Жапаровдун “Кыргызстандын айыл аймактарынын жана шаарларынын деңгээ-

линде пилоттук режимде административдик-аймактык реформа жүргүзүү жөнүндө” жарлыгына ылайык Шамалды-Шамалды райондук мамлекеттик администрациясынын базасында райондук шаар түзүлгөн. Бүгүнкү күндө шаарда 3 жалпы билим берүүчү мектеп, 5 балдар бакчасы, маданият үйү, шаардык оорукана бар. Шаарда 20 төрт этаждуу, 28 эки этаждуу көп квартиралуу үйлөр бар, алар борбордоштурулган жылуудук менен жылытылат. Шамалды-Сай ГЭСи жылына 900 млн квт сааттан ашык электр энергия иштеп чыгат. Бүгүнкү күндө Нарын дарыясына эң биринчи курулган 60-жыл өлкөгө кызмат кылып, электр энергиясын берген Үч-Коргон ГЭСи реконструкцияланып жатат. Реконструкциядан кийин ГЭСтин кубаттуулугу 36 миң квтга көбөйүп, станциянын жалпы кубаттуулугу 216 миң квтга жетет. Шамалды-Сай ГЭСинин суу сактагычынын көлөмү 40 млн кубдан көбүрөөк.

1991-жылдан Кыргыз Республикасы эгемендүүлүккө жетишкен соң, Союздун кыйрашы менен, шаардагы өнөр жайлардын иштөөсү 1993-жылдан баштап солгундай баштаган. Кичи шаарлардын экономикасында чакан жана орто бизнес пайда болуп калыптанышы менен жалпы эле калктын турмуш-тиричилиги башка нукка бурулду. Бир сөз айтканда шаарлар экономиканын жана билим берүүнүн, маданияттын борбору болуп калды.

Адабияттар

1. Абдрасулов, И.А. Водобеспечение и очистка сточных вод Кыргызской Республики. [Текст]: Монография в 2 ч. / И.А. Семенов. – Б.: Илим, 1994. -С. 15
2. Айнекенова, Ч.Р. Проблемы социально-экономических преобразований в переходные периоды истории Кыргызской Республики [Текст]/ Ч.Р. Айнекенова. Б.: 2019. 336 с.
3. Бакиров, Н.Б. География республики Кыргызстан [Текст] / Н.Б.Бакиров. – Бишкек: Мектеп, 1992. – 160 с.
4. Бараталиев, О. Мырзаев, А. Жалал Абадская область [Текст]: энциклопедия / О.Бараталиев. А.Мырзаев.– Б.: Кыргызстан, 2001.– 507 с.
5. Доолоталиев, С. Экономика природопользования Кыргызстана [Текст] /С. Доолоталиев. – Бишкек: КТУ, 1998. – 228с.
6. Жумашова, Г.С. Таш-Көмүр шаары: мезгил, доор жана инсандар (1918-2012-жж.) [Текст] / Г.С.Жумашова -Б.:2012. – 186 б.
7. Джумагулов, А. Өмүрдөгү өтөлгө: эскерүүлөр, келечек тууралуу ой толгоо (Жизненный путь). [Текст] / А.Джумагулов-Бишкек, 2004. 524 с.
8. Карашев, А.А. Организационно-правовые основы местного самоуправления в Кыргызстане [Текст] / А.А.Карашев, сост. О.С.Тарбинской. К.Б. Шадыбеков. – Бишкек, 2004. – 60 с.

УДК:327.5 (575.2)(04)

Ормоналиев Канат Орозович

Старший преподаватель Ошского государственного университета

**ЭСКАЛАЦИЯ НАПРЯЖЕННОСТИ В КЫРГЫЗСКО-ТАДЖИКСКИХ ОТНОШЕНИЯХ
В 2015-2022 ГГ.: ПОЛНОМАСШТАБНЫЕ ВООРУЖЕННЫЕ КОНФЛИКТЫ**

Ormonaliev Kanat Orozovich

Senior Lecturer at Osh State University

**ESCALATION OF TENSION IN KYRGYZ-TAJIK RELATIONS
IN 2015-2022: FULL-SCALE ARMED CONFLICTS**

Аннотация. В статье речь идет о том, что кыргызско-таджикская граница протяженностью 970 км, является одной из самых сложных в регионе, что обусловлено горным ландшафтом и присутствием таджикского анклава Ворух в Кыргызстане. Лишь в 2015 г. КР и РТ достигли согласия относительно 520 км границы.

В последнее время в приграничной зоне резко обострилась и без того сложная ситуация по поводу спорных участков, распределения водных ресурсов, строгого пограничного контроля. Только в 2020 г. произошло более десятка вооруженных столкновений между приграничными общинами двух стран. Самые крупные вооруженные конфликты с участием армейских подразделений и применением боевой техники произошли в апреле 2021 г. и в сентябре 2022 г. Это были самые масштабные конфликты между КР и РТ в постсоветский период.

В статье подчеркивается, что для урегулирования разногласий обеим сторонам надо пойти на компромисс. Но в первую очередь следует решить проблемы со спорными участками и завершить международно-правовое оформление границ.

Ключевые слова: кыргызско-таджикская граница, приграничная зона спорные территории, анклав Ворух, напряженность, вооруженные конфликты, урегулирование

Abstract. The article talks about the fact that the Kyrgyz-Tajik border, 970 km long, is one of the most difficult in the region, due to the mountainous landscape and the presence of the Tajik enclave of Vorukh in Kyrgyzstan. Only in 2015 did the Kyrgyz Republic and Tajikistan reach agreement on the 520 km border.

Recently, the already difficult situation in the border zone has sharply worsened regarding disputed areas, distribution of water resources, and strict border control. In 2020 alone, there were more than a dozen armed clashes between border communities of the two countries. The largest armed conflicts involving army units and the use of military equipment occurred in April 2021 and September 2022. These were the largest conflicts between the Kyrgyz Republic and the Republic of Tajikistan in the post-Soviet period.

The article emphasizes that in order to resolve differences, both sides need to compromise. But first of all, it is necessary to resolve the problems with the disputed areas and complete the international legal registration of borders.

Key words: Kyrgyz-Tajik border, border zone, disputed territories, Vorukh enclave, tension, armed conflicts, settlement.

Многочисленные международные конфликты, большинство из которых являются территориальными, в современный период подрывают стабильность развития мирового сообщества. Истоки и причины их появления достаточно сложные и многоаспектные. Урегулирование погранично - территориаль-

ных проблем должно ускорить путь к цивилизованному мировому сообществу, которое строит свои отношения в соответствии с нормами международного права [5].

В Центральной Азии кыргызско-таджикская граница, из-за горного ландшафта

та и наличия таджикских анклавов Ворух и Кайрагач (Западная Калача) в Баткенской области Кыргызстана, является одной из самых сложных. Ее протяженность составляет 970 километров, из которых основная часть оставалась неразграниченной: 459 километров в густонаселенной Ферганской долине и 58 оспариваемых участков вдоль границы. Это нередко приводило к инцидентам и вооруженным столкновениям в приграничных зонах.

Погранично-территориальные проблемы в кыргызско-таджикских отношениях носят весьма сложный характер. Простого и легкого варианта решения данного вопроса не существует. Практически любое решение, связанное с урегулированием ситуации, не обойдется без компромиссов, которые в той или иной степени будут противоречить интересам приграничного населения, пользующегося одними и теми же водными ресурсами, пастбищами, дорогами и другими объектами инфраструктуры. В результате повышается риск протестов и конфликтов. Примером могут служить конфликты между местной кыргызской общиной и жителями таджикского анклава Ворух, происходящие на протяжении долгого периода времени. Разногласия и споры возникают по поводу использования и распределения земельно-водных ресурсов, а также из-за строгого пограничного контроля. Из-за сложившейся ситуации между двумя общинами наблюдаются враждебные отношения и общее недоверие друг к другу. Это тормозит окончательное урегулирование данной проблемы [1].

Пограничные вопросы обострились в 2015 г. после вхождения Кыргызстана в Евразийский Экономический союз и установления таможенной границы ЕАЭС вдоль государственных границ Кыргызстана с Таджикистаном, Узбекистаном и Китаем. Накопившийся конфликтный потенциал 6 июля 2015 г. привел к очередному конфликту на спорном участке таджикско-кыргызской границы. Снова было применено огнестрельное оружие и прозвучали выстрелы. Договор о неприменении пограничниками оружия, подписанный в конце 2014 г., был нарушен. В результате конфликта были ранены таджикский пограничник и житель села Чоркух 18-летний Б. Ризоев, который позднее скончался [6].

Лишь в ноябре 2015 года межправительственная кыргызско-таджикская комиссия по вопросам делимитации и демаркации границ достигла согласия относительно 520 километров границы, главным образом в горной местности, где отсутствуют спорные участки [1].

В сентябре 2019 года произошло очередное обострение конфликтной ситуации вокруг места известного как «футбольное поле», где по воскресеньям устраивался скотный рынок. Конфликт перерос в вооруженное столкновение военных, результатом которого стало убийство трех таджикских и одного кыргызского военнослужащего. Еще около двух десятков военных и гражданских лиц с обеих сторон получили ранения. В приграничной зоне возникла тревожная атмосфера, предвещавшая приближающиеся военные столкновения между странами. В этот период осложнилось перемещение граждан приграничных государств по спорной территории.

В начале 2020 года по поводу делимитации и демаркации кыргызско-таджикской государственной границы состоялись две встречи. Первая встреча прошла 21-25 января на уровне рабочих групп в г. Бишкеке, а вторая – 21-22 февраля на уровне правительственных делегаций в г. Баткене, в ходе которых обсуждалось уточнение и обмен 144 км протяженных границ. Однако официальные процедуры по обмену участками не были проведены.

Среди населения проводилась разъяснительная работа представителями местных органов власти и правоохранительных органов. 18-23 мая Н. Борубаев, будучи специальным представителем правительства по приграничным вопросам в ранге первого заместителя руководителя Аппарата Правительства Кыргызской Республики, провел встречи с жителями приграничных сел в ходе рабочей поездки в Баткенскую область. Они были проинформированы о ходе работ по делимитации и демаркации государственной границы [2]. Но напряженная внутриполитическая ситуация, как в Кыргызстане, так и в Таджикистане свидетельствовала о том, что разногласия усиливаются.

В течение 2020 г. между гражданами Кыргызстана и Таджикистана произошло

более десятка насильственных конфликтов из-за спорных территорий. В результате столкновений погибли и получили увечья военнослужащие и жители приграничных районов. В обществе двух стран назрела острая необходимость по урегулированию погранично-территориальных вопросов и налаживанию стабильных, бесконфликтных отношений.

Самый крупный конфликт произошел в апреле 2021 года. Он начался 28 апреля. Причиной раздора стал находящийся в приграничной зоне водораспределительный пункт «Головной», откуда сток воды из горных рек распределяется между Кыргызстаном и Таджикистаном.

Инцидент начался с того, что таджикские жители на столбах линии электропередач стали устанавливать камеры видеонаблюдения, что вызвало недовольство с кыргызской стороны. Кыргызские жители попытались спилить столб с установленной видеокамерой. Произошла словесная перепалка, а затем стороны начали закидывать друг друга камнями. На следующий день началось вооруженное столкновение, в котором приняли участие военнослужащие обеих стран. Из-за провокационных действий граждан Таджикистана 29-апреля обстановка на приграничной территории обострилась: они стали кидать камни в граждан Кыргызстана и их дома. Затем, по данным пресс-службы Пограничной службы национальной безопасности Кыргызской Республики, они начали обстреливать из охотничьих ружей проезжающие автомобили с кыргызскими номерами. В тот же день военнослужащие Таджикистана напали на пять погранзастав в Кыргызстане, а к вечеру обстреляли три пограничные заставы и два пограничных поста. В результате загорелось здание пограничной заставы «Достук» Баткенского пограничного отряда. Кыргызский спецназ в ответ на их действия захватил таджикскую пограничную заставу «Ходжа Аъло». С обеих сторон вдоль кыргызско-таджикской государственной границы были стянуты дополнительные военные силы.

Но у Таджикистана по поводу произошедших событий имеется другая версия: 29 апреля на участке водораспределительного пункта «Головной» военнослужащие Кы-

ргызстана открыли огонь по таджикским пограничникам. В Душанбе, как отмечается в сообщении Погранслужбы Таджикистана, действия кыргызской стороны расценили как нарушение двусторонних соглашений с Таджикистаном. По их мнению, в соответствии с картами 1924-1927 годов, а также 1989 года, «данный объект (головной водораздел) всецело принадлежит Республике Таджикистан и с 1968 года использовался для орошения и водоснабжения приграничных районов республик Таджикистан, Киргизия и Узбекистан» [7].

Так, из-за бытового конфликта приграничных жителей произошло столкновение двух армий с взятием блокпостов и захватом заложников. События разворачивались, как и прежде: словесная перепалка, переходящая в закидывание камнями, а затем прибытие пограничников и перестрелка.

В последние годы стрельба всё чаще сопровождает подобные споры, но, как правило, на место быстро прибывают представители местных властей, которые разряжают обстановку, восстанавливают порядок. Но события, которые начались 28 апреля, стали разворачиваться иначе.

Утром 29 апреля в районе водозаборной станции произошла перестрелка. При этом обе стороны обвиняют друг друга в открытии огня. Затем таджикские военнослужащие начали скоординированную атаку сразу на нескольких участках границы, находящихся на значительном расстоянии друг от друга, и вторглись на территорию Кыргызстана.

Более десятка кыргызских сёл стали обстреливаться из пулеметов, минометов, в ход пошли даже ракеты. Возле этих населенных пунктов также летали таджикские военные вертолеты. По заявлению таджикских властей, они использовались для эвакуации граждан из районов, отрезанных от Таджикистана из-за боевых действий. Кыргызскими военными был нанесен ответный удар: некоторые сёла в Таджикистане также подверглись сильному обстрелу.

О том, что наступление было запланированным, свидетельствует тот факт, что одновременно с наступлением в зоне конфликта близ села Көк-Таш таджикская армия начала обстрелы населенных пунктов Лейлекского района, находящихся почти в 100 км от указанного села.

Разумеется, без предварительной подготовки таджикская сторона вряд ли смогла бы так быстро мобилизовать военных и боевую технику в таком количестве. Имеются доказательства (в СМИ и соцсетях) того, что таджикская армия заранее вырыла окопы и стянула в приграничную зону военную технику: танки Т-72, вертолеты МИ-24, которые сбрасывали неуправляемые авиационные ракеты С-5, бронетранспортеры БТР-70, гранатометы РПГ-7 [3].

Таджикские военные также атаковали погранпосты и захватили заложников, в числе которых был М. Жумабаев – глава кыргызского села Интернационал. Местные жители из охотничьих ружей обстреливали кыргызские автомобили, проезжавшие по дороге Ош – Исфана.

В свою очередь кыргызским военным удалось захватить один таджикский погранпост, но в целом их действия успешными назвать сложно. Произошедший конфликт показал коррумпированность и неподготовленность кыргызских госструктур и армии к подобным ситуациям. Людям пришлось действовать самостоятельно: искать дроны для наблюдения за таджикскими силами и рацию для военных; оказывать помощь жителям, попавшим под обстрел поселений, и пострадавшим.

Двое суток перестрелка шла в основном на территории кыргызских сел. Властям удалось эвакуировать местных жителей, но не всех. В результате не обошлось без жертв – это были мирные граждане, в их числе дети.

После нескольких неудачных попыток Бишкеку и Душанбе удалось договориться о прекращении огня. Однако остановить военных и гражданских с обеих сторон было не просто, несмотря на объявления о прекращении огня и отводе войск. Даже телефонный разговор президентов КР и РТ С.Жапарова и Э.Рахмона не сразу смог остановить конфликт. За исключением единичных выстрелов вдоль границы, боевые действия окончательно завершились 30 апреля.

Произошедший конфликт вызвал большой резонанс в обоих государствах. Первого мая в столице Кыргызстана более тысячи протестующих собрались на площади Ала-Тоо с требованиями урегулировать приграничный конфликт, звучали призывы раздать

мирным жителям оружие. В свою очередь, в таджикских соцсетях было много националистических постов.

В результате столкновений было большое количество пострадавших: более 50 граждан Таджикистана и Кыргызстана погибли, более 200 получили ранения. Кроме того, многие дома, магазины и другие постройки были разрушены или повреждены, а десятки тысяч людей были эвакуированы из зоны конфликта [3]. С обеих сторон прозвучали обвинения в беспричинном уничтожении имущества. Согласно имеющимся сообщениям, большая часть материальных потерь пришлось на кыргызскую сторону.

Вечером 1 мая главы ГКНБ Кыргызстана и Таджикистана К.Ташиев и С.Ятимов провели встречу в городе Худжанде, чтобы обсудить территориальные вопросы. Они достигли «принципиального согласия» и приняли решение о полном прекращении огня и отводе войск. К утру 3 мая стороны завершили отвод войск от границы вглубь своих территорий и заявили, что каждая сторона сохранит за собой землю, которыми она владела до конфликта [9].

Указанные боевые действия на границе Таджикистана и Кыргызстана оказались беспрецедентными по масштабам. Однако они не стали неожиданностью: ведь с начала 2020 года (несмотря на пандемию и карантин) там произошло семь вооруженных инцидентов.

С каждым новым столкновением и новыми жертвами проблема границ становится все более сложной для двух сопредельных стран. Процесс стал иметь важный политический окрас, и политики особо не спешат решать чувствительные вопросы. Нередко эта тема используется ими для отвлечения своих граждан от внутренних проблем и создания образа внешнего врага.

Так, каковы же причины вооруженного кыргызско-таджикского противостояния? Дело в том, что в рамках единого союзного государства административные границы были условными и при проектировании систем водоснабжения и инфраструктуры они не имели особого значения. По этой причине многие ирригационные системы пересекают нынешние межгосударственные границы. Межгосударственные водные

отношения развивались в течение многих десятилетий, и их задачей являлось эффективное распределение водных ресурсов. Но после развала Союза ССР договоренности по использованию водных ресурсов перестали соблюдаться. Особенно сложная ситуация складывается в засушливые годы. Проблему создают изношенная водная инфраструктура и устаревшие методы полива, обуславливающие большую потерю воды. Конфликты на границе чаще всего возникают из-за неправильного распределения воды и спорных территориальных участков, тесно переплетенных между собой из-за неуточненности кыргызско-таджикской границы.

Но ряд экспертов утверждают, что кроме ограниченности природных ресурсов, существуют другие факторы, которые способствуют росту напряженности. Так, по мнению Г.Михайлова, являющегося экспертом по Центральной Азии Института стран СНГ, на традиционные конфликты из-за дефицита природных ресурсов и контрабандных потоков наложился общий социально-экономический кризис, причиной которого стало распространение коронавируса и инфляция. Ввиду пандемии трудовые мигранты не смогли выезжать на заработки в Россию. Многие из них потеряли доходы, а цены при этом продолжали расти [7].

По словам бывшего руководителя Государственной погранслужбы КР генерала Т.Мамытова, переговоры с Таджикистаном по поводу границ можно условно разделить на три этапа. Первый этап длился с 2002 по 2010 годы. В тот период особо серьезных конфликтов на границе не происходило, так как уточняли линию рубежей в горных районах, а именно – пограничную зону в Чон-Алайском районе Ошской области. Затем до 2012 г. динамика снизилась, а с 2012 по 2020 годы начался второй этап. Он оказался очень сложным: уточнялись границы на равнинах, и требования таджикской стороны стали более жесткими. Она апеллировала к своим документам, а кыргызская сторона придерживалась других документов. Так возникло противостояние. Третий этап начался в 2021 г., когда таджики перешли к использованию тяжелой военной техники [4].

Вооруженный конфликт, произошедший в конце апреля 2021 года, унес жизни более

50 человек, но не остановил насилие. Он, наоборот, добавил напряжения в отношения между двумя странами. Они практически закрыли границу. Прекратилось авиасообщение. Гражданам стали отказывать во въезде. В сложном положении оказались некоторые поселки (например, Арка в Кыргызстане), где приграничная торговля была главным источником средств к существованию.

В общей сложности за 9 месяцев 2022 г. на границе КР и РТ произошло 14 конфликтов, во время некоторых из них приграничные села КР подверглись нападениям. Так что начавшаяся в сентябре 2022 г. эскалация на кыргызско-таджикской границе была закономерной. Все началось 14 сентября с перестрелок в приграничье между Баткенским районом Кыргызстана и Исфаринским районом Таджикистана. На следующий день стрельба стала активнее, а 16 сентября Таджикистан подтянул к границе тяжелую технику: танки Т-72 и впервые – системы залпового огня «Ураган». С кыргызской стороны техника на этот раз тоже была: броневые автомобили «Тигр» и беспилотники [8].

На третий день столкновения шли вдоль всего спорного участка границы. Кыргызстан эвакуировал более 130 тысяч человек из приграничных территорий. Таджикские военные проникли вглубь территории КР, захватили ряд кыргызских поселков и взорвали 36-метровый мост через реку Ак-Суу (Исфара).

Таджикистан не проводил массовой эвакуации, поэтому многие жители приграничных районов попали под кыргызские обстрелы. Не обошлось без жертв.

Ситуацию удалось стабилизировать лишь к ночи 17 сентября. В указанном столкновении, по официальным данным, с обеих сторон погибло более ста человек. Однако Кыргызстан считает цифры таджикского правительства заниженными: секретарь кыргызского Совбеза Марат Иманкулов заявил, что в Таджикистане погибло не менее 200 военных.

В целом конфликт 2022 г. отличается от предыдущего двумя важными моментами, которые делают его гораздо более опасным. Во-первых, раньше поводом к вооруженным конфликтам служили бытовые споры местных жителей за землю, доступ к воде

и так далее. А 14 сентября военные даже не искали повода для стрельбы, в ход с самого начала пошли минометы и гранатометы РПГ-7. Во-вторых, с таджикской стороны Кыргызстан атаковали не только военные, но и гражданские лица, которые захватывали здания в кыргызских поселках, устанавливая там флаги Таджикистана. Кроме того, они раздавали оружие и подрывали объекты инфраструктуры. Оба отличия – тревожные сигналы, свидетельствующие о том, что конфликт выходит из-под контроля властей [2].

Следует отметить, что когда началось столкновение, президенты КР и РТ С.Жапаров и Э.Рахмон находились в Самарканде на саммите ШОС, где сразу провели встречу и договорились о прекращении огня. Но это почти не повлияло на ситуацию.

В настоящее время главный спорный вопрос между Таджикистаном и Кыргызстаном – это статус Воруха, который является таджикским анклавом на кыргызской территории, соединенным с основной частью страны одной дорогой. Душанбе стремится сделать эту дорогу своей территорией, чтобы анклав превратился просто в выпуклую часть Таджикистана. Кыргызстан выступает против, и обе страны от своих позиций отказываться не собираются.

Как и в предыдущих случаях, кыргызско-таджикский конфликт 14-17 сентября 2022 г. назревал давно, но никогда ранее не достигал таких масштабов. За несколько дней погибло более ста человек, вдвое больше ранены, тысячи остались без жилья. Он во многом напоминает прежние конфликты, но, как уже отмечалось, появились новые тревожные моменты: теперь гражданские лица тоже активно вовлекаются в вооруженный конфликт, а военные идут на эскалацию (даже без повода) с удивительной легкостью. Это был наиболее масштабный конфликт

между двумя странами за период их независимости.

Таким образом, погранично-территориальные разногласия, доставшиеся в наследство Таджикистану и Кыргызстану еще с советских времён, требуют к себе особого внимания. Неурегулированная проблема межгосударственной границы между Кыргызской Республикой и Республикой Таджикистан мешает транспортному сообщению, разрывает социально-экономические и культурные связи между сообществами, уносит жизни мирных граждан, осложняет отношения между государствами, а также угрожает стабильности и безопасности в регионе.

Власти обоих государств предпринимают определенные действия по урегулированию конфликтов. Так, правительство Кыргызстана в качестве основной меры по решению погранично-территориальных проблем стало реализовывать стратегию максимального обеспечения инфраструктурной, транспортной и энергетической независимости КР от сопредельных стран. Но, к сожалению, этого недостаточно. Чтобы урегулировать территориальные споры, необходимо разработать комплексную программу по устранению негативных последствий предыдущих конфликтов. Для этого следует проводить воспитательную и разъяснительную работу среди молодежи и других слоёв населения приграничной зоны, инструктаж среди пограничников, призывая их к толерантности и благоразумию. Также, апеллируя к общей истории и религии, можно организовывать совместные культурно-гуманитарные мероприятия. Противоборствующим сторонам надо находить компромиссные решения для урегулирования разногласий и конфликтов. Но, прежде всего, следует решить вопросы со спорными участками и завершить международно-правовое оформление государственных границ.

Литература:

- 1.Абулхаирхан Жунибек Проблема территориальных споров в Центральной Азии <https://www.eurasian-research.org/publication/problema-territoryalnih-sporov/?lang=ru>
- 2.Аламанов С., Уметалиева А. Трансграничные конфликты. Альманах №2 «Опыт Кыргызской Республики в управлении кризисными ситуациями», Женева-Бишкек-Рига-София, 2014.
- 3.Брюс Панниер Кровопротитие на границе: как изменится отношение кыргызов и таджиков друг к другу и к своим лидерам? <https://rus.azattyk.org/a/kyrgyzstan-tajikistan-border->

fighting-perceptions/31238889.html

4. Конфликт на киргизско-таджикской границе. <https://ru.wikipedia.org/wiki/2021>)

5. Орлов А.С. Неопределенность правовой природы государственной территории как фактор международных территориальных конфликтов // Вестник Удмуртского ун-та. Правоведение. 2007. №2.

6. Погранслужба Кыргызстана: Раненый на границе гражданин Таджикистана скончался // Фергана. 07.07.2015. <https://www.google.com/search>

7. Позднякова Н. Конфликт Таджикистана и Кыргызстана: вода, наркотики, земля? <https://www.dw.com/ru/konflikt-tadzhikistana-i-kyrgyzstana-voda-narkotiki-zemlja/a-57392981>

8. Умаров Т. Культ мести. Откуда и куда ведет война Кыргызстана и Таджикистана <https://kloop.kg/blog/2022/09/28/temur-umarov-kult-mesti-otkuda-i-kuda-vedet-vojna-kyrgyzstana-i-tadzhikistana/>

9. Умаров Т. Конфликт без посредников. Кто выиграл от войны на границе Кыргызстана и Таджикистана. <https://carnegiemoscow.org/commentary/84454>

УДК: 930.1 + 004.9

Батырбаева Шайыркул Джолдошевна

профессор, д.и.н. руководитель

Научно-исследовательского, цифрового и музейно-образовательного Центра

Института истории и регионоведения Кыргызского национального

университета имени Ж. Баласагына

ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ: ВЫЗОВЫ, ТРЕНДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Батырбаева Шайыркул Жолдошевна

т. и. д., профессор,

Илимий-изилдөө, санариптик жана музей-билим берүү

борборунун жетекчиси,

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети

Тарых жана чөлкөм таануу институту

САНАРИП ДООРУНДАГЫ ТАРЫХ ИЛИМИ:

ЧАКЫРЫКТАР, ТЕНДЕНЦИЯЛАР ЖАНА КЕЛЕЧЕКТЕР

Batyrbaeva Shayyrkul Dzholdoshevna

Professor, Doctor of Historical Sciences Head

Scientific Research, Digital, Museum and Educational Center

Institute of History and Regional Studies of the Kyrgyz National

University named after J. Balasagyn

HISTORICAL SCIENCE IN THE DIGITAL AGE: CHALLENGES, TRENDS AND PROSPECTS

Аннотация. В статье рассматриваются особенности цифровой трансформации исторической науки в контексте внедрения информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Анализируется влияние цифровых методов на исследовательские подходы, источниковедческий анализ и междисциплинарные взаимодействия. Особое внимание уделено развитию исторической информатики, цифровой истории и цифровой гуманитаристики, а также проблемам, возникающим при использовании цифровых источников, включая «born-digital» материалы. Рассматриваются этапы развития исторической науки в условиях цифровизации, включая переход от количественных методов к современным аналитическим моделям, ис-

пользующим машинное обучение и анализ больших данных. Авторы подчеркивают значимость междисциплинарного подхода и важность координации между академическими и государственными институтами в развитии цифровой исторической науки.

Ключевые слова: историческая информатика, цифровая история, ИКТ в исторической науке, цифровизация источников, «born-digital» источники, междисциплинарный подход, машинное обучение.

Аннотация. Бул макалада тарых илиминин санариптик трансформациясынын өзгөчөлүктөрү жана маалыматтык-коммуникациялык технологияларды (МКТ) колдонуу каралат. Санариптик ыкмалардын изилдөө ыкмаларына, булактарды талдоого жана тарыхый илимдеги интердисциплинардык мамилелерге тийгизген таасири талданат. Тарыхый информатика, санариптик тарых жана санариптик гуманитаристика тармактарынын өнүгүүсүнө жана санариптик булактарды, анын ичинде «born-digital» материалдарды пайдаланууда пайда болгон маселелерге өзгөчө көңүл бурулат. Санариптештирүү шарттарында тарыхый илимдин өнүгүү этаптары, сандык ыкмалардан баштап чоң маалыматтарды анализдөөгө жана машиналык үйрөнүүгө негизделген заманбап аналитикалык моделдерге өтүү процесси каралат. Авторлор интердисциплинардык мамиленин маанилүүлүгүн жана академиялык, мамлекеттик институттардын санариптик тарыхый илимди өнүктүрүүдөгү кызматташтыгын баса белгилешет.

Негизги сөздөр: тарыхый информатика, санариптик тарых, МКТ тарыхта, санариптештирилген булактар, «born-digital» булактар, интердисциплинардык мамиле, машиналык үйрөнүү.

Abstract. This article examines the features of the digital transformation of historical science in the context of the introduction of information and communication technologies (ICT). The impact of digital methods on research approaches, source analysis, and interdisciplinary interactions is analyzed. Particular attention is paid to the development of historical informatics, digital history, and digital humanities, as well as to the challenges associated with using digital sources, including “born-digital” materials. The article discusses the stages of historical science development in the context of digitization, from quantitative methods to modern analytical models based on big data analysis and machine learning. The authors emphasize the importance of interdisciplinary approaches and the necessity of coordination between academic and governmental institutions in advancing digital historical science.

Keywords: historical informatics, digital history, ICT in historical science, digitized sources, “born-digital” sources, interdisciplinary approach, machine learning.

Историческая наука в эпоху цифровизации переживает трансформационные изменения, связанные с внедрением новых технологий, автоматизированной обработкой данных и расширением доступности архивных источников. Современная историческая наука развивается в условиях глобальной цифровизации, что оказывает значительное влияние на методы исследования, принципы анализа данных и доступ к источникам. Цифровые технологии позволяют историкам не только автоматизировать обработку больших массивов информации, но и существенно расширяют спектр междисциплинарных подходов, способствуя комплексному изучению прошлого. В Кыргызстане процесс цифровизации исторической науки приобретает особую актуальность в контексте необходимости сохранения национального истори-

ческого наследия, интеграции локальной историографии в международное научное пространство и повышения доступности исследовательских материалов.

Историческая наука Кыргызстана, как и в других странах, сталкивается с вызовами цифровой эпохи, связанными с внедрением новых технологий, созданием цифровых архивов, автоматизированным анализом источников и обеспечением достоверности данных. Современные методы обработки информации, включая искусственный интеллект, машинное обучение, геоинформационные системы и анализ больших данных, открывают перед исследователями новые перспективы, позволяя выявлять ранее незамеченные взаимосвязи и закономерности в развитии исторических процессов. Однако цифровизация также порождает ряд методо-

логических, технических и этических вопросов, требующих комплексного подхода и институционального регулирования.

Современная историческая наука Кыргызстана развивается на пересечении традиционных исследовательских методов и междисциплинарных подходов. Использование инструментов социологии, антропологии, экономики и культурологии в сочетании с цифровыми технологиями способствует более комплексному и многогранному осмыслению исторических процессов. Однако цифровизация исторической науки несет в себе не только новые возможности, но и ряд вызовов, таких как необходимость адаптации традиционных методологических подходов, разработка эффективных методов хранения и обработки цифровых источников, а также обеспечение достоверности данных.

Исследование особенностей научного познания в исторической науке в период цифровой трансформации общества позволяет выделить несколько ключевых аспектов. Прежде всего, междисциплинарный подход стал неотъемлемой чертой современных исторических исследований. В изучении исторических явлений прослеживаются две основные тенденции: культурологическая и сциентистическая. Кроме того, активное введение исторических источников в научный оборот с использованием когнитивной истории, а также синтеза теории информации и классического источниковедения привело к переосмыслению концепции «функции истории» [24; с.11; 25, с.5-24; 27].

Применение ИКТ в исторических исследованиях обусловлено определенными причинами и проходит через ряд этапов. Основные направления применения ИКТ привлекают внимание исследователей, а на каждом этапе возникают новые вопросы, связанные с использованием информационных технологий в соответствии с современными требованиями [9, с.12-30]. С начала 1960-х годов ИКТ стало частью исторических исследований. В США Межуниверситетский консорциум по политическим исследованиям и Центр политических наук Института социальных исследований возглавили развитие «количественной истории», аналогичные группы появились в Европе. В СССР формировалось сообщество ученых, применяющих матема-

тические методы и компьютеры в исторической науке, с ведущими лабораториями в Институте истории СССР АН СССР, МГУ и ЛГУ. И.Д. Ковальченко был одним из пионеров этого направления [19, с.96-97].

Микрокомпьютерная революция второй половины 1980-х годов открыла новый этап в исторических исследованиях, расширяя доступ историков к компьютерным технологиям. Возникла необходимость создания новых организаций и конференций. В 1986 году была основана Международная ассоциация «History and Computing» (АНС) для координации историков, применяющих цифровые методы в исследованиях и образовании. В начале 1990-х годов появились национальные ассоциации АНС в Восточной Европе.

В конце 1980-х Л.И. Бородин предложил программу развития исторической информатики. В 1991 году по инициативе академика И.Д. Ковальченко на историческом факультете МГУ была создана лаборатория исторической информатики. В 1992 году в России основана Ассоциация «История и компьютер» (АИК), члены которой участвовали в ежегодных конференциях АНС в Западной и Восточной Европе, а также Северной Америке [6, с.33].

К середине 1990-х годов сформировались различные подходы к использованию ИКТ в исторических исследованиях. Одни ученые применяли технологии для решения текущих задач и интеграции источников, другие фокусировались на развитии цифровых методов. Развитие сетевых технологий, электронных библиотек и соглашение Google 2004 года о сканировании книг способствовали формированию виртуальных профессиональных сообществ. Историческая информатика и цифровые технологии усилили интенсивность исследований. Однако разногласия в подходах привели к тому, что в 2005 году состоялась последняя, 16-я международная конференция АНС, после чего большинство национальных ветвей прекратили существование, за исключением АИК.

Успех национального центра Межрегиональной ассоциации России АИК, входящего в состав Международной ассоциации АНС, был обусловлен деятельностью специалистов, применявших количественные методы и ЭВМ в исторических исследованиях. Среди

них были Л.И. Бородкин, И.М. Гарскова и Т.Ф. Измestьева, работавшие под руководством И.Д. Ковальченко в 1970–1990-е годы. Их исследования охватывали массовые источники по социально-экономической истории СССР и нарративные источники по истории культуры, что привело к созданию обширного цикла работ [12, 13, 14, 15, 20, 22, 23], а также разработке курса «Количественные методы и ЭВМ в исторических исследованиях» [17, 26].

Созданная под руководством И.Д. Ковальченко научная площадка объединяла различные исследовательские организации. В период перестройки и распада СССР с деидеологизацией науки уровень применения количественных методов снизился. После расформирования центра кафедра источниковедения продолжила разрабатывать методы цифровой истории, особенно в социально-экономической и культурной сферах [18].

Лаборатория исторической информатики под руководством Л.И. Бородкина также активно занималась обработкой исторических источников с применением компьютерных технологий [11]. Регулярные конференции и публикации в изданиях АИК способствовали развитию исторической информатики. В 2004 году лаборатория преобразовалась в кафедру исторической информатики, а к 2005 году сформировалась сбалансированная модель, объединяющая информатику и аналитические методы. На историческом факультете МГУ продолжают традиции, заложенные И.Д. Ковальченко, что способствует развитию методологии истории и расширению применения точных наук в исторических исследованиях [15].

Развитие исторической науки с применением ИКТ связано с компьютерными технологиями, цифровизацией наследия и расширением научной инфраструктуры Интернета. Упрощение доступа к ИКТ способствовало их активному внедрению в профессиональную деятельность историков. Электронные библиотеки и специализированные сайты обеспечили исследователям всех уровней доступ к обширным ресурсам. В результате историки начали активно использовать цифровые инструменты и создавать базы данных. Ассоциация АИК продолжает исследования по интеграции ИКТ в истори-

ческую науку и образование. С начала 2005 года этот процесс стал особенно значимым, что привело к активному обсуждению цифровой истории (Digital History) и цифровой гуманитаристики (Digital Humanities). В России этот прогресс был обусловлен работой кафедры Исторической информатики и АИК, способствуя формированию цифровых компетенций в гуманитарных науках. Возникли дискуссии о взаимосвязи исторической информатики и цифровой истории, а также о корректности их терминологического разграничения. Эти дебаты продолжаются, особенно в контексте перехода от информационного к цифровому обществу, ускоренного пандемией COVID-19 [3, 4, 7].

С 2019 года цифровая эра внесла две характерные черты в исторические исследования. Во-первых, происходит активное цифровое преобразование аналоговых источников, что меняет способы доступа, хранения и обработки данных. Возникают вопросы о методах ввода таких материалов в научный оборот. Во-вторых, значительная часть источников теперь создается в цифровом формате («born-digital»), включая веб-страницы, социальные медиа и цифровые архивы. Их использование требует новых методологических подходов для анализа и интерпретации. Публикации членов АИК освещают изменения исследовательской практики историков в цифровой среде. Историческая информатика сохраняет междисциплинарный характер, расширяя изучение теоретико-методологических аспектов, инфраструктуры науки и новых задач в условиях цифрового перехода.

Основываясь на вышеизложенном и личном опыте, включая обучение на кафедре Источниковедения истории СССР исторического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова [«1, 2»], можно сделать вывод о необходимости исследования изменений, происходящих в исторической науке в условиях цифровизации.

Первый этап (60-е – начало 70-х годов XX века) связан с возникновением количественной истории, созданием Комиссии по количественным методам и объединением историков и математиков в исследовательскую группу.

Второй этап (70-е – середина 80-х годов)

характеризуется масштабными исследованиями с применением математических методов и ЭВМ, введением предметов «Методы исторического исследования» и «Количественные методы и ЭВМ в историческом исследовании» в учебные программы вузов, а также курсами повышения квалификации.

Третий этап (вторая половина 80-х – середина 90-х годов) ознаменован деидеологизацией и микрокомпьютерной революцией. В постсоветском пространстве сформировались два направления: теоретико-аналитическое и ориентированное на применение количественных методов с ИКТ.

Четвертый этап (середина 90-х – 2005 год) – активная деятельность Ассоциации АИК, исследовавшей различные исторические проблемы, способствовавшей развитию исторической информатики и междисциплинарных подходов.

Пятый этап (2005–2019 годы) связан с цифровизацией общества, ростом значимости социальных сетей, увеличением мобильности обмена информацией и доступности научных материалов в исторической сфере.

С 2019 года применение ИКТ в исторических исследованиях включает цифровое переформатирование аналоговых материалов и работу с «born-digital» источниками. Обострились вопросы уточнения статуса исторической информатики и её соотношения с «Цифровой гуманитаристикой» и «Цифровой историей» [«10, с.16-17»].

Исходя из вышеизложенного, следует цифровая трансформация исторической науки представляет собой важнейший этап ее эволюции, оказывая существенное влияние на методологические подходы, доступ к источникам и исследовательские методы. Внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в исторические исследования стало неотъемлемой частью современного научного инструментария,

открывая новые горизонты для анализа исторических данных и автоматизации обработки информации. В Кыргызстане цифровизация исторической науки способствует не только расширению доступности архивных документов, но и интеграции национального исторического наследия в глобальное исследовательское пространство. Однако этот процесс сопряжен с рядом вызовов, включая методологические сложности адаптации традиционных подходов к цифровой среде, обеспечение достоверности данных, а также этические и правовые аспекты, связанные с оцифровкой и распространением источников. Важную роль играет развитие междисциплинарного подхода, позволяющего сочетать цифровые технологии с методами социологии, экономики и антропологии, что значительно расширяет исследовательские перспективы. Использование искусственного интеллекта, машинного обучения и анализа больших данных открывает новые возможности для историков, однако требует повышения цифровой грамотности среди специалистов и совершенствования инфраструктуры хранения и обработки информации. Таким образом, цифровизация исторической науки в Кыргызстане требует системного подхода, координации между научным сообществом, государственными учреждениями и образовательными структурами. В долгосрочной перспективе развитие цифровой истории, исторической информатики и количественных методов исследований позволит не только сохранить историческое наследие, но и существенно обогатить теоретико-методологический инструментарий науки, интегрируя традиционные исторические методы с новейшими технологическими разработками. Этот процесс неизбежен и требует активного вовлечения научного сообщества в формирование эффективных стратегий цифровой трансформации исторического знания.

Литература

1. Батырбаева Ш. Д. (2020) Опыт применения количественных методов в изучении основных тенденций демографического развития Кыргызстана в первой половине XX [The experience of using quantitative methods in studying the main trends in the demographic development of Kyrgyzstan in the first half of the twentieth century] В сборнике: И.Д. Ковальченко: Человек. Ученый. Профессор. Материалы VI Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко (к 95-летию со дня рождения). Сер. «Исторические исследования, 97» С. 290-296.
2. Батырбаева, Ш. Д. (2019). Цифровой поворот и историческая наука [Digital turn and historical science]. Историческая информатика. №3. С. 6-13.

3. Бородкин Л. И. (2015) Цифровой поворот» в дискуссиях на XXII Международном конгрессе исторических наук (Китай, 2015 г.) [Digital Turn” in discussions at the XXII International Congress of Historical Sciences (China, 2015)] Историческая информатика. Информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании/ №. 3-4. С. 56-67.
4. Бородкин Л.И. (2005) Историческая информатика в точке бифуркации: движение к Historical Information Science. [Historical Informatics at the Bifurcation Point: Moving towards Historical Information Science] Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информации. С. 7-21.
5. Бородкин Л.И., Владимиров В.Н.(2017). Ассоциация «История и компьютер»: 25 лет спустя [History and Computer Association: 25 years later]. Историческая информатика. № 3. С. 1 - 6.
6. Бородкин Л.И. (2021) Историческая информатика сегодня: «неоднозначное понимание»? (современные дискуссии) [Historical Computer Science today: “ambiguous understanding”? (modern discussions)]. Историческая информатика. № 4. С. 33 - 49
7. Владимиров В. Н.(2018) Историческая информатика: поступательное движение вперед [Historical informatics: progressive movement forward]. Историческая информатика. №. 2. С. 1-5.
8. Владимиров, В. Н. (2021). И все-таки-что такое цифровая история?.[And yet-what is digital history?.] Историческая информатика, №1, С. 168-173.
9. Гарскова И.М. (2018) Историческая информатика: эволюция междисциплинарного направления [Historical Informatics: the evolution of an interdisciplinary direction]. СПб.: Алетея. 408 с.:
10. Дыдров А. А. (2023) Исторические источники цифровой эпохи [Historical sources of the Digital Age]. Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Философия. Политология. Культурология. Т. 9. №. 1 С. 13-21.
11. Информационные технологии для историков (2006) [Information technology for historians]. Учебное пособие к практикуму по курсу «Информатика и математика» М.: МГУ, 236 с.
12. Ковальченко И. Д., Моисеенко Т. Л., Селунская Н. Б. (1988) Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России в эпоху капитализма (источники и методы исследования) [The socio-economic structure of the peasant economy of European Russia in the era of capitalism (sources and research methods)]. М.: МГУ. 224с
13. Ковальченко И. Д., Тишков В. А. (1983) Итоги и перспективы применения количественных методов в советской и американской историографии [Results and prospects of application of quantitative methods in Soviet and American historiography]. Количественные методы в советской и американской историографии. М., С.5-22
14. Ковальченко И.Д., Бородкин Л.И. (1987) Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ [Modern methods of studying historical sources using computers]. Учебное пособие. М., Изд-во МГУ. 87 с.
15. Ковальченко И. Д., Милов Л. В. (1974) Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века: Опыт количественного анализа [The All-Russian agricultural market of the XVIII - early XX century: The experience of quantitative analysis]. М.: Наука. 413с.
16. Ковальченко И. Д., Селунская Н. Б., Литваков Б. М. (1982) Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма [The socio-economic system of the landlord economy of European Russia in the era of capitalism]. – М.: Наука. 264 с.
17. Количественные методы в исторических исследованиях (1984)[Quantitative methods in historical research]. Учеб. пособие для студ. вузов, обуч-ся по спец. «История» / Гарскова И.М., Измestьева Т.Ф., Милов Л.В. и др. Под ред. И.Д. Ковальченко. М.: Высш. шк. 384 с.
18. Количественные методы в исторических исследованиях (2014) [Quantitative methods in historical research] Учебное пособие. под ред. Н. Б. Селунской М.: Инфра-М. 253 с.
19. Криворученко В. К. (2009) О количественных методах в исторических исследованиях [On quantitative methods in historical research]. Знание. Понимание. Умение. – 2009. – №. 2. С. 96-105.
20. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма (1979) [18. Mass sources on the socio-economic history of Russia during the period of capitalism] М.: Наука. 416 с.
21. Массовые источники по социально-экономической истории советского общества (1979) [Mass sources on the socio-economic history of Soviet society]. М.: МГУ. – 376 с.

22. Математические методы в историко-экономических и историко-культурных исследованиях (1977) [Mathematical methods in historical-economic and historical-cultural studies]. М.: Наука. 384 с.

23. Математические методы в социально-экономических и археологических исследованиях (1981) [Mathematical methods in socio-economic and archaeological research]. М.: Наука. 416 с.

24. Савелева И.М., Полетаев А.В. (2003) Функции истории [History Functions]. М.: ГУ ВШЭ. 40 с.

25. Савельева И. М. (2017) Историческая наука в XXI веке: ключевые слова [Historical science in the XXI century: keywords]. Диалог со временем. №. 58. С. 5-24.

26. Современные методы изучения исторических источников с использованием ЭВМ. (1987). [Modern methods of studying historical sources using computers]. Учебное пособие. М., Изд-во МГУ. 87 с.

27. Селунская Н.Б. (2021) Методологические знания и профессионализм историка [Methodological knowledge and professionalism of the historian]. Астана: Цифровая библиотека Казахстана (BIBLIO.KZ). URL: <https://biblio.kz/m/articles/view/>

УДК 93\94

Жолдошева Анара Аттокуровна

улук окутуучу, магистр

Шарипова Роза Зулуновна-ф.и.к., доцент

Ош мамлекеттик педагогикалык университети

УЧУРДАГЫ ТАРЫХЫЙ БИЛИМ БЕРҮҮНҮН МАКСАТЫ

Жолдошева Анара Аттокуровна

старший преподаватель, магистр ОшМПУ

Шарипова Роза Зулуновна-к.ф.н., доцент

ЦЕЛЬ СОВРЕМЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Zholdosheva Anara Attokurovna-

senior teacher, master OshMPU

Sharipova Roza Zulunovna-

candidate of philosophy

THE PURPOSE OF CURRENT HISTORICAL EDUCATION

Аннотация. XXI кылымдын башы билим берүү системасы үчүн чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Глобализация, технологиялардын өнүгүүсү жана маалыматка жеткиликтүүлүк мектептик билим берүүнүн, анын ичинде тарых сабагынын мазмунуна жана методологиясына олуттуу таасирин тийгизди. Бул макалада XXI кылымдын башында мектептик тарыхый билим берүүнүн өзгөчөлүктөрү, кыйынчылыктары жана келечеги талкууланат. Тарых сабагы коомдун маданий мурасын сактоо, окуучулардын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жана өз улутунун тамырларын түшүнүү үчүн маанилүү. XXI кылымда тарыхый билим берүү глобалдык көз караштарды калыптандыруу менен, маданияттар аралык түшүнүшүүнү өрчүтүүгө чоң салым кошот. Тарых аркылуу окуучулар өзүнүн маданиятына, улуттук жана жалпы адамзаттык баалуулуктарга көз карашын калыптандырат. Алар тарыхый окуяларды сын көз караш менен карап, алардын себептери жана натыйжаларына анализ жүргүзүүгө үйрөнүшөт.

Ачык сөздөр: мектеп, билим берүү, окуучу, тарых, ой жүгүртүү, сабак, тарбиялоо.

Аннотация. Начало XXI века принесло большие изменения в систему образования. Глобализация, технологическое развитие и доступ к информации оказали значительное влия-

ние на содержание и методику школьного образования, включая уроки истории. В данной статье рассматриваются особенности, проблемы и перспективы школьного исторического образования в начале XXI века. Уроки истории важны для сохранения культурного наследия общества, развития критического мышления учащихся и понимания корней своей нации. В XXI веке историческое образование вносит большой вклад в развитие межкультурного взаимопонимания, формируя глобальные перспективы. Через историю у учеников формируются взгляды на свою культуру, национальные и общечеловеческие ценности. Они учатся критически смотреть на исторические события и анализировать их причины и следствия.

Ключевые слова: школа, образование, ученик, история, мышление, уроки, воспитание.

Annotation. The beginning of the 21st century brought great changes to the education system. Globalization, technological development and access to information have a significant impact on the content and methods of school education, including history lessons. This article examines the features, problems and prospects of school history education at the beginning of the 21st century. History lessons are important for preserving the cultural heritage of a society, developing students' critical thinking and understanding the roots of their nation. In the 21st century, history education makes a major contribution to the development of intercultural understanding, shaping global perspectives. Through history, students form views on their culture, national and universal values. They learn to look critically at historical events and analyze their causes and consequences.

Key words: school, education, student, history, thinking, lessons, education.

Тарых адатта адамдын таанып билүүсүндө дайыма өзгөчө орунду ээлеп келет.

Белгилүү окумуштуу А.Т.Кинкулькин өз учурунда тарыхка төмөнкүдөй аныктамасын берген: «Тарых бул азыркы учурду таанып билүү, өнүгүүнүн келечегин аныктоо (башкача айтканда, «өткөн, азыркы учур, келечек») жолуна пайдубал катары кызмат кылган, өткөн мезгил жөнүндөгү илим» [2.58-59-б].

Ошентип, тарых илим катары үч ченем менен: «өткөн, азыркы учур, келечек» менен толтурулган. Анын башкы өзөгү — өткөн. Ал абдан эле бай жана сабак аларлык, демек, кызыктуу жана пайдалуу. «Өткөндү билбөө, - деп белгилейт көрүнүктүү француз тарыхчысы Марк Блок, - азыркыны таанып-билүүгө гана зыян келтирбестен, азыркы учурдагы ишмердиктин бардык аракеттерине да коркунуч келтирет» [3.26-б].

Өткөнгө кайрылуу адамга таанып билүүнүн, дүйнөдөгү жана ар түрдүү мезгилдеги (өткөн-азыркы учур -келечек) ордун, өзүнүн баалуулук багыттарын аныктоо үчүн кызмат кылат. Тарых- жүрүм -турумдун мектеби. Адамдар өткөндөн керектүү үлгүлөрдү издейт жана табат. Тарыхтын тажрыйбасы — кээде аңдабастан эле колдонгон ишенимдүү ориентр. Айрым адамдар жана бүтүндөй элдер өздөрүн ушундай алып жүрүшөт». [1.29-30-б].

Тарыхты профессионалдык деңгээлде окуп үйрөнбөгөн окумуштуу адам деле өт-

көндөгү окуяларды, ошол мезгил үчүн кандай мааниге ээ болгонун аңдабай туруп эле билиши мүмкүн, Тарыхчы «маданий коммуникациянын арачысы» болуп саналат, б.а. аны башкы милдети — тарыхтагы фактынын же көрүнүштүн жана азыркы учур менен байланышын түзүү. Ал өз замандаштарына тарыхый фактылардын жана көрүнүштөрдүн жоголуп кеткен маанисин түшүндүрүүгө тийиш.

Жалпыга билим берүүчү мектептердин учурдагы маанилүү милдеттеринин бири окуучуларга билим берүү менен гана чектелбестен өз алдынчалуулукка ээ, турмушка даяр, маданияттуу, өз алдынча чечим кабыл алууга жөндөмдүү о.э. социалдык активдүү жаранды тарбиялоо болуп саналат.

Мектеп бир эле учурда окуучунун инсандык сапаттарын калыптандыруу менен аны өзгөрүп бараткан дүйнөдө, экологиялык-маалыматтык коомго даярдап, өз ара алака-мамиленин заманбап формаларына үйрөтөт. Анткени инсан улам көбөйүп бараткан маалыматтар агымында өз багытын таба билүүгө жана натыйжалуу чечимдерди кабыл алуу сыяктуу жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүүгө тийиш экендиги баарыбызга маалым. Мында тарых сабагы гана окуучунун саясий көз карашын жана жарандык позициясын калыптандырууга, социалдык жактан адаптацияланууга зарыл болгон билимди бере алат десек болот.

Ал эми учурдагы мектептердеги тарыхый билим берүүнүн жана анын өнүгүү тарыхын изилдөө мындан ары окутуунун жаңы концепцияларын иштеп чыгууга, багыттарын негиздөөгө, максатын жана милдеттерин белгилөөгө мүмкүнчүлүк берет. Анткени мектептердеги тарыхый билим берүүнүн максаттарын так белгилөө, окутуунун натыйжалуулугун жогорулатууга, окуучулардын кызыгуусун арттырууга жана алардын билимдеринин, билгичтиктеринин жана ыктарынын өнүгүүсүнө, компетенттүүлүктөрүнүн калыптануусуна шарт түзөт десек жаңылышпайбыз.

Классикалык тарыхый билим берүүдө «**тарых**» термининин өзү арабдардын «**тарих**» деген сөзүнөн келип чыгып, ал өткөндөгү окуялар тууралуу аңгеме, билгенин, изилденгенди баяндоо дегенди түшүндүрөт. Негизи тарых илим катары эмнени элестетет деген суроого кыска жана жөнөкөйлөштүрүлгөн түрдө жооп бере турган болсок, анда төмөндөгүдөй аныктаманы алабыз. **Тарых – бул өткөндөгү социалдык реалдуулук тууралуу теориялык мүнөздөгү адистештирилген илимий билим.**

Тарых илими негизинен адамда ой жүгүртүүнүн жана көз караштардын кеңдиги, сабырдуулук, жарандык кайраттуулук жана адам коомуна зарыл болгон маанилүү инсандык сапаттарды тарбиялайт десек болот. О. э. тарыхый билим жаштарды карама-каршылыктарга толгон дүйнөдө өз алдынча жашоого даярдайт, түрдүү маданий, этникалык жана диний каада-салттарга бай адамдардын өз ара түшүнүшүүсү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзөт. Жеке адамдын өзүн белгилүү бир өлкөнүн жана региондун өкүлү катары гана эмес, дүйнөлүк коомчулуктун өкүлү катары сезүүсүнө жардам берет.

Инсандын коомдук ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, биринчи кезекте, өткөндү жана азыркы учурду сынчыл анализдөөгө, тарыхый булактардын негизинде өз корутундуларын жасай билүүсүнө жардам берет. О. э. Тарых тарыхый окуяларга моралдык баа берүүнүн татаалдыгын көргөзүп, окуучунун алдындагы адеп-ахлактык тандоо проблемасын коюуга тийиш. [1.33-6]. Азыркы учурдагы мектептердеги тарых сабагы окуучуларды жалан гана тарыхый фактыларды эсинде тутуп калууга эмес, көп сандаган тарыхый

маалыматтардын арасында адашып калбай, өз алдынча багыт ала билүүгө, тарыхый көрүнүштөрдүн ортосундагы себептик-натыйжалык байланыштарды таба билүүгө, тарыхый процесстеги эң маанилүүлөрүн экинчи даражадагыларынан бөлө билүүгө үйрөтүүгө тийиш.

Тарыхыйлуулук — ар бир тарыхый учур үчүн кайталангыс болгон өткөндүн окуяларын өз ара байланышта түшүнүү жана баалоо. О. э. бир бүтүндүк сыяктуу дүйнөнүн жана коомдун дайыма өзгөрүлмөлүүлүгүн аңдап билүүгө, коомдук көрүнүштөрдүн пайда болуу, өнүгүү жана жок болуу процессин өз алдынча анализдеп түшүнүүгө тарбиялашы зарыл. Элдердин ортосундагы өз ара түшүнүшүүнүн жана патриотизмдин негизинде гуманизмдин идеяларын, адам укуктарын жана демократиялык баалуулуктарды кабылдоонун багыттарын калыптандырууга тийиш. Мектептик тарыхый билим берүүнүн билим берүүчү жана тарбиялоочу милдеттерин туура чечүүдө түрдүү деңгээлдеги окуучулардын психологиялык-жаштык өзгөчөлүктөрүн эсепке албай туруп жетишүүгө мүмкүн эмес. Ал эми патриотизмди түрдүү элдердин тарыхы, маданияты менен тааныштырбай туруп, түрдүү маданияттардын бири-бири менен тыгыз байланышта гана баюусунун туруктуу мүнөзүн түшүндүрбөй туруп элестетүүгө мүмкүн эмес. Анткени окуучу өзүнүн эли же улуту-дүйнөлүк цивилизациянын бир бөлүгү экендигин түшүнүүгө тийиш. Тарыхты түзүүчү бир нече муунду алмаштырып келе жаткан адам болуп саналат, ошондуктан, тарыхты гумандаштыруу деген, аны адамзаттык келбетке келтирүү дегенди билдирет. Ошондуктан тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрдү таанып билүү, тарыхый проблемаларды чечүү, тарыхтын маңызын түшүнүү деген так эмес абстракцияларды колдонуу жолу менен эмес, адамды жана анын жан дүйнөсү аркылуу өтүү жолу менен жүрүүгө тийиш экендиги маалым болгонсуду. Өткөндүн жана азыркынын байланыш проблемасы мектептик тарыхый билим берүүдө өзгөчө орунду ээлейт. Тарыхты окуп үйрөнүүдө колдонулган тарыхый салыштыруунун, ретроспективанын жана башкалардын жолдору окуучуга окуянын жана мезгилдин байланышын сезип билүүгө жардам берген методологиялык инстру-

ментарийди түзөт. Мектеп курстарында адамдардын көз караштарын, мамилелерин, кылык-жоруктарын жана иш аракеттерин, алардын күнүмдүк жана түбөлүктүүлүк жактарын ачып берүү, дидактикалык мааниде алганда тарыхтын актуалдуулугун күчөтөт. Мында, окуу китептеринин авторлору жана мугалимдер тарбынан айрым учурларда жол берилген бир тараптуу саясатташтырылган актуалдаштыруудан сактануу керек.

Мектептеги тарых сабагында бүгүнкү күнгө чейин болуп өткөн, болуп жаткан жана адис-тарыхчылар тарабынан али изилденбеген, алар тарабынан баа берилбеген окуялар да каралат. Бул сыяктуу материалдарды окуу китебине киргизүү, аларды сабактарда талкуулоо, биринчи кезекте, окуучулардын илимий көз караштарын калыптандырууда милдеттер менен шартталган. Окуучулар алар менен иштеп жатып, өткөндүн жана азыркынын байланыштарынын көп түрдүүлүгүн көрсөзмөлүү элестетүүгө, өзүнүн таанып билүү ишмердүүлүгүндө бул байланыштардын айрым механизмдерин айкындоого, тарыхый билимдерди айлана-чөйрөдөгү көрүнүштөрдү анализдөөгө жана баалоого үйрөнүшү зарыл. Бул үчүн соңку жаңы мезгилдин тарыхы сабактарында өлкөдөгү жана дүйнөдөгү болуп жаткан окуялар жөнүндө өзгөчө кеңири чөйрөдөгү материалдар берилет. Мектептик тарыхый билим берүү, эреже катары, окуучулардын аң сезиминде, андан ары тарыхка жана азыркы учурга карата өз мамилесин салыштырган, өзүнчө бир «матрицаны» түптөйт.

Тарыхый билим берүү, Марк Ферро көрсөткөндөй дайыма жана бардык жерде тигиндей же мындай деңгээлде идеологиялашкан болот. Мында маселе, бул идеология мамлекеттеги бардык жарандардын, же жок дегенде, түрдүү социалдык топтордун кызыкчылыктарын канчалык чагылдыра алат дегенинде турат. Ошондуктан, коомдогу түрдүү коомдук, социалдык жана этникалык топтордун (ошонун ичинде, билим берүү чөйрөсүнүн) өкүлдөрүнүн ортосундагы консен-

сусту, көз караштардагы жакындыктарды табуу зарыл. Аны жүзөгө ашырууга болот, анткени, билим берүү этникалык маданий баалуулуктар болуп эсептелбеген билимдерди (математика, физика, химия, астрономия, геология, техника ж.б.у.с.) берүү мүмкүнчүлүктөрдү караштырат.

Мындай жетишкендиктер демократиялык мамлекеттин түздөн-түз ийгилиги болуп саналат. Мисалы, Швейцарияда унификация барбай туруп, мультимаданияттуу жарандык союздагы этникалык чыңалууну болтурбай койгонго кудурети жетиштүү федерация түзүлгөн.

Учурдагы б. а. XXI кылымдын башындагы биздин мектептердеги тарыхый билим берүү окуучуларды глобалдык коомдун активдүү мүчөлөрү катары тарбиялоону көздөйт. Андагы жаңы технологиялар жана методдор тарыхый билим берүү процессин байытып, окуучулардын тарыхка болгон кызыгуусун арттырууга тийиш. Бирок, бул багытта учурда кыйынчылыктар дагы жок эмес. Ошентсе да, мектептердеги тарых сабагы ар дайым коомдун интеллектуалдык жана маданий өнүгүүсүндө маанилүү ролду ойной берет. Анткени тарыхый билим берүү дүйнө жүзүндө глобализациянын, тез өзгөргөн технологиялардын, жана социалдык трансформациялардын шартында жаңы мазмун жана ыкмалар менен байытылууда. Тарыхый билим берүү системасынын маанилүүлүгү окуучуларды билимдүү, маданияттуу, чыгармачыл жана социалдык активдүү инсан катары калыптандырууда негизги курал болуп кала берет.

Мектепте тарыхты окутуу — бул билим берүү процессиндеги жөн гана сабак эмес, бул жаштарды гумандуулукка жана демократиялык баалуулуктарга тарбиялоо. Окуучулар тарыхый тажрыйбаларды үйрөнүү менен келечектеги коомдун көйгөйлөрүн чечүүдө өз салымын кошо ала турган инсан болууга тийиш. Анткени тарыхый сабактардын мазмуну жана окутуу ыкмалары демократиялык коомдун фундаменталдык баалуулуктарын бекемдөөгө багытталууга тийиш.

Колдонулган адабияттар:

1. Гулыга А.В. Искусство истории. - М.: 1980. -29-30-б.
2. Жыргалбекова Г.К. Тарыхты окутуунун методикасы Б.2010.
3. КинкульМарк Блок. Апалогия истории
4. Шапоринский С.А. Образование и научные знания. М. 1981.

УДК 39+394+ 930.2+94(575.2)

Джумагулова Акылай,
Жусуп Баласагын атындагы КУУнун ага окутуучусу
Чоротегин Тынчтыкбек,
КУУнун профессору

ОСМОНААЛЫ КЫДЫК УУЛУ СЫДЫКОВ – КЫРГЫЗ ЭТНОГРАФЫ КАТАРЫ

Джумагулова.,
преподаватель КНУ имени Ж.Баласагына
Чоротегин Тынчтыкбек,
профессор КНУ
ОСМОНААЛЫ КЫДЫК УУЛУ СЫДЫКОВ-КЫРГЫЗСКИЙ ЭТНОГРАФ

Dzhumagulova Akylai,
Lecturer at Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn;
ORCID ID:0009-0008-1676-8715
Chorotegin (Tchoroev), Tyntchtykbek,
Professor at Kyrgyz National University,
ORCID ID: 0000-0002-2833-3160
Scopus Author ID: 6507718697

OSMONAALY KYDYK-UULU SYDYKOV – AS A KYRGYZ ETHNOGRAPHER

Аннотация. Кыргыз элинин жазма тарыхынын салтын түптөгөн айдыңдардын бири Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыковдун чыгармачыл мурасында санжыралык мол маалыматтардан тышкары XIX кылымдагы жана XX кылымдын башындагы коомдогу өзгөрүүлөр да оригиналдуу чагылдырылган. Осмонаалы Сыдыковдун Уфа (Өфө) шаарында 1913-1914-жылдары жарык көргөн кош китебиндеги кыргыз элинин этнографиясынын ар кыл өңүттөрү чагылдырылган маалыматтар макалада айрыкча иликтөөгө алынды.

Негизги сөздөр: этнография, салттар, заттык эмес маданий мурас, кыргыздар, санжыра, жазма булактарды таануу, тарыхнаама, Орол, Эдил, Түркстан.

Аннотация. В творческом наследии Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыкова, одного из основоположников традиции письменной истории кыргызского народа, помимо обильных генеалогических данных, оригинально отражены изменения в обществе XIX в. и начала XX в. Особое внимание в статье было уделено данным из книги Осмонаалы Сыдыкова, изданной в городе Уфе в 1913-1914 гг., в которой отражены различные аспекты этнографии кыргызского народа.

Ключевые слова: этнография, традиции, нематериальное культурное наследие, кыргызы, генеалогия, изучение письменных источников, историография, Орол, Эдил, Туркестан.

Summary. The creative heritage of Osmonaaly Kydyk-uulu Sydykov, one of the intellectuals who founded the written history traditions of the Kyrgyz people, reflects, in addition to rich genealogical information, also the changes in the Kyrgyz society in the 19th and early 20th centuries in an original way. The article focuses on the information reflecting various aspects of the ethnography of the Kyrgyz people in two books by Osmonaaly Sydykov, published in the city of Ufa in 1913 and 1914.

Key words: ethnography, traditions, intangible cultural heritage, Kyrgyz, genealogy, written source studies, historiography, Ural, Volga, Turkestan.

XX кылымдын башында падышалык Орусиянын оторчул эзүүсү маалында эле алдыңкы кыргыз жадитчилери өз улутунун тарыхы, салт-санаасы, фольклордук мурасы жана этнографиясы жаатында жаңыча эмгек жазууга талпынышкан айдыңдар (интеллектуалдар) болушкан.

Падышалык оторчулук доорунда эле кыргыз элинин тарыхын жана этнографиялык маалыматтарын алгач ирет иликтеп, таш басма китеп катары жарыкка чыгарган алгачкы жадитчи тарыхчы – агартуучу жана коомдук ишмер Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыков (1875–1942) болгон.

Осмонаалы Кыдык уулу Кочкор аймагында Абайылда болуштугунда (азыркы тапта Кыргызстандын Нарын облусуна караштуу Кочкор районунда) тектүү үй-бүлөдө туулган. Өз айылы “Темир-Болот” деп аталаарын тарыхчы өзү ар бир китебинин мукабасында (титулдук барагында) эскерте кеткен.

Осмонаалынын атасы Кыдык — кыргыздын сарыбагыш уруусунун манаптарынын бири Абайылда баатырдын тукуму (Абайылданын 12 уулунун эң кенжеси) болчу. (Абайылданын урпактарынын бири — жазгыч акын Молдо Кылыч Шамыкан уулу да тарыхчы Осмонаалыга өтө жакын тууган болот).

Осмонаалы өз убагына ылайык өтө билимдүү киши болгои. Ал арап, фарсы, татарча жана орток чагатай тилиндеги китептерди окуп, тарыхка арналган китептер колунан түшчү эмес, орусча да билчү, деп эскеришет.

Тарыхчы Осмонаалы Кыдык уулу өзү эмгегинде атасынын ысымын “Кыдык” деп таасын жазат, бирок китеп мукабасында автордун тегаты “Сыдыков” болуп калганынын эки жөнү бар. Биринчиден, анын тегаты падышалык доордогу документтерге жазылчу оторчул салтка ылайык “-ов” компоненти кошулуп калган. Бирок, анда, анын тегаты “Кыдыков” болушу керек эле. Экинчиден, оторчул аткаминерлер жана Эдил–Орол (Волга–Урал) аймагындагы сабаттуу мусулмандардан чыккан редакторлор да басым көрсөтүшүп, “Кыдык” сөзү мусулманча “Сыддык” (قيدىك) сөзүнөн бурмаланып калган деген тейде “Сыдыков”

деген адабий тегатты Осмонаалы Кыдык уулуна таңуулашкан көрүнөт.

Осмонаалы Кыдык уулу 1911-жылы Уфа (азыркы Башкортостандын борбору Өфө) шаарындагы Жогорку медресени бүтүргөн. 1913-жылы ал “Мухтасар тарых-и кыргызийа” (“Кыргыздын кыскача тарыхы”; төмөнкү шилтемеде – “Мухтасар”), ал эми 1914-жылы “Тарых-и кыргыз шадманиййа” (“Шабданга арналган Кыргыз тарыхы”; төмөнкү шилтемеде – “... Шадманиййа”) деген аталыштарда кыргыз тилинде жазган эмгектери Уфадагы (Өфө) басмадан арап арибинде таш басма (б.а. литографиялык) китеп болуп жарык көргөн.

Демек, анын чыгармачылыгынын бул өрүшү Биринчи дүйнөлүк согуш баштала элек кезиндеги Түркстан менен Эдил-Орол аймактарынын түрк мусулман айдыңдарынын агартуу жана маданий тармактардагы өз ара тыгыз кызматташтыгы кызуу жүргөн учурга туш келген.

Осмонаалы Сыдыков өзүнүн алгачкы китебин жазаардан оболу он беш жылдай ар кыл этнографиялык маалыматтарды чогулткан. Ал “Замана” сопулук-философиялык агымы деп кийин аталып калган доорго таандык акындардын чыгармалары жана ой мурасы менен терең таанышкан, түркүн санжыралык маалыматтарды салыштырып изилдеген. Албетте, ал алыскы ичкилик кыргыздардын санжырасы тууралуу анчейин кабардар болбогондугун түшүнүүгө болот.

Осмонаалы Кыдык уулунун чыгармачыл ишмердүүлүгү Биринчи дүйнөлүк согуштун жана 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук боштондук күрөшүнүн маалында үзгүлтүккө учураган. Ал Ала-Тоодогу боштондук көтөрүлүшүнө жандуу катышкан. Аны көтөрүлүш маалында “Чаар молдо” ылакап аты менен эскеришкен.

Ал эми большевиктик Совет бийлиги орногон доордо, 1919–1925-жылдары, Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыков агартуучулук ишмердиги менен өз элине кызмат кылган.

Акыры ал сталинизмдин тоталитардык бийлигинин капшабына кабылган. 1930-жылы ага “эл душманы” деген жалаа

жабылып, абакка камалган. Андан бошонуп келип, ал 1931-жылы кайра кармалып, Ташкен абагын көздөй (болжолдуу өлүм жазасына) алынып бара жаткан жеринен качып, Кочкордо, андан кийин Чүйдө убактылуу жашырынып жүргөн. Акыры Түштүк Кыргызстан аркылуу Кытайга качып чыккан. Батыш Кытайда баш пааналаган Жаныбек казы жетектеген басмачылар анын билимин жана агартуучулук салымын сйлап, ага алтын уютмасын белек кылып, Текес тарапка жөнөтүп жиберешкен. Ал Чыгыш Теңир-Тоодогу Текеске келип, андагы Көктерек деген айылда бир жыл мугалим болуп иштеген. Кийинки жылы ал Кулжага да келип мугалим болуп иштегени айтылат.

Ошентип, тарыхчы Осмонаалы Сыдыков Батыш Кытайда бозгунда жүрүп, 1942-жылы тоолуу Текес өрөөнүндө Чекирти деген кыштакта оорунун айынан (б.а. өз өлүмү менен) каза болгон. Эгерде ал Ташкенге мажбурлап алынып келинген болсо, анда Ташкендеги абакта мерт тапкан залкар агартуучу жана коомдук ишмер Эшенаалы Арабаев (1982–1933) сыяктуу эле ошол 1930-жылдардын башында эле өлүм жазасына жазыксыз жерден тартылышы ыктымал болчу.

Осмонаалы Кыдык уулунун өмүр жолун ар тараптуу иликтөө үчүн ал жашаган доордогу Ала-Тоодо, Ферганада, Памирде жана Чыгыш теңир-Тоодо байырлаган кыргыздардын топторунун оошкыйыштуу жалпы тагдырын, алар баштан кечирген саясий жана коомдук жүрүмдөрдү терең изилдөө талап кылынат.

Албетте, советтик тарыхнаамада Осмонаалынын мурасына карата жылуу сөз айтылчу эмес. Маселен, кыргыз элинин падышалык оторчулук доорундагы адабиятын изилдеген адабият таануучу Тазабек Саманчин (ал өзү да сталиндик репрессияга дуушар болгон) 1940-жылдардагы эмгектеринде тарыхчы О.Сыдыковду “буржуазиялашып бара жаткан бай-манаптардын идеологиясын жүргүзгөн адабияттык агымдын баш өкүлү” катары терс баалаган. (Албетте, андай терс баа бербөөгө Т.Саманчиндин мүмкүнчүлүгү да жок болчу).

Кытайда Дэн Сяопиндин реформалары жигердүү жүзөгө ашырылып жаткан

1980-жылдардын ортосунда, ал эми советтик Кыргызстанда “Кайра куруулар” доорунун соңку жылдары гана Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыковдун чыгармачылыгына оң баа бериле баштаган. Ал эми Кыргызстандын коммунисттик идеологиядан тышкаркы постсоветтик эгемендик доорунда болсо даңазалуу кыргыз тарыхчысына калыс жана жогорку баа берилип келет.

Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыковдун санжыралык (генеалогиялык) жана башка маалыматтарын маркумдар Сабыр Аттокуров, Анвар Байтур, Кусейин Карасаев, Имел Молдобаев ж.б. изилдешкен; азыркылардан – Темиркул Асанов, Арслан Койчиев, Рыскул Жолдошов, Олжобай Каратаев, Муратбек Кожобеков, Аида Кубатова, Кыяс Молдокасымов, Гундула Салк, Асел Сатыбалдиева, Тынчтыкбек Чоротегин сыяктуу ж.б. илимпоздор иликтеп келишти.

Осмонаалы Сыдыковдун эмгектери – XIX кылымдын экинчи жарымы – XX кылымдын башындагы Түндүк Кыргызстандын аймагындагы кыргыздардын оторчулук доордогу турмушун таразалап үйрөнүү үчүн бир катар тарыхый, санжыралык жана этнографиялык маалыматтар камтылган баалуу булак болуп саналат.

Маселен, кыргыздардын коомдук турмушундагы оторчулук доорундагы жаңы көрүнүштөр анын чыгармаларындагы неологизмдер (жаңы терминдер) аркылуу да чагылдырылат.

Жаңы сөздөрдүн арасында “иликтирик чырак” (электр шамы), “тилипон” (телефон), “герамафан” (граммофон), “зоот” (завод, б.а. ишкана), “гезит”, “журнал”, “арген” (орган музыкалык аспабы), “берданке” (көп ок атчу мылтык түрү), ж.б. жаңы сөздөр бар. Микроскоп аспабын ал “тарууну бир төөдөн да үлкөн көрсөтчү дүрбү” деп атайт.

XX кылымдын онунчу жылдарындагы кыргыздар америкалык ойлоп табуучу жана ишкер Томас Эдисон (Thomas Alva Edison; 1847—1931) тууралуу да жакшы кабардар болушканын Осмонаалы Сыдыковдун эмгегинен билебиз. Тактап айтсак, ал “Тарых-и кыргыз шадманиййа” эмгегинде Кудайберген Үркүнчү уулу Төрөгелди небереси жөнүндө сөз кылганда Адисон

(Адисун) тегатын атай кеткен.

Осмонаалынын китептери аркылуу биз орток чагатай жазма адабиятынын салты кыргыздарда да дурус жайылганын аңдай алабыз. Анын эмгектеринде жалпы мусулмандык “Алла таала”, “ыйман”, “дин”, “пайгамбар”, “хазрет” (азирети), “мулла” (молдо) сыяктуу терминдерден тышкары “китеп”, “маариф” (агартуу), “мектеп”, “тарых” жана “өнөр” сыяктуу илим-билимге жана өнөргө таандык сөздөр да арбын учурайт. Айтмакчы, кыргыздар “молдо” деп сөзсүз эле жамы мечитте жергиликтүү жамаатты жума намазга жыгылганда башкарган имамдар менен Куранды эжелетип жаттатып окуткан молдолорду гана эмес, динге тийешеси жок ар тараптуу билимге ээ мугалимдерди жана жазгыч акындарды да ардактап атай беришкен (Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч ж.б.).

Жазма адабияттын өз салты бар эмеспи. Осмонаалы Сыдыков кыргыздар оозеки адабиятта дээрлик колдонбогон, бирок жазма адабиятта арбын колдонгон “аввал” (“оболу”), “балалары” (“балдары”), “барча” (“бардыгы”), “душман”, “жам” (“жамы”, б.а. жалпы), “йахшы” (“жакшы”), “қайу?” (“кайсы?”), “қавм” (уруу, урук, коом), “миллет” (эл, улут), “фасл” (“бап”), “хидмат” (“кызмат”), “хурмат” (“урмат”), “шул зат” (“бул киши”), ж.б. сыяктуу сөздөрдү колдонгон.

Жалпы мусулмандардынарап, түрк, парсы жана башка тилдердеги чыгармаларында кезиккендей эле, Осмонаалы Сыдыковдун эмгегинин текстинин ичине тийешелүү жерде “иннаа лиллахи ва иннаа илайхи раажи’уун” (“бардыгыбыз Аллага таандыкпыз жана бардыгыбыз Ага кайтып барабыз!”) деген сыяктуу сүйлөмдөр тиркелген учурлар бар. [Шадманийя, 1914, 41-б.]. Бул сүйлөм “Курандын” “Бакара” (“Уй”) сүрөөсүнүн 156-аятынан алынган жана аны маркум тууралуу эскерилген соң көңүл айтуу иретинде кошумча айта кетишет.

Китепте бул аяттын колдонулушу да кыргыз мусулмандарынын жүрүм-турум маданиятына таандык көрүнүштү чагылдырган этнографиялык өңүттүн бир көрүнүшү болуп саналат.

Осмонаалы Сыдыковдун эмгегинин баш жагында Алла таалага алкыш айткан сүйлөмдөр бүткөн соң, негизги текстке

өтөөрдөгү “амма ба’ду” (“мындан соң”) деген сөз айкашы дагы жалпы мусулмандык тарых жана санжыра китептеринде жана башка чыгармаларда салттык түрдө колдонулчу сөз айкашы болуп саналат. Демек, китеп текстин баштоодогу бул жалпы мусулмандык салтты Осмонаалы Сыдыков да кыргыз тарых китебин жазууда уланткан.

Тарыхчы Осмонаалы Сыдыков каржы менен байланыштуу айрым терминдерди эскерет. Маселен, ал “акча” сөзүн (“Сатылды азиз өмүр аз акчага”) [Мухтасар, 1913, 9-б.] жана “сом” сөзүн колдонгон [Шадманийя, 1914, 41-б.].

Осмонаалы Сыдыков өз эмгегинде өз атасынын атынын ордуна “Сыдыков” деп жаздыртканынан тышкары, кыргыздын ысымдарынын сөз башына “Х” тамгасы келбей турганына карабастан, орток чагатай салтына ылайык “Х” тамгасын кошуп жаза берген. Мисалы, Эсенкул бийдин урпактарынын бири Асанбайдын ысымын ал “Хасанбай” деп жазат [Шадманийя, 1914, 27-б.].

Тарыхчы О.Сыдыков “хан”, “бий” сыяктуу кыргыз титулдарын да эскертет. Ал Ормон ханга тарыхый инсан катары терс баа берген.

О.Сыдыков Үмөтаалы Ормон хан уулунун урпактары катары санап өткөн киши аттары да кызыктуу: Көкташ, Акташ, Оттукташ, Чакмак таш, Нурташ, Жайташ, Төлгөташ, Кенжеташ, Балгалташ (бул тогузу тең бир катындан туулган, башка аялынан да беш баласы бар, деп Осмонаалы тактай кетет [Шадманийя, 1914, 32-б.].

Бул ысымдардын мусулман аттары эместиги, айрымдары, маселен, “Жайташ”, “Төлгөташ”, кыргыздардын исламга чейинки жөрөлгөлөрү менен ырым-жырымдарын эске салаары өзгөчө назар бурууга арзыйт. Кыргыздар аба ырайын жагымдуу же катаал кылып өзгөртүү үчүн жай ташты колдонсо болот, деп ишенишкен. Андан тышкары кырк бир ташты колдонуп, төлгө салуу жөрөлгөсү да болгон.

Айтмакчы, “катын” сөзүн О.Сыдыков нейтралдуу мазмунда берген. Азыр дагы элеттик кыргыздар жана өзбектер “катын” сөзүн нейтралдуу мазмундагы термин катары колдонушат. Ал эми орто кылымдардын эрте мезгилинде “хатун” деп кагандын канышасын аташчу. Негедир XX

кылымдын экинчи жарымынан тартып шаар жериндеги кыргыздарда жана адабий тилде “катын” сөзүнүн ордуна “аял” сөзү көбүрөөк колдонулуп калды.

Осмонаалы Сыдыков жер-суу аттары жаатында да кызыктуу маалымат топтогон. Анын эмгектеринен Анжыян, Ат-Башы, Баба-Ата, Иле, Кочкор, Кетмен-Төбө, Нарын, Олуя-Ата (Авлие-Ата, азыркы Тараз), Токмок, Чүй, Ысык-Көл, ж.б. топонимдер кезигет. Ал күн чыгыш маанисинде “күн жүрүш” (“күн йүрүш”), ал эми “түштүк тарап” маанисинде “жануб тарафы” сөз айкаштарын колдонот.

Тарыхчынын эмгегинде ар кыл накыл кептер, макал-лакаптар жана сыпаттамалар учурайт. Маселен, ал “жамандын кесепети, жакшынын шарапаты” (“йамандын кезефати, йахшынын шарафаты”) деген макалды мисал кылып өткөн [Шадманийя, 1914, 32-б.].

Ал эми Шабдан Жантай уулун сүрөттөгөндө, Осмонаалы Сыдыков анын падышалык оторчул бийликтерден “полковник” даражасын алганын эскерип, андан тышкары “бечара гарыптарга (карыптарга) шафакатлы (камкор, мээримдүү), жылаңачка тон, ачларга та’ам” (“ачкаларга тамак-аш”), жөөлөргө ат болгон” кадырман болгонун кошумча эскерткен [Шадманийя, 1914, 41-б.].

Албетте, орток чагатай жазма адабиятын колдонгондо, ар бир түрк тилдүү улуттун өкүлү тигил же бул генеалогиялык, ономастикалык жана башка текстти өз эне тилине ылайык окуусу зарыл болчу. Маселен, “Мухтасардын” текстинде (1913, 44-б.) “Д.У.Л.С. балалары” деген аталыштагы чакан бап бар. Мындагы алгачкы сөздү (سلود) башка элдер “Дулас”, “Дулус”, “Дулис” деп окуп алышы ыктымал, бирок кыргыз санжырасын билгендер аны “Дөөлөс” же “Төөлөс” деп туура окуй алышчу.

Кыргыздар жыл санак үчүн он эки жаныбардын аталышына негизделген (“мүчөл”) жыл санакты да, ай календарына негизделген мусулмандык (“хижра”) жыл

санакты да колдонушкан. Ал эми Осмонаалы Сыдыковдун эмгегинен улам XX кылымдын башындагы кыргыздар Юлий календарын да колдоно башташканын билебиз. Мисалы, ал “Шадманийядагы” текстте Шабдандын 1912-жылы 28-мартта, жума күнү, 73 жашында “барса келбес сапарга” кеткенин жазган [Шадманийя, 1914, 41-б.].

Ушул эле жерде Шабданды акыркы сапарга узатуу жана эскерүү жөрөлгөлөрү айтылат. Дооран акысы катары молдого бир миң жети жүз сом берилген. Жаназа үчүн делип жарак-жабдыгы менен күмүш чөгөрүлгөн ээр-токум, кымкаптан ат жабуусу бар тогуз атты тогуз мамыга байлап коюшкан (кыскартып айталы).

Бул жана башка маалыматтар кыргыз төбөлдөрүнүн сөөк коюу, аш-той өткөрүү салты тууралуу кызыктуу кабар берет.

Осмонаалы Сыдыковдун эмгектеринен кыргыз патриархалдык үй-бүлөсүндөгү көп аял алуучулук сыяктуу эски мусулмандык салттары жөнүндө да кабардар боло алабыз.

Кыска тыянак.

Кыргыз тарыхчысы, санжырачысы жана этнографы Осмонаалы Кыдык уулу Сыдыковдун 1913–1914-жж. жарык көргөн кош китебиндеги кыргыз элинин санжырасы жана этнографиясы чагылдырылган мол маалыматтар падышалык оторчулук доорундагы кыргыз коомунун патриархалдык жагдайын, жаңыча өнүгүү дооруна карай бет алганын ар кыл өңүттөрдө изилдөө үчүн өзгөчө баалуу.

Бул маалыматтардан кыргыз коомунун жалпы эле мусулман түрк калктары менен, анын ичинде Түркстан менен Эдил-Орол түрк мусулман элдери менен, өзгөчө тыгыз этностук-маданий алакада болгону, кыргыздар орток чагатай жазма маданиятына өнөктөш болгондугу, европалык жана жалпы Батыш маданияты менен кеңири тааныша баштагандыгы, ошол эле учурда, кыргыз эли кылымдар карыткан улуттук асыл нарктарды да сактап жаткандыгы айгинеленет.

Адабияттар:

А.Булактар:

1. Сыдыков Осмонаалы Абайылда небереси. Мухтасар тарых-и кыргызийя. Уфа (Өфө): “Шарқ” матба’асы; Электро-типография Товарищества “Каримов, Хусаинов и Ко”, 1913. – 79 б.
2. Сыдыков Осмонаалы Абайылда небереси. Тарых-и кыргыз шадманийя. Уфа (Өфө): “Шарқ” матба’асы; Электро-типография “Восточная печать”, 1914.

3. Сыдыков Осмонаалы. Мухтасар тарых-и кыргызийа / Жооптуу ред. Анвар Байтур; басмага дайындагандар Ыбырай Айса, Норуз Усөналы. — Үрүмчү: Шинжаң жаштар басмасы, 1986.

Б. Изилдөөлөр:

1. Аттокуров, С.А. Кыргыздар XIX кылымда. – Бишкек, 2003. 306 б.
2. Джумагулова А.А. Сведения о санжыра кыргызов в трудах Осмонаалы Сыдык уулу // Историческая память: травмы прошлого, противоречия настоящего, перспективы будущего / Сборник статей по итогам всероссийской научной конференции / Под редакцией В.Н. Сырова. — Саратов: ИЦ «Наука», 2018. — 279с.- С.-72-75.
3. Джумагулова А.А. Сведения о санжыра кыргызов в трудах Осмонаалы Сыдык уулу // Богословское наследие мусульманских народов России: Международная конференция “Болгарские чтения”: Материалы. 11–13 февраля 2018 года. – Болгар: Болгарская исламская академия, 2018. – С. 165–172.
4. Жумагулова (Джумагулова) А. Осмонаалы Сыдык уулу жарыялаган кош тарых эмгегиндеги санжыралык маалымат // Арноо. وونورا : Көрүнүктүү кыргыз таануучу, профессор Юлий Сергеевич Худяковдун 70 жылдыгына арналган илимий жыйнак / Редколлегия: К.С. Молдокасымов (төрага); жооптуу ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: «Турар» басмасы, 2017. – 188 бет, сүрөт. – Б. 69–74.
5. Капарбек уулу Чолпонбек. Бүбүш Осмоналиева: Тарыхыбызды тактаганга өмүрүн берген Осмонаалы Сыдык уулу (Капарбек уулу Чолпонбек жазып алган) // Көк асаба. – 13.5.2015.
6. Карасаев К. “Мухтасар тарых и Кыргызийа” жана анын түзүүчүсү //Ала-Тоо, 1989, №3,111-б.
7. Кожобеков М.Ч. Осмонаалы Сыдык уулунун өмүр баянына айрым тактоолор // Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005. — № 14. — S. 13—28.
8. Койчиев А.К. Осмонаалы Сыдык уулу жана анын “Тарыхтары” / Ред.: А.Мокеев, Т.К. Чороев. — Бишкек, 1992. — 46 б.
9. Кубатова А.Э. Татарское просветительство и реформаторское движение в Кыргызстане (конец XIX – начало XX века) / под ред. А.Р. Бикбулатовой. – Казань: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ, 2022. 256 с.
10. Садыкова, Шарифа. Сыдыков Осмонаалы: (Туулган күнүнүн 130 жылдыгына карата). — Бишкек, 2008. — 84 б.
11. Саманчин, Тазабек. Колониялдык доордогу биздин адабият // Советтик адабият жана искусство, 1941, №5, 10-б.
12. Чороев Т.К. К изучению исторических традиций в местной историографии: (На примере трудов Осмонаалы Сыдык уулу) // Исторические чтения: Тезисы докл. и сообщений науч. конф., посвящ. 75-летию член-корр. АН Кирг.ССР проф. А.Х.Хасанова. — Фрунзе: Киргосун-т, 1989. — С. 41—43.
13. Чороев Т.К. Зарыктырган эмгек: (Осмонаалы Сыдык уулунун эмгеги жөнүндө) // Кыргыздар: Санжыра, тарых, мурас, салт / Түзгөн Кеңеш Жусупов. — Бишкек: Кыргызстан, 1991. — 1-китеп. — Б. 61—67.
14. Salk, Gundula. Die Sandschyra der Sarbagiš von Japar Kenčiev / überarbeitet und herausgegeben von Gundula Salk. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2014.
15. Salk, Gundula. Die Sanjira Des Togolok Moldo (1860–1942). Wiesbaden. Harrassowitz Verlag. 2009.

УДК 94. (575.2)

Токтогулова Г.Т. *филол.илимд.канд., доцент,
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университети
Жалал-Абад шаары, КР*

**АРАБ АЛФАВИТИНИН АЛГАЧКЫ РЕФОРМАЛАРЫ
(Ф.Агазаде жана К.Карашлынын эмгегинин мисалында)**

Токтогулова Г.Т. *к.ф.н., доцент,
Жалал-Абадский государственный
университет имени Б.Осмонова
город Жалал-Абад, КР*

**ПЕРВЫЕ РЕФОРМЫ АРАБСКОГО АЛФАВИТА
(На примере работы Ф.Агазаде и К.Карашлы)**

Toktogulova Guljamal Tynybekovna
*candidate of philosophical sciences,
associate professor of JASU after B.Osmonov
Jalal-Abad city, KR
toktogulova.72@mail.ru*

**THE FIRST REFORMS OF THE ARABIC ALPHABET
(Using the example of the work of F. Agazade and K.Karashli)**

Аннотация. Илимий макала даярдоонун негизги предмети болуп, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын жазуу болуп эсептелип, анын алкагында араб тамгасынын өнүгүү эволюциясы тарыхый өңүттө талданат. Изилдөө ишинин натыйжасында чет өлкөдөгү китепканаларда сакталган сейрек кездешүүчү маалыматтар анализденип, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхы Ф.Агазаде жана К.Карашлынын эмгегинин мисалында жазылды. Илимий коомчулукка сунушталган макаланын илимий баалуулугу болуп, араб алфавитинин алгачкы реформаларынын тарыхын тарых беттерине жайгаштыруу жана тактоого салым кошуу саналды. Жыйынтыгында, кыргыз коомунда актуалдуу маселелердин бирине айланып жаткан ислам маданиятынын жайылышынын негизин түзгөн араб алфавитинин жана жазуусунун алгачкы реформаларын изилдеген эмгек катары салым кошот деген ойдобуз.

Негизги сөздөр: алфавит, араб тамгасы, кол жазма, араб жазуусу, тамга, реформа, араб тили, куфи жазуусу, медресе.

Аннотация. Основным предметом научной статьи является написание истории первых реформ арабского алфавита, в рамках которой анализируется эволюция развития арабского письма с исторической точки зрения. В результате исследования были проанализированы редкие сведения, хранящиеся в библиотеках за рубежом, а также на примере творчества Ф. Агазаде и К. Карашлы изложена история ранних реформ арабского алфавита. Отметим, что данная исследуемая проблема является лишь первыми шагами нашей исследовательской работы, результаты которой будут представлены в последующих научных статьях. В заключение, мы считаем, что статья вносит свой вклад в изучение первых реформ арабского алфавита и письменности, которые легли в основу распространения исламской культуры, которая становится одной из актуальных проблем в кыргызском обществе.

Ключевые слова: алфавит, арабская буква, почерк, арабское письмо, письмо, реформа, арабский язык, куфическое письмо, медресе.

Abstract. The main subject of the scientific article is writing the history of the first reforms of the Arabic alphabet, which analyses the evolution of the development of Arabic writing from a historical point of view. As a result of the study, rare information stored in libraries abroad was analysed and

the history of the early reforms of the Arabic alphabet was outlined on the example of the works of F. Agazade and K. Karashli. Note that this problem under study is only the first steps of our research work, the results of which will be presented in subsequent scientific articles. In conclusion, we believe that the article contributes to the study of the first reforms of the Arabic alphabet and script, which formed the basis for the spread of Islamic culture, which is becoming one of the topical problems in Kyrgyz society.

Keywords: alphabet, Arabic letter, handwriting, Arabic writing, writing, reform, Arabic language, Kufic writing, madrasa.

Киришүү бөлүгү. Ааламдашкан алкак-та жашап жаткан кыргыз коомунда жазуу маселеси боюнча бир катар ойлор айтылып келүүдө. Кыргыз эли жашап өткөн тарыхтан белгилүү болгондой, биздин өлкө XX кылымда үч ирет жазуу алфавитин алмаштырган. Эң алгачкы алфавит катары араб алфавитин колдонуп келишкендиги маалым. Бул алфавит менен канчалаган элдин сабаты жоюулуп, бир катар китептер басмадан чыккан. Бирок, көп убакыт өтпөй араб алфавитинин ордуна латын алфавити киргизилген. Анын негизги себептеринин бири катары полиграфия ишиндеги татаалдыктар көрсөтүлгөн.

Изилдөө бөлүгү. Араб алфавитинин өнүгүү тарыхын бир нече изилдөөчүлөр изилдегендиги маалым. Бирок, Ата мекендик тарыхта бул багыттагы маалыматтарга толуктоолор зарыл экендигин белгилей кетүүгө болот. Ошондуктан, бул илимий макала чет өлкөлүк маалыматтарга таянуу менен даярдалгандыгын белгилей кетели. Илимий адабияттарды талдоонун натыйжасында табылган тарыхый маалыматтардын мамлекеттик тилдеги котормосун сунуштасак: «Алгач араб алфавити тууралуу токтололу. Исламга чейинки арабдар өз алфавитин I кылымдагы Набатей туугандарынан алышкан. Набатей алфавити арамей тилинен келип чыккан жана андан жазуудагы ырааттуулугу менен айырмаланган. Араб алфавити, алгач анча таралган эмес, исламдын пайда болушу менен Арабий жарым аралынын чегинен тышкары жактарда да белгилүү болуп калды, мындан тышкары ал ислам менен кирсе дагы жергиликтүү алфавиттин таасири астында болгон. Мисалы, Гежаста кеңири тараган араб алфавитинин өзгөчө кол жазмасы куфик (куфическим) деп аталды. Ал Сирия алфавитинин таасири астында иштелип чыккан жана «наسخ» деп аталган дагы бир жазуу формасы Египетте жана Африканын айрым жерлеринде таркатылып, Набатей алфавитинин таасири астында иштелип чыккан. (Мурда «наسخ» куфикалык кол жазмадан келип чыккан деген пикир

болгон. Бирок акыркы убакта европалык окумуштуулар эки кол жазма тең өз алдынча иштелип чыкканын аныкташкан; мындан тышкары, куфалык жазуу Куфе шаары негизделгенге чейин эле пайда болгон жана бул жазуу Куфе шаарында күчтүү жайылгандыктан гана ушундай ат берилген» - дейт [1, 2 б.]]. Кийинки маалыматта: «Араб алфавити башка өлкөлөрдө деле ушундай эле көрүнүштө болгон. Персияда араб алфавитине зенд жана пехлев алфавиттери таасир этет, ошонун аркасында Персияда «талики» жана «шикаста» деп аталган эки өзгөчө кол жазма пайда боло тургандыгы» баяндалат [2, 2 б.]. Андан ары: «Түркстанда араб алфавити пайда болгонго чейин уйгур алфавити колдонулуп келген, жана ал араб жазуусунун кирүүсүнө чоң таасир тийгизген мунун аркасында Түркстанда араб жазуусунун «дивани» деп аталган жаңы араб жазмасы иштелип чыккандыгы» [1, 2-б.] айтылса: «Индияда ал «кежрати» деп аталган өзгөртүлгөн санскрит жазуусунун таасири астында калат. Сөз менен айтканда араб алфавити бир канча убакыт тарагандан кийин ар кандай формада, ар кандай кол жазмада пайда болот, бул маселени изилдөөчүлөрдүн айтымында, алардын саны 30га жетет, алардан биз билгенибиз 13. Бизге жеткен үлгүлөргө караганда, араб жазуусунун көпчүлүк кол жазмаларын түрк элдери иштеп чыгышкан. Бирок бул кол жазмалардын бири да эч кандай жеңилдик бербейт. Жазуу байланышынын реформасы, биз жогоруда белгилегендей, арабдарга эмес, алардын туугандарына (сородичей) - набатейлерге таандык болгон. Арабдар, баарынан мурда, алфавиттин алты тамгадан турган толуктоосуна ээ. Белгилүү болгондой, бардык семитикалык алфавит 22 тамга болгон. Араб алфавити, семитикалык алфавиттердин бири катары, алгач 22 тамгадан туруп, кийинки алты тамга менен 28 болуп, араб алфавити семитикалык алфавиттен айырмалангандыгы» [3, 2-б.] белгиленет.

Ф.Агазаде, К.Каракашлы: «Арабдар өз алфавитин алты жаңы тамга менен толуктап, чындыгында, бир дагы жаңы сүрөт ойлоп

тапкан эмес, бирок жаңы тамгалар фонетикалык байланышта болгон эски тамгалардын фигуралары үчүн кабыл алынган: болжол менен окшош айтылышы бар жаңы тамгалар фонетикалык байланышта болгон эски тамгалардын фигураларын чекиттердин саны боюнча гана бири-биринен айырмалап бөлүшөт. Андан ары перстер менен түрктөр өз кезегинде араб алфавитин өздөрүнүн жаңы тамгалары менен толуктай башташты. Алар дагы алар үчүн жаңы графемаларды киргизишкен жок, башка чекиттердин айкалышы менен тектеш тыбыштардын тамгаларынын сүрөттөрүн колдонушту. Бир жагынан, арабдардын өздөрү, экинчи жагынан перстер жана түрктөр тарабынан жасалган исламга чейинки араб тилинин бардык тыбыштары, толуктоолору семит тилинин муктаждыктары үчүн келип чыгып, ал араб, айрыкча, перс жана түрк тилдеринде бардык үндөрдү чагылдырган эмес. Ошентип, араб алфавитинин биринчи реформасы-бул араб алфавитинде колдонулган тилдердин талабы боюнча жасалган ар кандай толуктоолордон турат. Эми араб алфавитиндеги мындан аркы реформаларды карайлы. Ислам доорундагы араб алфавитинин палеографиясында биринчи орунду белгилүү 28 тамгадан турган куфикалык жазуу ээлейт. Демек, өз ара айырмаланып турган 28 өзүнчө графема болушу керек. Бирок куфикалык алфавитте андан кийин эч кандай чекит жана башка диакритикалык белгилер болгон эмес, бирок андан тышкары ал өз алдынча фигураларга да жакыр болгон. Кээде куфикалык жазуунун эки, ал тургай үч тамгасы бир гана көрүнүштө болгон. Аны өтө таланттуу окурман гана айырмалай алган» [3, 4-б.] дешет.

Автор сунуштаган таблицадан: «Куф алфавитинин 28 тамгасында 16 гана сүрөт болгонун көрүүгө болот (ал кезде чекиттер болгон эмес). Ошол кездеги окурман божомолдорго жана тилди терең билүүгө таянып, тигил же бул сүрөттөлүштү кайсы үн билдирерин аныктай алган. Перстер менен түрктөр үчүн араб тили чет тили деп эсептелип, куфикалык жазууну туура окуудан ажырай башташты. Бул жагдай Куранда айтылган ислам окууларын жайылтуу милдети деп эсептеген ошол кездеги халифтер баштаган араб диниятчыларын тынчсыздандырган. Куранды жана өкмөттүн ар кандай буйруктарын окууда сабаттуу адамдардын эмгегин жеңилдетүү керек болчу. Мына, окурмандардын эмгегин жеңилдетүү максатында хижраттын биринчи кылымында, тактап айтканда Ха-

лиф Абдул-Маликабин-Мирвандын башкаруусунда куфий жазуу реформасы ишке ашкан. Окшош тамгалар бири-биринен айырмаланып тургандай кылып араб алфавитин түзүш керек. Бул жерде эң рационалдуу чара алфавитке өз алдынча сүрөттөлүштөрү жок 12 тыбыш үчүн жаңы фигураларды киргизүү болмок. Бирок реформаторлор, үстүңкү жана астыңкы саптардан башка эч нерсе ойлоп таба алышкан жок жана бирден үчкө чейинки чекит коюу аркылуу, тамгалардын үстүндө же астында, окшош тамгаларды бири-биринен айырмалоого болот деген жыйынтыкка келишти. Ошентип, Абдул-Малик халифтин тушунда биринчи жолу бул мезгилге чейин болбогон араб алфавитинин чекиттери пайда болгондугу» [4], «чекиттер пайда болгондон кийин, араб тексттерин окуу кыйла жеңилдеди, бирок бул жеңилдик табигый арабдарга чоң пайда алып келди. Ал эми башка элдерге, мисалы, түрктөргө, перстерге жана башкаларга токтолсок, алар үчүн чекиттерди киргизүү жарым-жартылай гана пайдалуу болгон, тактап айтканда, үнсүздөрдүн бөлүгү боюнча, бирок араб алфавитинде үндүү тамгалардын жоктугу, бул жөнүндө төмөндө сөз кылабыз, аларга туура окууга багыт бербегендиги» [3, 5-6.] айтылат.

Чындыгында дейт автор: «Ошол кездеги араб алфавити жалаң гана үнсүз тамгалардан турган. Бир гана араб алфавити эмес, бардык семитикалык алфавит, алардын катарына араб тили да кирет, бир гана үнсүз тамгалардан турган (ал кезде диакритикалык белгилер болгон эмес). Байыркы арабдар үндүү тыбыштар үчүн атайын белгилерди түзүүнүн зарылдыгын сезишкен эмес. Балким, өз эне тилин мыкты билген араб сөздүн тигил же бул түрүн туура айтууда, сөз айкашында (азыраак) ката кетирбейт. Араб тили эне тили болбогон бардык чет элдиктер таптакыр башкача абалда болушкан. Алардын үндүү тамгалары жок мындай сөздөрдү туура окушу таптакыр мүмкүн эмес болчу. Чет элдиктердин саны буга чейин көп болгон жана бул сан жыл сайын жана барган сайын көбөйүп келе берген. Мына ушундай чет элдиктер үчүн үндүү тамгалары жок жазуу окуу өтө оор болгон. Бул чет элдиктер исламды кабыл алып, куран окуп, араб тилинде дуба кылууга милдеттүү болушкан. Албетте, алар куранды туура эмес окуп, ошол кездеги жалпы-халифаттык мамлекеттик тил деп эсептелген араб тилин одоно бурмалашкан. Бул абал араб тилинин колдоочу халифтерин курандын тили катары катуу тынчсыздандыр-

ган. Кайрадан реформага муктаждык пайда болду. Жаңы реформа жасалышы керек болчу. Арабдар бир жагынан, чет элдиктердин эмгегин жеңилдете турган реформа жасоону, экинчи жагынан үнсүз тамгалардын байыркы түзүлүшүн сөз менен сактап калууну каалашкан. Мында деле, жогорку жана төмөнкү саптардан (менимче харакат) башка эч нерсе ойлоп табылган жок. Эми араб алфавитинде белгилер (фатха, дамма, касара, танвинанын үч роду, джазм, шадда, (ташдид) медр жана хамза) пайда болду. Бул белгилердин автору ким болгон-бул маселе тарыхта азырынча талаштуу, ал тургай түшүнүксүз бойдон калууда. Айрым чыгыш тарыхчыларынын көз карашы боюнча аталган белгилердин автору-белгилүү араб полководеци –деспот Ходжа-б-бини-Юсиф-ел-Секефи. Бул белгилерди киргизгенден кийин, Куран жана араб тилинде жазылган башка адабияттарды окуу сырттан келгендерге, анын ичинде перстер менен түрктөргө да жеткиликтүү болду. Андан кийин арабдар дагы бир реформа жасашты, бул акыркы реформа» [3, 6-б.] – деген.

Кийинки маалыматта: «Бул реформа алфавиттин тамгаларынын эски ордун өзгөртүүдөн турган. Арабдар чекиттерди жана башка диакритикалык белгилерди жүргүзгөндөн кийин, араб алфавити башка семитикалык алфавиттерден айырмаланат. Ошентип, ал барган сайын көбүрөөк бөлүнө баштады. Бул бөлүнүү тамгалардын эски жайгашкан жери өзгөртүлгөндөн кийин өтө байкалган. Тамгалардын жаңы жайгашкан жери, тамгалар жалпы белгилерге ээ болгон, бирок чекиттердин саны боюнча гана айырмалангандар бир катарга топтоштурулган, ал эми мурда чекит коюлбаган тамгалар алфавиттин ар жерине жайгашкан болчу. Балдар тамгалардагы окшош тамгаларды оңой жаттап алышы үчүн, тамгалардын жаңы жайгашуусуна педагогикалык ой-жүгүртүү эске алынган. Жаңы тамгалардын авторлору Абдул-Малик халифтин доорунда жашашкан Нозр-бини-Асим жана Яхя-бени-Емер» [5, 131-б.] экендиги айтылса, «Жаңы жайгашуу кабыл алынгандан кийин, араб алфавити семитикалык алфавиттердин иреттик жайгашуу тутумунан алыстап кетти. Арабдар жасаган бул өзгөрүүлөр жана реформалар араб алфавитинин бөлүнүшүнө себеп болгон» [3, 7-б.] – деп токтолот автор.

Полиграфия искусствосундагы араб алфавитине токтолгон автор: «Ислам жайылган өлкөлөрдө араб алфавитине муктаждык башкаруучу таптын, диний жана өкмөттүк

муктаждыктарын канааттандыруу үчүн алфавит керек болгондой сезилген. Бирок кийин тигил же бул өлкөнүн коомдук-экономикалык жана маданий-агартуу муктаждыктарынын өнүгүшү менен мектептерге муктаждык сезиле баштайт. Ошентип, «медресе» деген ат менен белгилүү мектептер пайда болот. Бул мектептер сандык жактан өтө чектелген, негизинен борборлордо: Багдадда, Кордовада, Самаркандда жана башка шаарларда ачылат. Окумуштуулар жана акындар пайда болот. Ошентип, сабаттуулук жайылып кеткендей, бирок ал эч качан ислам өлкөлөрүндө миллиондогон крестьян-дыйкандардын өзөгү деп эсептелген эмгекчилер массасынын таянычы (достояния) боло алган эмес. Биз бардык жерде мүмкүн болгон обочолонгон учурлар жөнүндө айтып жаткан жокпуз. Араб алфавити жогоруда саналып өткөндөй бардык реформаларга дуушар болгон, Биринчи жана орто кылымдардагы исламдын эски патриархалдык түзүлүшүнүн муктаждыктарын канааттандыра баштады. эгерде ушул мезгилде Батыштын маданияты технология жана өнөр жай жаатында жаңы ачылыштарды жасабаса, бул ислам өлкөлөрү үчүн жана жаңы кылымдарда да канааттандыралык болушу мүмкүн эле. Европа элдеринин алфавиттери кандайдыр бир деңгээлде техниканын жана өнөр жайдын, негизинен Полиграфиянын кезектеги маселелеринин талаптарына ылайыкташтырылган, ал эми араб алфавити исламдын жайылышынын биринчи кылымдарында жүргүзүлгөн реформалардан ары жылган жок, ошондуктан техника менен араб алфавитинин талаптарынын ортосунда ажырым пайда болду. Бул шайкештик эмнеден турган? Араб алфавити узак убакыт бою басмакананын шарттарына ылайыкташа алган эмес, ал эми бул мезгилде Европада бул көрүнүш (басмакана) болгон. Мурда, китеп басып чыгара элек кезде, китептер кол менен жазылган. Мындай китептерди жазуу, көчүрүп жазуу үчүн көп убакыт талап кылынган жана мындай китептер өтө кымбат болгон. Ошондуктан китептер бай жана күчтүү адамдар, же чоң жана белгилүү шаарлардын китепканаларында болгон: Багдад, Дамаск, Исфаган жана башка ири шаарлардын» [3, 8-б.] -дейт.

Кийинки маалыматта: «Ал убакта китептер сейрек болгон жана ар бир эле адамдын менчиги болуп санала бербегендиги айкын көрүнүп турат. Албетте, мындай кымбат жана сейрек китептер менен калктын маданий деңгээли өтө жогору болушу мүмкүн

эмес. 1450-жылы, б.а. 478 жыл мурда биринчи басмакананы ачкан Иван Гуттенберг ойлоп тапкан китеп басып чыгаруу пайда болот. Мына, адамзат үчүн баалуу болгон бул ойлоп табуудан кийин, ким алфавитин китеп басып чыгаруунун техникалык шарттарына ылайыкташтыра алса, ал адабиятын көбүрөөк китептер менен байыта алат. Тарых көрсөткөндөй, араб алфавити басмадан кеч чыккан. Мисалы, биринчи жолу басылып чыккан орус китеби 1563-жылы пайда болгон, ал эми Константинополдогу биринчи түрк басмаканасы 1727-жылы ачылгандыгы» [6, 144-б.], бирок: «Негедир биринчи түрк гезити 1830-жылы, башкача айтканда, жүз жыл кийин гана чыга баштагандыгы» [7], «Вена китепканаларында 1568-жылдын датасы белгиленген айрым европалык гезиттердин нускалары сакталгандыгы» [8, 196-б.] кездешет. Демек, «түрк гезиттери европалыктарга караганда 250 жыл кеч чыга баштаган. Араб алфавитинин басма сөзү ушундай жол менен эки жарым кылымдан ашык кечигип келген. Баса, Константинополдо биринчи басмакананы Ибрагим Муттафарик деген ат менен исламды кабыл алган венгриялык христиан ачкандыгы [9, 582-Б] да тарых беттеринен табылып, ал Шейх-ул-исламдын типография ачуу фатвасын алган, ошого карабастан фанаттык диниятчылар тарабынан түртүлгөн эл басмакананы шариятка татыксыз иш катары таш бараңга алган. Андан кийин, узак убакыт бою Константинополдо Иоганнес Мухандисян аттуу дагы бир христиан-армян кайрадан баштаган түрк басмаканасы болгон эмес. Басмакананын (китеп басып чыгаруунун (книгопечатания)) пайда болушу тигил же бул алфавитти колдонгон элдердин көңүлүн бурду. Мурда европалык алфавиттер полиграфия (книгопечатания) шарттарына ылайыкташкан. Анан ошол эле европалыктар Чыгыш алфавитинде иштей башташты. Буга байланыштуу Рим шаарында жана Европанын башка чоң шаарларында бир нерсе жасалды: мисалы, германиялык ориенталист А. Мюллер Лондондо 10 жыл иштеген жана бул убакыттын ичинде ал ар кайсы өлкөлөрдө, анын ичинде Чыгышта колдонулган 60тай ар кандай алфавиттерди типографиялык технологияга ылайыкташтыргандыгы» [9, 582-б] белгилүү болду.

Кийинки маалымат боюнча: «Ал 1694-жылы араб алфавити басмага ылайыкташа элек, бирок, аракеттер жаралып жаткан кезде көз жумган. Араб алфавитинде 30га чейин түрдүү кол жазма бар экенин билебиз. Араб

алфавитинин 30га чейин түрдүү кол жазмалары бар экенин билебиз, алардын бири да типографиялык техникага толук берилген эмес, анткени бул алфавиттин тамгалары жанаша жүрбөсө, анда бир тамга үстүндө же астында орун алган, же анын сүйрү бөлүгүндө жашырган ("курсагында"). Бул жагынан өзгөчө башаламандык менен айырмаланган түрлөр «дивани» жана «рейханш» деп аталат. Бул жазуулар графиканын эч кандай мыйзамдарына баш ийген эмес; аздыр-көптүр калган түрлөргө баш ийген эмес. Ошондуктан перс реформатору Мирза Мелкум-хан төмөндө сөз боло турган реформа тууралуу мындай дейт: «Биздин тамгалардын белгилүү бир оруну жок. Башка элдердин жазууларында айрым тамгалар сапка, ал эми башкалары анын үстүнө же астына коюлат. Бирок биздин жазууларда, айрыкча «шикаста», «дивани» жана «сулс» тамгаларында белгилүү орундар жок. Алардын жерлери жазуучунун каалоосуна жана табитине жараша болот, ал бир тамганы экинчи тамгага тыгып же курсагына катып кое алат» [10, 36-б.].

Ошондуктан дейт автор: «Ушул үлгүлөрдүн биринин үлгүсүнө тамгаларды түшүрүү бир топ оор иш болуп калды. Акыр-аягы, «Насх» деп аталган колжазманын техниканын талаптарына аздыр-көптүр ылайыктуу деп чечүү чечими кабыл алынды. Белгилүү болгондой, насхта ар бир сөздүн акыркы тамгасы бир аз узарып жазылат же илгичке оролот. Бул каллиграфиялык ыкма окурманга бир сөздү экинчисинен айырмалоону жеңилдетүү үчүн колдонулган. Ошентип, сөздүн ар кайсы бөлүктөрүндөгү бир эле тамга ар кандай чоңдукка же формага ээ болгон. Ошондуктан, ар бир тамга үчүн төрт (кээ бирлери үчүн эки) форманы куюу керек болчу: сөздүн башында, ортосунда жана аягында, андан кийин дагы эле өз алдынча форма. Мына ушинтип типографияда бир тамга үчүн төрт форма пайда болгон. Андан ары сөз болуп жаткан реформалар менен эсептешүүгө туура келди. Маселе чекиттер менен абдан жөнөкөй чечилди: алар кайрылган тамгалар менен бирге жайгаштырууну чечишти. Бул ийгиликтүү болду. Бирок башка диакритикалык белгилерди тамгалар менен кошо ыргытып (жайгаштырып) жиберүү өтө эле тааал нерседей сезилди. Андан кийин ар бир тамганы төрт түргө гана эмес, ар бир түрдү ар бир диакритикалык белги менен өзүнчө куюш керек болчу. Бул ар бир тамга үчүн 36 өзүнчө форма болмок (ал эми кээ бирөөлөр

үчүн 18)» [3, 10-6] – деген пикирин билдирет.

Ф.Агазаде, К.Каракашлы: «Ар бир тамга 36 же 18 уядан турган мындай типографиялык кассаны иштетүү таптакыр мүмкүн эместей көрүнгөн. Андан кийин диакритикалык белгилерди тамгалардан өзүнчө жайгаштыруу (ыргытуу) чечими кабыл алынды. Ушундай өзүнчө белгилер менен басмаканада иштеген терүүчүгө үч жолу (үчтүк) терүү тапшырылган: 1) жазуу саптарынын ядросун түзгөн тамгалардын жыйындысы; 2) жазуу саптарынын үстүнө 3) акырында жазуу саптарынын алдындагы белгилерди терүү. Терүүчү үчүн мындай үч эселенген эмгек-бул тозок иши, айрыкча кичинекей, араң байкалган диакритикалык белгилердин жыйындысын жазуу тозок болгон. Мындай талыкпаган эмгек Куран жана башка диний китептердин топтомуна гана тиешелүү болгон. Терүүчүнүн эмгегин жеңилдетүү үчүн жана бул аркылуу басма өндүрүшүнүн өздүк наркын төмөндөтүү үчүн бир гана тамгаларды терүүгө жана диакритикалык белгилердин топтомун жоюуга туура келди. Буга жарандык кодекс-терде жана жазуучулардын адабий чыгармаларында жол берилген. Ошентип, окуу процессин жеңилдетүү максатында арабдар киргизген диакритикалык белгилер басма ишинин техникалык талаптарына жооп бере алган жок. Жана көп тоскоолдуктардан кийин, алар светтик мүнөздөгү чыгармалардын жыйындысынан ыргытылышы керек болчу. Мына ушундай шарттар түрк-татар өлкөлөрүндө эки кылымдан кечиккен басма ишине араб алфавитин узак убакытка чейин колдонууга тоскоол болгон. Жарандык тексттердин топтомдорунда диакритика-

лык белгилер жоюлган. Муну менен сөздөр үндүү тамгаларсыз жазылган жакшы илгерки заманга кайтуу болду. Ошентип, араб алфавити үндүү тамгаларды жаратууга жана аларды типографиялык техникага киргизүүгө мүмкүнчүлүк берген жок. Эски түрк грамматикаларында «орфографиялык тамгалар» деп аталган бир нече үндүү тамгаларга байланыштуу биз өзгөчө сүйлөйбүз. Андан кийин тажрыйба көрсөткөндөй, арабдар окууну жеңилдетүү максатында киргизген чекиттер көпчүлүк учурда басмакананын чабуулуна туруштук бере албайт, алар көп учурда сынып, анан тамгалар башка тыбыштык мааниге ээ болот (Мындай көрүнүштүн мисалдары менин китебимде: «эмне үчүн араб тамгалары түрк тилине жарабайт» деген аталышта, түрк тилиндеги 100-бетте, Баку, 1923-ж.). Андан ары араб алфавитинде башка техникалык карама-каршылыктар бар, алардын деталдуу маалыматты биз башка жерде козгойбуз» [3, 11-б.] деген пикири менен жыйынтыктасак, араб алфавитинин реформалануу тарыхынын узактыгынан жана илимий изилдөөбүздүн улануусунан кабар берет.

Корутунду бөлүгү. Жыйынтыктап айтканда, карт тарых барактарында катылып жаткан маалыматтарды талдоо менен араб алфавитинин алгачкы ирет реформалануусу тууралуу маалыматтарды топтоштура алдык. Бул маалыматтардын алкагында бир мезгилде кыргыз эли колдонгон араб тамгасынын жаралуу тарыхы, анын бир нече ирет өзгөрүүгө дуушар болуу себептери белгиленди. Мындай себептердин негиздүүлөрүнүн бири катары басмадан чыгаруу ишиндеги үч ирет кайталануучу татаалдыктар саналды.

Колдонулган адабияттар:

1. Шницер. Иллюстрация всеобщей истории письма.- 1386.// Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 1306.
2. Мухаммед-Фуад. История почерков на тюрском языке, 15-бетте.// Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 1306.
3. Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 1306.
4. В европейских источниках мы не нашли указания о том, кто является автором арабских диакритических знаков. В энциклопедическом словаре Сами-бея (т.ІІІ стр.1929г.), есть ссылка на некоего Хаджаж-бин-Юсуфа. Все это историей пока не установлена.
5. Неджаб Асим: “Некоторые соображения об алфавите” Университетский журнал, №3, стр.131, на тюркском языке.// Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф.Агазаде, К. Каракашлы –Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 1306.
6. Эггер Э. История книги от ее появления до наших дней : пер. с 3-го фр. изд. : с примеч.

пер. / Эмиль Эггер. — СПб. : Тип. М. А. Хана, 1882. — 4., 244 с. То же. — СПб. : Тип. И. М. Комелова, 1900. — [2], 243 с.

7. Саламон Л. Всеобщая история прессы // История печати: антология. М: Аспект Пресс, 2001;

8. Пресса на арабском языке создана в 1821 г., когда в Египте было первое книгопечатание (Большая советская энциклопедия т. III, 196-б.

9. “Энциклопедия” Сами-Бея на турецком языке, т. 1, 582-б.

10. Шейх и визирь на тюркском языке 36с. // Агазаде Ф., Каракашлы К. Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения [Текст] / Ф. Агазаде, К. Каракашлы-Казань: Издание ВЦК НТА, 1928. – 130б.

УДК 329(575.2)

Анарбаева Г. А.

тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ош мамлекеттик университети

**1995-2000-ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ ПАРЛАМЕНТТИК ШАЙЛООЛОР
ЖАНА САЯСИЙ СИСТЕМАНЫН ӨНҮГҮҮ ПРОЦЕССИН ТАЛДОО**

Анарбаева Г.А.,

кандидат исторических наук, доцент Ошский государственный университет

**АНАЛИЗ ПАРЛАМЕНТСКИХ ВЫБОРОВ В КЫРГЫЗСТАНЕ В 1995–2000 ГОДАХ
И ПРОЦЕСС РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ**

Anarbayeva G.A.

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor

Osh State University

**ANALYSIS OF PARLIAMENTARY ELECTIONS IN KYRGYZSTAN (1995–2000)
AND THE PROCESS OF POLITICAL SYSTEM DEVELOPMENT**

Аннотация. Макалада 1995–2000-жылдардагы Кыргызстандагы парламенттик шайлоолордун өзгөчөлүктөрү жана алардын саясий системанын өнүгүүсүнө тийгизген таасири талданат. Изилдөөдө бул мезгилдеги саясий партиялардын түзүлүшү, алардын шайлоо процессиндеги ролу жана өлкөнүн демократиялык өнүгүүсүндөгү орду каралат. Мажоритардык шайлоо системасынын колдонулушу жана анын саясий атаандаштыкка тийгизген таасири кеңири талдоого алынган. Шайлоо процессин уюштуруудагы административдик ресурстардын ролу жана эл аралык уюмдардын байкоочу катары катышуусу да изилдөөнүн маанилүү аспектилерин түзөт. Жыйынтыгында, макала шайлоо процесстери аркылуу калыптанган саясий маданияттын өзгөчөлүктөрүн жана партиялык системанын өнүгүү тенденцияларын ачып көрсөтөт. Изилдөөдө шайлоо процессинин уюштуруу өзгөчөлүктөрү, мыйзамдык базанын өнүгүшү жана саясий акторлордун динамикасы изилденген. Ошондой эле, изилдөө Кыргызстандын өткөөл мезгилдеги саясий трансформациясын түшүнүү үчүн маанилүү теориялык жана практикалык маалыматты сунуштайт.

Негизги сөздөр: саясий партиялар, парламент, мажоритардык шайлоо, Конституция, демократия.

Аннотация. В данной статье анализируются особенности парламентских выборов в Кыргызстане в период 1995-2000 годов и их влияние на развитие политической системы. В исследовании рассматривается формирование политических партий того времени, их роль в избирательном процессе и место в демократическом развитии страны. Особое внимание уделяется использованию мажоритарной избирательной системы и её влиянию на политическую конкуренцию. Также исследуются роль административных ресурсов в организации выборов и участие международных организаций в качестве наблюдателей. В заключении статья

выявляет особенности политической культуры, сформировавшейся через избирательные процессы, и тенденции развития партийной системы. В рамках исследования изучены организационные особенности избирательного процесса, развитие нормативно-правовой базы и динамика политических акторов. Кроме того, работа предоставляет важные теоретические и практические данные для понимания политической трансформации Кыргызстана в переходный период.

Ключевые слова: политические партии, парламент, мажоритарные выборы, Конституция, демократия.

Annotation. This article analyzes the features of parliamentary elections in Kyrgyzstan during the period of 1995–2000 and their impact on the development of the political system. The study examines the formation of political parties at that time, their role in the electoral process, and their place in the democratic development of the country. Particular attention is given to the use of the majoritarian electoral system and its influence on political competition. The role of administrative resources in the organization of elections and the participation of international organizations as observers are also explored. In conclusion, the article identifies the characteristics of political culture shaped through electoral processes and the trends in the development of the party system. The study covers the organizational specifics of the electoral process, the development of the legal framework, and the dynamics of political actors. Moreover, the work provides important theoretical and practical insights for understanding Kyrgyzstan's political transformation during the transitional period.

Keywords: political parties, parliament, majoritarian elections, Constitution, democracy.

Киришүү. Шайлоо – демократиялык коомдун өзгөчө бир абалы катары, элдин саясий тагдырын чечүүдө негизги ролду ойнойт. Мисалы, демократиялык өлкөлөрдө шайлоо аркылуу жарандар мыйзам чыгаруучуларды, аткаруу бийлигинин башчыларын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын өкүлдөрүн тандап алышат. АКШдагы президенттик шайлоолордун жыйынтыгы же Европадагы парламенттик шайлоолор элдин саясий тандоолорун жана өлкөнүн өнүгүү багытын так чагылдырат. Кыргызстанда да шайлоо саясий лидерлердин эл тарабынан тандалып, алардын эл алдындагы жоопкерчилигин камсыз кылуу механизм түзүп берет. Бул өзгөчөлүк демократиялык коомдун туруксуздуктан тынчтыкка өтүшүнө өбөлгө түзөт. 1995–2000-жылдар кезеңи Кыргызстандагы саясий системанын маанилүү өзгөрүүлөрдүн убагы болуп, бул маселеде шайлоолор негизги ордун ээлеген.

1995-жылдагы парламенттик шайлоонун саясий кырдаалга тийгизген таасири, 2000-жылдагы шайлоо жана ал учурдун саясий контексти *теманын актуалдуулугу*. Алсак, шайлоо процесстеринин өзгөчөлүктөрү, шайлоодогу негизги оюнчулардын орду, эл аралык байкоочулардын баасы, ошондой эле шайлоо аркылуу бийлик менен элдин ортосундагы мамилелердин өзгөрүшү талданат. Бул аркылуу Кыргызстандын демократиялык өнүгүү багытындагы жетишкендиктери жана кыйынчылыктары тереңирээк ачылып

көрсөтүлөт. Андан тышкары, шайлоолордун жүрүшүндөгү кыйынчылыктар, эл аралык баалоо жана реформалардын мүмкүнчүлүктөрү изилденет.

Изилдөөнүн методологиясы. Илимий изилдөөдө тарыхый анализ жана контент-анализ методдору колдонулду. Тарыхый анализ Кыргызстандагы саясий трансформациянын негизги этаптарын архивдик маалыматтардын, илимий публикациялардын жана расмий документтердин негизинде аныктоого мүмкүндүк берди. Контент-анализ шайлоо процессинин нормативдик-укуктук базасын, анын ичинде Кыргыз Республикасынын Конституциясын жана шайлоо кодекстерин изилдөө үчүн колдонулган. Бул методдор саясий системанын реформалоо процесстерин жана алардын демократиялык өнүгүүгө тийгизген таасирин терең түшүнүүгө шарт түзөт.

Негизги бөлүк. 1995-жылдагы парламенттик шайлоо бийликтин мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бутактарынын тирешинен келип чыккан татаал саясий кырдаалда өттү. Буга депутаттык комиссиянын республикадагы менчиктештирүү процессин текшерүүсүнүн жыйынтыгы себеп болду: өкмөттүн көптөгөн мүчөлөрү, депутаттар, жергиликтүү администрациялардын башчылары мамлекеттик объектерди менчиктештирүүгө, аларды жеке менчикке сатып алууга катышкан кайтарылбаган жеңилдетилген кредиттердин жардамы менен арзандатылган наркы [6, 280-281].

Комиссия бул жыйынтыкты Жогорку Кеңештин күзгү сессиясында жарыялоону пландаган. Буга каршы жогорку коррупционерлер парламентти саясий жактан каралоо боюнча кеңири кампанияны баштады.

Айрым депутаттар жана жергиликтүү администрация башчыларынан турган топ 1994-жылдын июнь айында “105-билдирүү” [6, 280-281] жарыялап, анда Жогорку Кеңештин депутаттарын президентти кулатууга аракет кылган деп айыптаган. Алар төмөнкүлөрдү сунушташты: биринчиден, Мыйзам чыгаруу жыйынынан (туруктуу палата) жана Эл өкүлдөр жыйынынан турган эки палаталуу парламент түзүү максатында Конституцияны өзгөртүү маселеси боюнча жалпы элдик референдум өткөрүү; экинчиден, Жогорку Кеңештин депутаттары өздөрүн мөөнөтүнөн мурда таратыш керек [10].

Көп өтпөй президенттин реформасын колдогон 143 депутат (депутаттардын жалпы саны 323 адам) Жогорку Кеңештин жыйындарына катышуудан баш тартты, анткени эл арасындагы беделин жоготту [10]. Ушундан улам парламенттин иши шал болуп калды.

Ошол эле учурда А.Жумагулов башында турган өкмөт Жогорку Кеңештеги кризиске алып келген процесстерге аткаруу бийлигинин жогорку органы тынчсызданып жатканын айтып, отставкага кетүү боюнча арызын тапшырды. Буга парламенттин ишине, анын сессиясына андан ары катышуудан баш тарткандыктарын жана Кыргыз Республикасынын Конституциясына, анын Регламентине ылайык? парламент депутаттыкка шайланбай калгандыгын билдирген басма сөздө жарыяланган кайрылуулары далил болот. Келечекте кандайдыр бир чечимдерди кабыл алуу үчүн, б.а. Жогорку Кеңеш иш жүзүндө өз ишин токтоткон [12].

Республикада парламенттик кризис башталып, Жогорку Кеңештин жөндөмсүз болушуна алып келди (ал жарым жылдан ашык убакыт бою жигердүү эмес болчу-А.Г.). Экс-спикер М.Шеримкуловдун айтымында, кризистин негизги себеби – жаңы Конституция кабыл алынгандан кийин таркатууга жана мөөнөтүнөн мурда шайлоо өткөрүүгө макул болбогон парламенттин өзүнүн шайкеш келбегендиги [23, 35].

Бийликтин мыйзам чыгаруу бутагындагы кризистин шартында эки палаталуу парламент түзүү идеясы кайрадан жанданган [13]. Кризистик кырдаалды мамлекет

башчысы А.Акаев жөнгө салган. Президент 1994-жылдын 5-сентябрындагы «Кыргыз Республикасындагы саясий туруктуулукту камсыз кылуу жана кечиктирилгис социалдык-экономикалык чаралар жөнүндө» Жарлыгында 1994-жылы эки палаталуу Жогорку Кеңешке мөөнөтүнөн мурда шайлоолорду жана референдумду өткөрүү маселесин чечүү зарылдыгын белгилеген. Парламенттин эки палаталуу түзүмүн, ошондой эле Жогорку Кеңештин макулдугу менен жаңы өкмөт түзүлгөнгө чейин өз ыйгарым укуктарын аткаруу тапшырылган өкмөттүн отставкасын толугу менен кабыл алуу [12] болгон.

Жарлыкка ылайык, ал Жогорку Кеңештин ишин мөөнөтүнөн мурда токтотту, б.а. аны таркатып, парламенттин структурасын өзгөртүү боюнча референдумду дайындады.

Саясат таануучу А.Куртов бул мезгилде республика чындап эле социалдык-экономикалык кризисти башынан кечирип, андан кийинки конституциялык реформалар аркылуу чыгууга аракет кылышкан деп эсептейт. Ошол эле учурда мунун артында турган президенттик бийликти мүмкүн болушунча чыңдоого умтулуу – бийликтин эң жогорку мыйзам чыгаруу органы гана эмес, ошондой эле парламенттеги коррупцияларлар болгондугун белгилейт [7, 19].

Ошондой эле саясат таануучу Р.Абазовдун пикиринде, Жогорку Кеңештин таркатылышы советтик типтеги акыркы саясий институттун жоюлушу жагынан негиздүү болгон жана Конституцияда белгиленгенден бери анын конституциялуулугу жагынан да негиздүү эмес. Негизги мыйзамга өзгөртүүлөр жана толуктоолор Президенттин сунушу боюнча Жогорку Кеңеш тарабынан парламенттин депутаттарынын үчтөн кем эмесинин жана 300 миңден кем эмес Кыргыз Республикасынын жарандарынын сунушу боюнча кабыл алынат [8, 86]. Референдум тууралуу эч нерсе айтылган жок. Демек, эки референдум өткөрүү зарыл болгон: биринчиси – Конституцияга өзгөртүүлөр жана толуктоолор жалпы элдик добуш берүү аркылуу киргизилеби же жокпу; экинчиси, парламенттин структурасын реформалоо маселеси [22, 27-28].

Референдум 1994-жылдын 22-октябрында болуп, коомдук талкууга эки маселе коюлган: 1) Кыргыз Республикасынын Конституциясына, мыйзамдарына өзгөртүүлөр, толуктоолор жана мамлекеттик турмуштун башка маанилүү маселелери референдумга коюлушу мүмкүн; 2) эки палаталуу Жогорку

Кеңешти түзүү жөнүндө [14]. Биринчи суроо боюнча шайлоочулардын 85,23% “макул”, 10,50% “каршы”; экинчисинде 84,43% “макул”, 11,4% “каршы” добуш берилген [15].

Референдумдун жыйынтыгы боюнча “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө” мыйзамга өзгөртүүлөр жана толуктоолор киргизилип, “Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо тартибине айрым толуктоолорду жана өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” жаңы Мыйзам жана Жарлык кабыл алынды. Эки палаталуу Жогорку Кеңешти түзүү жөнүндө 1994-жылдын 22-октябрындагы референдумдун (бүткүл элдик добуш берүү) чечиминин негизинде [18].

Мөөнөтүнөн мурда парламенттик шайлоо 1995-жылдын 5-февралына дайындалган. 1995-жылы Жогорку Кеңешке шайлоо «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамына ылайык эки тур менен мажоритардык системанын негизинде өткөрүлгөн. 1994-жылдын 12-январындагы №1380-XII, «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоо өткөрүү жөнүндө» 1994-жылдын 27-октябрындагы «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоолорду өткөрүү жөнүндө», «Тартибине айрым толуктоолор жана өзгөртүүлөр киргизүү жөнүндө» Жарлыктары менен 1994-жылдын 27-октябрындагы Кыргыз Республикасынын эки палаталуу Жогорку Кеңешин түзүү жөнүндө 1994-жылдын 22-октябрындагы референдумдун (бүткүл элдик добуш берүүнүн) чечиминен келип чыккан Жогорку Кеңешке шайлоо боюнча, «Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин тизмелерин жана чектерин бекитүү жөнүндө» Мыйзам чыгаруу жыйынына шайлоо округдары Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 1994-жылдын 31-октябрында бекитилген.

Мажоритардык шайлоо системасы бүтүндөй республика боюнча жоголгон бир мандаттуу округдардагы шайлоочулардын добуштарын эсепке албастан, тигил же бул округдагы шайлоочулардын көпчүлүгүнүн пикирин эске алат. Натыйжада, бул система күчтүү саясий партиялардын түзүлүшүнө тоскоол болуп, бүтүндөй саясий системанын өнүгүшүнө бөгөт коёт [3, 92].

Парламенттин эки палатасынын депутаттары жалпы, тике жана бирдей шайлоо укугунун негизинде бир мандаттуу округдар

боюнча 5 жылдык мөөнөткө шайланышкан. Депутаттыкка кандидаттарды көсөтүүгө саясий партиялар жана шайлоо блоктору, эмгек коллективдери жана шайлоочулардын жашаган жери боюнча чогулуштары укуктуу.

Шайлоонун жол-жобосу төмөндөгүдөй болгон: биринчи турда жеңүү үчүн абсолюттук көпчүлүк добушка ээ болуу керек болчу (50%+1); эгерде жеңүүчү аныкталбаса, анда биринчи турда эң көп добушка ээ болгон эки депутат гана катышкан экинчи тур өттү; добуштардын жөнөкөй көпчүлүгүн алган талапкер шайланды деп эсептелет; Добуш берүүгө шайлоочулардын 50%дан кем эмеси катышса, шайлоо өттү деп эсептелет [15].

105 депутаттык мандатка, анын ичинде, Мыйзам чыгаруу жыйынына 35 депутат, Эл өкүлдөр кеңешине 70 депутат катышып, 1478 талапкер ат салышкан. 1054 талапкер катталып, 936сы шайлоо бюллетендерине киргизилген [21], анын ичинен 161и саясий партиялардан, 200ү коомдук кыймылдардан, 625и эмгек жамааттарынан [16].

1995-жылдагы шайлоого 9 гана саясий партия катышкан. Бул партиялардын алсыздыгын да, партиялык системанын өнүкпөгөндүгүн да далилдеди. Ал эми 1992-жылы Польшада биринчи эркин шайлоого 62 партия, 1995-жылы Орусияда 43 партия катышкан [1, 77].

Шайлоо өнөктүгүнүн жүрүшүндө бир нече шайлоо блоктору түзүлдү: 1) «Түрк атанын балдары», «Рух» («Жаңы Демилге») кыймылдарынын курамында «Курманжан-датка», Мусулман-демократтар бирикмеси, этникалык түрктөрдүн коому. Кыргызстандын «Түрк-Ата», студенттер союзу, «Азия жебелери» саясий клубу ж.б.; 2) КДК блогу, коммунисттер, «Ата Мекен», «Ар-Намыс жана Прогресс» бирикмеси, Мусулман аялдар лигасы, «Бакай-Ата» коому; 3) ЭрК, ПКК жана 6 коомдук-саясий бирикме кирген демократиялык күчтөрдүн курултайы; 4) Кыргызстан Биримдиги партиясы (КБК), Республикалык элдик партия, Агрардык партия, Кыргызстан аялдарынын конгресси жана 11 коомдук-саясий бирикмелерден турган «Кыргызстандын биримдиги үчүн» [2, 3].

Бирок, саясат таануучу А.Акуновдун айтымында, 1995-жылдагы парламенттик шайлоодо шайлоо блоктору үчүн олуттуу роль байкалган эмес [2, 3].

Шайлоонун биринчи туру 1995-жылдын 5-февралында болуп, ага 168 581 шайлоочу (74,3%) катышкан. 16 талапкер жеңди, анын ичинде: Алардын 14ү СДПга, 2сү Мыйзам

чыгаруу жыйынына кирди [17], булар Коммунисттик партиянын мурдагы лидерлери жана алардын тарапкерлери болгон [24].

Экинчи тур 19-февралда өтүп, 184 талапкер ат салышууну улантты [9, 195]. Экинчи турга шайлоо тизмесине кирген шайлоочулардын 61,14%ы катышып, бир катар округдарда шайлоо өткөн жок. Добуш берүүгө шайлоочулардын жарымынан азы келди.

Жогорку Кеңешке 9 саясий партиянын мүчөлөрү кирди: КСДП 3 мандат алды; “Эркин Кыргызстан”, “Кыргызстандын биримдиги”, “Кыргызстан коммунисттер” партиясы, “Ата-Мекен” – 2 мандат; КДК, РНПК, Агрардык жана агрардык-эмгек – 1 мандат [21, 195-200]. Депутаттардын басымдуу бөлүгү өздөрүн партиясыз деп жарыялашкан.

Парламенттик шайлоонун жыйынтыгына эл аралык байкоочулар төмөнкүдөй баа беришти: округдук шайлоо комиссиялары «Шайлоо мыйзамын» башкача чечмелеп жатышат, шайлоо мыйзамын так түзүү зарыл (С. Холзен) [24]; таң калычтуусу, “цивилизациялуу өлкөлөрдө” болгон шайлоо участкаларындагы бир нече мыйзам бузуулар эмес, бийлик өкүлдөрүнүн мыйзамдарды билбегени же атайылап этибарга албаганы болду. Шайлоо учурундагы мындай атайылап мыйзам бузуу “Кыргызстан коррупция жана компетентсиздик кеңири жайылган өлкө экенинен кабар берет” (Ж.Прайд) [24].

- Көптөгөн мыйзам бузуулардын арасында:

- жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын шайлоочуларга кысым көрсөтүү жана «ылайыксыз» талапкерлерге жалаа жабуу аркылуу шайлоого таасир этүү аракеттери [24];

- шайлоо өнөктүгүн жүргүзүүнүн көптөгөн талапкерлер тарабынан колдонулуп жаткан мыйзамдарды жана ченемдик укуктук актыларды этибарга албаган уруксатсыз ыкмалары;

- Кээ бир шайлоочулар жакындарынын ордуна добуш берүүгө аракет кылган “үй-бүлөлүк” жана топтук добуш берүү. Алсак, 63-шайлоо округунун №131 шайлоо участогунда каттоо журналында бир эле адам бир нече жолу кол койгон 249 факты катталган. Мунун негизинде чет элдик байкоочулар бул аймактагы шайлоону жараксыз деп табышты;

- добуштарды сатып алуу.

- Анткен менен ОБСЕнин Демократиялык институттар жана адам укуктары бюросунун (ДИАУБ) байкоочулары да шайлоону

өткөрүүдөгү оң өзгөрүүлөрдү белгилешти [4].

Борбордук шайлоо комиссиясынын төрагасы С.Иманбаев 1995-жылдагы парламенттик шайлоо мурда өткөрүлгөн бардык шайлоо өнөктүктөрүнөн түп-тамырынан бери айырмаланып, жарандар, бардык саясий партиялар, кыймылдар жана эмгек жамааттары үчүн эркин жана максималдуу демократиялуу болгонун белгиледи. Шайлоо альтернативалык негизде өтүп, талапкерлер эч кандай чектөөсүз көрсөтүлдү [4].

Айрыкча 2000-жылдагы шайлоодо шайлоо блоктору жана алардын коомчулук менен иш алып баруусу өзгөчө байкалган. Эл аралык байкоочулар шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү жана саясий маданиятты жогорулатуу зарылдыгын баса белгилешкен.

1995-жылдагы Жогорку Кеңешке шайлоо Кыргызстандын саясий системалары менен батыш өлкөлөрүнүн ортосундагы олуттуу айырмачылыктарды көрсөттү. Европада шайлоо өнөктүгүн жеке талапкерлер эмес, саясий партиялар жүргүзөт; Батыштын шайлоочулары депутаттыкка айрым кандидаттар учун добуш бергенде баарыдан мурда алардын партия-луулугуна карашат; Парламенттеги көпчүлүк орунга ээ болгон саясий партия автоматтык түрдө өз өкүлдөрүнөн премьер-министрди көрсөтүү жана өкмөттү түзүү укугуна ээ болот. Талапкерлерди партия лидерлери эмес, штаттык праймериз маалында шайлоочулар тандаган АКШда абал бир аз башкача. Мамлекет башчысы Конгресстен көз карандысыз шайланат жана анын жардамчыларын жана министрлерин мыйзам чыгаруу бутагына тиешеси жок адамдардын арасынан тандайт. Эгерде ал конгрессмен болсо, анда акыркысы отставкага кетиши керек [19, 160-161].

Ошого карабастан, 1990-жылдардын орто ченинде Кыргызстанда саясий лидерлердин шайлоо жолу менен алмашылышын жана элитанын ар кыл топторунун ортосундагы ачык жана таза атаандаштыкты камсыз кылуу үчүн бардык шарттар түзүлгөн. Кыргызстанда чындыгында эркин жана таза шайлоо өттү, анткени оппозиция ачык атаандаштыкта жеңүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Партиялык тизме боюнча Жогорку Кеңешке биринчи шайлоо 2000-жылы өткөн. Мындай шайлоолордун укуктук негизи 1998-жылдагы конституциялык реформалар болгон, анын жүрүшүндө Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр киргизилген.

Шайлоо пропорционалдык-мажоритардык аралаш система менен 5% тосмо менен өттү. Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттарынын 15% пропорционалдык, 85% мажоритардык өкүлчүлүк менен шайланды. Анын негизинде Мыйзам чыгаруу жыйынынан 15 орун саясий партияларга берилген, алар өздөрүнүн программалык багыттарын ишке ашырып, чечим кабыл алуу процессине таасир эте алышат.

Республикалык парламенттин бир бөлүгүн партиялык тизме боюнча түзүүнүн жол-жобосун киргизүү жолу менен партиялардын өнүгүшүнө дем берүү аракети белгилүү натыйжа берди. Эң көп саясий пар-

тиялар түзүлдү. Бирок, шайлоо алдындагы иштер негизинен шайлоо үчүн түзүлгөн шайлоо блокторунун күчү менен жүргүзүлгөн. Ал эми Жогорку Кеңешке партиялык тизме менен шайланган депутаттар парламенттин ишин фракциялык иштөө режимине өткөрө алышкан жок. Бул ошол кездеги саясий партиялардын аздыгы жана уюштуруучулук жактан чабалдыгы менен түшүндүрүлөт. Алардын ролун түшүнбөстүк, реалдуу турмуштан обочолонуу, алардын программалык көрсөтмөлөрүнүн декларативдик мүнөзү көп учурда саясий партиялар жана алардын активисттери айрым саясий ишмерлер тарабынан өз максаттарына жетүү үчүн курал гана болуп калышына алып келди.

Кыргызстанда парламенттик шайлоого карата 27 партия катталган.

№	Кыргызстандын саясий партиялары	Катталган датасы
1.	Асаба	Декабрь 1991-ж.
2.	Эркин Кыргызстан	Декабрь 1991-ж.
3.	Кыргызстан коммунисттер партиясы	Сентябрь 1992-ж.
4.	Кыргызстандын Республикалык элдик партиясы	Октябрь 1992-ж.
5.	Ата-Мекен	Декабрь 1992-ж.
6.	КДК	Ноябрь 1993-ж.
7.	Социал-демократиялык партия	Декабрь 1994-ж.
8.	Агрардык партия	Ноябрь 1993-ж.
9.	Кыргызстандын биримдик партиясы	Июнь 1994-ж.
10.	Агрардык-эмгек партиясы	Октябрь 1994-ж.
11.	Кыргызстандын аялдар демократиялык партиясы	Октябрь 1994-ж.
12.	Эл (бей-бечаралар) партиясы	Декабрь 1995-ж.
13.	«Манас эл» руханий жаңылануу партиясы	Декабрь 1995-ж.
14.	Өнөр жай, айыл чарба кызматкерлеринин жана аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдүн кызыкчылыктарын коргоо партиясы	Октябрь 1996-ж.
15.	Эмгекчил эл партиясы	Июль 1997-ж.
16.	Экономикалык жаңылануу партиясы	Декабрь 1997-ж.
17.	Бишкек шаардыктарынын партиясы	Январь 1998-ж.
18.	Аракет партиясы «Менин Өлкөм»	Ноябрь 1998-ж.

19.	Кооператорлор партиясы	Март 1999-ж.
20.	Элдин биримдиги жана ынтымак партиясы	Апрель 1999-ж.
21.	Ар-Намыс	Август 1999-ж.
22.	Кыргызстандын дыйкан (Фермер) партиясы	Сентябрь 1999-ж.
23.	Кайран эл	Сентябрь 1999-ж.
24.	Кыргызстандын Коммунисттик партиясы	Сентябрь 1999-ж.
25.	Адилет	Сентябрь 1999-ж.
26.	Афганистан согушунун ардагерлеринин жана башка жер-гиликтүү куралдуу жанжалдардын катышуучуларынын партиясы	Октябрь 1994-ж сентябрда кайра каттодон өткөн 1999-ж.
27.	Кыргызстандын Республика Партиясы	Октябрь 1999-ж.

9 саясий партиянын бир жылдык каттоо мөөнөтү болгон эмес, төрт партиянын программасында шайлоого катышуу тууралуу сөз болгон эмес. Ал эми парламенттик шайлоого катышуу үчүн Шайлоо кодексинин 92-беренесине ылайык, партиялардын саясий программаларында шайлоого катышуу боюнча жобо так жазылыш керек болчу [8. Ошонун негизинде Адилет министрлиги аларды шайлоого катыштырбай койгон.

Демек, 2000-жылдагы шайлоолор Кыргыз Республикасынын Конституциясына 1998-жылы киргизилген өзгөртүүлөргө ылайык өткөрүлгөн. Бул шайлоо пропорционалдык-мажоритардык аралаш система менен өткөн, анда Мыйзам чыгаруу жыйынынын 15%ы партиялык тизмелер боюнча шайланган. Бул партиялардын өнүгүүсүнө түрткү берүү максатын көздөгөн.

Шайлоо алдындагы процесс коомдук уюмдардын жана эл аралык уюмдардын активдүү катышуусу менен коштолгон. Бул этапта партиялардын ролун бекемдөө аракеттери байкалган. Бирок, партиялык тизмелер аркылуу шайланган депутаттар

парламенттин ишин фракциялык негизде жүргүзүүдө кыйынчылыктарга туш болушкан. Партиялардын уюштуруучулук жактан чабалдыгы жана программалык максаттарынын декларативдик мүнөзү менен түшүндүрүлөт.

Корутунду. 1995–2000-жылдардагы парламенттик шайлоолор Кыргызстандын саясий системасын демократиялаштыруу жараянындагы маанилүү баскыч болду. Бирок шайлоо системасындагы кемчиликтер, партиялык түзүмдөрдүн алсыздыгы жана административдик ресурсту кыянаттык менен пайдалануу демократиялык процесстин өнүгүүсүнө тоскоолдук кылган. Бул мезгилдин анализи Кыргызстандын саясий системасын өркүндөтүү жана демократиялык принциптерди бекемдөө үчүн маанилүү сабактарды берет. Демократияны чыңдоо үчүн шайлоо мыйзамдарын өркүндөтүү, партияларды колдоо жана шайлоолордун ачык-айкындуулугун камсыз кылуу зарыл. Андан тышкары, эл аралык стандарттарга шайкеш келген шайлоо процесстерин камсыздоо үчүн реформаларды улантуу маанилүү.

Адабияттар:

1. Автономов А. Основные проблемы формирования партийной системы России // Формирование политической системы России. – М., 1996.
2. Акунов А. Многопартийность и демократия в Кыргызской Республике. Историко-политологический анализ. – Бишкек, 1999.
3. Голосов Г. Партийная система России и стран Восточной Европы. – М.: Весь мир, 1999.
4. Доклад БДИПЧ по парламентским выборам в Кыргызской Республике от 5 и 19 февраля 1995 г.
5. Иманбаев С. О Государственной программе совершенствования избирательной си-

стемы Кыргызской Республики // Бюллетень Центральной избирательной комиссии по выборам и проведению референдума Кыргызской Республики. – 1997. – № 2.

6. Кравченко А.И. Указ. соч. С.280–281.

7. Куртов А. Государственная власть в странах Центральной Азии: QVOVABIS // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. – № 1 (31).

8. Конституция Кыргызской Республики. – Бишкек, 1993; Кодекс о выборах Кыргызской Республики. – Бишкек, 1999, 2001, 2007, 2010 гг.

9. Малабаев Дж. История государственности Кыргызстана. – Бишкек: Илим, 1997.

10. Слово Кыргызстана, 22 июня 1994.

11. Слово Кыргызстана, 2 сентября 1994.

12. Слово Кыргызстана, 6 сентября 1994.

13. Слово Кыргызстана, 19 июля 1994.

14. Слово Кыргызстана, 21 октября 1994.

15. Слово Кыргызстана, 28 октября 1994.

16. Слово Кыргызстана, 27 декабря 1994.

17. Слово Кыргызстана, 16 февраля 1995.

18. Указ Президента Кыргызской Республики «О некоторых дополнениях и изменениях порядка выборов депутатов Жогорку Кенеша, вытекающих из решения референдума (всенародного голосования) 22 октября 1994 г. о создании двухпалатного Жогорку Кенеша»; Указ Президента Кыргызской Республики от 27 октября 1994 г. № УП-269 «О подготовке проекта дополнений и изменений в Конституцию Кыргызской Республики в связи с результатами референдума и об образовании Конституционного совещания»;

19. Уилсон Дж. Американское правительство. – М., 1995.

20. Арабаева А. Указ. соч.

21. О ходе подготовки и проведении выборов депутатов двухпалатного парламента Жогорку Кенеша Кыргызской Республики (октябрь 1994 – март 1995 г.). – Бишкек, 1995.

22. Чиналиев У. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане. – Киев: Довіра, 1998.

23. Шеримкулов М. Становление и развитие парламентаризма в Кыргызстане. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора политических наук. – Алматы, 1999.

24. Res Publica 14 февраля 1995.

Академик А.А.Асанканов эл аралык конференцияларда, симпозиумдарда

Академик А.А.Асанканов эл аралык конференцияларда, симпозиумдарда

Академик А.А.Асанканов иш үстүндө

Институттун кызматкерлери

УТВЕРЖДЕНО
Постановлением Президиума НАН КР
от 25 мая 2016 года № 25
(В редакции постановлений от 28 октября 2020 года № 43)

ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ И ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПУБЛИКАЦИИ

Редакция журнала «Известия НАН КР» убедительно просит авторов руководствоваться приводимыми ниже правилами и ознакомить с ними, прежде чем предоставят статьи в редакцию. Работы, оформленные без соблюдения этих правил, возвращаются без рассмотрения.

1. Журнал публикует сообщения об исследованиях в области технических, естественных и общественных наук, авторами которых являются академики, члены-корреспонденты, научные сотрудники, иностранные члены НАН КР и другие.

Статьи публикуются в электронных и бумажных вариантах. Электронная версия журнала будет размещаться на сайте **www.iling.naskr.kg**.

2. Для опубликования статьи в журнале необходима рецензия, представленная док-тором наук по соответствующей специальности в печатном и электронном варианте.

3. Письмо в произвольной форме на имя главного редактора журнала «Известия НАН КР», Президента НАН КР Абдрахматова К.Е.

4. Авторы должны предоставить индекс по Универсальной десятичной классификации (УДК). К статье прилагаются фамилии авторов на трех языках (**русском, кыргызском, английском**), а также электронные версии текста статей и рисунков.

5. В начале статьи нужно указать полное название учреждения, в котором выполнено исследование, фамилии, имена, отчества, научные звания и регалии всех авторов. В конце статьи продублировать указанные данные, добавив почтовый индекс, **номера телефонов (служебный, домашний, мобильный), факс и электронную почту, место работы, адрес (страна, город), каждого автора на трех языках (кыргызский, русский и английский)**. Необходимо также указать лицо, с которым редакция будет вести переговоры и переписку.

6. Авторы в обязательном порядке прописывают названия темы статей, аннотации и ключевые слова на русском, кыргызском и английском языках. Носитель – Диск или флеш-карта.

7. Возвращение рукописи автору на доработку не означает, что она принята к печати. После получения доработанного текста рукопись вновь рассматривается редколлегией. Доработанный текст автор должен вернуть вместе с исходным экземпляром, а также с ответом на все замечания. Датой поступления считается день получения редакцией окончательного варианта.

8. Редакция журнала «Известия НАН КР» принимает сообщения объемом до **15 печатных листов, размер шрифта – 14-й через 2 интервала**. Рисунки должны быть выполнены четко, в формате, обеспечивающем ясность передачи всех деталей. Каждый рисунок должен сопровождаться подписью независимо от того, имеется ли в тексте его описание. Страницы должны быть пронумерованы. В тексте нельзя делать рукописные вставки и вклейки. Математические и химические формулы и символы в тексте должны быть набраны и вписаны крупно и четко. Следует избегать громоздких обозначений. Занумерованные формулы обязательно включаются в красную строку, номер формулы ставится у правого края. Желательно нумеровать лишь те формулы, на которые имеются ссылки.

9. Ссылки в тексте на цитированную литературу даются в квадратных скобках, например [1]. Список литературы приводится в конце статьи. **Для книг:** фамилия и инициалы автора, полное название книги, место издания, издательство, год издания, том или выпуск и общее количество страниц. **Для периодических изданий:** фамилия и инициалы автора, название журнала, год издания, том, номер, первая и последняя страницы статьи. Ссылки на книги, переведенные на русский язык, должны сопровождаться ссылками на оригинальные издания с указанием выходных данных.

10. Электронный вариант статей и предоставленных рецензий высылаются авторами на почту **ilingasma@mail.ru**.

11. Не принятые к публикации работы авторам не высылаются.
12. Статьи и материалы, отклоненные редколлегией, повторно не рассматриваются.
13. Для покрытия расходов на публикацию материалов сумма оплаты за публикацию статьи составляет для авторов, не являющихся членами НАН КР – 1000 сомов; для авторов из стран СНГ – 50 долларов США; для авторов из стран дальнего зарубежья – 60 долларов США.

Издательская группа:
директор *М.А.Токтоболотов (руководитель),*
Ж.И. Кочкорбаева, В.А. Закирова, Н. Табылды кызы

Ответственный за выпуск Арзыбаев Т.К.

Подписано в печать 20.02.2025 г. Формат 60×84 ¹/₈.

Печать офсетная.

Тираж 100 экз.

Издательский центр «Илим» НАН КР
720071, г. Бишкек, пр. Чуй, 265а